

“DAVLAT TILI TARAQQIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika uchinchi
ilmiy-amaliy anjumani materiallari

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
O‘ZBEK TILINI RIVOJLANTIRISH JAMG‘ARMASI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI DAVLAT
TILIDA ISH YURITISH ASOSLARINI O‘QITISH VA MALAKA
OSHIRISH MARKAZI**

“DAVLAT TILI TARAQQIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR”
mavzusidagi respublika uchinchi ilmiy-amaliy anjumani

Toshkent – 2023

UO‘K: 494.375

KBK: 81.633.1

D 26

Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar [Matn]: to‘plam /
Sh.Sirojiddinov. – Toshkent: Bookmany print, 2023. – 334 b.

Mazkur to‘plam “Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar” mavzusidagi respublika uchinchi ilmiy-amaliy anjumaniga tilshunos olimlar, vazirlik, idoralar, mahalliy ijro etuvchi organlarning davlat tili bo‘yicha maslahatchilari hamda tadqiqotchilar tomonidan yuborilgan materiallardan tashkil topgan. Undagi maqolalarda davlat tilining dolzarb muammolari, ularni hal qilish bo‘yicha takliflar, yechimlar berilgan. To‘plam tilshunoslar, professor-o‘qituvchilar, tadqiqotchilar, magistrlar va talabalar uchun mo‘ljallangan.

(Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar).

Mas’ul muharrirlar:

Sh.Sirojiddinov, filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay’ati:

I.Azimov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

A.Eminov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

O.Jamoldinova, pedagogika fanlari doktori, professor

B.Jo‘rayeva, filologiya fanlari doktori, professor

M.Abdiyev, filologiya fanlari doktori, professor

F.Bobojonov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

M.Saparniyozova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

M.Hakimova, filologiya fanlari doktori

M.Umirzoqova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

N.Ahmedova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

U.Rahimov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

H.Suyunov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

S.Ahmedov, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

N.Quldashev, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

© Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o‘qitish va malaka oshirish markazi

ISBN 978-9910-9416-6-5

© “Bookmany print” nashriyoti, 2023.

SO‘ZBOSHI

O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan kun – 1989-yil 21-oktabrdan keyingi o‘tgan davr tarix sahnasida juda qisqa vaqtni tashkil etsa-da, yurtimizda bu sohada olamshumul ishlar amalga oshirildi. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev tomonidan 2019-yilning 4-oktabrida imzolangan “O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi qonuni qabul qilinganining o‘ttiz yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi Qaror ona tilimiz rivojiga berilgan katta e’tibor namunasidir. Shuningdek, ayni shu yili 21-oktabr kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni qabul qilindi. Farmonning ilk satrlarida barchamizni ruhlantiruvchi quyidagi so‘zlarni o‘qiymiz: “Xalqimizning ko‘p asrlik madaniy, ilmiy-ma’rifiy va badiiy tafakkuri, intellektual salohiyatining yorqin va bebaho mahsuli bo‘lgan o‘zbek tili jahondagi boy va qadimiy tillardan biridir”. Ushbu Farmonda 21-oktabr sanasi yurtimizda “O‘zbek tili bayrami kuni” deb belgilandi.

Ayni shu davrdan o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini oshirish borasida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirila boshladi. Xususan, 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-son Farmoniga muvofiq “2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi”ning qabul qilinishi til siyosati borasida amalga oshiriladigan ishlarning kelgisi taraqqiyotini belgiab berdi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 3-martdagi **“Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi** 117-son qarori qabul qilindi. Ushbu qaror bilan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi ning tashkil etildi.

Bugungi kunda Markaz va uning 13 ta oliy ta’lim muassasalarida tashkil etilgan hududiy bo‘linmalari Toshkent shahri, viloyatlar va Qoraqalpog‘iston Respublikasida faoliyat yuritmoqda.

O‘tgan vaqt jarayonida Markaz mamlakatimizda davlat tili siyosatini ta’minlovchi mustaqil tashkilot sifatida shakllandi, o‘z faoliyatini asta-sekinlik bilan yo‘lga qo‘ydi. Albatta, yangi tashkilotning

birdaniga oyoqqa turib ketishi, ish faoliyatini bir maromga solish qiyin masala. Buning uchun vaqt, qolaversa, juda katta mehnat talab qilinadi.

Markazda dastlab vazirlik va idoralar, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari va xo'jalik birlashmalari xodimlari uchun **“O‘zbek adabiy tili me’yorlari va davlat tilida ish yuritish”** o‘quv kursi tashkil qilindi. Bugungi kunda o‘quv kursida malaka oshirishning an’anaviy va masofaviy shakllarida jami **28 501 nafar** tinglovchi kursni muvaffaqiyatli yakunlab, davlat namunasidagi sertifikatga ega bo‘ldi. Til ravnaqi millat kelajagi ekanligini tushunib yetgan aksar rahbarlar bu masalaga alohida e’tibor bilan qarayotgani quvonarli hol, albatta. Ba’zi rahbarlar tashkilotining o‘zida guruh shakllantirib, ko‘chma o‘quv kurslarini tashkil qilmoqda.

Bundan tashqari, keng aholi qatlami uchun **“O‘zbek adabiy tilining yozma nutq me’yorlari”** kursi tashkil qilingan. Bu kurslarda o‘qish bepul bo‘lib, asosiy e’tibor yozma savodxonlikni oshirishga qaratilgan.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, markaz shu faoliyat bilan cheklanib qolgani yo‘q. Vazirlik, idoralar va mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan bilan o‘zaro hamkorlik jarayonida o‘zbek tilini o‘rganish istagida bo‘lgan o‘zga millat vakillari ko‘p ekanligi, shunday kursga ehtiyoj borligi ma’lum bo‘ldi. O‘zbek tilini o‘rganishga yurtimizdagi boshqa millat egalarining qiziqishi kuchayganini hisobga olib, o‘zga millat vakillari va o‘zbek tilini o‘rganuvchilar uchun **“O‘zbek tili”** kursi tashkil etildi. Mazkur kurs uchun universitetning yosh, iqtidorli mutaxassislari tomonidan ilg‘or xorijiy tajribalar asosida o‘quv dasturi ishlab chiqildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son farmonining 3-ilovasi 11-bandini ijrosi bo‘yicha tasdiqlangan nazorat rejasining 24-bandida O‘zbekiston milliy teleradiokompaniyasi tizimidagi teleradiokanallarning suxandon va boshlovchilarini **“O‘zbek adabiy tili me’yorlari va nutq madaniyati”** kursi bo‘yicha o‘qitish belgilangan edi. Buning natijasida teleradiokompaniya tizimidagi teleradiokanallarning suxandon va boshlovchilari uchun **“O‘zbek adabiy tili me’yorlari va nutq madaniyati”** kursi ishga tushdi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Savdo, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish obyektlariga nom berishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 144-sonli qaroriga ko‘ra

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi hamda uning hududiy bo‘linmalari tomonidan savdo, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish obyektlariga davlat tilida nom berish (neyming) xizmati ko‘rsatiladi.

Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga bosqichma-bosqich to‘liq o‘tishni ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2021-yil 10-fevraldagi 61-son qarori ijrosini ta’minlash maqsadida Markz va uning hududiy bo‘linmalari huzurida Lingvistik ekspertizadan o‘tkazish komissiyalari faoliyati yo‘lga qo‘yildi.

Markazimiz ilmiy-metodik yo‘nalishda ham qator ishlarni amalga oshirmoqda. Jumladan, Markaz huzurida Ilmiy-metodik kengash tashkil qilinib, hozirga qadar Kengash tavsiyasiga ko‘ra 10 dan ortiq sohaga oid lug‘atlar va qo‘llanmalar nashr qilindi.

Birgina 2023-yilning o‘zida “Terminologiya va dialektologiyaning zamonaviy masalalari” va “Til va imlo muammolari” mavzularida respublika ilmiy-amaliy anjumanlari tashkil etildi. Shuningdek, Markazda “Davlat tili taraqqiyoti” muammo va yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumanini tashkil etish an’anaga aylangan. Bu yil ushbu anjumanning uchinchi tashkil etilmoqda.

Anjuman materiallari sifatida tayyorlangan mazkur to‘plam sohadagi muammolar, ularning maqbul yechimlari masalalariga bag‘ishlanganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

**Inomjon Azimov, filologiya fanlari nomzodi,
dotsent, Markaz direktori - prorektor**

Davlat tilining dolzarb muammolari va ularning yechimlari

Sobirov Abdulhay,

filologiya fanlari doktori, professor,

Andijon davlat universiteti

sobirov-1957@mail.ru

+99890-547-78-57

Annotatsiya. Maqolada tillararo munosabatlar, “til imperializmi”, o‘zbek tiliga o‘zlashgan xorijiy so‘zlar va bu borada oldimizda turgan vazifalar to‘g‘risida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: globallashuv jarayonlari, milliy tillar, ona tili, davlat tili, lingvistik imperializm, o‘zlashma so‘zlar, til taraqqiyoti, asosiy vazifalar.

Bugungi globallashuv dunyoning lisoniy manzarasini batamom o‘zgartirib yubordi. Barcha milliy tillarda eng muhim ikkita jarayon jadal kechmoqda.

1. Milliy qadriyatlarga asoslangan, ajdodlar tomonidan e‘zozlab kelingan ona tilini saqlab qolish, uning sofliqi, kelajagi uchun murosasiz kurashish.

2. Dunyo tillari maqomini olgan kuchli tillar ta’siri ostida asta-sekinlik bilan ona tilini yo‘qotib borish, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida chet tiliga so‘zsiz o‘rin bo‘shatish.

Jahonda sodir bo‘layotgan voqealar shuni ko‘rsatmoqdaki, ilm-fan, texnika sohasida ilg‘or pozitsiyada turgan ingliz, fransuz, nemis, arab, xitoy, yapon, koreys tillari boshqa tillarga nisbatan hukmron mavqega o‘tib bormoqda. Internet ma’lumotlariga ko‘ra dunyo bo‘ylab tarqalayotgan axborotlarning 80 foizi ingliz tili chekiga tushmoqda. Masalan, 2021-yili Internetdagi Wikipediya 233 412 890 marta ingliz, 33 348 255 marta yapon, 29 598 303 marta rus, 27 337 625 marta nemis, 22 923 283 marta fransuz tilida tashriflar qilingan [1].

Tadqiqotchi Devid Graddolning hisob-kitobiga ko‘ra hozirda 750 million ingliz tilida saytlar mavjud va saytlarning 54,7 %ni tashkil etadi. Ikkinchi o‘rinda turgan rus tilidagi saytlar miqdori 6 %ga teng. Saytlarning 5,6 % nemis, 4,8 % ispan, 4,5 % fransuz, 4,4 % xitoy, 4,2 % yapon tillariga tegishli [3].

O‘zbekiston bu boradi 46-o‘rinda turibdi. Bu ma’lumotlar bizni nafaqat o‘ylantirishi, balki ogohlantirishi kerak (!) Chunki, keyingi yillarda ilm-fanda “til yoki lingvistik imperializm” (“linguistic

imperialism”) degan tushuncha paydo bo’ldi. Bu – hukmron tilning zaif tilga maqsadli holda yo’naltiriladigan kuchli ta’siri demakdir. Mazkur atama ustida tadqiqotlar olib borgan Robert Filipsonning fikricha, “lingvistik imperializm” dominant tilning boshqalariga nisbatan mutlaq ustun turishi, uni o’rganuvchilar, afzal biluvchilar uchun alohida imkoniyatlar berilishi, bu tilni o’rgangan shaxslarga mo’ljallangan istiqbolli o’quv dasturlari mavjud bo’lishi kabi belgilarga ega [4].

Buni biz sobiq ittifoq davrida rus tili misolida ko’rgan edik. Rus tiliga ustuvorlik maqomi berilib, o’zbek tili davlat tili sifatida hech qanday ahamiyatga ega emas edi, tilimizning funksional-uslubiy harakat doirasi cheklab qo’yilgandi.

O’zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, keyingi yillarda O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2019-yilning 20-oktabr kuni “O’zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PF-5058-, 2020-yilning 21-oktabr kuni “Mamlakatimizda o’zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PF-6084-sonli Farmonlarining qabul qilinishi til siyosatida tub burilishlarga olib keldi. Bu o’zbek tilining taraqqiy etishi uchun keng imkoniyatlar eshigini ochib berdi, ammo bugun boshqa bir muammoga duch kelmoqdamiz. O’zbek tiliga xorijiy tillardan, asosan, ingliz tilidan *barter, biznesmen, demping, defolt, diler, investor, investitsiya, grant, kliring, lizing, nou-xau, offshor, broker, bonus, venchur, grant, demping, smart-karta, kovorking, brend, brending, kopirayter, marketing, promouter, rebrending, tender, treyder, shopping, autsorsing, imidj, konsalting, neyming, portfolio, supervayzer, franchayzing, fors-major, xolding, impichment, ombudsmen, populizm, sammit, spiker, elektorat, vinchester, virtual, drayver, kasting, tyutor, raliti-shou, tok-shou, barbekyu, gamburger, gril, yogurt, ketchup, pitssa, popkorn, fast fud, fishburger, fri, xotdog, chizburger, chickenburger, chips* kabi behisob leksik birliklar o’zlashmoqda, ularning ba’zilari o’zbek tilidagi tayyor so’zlarni “siqib chiqarmoqda”. Masalan, *market* o’zlashmasi do’kon, *magazin, univermag* kabi leksik birliklarning o’rnini egalladi. Bir tomondan bunga ijobiy hodisa sifatida qarash mumkin: tilimiz boyiyapti; ikkinchi tomondan esa inglizcha so’zlar misolida xorijiy til ustuvor ahamiyatga ega bo’lib bormoqda.

Mayli, *broker, velotrek, shou, sprint, sprinter, konsalting, terminal, xaker* kabi so’zlarning ma’nosini tushunib qo’llgandirmiz, ammo *vaucher, trauler, sheyping, charter, blokcheyn, mayning, mayner, token,*

bitkoin singari leksik birliklar ma'nosi hammaga ham ma'lum emas. Agar ish shu darajada keta bersa, yaqin o'n yilliklarda milliy lug'at tarkibimizning sezilarli qismi inglizcha so'zlardan iborat bo'lib qolishi mumkin. Buning oldini olish va o'zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeyini mustahkamlash uchun quyidagilarga amal qilishni joiz deb o'ylaymiz:

1. So'z o'zlashtirishda davlatimiz rahbarining dono siyosati, o'zbek xalqining metin irodasi va teran tafakkuri bilan tanlangan "oltin o'rtalik"ni ushlashimiz kerak. Bu nima degani? Barcha sohalarda qo'llanilayotgan terminlar va atamalarga, ularning o'zlashish holatlariga, qo'llanilish koefitsiyentlariga nihoyatda ehtiyotkorona munosabatda bo'lishimiz, birinchi galda ichki imkoniyatlarimizdan to'la foydalanishimiz, tilimiz tarixida faol qo'llangan leksik birliklarni qaytadan muomala-munosabatlarga kiritishimiz yoki bebaho xazina sanalgan shevalarimizdan so'zlarni olishimiz talab etiladi.

Buni istalgan sohaga tatbiq etish mumkin. Masalan, o'zbek tili uchun yosh va tor sohalardan sanalgan diplomatiya terminologiyasida *anneksiya, demarsh, diplomat, veto, viza, konsul, konsullik, memorandum, ratifikatsiya, tranzit kabi* o'zlashma so'zlar bilan birgalikda *vakil, vakolatxona, kelishuv, muxtor vakil, norozilik xati, elchi, elchixona* singari o'z qatlamga oid leksik birliklardan ham keng foydalanish yo'lga qo'yilgan. Buni barcha sohalarda kuzatish mumkin.

2. Ilm-fan, ayniqsa, aniq fanlar terminologiyasini boyitishda amaliy bosqichga o'tishimiz kerak. Bu borada muayyan ishlar qilinyapti, ammo oz. Masalan, kimyo fanlari doktori, professor I.Asqarov tashabbusi bilan kimyo fanida *tovarlar kimyosi, tovarlar nomenklatura, bojxona ekspertizasi, tovarlarni sinflashtirish, tovarlarni sertifikatlash* kabi o'zbekchalashgan leksik birliklar qo'llana boshlandi. Olim O'zbekiston tabiiy-ilmiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi "Tabobat akademiyasi" raisi sifatida o'zi yaratgan tabiiy biologik faol oziq-ovqat qo'shilmalariga "*Ayritosh*", "*Alqoman*", "*Alqayon*", "*Asbola*", "*Asbosim*", "*Asdavo*", "*Asdarmon*", "*Asnasl*", "*Astosh*", "*Asshifo*", "*Aksquvvat*", "*Shifoi Marhaboxon*", "*Majmuai Rahmoniy*" degan nomlar berib, o'zbek tili leksik imkoniyatlarining cheksizligini yana bir bor isbot qildi [5].

Akademik S.Zaynobiddinov boshchiligidagi fizik olimlarning *nanozarra, nanomaterial, nanoo'lcham, nanokimyo, astrozarra* kabi yarim kalkalangan terminlarning o'zbek tilida barqaror o'rin tutib qolishida xizmati katta bo'ldi [6]. Bu ishni barcha aniq fanlarda keng yo'lga qo'yishimiz joiz.

3. Mustaqil O‘zbekistonda yangitdan shakllana boshlagan va bizga mutlaqo notanish bo‘lgan avtomobilsozlik, bank va moliya, diplomatiya, gen injeneriyasi, kompyuter texnologiyasi, nanofizika, biokimyo, geodeziya, kartografiya kabi tor sohalarda qo‘llanayotgan leksik birliklarga hushyor turishimiz talab etiladi.

Masalan, ijtimoiy-siyosiy hayotimizda ro‘y bergan tub islohotlar mazkur sohaga oid terminologik qatlamni deyarli o‘zgartirib yubordi. Undan *mulkdor, sug‘urta, tadbirkor, tadbirkorlik, tug‘ro, Yurtboshi* kabi o‘z qatlamga tegishli so‘zlar o‘rin oldi, *biznes-reja, yopiq jamiyat, ochiq jamiyat, ko‘chmas mulk, odil saylov* ko‘rinishidagi har ikkala komponenti o‘z qatlamga oid leksik birliklar paydo bo‘ldi, *millat genofondi, nominal ish haqi, soxta bankrotlik, transmilliy, unitar davlat* kabi yarim kalkalangan birliklar ishlatila boshlandi.

Lekin bizni o‘ylantirgan narsa to‘g‘ridan to‘g‘ri tilimizga qabul qilinayotgan *yevro, votum, grant, lider, lizing, logistika, parlament, referendum, spiker, spichrayter, tender, xaker* va hokazo xorijiy o‘zlashmalar sanaladi. To‘g‘ri, ular muayyan sohada o‘z ma’nosiga ega va shu ma’nosi bilan o‘zbek tiliga o‘zlashgan. Masalan, **VOTUM** [lotincha *votum* – *xohish, tilak*] Saylovchilar yoki vakillik organlarining ko‘pchilik ovoz bilan qilgan qarori yoki fikri [7]. Bu kabi terminlar to‘la bizga yetib kelganicha yo‘q. Masalan, yuqorida qayd etilgan lug‘atlarga *anklav, eksklav, demarkatsiya, demilitatsiya* kabi terminlar kiritilmagan. Bular keyingi yillarda ijtimoiy-siyosiy sohada eng ko‘p ishlatilayotgan terminlardan sanaladi.

Anklav (frans. *enclave*, lot. *Inclavare* – *qulflab olish*) – bir davlatning hamma tomondan boshqa davlat hududi bilan o‘rab olingan hududi yoki hududining bir qismi [8].

Eksklav (yunoncha *ἐξ* – *dan*+lotincha *clavis* – *kalit*) – mamlakatning asosiy hududidan uzoqda bo‘lgan, boshqa mamlakatlar bilan o‘rab olingan mustaqil bo‘lmagan region [8]. Qirg‘izistonning Barak, Tojikistonning Sarvak qishloqlari, O‘zbekistonning Shohimardon qishlog‘i, So‘h tumanlari shunday hududlar sanaladi.

4. Jahon taraqqiyotidan orqada qolmaslik. Buning uchun butun dunyoda faol qo‘llanayotgan axborot kommunikatsion texnologiyalaridan unumli foydalanishni yo‘lga qo‘yish. Bugun ona tilini bayroq qilib olib, har qanday yangilikka qarshi turish parovozning g‘ildiragiga cho‘p tiqish bilan teng. Masalan, hozirda ijtimoiy tarmoqlarning keng ko‘lamli amaliyoti yo‘lga qo‘yilgan, hatto ular quyidagicha tasniflanadi:

Ijtimoiy tarmoqlar: *facebook.com, ok.ru, vk.ru, muloqot.uz, twitter.com* va h.k.

Korxona va tashkilot saytlari: *apple.com, ucell.uz, gov.uz, bank.uz* va h.k.

Mashhur shaxslar, ijodkorlar, davlat arboblari saytlari: *khurshid davron* kabi.

Fotogallereyalar: *flickr.com, shutterstock.com* va h.k.

Yangiliklar sayti yoki portal: *islom.uz, kun.uz, darakchi.uz, qalampir.uz, ziyonet.uz* va h.k.

Qidiruv tizimlari: *google.uz, yandex.ru* va h.k.

Forum va chat: *tforum.uz, forum.ziyouz.com, forum.islom.uz* va h.k.

Media mahsulotlari: *mytube.uz, mover.uz, mp3.uz* va h.k.

E'lonlar, umumiy savdo, katologlar sayti: *torg.uz, glotr.uz, zor.uz, kplus.uz* va h.k.

Dunyo tajribasidan foydalanib, *uz* domeni bilan internetga ma'lumotlarni joylash tilimizni faqat boyitish va targ'iboti uchun xizmat qilishi tabiiy.

5. Zudlik bilan o'zbek tilining korpusini ishlab chiqish, matn tahriri faoliyatini yo'lga qo'yish. Buning uchun kompyuter lingvistikasini taraqqiy ettirish. Mazkur yo'nalishda tahsil olayotgan talabalarga kurs ishlari, BMI, magistrlik dissertatsiyalari mavzulari berish, PhD va DSc dissertatsiyalarini yoqlatish.

Filologiya va pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarida kompyuter lingvistikasi bo'yicha bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklarini ochish.

6. Rasmiy ish yuritishni qat'iy davlat tiliga ko'chirish. Ayniqsa, sud-huquq, adliya, notarial korxonalarda o'zbek tilida hujjatlar aylanishini yo'lga qo'yish.

7. Teleradiokompaniyalar, gazeta va jurnallarda davlat tili haqidagi materiallar berilishini mavsumiy emas, balki muntazamligini ta'minlash.

8. Eng muhimi, barcha sohalarda mutaxassislar bilan filologlarning hamkorligini yo'lga qo'yish, xususan, lug'atlar yaratish, ularning elektron versiyalarini tayyorlashda *soha mutaxassisi+filolog* tajribasidan foydalanish.

Umuman olganda, ona tili taqdiri ustida o'ylash, uning kelajagi uchun kurashish shu yurtda yashayotgan har bir insonning el oldidagi muqaddas burchidir. Unda bo'yin tovlash yoki sustkashlik ko'rsatish xiyonat bilan tengdir. Zero, ma'rifatparvar adib Is'hoqxon Ibrat aytganidek: "*Bizning yoshlar, albatta, boshqa tilni bilish uchun sa'y-*

harakat qilsinlar, lekin avval o‘z ona tilini ko‘zlariga to‘tiyo qilib, ehtirom ko‘rsatsinlar. Zero, o‘z tiliga sadoqat – bu vataniy ishdir” .

Xulosa shuki, davlat tili ustida bosh qotirish faqat mutasaddi insonlarning ishi emas, balki millat ishi, umumxalq ishi, ona tili taqdiri ustida bosh qotirayotgan ezgu niyatli barcha hamyurtlarimizning yelkasida turgan burchi, eng muhim vazifasidir. Buni bajarsak, biz ko‘zlagan maqsadimizga, albatta, yetamiz va ona tilimiz oldidagi farzandlik burchimizni ado etgan bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://ru.wikipedia>.
2. <https://topmira.com>.
3. <https://upl.uz/culture>.
4. Phillipson R. Linguistic imperialism. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – P. 120.
5. Асқаров И. Сирли табобат. – Тошкент: Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi, 2021. – 7-бет.
6. Тешабоев А., Зайнобиддинов С., Исмоилов Қ., Эрматов Ш., Абдуазимов В. Нанозаррлар физикаси, кимёси ва технологияси. – Тошкент: Тафаккур бўстони, 2014. – 11 бет.
7. Madvaliyev A., Mahkamov N., Ko‘chimov Sh., Mirahmedova Z., Saidno‘monov A. Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug‘aiti. – Toshkent: Mashhur press, 2020. – 263-bet.
8. <https://uz.wikipedia>.
9. <https://ru.wikipedia>.

Jadidlar faoliyatida o‘zbek adabiy tili va adabiy til uchun tayanch dialekt masalasi

Azimov Inomjon,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o‘qitish va malaka oshirish markazi,
inomjon66@mail.ru

Annotatsiya. Jadidlar faoliyatidagi eng asosiy masala barcha shevalar uchun tushunarli bo‘lgan adabiy til yaratish, adabiy til uchun tayanch dialektini hal qilish edi. Har uch lahjani o‘z ichiga olgan o‘zbek tilida bu masala jiddiy muammo edi. Maqolada mazkur masala bo‘yicha jadidlarning qarashlari, adabiy til bo‘yicha qarorning qabul qilinishi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: jadid, lahja, dialekt, sheva, tayanch dialekt, adabiy til, chig‘atoy tili

Lotin yozuviga o‘tish harakatlari boshlangandan keyin jadidlar oldidagi asosiy masala o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda adabiy til yaratish muammosi turardi. O‘zbek tilining boshqa turkiy tillardan farqli tomoni unda har uch lahjaning mavjud ekanligi yuqorida aytib o‘tildi. Ayni shu uch lahjaning mavjudligi adabiy til yaratish uchun asosiy muammo edi. Shuning uchun jadidlar oldida adabiy til uchun qaysi shevani tayanch sifatida olish kerak degan savol turardi. Albatta, bu masalalarni hal qilish juda katta mehnat talab qilish bilan birga, mamlakatdagi barcha ilmiy kuchlarni birlashtirish, ilmiy tadqiqotlar o‘tkazish, qardosh turkiy tillar tajribasini o‘rganish zarur edi. Lekin bunda tajribalar hali yetarli emas edi. O‘zbek tili va shevalari to‘g‘risida to‘la ishlangan ilmiy materiallar kam, ular bo‘lsa o‘zbek tilini tekshiruvchilar tomonidan keyingi yillardagina matbuot orqali berilgan materiallar edi. O‘zbek davlat ilmiy sho‘rosi tuzilgandan beri va sobiq Turkiston jumhuriyati maorif komissarligi qoshidagi o‘zbek ilmiy hay‘at tomonidan yig‘ilgan materiallar bor bo‘lsa ham ular to‘liq ishlanmaganligi uchun o‘zbek shevalari, tildagi tovushlar miqdori bo‘yicha aniq fikrlar aytishga qiyinchilik tug‘dirar edi.

Shularni hisobga olib, bu jarayonda shoshma-shosharlik bilan qaror qabul qilish, yuzaki majlislar bilan ko‘zlangan maqsadga yetib bo‘lmashligini tushunib yetgan maorif komissarligi mamlakat miqyosida barcha mutaxassislarni jalb qilgan holda ilmiy konferensiya tashkil qilish, mutaxassislar fikr-mulohazalarini tinglab, so‘ngra yakuniy

qarorga kelishga qaror qiladi. Konfereksiyaning o'tkazilish vaqti aniq belgilanmagan edi, chunki ko'riladigan masalalar bo'yicha materiallar yig'ilishi, ular tahlil qilinib, fikrlar umumlashtirilishi lozim edi. Bu haqda Mannon Ramz shunday yozadi: "bu kanfirinsiyaning hozircha chaqirilmasdan keyinga surilib kelishiga sabab ham mana shu ilmiy matiriyallarning yetarli bo'lmag'ani va ayrim o'rinlari ishlanib bitmagani bo'lib kelgan. Bunday katta ilmiy masalalarni rasmiygina yig'ilib, hal qilib keta berish tartibidan vaz kechish kerakligi juda ham ko'zga ko'rinarlik haqiqat ekani anglashilmaqda. 3-4 kishining fikriga tayanib chuqur ilmiy masalalarni quruq rasmiy yo'l bilan hal qilish yaramaydi. Chaqirilg'usi kanfirinsiya etarli matiriyal va lazimiy hazirliq bilan bashlansin. Ilmiy kanfirinsiya atrafig'a butun ilmiy kuchlarni to'plash bilan biraga, ayrim ishlanmagan masalalar ustida matbuat arqali ham mahallalarda ayrim kengashlar to'plash arqali tegishli matiriyallar to'plash zarurdir" [1:188].

Mazkur konferensiyaga nafaqat mahalliy mutaxassislar, balki qardosh turkiy, yevropalik mutaxassislarni ham jalb qilish, konferensiya oldidan matbuotda ularning ham maqolalarini chop etish tashabbusini ilgari surishadiki, bunday xatti-harakatlarni milliy tilimiz rivoji uchun muhim qadam sifatida baholash mumkin.

Mutaxassislar fikr-mulohazalari uchun eng ochiq, maqbul maydon matbuot edi. Gazeta-jurnallar muhaririyatlari ziyolilarga murojaat qilib, til, imlo bo'yicha maqolalar yozib berishlarini so'raydi: "Qizil O'zbekiston" gazetasi til, atama va imla bahslarini davam ettiradi. Bu masala muallimlarni ham ancha qiziqtirg'an ko'rinadirki, idaramizga ularning ham fikrlari kelmakdadir. Bu to'g'rida tajriba ko'rgan va manfaatdar o'rtaqlarning o'z fikrlarini kechikdirmay yubarishlarini so'raymiz" [1:271].

Shu tariqa matbuot sahifalarida mutaxassislarning fikr-mulohazalari, ularga boshqa tilshunoslarning munosabati berib boriladi. Mutaxassislarning fikrlari, bildirgan takliflari umumlashtirilib, konferensiya materiallariga kiritib boriladi. 1929-yil avgust oyida bo'lib o'tgan konferensiyada respublika bo'yicha yig'ilgan mutaxassislar ishtirokida adabiy til, imlo, atamalar bo'yicha yakuniy to'xtamga kelinadi. Quyida ba'zi mutaxassislarning fikrlari bilan tanishamiz.

Mannon Ramz "Qizil O'zbekiston" gazetasining 1929-yil 16-yanvardagi 13-sonida "Muhim ilmiy kanfirinsiya aldidan" maqolasida adabiy til, istiloh, imlo bo'yicha o'z fikrlarini bildirib o'tadi. Uning fikricha, o'zbek adabiy tili oktabr inqilobidan so'ng birmuncha

ishlandi. Adabiy tilning ishlanishi ham rasmiylashishi uchun maktab va matbuot taraqqiyoti mazkur adabiy tilning o'sishi uchun katta ko'makchi bo'ldi. Demak, o'zbek adabiy tili inqilobgacha bo'lgan boylikni qaytadan ishlab chiqish yo'li bilan o'sib, rasmiylashib kelmakda. Ammo bu ishlanish birmuncha boshbodoqlik bilan kelmoqda[1:189].

Hozirda bosilib kelinayotgan kitob, risola, nafis adabiyot, gazeta va jurnallarda adabiy tilga rioya qilmaslik, so'zlarning yozilishida bir xillikning yo'qligini aytib, quyidagi kamchiliklarni keltiradi: "a) ayrim gazeta va jurnallarda turli yo'l tutilishi va turli shevalarga tayanishlar; b) boshqa millatlar lahjasini qo'shib yuborishlar (ayniqsa, tarjima materiallarida bu hol ko'p uchraydi); v) eski, o'lik so'zlarni tartibsiz ravishda qo'llash"[1:189].

Bu kamchiliklarni bartaraf etishning eng samarali yo'li maktab ishlarida o'qituvchilarning faolligi, o'quvchilarga to'g'ri tushuntirishi va bosma ishlarida bir xillikka erishish deb hisoblaydi.

U adabiy til uchun qanday asoslar bo'lishi bo'yicha quyidagicha takliflarni beradi:

1.O'zbek shevalaridan birini asos qilib olish. U qaysi sheva bo'ladi? Shu masalani hal qilish. Lekin o'zi biror sheva bo'yicha taklif bermaydi.

2.Ba'zi shevalarning kerakli unsurlarini ola borish, ya'ni adabiy til uchun shevalardan so'z va shakllar olishni ma'qullaydi.

3.O'zbek tilining Navoiy, Lutfiy davridagi unsurlari, Feruzshoh, Kamol Xorazmiy, Umarxon, Muqimiy, Furqat davrlari ham jadidchilar davrlaridan tegishli unsurlarni olish. Bunda mumtoz adabiy tilimizda asrlar osha ishlatilib kelingan unsurlarni ham adabiy tilga kiritish taklifi orqali klassik adabiy tilimizdan uzilib qolmaslik, tarixiy an'analarni davom ettirishni nazarda tutadi. Ya'ni ham eski adabiy tili ham hozirgi adabiy tili leksik, morfologik, sintaktik shakllarini uyg'unlashtirgan holda adabiy til yaratishni orzu qiladi.

4.Adabiy til uchun xalq adabiyoti, eski adabiy o'zbek tili asosida yozilgan adabiyotlar, hozirgi shevalar haqida tekshirish materiallari manba bo'lib xizmat qilishini aytadi.

5.O'zbek adabiy tili asoslarini belgilashda hozirgi (boshvoqsiz bo'lsa ham) ishlanib kelayotgan, birmuncha rasmiy tilga aylangan adabiy til asos bo'lishi lozim. Ya'ni qo'llanilib kelayotgan adabiy tildagi ijobiy jihatlarni o'zlashtirish tarafdori bo'ladi.

Shuni ham alohida qayd etish kerakki, adabiy til masalasida jadidlar o'rtasida turli fikrlar mavjud edi. Birinchidan, Y.Polivanovning

taklifi bo'lgan singarmonizmsiz eronlashgan shevani asos qilib olib, shundan yengil bir til tuzish taklifi ilgari surilgan bo'lsa, ikkinchidan, har bir lahja uchun alohida bir til tuzish taklifi ilgari surildi. Shu bilan birga, son jihatidan ko'pchilikni tashkil etgan jo'qchilarning tilini asos etib yangidan til tuzish takliflari ham bor edi.

1929-yilda bo'lib o'tgan konferensiyada adabiy til masalasida Abdulla Alaviy va Naim Said asosiy ma'ruzachi sifatida belgilanadi. Asosiy ma'ruzani Alaviy qiladi. K.Kadirov mazkur konferensiya haqida to'xtalib, adabiy til masalasida Abdulla Avloniy va Naim Said ma'ruza qiladi degan fikrni keltiradi [2:23]. Bu o'rinda muallif ma'ruzachilar masalasida xatolikka yo'l qo'ygan, chunki adabiy til masalasida Abdulla Avloniy emas, balki Abdulla Alaviy hamda Naim Said ma'ruza qilgani arxiv manbalarida, boshqa adabiyotlarda aytib o'tilgan [3; 1:404].

Ma'lumki, Polivanov adabiy til uchun tayanch dialekt masalasida Toshkent, Samarqand kabi eronlashgan, barcha turkiy tillarda mavjud bo'lgan singarmonizm qonuniyati buzilgan, 6 unliga asoslangan shahar shevalarini asos qilib olish taklifi bilan chiqadi. Mazkur taklifni qabul qildirish uchun ko'plab yig'ilishlarda ma'ruza qiladi, matbuotda maqolalar e'lon qiladi. Alaviy o'z ma'ruzasida uning fikrlari bo'yicha ham munosabat bildiradi: "Bu kun adabiy tilimizning ishga yaramaslig'i to'g'risida chiqishlar bo'ldi. Tabiiy, bu chiqishlar amma bilan yaqin aloqada bo'lg'an kishilardan bo'lmadi. Balki kabinet alimi bo'lg'an pro'f. Palivanuf tamanidan bo'ldi. Pro'f. Palivanuf 26-yildan boshlab o'zbeklar uchun 2 xil layihasini taqdim etdi. Eranlashqan shevalar uchun ham, eranlashmag'an shevalar uchun. So'ngg'i latin alifbasini amalga ashirish ikkinchi kanferensiyasi ham bu adabiy tilning ishga yaramaslig'ini, halbuki Avrupada bunday halning yo'q ekanini da'va etib chiqdi. Va munazaralarda o'zi ko'pchilikning fikriga qo'shildi. Shu bilan ham bo'lib ketmadi, munazaralar davam etdi. Hatta eng so'ngg'i chiqish bultur yangi alifbe MQning 2-plenumida Tashkentda bo'ldi. Lekin shunda ham o'z fikrini o'tkaza almadi" [3].

Polivanov jadidlarning adabiy til masalasidagi fikrlariga quyidagi e'tirozlarini bildiradi:

1. O'zbeklarda eskidan adabiy til yo'q edi. Chig'atoy tilining o'zbeklarga aloqasi yo'q.

2. Bugun o'zbek tilida bir sheva asos etib olinmagan, balki bir necha shevalardan olingan. Holbukim, Avrupaning tarixida bu hol ko'rinmaydi.

3. O'zbeklar tilni qishloqqa qarab qurdilar. Holbuki, hech bir zamon qishloq shaharga adabiy til bermaydi.

4. Adabiy til iqtisodiy markazlar tili bo'lishi kerak. O'zbekistonda ijtimoiy markaz – Toshkent, shuning uchun Toshkent tilida o'zbeklarga yangidan bir adabiy til bermoq kerak.

Olimning bu e'tirozlariga millat oydinlari quyidagicha javob berganini ta'kidlaydi:

1. O'zbeklarda eskidan bir adabiy til bor edi. Chig'atoy adabiy tilni yaratgan xalq o'zbeklar edi. Buni inkor etish tarixiy faktni inkor etish bo'ladi.

2. To'g'ri, bukun adabiy o'zbek tiliga bir qishloqning yoki bir shaharning shevasi qat'iyan asos qilib qo'yilib, shuning chegarasidan tashqari chiqmasdan yaratmagan, ammo shunday bo'lsa-da, deya bilamizkim, bizning adabiy tilimizning ko'pi Farg'onadan olingan. Buni inkor etib bo'lmaydi. Agar bu hol Avropa tarixiga o'xshamasa, uning u qadar zarari yo'q.

3. Biz tilni ommaga qarab tuzamiz. Avropa tillari faqat shahar tillaridan bo'lsa, bizda ham, albatta, shahar tilining yaratilishi lozim emas, balki bizda shahar bilan qishloqda barobar o'sadi. Shuning uchun biz tilni keng ishchi-dehqan ommasiga qarab tuzamiz.

4. To'rtinchi e'tiroziga doimo shunday javob berib keldik. Biz yuqorida tilimiz bor degan edik va inqilabdan so'ng bu til ma'lum bir shakl olgan. Bu tilni yangidan yaratish behuda urinish bo'ladi. Chunki bu kungi tilimiz yuqorida so'zlaganimizdek, bir qancha shevalarga umumiy bo'lgan bir til. Bukunlikda biz bu tilni keng ommaning tilagiga muvofiq o'sishi va boyishi uchun yo'l belgilashimiz kerak.

Alaviy o'z ma'ruzasida O'zbekistondagi kabi turli-tuman shevalarning mavjudligi qo'shni turkiy tillarda kuzatilmasligi, mazkur holat ham adabiy til uchun asos shevani belgilashda qiyinchilik tug'dirishini aytadi: "Masalan, shimoliy O'zbekistanning bir qismida "galdi" so'zlaganlar "ul, bo'ldi" deganini barabar ishlaturg'an shahid bar. Bu ham singarmanizm shevasi, hatta ba'zi bir yerlarda "غا" (g'a), "گە" (gə) yerida "ا" (a), "ئە" (ə) ishlataturg'anlar ham bar" [3].

Alaviy hozirda e'tirof etilayotgan adabiy til haqida gapirib, ba'zilar uni eski chig'atoy tili deb atayotgani, lekin u aynan eski chig'atoy tili emasligi, undan ko'p ozuqa olgan bo'lsa-da, har jihatdan soddalashib, xalq jonli tiliga yaqinlashgani, xalq shevalari hisobiga boyib borganini ta'kidlaydi: "Bu kungi adabiy tilimizni ba'zilar eski chig'atay deydilar. Biz aytamizkim, yo'q. Balki eski chig'atay tilidan bir ko'p narsalar bilan

ayriladigʻan bir til. Avvalan, bizning adabiy tilimizning asasiy azigʻi janli shevalardan alingʻan. Hatta buni oʻzbek tilini tekshirgan alimlar proʻf. Samoʻyloʻvich ham quvvatlaydur. Bu kungi oʻzbek tili chigʻatay tili emas, undan koʻpgina ayirmalar bar” [3].

Adabiy til masalasida jadidlar oʻrtasida fikriy qarama-qarshiliklardan biri “joʻqchilar” masalasiga yetarli eʻtibor berilmaganlik, bu sheva xususiyatlarini eʻtibordan chetda qoldirish muammosi edi. Konferensiyada ham bu muammo bir necha maʼruzachilar tomonidan koʻtariladi.

Abdulla Alaviy adabiy tilda kelasi zamonni ifodalovchi shakl yoʻqligini, bu maʼnoni ifodalash uchun quyidagi uch yoʻldan foydalanilib kelayotganini, bu esa adabiy tilning nuqsonlaridan biri ekanini aytadi: “Hazirgʻi zamanning oʻzi: san bar, man ertaga baraman desak, kelgusi zaman boʻladi. Halbuki, masalan, “baramiz” deganda, hozirgi zamanni aytamiz.

Aynan kelasi zamon maʼnosini ifodalovchi shakl xorazm shevasida mavjudligi, inqilobdan soʻnggi dastlabki davrlarda birmuncha vaqt ishlatilib kelingani, lekin Chigʻatoy gurungi janub elementlariga qarshi kurash ochgandan keyin isteʼmoldan tushib qolganini, mazkur shaklni adabiy tilga kiritish taklifini beradi [3].

Alaviyning yuqoridagi fikrlari asosida umuman Fargʻona shevalari (Namangan hisoblanmaganda), ayniqsa, Andijon shevasi tilimizda ishlatilaturgan soʻzlarni toʻgʻri qoʻllanar, tilimizning xususiyatlari boʻlgan ohang qonunlarini tugal saqlashi, shuning uchun Andijon shevasini adabiy tilimiz uchun asos qilib olish majburiyatini tugʻdiradi degan fikrni bildiradi. Shu bilan birgalikda, adabiy til tuzishda anjan shevasiga suyanish bilan boshqa shevalarni butunlay bir chetda qoldirish kerak emas, balki ulardan ham foydalanish, kerakli unsurlarini olish lozim deb hisoblaydi.

Ashurali Zohiriy ham chigʻatoy tili deb atalib kelinayotgan tilni milliy adabiy til uchun asos deb hisoblaydi, faqat uni soddalashtirish, xalq tiliga yaqinlashtirish zarur deydi. Inqilobdan soʻng bu til ancha rivojlangan, xalqqa ancha yaqinlashgan boʻlsa ham, til birligida boshvoqsizlik, bir yoqadan bosh chiqarmaslik, eski adabiyotdagi kabi mahalliychilik (oʻzi yashab turgan shevani ustun qoʻyish) davom etayotgani, buning uchun esa adabiy til uchun maʼlum shevani asos sheva sifatida olishni taklif qiladi[1:327].

Mana shunday munozaralar, mutaxassislarning fikr-mulohazalari, takliflari asosida oʻzbek adabiy toʻgʻrisida quyidagi tarixiy

qaror qabul qilinadi. Tarixiy deyilishiga sabab mazkur qaror asosida o'zbek tili lik bor ma'lum qolipga, qonun-qoidaga bo'ysundirildi. Hali kamchiliklari, ishlanmagan o'rinlari, munozarali holatlari bo'lishiga qaramasdan, milliy adabiy til sifatida e'tirof etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Жамолхонов Х., Умаров А. Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи. Мажмуа. 1-китоб. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2017. – 460 б.

2. Кадиров К. Ўзбек тили морфологик тизимининг ўрганилиши тарихидан (20-йиллар ўзбек тилшунослиги материаллари асосида). Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... – Тошкент, 2007. –161 б.

3. Til va imla kanferensiyasi qararlari // Alanga, 1929-yil, № 4-5

Kognitiv tilshunoslik terminlarining leksikografik talqini xususida mulohazalar

Xudoyberganova Durdona,

filologiya fanlari doktori, professor,

O'z FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti,

Khudoyberganova60@jmeyl.ru

Annotatsiya. Maqolada kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalarini ifodalovchi terminlarning izohlanishi, ularning leksikografik talqini haqidagi mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar. Kognitiv tilshunoslik, kognitiv semantika, konsept, ikkilamchi interpretatsiya, konseptning informatsion mazmuni, kognitsiya, freym.

Til vositasida bilimlarni saqlash, ifodalash va uzatish mexanizmlarini, til va ong munosabatini, olamni konseptuallashtirish va kategoriyallashtirish, bilish jarayonlarida va tajribalarni umumlashtirishda tilning o'рни kabi masalalarni tadqiq etuvchi soha hisoblangan kognitiv tilshunoslikda til umumiy kognitiv mexanizm, axborotni kodlash va transformatsiya qilishda muhim rol o'ynaydigan kognitiv vosita sifatida o'rganiladi. N.N.Boldirev "Kognitiv semantika" nomli kitobida quyidagilarni kognitiv tilshunoslikning eng muhim xususiyatlari sifatida qayd etadi: kognitiv tilshunoslik kognitiv va lisoniy tuzilmalar munosabatini o'rganuvchi fan hisoblanadi; kognitiv tilshunoslik tilni kognitiv qobiliyat sifatida tadqiq etadi; bilimlarni qabul qiluvchi va

ularni ifodalash maqsadida til vositalarini ongli tarzda tanlab qo‘llovchi inson omili ushbu sohaning markaziy tushunchalaridan biridir; kognitiv tilshunoslik fanlar kesimida yuzaga kelgan integrativ soha hisoblanadi; kognitiv tilshunoslik kognitiv fan (kognitologiya) hamda nazariy tilshunoslik sohalarini bog‘lovchi “ko‘prik” vazifasini o‘taydi.[1:21]

Kognitiv tilshunoslikning eng asosiy sohalaridan biri kognitiv semantika hisoblanadi. **Kognitiv semantika** inson tomonidan obyektiv borliq qay tarzda qabul qilinishi va idrok etilishi hamda uning bilish tajribasi lisoniy birliklar orqali qay tariqa voqelanishini tadqiq etuvchi nazariy yo‘nalish bo‘lib, konseptuallashtirish va kategoriyalashtirishning umumiy nazariyasi sifatida e‘tirof etiladi. Bu borada salmoqli tadqiqotlarni yaratgan N.N.Boldirevning fikriga ko‘ra, kognitiv semantikaning o‘ziga xos jihati shundaki, u ko‘p qatlamli ma’no nazariyasi hisoblanib, bunda lisoniy birliklarning ma’nolari insonning nafaqat til haqidagi bilimlari, balki uning barcha bilim va tajribalari kontekstida tahlil qilinadi. Kognitiv semantikada antropotsentrik yondashuv ustuvor bo‘lib, inson omiliga kognitsiya sohibi – konseptuallashtiruvchi va kategoriyalashtiruvchi shaxs, lisoniy birliklar ma’nosini shakllantiruvchi hamda muayyan vaziyatni ifodalash maqsadida ularni tanlovchi subyekt sifatida yondashiladi. Kognitiv semantika yo‘nalishi semantikani mazmuniy qurilish va bilimlar ifodasidan iborat ikki sathdan iborat deb hisoblaydi. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar asosan leksikologiya doirasida amalga oshirilgan.[1]

Kognitiv tilshunoslikning markaziy tushunchalaridan biri **konsept** hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur terminning ko‘plab ta’riflari berilgan. Biz *konsept* terminining umumiy ta’rifi bilan birga uning kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika hamda lingvomadaniyatshunoslik sohalariga doir ma’nolarini ham qayd etish lozim deb hisoblaymiz.”Antropotsentrik tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati”da mazkur termini ta’riflashda A.A. Zalevskaya va Sh.Safarovlarning[3,7] fikrlariga tayandik: “KONSEPT [*lot. conceptus* – tushuncha; S.A.Askoldov-Alekseyev termini] **1** Inson tafakkurining jamiyat kognitiv faoliyati natijasini namoyon qiladigan va aks ettirilayotgan narsa-buyum yoki hodisalar haqida keng qamrovli qomusiy axborot beradigan, ushbu axborotning ijtimoiy ong tomonidan qay tarzda talqin qilinishini hamda mazkur predmet yoki hodisaga uning munosabatini namoyon etadigan, nisbatan tartibli ichki tuzilishga ega bo‘lgan asosiy birligi, diskret mental tuzilma.

2 Kognitiv tilshunoslikda: xotira, mental leksikon, konseptual tizim va miya tilining, shuningdek, inson ongining mental va ruhiy imkoniyatlari, uning bilimi va tajribasini aks ettiruvchi axborot tizimining operativ mazmuniy birligi.

3 Lingvomadaniyatshunoslikda: mentallik xususiyatiga hamda lisoniy ifodaga ega bo'lgan, etnomadaniy o'ziga xoslik bilan ajralib turuvchi jamoa ongi birligi.

4 Psixolingvistikada: insonning bilish va muloqot faoliyatida yuzaga keladigan, uning ruhiyati qonuniyatlariga bo'ysunuvchi harakatchan perseptiv-kognitiv-affektiv tuzilma.”[8]

Kognitiv tilshunoslikda **konseptual maydon** termini ham qo'llanadi. Mazkur termin “umumiy mazmuniy unsur vositasida bog'langan, pog'onaviy tuzilishga ega bo'lgan konseptlar zanjiri” ma'nosini bildiradi.

Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan **konseptuallashtirish** insonning bilish faoliyati – uzatilayotgan axborotni idrok etishga yo'naltirilgan va inson miyasida konseptlar, konseptual tuzilmalar va barcha konseptual tizimlarning hosil bo'lishini ta'minlaydigan jarayonni anglatadi. Ushbu konseptlarning asosiy qismi muayyan so'zlarning ma'nolari sifatida til tizimidan o'rin oladi hamda olingan bilimlarning saqlanishi va avloddan avlodga o'tishiga imkon beradi.

“Voqelikning kognitiv bo'linishi, butun ontologik makonni turli kategorial sohalarga ajratish” ma'nosida qo'llanuvchi **kategoriyalashtirish** termini ham kognitiv tilshunoslikning markaziy tushunchalaridan biri hisoblanadi. Kategoriyalashtirish jarayonida tushunchalarning eng muhim xususiyatlari asosida ularning pog'onaviy munosabati o'rnatiladi.

Voqelikni idrok etish kognitsiya hodisasi bilan bog'liq. **Kognitsiya** termini tilshunoslikda “Axborotni qayta ishlash uchun xizmat qiluvchi obyektiv reallikni anglash, kategoriyalashtirish, fikrlash, nutq tuzish kabi mental jarayonlar majmuyi; bilish jarayoni” ma'nosini bildiradi. Kognitsiya jarayonida miyadagi hissiy idrok natijasida qabul qilingan signallar turli tipdagi mental tuzilmalar (obrazlar, propozitsiyalar, freymmlar, skriptlar, ssenariylar) shaklida qayta hosil qilinadi. N.N.Boldirevning fikriga ko'ra, kognitsiya tushunchasining bilish tushunchasidan farqi shundaki, kognitsiya ham bilish jarayonlarini, ham ushbu jarayonlarning natijasini anglatadi. Kognitologiya doirasidagi fanlarda kognitsiya turli aspektlarda tadqiq etiladi.

Kognitiv tilshunoslikda birlamchi interpretatsiya hamda ikkilamchi interpretatsiya tushunchalari mavjud.[1] A.Yuldashevning talqiniga ko'ra, **birlamchi interpretatsiya** – "Olamdagi predmet va hodisalarning birlamchi konseptuallashtirilishi va birlamchi kategoriyalashtirilishiga doir interpretatsiya; til vositasida bilim birliklari (konseptlar)ni ajratish hamda ularni umumiy lisoniy belgisi asosida kategoriyalarga birlashtirish."[9] Voqelikdagi obyektlarning tabiiy ravishda kategoriyalashtirilishi birlamchi interpretatsiyaning natijasi sifatida namoyon bo'ladi.

Ikkilamchi interpretatsiya esa muayyan insonning individual konseptual tizimidan o'rin olgan jamoaviy bilimlar va jamoaviy kognitiv sxemalarga doir interpretatsiya hisoblanadi. Ikkilamchi interpretatsiya insonning olam bilan munosabatida hosil qilingan shaxsiy tajribalariga asoslangan holda dunyoni anglashi, uni talqin qilish jarayoni hamda ushbu jarayonning natijasi bo'lib, qayta konseptuallashtirish va qayta kategoriyalashtirish bilan bog'liq tarzda kechadi. Ikkilamchi interpretatsiya subyektivlik xususiyatiga ega bo'lganligi sababli tilda asosan modal va baholash kategoriyalari, emotsionallik, ekspressivlik hodisalari, funksional uslublarga lisoniy birliklar orqali voqelanadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, konsept mental tuzilma, ya'ni tafakkur birligi hisoblanadi va lisoniy birliklar orqali tilda voqelanadi. Konseptni verballashtiruvchi til vositalarining jami lingvistikada **konseptning nominativ maydoni** termini bilan yuritiladi. Konseptning nominativ maydoni so'zlarning leksik-semantik guruhlari, leksik-semantik maydonlar, sinonimik qatorlar hamda assotsiativ qatorlardan mazkur guruhlar unsurlarini ham o'z tarkibiga olishi bilan farqlanadi.

U yoki bu konseptni verballashtirishda tegishli tilda mavjud bo'lgan imkoniyatlarning reallashishi, muayyan konseptni lisoniy vositalar orqali detallashtirib tavsiflash darajasi har bir tilda o'zaro farqlanadi. Bu hodisa tilshunoslikda **konseptning nominativ zichligi** termini bilan nomlangan. Ushbu termini til faniga olib kirgan V.I.Karasik fikriga ko'ra, tilda muayyan konseptni verballashtiruvchi leksemalar yoki iboralar qanchalik ko'p bo'lsa, ushbu konseptga xos belgilar shunchalik batafsil va detallashtirilgan holda ochib beriladi. Masalan, xitoy tilida SAYOHATCHI konseptini verballashtiruvchi so'zlar miqdori ko'p, bu

tilda sayohatchi imperator yoki sayohatchi aristokrat tushunchasi ham alohida so'z bilan ifodalanadi, rus tilida esa mazkur konseptni verballashtiruvchi bitta so'z (путешественник) mavjud.[6:41]

Antropotsentrik tilshunoslikda konseptning **kognitiv interpretatsiyasi** tushunchasi ham mavjud. Z.D.Popova hamda I.A.Sternin xulosasiga ko'ra, ushbu termin ostida konsept mazmunini modellashtirishning yakuniy bosqichini amalga oshirish maqsadida mazkur lisoniy vositalar ma'nolari yoki ma'no uzvlari vositasida voqelangan konseptni nomlovchi lisoniy birliklar ma'nolari tavsifini abstraksiyaning eng yuqori darajasida fikran umumlashtirish tushuniladi.[6:78]

Kognitiv tilshunoslikda konseptni tashkil qiluvchi qismlar ham maxsus terminlar bilan nomlangan. Konseptning informatsion mazmuni, konseptning interpretatsiya maydoni hamda konseptning obrazli uzvi uning asosiy strukturaviy uzvlari hisoblanadi.

Konseptning informatsion mazmuni konseptuallashtirilayotgan predmet yoki hodisaning eng asosiy va eng muhim kognitiv xususiyatlari haqidagi ma'lumotlarni aks ettiruvchi kognitiv uzv hisoblanadi. Mazkur xususiyatlar predmet yoki hodisaning farqlovchi va zaruriy qismlarini ifodalab, unda nozaruriy, tasodifiy yoki baholovchi belgilar o'z aksini topmaydi. Konseptning informatsion mazmuni konseptning asosiy mohiyatini aks ettiradi va ko'p hollarda mazkur konsept ifodalaydigan so'zning leksikografik tavsifiga to'g'ri keladi.

Konseptning interpretatsiya maydoni konseptning asosiy informatsion mazmunini u yoki bu jihatdan sharhlaydigan, o'zida ayrim xulosaviy bilimlarni aks ettiradigan yoki uni baholaydigan kognitiv xususiyatlardan tashkil topgan kognitiv uzv hisoblanadi. Z.D.Popova, I.A.Sternin tomonidan konseptning interpretatsiya maydoni kognitiv xususiyatlarni mazmunan birlashtiruvchi bir necha zonalarini o'z ichiga oladi, degan fikr ilgari surilgan va bunday zonalar sirasiga quyidagilar kiritilgan: baholovchi zona, ensiklopedik zona, amaliy zona, tartibga soluvchi zona, ijtimoiy-madaniy zona, paremiologik zona.[6: 78-81]

Ma'lumki, kognitiv tilshunoslikda obrazlar, propozitsiyalar, freymlar, skriptlar, ssenariylar kabi kognitiv tuzilmalarni anglatuvchi bir qator terminlar qo'llanadi. Ulardan eng ko'p tadqiq etilgan tuzilma freym hisoblanadi. **Freym** birgalikda harakatlanadigan va bir-birini taqozo etadigan mantiqiy idrok elementlarining o'zaro munosabati asosida yuzaga keladigan ko'p qismli va ko'p tabaqali kognitiv tuzilma; muayyan tushuncha atrofida uyushgan bilimlarning mazmun birligidir. N.N.Boldirev xulosasiga ko'ra, "freym bu – strukturaviy bilim birligi bo'lib, unda muayyan tarkibiy qismlar va ular o'rtasidagi munosabatlar ajratiladi. Freym tez-tez takrorlanib turuvchi (steorotipik – D.X.) ma'lum

bir vaziyat hamda uning tuzilishi haqidagi bilim va fikrlarni uzatuvchi kognitiv modeldir.”[2]

Biz ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikning asosiy terminlarini tavsiflashga harakat qildik. Tilshunosligimizdan yangi ilmiy paradigmalarning o‘rin olishi natijasida o‘zbek tilshunosligi terminologiyasida sodir bo‘lgan o‘zgarishlar soha terminlarining leksikografik talqiniga jiddiy e’tibor berishni taqozo etmoqda. Shu maqsadda O‘zFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutining Hozirgi o‘zbek adabiy tili bo‘limida zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug‘atini tuzish ishlari olib borilmoqda. Milliy tilshunosligimizda shakllanib borayotgan yangi lingvistik sohalarning terminlari ilmiy talqinini yaratish mazkur lug‘atning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Болдырев Н.Н. Язык и система знаний. Когнитивная теория языка. – М.: Издательский дом ЯСК, 2019.
2. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. – Тамбов, 2021.
- 3.Залевская А.А. Психолингвистический подход к проблеме концепта// Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, ВГУ, 2001.
- 4.Карасик В.И. Этноспецифические концепты /Введение в когнитивную лингвистику: учебное пособие. – Кемерово: КемГУ, 2004.
- 5.Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка// Изв.РАН. – СЛЯ. 1993.
- 6.Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – М.: АСТ: Восток- Запад, 2007.
- 7.Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013.
- 8.Xudoyberganova D. Antropotsentrik tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: “Tubo nashr”, 2022.
- 9.Юлдашев А. Г. Тилда олам хақидаги билимлар иккиламчи интерпретациясининг антропоцентрик моҳияти: Филол.фан. д-ри дисс. – Тошкент, 2022.

Davlat tili – davlat ramzi

Abdiyev Murodqosim,

filologiya fanlari doktori, professor,

Davlat tilida ish yuritish asoslarini

o'qitish va malaka oshirish markazi

Samarqand viloyati hududiy bo'linmasi

Ma'lumki, millatning dunyoda mavjudligini ko'rsatuvchi muhim omillardan biri til hisoblanadi. Unda tarix, din, urf-odat, mentalitet singari millat ruhini namoyon etuvchi belgilar mujassam etiladi. Chunki til nafaqat millatning qolaversa, davlatning ramzi, ko'zgusi hisoblanadi. Ona tili insonning kamol topishida, ya'ni uning aqliy va ruhiy holatini harakatga keltiruvchi, o'zligini namoyon qiluvchi tengi yo'q kuch hisoblanadi.

Til millatning mavjudlik belgisi. Tilni asramagan millatning tarqab ketishi, yo'qolishi muqarrar. Millatning boshidan o'tkazgan kechmishi tilida o'z ifodasini topadi. Milliylik o'z-o'zini asramoq, o'zini boshqarmoq, uning qadr-qimmatini o'zgalar oldida ko'z-ko'z qilmoqlikdir. Milliy g'oya va tafakkurning shakllanishi va taraqqiyoti milliy til bilan bevosita bog'liqdir. Shu bois ham o'zini anglash milliy tilga hurmat va sadoqat orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun ham til milliy qadriyatlar orasida muhim rol o'ynaydi.

Tarixi asrlar bilan tengdosh bo'lgan ona tilimiz xalqaro hamjamiyatda o'ziga xos o'rni va mavqeyiga ega. Boshqa tillar kabi o'zbek tili ham o'ziga xos xususiyatga, chiroyga va tarovatga ega. Unda ota-bobolarimiz an'analari mujassamlashgan. Turk xoqonligi va qoraxoniylar davrida, xususan, temuriylar davrida yuksaklikka erishgan tilimizni hazrat Alisher Navoiy yanada takomillashtirdi va sayqallashtirdi. Demak, temuriylar davlati taraqqiy etishi bilan davlat tili ham rivoj topdi. Bu davrda Alisher Navoiydek yetuk adiblar etishib chiqdi.

Afsuski, xonliklar davridagi o'zboshimchalik va tarqoqlik davrida ona tilimiz rivoji ham ancha susaydi. Chor Rossiyasi bu imkoniyatdan osonlik bilan foydalandi. Chor Rossiyasi bosqini va sho'rolar hukmronligi davrida ona tilimiz turli xil yo'llar bilan kamsitildi.

Avvalo, millat taraqqiyotini belgilovchi muhim omillardan biri bo'lgan yozuv turli xil bahonalar bilan bir necha marotaba o'zgartirildi. O'tgan asrning boshlarida maktablarda ona tili sifatida turk yoki tatar tili o'qitilishi yoki umuman boshqa tillarni o'qitishga urinishlar

bo'layotganligidan foydalangan sho'ro shovinistlari o'zlarining asl maqsadini ro'yobga chiqarishning bir yo'li sifatida ayyorlik, ya'ni "soxta" mehribonlik yo'lga o'tishga urinishgandi. Ular har bir viloyat o'z shevasida ish yuritishga ro'yxushlik berish orqali bu niyatlarini amalga oshirmoqchi bo'lishgan edi. Hatto sho'rolar davrida mahalliy hukumatga yuqoridan o'zbek millati sonini kamaytirish maqsadida har bir region uchun o'z shevalarida darsliklar yaratish va shu asosida darslar o'tilishini ta'minlash bo'yicha yashirinchi ko'rsatmalar berilganligi ham ma'lum bo'ldi. Bundan ko'zda tutilgan maqsad o'zbek millatining yagona adabiy til doirasida birlashishiga yo'l qo'ymaslik edi. Hatto ular shu maqsadini amalga oshirish niyatida yozuvimizni ham bir necha marotaba almashtirishga muvaffaq bo'lganligining zamirida ham shu maqsad yotganligini anglash qiyin emas.

Bu jarayonlarning asl oqibatini tushunib etgan A.Avloniy, A.Qodiriy, A.Cho'lpon, M.Behbudiy, A.Fitrat, H.Hakimzoda singari jadidlar yangi ochilayotgan maktablarda ta'lim-tarbiya ishlarini yagona o'zbek adabiy tilida olib borishga erishdilar va o'zlari o'zbek adabiy tilida bir qator darslik, qo'llanma va lug'atlar tuzdilar. Ular o'zbek tili terminologiyasini arab va fors hamda g'arb tillaridan o'zlashgan so'z va terminlaridan tozalashga harakat qildi. Ayni paytda tilimizda faol qo'llanayotga o'qituvchi, o'quvchi, ot, son, olmosh, undalma, kelishiklar va ularning nomlari, egalik, qo'shma, sodda, ergashgan, ko'chirma, o'zlashtirma, undov, ko'paytirish, qo'shuv, ayiruv, ildiz osti singari juda ko'plab so'z va terminlar bevosita ularning sa'y-harakatlari va tinimsiz izlanishlari natijasining samarasidir.

Din, urf-odat, ma'naviyat, ma'rifat, madaniyat kabi qadriyatlar millatning o'ziga xosligini namoyon etuvchi xususiyatlar bo'lib, ularni yuzaga chiqaruvchi hamda asrdan asrga kelgusi avlodga yetkazuvchi muhim vosita bu – ona tili hisoblanadi. Chunki unda millat ruhi ifoda etiladi, asriy an'analar, milliylik namoyon bo'ladi. Ummon kabi sof, teran, bepoyon va rangin tilimiz bor. Uni dunyo o'rganmoqda. Ammo biz shu paytgacha 1989-yil qabul qilingan "Davlat tili haqida"gi Qonun ijrosini faqat yilning 21-oktabr sanasida Davlat tili bayramida Alisher Navoiy haykaliga gul qo'yish-u, tadbir o'tkazish hamda televideniye, radio va matbuotda chiqishlar bilan kifoyalanib keldik, xolos. Aslida esa qonunning hayotga tatbiq etilishini nazorat etish davlat qonunlari ijrosini nazorat etuvchi organlar hamda har bir ziyolining burchi bo'lmog'i lozim edi. Chunki til muhofazaa va parvarishga doimiy ravishda muhtojdir. Ushbular bo'lmasa, u so'lib qoladi.

Prezidentimizning 2019-yil 21-noyabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatida nufuzi va mavqeyini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoni ijrosini ta‘minlash maqsadida 2020–2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasining e‘lon qilinishi o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeyini yanada oshirish imkoniyatini yaratdi. Vazirlar Mahkamasi huzurida Davlat tilini rivojlantirish departamenti faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi, har bir davlat idoralarida davlat tili bo‘yicha maslahatchilar shtatlarining joriy etilishi davlat tilining yanada jamiyat hayotiga to‘liqroq joriy etilishi uchun katta imkoniyatlar yaratdi. Ularda joylarda davlat tilining yuritilishini nazorat va targ‘ib qilishmoqdalar. Davlat tilini rivojlantirish departamenti huzurida Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida “Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi” va uning viloyatlarda bo‘limlari tashkil etildi. Markazni tashkil etishdan maqsad barcha davlat tashkilotlarning mas‘ul xodimlarga va aholiga davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘rgatish bilan birga “Lotin alifbosiga asoslangan yangi o‘zbek yozuvi”ni hamda uning “Imlo qoidalari” va adabiy til me‘yorlarini o‘rgatishdan iborat. Shuningdek markaz tomonidan respublikamizning o‘zga tilda so‘zlashuvchi aholisi hamda chet elliklar, xorijda o‘zbek tilini o‘rganuvchilar uchun kurslar tashkil qilish ishlari allaqachon boshlanib yuborilgan. Yana shu o‘rinda bir narsani ta‘kidlash lozimki, Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-sentabrdagi O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligiga kabul qilishda chet davlat fuqarosi yoki fuqaroligi bo‘lmagan shaxs tomonidan davlat tilini bilish darajasini aniklash tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash to‘g‘risida”gi qaroridan kelib chiqib O‘zbekiston fuqaroligini oluvchilarni o‘qitish va ularning davlat tilini bilish darajasini sinovdan o‘tkazish vazifasi ham yuklatildi. o‘zbek tilining hali tadqiq etilmagan va o‘rganilmagan tomonlarini tadqiq etishda hamda uning amaliy jihatdan qo‘llanish ko‘lamini yanada oshirishga xizmat qilishi shubhasizdir. Xususan, o‘zbek tili terminologiyasi masalalarini tadqiq etish, sohalarga doir izohli lug‘atlar tuzish, jumladan bugungi kundagi yo‘qolish arafasida turgan milliy hunarmandchilik sohalarini qayta tiklash barobarida zudlik bilan ularga tegishli so‘z va terminlarni yig‘ib olish milliylikning o‘ziga xos tomonlarini tiklashda va boyitishda metodologik asos bo‘ladi

Respublikamizda boshqa millat va elatlar huquqlari hamda erkinliklarini himoya qilish bo‘yicha xalqaro qonun me‘yorlarini

ro'yobga chiqarishda ham jahon hamjamiyatiga ibrat bo'ladigan ishlar amalga oshirilmoqda. Respublikamizda ta'lim yettita tilda olib borilayotganligi fikrimizga yaqqol dalil bo'la oladi.

Ayniqsa muhtaram Prezidentimizning 2020-yilning 23-sentabrda BMTning 75-sessiyasidagi onlayn nutqining davlat tilida e'lon qilinishi butun o'zbek xalqining davlat tilimizning yanada mavqeyini oshirishiga da'vat bo'ldi. Ayni paytda 21-oktabrda barcha tashkilotlarda davlat tili bayrami tadbirlari hamda keng xalq sayli uyushtirilayotganligi millatdoshlarimizning kayfiyatiga kayfiyat qo'shmoqda.

Shu bilan birga hali "Davlat tili qonun"ni joriy etilishi borasida bir qator hal qilinishi lozim bo'lgan quyidagi masalalar ham turibdi:

hududlarda ayniqsa peshlavha, ko'rsatich hamda reklama singarilarning "Imlo qoidolari"ga muvofiqligini ta'minlash hamda ularning davlat tilida yozilishining davlat tomonidan nazorat qilish ishlariga ko'maklashish istagida bo'lgan ko'ngillilardan tashkil topgan guruhlar tuzish, ularning yordami bilan ishni yanada jonlantirish mumkin;

Davlat tilini ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim, umum o'rta ta'lim, kasb-hunar, oliy ta'lim va undan keyingi ta'lim muassasalarida o'qitilish bo'yicha keng qamrovli ilmiy tadqiqot ishlarini olib borilishi maqsadga muvofiqdir. Shu paytgacha mazkur ta'lim muassasalarda Davlat tilini o'qitish metodlari bo'yicha barmoq bilan sanarli miqdordagi tadqiqotlar olib borildi. Shuning uchun ham "Davlat tili"ni o'qitish yuzasidan yangicha metodlarga asoslangan hamda o'qitishni jadallashtirishga mo'ljallangan tavsiyalar beradigan amaliy tadqiqotlar yaratish o'ta dolzarb. Chunki amaldagi darslik va o'quv qo'llanmalarining aksariyati talabalarga asosan grammatikani o'qitish bilan cheklanib qolmoqda. Holbuki, talaba egallagan bilimni amalada qo'llab, malaka va ko'nikma hosil qilmas ekan, o'qituvchi ko'zlagan maqsadiga erisha olmaydi;

- o'zbek tilining lug'at boyligini zudlik bilan to'plab olish choralarini ko'rish maqsadida "O'zbek shevalari markazi" nafaqat Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzurida, balki uning viloyatlarda bo'linmalari yoki "O'zbek shevalari laboratoriyalari"ni har bir oliy o'quv yurtlarida ochish maqsadga muvofiqdir. Bu ishlarni tezkorlik bilan amalga oshirmasak, vaqt o'tishi bilan ayniqsa yoshi katta insonlarning dunyodan o'tishi bilan bu boylik unutilishi mumkin. Chunki yoshlar asosan adabiy tilda so'zlashadi, ko'pchiligi shevasini unutishgan. Albatta, bu jarayonni

amalga oshiruvchilar davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashi lozim bo'ladi. Chunki xalq ichiga ekspeditsiyalar uyushtirish mablag' bilan bog'liqdir;

- hozirgi axborot texnologiyalari taraqqiyot etayotgan bir davrda o'zbek tili rivoji va istiqbolini axborot kommunikatsion texnologiyalarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bizda bu borada qilinadigan ishlar bir talay bo'lib, bular quyidagilar:

- internet tarmog'ida jarayonlarni ifodalovchi terminlar haligacha rus tilida. Nahotki, bu almashtirib, avtomatik tarzda o'zbekchaga almashtirishning imkoni bo'lmasa? Mamlakatimizda o'ndan ortiq o'quv yurtlarida kompyuter injineri hamda dasturlash sohalari bo'yicha mutaxassislar tayyorlanmoqda. Bu masalani zudlik bilan hal qilish lozim;

- kompyuterda o'zbek tilida yozish jarayonida xato yozilgan so'zni maxsus belgilar asosida ogohlantiruvchi dastur ishlab chiqilmagan. Bu dastur rus, ingliz va boshqa tillarda allaqachon yaratilib foydalanilmoqda. Bu dasturni zudlik bilan yaratish davr talabi bo'lib, savodsizlarcha yozilgan yozuvlarning kamayishiga ham yordam beradi;

- yoshlar, xususan, maktab yoshidagi bolalar kompyuterga qiziqishi tabiiydir. Shuning uchun elektron o'yinlar yo'sinidagi qiziqarli va hordiqbop multifilm singarilarni o'zbek tilida yaratish masalasi ham "Konsepsiya"da to'g'ri ko'rsatilgan. Bular amalga ohsa, nafaqat o'zbek bolalari, balki boshqa millat bolalari uchun ham foydali bo'ladi va ularning yoshligidan davlat tilini yaxshi o'zlashtirib olishlariga imkon yaratiladi;

- o'zbek tili til korpusining elektron shakli yaratilishiga kirishildi. Ammo bu ishni amalga oshirish uchun o'zbek tilining barcha lug'at boyligini zudlik bilan yig'ib olish kerak bo'ladi. O'zbek tilining shevalari, moliya, qurilish, texnika hamda hunarmandchilikning turli sohalari singarining izohli bir va undan ortiq tilli lug'atlarini yaratish lozim. Bunda ovoyni eshitgan holda yozuv shakliga aylantira oladigan qurilmalarning mukammallashgan vositalarini yaratish lozim bo'ladi;

- Atamashunoslik qo'mitasi ishini ham jonlashtirish lozimdir. Nazarimda, uni "Davlat tilida ishi yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi" tasarrufiga o'tkazishi lozim. Maxsus shtatlar ham ajratilishi maqsadga muvofiqdir. Chunki u qayta tashkil etilgandan beri faoliyat umuman sezilgan emas;

- joylardagi toponimik komissiya ishlarini yanada jonlantirish lozimdir. Komissiya ishiga hokimiyat tashvishlaridan holi bo'la olmaydigan mansabdorlarni emas, shu sohaning yetuk mutaxassislarini

mas'ul shaxs sifatida oylik maosh bilan ta'minlagan holda faoliyat ko'rsatishiga sharoit yaratib berish lozim bo'ladi. Ularning joylardagi yozuvlardan tortib peshlavhalarning imlo xatosiz yozishlariga mas'ul etib belgilanishi maqsadga muvofiqdir;

- tadbirkorlik hamda xususiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarga litsenziya beruvchi tashkilotlar yangi tashkil etilayotgan korxona nomi nom.uz platformasi sayti ro'yxatidan o'tmagan nomlarni tasdiqlamasliklari qat'iy belgilab qo'yilishi kerak;

O'zbekistonda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning turi va navidan qat'iy nazar yorliqlarining davlat tilida yozilishini qat'iy nazorat qilish lozim. Chunki mahsulot sifatli bo'lsa, u qaysi tilda yozilishidan qat'iy nazar xaridor uning doimiy mijoziga aylanishi ayni haqiqatdir.

Xullas, ona tilimiz millat ko'zgusi sifatida namoyon bo'lar ekan, uni har xil chet tillari ta'siridan doimo ravishda muhofaza qilib borish, milliy til sifatida sayqallashtirib borishimiz zarurdir. Shu bilan bir qatorda yurtimizda uning millatlararo til sifatida yanada takomillashtirib borish hamda uni suiiste'mol qilishlariga va buzishlarga qarshi murosasiz munosabatda bo'lish nafaqat til jonkuyarlari, balki har bir ziyoli kishining vatanpararlik burchi bo'lmog'i lozim.

Mavjlargdan aylanay, tilim

Jo'rayeva Bibish,

Filologiya fanlari doktori, professor,

Davlat tilida ish yuritish asoslarini

o'qitish va malaka oshirish markazi

Buxoro viloyati hududiy bo'linmasi rahbari

Dilsiz inson bo'lmaganidek, tilsiz millat ham bo'lmaydi. Yurak inson tanasini qon bilan ta'minlab, unga bu ro'yi zaminda yashash imkoniyatini bersa, til millatning butun bo'y-u basti, madaniyati, ma'naviyati, ma'rifati, ruhiyati, ravnaqi, rasm-u odatini o'zida ifodalab, uni dunyodagi boshqa millat vakillaridan xosligini ko'rsatib turadi. Shu sababli har bir davlat o'z tilining gullab-yashnashi uchun harakat qiladi, jon kuydiradi.

Xalqimizda: "Ota qarg'ishi o'q, ona qarg'ishi do'q", – degan maqol bor. Bu maqol bilan ajdodlarimiz ota qarg'ishi farzand boshiga og'ir savdolarni solishi, uni turli dard-u balolarga giriftor qilishi, tubsiz jarliklarga tashlashi mumkinligi, u otilgan o'q kabi orqaga qaytmasligi, keyingi afv-u uzrlar, tavba-tazarrular, pushaymon-u achinish-o'kinishlar

ham bu qarg'ishni yo'q qilib yubora olmasligi, u qalbg'a ayovsiz dard solishini ta'kidlashadi. Maqolning "Ota so'zi pichoq, ona so'zi qumaloq" ma'nodoshi ham mavjud bo'lib, ushbu maqollarda ota qahridan ehtiyot bo'lish lozimligi, onaning qahr-g'azabi esa padarniki darajasida qaqshatqich emasligi uqtiriladi.

Otaning izzat-hurmati mentalitetimizda shu qadar yuksak ekanligiga qaramay, milliy tilga nisbatan "ota" emas, balki "ona" nisbasi qo'llanadi va bu bejizga emas.

Ona millatning jisman davom ettiruvchisi bo'lsa, ona tili shu millatning ruhiyatini bir avloddan ikkinchi avlodga yetkazuvchi vositadir. Sog'lom onadan sog'lom farzand dunyoga kelganidek, har tomonlama himoyalangan, asralgan, begona ta'sirlarga uchramagan haqiqiy milliy tilgina til egasi farzandlariga shu millatning bor xarakter-xususiyatlarini bekam-u ko'st yetkaza oladi, singdira oladi; haqiqiy millatparvar farzandni millatning butun ma'naviy-madaniy dunyosini tom ma'noda o'zining bag'rida saqlab kelgan tilgina kamolga yetkazadi.

Shu sababli A.Qahhor oliy o'quv yurti bitiruvchilari bilan bo'lgan uchrashuvida aytgan edi: *"Mening sizlarga aytadigan eng zarur gapim shuki, sizlar joylarga chet tillar bilan birga, balki birinchi navbatda, o'z ona tilimizga – o'zbek tiliga cheksiz muhabbat tuyg'usini olib boringlar! O'zbek tili g'oyat boy, nihoyatda chiroyli, har qanday fikr-u tuyg'uni ifoda qilishga qodir ekanini amalda ko'rsatinglar; qayerda va qanday sharoitda ishlamanglar, til, madaniyatimizning mash'ali bo'linglar!*

Men bu gapni tilimizning boyligiga daxl qiladigan, husn-latofatini buzadigan, tilimizni tahqir qilishga qaratilgan qiliqlarga barham berish maqsadidagina aytayotganim yo'q. Bu gapning faqat tilimizgagina emas, davlatimizga, tuzumimizga ham aloqasi bor".!" (A.Qahhor. "Rus tilini ona tilimiz deyishimiz uchun avval o'z tilimizni bilishimiz kerak!" maqolasidan).

Shu ma'noda hozirgi kecha-kunduzda Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlarda joriy qilingan Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, davlat tili to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash masalalari bo'yicha hokim maslahatchisi lavozimida faoliyat olib borayotgan rahbarlar tomonidan viloyat, shahar va tumanlardagi ko'cha, qabriston, ziyoratgoh va h.k. nomlarining tizimlashtirilayotganligi, reklama bannerlari tilining tartibga solinayotganligi nihoyatda e'tiborli. Ularning sa'y-harakatlari natijasi o'laroq ko'chalarimizga milliy nomlarimiz qaytmoqda, tashqi yozuvlar

tartibga tushmoqda. Bir soʻz bilan aytganda, ularning amaliy harakatlari natijasida oʻzligimiz sari shaxdam qadam tashlanmoqda.

Yaqin-yaqinlargacha doʻkonlar, bolalar bogʻchalari, goʻzallik salonlari, tibbiy xizmat koʻrsatish muassasalari, choyxona, oshxona, mehmonxona, restoran, kafe singari xizmat koʻrsatish shaxobchalari yurtimizda, aksariyat hollarda, ajnabiycha nomlar bilan yuritib kelinayotgan edi. Va atoqli yozuvchimiz A.Qahhor ming taassuf bilan qayd qilganidek: "... butun bir tilni buzayotgan odamlarga hech kim hushtak chalmasdi". 2022-yilning 7-iyunida eʼlon qilinib, sentabr oyida kuchga kirgan Oʻzbekiston Respublikasining "Reklama toʻgʻrisida"gi Qonuni bunday xatoliklar oldini olish uchun huquqiy asos boʻldi, asta-sekinlik bilan, tadbirkorning faoliyatiga ziyon yetkazilmagan holda xizmat koʻrsatish shaxobchalari, tashqi targʻibot vositalari, peshlavhalar milliy mentalitetimizdan kelib chiqqan holda oʻzbekcha nomlar bilan almashtirila boshlandi. Bu harakatlar saʼy-natijasi oʻlaroq bugun koʻchalarimizda bir qator milliy nomlar boʻy koʻrsata boshladiki, ularga koʻzingiz tushganda dilingiz quvnaydi, qalbingiz junbushga keladi, oʻzingizda faxr tuygʻusini tuyasiz. Eʼtibor beraylik:

1. *Maktabgacha taʼlim muassasalari nomlari*: "Kichkina shahzoda", "Kichkintoy", "Aflotun avlodlari", "Begʻubor baxtli bolalik", "Bilimdonlar dunyosi", "Jajji alloma", "Shirintoy sayyorasi", "Alpomish avlodlari" va h.k.

2. *Bolalar kiyim doʻkonlari*: "Mittivoy", "Shirintoy", "Bolalar dunyosi", "Yettinchi osmon", "Yashil bulutch", "Mujda", "Nihol", "Mitti shahzodalar uchun", "Umid uchqunlari", "Lochin", "Erkatoy", "Jajji Alpomish" va h.k.

3. *Restoran nomlari*: "Nur", "Havas", "Oʻzbekim", "Shohsaroy", "Parizod", "Yogʻdu", "Sulton", "Tojmahal", "Moʻzija", "Nurafshon", "Shodiyona", "Assalom aleykum", "Dutor", "Zeb-ziynat", "Lazgi", "Namunali taomlar", "Karvonsaroy", "Afsona", "Mumtoz" va h.k.

4. *Oshxona va kafe nomlari*: "Yoqimli ishtaha", "Mazali taomlar", "Milliy taomlar", "Qarshi taomlari", "Buxoro kaboblari", "Jizzax somsasi"; "Koʻhna Buxoro taomlari", "Baraka", "Gulchorbogʻ", "Sharshara", "Xush kelibsiz", "Rayhon", "Anjir", "Anhor", "Gʻijduvon taomlari", "Asl osh", "Oltin joʻja", "Choy-poy" va h.k.

5. *Mehmonxona nomlari*: "Turon", "Shayx", "Afrosiyob", "Sayqal", "Shahriston", "Koʻksaroy", "Ziyorat", "Sayohat", "Ming bir kecha", "Qahqaha", "Tantana", "Jannat" va h.k.

6. *Metro bekatlari nomlari*: "Novza", "Yashnobod" va h.k.

7. *Dorixona nomlari*: “Salomat bo‘ling”, “Arzon dorixona”, “Shifo”, “Dori-darmon”, “Arzon dori”, “Salomatlik do‘koni” va h.k.

8. *Bino va turar joy nomlari*: “Ko‘ksaroy”, “Shohsaroy”, “Sohil”, “Manzara” va h.k.

9. *Tijorat do‘konlari, savdo majmualari nomlari*: “Chorsu”, “Havas”, “Huvaydo”, “Zo‘r sharob”, “May va sharob”, “Toza Turkiya mollari”, “Uzumzor chamani” va h.k.

10. *Firma nomlari*: “El aziz”, “Ishonch”, “Omad”, “Yangi asr”, “Fayz”, “Baraka”, “Simurg”, “Bibixonim”, “Marvaridzor”, “Jo‘ra-imator” va h.k.

11. *Tashkilotlarga tegishli tovar belgilari nomlari*: “Pokiza” tozalash vositasi, “Chilla” sovutkichi, “Halol” kolbasa mahsulotlari va h.k.

12. *Turli tadbirlar, bayram, festival, tanlovlar, aksiyalar nomlari*: “Sharq taronalari” festivali, “Musaffo havo” turniri va h.k.

13. *Transport vositalari nomlari*: “Afrosiyob”, “Sharq” poyezdlari, “Dilorom” kemasi va h.k.

14. *Tezkor ovqatlanish shaxobchalari*: “Bir zumda”, “Tezda” va h.k.

15. *Somsaxona nomlari*: “Tomchi somsa”, “Jizzax somsa”, “Qatlama somsa”, “Mazali somsa” va h.k.

16. *Gul do‘konlari nomlari*: “Rayhon”, “Chaman”, “Xush ifor”, “Yalpiz”, “Armug‘on”, “Yaxshi sovg‘a” va h.k.

17. *Non do‘konlari nomlari*: “Shirmoy non”, “Jizzali non”, “Patir non”, “Yog‘li non”, “Mazali non”, “Samarqand noni” va h.k.

18. *Tibbiy xizmat ko‘rsatish nomlari*: “Tibbiy ko‘rik”, “Sog‘lom bolalar”, “Mahliyo-shifo” va h.k.

19. *O‘quv markazlari*: “Fan-ma‘rifat”, “Bibixonim”, “Nurli yo‘l”, “Yorqin kelajak”, “Kafolat”, “Ziyo maskani” va h.k.

20. *Kitoblar do‘koni*: “Mutolaa shahri”, “Ziyo maskani”, “Kitobim – oftobim”,

Hazrat A.Navoiy ta‘kidlaganidek: “Bu bo‘ston sahnida gul ko‘p, chaman ko‘p”. Haqiqatan ham, nuqtadon yozuvchimiz A.Qahhor qayd etganidek: “Juda boy, chiroyli tilimiz bor. Bu tilda ifoda etib bo‘lmaydigan fikr, tuyg‘u, holat yo‘q!...” Ammo “Hamul yerda emas gul istamak xo‘b”. Ya‘ni barcha yurtdoshlarimiz ham tilimizning betakror, maftunkor, jozibali, dilkash, go‘zal ifodalaridan o‘z o‘rnida foydalanishayotgani yo‘q. Hali hanuz ko‘chalarimizda “Beltepa servis” (uy-joy mulkdorlar shirkati), “Kafolat print company”, “Noz-shedevr”,

“Kamtar-neo”, “Saidkamol konsalt”, “Munavvar market”, “Amirsaid-lyuks” (mas’uliyati cheklangan jamiyatlar), “Ruxsalis”, “Dayel world” (xususiy korxonalar), “The one”, “Mister kebab”, “Grill”, “Somsa sity”, “Tri apelsina”, “Arbuz”, “Triumf”, “Prestij” kabi xizmat ko’rsatish shaxobchalari nomlari savlat to’kib turibdi. Milliy tilga mehr-muhabbati bor insonlarning bunday atamalarni o’qib dili xufton bo’lishi aniq. Chunki hech bir aqlli farzand o’z onasining kamsitilishiga, uning behurmat qilinishiga bee’tibor qarab turolmaganidek, o’z milliy tilining cheksiz imkoniyatlaridan foydalanmay, ajnabiy so’zlarning iste’moliga ruju qo’ygan millatdoshlarimizning harakatlarini ham oqlamaydi. Zero, ona tilga hurmar bu – onaga hurmat, ona tilga sadoqat bu – onaga sadoqat, ona tilga muhabbat bu – kindik qoning to’kilgan Vatanga muhabbat, ona tilga ehtirom bu – ajdodlarimizning ruhiga ehtirom. Hech bir farzandning onasini, Vatanini, ajdodlari ruhini hurmatsiz qilishga haqi yo’q.

Sukut – nutqiy muloqotning nolisoniy vositasi

Yuldasheva Dilorom,

pedagogika fanlari nomzodi, professor,
yuldasheva21dilorom@gmail.com

Annotatsiya. Nutqiy muloqot fikr bayon qilish jarayoni bo’lib, shubhasiz, ko’p holatlarda lisoniy imkoniyatlarning yozma yoki og’zaki shaklda moddiy voqelanishi bilan bog’liq. Lekin lisoniy birliklarning voqelanishi bilan bog’liq bo’lmagan muloqot turlari ham oz emas. Shunga ko’ra lisoniy vositalarning moddiy shaklda voqelanmagan muloqot turlari so’zsiz muloqot deb baholanadi. Shunday nutqiy muloqot ko’rinishlaridan biri sukutdir. Sukutda ichki nutqning yuzga yaqin ma’nolari voqelanishini kuzatish mumkin.

Kalit so’zlar: nutqiy muloqot, lisoniy omillar, nolisoniy omillar, verbal va noverbal, sukut

Nutq o’ziga xos sistema bo’lib u faqat lisoniy birliklarning o’rinli va vaqtida voqelanishinigina ta’minlash bilan kifoyalanmaydi. Nutqda bunyodkorlik, lisoniy hodisalarga xos imkoniyatlarni nolisoniy birliklar orqali ifodalash, qo’shimcha qilish, lisoniy hodisalar sirasini to’ldirishga xizmat qila olish kabi xususiyatlarga ham ega. Zero, bugun o’zbek tilshunosligida nutqiy jarayonni tadqiq etish, o’rganish *amaliy tilshunoslik* nomi ostida olib borilmoqda. Tilshunoslik pragmatikasi

(amaliy tilshunoslik) lisoniy va nolisoniy birliklarining faoliyatini hayotiy kommunikativ jarayonlarda o'rganishni taqozo etadi. Tadqiqotchilar qiziqish doirasiga muloqotning turli jihatlari bilan bog'liq muammolar kiradi. Bunday muammolardan biri sukutni kommunikativ hodisa sifatida o'rganishdir.

Shu o'rinda e'tirof etish zarurki, nutqiy muloqot(ruscha: "речевое общение", inglizcha: "diskurs")ning tarkibi, avvalo, ikki qismga ajratilishi kerak: 1) lisoniy omillar (verbal) va 2) nolisoniy omillar (noverbal).

Nutq tarkibining lisoniy omillari deganda fonema, morfema, leksema, frazema, so'z birikmasi va gap qoliplarining nutqiy voqelanishlari nazarda tutilsa, nolisoniy omillar deganda imo-ishoralar, ma'no ifodalovchi turli harakatlar, belgi(ramz)lar, ohang, sukut kabilar nazarda tutiladi. Zero, nutqni jarayon sifatida o'rganish faqat muloqot (so'zlovchi va tinglovchi orasida o'zaro axborot almashish, savolga yarasha javob berish) holatidagina tadqiq etilishi, shu jarayondagina lisoniy va nolisoniy omillarning voqelanishi xususida mulohaza yuritish mumkin. Demak, nutqiy muloqot mazmunan milliy, madaniy, maishiy, ma'rifiy, etnografik, tarixiy, etik, estetik, psixologik, falsafiy, huquqiy jihatlarni ifodalovchi, shaklan ichki va tashqi omillarga tayanuvchi lisoniy va nolisoniy omillarning murakkab sistemasidir.

Nutqiy muloqotning nolisoniy omillari (imo-ishoralar, ma'no ifodalovchi turli harakatlar, ohang, sukut) ba'zan nutqiy jarayonning ta'sirchanligini oshirishda lisoniy omillarga hamroh vazifasini bajaradi (masalan, "Assalomu alaykum" degan kalomga qo'shimcha tarzda qo'lini ko'ksiga qo'yish, "Xayr" deganda qo'l silkab qo'yish va h.), ba'zan esa nutqiy jarayon to'laligicha sof nolisoniy omillardan iborat bo'ladi. Masalan, *"Ayvonda atrofni kuzatib turgan Husayn Boyqaro saroy hovlisiga kirib kelayotgan mir Alisher Navoiyga ko'zi tushdi. Mir Alisher Navoiy to'xtadi, shoh tomonga qarab engil ta'zim qildi. Boshini biroz egilishiga mos tarzda ko'zlarini yumib ochgan shoh o'ng qo'lini boshi ustiga qo'ydi. Unga javoban vazir og'zini yarim ochib ko'rsatkich barmog'i bilan tiliga ishora qildi. Husayn Boyqaro "tushunarli" degandek bosh irg'adi va ichkariga kirib ketdi."*

Bu o'rinda shoh vaziridan imo-ishora orqali "Boshga keladigan buncha tashvishlarning sababi nima?" deb so'radi. Dono vazir esa "Boshga kelar balolarning asosiy sababchisi – til", deya javob qaytardi.

Suqrotidan "Dunyoda eng qiyin va og'ir ish nima?" deb so'raganlarida olim: "So'zlash", deb javob bergan ekan. So'zlovchi

nimani kimga qanday aytish kerakligini hisobga olishi zarur, aks holda o‘z boshiga o‘zi tashvish keltirishi bor gap.

Fikr bayon qilish jarayoni, shubhasiz, ko‘p holatlarda lisoniy imkoniyatlarning yozma yoki og‘zaki shaklda moddiy voqelanishi bilan bog‘liq. Lekin lisoniy birliklarning voqelanishi bilan bog‘liq bo‘lmagan muloqot turlari ham oz emas. Shunga ko‘ra, lisoniy vositalarning moddiy shaklda voqelanmagan muloqot turlari nutqsiz muloqot deb baholanadi. An‘anamizda, hatto shariat ahkomlarida “Sukut – alomati rizo” etik-etetik tamoyili ham mavjud bo‘lib, u ham so‘zsiz muloqotning bir ko‘rinishi sifatida baholanishi lozim. Yozuvchi Tilavoldi Jo‘rayevning “Sharoit” nomli hikoyasiga e‘tibor qaratsak:

...mashinada allanechuk sukunat zohir edi. Bu aslo araz, gina, o‘pka, ta’na, malomat sukuti emasdi. Bu sukut – roz sukuti edi... (T.Jo‘rayev Qishloqliklar, 15-b.)

Muloqot ko‘p hollarda verbal, ya’ni so‘z, lisoniy vositalar orqali va noverbal, so‘zsiz – noverbal vositalar (imo-ishora, har xil belgi, nishona, ramz, simvollar) orqali axborot berish bilan bog‘liq bo‘lib, bir-biriga ta’siriga ko‘ra verbal yoki noverbal muloqot sifatida tasnif qilinadi.

Xalqda: “Gapirsang – gappingga qulsan, gapirmasang – qirolsan” degan maqol bejizga aytilmagan. Sukutda hikmat ko‘p. U inson ichki nutqning voqelanish shakli hamdir. Bu borada misollarga murojaat etamiz. Jumladan,

ichki ikkilanish ma’nosida: Boloxonadagi yigitning “Bek akam janozaga ketganlar” deyishi yuragidagi xavotir uchqunini o‘t oldirdi.

–Kimning janozasi?– deb so‘radi ovozi titrab.

Yigit “bu shumxabarni aytish mumkinmi yo yo‘qmi?” degan mulohazada **sukut saqladi**. Aslida u “Bek akam yo‘g‘idilar-a”, deb gapni qisqa qilmog‘i joiz edi. Xayoli kutilmagan fojia bilan band bo‘lgani uchun beixtiyor ravishda “janozaga ketganlar” deb yuborgan edi. (T.Malik. Shaytanat. 4-kitob. –T., 2008. 4-b.);

so‘zsiz tasdiq ma’nosida: Personajning sukut saqlashi savol beruvchining so‘rog‘i mag‘zidagi ma’noni tasdiqlab turadi.

–Kimning janozasi?–deb qayta so‘radi Manzura.

–Mahmud akamniki, – dedi yigit bir oz dovdiragan holda.

–Qaysi Mahmud? – Manzura “Qaysi Mahmud” ekanini anglagan bo‘lsa-da, “ishqilib men tanimaydigan boshqa odam bo‘lsin”, degan ilinjda qayta so‘radi. Yigitning navbatdagi **sukuti** bu ilinjga quvvat berganday bo‘lib, so‘ng esa g‘ippa bo‘g‘ib qo‘ya qoldi: Cauvrindining

fojiasi haqidagi shumxabar hushini oldi. (T.Malik. Shaytanat. 4-kitob. –T., 2008. 4-b.)

“eshitganlaringni mulohaza et” ma’nosida: Odatda, sukutda jimlikdan avval gapirilgan gaplarni, bildirilgan mulohazalarni “hazm qil”, “mag‘zini chaq” degan mazmun ham zohir bo‘ladi. Masalan,

Moshtabib *“Bu hikmatlarning ma’nosini qalbingizga singdirib olishingiz uchun fursat beraman”, deganday so‘zdan to‘xtadi. Bu sukut Zohidga asqotdi. U ayrim izdihomlarda, ba‘zan yoshi ulug‘larning suhbatlarida shunga o‘xshash hikmatlarni eshitib qolar, biroq, “Yaxshi gap ekan”, demoqlikdan nariga o‘tmasdi.* (T.Malik. Shaytanat. 4-kitob. –T., 2008. 100-b.)

“hayajonini bosib olmoq” ma’nosida: Odatda, so‘zlovchi tinglovchi bilan muloqotga kirishish oldidan sukut saqlaydi. Suhbatdoshining muloqot jarayoniga tayyor bo‘lishini kutadi.

So‘raydiganingizni so‘rang. Zohid, prokuratura tergovchisi, gumondagi shaxsdan *“so‘rang” degan ijozatni olsa-da, darrov so‘roqqa tutmadi. “Zaripova hayajonini bosib olsin”, deb sukut saqladi, xuddi savol axtarayotganday ko‘rsatkich barmog‘i bilan chakkasini siladi. Zaripovaga bu sukut yoqmay “so‘ramaysizmi?” degan ma’noda tikilgach, Zohid dastlabki savolini berdi...* (T.Malik. Shaytanat. 4-kitob. –T., 2008. 184-b.)

suhbatni uchinchi kishidan yashirin saqlash ma’nosida: Bunda, odatda, suhbatdoshlar muloqotiga noxos aralashib qolgan keyingi kishiga suhbat mazmunini tegishli deb hisoblamaslik, undan sir tutish, ba‘zan uchinchi kishini suhbat mazmunidan asrash yoki aytilayotgan gaplarning chetga chiqishini istamaslik kabi ma’nolar sukut orqali ifodalanadi.

–Sezish nima ekan, ko‘rib-bilganman. Sizni o‘ylasam hukamolardan meros bir rivoyat yodimga tushaveradi. Buni siz bilarsiz, o‘rni kelib qoldi, bu inilarimizga ibrat sifatida aytayin. Abdurahmon tabibning nabirasi dasturxon, katta patnisda meva-cheva ko‘tarib kirgani uchun bir oz **sukut** saqlandi. (T.Malik. Shaytanat. 4-kitob. –T., 2008. 184-b.)

qattiq ranjish ma’nosida: Biror voqea-hodisadan yoki kishilardan qattiq ranjish oqibatida sukut saqlash nazarda tutiladi. Ba‘zan bunday sukut bir umr davom etishi ham mumkin. Bunday holat, ko‘pincha, inson o‘zini mag‘lub sezganda, intilgan narsasiga etish uchun o‘zida imkon topmaganda yoki o‘zini ilojisiz his etganda, biror narsadan yoki “yaqini” deb hisoblaganidan butkul voz kechganda ro‘y beradi.

Men sendan intizor maktublar kutdim,

Yozmading, bunchalar og‘ir bu **sukut**.
Samarqandning uzun xotirlaridan...
Nahot quvilganman, bo‘lganman unut.
Yozmading. Samarqand bog‘larida **jim**,
Kuzning xayollari yotarmu mahzun.

Tanish darvozaning tutqichlariga

Dardkash termularmi mensiz qolgan kun. (H.Ahmedova she‘ridan)

Aslida, sukut qilgan xotirjam, deb o‘ylaysizmi? Sukut uchun sarflangan kuch gapirishga sarflangan kuchdan ancha ko‘p bo‘ladi. Sukut bilan jazolanish – eng og‘ir jazo.

qattiq tanqid ma’nosida: Ch.Bakston shunday yozadi: “Ba’zan sukut ham eng qattiq tanqid o‘rniga o‘tadi”. Shuningdek, nafratli sukutdan ortiq xo‘rlovchi javob bo‘lmaydi. Masalan,

*Otabek bu cho‘ltoq supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi. Ul bundan so‘ngg‘i ko‘rguligini tamom ma’nosi bilan onglab, ma’nosiz bu savollarga javob berib o‘lturishdan **sukut**ni xayrlik topdi. Go‘yo o‘zining bu **sukuti** bilan Musulmonqulga ma’nolik bir javobni ifoda qilar edi. Chindai ham Musulmonqul bu **sukut**dan tahqirlandi, tutuni ko‘kka ko‘tarilar ekan baqirdi:*

– Nega javob bermaysan?! (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar. –T., 1994. 123-b.)

sukut – kuchli andisha belgisi: O‘zbekona tarbiya, kattaga hurmatda, kichikka izzatda bo‘lish, ba’zan nohaq bo‘lishsa-da, ota-onaga gap qaytarmaslik – sukut saqlash kuchli andisha belgisini ifodalaydi.

*Otabek hamon **sukut**da, a O‘zbek oyim bo‘lsa boshi bilan "shundog" ishorasini berar edi. Yusufbek hoji yuqorida o‘tkan gaplarni quruq va asossiz so‘zlamag‘an, balki shu turmushning rukn va asosini bir daraja aytib o‘tkan, Otabek esa buni shu muhitning bir o‘g‘li bo‘lib eshitkan edi. To‘g‘risi ham ul dadasi tomonidan so‘zlangan haligi qonunga qarshi chiqish uchun lozim bo‘lg‘an kuchka molik emas; bas, kuchsizlikning natijasi esa **sukut** edi.* (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar. –T., 1994. 136-b.)

Ba’zan so‘zlovchi tinglovchilar unga xayrixoh emasligini sezganda ham sukut saqlaydi. Zero, bunday sharoitda “sukut har qanday gapdan ham ma’noli bo‘ladi”. (Monteske)

*Hoji **sukut** qildi, o‘zining shunchalik gaplarini havoga ketib turganini, majlisning Niyoz qushbegi ruhida borganligini yaxshi sezdi. Mundan boshqa Niyoz qushbегining bunday bir fikrga kelishi uchun uni*

nima majbur qilgan – buni ham ochiq ongladi. (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar. –T., 1994. 275-b.)

Nutqiy muloqotda lisoniy birlik va uning turli hamrohlari – juda ko‘p hollarda mohiyatan nolisoniy birliklar – birgalikda, ma’lum bir maqsadga erishish uchun qo‘llanilishini yuqoridagi misollarda sukut orqali ko‘rib o‘tdik. Garchi nolisoniy birliklarning miqdori va turi lisoniy birliklardan ko‘p bo‘lsa ham, baribir lisoniy birlik markazda turadi, shuning uchun nutqiy muloqot tarkibiy qismlarini o‘rganuvchi turli fanlar ichida tilshunoslik fanining hissasi ko‘proq va etakchidir – muloqot lisoniy birlikning amaliy qo‘llanilishi va uning samarasidir.

Kuzatishlarimiz asosida aytishimiz mumkinki, *sukutda ichki nutqning yuzga yaqin ma’nolari voqelanadi.* Shunday ekan, sukut birligiga o‘ta murakkab, o‘ziga xos situativlik (oniylik), muayyan kommunikantlar, zamon va makon, nutqiy shart-sharoit, vaziyat, maqsad, istak, sabab va oqibat bilan uzviy bog‘langan o‘ta qisqa bir zamonda sodir bo‘ladigan pragmatik sistema hisoblangan nutqiy muloqotning asosiy tarkiblaridan biri sifatida qaralishi to‘g‘ri yo‘ldir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Raupova L., Qurbonova M., Abuzalova M., Yuldasheva D. Hozirgi o‘zbek tili. Darslik. – Buxoro: Durdona, 2021. –555 b.

2. Tafakkur gulshani/ V.Vorontsov kompozitsiyasi/ Sh.Abdurazzoqova tarjiması. –T.: G‘.G‘ulom, 1989. –274 b.

3. Юлдашева Д. Роль молчания в речи// Образование и инновационные исследования. № 1 (2020).

4. Юлдашева Д. Н. Сукут нуткий мулоқотнинг таркибий қисми сифатида //Сўз санъати халқаро журнали. – 2020. – Т. 3. – №. 3.

5. Юлдашева Дилором Нигматовна. Сукут – нуткий алоқа компоненти. НамДУ илмий ахборотномаси. – Научный вестник НамГУ 2021 йил 7-сон. – 407–414-б.

6. <http://library.ziyounet.ru/book/119112>

Terminologiyada mikro-, medio- va makroqurilmalar

Ermatov Ixtiyor,

filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent,

Guliston davlat universiteti,

ermatov.ixtiyor@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada leksikaning umumxalq tiliga mansub odatdagi soʻzlar bilan xalq xoʻjaligi, fan va texnika, ularning muayyan sohalariga mansub terminlar munosabatidagi farqli va oʻxshash jihatlar haqida fikr yuritiladi. Terminologiya tizimida zid maʼnoli boʻlmagan leksik birliklar va ularning lugʻaviy-mazmuniy medioqurilmalari, shuningdek, leksikaning denotativ asosi umumiy boʻlgan lugʻaviy birliklari tizimiga mansub terminlar haqida soʻz boradi. Tilshunoslik terminlari maqolaning illyustrativ material sifatida xizmat qiladi.

Kalit soʻzlar: Mikroqurilma, medioqurilma, makroqurilma, til, soʻz, termin, sinonim, dublet, denotat, maʼnodosh, absolyut maʼnodosh.

Lugʻaviy birlik (termin)lar sathini tizim (sistema) tarzida xarakterlovchi lugʻaviy-mazmuniy qurilmalar leksikologiyaning soʻz yoki termin xarakteridagi lugʻaviy birliklarining funksional-semantik xususiyatlarini oʻrganadigan boʻlimlardan biridir. Bu til lugʻaviy sathini tizim sifatida oʻrganishni osonlashtiradi. Zero, sistem xarakterdagi lugʻaviy sathning markazida soʻz turadi, shuningdek, soʻz leksikologiya oʻrganadigan asosiy birlik hamdir: soʻz va uning muayyan funksional-semantik xususiyatlari boʻlmaganda edi, leksikologiya haqida soʻz yuritish ham mumkin boʻlmas edi.

Muhimi shundaki, umumxalq tiliga mansub lugʻaviy birlik (soʻz) bilan xalq xoʻjaligi, fan va texnika hamda ularning muayyan sohasiga mansub lugʻaviy birlik (termin)lar leksikaning oʻziga xos sistema sifatidagi maqomini belgilovchi *mikro-, medio- va makroqurilma* [2: 73] tushunchalari va ularning lisoniy amaliga koʻra farq qilmaydi, yaʼni terminologik tizim ham muayyan *mikro-, medio- va makroqurilmalar* va ularning oʻzaro munosabatlaridan tashkil topadi.

Soʻzlar majmuasidan iborat tizim – sistema, biri boshqasi bilan mantiqiy va lisoniy bogʻlilikdagi uch ichki “qatlam”dan tarkib topadi. Bu “qatlam”lar *mikroqurilma, medioqurilma va makroqurilma* terminlari bilan nomlanadi.

Mikroqurilma bu – ayrim soʻzlar anglatgan maʼnolarning oʻzaro munosabatidir. Tildagi polisemantik soʻzlar va ular anglatgan maʼnolar bir butunlikda lugʻat tarkibining mikroqurilmalari hisoblanadi.

Medioqurilma tilning shakl va mazmun nomutanosibligini roʻyobga chiqaruvchi *omonimiya*, *paronimiya*, *omografiya*, *omofoniya*, *sinonimiya* va *antonimiya* singari hodisalar munosabatini oʻz ichiga oladi.

Medi... [lot. *medium* – oʻrta, oʻrtadagi, oʻrtacha] – oʻzlashma soʻzlarning birinchi qismi boʻlib, vosita, oʻrta, oʻrtacha kabi maʼnolarni anglatadi [5: 118]. “Medio” unsurli rus tilida “mediopassiv”, “mediopassivnoe okonchanie”, “mediopaassivniy perfekt” terminlari ham bor [1: 225]. “Mediostruktura” termini E.Agrikolaga [2: 73], uning oʻzbek tilidagi yarim kalkasi A.Berdialiyevga [4: 13] qarashlidir.

Zamonaviy lekskologiyaning oʻrganish obyektlaridan biri sanaluvchi mikroqurilma va medioqurilma singari hodisalarda tilning ifoda plani bilan mazmun plani munosabatidagi mutanosiblik maʼlum darajada barham topadi. Shunisi xarakterliki, har ikki qatlamga xos nomutanosiblik ham paradigmatic tavsifda boʻlsa ham (paradigmatic nomutanosiblik yoki paradigmatic assimetriya), mikroqurilmalar xarakteridagi qatlamga xos nomutanosiblik lugʻaviy sathning medioqurilmalar qatlamiga xos mutanosiblikdan farq qiladi.

Mikroqurilmalar qatlamida lisoniy birliklar tizimida (soʻz va terminlarda) lisoniy birliklarning mazmun jabhasi uning ifoda jabhasidan keng boʻladi: bir shakliy birlikda ikki va undan ortiq maʼnoviy birliklar ifodalanadi. Bu narsa umumxalq lugʻaviy birliklarining *polisemiyasi*, terminlarning esa, polifunksionalligida koʻzga tashlanadi.

Bulardan tashqari, umumxalq lugʻaviy birliklari tizimi va terminologik tizimda amal qiluvchi ifoda va mazmun (shakl va mazmun) planlararo nomutanosiblik yana shunisi bilan farq qiladiki, medioqurilmalar xarakterdagi qatlamda shakl va maʼno nomutanosibligining mikroqurilmalariga xos boʻlmagan boshqa turi ham mavjud boʻladi: bu qatlamda paradigmatic nomutanosiblikning (assimetriyaning) maʼnoviy birliklaridan shakliy birliklari koʻp (sinonimiya, variantlilik, dubletlik) va shakliy birliklaridan maʼnoviy birliklari koʻp (omonimiya, paronimiya, graduonimiya va b.) kabi turlari bir xil amalda boʻladi.

Makroqurilma ifoda va mazmun planlari nomutanosibligining yuqori choʻqqisi hisoblanib, bu – lugʻat tarkibidagi mazmuniy va mavzuiy guruhlardan tarkib topadi: ular ham mikroqurilmalar va ham

medioqurilmalar xarakteridagi lisoniy birliklar majmuasini o'z ichiga oladi.

So'zlarning muayyan bir ma'no atrofida guruhlanishi, masalan, *ot, sifat, son, olmosh, ravish, fe'l* – *mustaqil so'z turkumlari* ma'nosi doirasida tutashuvchi mikroguruhdir. Bunday mikroguruhlar *mazmuniy maydon* deb ham ataladi. So'zlarning muayyan mavzu doirasida birlashuvi, tutashuvi ham makroqurilmaning alohida ko'rinishi sanaladi. Masalan, *mustaqil so'z turkumlari, yordamchi so'z turkumlari, alohida so'z turkumlari* va shu kabilar *so'z turkumlari* mavzuiy guruhiga mansub so'zlardir.

Leksikologiya tildagi so'zlarni, ularning majmuasini turli tomonlardan o'rganuvchi sohadir. U tilshunoslikning boshqa barcha sohalari bilan uzviy bog'langan. Xususan, fonetika, so'z yasalishi, morfologiya, sintaksis, stilistika va uning hodisalarini so'zlarsiz tasavvur etish qiyin: fonetikada so'zlarning tovush tarkibi o'rganilsa, morfemikada so'z tarkibining eng kichik ma'noli qismlari (morfemalar), so'z yasalishida yangi lug'aviy birliklarning hosil bo'lishi va ularning mexanizmi (so'z yasovchi // motivlovchi asos, so'z yasovchi // motivlovchi vosita) o'rganiladi. Morfologiyada muayyan grammatik shaklga kirgan, nutqiy parchada boshqa so'zlar bilan bog'lana olish maqomiga ega bo'lgan lug'aviy birliklar (so'z shakllar, glossemalar) o'rganiladi.

So'zlar sintaksis ixtiyoriga o'tgach, kommunikatsiya jarayonida ishtirok etadi, nutqning muayyan mantiqiy-grammatik qiymat kasb etuvchi funksional birligiga aylanadi. Stilistikani esa, so'zlar nutqning tegishli uslublariga xoslanishi, ularning shu guruhlariga mos ma'nodosh guruhlari (sinonimik uyalar)siz tasavvur etish qiyin. Negaki, ma'nodoshlik uyasidagi muqobil lug'aviy birliklar, nutqning turli uslublariga ko'ra xoslangan bo'ladi: bir uslub uchun xoslangan so'zlarni nutqning boshqa uslubida qo'llab bo'lmaydi. Bu holatlarning bari leksikologiyaning tilshunoslikning boshqa barcha sohalari bilan aloqasi va munosabatini belgilaydi.

Shuningdek, leksikologiya o'rganadigan lisoniy birliklarning yuqorida aytilgan barcha xususiyatlari munosabatidan *sistema* tushunchasi anglashiladi. Shu bois sistema o'zaro ma'lum bir jihatlari bilan umumiylikka ega bo'lgan, biri boshqasini taqozo etuvchi tarkibiy unsurlardan tashkil topadi. Bunday tarkibiy unsurlar, hosil qilgan guruhning hajmi keng yoxud tor bo'lishi mumkin. Ana shu xususiyatlar

asosida lugʻat tarkibi (leksika), shuningdek, uning terminologik tizimi ham yuqorida aytilgan uch tarkibiy qatlamga boʻlinadi, yaʼni:

a) *lugʻaviy-mazmuniy mikroqurilmalar*;

b) *lugʻaviy-mazmuniy medioqurilmalar*;

v) *lugʻaviy-mazmuniy makroqurilmalar*.

Medioqurilma lugʻaviy-mazmuniy tizimda oraliq zonani tashkil etuvchi vazifaviy-mazmuniy (funktional-semantik) guruhdir. Medioqurilmaning unga zamin hozirlovchi manbai – bu lugʻaviy-mazmuniy mikroqurilmalardir. Lugʻaviy-mazmuniy mikroqurilmani leksik koʻp maʼnolilik va uning paradigmatic qatorlari tashkil qiladi.

Lugʻaviy-mazmuniy makroqurilma va ularning tizimi lugʻaviy birliklarning mavzuiy guruhlari, lugʻaviy-mazmuniy maydonlari va ularning paradigmatic qatorlari majmuasidan tarkib topadi.

Lugʻaviy-mazmuniy medioqurilma esa, soʻzlarning shakldoshlik, ohangdoshlik va maʼnodoshlik munosabatlari asosida hosil boʻluvchi leksik birliklar va ularning tizimidan tashkil topadi. Bu guruhlar, oʻz navbatida, lugʻaviy-mazmuniy makroqurilmalarga nisbatan quyi bosqichdir.

Lugʻaviy-mazmuniy mikro-, medio- va makroqurilmalarning jami, ularning bir butun uyushmasi til lugʻat tarkibining – leksikaning oʻziga xos yaxlit tizimini hosil qiladi. Shu tizim tufayli bizni qurshab turgan borliq bir butun va yaxlit tarzda inʼikos etiladi.

Terminologik leksikaning sistemalilik xarakteri xususida. Til ham, uning har bir sathi ham oʻziga xos tizim boʻlganidek, terminologik leksika ham tizimli qurilgan. Tizim (silila) konkret hamda abstrakt holda barcha tabiiy va ijtimoiy hodisalarda mavjud. Masalan, oʻquvchi tahsil olayotgan maktabni olaylik. U oʻziga xos murakkab sistemadir. Bu sistemaning asosiy birligi oʻquvchi va oʻqituvchidir. Oʻquvchilar ham, oʻqituvchilar ham bittadan yoki oʻntadan emas. Ularning, xususan, oʻquvchilarning soni bir necha yuzlab boʻlishi mumkin. Qolaversa, ular “taʼlim oluvchilar” nomi bilan bir umumiy xususiyatga ega. Oʻqituvchilar ham shunday: millati, maʼlumoti, unvoni, yoshi va jinsidagi farqlardan qatʼi nazar, bir umumiy “belgi” – umumiy vazifaga ega, yoshlarga taʼlim berish.

“Maktab”ga xos sistemalilikning yana bir tomoni shundaki, u “guruh – sinf – boshlangʻich sinflar (1-4-sinf) – yuqori sinflar (5-11-sinflar) – oʻqituvchilar – direktor” tartibidagi bosqichlardan iborat. Shulardan birining mavjudligisiz “maktab”ning bir butunligi buziladi. Bu taʼlim muassasasining ishchi jamoasiga kelsak, ularning sistemasiga xos

“o‘quvchi – sinf – sinf boshlig‘i – sinf rahbari – kutubxonachi – laborant – o‘qituvchi – mutaxassis o‘qituvchi – 2-chi toifali o‘qituvchi – 1-chi toifali o‘qituvchi – oliy toifali o‘qituvchi – uslub birlashma rahbari – direktor o‘rinbosarlari – direktor” tartibidagi bosqichlarga duch kelamiz. “Maktab” misolidagi sistemadan shu narsani sezish mumkinki, “maktab” bir necha pog‘onali ichki sistemalardan tarkib topuvchi yaxlit, bir butun sistema ekan. Chunki har bir guruh, har bir sinf, har bir (o‘quv ishlari, ma’naviy-ma’rifiy ishlar, xo‘jalik ishlari) bo‘lim shu bir butun “maktab” sistemasi ichidagi, uni tashkil etuvchi tobe tagsistemalardir.

Til ham yaxlit holda ana shunday sistemadir, sistema bo‘lganda ham, geterogen sistemadir. Bu sistema doirasida esa lug‘aviy sath, ya’ni leksika ham o‘ziga xos alohida sistemadir. Tilga xos geterogen sistemadan farq qilgan holda, leksika gomogen sistema tavsifida bo‘ladi. U, ya’ni lug‘aviy sistema, tilning boshqa tagsistemalari bilan chambarchas bog‘liq holda mustaqil faoliyat yuritadi.

Shuningdek, leksika tizimi tilning boshqa sath hodisalariga xos sistemalardan farq qiladi. U “elastik” xarakterdagi ochiq sistemadir; suvi muttasil yangilanib, o‘zgarib turadigan hovuzni eslatadi.

Chunki lug‘at tarkibi hamma vaqt o‘zgarishda bo‘ladi. Iste’moli chegaralanayotgan lug‘aviy birliklar undan chetlashib, uning o‘rnini boshqa lug‘aviy birliklar egallab boradi. Masalan, yaqin o‘tmishda o‘zbek lingvistik terminologiyasi tarkibida *gap asosi*, *grammatik asos*, *sanash ohangi*, *avtor gapi*, *nutq organlari*, *alfavit*, *o‘zak*, *o‘zakdosh so‘zlar*, *turlovchi qo‘shimchalar*, *harakat-holat nomlari*, *negiz*, *so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalar* [3: 190] kabi lug‘aviy birliklar bo‘lgan. Ular mazkur fan terminologik tizimida faol ishlatilib, o‘zbek tili terminologiyasining zamonaviy qatlamida o‘rganilar edi. Hozir ularning qo‘llanishi cheklanib, ularning o‘rni lingvistik terminologiyaga kirib kelayotgan *sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar*, *muallif gapi*, *nutq a‘zolari*, *alifbe*, *asos*, *asosdosh so‘zlar* [6: 144] kabi yangi lug‘aviy birliklar hisobiga to‘ldirilmoqda.

Umumtil lug‘aviy sistemasi kabi terminologik sistema ham til birliklarining har xil munosabatlaridan tashkil topadi. Bu munosabatlarning asosiylariga *paradigmatik*, *sintagmatik* va *iyerarxiyali* (silsilali) munosabatlar kiradi. Ana shu munosabatlarning amali va majmuasi tilning, uning har bir sathining bir butunligini, yaxlitligini ta’minlaydi.

Paradigmatik munosabatlar paradigmatika qamrovida bo‘ladi. Masalan, *p*, *ch*, *sh*, *k*, *t* nutq tovushlarining hosil bo‘lishida shovqinning

yetakchi va hal qiluvchilik belgisi asosidagi jarangsiz undoshlar; *b, m, n, g, d* tovushlarning hosil bo'lishida ovoz (un)ning yetakchi va hal qiluvchilik belgisi asosida jarangli undoshlar sifatida guruhlanishi tilning fonetik sathiga xos paradigmatika ko'rinishlaridandir.

Morfologik sath ham o'ziga xos paradigmatic guruhlardan tashkil topadi. Masalan, *o'qituvchi, quruvchi, haydovchi, tabib, me'mor* kabilar otlarning shaxs ma'nosini bildiruvchi; *temir, qum, tosh, daraxt, shox* kabilar narsa-predmet ma'nosini bildiruvchi guruhlarni hosil qiladi. Yoki *daftar* so'zining *daftar, daftarning, daftarni, daftarga, daftarda, daftardan* kabi ko'rinishlari har xil shaklga ega bo'lsa-da, ular shu so'z (daftar)ning kelishik kategoriyasiga xos paradigmaticasidir. Bular tilning morfologik sathga xos paradigmatic to'dalari (uyalari) sanaladi.

Sintaktik sathga xos paradigmatic sintaksisning har bir bo'limida mavjud bo'lib, ularning majmuasidan tilning sintaktik qurilishi tarkib topadi. Masalan, *egani* hosil qiluvchi paradigmatic guruhga, ma'nosidagi farqlardan qat'iy nazar, bosh kelishik shaklidagi *ot, olmosh* va otlashgan so'zlarning barchasi kiradi. Yoki otli gap paradigmatic guruhi (paradigmaticasi)ga kesimi fe'ldan boshqa so'zlar orqali ifodalangan hamma gaplar tegishli bo'ladi.

Terminologik paradigmatic tizimni, tilning ham ifoda, ham mazmun jabhalarida bir xil va faol bo'lmasa-da, ko'rish mumkin. Terminlardagi birdan ortiq ma'no va vazifalar (polisemiya, polifunksionallik) va ularning tizimi; birdan ortiq har xil ma'nolarning bir xil shakllarda ifodalanishi (omonimiya) terminning ma'no jabhasiga xos paradigmatic guruhlarni hosil qiladi.

O'zaro zid ma'nolarda tutashuvchi *bo'lishli* va *bo'lshsiz* (fe'l), *o'timli* va *o'timsiz* (fe'l), *unli* va *unsiz* (tovush) tipidagi bir qator lingvistik terminlar ham tilning ifoda jabhasiga xos paradigmatic qator (uya)larni hosil qiladiki, bu juftlikda ularning a'zolari biri boshqasiga nisbatan ekvonomik munosabatda bo'ladi.

Lug'aviy sathga xos terminologik paradigmaticani giperonim (giponimlar paradigmasi), partonim, ekvonom, funksionim munosabatlarida faol, bir oz nafaol bo'lsa-da, graduonim kabi hodisalar munosabatlarida ham ko'rish mumkin.

Graduonimlar lug'aviy birliklarni darajalab ko'rsatadi. Masalan, *chiroyli – suluv – ko'rkam – zebo, qizg'ish – qizil – qirmizi* qatorlarida shu qatorlarni hosil qilgan so'zlar ma'nosida belgi-xususiyatning "ortiq – oddiy – kamligi" darajasi mavjud. Mazkur paradigmatic qatorlarda birlashuvchi lug'aviy birliklar graduonimlar, ularning munosabati esa

graduonimik munosabat deyiladi. Masalan, *chaqaloq – bola – o‘spirin – yigit – chol, mudramoq – mizg‘imoq – uxlamok – dong qotmoq* va boshqalar.

Terminologik tizimda, xususan, uning fonetika sathiga xos terminlarda graduonimiya munosabati undoshlar tizimida ikki xil xarakterda uchraydi:

a) ovozdor ishtirokiga ko‘ra: *jarangsiz – jarangli – sonorlar*;

b) shovqin ishtirokiga ko‘ra: *sonor – jarangli – jarangsiz*.

Sezilayotgan bo‘lsa kerak, undoshlar tizimiga xos keltirilgan mazkur paradigmada graduonimiyaning ikki turi qorishiq ifodaga ega: paradigmaning boshlanuvchi chap a‘zosidan yakunlovchi o‘ng a‘zosigacha ovoz ishtirokiga ko‘ra darajalanish ko‘zga tashlansa, ayni shu paradigmaning o‘ng a‘zosidan chap a‘zolariga ko‘ra yo‘nalishida shovqin ishtirokiga ko‘ra darajalanish ko‘zga tashlanadi.

Graduonimlar ma‘nodoshlikka, xususan, sinonimiyaga o‘xshash hodisadir.

Sintagmatika – bu nutq oqimida bir lisoniy maqomdagi ikki unurning o‘zaro munosabatidir. Masalan, *morfema* va *so‘zlar* tarkibida *tovush* va *bo‘g‘inlarning*, *o‘zak* va *affikslarning*; *yasalma* – *derivatlar* tarkibida *yasovchi asos* va *yasovchi vositalarning*; *matn* (*kontekst*) tarkibida *takt*, *gap bo‘laklari* (sodda gaplar sathida) va *predikativ qismlarning* (qo‘shma gaplar sathida) o‘zaro munosabati sintagmatika va sintagmatik munosabatlardir.

Ierarxiyalı munosabat til birliklari hosil bo‘lishining bosqichma-bosqichli bog‘lanishiga asoslanadi. Buni pog‘onali, o‘zaro shartlangan munosabat deb ham ataladi. Masalan, *fonetika* sathini oladigan bo‘lsak, *tovushlardan bo‘g‘inlarning*, *bo‘g‘inlardan so‘z* va *taktlarning*, *taktlardan frazalarning* hosil bo‘lishi *ierarxiyalı munosabatga* kiradi. Tilning sistemaliligi ham ana shunga o‘xshaydi. Bunda lisoniy sathning quyi bosqich birliklari uning yuqori bosqich birliklarini shakllantirish vazifasini bajaradi. Buni biz yuqoridagi misolda ko‘rdik.

Ierarxiyalı munosabatlar paradigmasida **partonimiya** hodisasining amalini ham ko‘rish mumkin. Masalan, morfemalar so‘z (leksema)larga nisbatan, tovushlar bo‘g‘inlarga nisbatan, so‘z shakllari sintaktik butunliklarga nisbatan; gap bo‘laklari gapning sintaktik qurilishiga nisbatan; mustaqil gaplar diskurs (matn)ga nisbatan; diskurs (matn) nutq parchasiga nisbatan *partonimlik* xususiyatiga ega bo‘ladi.

Terminologik leksikada ierarxiyalı munosabatning yana o‘ziga xos ko‘rinishi amal qiladi. Termin so‘zlardan ularning muayyan (fan-

texnikaga oid) mazmunga ega maydonlari vujudga keladi. Til leksikasi son-sanoqsiz lug‘aviy-mazmunliy guruhlar uyushmasi va ulardan tarkib topgan bir butunlikdir. Masalan, fe’lning funksional formalari *sifatdosh*, *ravishdosh* va *harakat nomi* fe’l so‘z turkumining kategorial ma’nosi bilan (arxisema) *nisbat*, *mayl*, *bo‘lishli-bo‘lishsiz*, *o‘timli-o‘timsiz*, *zamon* kabi terminlari bilan kichik-mazmunliy maydonda birlashadi. Bu guruh “harakat va holat” semasi bilan *nisbat*, *mayl*, *bo‘lishli-bo‘lishsiz*, *o‘timli-o‘timsiz*, *zamon* termin so‘zlari bilan o‘zidan yirikroq boshqa bir lug‘aviy-mazmunliy maydonga tobelanadi. Bor-bora bunday guruhlar “harakat va holat” semasiga ega bo‘lgan boshqa harakat va holat nomlari bilan qo‘shilib, birlashuvchi, mushtarak ma’nosi “harakat” (arxisema) bo‘lgan katta bir guruhni tashkil qiladi. Lug‘aviy birliklarning sistemali tarzda kichik guruhdan yirik guruhlarini hosil qilish jarayonlari va ularning hosila natijalari til leksikasiga xos *ierarxiyalı munosabat*ni hosil qiladi.

Demak, tilning leksik sathida bo‘lgani kabi, terminologik leksikada ham o‘ziga xos sistemalilik mavjud bo‘lib, u shu sistemani hosil qiluvchi paradigmatic, sintagmatic va ierarxiyalı munosabatlar majmuasidan iborat bo‘ladi. Mantiqiy-lisoniy munosabatlarning har birida ularni tashkil etuvchi terminlar biri boshqasi bilan, yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, *giperonimlik*, *giponimlik*, *ekvonimlik*, *graduonimlik* va *partonimlik munosabatlarida* bog‘langan bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
2. Агрикола Э. Микро-, медио- и макроструктуры как содержательная основа словаря // Вопросы языкознания. 1984. № 12, – С. 73.
3. Асқарова М., Қосимова К. Она тили. 5-синф учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 190 б.
4. Berdialiyev A., Ermatov I. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya). Universitet va pedagogika oliy o‘quv yurtlarining o‘zbek tili va adabiyoti bakalavri fakultetlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2021. – 202 b.
5. Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Мираҳмедова З., Саиднўмонов А. Халқаро терминэлементларнинг изоҳли-иллюстратив луғати. – Тошкент, 2020. – 280 б.

6. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – T.: Fan, 2013. – 144 b.

Leksik-semantik interferensiya xususida

Zokirov Muxtorali,

filologiya fanlari nomzodi, professor,

Farg'ona davlat universiteti

mukhtar63@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada Farg'ona viloyati tojiklarining o'zbek tilidagi nutqidan olingan misollar asosida leksik-semantik interferensiya masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: interferensiya, lisoniy vositalar, semantik g'alizlik, ona tili, ikkinchi til, ikkitillilik.

Istalgan tilni o'zlashtirish til normasining obyektiv reallikni bildiruvchi yangi vositalarini o'zlashtirish demakdir. Fikr ifodalash uchun xizmat qiladigan lisoniy vositalar odat tusiga kirgan ona tili vositalariga ozmi-ko'pmi o'xshagan yoki mutlaqo o'xshamagan bo'lishi mumkin. U yoki bu ma'noni o'rganayotgan tilda ifodalash malakasining tanlanishi ona tili me'yorlarini hisobga olishni taqozo etadi. Oldindan bunday chora ko'rilmasa, ona tili sistemasi tazyiqi sababli lingvistik interferensiya hodisasi sodir bo'ladi. Demak, ona tilini o'zlashtirish qonuniyati bilan ikkinchi tilni o'rganish qonuniyati bir xil emas [8, 27].

Tildagi har qanday o'zgarish kabi interferensiya ham dastavval nutqiy me'yorlar buzilishida namoyon bo'ladi. Interferensiya bilingvning o'zga til bilan shaxsiy tanishuvi natijasi sifatida uning nutqida paydo bo'ladi. Bilingvlar nutqida doimiy takrorlar natijasida mustahkamlanib, odatiy holga aylangan interferensiya hodisalari tilda o'z aksini topadi. Ularning keyingi qo'llanishi endi bilingvizmga bog'liq bo'lmaydi.

Lingvistik interferensiya til sistemasining barcha sathlarida uchraydi. Shunga ko'ra uni quyidagi turlarga ajratish mumkin: fonetik interferensiya, leksik-semantik interferensiya, morfologik interferensiya, sintaktik interferensiya, stilistik interferensiya kabi.

Ona tiliga xos so'z va ularning semantik strukturasidagi xususiyatlarni (semantik sistema tazyiqi ostida) beixtiyor o'zga tilga qo'llab yuborish leksik-semantik interferensiya deyiladi. Masalan, o'zbek tilida *yuvmoq* fe'li qo'l, yuzni suv bilan tozalashga nisbatan ham,

kir bo'lgan matolarni tozalashga nisbatan ham qo'llanaveradi. Bunday harakatga nisbatan rus tilida ikki xil fe'l qo'llanadi: ishqalab yuvish shart bo'lmagan narsalarga nisbatan *myt* (*myt liso, posudu ...*) ishqalab yuvilishi shart bo'lgan narsalarga nisbatan *stirat* fe'lining qo'llanishi odatiy hol. O'zbek tilida fe'ldan anglashilgan bunday harakatning farqlanishi yo'q. Rus tilidagi shunday xususiyatning o'zbek tilida yo'qligi o'zbek tilida fikrlovchini qiynaydi. Uning harakat xotirasidagi o'zgachalik, ya'ni o'zga semantik sistema boshqa tilga o'z ta'sirini o'tkazaveradi. Natijada rus tili semantik sistemasi qurshovida bo'lgan shaxsning ikki fe'lga nisbatan "Ya moyu belyo" gapi tarkibidagi fe'lni ona tili ta'sirida noto'g'ri qo'llanishi g'ayri tabiiy tuyuladi. Ana shunday semantik g'alizlik, nomutanosiblik o'rganilayotgan tilning semantik xususiyatlarini bilmaganlikdan, ona tilining ta'siri tufayli sodir bo'ladi. Bunday xatolikka yo'l qo'ymaslikning eng maqbul choralaridan biri ikki tilning leksik-semantik sistemasidagi semantik majoziy bichimning norma darajasidagi nutqiy qo'llanishlarini ongli bilish, to'g'ri qo'llashni bir necha bor takrorlab, avtomatlashgan mustahkam malaka hosil qilishdan iborat.

Leksik-semantik interferensiyaning asosiy sabablaridan biri ko'zga tashlangan yangi narsa, voqea-hodisalarga nom qo'yish, nomlash jarayonida atashga asos qilib olingan belgilarning ko'p hollarda bir xil emasligi, o'xshatishga asos bo'lgan ko'chma motivatsiyaning har xilligida hamdir: *odamning ko'zi, uzukning ko'zi, ishning ko'zi* so'z birikmalarida *ko'z* so'zi o'z va ko'chma ma'noda qo'llangan. Ko'z so'zining yuqoridagiday ko'chma ma'noda qo'llanishi semantik jihatdan o'zbek tiliga xosdir. Ushbu ko'chma ma'nodagi so'z rus tiliga aynan tarjima qilinsa o'zbek tilidagi mazkur ko'chimning milliy xarakteri ko'zga yaqqol tashlanadi. Zotan, tilning xarakterli xususiyati, spesifikasi professor S.Usmonov, ta'kidlaganidek, ona tili va o'rganilayotgan tillarni o'zaro qiyoslagandagina aniq seziladi [7, 181].

O'zbek va tojik xalqlarining asrlar davomida bir hududda yonmayon yashab kelganliklari mazkur tillarning leksik-semantik strukturasiga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, leksik-semantik ta'sir keng yoyilgan bo'lsa ham, fonetik ta'sirdek ko'zga yaqqol tashlanib turmaydi. Shu boisdan, tadqiqotchilar tomonidan asosiy e'tibor fonetik ta'sirga qaratilgan bo'lib, tillararo leksik-semantik ta'sirga unchalik e'tibor qaratilmagan. O'zbek va tojik tillari ikkitillilik holatida bo'lganligi uchun " ... Buxoro, Samarqand, Farg'ona vodiysi viloyatlarida yashovchi tojiklar tilida o'zbek tili bilan turli til sathlarida

o'xshashlik, tipologik yaqinlik vujudga keldi" [5, 129]. Buning natijasida ikkitilli aholi ona tili hamda ikkinchi til leksik-semantik birliklarini to'la muvofiqlashtiradi va oqibatda qator semantik xatolar vujudga keladi. Masalan, o'zbek va tojik tillarida ayrim narsa, hodisalar bir xil tabaqalashtirilgan emas. Ularning nomuvofiq ma'nosini qo'llash natijasida leksik-semantik interferensiya vujudga keladi. Bunga o'zbek tilini yaxshi biladigan, o'zbek tilida deyarli xatosiz gapiradigan tojiklar nutqidan ko'plab misollar keltirish mumkin:

- o'zbek tilidagi "*yiqilmoq, tushmoq*" kabi ikki fe'lga tojik tilida "g'*altidan*" fe'li to'g'ri keladi. Shu sababli o'zbek tilining normasiga zid ravishda aksariyat hollarda "*tushib ketdi*" o'rnida "*yiqildi, yiqilib ketdi*" fe'llari qo'llanadi.

Kitob yiqilib ketdi.

Umida, sumkamni yiqitib yuboribsiz. (So'zlashuvdan)

Sumka stol ustidan tushirib yuborilgan holatda informant tojik tilining ta'sirida "*Sumkamni yiqitib yubordingiz*" iborasini qo'llagan, chunki tojik tilida "g'*altondan*" fe'li o'zbek tilidagi "*yiqitmoq*" hamda "*tushirmoq*" fe'llariga to'g'ri keladi. Bu holat esa o'zbek tili egasiga erish, kulguli tuyuladi.

Qog'ozni kesib tashlayman.

Tojik tilida "kog'*az buridan*" fe'li tarkibidagi "*buridan*" fe'li o'zbek tilidagi "*kesmoq, qirqmoq*" fe'llariga to'g'ri keladi, informant tojik tili ta'sirida o'z nutqida "*Qog'ozni qirqaman*" ma'nosida "*Qog'ozni kesaman*" deb qo'llagan.

Itimos, fe'limni chiqarmang!

Tojik tilining shimoliy shevalarida "*fe'lro ovardan*" iborasi – "*Achchig'ini keltirmoq*", "*Jahlini chiqarmoq*" ma'nosida qo'llanadi. Mazkur misolda tojikcha va o'zbekcha model qo'shilib "*fe'lni chiqarmoq*" shakliga kelgan.

Tojik tilidagi "*shikastan*" fe'li ifodalagan ma'no o'zbek tilidagi "*sindirmoq*" hamda "*chaqmoq*" fe'llarining ma'nosiga to'g'ri keladi. Bu holat ham ularni almashtirib qo'llashga olib kelishi mumkin: "*Yong'oqni sindirib bering*".

- "*bastan*" fe'li "*boylamoq*" ma'nosini ifodalaydi, lekin "*non bastan*" iborasi "*non yopmoq*" deb tarjima qilinishi kerak. Chust shahrida nonvoylar "*nonni yopdim*" ma'nosida "*nonni boyladim*" deb gapiradilar.

Yana bir guruh leksik-semantik xatolar o'zbek va tojik tillarida ba'zi iboralarning bir-biriga to'g'ri kelmasligidan kelib chiqadi. O'zbek

tilidagi ayrim soʻz va iboralar tojik tilida ekvivalentiga ega emas, ular boshqa soʻzlar bilan beriladi. Masalan, oʻzbek tilidagi “*uyushib qolmoq*” iborasiga tojik tilida “*xobidan, xob raftan – uxlamoq*” feʼli toʻgʻri keladi, “*shoʻrva ichmoq*” iborasiga “*shurbo xurdan*” – “*shoʻrva yemoq*” iborasi toʻgʻri keladi. Shuning uchun tojiklar nutqida “*shoʻrva yedim*”, “*oyogʻim uxlab qolibdi*” kabi iboralar tez-tez uchrab turadi.

Jahon tillarida soʻzning koʻchma maʼnoda ishlatilishi universal xarakterga ega. Barcha tillarda soʻzning koʻchma maʼnoda qoʻllanishi milliy xususiyatga ham ega. Buning sababi shundaki, koʻchirish uchun asos boʻlayotgan predmetdagi belgi turli tillarda bir xil boʻlmaydi. Masalan, *qoʻy* soʻzi oʻzbek tilida odamga nisbat berilib, koʻchma maʼnoda ishlatilganda, uning yuvoshlik belgisi asos qilib olinsa, tojik va rus tilida mazkur hayvonning fahm-farosati yoʻqligi belgisiga yetakchi sema sifatida suyaniladi. Nutq jarayonida oʻzbek tilida soʻzlovchi bu farqlarni bilmasa, interferensiya taʼsiri ostida, *baran* soʻzi yuvvosh maʼnosini ifodalaydi deb semantik xatoga yoʻl qoʻyishi mumkin. Bunday holatlar har qadamda uchrab turuvchi jarayondir. Shu sababli til oʻrganishda, xususan, tarjimada bunday jihatlarga alohida eʼtibor qaratish zarur.

Turli tillarda soʻzlarning koʻp maʼnoliligi ham har xil. Bunday soʻzlarning ayrim maʼnolarini oʻzga tilda ifodalash, monandini topish ikki tildagi har bir soʻzning semantik strukturasi, valentligidagi oʻzgachaliklarni topishni taqozo etadi.

Masalan, tojik tilidagi “*nigoh doshtan*” feʼli ham “*saqlamoq*”, ham “*toʻxtatmoq*” maʼnolariga ega. Shu sababli Buxoro, Samarqand shevalarida “*Avtomobilni toʻxtating*” maʼnosida “*avtomobilni saqlang*” deyish odati bor.

Tojik tilidagi “*gazidan*” feʼli ham “*tishlamoq*”, ham “*chaqmoq*” maʼnolarida keladi. Shuning uchun “*ari chaqdi*”, “*chayon chaqdi*” iboralarining oʻrnida baʼzan “*ari tishladi*”, “*chayon tishladi*” iboralarini eshitishimiz mumkin.

Mazkur xatolar oʻzbekcha soʻzlarning maʼnosini tojik tili semantikasi tazyiqi taʼsirida qoʻllashdan kelib chiqadi.

Oʻzbek va tojik xalqlari ming yillar mobaynida bir hududda yashaganliklari tufayli yuqorida keltirilgan leksik-semantik interferensiyaga oid misollarni faqat ogʻzaki nutqdan emas, balki badiiy asarlardan ham keltirish mumkin. Bunday faktlar, ayniqsa, Sadriddin Ayniy asarlariga xos [4, 166].

“Qullar” romanining o‘zbekcha variantida shunday holat kuzatiladi:

“Cholning boshidagi oq qo‘y terisidan tikilgan telpak, ustidan o‘ralgan ikki-uch pechlik salla, sallaning ustidan qadalgan misvak va joynamoz ustida chipor ilondek cho‘lg‘anib yotgan hurma danagidan yasalgan uzun tasbeh bu cholning so‘filardan biri bo‘lganini ko‘rsatar edi. Qora uyning ichida to‘shalgan qimmatbaho pandi kigizi, uyning o‘rta beliga yonib turg‘an gulxan va uning ustida doimo osilib turg‘an qora choyjushi bu cholning mehmonnavoz bir kishi ekaniga dalolat qilar edi”.

Mazkur parchada Buxoro va Samarqand o‘zbeklarining nutqida uchraydigan tojikcha so‘zlarni qo‘llash kuzatiladi. “Choydush” o‘rnida “choyjushi”, “mehmondo‘st” o‘rnida “mehmonnavoz” qo‘llangan. Mazkur so‘zlar tojik adabiy til normalariga to‘la to‘g‘ri kelsa ham, o‘zbek tilida qo‘llanishi biroz erishroq tuyuladi. “Telpak ustidan o‘ralgan ikki-uch pechlik salla” jumlasini olaylik. O‘zbek tilida “sallaning pechi” birikmasi boshga o‘ralgan sallaning chekkadan osiltirib qo‘yilgan qismi, uchiga nisbatan qo‘llanadi” [6, 249]. Aslida bu o‘zbek tilidagi “pech” o‘ram emas, “pesh” (“oldi, uchi”) degan so‘z bo‘lsa kerak. Ammo o‘zbek tiliga “pech” shaklida kirib kelgan. Sadriddin Ayniy esa telpakka ikki-uch o‘ralgan sallani tojikcha “pechidan” («o‘ralmoq») so‘zining o‘zagiga moslab, “ikki-uch pechlik salla” deb tasvirlaydi. Vaholanki, bu jumla o‘zbekchada tojik tiliga nisbatan butunlay teskari ma‘noni bildiradi, ya‘ni telpakka ikki-uch o‘ralgan sallani emas, aksincha, telpakdan ikki-uch pechi osilgan sallani ko‘z oldiga keltiradi. Buni Oybekning “Navoiy” romanidan olingan quyidagi misol ham tasdiqlaydi:

Uzun pechi osilgan katta sallali boshini chayqadi.

V.I.Abayev o‘z talaffuzini kuzatish natijasida ta‘kidlaydiki, “bir tildan boshqa tilga o‘tish jarayonida o‘zga til talaffuzini mukammal o‘zlashtirish mumkin, o‘z ona tilisidan bitta ham so‘z qo‘shmasdan uning leksikasini to‘liq egallash mumkin, lekin odat bo‘lib qolgan semantik aloqalar va bog‘lanishlardan deyarli qutilib bo‘lmaydi” [1, 157].

K.Yusupovning “O‘zbek va tojik tillarining o‘zaro ta‘siri” nomli risolasida ham muallif tomonidan leksik-semantik interferensiyaga yo‘l qo‘yganligini kuzatishimiz mumkin:

O‘zbek so‘zining chiqib kelishi masalasi ustida ham turli xil qarashlar mavjud [9, 13].

Mazkur misolda *kelib chiqmoq* fe'li tojik tilidagi *baromadan* fe'lining ta'sirida *chiqib kelmoq* tarzida berilgan. Bu ham V.I.Abayevning yuqoridagi fikrini yana bir bor tasdiqlaydi.

Bilingvlarning ikkinchi tilni bilish darajasi turlichadir. Ba'zilar ikkinchi tilni birinchi til kabi yaxshi egallaganliklari uchun ularning nutqida interferensiya deyarli uchramaydi. Boshqalar ikkinchi tilni ancha past darajada egallaganligi tufayli nutqida kuchli interferensiya kuzatiladi. Yuqoridagilardan ko'rinadiki, interferensiya hodisasi har qanday tilning leksik-semantik strukturasini bilish bilan ham uzviy bog'liqdir. Chunki o'zga tilning leksik-semantik strukturasini mukammal bilish so'zlovchi nutqida interferensiyaning bilinar-bilinmas ko'rinishinigina yuzaga keltirishi mumkin. Agar so'zlovchining o'zga til grammatik strukturasini bilish darajasi past bo'lsa, uning nutqida ona tili grammatik strukturasiga o'z ta'sirini kuchaytiradi. Natijada so'zlovchi nutqida kuchli interferensiya yuzaga keladi. Mavjud lingvistik ko'nikmalarning ijobiy hamda salbiy ta'sirini o'rganish ko'pgina leksik-semantik xatolarning tabiatini tushunishga yordam beradi, shuningdek u maktab, kollej, litsey, oliy ta'lim muassasalarida o'zga til o'qitishning optimal variantlarini tavsiya etishda nihoyatda katta ahamiyatga ega. Bu lingvodidaktikaning tavsiyalari tilni mukammal o'rganishda semantik interferensiyaga berilishdan saqlanishni ta'minlaydi.

Xullas, turli tillardagi leksik-semantik o'ziga xosliklarni o'rganish chog'ishtirma tilshunoslikning birlamchi vazifalaridan biridir [2; 3].

Ikki til leksik-semantik sistemalarining chog'ishtirma tahlili mazkur tillardan birinchisiga egalik qiluvchi shaxsga ikkinchi tilni o'rganish jarayoni uchun nimalar muntazam qiyinchiliklar tug'dirishini ma'lum darajada belgilash va o'zga tilni o'rganishda yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xatolarni oldindan aniqlash imkonini beradi.

Interferensiya tavsifining nazariy hamda amaliy natijalaridan to'g'ri foydalanish o'quv jarayonini tashkillashtirish bo'yicha o'qituvchi ishini yengillashtiradi, o'zga tilni o'qitish jarayonida interferensiya tufayli kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatlarni hisobga olish hamda oldini olishga imkon yaratadi va shunday qilib, til o'rganish sifatini yanada yaxshilashga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ахунзянов Э.М. Двухязычие и лексико- семантическая интерференция. – Казань, 1978, – стр.157.

2. Гак В.Г. Беседы о французском слове: Из сравнительной лексикологии французского и русского языков. – М.: Ленанд, 2020.
3. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология: На материале французского и русского языков. – М., 2018.
4. Пиримкул Қодиров. Халқ тили ва реалистик проза. – Тошкент: “Фан”, 1973, – 166-бет.
5. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. – М., 1964, – стр. 129
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2006, III жилд., – 249-бет.
7. Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 1972, – 181-бет.
8. Федоренко Л.П. Закономерности усвоения родной речи. – М., 1984, стр. 27
9. Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири, – Тошкент: Фан, 1974, – 13-б.

Pragmatik tuzilish elementlari tadqiqi

Rahimov Usmonjon,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o‘qitish vamarakasini oshirish markazi
Andijon viloyati hududiy bo‘linmasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada pragmatik tuzilish elementlari bo‘lgan tagma’no va presuppozitsiya va ularning farqlanish xususiyatlari tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: pragmatika, til va nutq, presuppozitsiya, tagma’no, matn osti ma’no, tuzilish.

Tilshunoslik mental bilish bosqichiga ko‘tarilgan hozirgi davrda har qanday til hodisalari o‘zaro bog‘liqlikda va sistemaviy munosabatdorlikda tadqiq etilmoqda. Ayniqsa, hodisalarni til va nutq bosqichida **inson-olam-til modeli** asosida o‘zaro aloqadorlikda, qolip hamda uning nutqda namoyon bo‘lishi tartibida tahlil etish kuchaydi [1: 20-30, 6-25]. Natijada, til birliklari o‘rtasidagi munosabatlarga asosiy e’tibor qaratildi. Har qanday til birligi o‘zining xolisona bahosini topmoqda. Lekin yangi davr tilshunosligida bir hodisaning turlicha nomlanishi yoki ikki hodisaning umumiy ko‘rinishlari, xossalari,

mohiyatining o'xshashligi tufayli ularni o'zaro qorishtirish holatlari ham ko'zga tashlanmoqda. Xususan, atamalarning omonimik, sinonimik, polisemantik xususiyatlarini, munosabatdorligini yoritishda har xillik yuzaga kelmoqda. XX asrning ikkinchi yarmidan o'rganila boshlagan presuppozitsiya hodisasi tadqiqida ham ana shunday har xillik mavjud [2: 9-23].

Presuppozitsiya termini lotincha *sub-osti*, tagi va *ponere-joylashtirmoq*, *joylashmoq* kabi so'zlardan olingan bo'lib, asosga, o'zakka joylashtirmoq ma'nolarini ifodalaydi [3: 3.]. Presuppozitsiya atamasi ostida "gapda ifodalangan hukmning tabiiy asosi" (G.Frege), "bilishning umumiy xazinasasi" (N.D.Arutyunova), "oldindan bilishning jami" (G.V.Paducheva) "hukm tanasidagi mazmun" (neyrolingvistik programma, N. L. P.) kabi ma'nolar tushunilib, u gapning sintaktik uzvlari orqali nutqiy vaziyat, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi shartnomaviy munosabat (so'zlovchi va tinglovchining yoshi, kasbi, millati, yashash tarzi, umumiy bilish xazinasasi), til ko'nikmasi yordamida anglashiladigan qo'shimcha yoki yashirin axborotga nisbatan ishlatilmoqda. Presuppozitsiya gapda ishtirok etayotgan bo'laklar orqali ifodalangan ma'no emas, balki zohiriy ma'no ostidagi qo'shimcha-botiniy ma'no. U eksralingvistik (psixologik, sotsiologik, paralingvistik, geografik, etnik) asoslar yoki lisoniy "fonetik, leksik, morfemik, morfologik, sintaktik, porlsodik" birliklarning ishorasi orqali anglashiladi. Shuning uchun ba'zan "tagma'no" atamasi bilan nomlanmoqda. Haqiqatdan ham, tagma'no atamasining semalarida presuppozitsiyaga xos qirralar ham bor. Chunki tagma'no atamasi tag-osti, ma'no-mazmun kabi so'zlardan olingan bo'lib, "ma'no ostidagi ma'no"ni bildiradi va ko'pincha "podtekst-matn ostidagi ma'no" (T.I.Silman) ifodalaydigan hodisaga nisbatan ishlatiladi [4: 32-39.]. Agar presuppozitsiya va tagma'noni o'ziga xos sistema deb qaraydigan bo'lsak, u holda ikkala hodisaning tuzilishi (Struktura) sifatida yashovchanligini ta'minlovchi uzvlarni (elementlarini) ko'rsatish orqali farqlash imkoniyatiga ega bo'lamiz. Chunki bitta farqlovchi uzv ham sistema shartlariga ko'ra ikkala hodisaning alohida-alohida ekanligini ko'rsatadi. Agar farqlovchi unsur mavjud bo'lmasa, ularga bir hodisa sifatida qarashimizga to'g'ri keladi.

№	Farqlanish belgilari	Presuppozitsiya	Tagma'no
1	Gapda ifodalangan hukmning tabiiy asosi	+	-

2	Umumiy bilish hazinasi	+	+
3	Oldindan bilishning jami	+	+
4	Hukm tanasidagi mazmun	+	+
5	Yashirin axborot	+	+
6	Matn ichidagi matn	+	+
7	Matn ostidagi ma'no	+	+
8	Zohiriy uzvlar ishorasi	+	+
9	So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi shartnomaviy munosabat	+	-
10	Matn ichidagi yashirin mazmun	-	+
11	Zohiriy uzvlar orqali emas, avvalgi matn orqali tushuniluvchi matn	-	+
12	Urf-odatlar, geografik muhit orqali tushunish	+	-
13	Pragmatik sath uzvi	+	+
14	Nutq hodisasi	+	+
15	Psixologik asoslar orqali tushuniluvchi ma'no	+	-
16	Lingvistik bilimlar orqali anglashiluvchi ma'no	+	+
17	Mantiqiy xulosa	+	-
18	Maxsus bilimlar orqali tushuniluvchi yashirin hukm	+	+

Ko'rinib turibdiki, presuppozitsiya va tagma'no o'ziga xos bir qancha farqlovchi uzvlarga ega hamda alohida-alohida nutqiy hodisalarni anglatadi. *Bahor ham keldi.* Ushbu gapda ham presuppozitsiya, ham tagma'no bor:

Presuppozitsiya.

1. Bahorning uzoq kutilganligi
2. Qishning qattiq bo'lganligi
3. Dehqonchilik ishlarining boshlanishi

Tagma'no.

1. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasida o'zaro bahorda amalga oshirilishi lozim bo'lgan shartnomaning bajarilish muddati.

Presuppozitsiya "ham" yuklamasining ishorasi, obyektiv borliqdagi holat, so'zlovchi va tinglovchilar o'rtasidagi shartnomaviy munosabat,

nutqiy vaziyat, umumiy bilish xazinamizdagi oldindan ma'lum bo'lgan axborotlar asosida mantiqiy tarzda tushunilgan. Matn ostidagi ma'no so'zlovchi va tinglovchilar uchun tushunarli.

Tagma'no ham yuqoridagi barcha uzvlarning ishorasi orqali va turli elementlar ishtirokida tushuniladi. Lekin so'zlovchi va tinglovchilardan bittasigagina taalluqli bo'lib, oldindan kelishuv matn orqali anglashiladi. Tagma'no anglashilgan gap ifoda diktumidan emas, oldinga matn vositasida tushuniladi. Nutq bir necha kishilar o'rtasida irod qilingan bo'lsa, faqat "kelishuv matni" ma'lum bo'lgan kishilarga axborot yashiringanligi anglashiladi. qolganlar esa presuppozitsiya bilan cheklanadi. Ya'ni, so'zlovchidan tinglovchilar o'rtasidagi biror kishi nimadir olgan bo'lsa, tagma'no o'sha kishi va so'zlovchiga tushunarli bo'ladi. Chunki presuppozitsiyani tushunish uchun "avvaldan kelishilgan sulh" shart emas. Tilni bilish, umumiy bilish hazinasi, ko'p yillik tajriba, bo'lib o'tgan voqelik-realiyalar presuppozitsiyani tushunishga yordam beradi.

Hozirgi o'zbek tilshunosligida "podtekst" so'zi ostida tushunilayotgan "tagma'no"ning yuzaga chiqishi uchun quyidagi uzvlarning bo'lishi shart hisoblanadi:

1. Nutqiy vaziyat.
2. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi "sirli sulh".

Bahor ham keldi gapidan nutqiy vaziyatda oldindan tuzilgan sulh asosida boshqacha tagma'no ham anglashilishi mumkin. Tagma'noning o'zgarishiga "oldindan tuzilgan sulh"ning mazmuni ta'sir etadi. So'zlovchi o'zi biror narsani bahorda berishi kerakligi haqida sulh tuzgan bo'lsa-yu, tinglovchilar orasida biror kishi undan xabardor bo'lsa, tagma'no shu ikki kishigagina tushunarli bo'ladi va "beradigan vaqt kelganligi, qaytarish uchun tayyorlanayotganligi, o'sha kishiga aytib ko'nglini tinchitib qo'yishi" haqidagi yashirin axborot yetib boradi. Lekin presuppozitsiya o'zgarmaydi. Bundan shu narsa aniq bo'ladiki, tagma'noning o'zgarishiga "oldindan tuzilgan sulh" ta'sir etyapti. Lekin gapning ifoda planida aytilishi kerak bo'lgan axborot ham anglashilyapti. So'zlovchi bilan tinglovchi o'rtasidagi "oldindan tuzilgan sulh" – "oldingi matndan, voqealardan xabardorlik imkoniyati" muloqotda qatnashayotganlarning barchasi uchun noaniq bo'lishi mumkin. Lekin presuppozitsiya barchaga tushunarli bo'ladi.

Oldingi voqealarning umumiy mazmuni tagma'noning turlicha bo'lishiga ta'sir etadi. Yuqoridagi gaplarda "biror narsaning berilishi" haqidagi tagma'noning anglashishi haqidagi holatni ko'rib o'tdik. Agar

soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasida biror-bir marosim oʻtkazish haqidagi shartnoma tuzilgan boʻlsa, “*Bahor ham keldi*” gapidan, “Marosim oʻtkazishga tayyorgarlik koʻrilayotgani” toʻgʻrisida tagmaʼno anglashiladi. Lekin presuppozitsiya oʻzgarmay qoladi. Shuni unutmaslik kerakki, matndagi “dolzarb axborot” – “integral maʼno” soʻzlovchi va “oldingi voqealardan xabardorlik imkoniyati” boʻlgan tinglovchi uchun tushunarli boʻladi, qolganlar uchun esa gapning zohiriy birliklari orqali ifodalangan axborot va presuppozitsiya “dolzarb maʼno” sifatida anglashiladi. Agar biz yuqoridagi holatlarni muayyan simvol – belgilarda ifodalaydigan boʻlsak, yana ham oydinlashadi: A-soʻzlovchi; B₁-tinglovchi; B₂-tinglovchi; B_p-tinglovchida.

Nutq ishtirokchilari	Presuppozitsiyani tushunadi	Tagmaʼnoni tushunadi	Zohiriy uzvlar orqali
A-	+	+	+
B ₁ -	+	+	+
B ₂ -	+	-	+
B _p -	+	-	+

Agar biz presuppozitsiyani – P, tagmaʼnoni – T, zohiriy birliklar orqali ifodalanayotgan oshkora axborotni – Z deb belgilasak, quyidagicha holat yuzaga keladi: $PqA(B_1+B_2+B_p)$; $ZqA(B_1+B_2+B_p)$; $TqA.B_1-(B_2+B_p)$. Bundan tashqari, yuqoridagi gapda umumiy (sintaktik, propozitiv, semantik, pragmatik) tuzilishidan anglashilmayotgan mazmun tizimi (oshkora axborot, presuppozitsiya, tagmaʼno)ning anglashilishi uchun ishora vositalari ham mavjud. Tagmaʼno bilan presuppozitsiya ishora vositalarining har xilligi bilan ham farqlanadi. “*Bahor ham keldi*” gapida presuppozitsiyaga “ham” yuklamasi oldindan maʼlum boʻlgan obyektiv reallikdagi voqealar, nutqiy vaziyat ishora qilgan..Tagmaʼno esa “oldingi voqealardan xabardorlik imkoniyati”, nutqiy vaziyat orqali tushunilgan. Agar biz “ham” yuklamasini – Yu, oldindan maʼlum boʻlgan obyektiv reallikdagi voqelikni – V, nutqiy vaziyatni – N, oldingi voqealardan xabardorlik imkoniyatini – I deb belgilasak, quyidagicha holat yuzaga keladi:

$$PqA(B_1+B_2+B_p)+(Yu+V+N); TqAB_1+(I+N)-B_2+B_p).$$

Tagmaʼnoning yuzaga kelishiga “kontekst” (oldindan maʼlum boʻlgan matn) asos boʻlyapti. Presuppozitsiya esa “ham” yuklamasi orqali anglashilyapti. Shuning uchun tagmaʼnoni grammatik tagmaʼno deb, presuppozitsiyani esa lingvistik presuppozitsiya deb atash mumkin. Lingvistik presuppozitsiya ishora vositalar turiga qarab, fonetik,

morfemik, derivatsion, leksik, morfologik, sintaktik kabi turlarga ajraladi. Yuqoridagi presuppozitsiyani lingvistik presuppozitsiyaning morfologik presuppozitsiyasi deb atash mumkin. Chunki uning yuzaga kelishiga morfologik vosita asos bo'lyapti. $P_m q A (B_1 + B_2 + B_p) + Y_{u_m} (B_e + N_e - P_m - \text{morfologik presuppozitsiya}, Y_{u_m} - \text{morfologik vosita}, V_e - \text{ekstralingvistik vosita}, N_e - \text{ekstralingvistik vosita}.$ Agar asosiy ishora qiluvchi vosita o'zgarsa, presuppozitsiya ham o'zgaradi. Masalan: “*Ahmadning katta o'g'li keldi*” gapidan “*Ahmadning kichik o'g'li ham bor*” degan presuppozitsiya anglashiladi. Bu presuppozitsiyaning anglashilishiga asosiy ishora vosita bo'lib, leksik hodisa-antonimiya ishtirok etyapti va antonimik munosabat orqali presuppozitsiya tushunilyapti. Shuning uchun bu presuppozitsiyani leksik presuppozitsiya deb atash mumkin. Lekin ushbu gapda qo'shimcha nutqiy vaziyat, obyektiv voqelik kabilar ikkilamchi vosita sifatida ishtirok etgan.

Presuppozitsiya:

1. Ahmadning kichik o'g'li ham bor.
2. Ahmadning kichik o'g'li kelishi kerak edi.
3. Ahmadning kichik o'g'li kelmagan.
4. Ahmadning katta o'g'li kelmasligi kerak edi

Ular P_1 l-leksik vosita orqali yuzaga kelgan presuppozitsiya; P_2 e-ekstralingvistik vosita – oldindan ma'lum bo'lgan xabar orqali yuzaga chiqqan presuppozitsiya, P_3 e-ekstralingvistik vosita nutqiy vaziyat orqali anglashilgan presuppozitsiya, P_4 e-ekstralingvistik vosita – nutq momenti orqali anglashilgan presuppozitsiyalar hisoblanadi.

$P_1^p q A. (B_1 + B_2 + B_p) + Y_{u_l}. (V_3 + N_3 \text{ 1+2})$

$P_2^e q A. (B + B_2 + B_p) + V_e. (Y_{u_l} + N_e \text{ 1+2})$

$P_3^e q A (B_1 + B_2 + B_p) + N_e^1. (Y_{u_l} + V_e + N_e^2)$

$P_4^e q A (B_1 + B_2 + B_p) + N_e^2. (Y_{u_l} + V_3 + N_e^2)$

Ko'rinadiki, asosiy ishora vositalari ($Y_{u_l}..V_e^1, N_e^2, N_e^3$) o'zgarishi bilan presuppozitsiyaning turi ham o'zgaradi:

$Y_{u_l}^1 q P_1^2; V_e^1 q P_e^3; N_e^4 q P_3; N_e q P_e.$ Tagma'noning yuzaga kelishiga ko'pincha, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi oldindan ma'lum bo'lgan voqealardan xabardorlik imkoniyati ta'sir etadi hamda doimo asosiy vosita bo'lib qolaveradi. Natijada, tagma'noning turi o'zgarmaydi;

$T q A. B_1 + I. (N_e^1 + N_e^2) - (B_2 + B_p)$ so'zlovchi va muloqot ishtirokchilardan biri o'rtasida “oldindan voqeadan xabardorlik imkoniyatida” Ahmadning katta o'g'liga kimnidir unashtirish xabari bo'lsa, u holda yuqoridagi gapdan “*Ahmadning katta o'g'li shu, ko'rib*

oling, yaxshimi?” kabi tagma’no anglashiladi. Tagma’noning yuzaga chiqishiga “oldingi voqealardan xabardorlik” yuzaga chiqishiga “oldindan voqealardan xabardorlik imkoniyati” va ko‘z qarashi, ohang asos bo‘ladi. Tagma’noning yuzaga chiqishiga “oldindan voqealardan xabardorlik imkoniyati” asosiy vosita bo‘lyapti. qolgan vositalar ikkilamchi, ya’ni birlamchi vositani kuzatib boruvchi vositalar hisoblanadi. Shuning uchun tagma’noning turi o‘zgarmaydi, ammo ma’no-mazmun o‘zgaradi. Tagma’noning o‘zgarmasligi esa birlamchi ishora vositasining o‘zgarmasligi bilan bog‘liqdir.

T+A. $B_1 + I_1(N_2 + N_e) - (B_2 + B_p)$. Tagma’noning yuzaga chiqish strukturasi muloqot jarayonidagi ishtirokchilar, nutqiy vaziyat o‘zgarib turishi mumkin. Chunki, B_1 –“oldindan voqealardan xabardorlik imkoniyati”ga ega bo‘lmay, B_2 shunday imkoniyatga ega bo‘lishi mumkin. U holda so‘zlovchining ko‘z qarashi, nutq ohangi ham B_2 ga qaratiladi.

TqA. $B_1 + I. (N_e^1 + N_e^2) - (B_1 + B_p)$; B_1 ga esa tagma’no tushunarsiz bo‘lib qoladi.

Demak, presuppozitsiya va tagma’no bir sath doirasida tekshirilsa ham, ular alohida-alohida pragmatik elementlar hisoblanadi. Ularning tuzilish uzvlarida ham, ishora vositalarida ham farqlanish bor. Bunday farqlanish esa, hozirgi kundagi tilshunoslik va adabiyotshunoslikning shu sohasidagi chalkashliklariga chek qo‘yadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qarang: Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. – Тошкент, 1988. –20-30-бетлар; Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. –Тошкент, 2000; Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (Содда гап синтаксиси учун материаллар) –Тошкент, 2002. –6-25-бетлар.
2. Қаранг: Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. –Самарқанд, 1994. –9-23-бетлар.
3. Қаранг: Роберт Дилте. Применение Н. Л. П. –М., 1983. –С. 3.
4. Қаранг: Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик таҳлили. ДДА. –Тошкент, 2001. –32-39-бетлар; Қуронов Д. Чўлпон поэтикаси (Насрий асарлари асосида). ДД. –Тошкент, 1998.

Antroposentrizmning o‘ziga xos xususiyatlari

Jo‘rayeva Bibish,

filologiya fanlari doktori, professor,
Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o‘qitish va malaka oshirish markazi
Buxoro viloyati hududiy bo‘linmasi
bibish.jrayeva.@.mail.ru

Kilichev Akram,

Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi
kilichev.78@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada insonning til doirasida har tomonlama o‘rganilishi sifatida tavsiflanadigan tilning antroposentrik tamoyili muammolari ko‘rib chiqilgan va uning bugungi kundagi dolzarbligi belgilangan. Mavzuga oid mahalliy va xorij tadqiqotlari keltirilgan.

Kalit so‘zlar. Antroposentrizm, sistemasentrizm, inson, paradigma, integral yondashuv.

Nutqni yaratish va idrok etish jarayonida insonning yetakchi rolini e‘tirof etish natijasida tilshunoslar antroposentrizm g‘oyasiga duch kelishdi va bunda lisoniy shaxs omili birinchi o‘ringa olib chiqildi. I.G.Ruzin o‘zining “Lingvistik tadqiqotlarning falsafiy jihatlari” nomli asarida til tabiati haqida fikr yuritarkan: “Til hayotni atroficha ifodalaydi, voqelikni butun bo‘y-basti bilan qamrab oladi. Til tabiatini faqat inson va uning butun dunyosidan kelib chiqqan holda tushunish mumkinligi haqidagi fikr tobora mustahkamlanib bormoqda. Bularning barchasi zamonaviy tilshunoslikda yuzaga kelgan eng muhim metodologik siljish – immanent tilshunoslikdan antropologik tilshunoslikka o‘tishdan dalolat beradi”, deb ta’kidlaydi [10].

Ma’lumki, ilm-fan taraqqiyoti tadqiqot paradigmalari o‘zgartirish orqali amalga oshadi. XIX asr tilshunosligida qiyosiy-tarixiy yondashuv ustunlik qilgan bo‘lsa, XX asrda sistem-struktur yondashuv shakllandi va XXI asrda esa antroposentrik yo‘nalish birinchi planga chiqdi, paradigma ilmiy tasavvurlar tizimi sifatida tushunildi.

Har bir keyingi paradigma o‘zidan avvalgisini inkor etmaydi. Aksincha, tizimlashtiradi, olingan bilimlarni umumlashtiradi va ular asosida yuksak tadqiqot natijalariga erishishga intiladi. Shunday qilib, paradigmalarning o‘zgarishi, turli yondashuv va yo‘nalishlarning izchil

dolzarblashuvi ilmiy tafakkurning tabiiy va muqarrar jarayoni sifatida e'tirof etilmog'i lozim.

Y.S.Kubryakova, V.I.Shaxovskiy va boshqa tilshunoslar ta'kidlaganidek, tilshunoslik rivojlanishining hozirgi bosqichida poliparadigmatik vaziyat yuzaga kelgan. Ya'ni bir-birini inkor qilmasdan bir vaqtning o'zida antroposentrik, funksional, kommunikativ, texnosentrik kabi bir nechta paradigmalar paydo bo'ldi.

Tilshunoslikda antroposentrik paradigmanning shakllanishiga til faktlarini uning egasidan uzilgan holda tadqiq etish holati turtki bo'ldi. Bu to'g'rida A.V.Zveginsev shunday deydi: "Rostini aytganda, tilni insonga nisbatan yopiq holda ko'rib chiqish rasmiy tus oldi. Bu holda tadqiqotchi oldida faqat avtonom va avtoritar vazifa qoladi, xolos. Ya'ni tilni "o'z ichida va o'zi uchun" o'rganishga to'g'ri keladi. Inson esa "til chegarasidan tashqarida qolib ketdi" [17,164].

N.V.Bugorskaya "Antroposentrizm zamonaviy tilshunoslikning mezoni sifatida" nomli maqolasida yagona nomlanishning yo'qligiga e'tibor qaratadi: "Yagona nominatsiyaning yo'qligi, ya'ni *antroposentrik* tilshunoslik, *antropologik* tilshunoslik, tilshunoslikdagi *antrop tamoyil*, tildagi *inson omili* bir g'oyaning turli variantlari sifatida qaraladi va falsafiy hamda umumilmiy kontekst doirasida yangi yondashuvning tub mohiyatini aniqlash imkonini bermaydi. Zero, falsafada va tabiatshunoslikda uchraydigan ilk uchta tushuncha (antroposentrizm, antropologizm va antrop tamoyil) hamma vaqt ham o'xshash bo'lavermaydi. Biroq tushunish borasida yaxlitlik yo'qligi tilshunoslarning umumiy asos (antropo-) atrofida birlashishiga to'siqlik qilmaydi. Qolaversa, olamni madaniyat va tarix yaratuvchisi, "umuman hayot"ning noyob ko'rinishi bo'lgan Hazrati inson tushuntirishiga ko'maklashadi" [3, 18].

E.D. Suleymenova va N.J. Shaymerdenovalar tomonidan bu borada quyidagi ta'rif o'rta tashlanadi: antropologik tilshunoslik – **"antropologik tamoyil"** (til insonning bir qismi sifatida)ni metodologik asos sifatida ilgari suradigan lingvistik tadqiqotlar yo'nalishining shartli nomlanishi bo'lib, til hodisalarini "til-odam" munosabati doirasida o'rganadi. Masalan, tilni o'zlashtirish, bilib olish va undan foydalanishni ta'minlovchi miyaning murakkab infratuzilmasini tahlil qilish asosida til qobiliyatini o'rganish; til tashuvchisi va tilshunos intuitsiyasiga murojaat qilish (introspeksiya); olamni idrok etish shakli sifatida tilning kognitiv vazifasini o'rganish; til, shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tadqiq etish; til, xalqning ma'naviy madaniyati, milliy mentalitet, xalq

ijodi va boshqalar munosabatlarini tahlilga tortish; tilga inson xususiyatlari jihatdan yondashish, shu orqali til-organizm, til-tizim, til-mexanizm va boshqalar obrazini yaratish; insonni til va boshqa tavsiflar orqali o'rganish va h.k. [11: 20].

Ontologik nuqtayi nazardan antroposentrizm bevosita "insonga xoslik" namoyon bo'ladigan ayrim lisoniy birliklarning xususiyati sifatida tushuniladi. Buning ostida statik holatga qarshi dinamik, obyektiv tizimga qarshi subyektiv, hissiy xususiyatga qarshi ratsionallik turadi. Bu turdagi tadqiqotlar inson omilining an'anaviy tizimli muammolarga integratsiyalashuvidan, shu asosda yangi paradigmaning paydo bo'lishidan dalolat beradi. Yondashuvning yangiligi shundaki, tilning turli birliklarida maxsus xususiyatlar aniqlanib, inson omiliga bo'ysundirilgan holda ular tahlilga tortiladi. Tilning ayrim elementlari obyektiv voqelikni aks ettiradi va shuning uchun ham "insoniylik o'lchovi" xususiyatiga ega emas, boshqa elementlari esa subyektiv voqelikni aks ettiradi va shu bois antroposentrik hisoblanadi.

Antroposentrizmni tadqiqot metodi sifatida ham tushunish mumkin. Antroposentrizm va sistemasentrizm muammosiga bag'ishlangan dastlabki ishlardan biri V.M.Alpatovning maqolasidir. Olim antroposentrizm va sistemasentrizmni gnoseologik predikatlar sifatida talqin qiladi. Ularning qarama-qarshiligi "til tadqiqotchisining o'z obyektiga nisbatan ikki xildagi yondashuvi va ma'lum darajada obyektarning o'zaro farqlari", muallif uchun esa "antroposentrik yondashuv tarixan birlamchi" ekanligini bildiradi [1:15].

Tilning antroposentrikligi haqidagi g'oya ayni paytda umum e'tirof qilingan: aksariyat til qurilmalari uchun inson haqidagi tasavvurlar tayanch nuqta vazifasini bajarmoqda. Antroposentrik yondashuv inson faoliyatining shaxsiy va ijtimoiy jihatlariga qiziqishni yanada kuchaytirdi. "Antroposentrizmning maxsus tadqiqot tamoyili sifatidagi jihati shundan iboratki, unda ilmiy obyektlar, avvalo, inson uchun bajaradigan roliga ko'ra, uning hayotidagi maqsadiga ko'ra, inson shaxsini rivojlantirish va uni takomillashtirish vazifalariga ko'ra o'rganiladi" [1: 212]. Inson individual va ijtimoiy tajribaga, dunyo haqidagi bilimlar tizimiga ega bo'lgan, atrofdagi voqelik manzarasi uning ongida aks etgan faol bilim subyektini sifatida namoyon bo'ladi.

Antroposentrizm haqidagi dastlabki g'oyalar Uyg'onish davrida paydo bo'lgan. Biroq ko'pchilik tadqiqotchilar antroposentrizm ildizlari antik davrdan boshlanganini ta'kidlashgan. Bu dunyoqarash inson bilishining subyektli-obyektli sxemasi boshlanishini belgilab bergan.

Uygʻonish davrining butun madaniyati va falsafasi insonning shaxs sifatidagi qadr-qimmatini tan olish, uning erkin rivojlanish huquqi va qobiliyatlarining namoyon boʻlishi bilan toʻldirilgan. Jamoatchilik munosabatlarini baholashning yangi mezoni – insoniylik mezoni tasdiqlangan.

Antroposentrizmda tashqi va ichki olam voqeligini aks ettirish, oʻlchash va talqin qilish inson ongi va tafakkuri, uning dunyoga munosabati bilan bogʻliq boʻlib qoladi. Umuman olganda, buni subyektiv voqelikning antroposentrizmi deb atash mumkin.

Til antroposentrik boʻlganligi va inson uchun moʻljallanganligi bois tashqi dunyo obyektlari va hodisalarining butun lisoniy toifalanishi inson individualligiga qaratilgan. Til bilish qobiliyati individual xarakterga ega ekanligi haqidagi gʻoyalar V.fon Gumboldt asarlarida paydo kelgan. Nemis faylasufi va tilshunosi V.Gumboldt tilni inson va uning atrofidagi dunyo oʻrtasida boʻlgan bilvosita boʻgʻin deb hisoblagan. Uning fikricha, til oʻrganish “insonning oʻzini anglash maqsadi va atrofida koʻringan hamda yashiringan hamma narsaga boʻlgan munosabati”ga boʻysundirilgan [8: 383]. V.Gumboldt qarashlarida til atrofdagi olamni ruhiyat mulkiga aylantiruvchi faoliyat turi sifatida namoyon boʻladi.

Insonni til doirasida oʻrganuvchi tilshunoslik matn tahliliga integral tomondan yondashib, insonni, uning tashqi va ichki dunyosini oʻrganuvchi turli fanlardagi maʼlumotlarni lingvistik tadqiq etish uchun foydalanishni nazarda tutadi. Ushbu yoʻnalishda dolzarb qilib belgilangan muammolarni ishlab chiqishda A.N.Leontyev, I.S.Konlarning shaxs muammosiga bagʻishlangan izlanishlari katta ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, M.Xaydeggerning falsafiy asarlarida insonning maqsadi va uning dunyoga boʻlgan munosabati muammolari koʻrib chiqilgan. M.Xaydegger falsafa til bilan shugʻullanishi kerakligini taʼkidlab oʻtgan, chunki uni inson qiziqtiradi, inson esa – tildir. Aynan tilda atrofdagi voqelikni, oʻzni va boshqalarni anglash amalga oshadi.

Zamonaviy tilshunoslikning koʻplab gʻoya va tushunchalarini ishlab chiqish V.V.Vinogradov tomonidan ilgari surilgan boʻlib, u doimo inson omilining til ichidagi koʻrinishlari bilan bogʻliq hodisalarga eʼtibor qaratgan. Olim tilshunoslikka “lisoniy shaxs” tushunchasini kiritib, uning tadqiq etilishini badiiy adabiyot tilini oʻrganishdan boshlagan.

Ayni paytda til tizimining turli xususiyatlarini aniqlash lingvistik tahlilning birgina va oddiy maqsadi hisoblanmaydi. Til hodisalarini inson, uning tafakkuri bilan chambarchas bogʻliq holda oʻrganish muhim

ahamiyat kasb etib bormoqda, zero inson olamni o'zi va undagi ma'naviy-amaliy faoliyatni anglash orqali o'rganadi. Antroposentrizmni "insonni til ichida"gi muammo sifatida har tomonlama o'rganuvchi paradigma sifatida ko'rib chiqish va "har bir matn ortida til tizimiga egalik qiluvchi lisoniy shaxs mavjud", – deb ta'kidlash mumkin. Inson muayyan lisoniy hodisalar tadqiqida boshlang'ich nuqtaga aylanib, tahlilga jalb qilinadi, uning istiqboli va yakuniy maqsadlari aniqlanadi.

Zamonaviy tilshunoslikda lisoniy shaxs nazariyasi D.N.Shmelev, Y.S.Stepanov va G.A.Zolotovalarning tadqiqotlarida atroflicha ko'rib chiqilgan. G.A.Zolotova o'zining "Rus sintaksisining kommunikativ jihatlari" nomli monografiyasida ta'kidlashicha, "tilga antroposentrik nuqtayi nazardan qarash narsalarning haqiqiy holatiga eng tabiiy va adekvat munosabatni belgilaydi. U lisoniy hodisalarning tizimli bog'lanishlarini shaklan va mazmunan ajratgan holda emas, balki sintezda, ularning muloqot ehtiyojlariga xizmat qilishidan kelib chiqqan holda anglash imkonini beradi", – degan xulosani beradi [18].

Tilning antroposentrik tamoyilini rivojlantirar ekan, Y.S.Stepanov shunday yozadi: "Til – semiotik tizim bo'lib, uning asosiy differensial belgilari so'zlayotgan individ bilan bevosita bog'liq", "til insonning o'lchovi bo'yicha yaratilgan va bu masshtab tilning tashkil topishida muhrlab qo'yilgan; til shunga muvofiq o'rganilishi, tadqiq etilishi lozim" [14]. Inson shaxsi tilda va til orqali aks etadi. Y.S.Stepanovning lingvokulturologik konsepsiyasida inson eng muhim madaniy konseptlardan biri hisoblanadi. Inson shaxsi faqatgina boshqa shaxslar bilan muloqotda o'zini o'zi to'liq namoyon eta oladigan murakkab integral tizimdir.

Olimning fikricha, "inson" tushunchasi olam lisoniy manzarasining o'ziga xos xususiyatlarini belgilovchi madaniy konseptlar turkumiga mansub bo'lib, uning mazmuni ijtimoiy-tarixiy tajriba, universal va o'ziga xos milliy qadriyat yo'nalishlariga asoslanadi. Tilning murakkab tabiatini aks ettirish uchun Y.S.Stepanov uni bir nechta obrazlar shaklida taqdim etadi. Zero, bulardan hech biri tilning barcha jabhalarini to'liq aks ettira olmaydi: 1) individning tili sifatida; 2) tillar oilasining qismi sifatida; 3) tuzilma sifatida; 4) tizim sifatida; 5) muayyan tur va xarakter sifatida; 6) kompyuter tili sifatida; 7) fikr maydoni va "ruhiyat makoni" sifatida (M.Xaydegger), ya'ni til insonning murakkab bilish faoliyati natijasidir [14].

Shunday qilib, antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson o'zini anglashi, undagi o'z faoliyati orqali dunyoni anglashi mumkin.

Антропоцентрик парадигма tadqiqotchining manfaatlarini bilish obyektlaridan subyektga o'tkazadi, boshqacha aytganda, inson til ichida va til inson ichida tahlil qilinadi. Paradigma atamasi o'rganilayotgan muayyan hodisa doirasida ilmiy tasavvurlar majmuyi sifatida tushuniladi.

Антропоцентрик парадигма birinchi o'ringa insonni qo'yadi, til esa insonning asosiy xususiyati, uning eng muhim tarkibiy qismi sanaladi. Insonni tildan tashqarida va matnni yaratish hamda qabul qilishning lingvistik qobiliyatidan ayri holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Inson tomonidan yaratilgan matn individualdir va shuning uchun egosentrik xarakterga ega, chunki har qanday so'z ortida o'z hayotiy tajribasi, munosabati va madaniyati bilan ajralib turadigan ma'lum bir inson turadi. Til va inson ajralmasdir. Tilni insondan tashqari va insonni tildan tashqarida tasavvur etib bo'lmaydi. Demak, insonni tildan ajratgan holda va tilni insondan ajratib o'rganishning ham iloji yo'q.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алпатов В.М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходе к языку. // Вопросы языкознания. № 3. – М., 1993. – Стр. 15– 26.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды: В 2-х томах. Том 2. – М., 1995.
3. Бугорская Н.В. Антропоцентризм как категория современного языкознания. // Вопросы языкознания. № 2. – М., 1993.
4. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1997.
5. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.
6. Бердяев Н.А. Проблема человека. // Пут. – М., 1993.
7. Философский словарь / Под общей ред. д.ф.н. профессора В.Е.Кемерова. – 2-е изд., испр. и доп. – Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск ПАНПРИНТ, 1998. – 1064 стр.
8. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000.
9. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX в. // Язык и наука конца XX века: Сборник статей./ Под ред. Акад. Ю.С. Степанова. – М., 1995.
10. Рузин И.Г. Философские аспекты лингвистического исследования. // ВМУ. Сер. 7. Философия. 1993. – № 3.

11. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. Словарь социолингвистических терминов. – Алмаати, 2020.

12. Серебренникова Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. – М.: Наука, 1998.

13. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии./ Переводы с английского / Отв. ред. Кибрика А.Е. – М.: Университет, 1993.

14. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М., 2020.

16. Степанов Ю.С. Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», –М., 1997, – 823 стр.

17. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М., 1960 г, – стр 15.

18. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – стр 368.

Hujjat matniga qo'yiladigan talablar

Bobojonov Farhod,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,

Davlat tilida ish yuritish asoslarini

o'qitish va malaka oshirish markazi

Qoraqalpog'iston Respublikasi hududiy bo'linmasi

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilida yaratiladigan hujjatlar matniga qo'yiladigan talablar haqida so'z yuritiladi. Eng muhim talablar sifatida savodlilik, xolislik, aniqlik, ixchamlik, mazmuniy to'liqlik, qoliplilik talablari izohlab beriladi.

Kalit so'zlar: hujjat matni, hujjat matni talablari, lingvistik ekspertiza talablari, savodlilik, xolislik, aniqlik, ixchamlik, mazmuniy to'liqlik, qoliplilik.

O'zbek hujjatchiligi bir necha asrlik tarixga ega bo'lib, uning o'ziga xos an'analari, tili, uslubi va talablari mavjud. Har qanday hujjat rasmiy uslub namunasi bo'lib, uning matni ham rasmiy uslub me'yorlari asosida yaratiladi. Rasmiy uslubda asosan uslubiy betaraf so'zlar qo'llaniladi, shuningdek, gap mazmuni muayyan axborotni rasmiy ravishda taqdim etish hamda buyurish ma'nosini ifodalaydi. Jumlarlar rasmiy etiket qoidalari asosida tuziladi. Hujjat yo'llanayotgan adresatga

(rasmiy axborotni qabullovchi) hurmat ifodalanishi, uzatilayotgan xabar, ma'lumot, topshiriq aniq, tushunarli, ixcham shaklda hamda texnik talablarga rioya qilingan holda yetkazilishi lozim. Har qanday hujjat shakliy-mazmuniy jihatdan mukammal bo'lishi uchun unga bir qancha lingvistik talablar qo'yiladi.

Mazkur maqolada hujjat matniga qo'yiladigan talablar tahlil qilinadi. Talablarni bir necha turga ajratish mumkin.

1.Savodlilik. Hujjat matniga qo'yiladigan birinchi talab savodlilik (xatosizlik) talabi hisoblanadi. ***Hujjat matnida o'zbek tilining imlo va punktuatsiya qoidalariga, grammatik va uslubiy me'yorlariga to'liq amal qilinishi savodlilik talabi hisoblanadi.*** Hujjat tuzuvchi til qoidalarini mukammal bilishi talab qilinadi. Matnda ishlatilgan har qanday so'z imloviy jihatdan to'g'ri yozilishi, qo'shimchalar maqsadli ishlatilishi va morfologik me'yorlarga muvofiq kelishi, so'zlar uslubiy jihatdan o'rinli qo'llanilishi, so'z birikmalari va sintaktik qurilmalar grammatik me'yorlarga muvofiq tuzilishi lozim. Hujjat matnida tinish belgilari punktuatsiya qoidalariga qat'iy muvofiq shaklda to'g'ri va maqsadli ishlatilishi kerak.

Shuningdek, raqamlar, paragraf va boshqa yozuvli belgilar, shartli qisqartmalar o'z o'rnida til qoidalariga muvofiq hujjatchilikning qat'iy talablari bo'yicha barcha hujjatlarda bir xil shaklda ishlatiladi. Hujjatda birgina tinish belgisining yoki bir harfning tushib qolishi matnni butunlay boshqacha talqin qilinishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, *"Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari va nogironlariga mukofot beriladi"* jumlasida urushga qatnashgan va shu urushda nogiron bo'lganlar nazarda tutilyapti, agar jumladagi "nogironlariga" so'zidagi egalik qo'shimchasi (**i**) tushirib qoldirilsa, jumla ma'nosi butunlay o'zgaradi: urush qatnashchilari va urushga aloqasi bo'lmagan barcha nogironlar nazarda tutilgan bo'ladi. Grammatik qo'shimchalarning takror qo'llanilishi ham ko'zlangan ma'noga ta'sir o'tkazadi. Masalan: *"O'zining, yigirma olti yoshga to'lmagan farzandining va turmush o'rtog'ining oliy ta'limda o'qishi uchun shartnoma to'lovlariga yo'naltirilgan mablag'lar daromad solig'idan ozod qilinadi"* jumlasidagi *yigirma olti yoshga to'lmaganlik* cheklovi faqat farzandga tegishli, agar *farzandining* so'zidagi qaratqich kelishigi qo'shimchasi (**ning**) tushirib qoldirilsa, yosh cheklovi turmush o'rtog'iga ham tegishli bo'ladi.

Bugungi kunda hukumat tomonidan hujjatlardagi savodsizlikni tugatish maqsadida alohida tadbirlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktabrdagi 662-sonli

qarori bilan tasdiqlangan “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi Nizom” talablariga muvofiq 2023-yil 1-yanvardan boshlab barcha davlat tashkilotlariga normativ-huquqiy hujjatlarni lingvistik ekspertizadan o‘tkazish talabi qo‘yilgan. Lingvistik ekspertiza talabi bo‘yicha tilshunos-ekspertlar hujjat matnidagi imloviy va uslubiy xatolarni bartaraf qilish bo‘yicha takliflar kiritishi, hujjat lingvistik talablarga javob bergandagina uni rasmiylashtirish to‘g‘risida xulosa berishi mumkin. Keyingi yillarda hujjatlar matnida yo‘l qo‘yilayotgan imloviy va uslubiy xatoliklar hukumat tomonidan tegishli choralar ko‘rilishiga sabab bo‘ldi. Demak, hukumat darajasida hujjat matnining to‘g‘riligiga e‘tibor qaratilayotgan ekan, matnni bexato yozish hujjatchilikning dolzarb masalasiga aylanib ulgurgan.

Hujjatning savodli tarzda rasmiylashtirilishi uning mazmuniga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun hujjat tuzuvchi yoki ish yurituvchi til savodxonligiga ega bo‘lishi lozim.

2.Xolislik. Hujjat matniga qo‘yiladigan eng muhim talab xolislikdir [2:17]. *Hujjatda aks etgan ma’lumotning haqiqatan to‘g‘ri bo‘lishi, real voqelikka to‘la mos kelishi xolislik talabi hisoblanadi.* Ya’ni hujjatda faqat obyektiv ma’lumotlar taqdim etilishi lozim. Ma’lumotning to‘g‘riligini, xolisligini ta’minlash maqsadida hujjat mas’ul lavozimli shaxslar tomonidan imzolanib, ma’lumotning to‘g‘riligi tasdiqlanadi. Xolislik eng muhim talab bo‘lsa-da, ba’zan amaliyotda uning buzilish holatlari ham kuzatiladi.

Har qanday hujjat muayyan axborotni taqdim etadi. Aslida hujjatlar voqelikning xolisligini ta’minlash maqsadida tuziladi. Shu bois hujjatlarda aks etadigan ma’lumotlar xolis, ya’ni obyektiv borliqdagi reallikka mos bo‘lishi talab etiladi. Shuningdek, ehtirosli birliklardan foydalanish voqelikka obyektiv baho berishni cheklab, subyektiv bahoni birinchi planga olib chiqadi. Hujjat matnida xolislikning buzilishi, uning maqomiga jiddiy putur yetkazadi, rasmiy axborotlar almashinuvidagi haqqoniylik tamoyili buziladi. Masalan, bayonnoma qandaydir tadbir tafsilotini, dalolatnoma muayyan tekshiruv xulosalarini, shartnomalar tomonlarning olgan majburiyatlarini aniq va real voqelikka mos tarzda aks ettirishi kerak. Hujjatlarning belgilangan tartibda tasdiqlanishi yoki tegishli mas’ul shaxslarning imzolari bilan rasmiylashtirilishi xolislik uchun javobgarlikni ta’minlaydi. Zero, hujjatlarni rasmiylashtirishdan maqsad voqelikni xolis aks ettirish va unga javobgar shaxsni

belgilashdan iborat. Demak, har qanday hujjat axborotni xolis aks ettirgandagina ish yuritish tizimida o'z vazifasini bajara oladi.

3.Aniqlik. Hujjatlarning ko'pchiligida axborotlar rasmiy ravishda uzatiladi, tarqatiladi, taqdim etiladi. Hujjat tuzuvchi axborot uzatuvchi bo'lsa, uning ijrochisi yoki keyingi bosqichga yo'naltiruvchi axborot qabul qiluvchi hisoblanadi. Axborotning uzatuvchidan qabul qiluvchiga tushunarli tarzda yetkazilishi uning to'g'ri talqin qilinishini, sifatli ijro etilishini ta'minlaydi. Hujjatning mazmuni matnni tayyorlovchi tomonidan ham, uni qabul qiluvchi tomonidan ham ham bir xil tushunilishi kerak.

Hujjatda taqdim etilgan axborotning to'liq tushunarli tarzda bayon etilishi hamda uzatuvchi va qabul qiluvchi tomonidan bir xil talqin etilishi aniqlik talabi hisoblanadi. Hujjatda axborot aniq va tushunarli uzatilsa, ortiqcha savollarga ehtiyoj qolmaydi. Hujjatning ijrosidagi tushunmovchiliklar, rasmiy so'rovlarga aniq javob berilmasligi, hujjat mazmunining noto'g'ri talqin qilinishi kabi muammolar asosan aniqlik talabining buzilishi natijasida yuzaga keladi.

Hujjatlar, ish qog'ozlari yozma nutq namunasi bo'lib, ular ham nutqqa quyiladigan umumiy talablarga bo'ysunishi lozim. Nutqning aniqligi – bu so'zning o'zi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Bu xususda N.Mahmudov shunday yozadi: “Real voqelik, tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalarning nutqda to'g'ri va yaqqol ifodalanishi aniq nutqning asosiy mohiyatidir. Shuning uchun ham aniqlik kommunikativ sifati nutq va voqelik o'rtasidagi mutanosiblik zaminida belgilanadi“ [3:90].

Ish yuritishda rasmiy axborotni aniq va tushunarli tarzda yetkaza olmaslik hujjat tuzuvchining jiddiy qusuri hisoblanadi. Rasmiy axborotning uzatilishida aniqlik mezonining buzilishi, voqelikni boshqacha qabul qilinishiga olib keladi. Natijada, ijroga yo'naltirilgan topshiriq, uzatilayotgan axborot yoki so'ralayotgan ma'lumot noto'g'ri talqin qilinib turli xil tushunmovchiliklarga sabab bo'ladi. Hujjat matni aniq bo'lmasa ortiqcha ovoragarchiliklarga olib keladi.

Demak, aniqlik hujjatda uzatilayotgan ma'lumotni qabul qiluvchiga tushunarli tarzda yetkazilishi bo'lib, mazkur talab ijroning sifatli tashkil qilinishini, so'rovning aniq javoblanishini, axborotni to'g'ri talqin etilishini ta'minlaydi.

4.Ixchamlik. Rasmiy axborotlar qanchalik qisqa shaklda ifodalansa, shunchalik samarali hisoblanadi. Rasmiy uslub talablaridan biri qisqalik, yani ixchamlikdir. Har qanday hujjatda qayd etilgan

axborot imkon qadar ixcham ifodalanishi kerak. Ixchamlikka rioya qilinsa, hujjat tayyorlovchi ham, uni qabul qiluvchi ham ish qog‘ozi bilan ishlashishga kamroq vaqt sarflaydi. Hujjat matnida so‘z tejamkorligiga harakat qilinadi, yani taqdim etilayotgan axborot qishqa va ixcham shaklda ifoda etiladi. Odatda, hujjatlarning umumiy axborot sig‘imiga shakliy cheklovlar qo‘yiladi. Masalan, rasmiy xatlar bir betdan oshmasligi lozim. Hujjat matnini yozish yoki uni o‘qishga ketadigan vaqtni tejash, hujjatning axborot sig‘imiga qo‘yiladigan cheklovlarga amal qilish, ijrochini asosiy axborotdan chalg‘itmaslik maqsadida hujjat matnini imkon darajasida qisqartirish talab qilinadi. Biroq matnning qisqartirilishi hujjatning mazmuniy to‘liqligiga putur yetkazmasligi lozim.

Bugungi kungacha amaliyotda qo‘llanilib kelinayotgan *“Ushbu arizam orqali shuni ma’lum qilamanki”*, *“arizam mazmuni shundan iboratki”*, *“berildi ushbu ma’lumotnoma, shu haqdakim”*, *“ushbu bildirishnoma orqali sizga shuni ma’lum qilamanki”* kabi ortiqcha birikmalar hujjat matnining ixchamliligiga putur yetkazadi. Vaholanki, ular hech qanday axborot tashimaydi, asosiy matndagi ma’noga ta’sir ko‘rsatmaydi, shuningdek, o‘zbek tilining lingvistik tabiatiga ham mos emas. Mazkur birliklar ruscha hujjat matnlarini kalkalash orqali o‘zbek tiliga kirib qolgan va mantiqsiz an‘analarning davomi sifatida amalda bo‘lib kelmoqda.

Ko‘pincha hujjat matnini ixchamlashtirish uchun murakkab jumalardan foydalanishga to‘g‘ri keladi. Bir qancha ma’lumotni bir jumlada ifodalash ish yurituvchidan lingvistik kompetensiyani talab qiladi. Shu bois hujjatchilik sohasi xodimlari o‘zbek tilining lingvistik tabiatini, grammatik qurilishini, uslubiy me‘yorlarini mukammal bilishi lozim.

Biroq hujjat matnini ixchamlashtirish aslo uning mazmuniy to‘liqligiga putur yetkazmasligi lozim. Shu bois matnni ixchamlashtirish bilan bog‘liq masalalarni mazmuniy to‘liqlik talabi doirasida ham davom ettiramiz.

5.Mazmuniy to‘liqlik. Hujjatlarning axborot sig‘imi ma’lum darajada cheklangan. Shu bois ma’lumotlar imkon qadar ixcham shaklda ifodalanadi. Mazmuniy to‘liqlik ixchamlik bilan teskari proporsiya hosil qilsa-da, ularning har ikkalasiga ham rioya qilish zarur. Biroq ixchamlashtirish taqdim etilayotgan axborotlarning ifoda shaklini qisqartirib, mazmunni to‘liq saqlashga qaratilishi kerak.

Ixchamlik va mazmuniy to'liqlikni yaxlit holda umumlashtirish uchun quyidagi usullardan foydalanish tavsiya etiladi:

1) jumla qurilishini murakkablashtirish, alohida jumlalani uyushiq bo'laklar holiga keltirish: *Abdullaev Ahror Alimovich Qoraqalpoq davlat universitetida o'qiydi. U matematika fakultetining amaliy matematika yo'nalishi talabasi. A. Abdullaev 3-kursda tahsil olmoqda – Abdullaev Ahror Alimovich Qoraqalpoq davlat universiteti matematika fakulteti amaliy matematika yo'nalishi 3-kursi talabasidir;*

2) ommabop qisqartmalardan foydalanish: *O'zbekiston liberal demokratik partiyasi – O'zLiDeP, O'zbekiston Milliy universiteti – O'zMU, Birlashgan Millatlar Tashkiloti – BMT kabi;*

3) boshqa hujjatlarga havola berish: *1/101 xatdagi topshiriqlarning ijrosi bo'yicha ma'lumot berishingiz so'raladi;*

4) matn ichida bir marotaba qo'llanilgan uzun birikmalarni shartli matniy sinonimlar bilan almashtirish: *Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi (keyingi o'rinlarda Markaz deb yuritiladi);*

5) matnda ko'p qo'llaniladigan uzun birikmalarni qisqartma holiga keltirish: *Aholi bandligiga ko'maklashish markazi – ABKM; aloqa operatorlari tizimi (AOT)*

6) zarur ma'lumotlarni jadval shaklida ilovada berish: *tinglovchilar ro'yxati namunadagi jadval asosida ilova qilinadi.* Xizmat xatlarining hajmini bir betdan oshirmaslik uchun ma'lumotlarning bir qismini ilovaga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Mazkur usullar hujjatda ixchamlikka rioya qilish bilan birga mazmuniy to'liqlikni ta'minlashga ham yordam beradi.

6. Qoliplilik. O'zbek tilida ham ko'plab hujjatlarning an'anaviy qoliplari, etalon sifatida tavsiya qilinadigan namunalari shakllangan. Hujjatlar matnning mazmuniy qurilishiga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1) nisbatan erkin matn tuzilishiga ega hujjatlar (tashkiliy hujjatlar, xizmat yozishmalari); 2) qoliplashgan matnli hujjatlar (farmoyish hujjatlari, ma'lumot-axborot hujjatlari). Hujjatlarning asosiy qismi qoliplashgan matnli hujjatlar hisoblanadi, nisbatan erkin matn tuzilishiga ega hujjatlarda ham umumiy qolipli talablar mavjud. O'zbek hujjatchiligi ancha rivojlangan bo'lsa-da, bugungi kunda muomalada bo'lgan hujjat namunalari asosan ruscha hujjatlarning andozalari asosida yaratilgan. Shu bois ularda ruscha matn qoliplarining ta'siri ko'zga tashlanadi. Masalan rus tili tabiatiga ko'ra fe'l kesim gapning boshida keladi.

Kalkalangan hujjat qoliplarida bu an'ana saqlanganligini kuzatish mumkin. Jumladan, “**berildi** ushbu ma'lumotnoma...” “**beraman** ushbu arizani...” “**tuzildi** ushbu dalolatnoma”, “keldi _____, ketdi _____” (xizmat guvohnomasi) kabi jumla qurilishlari bugungi kungacha ayrim tashkilotlarda iste'molda bo'layotganligi kuzatiladi.

Qoliplashgan hujjatlarning aksariyati farmoyish va ma'lumot-axborot hujjatlari toifasiga kiradi. Shuningdek, rasmiy yozishmalar, xususan, rasmiy xatlarning ham umumiy qoliplari mavjud. Garchi rasmiy xatlarda qat'iy xususiy qoliplar bo'lmasada, umumlashgan mazmuniy qoliplarga amal qilinadi.

Hujjatchilik bilan shug'ullanuvchi xodimlar aylanma harakatda bo'lgan asosiy hujjatlarning namunaviy qoliplarini yaratib olishi lozim. Shundagina hujjatlarni tez tuzish imkoni yaratiladi. Shuningdek, har bir tashkilotda murojat shakllari va arizalarning qoliplarini shakllantirib namuna sifatida tavsiya etish maqsadga muvofiq. Etalon sifatidagi hujjat qoliplarining elektron vapriantlarini ishlab chiqib xodimlarga tavsiya qilish ish unumdorligiga ijobiy ta'sir o'tkazadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktabrdagi 662-sonli qarori. <https://lex.uz>.
2. Aminov va M. boshqalar. Davlat tilida ish yuritish. –Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti. 2021. –528 b.
3. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. –Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2007.
4. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Hujjat>.

Andijon joy nomlarining “qizil kitobi”

Djurabayeva Zamira,

filologiya fanlari bo'yicha

falsafa doktori (PhD), dotsent.

Andijon davlat pedagogika instituti

zamiradjurabayeva-1958@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Andijon shahridagi toponimik nomlar, ularga bo'lgan munosabat, bu kabi nomlardan foydalanish bo'yicha fikr-mulohazalar bildirildi.

Kalit so'zlar: joy nomlari, “Qizil kitob”, toponimik komissiya, toponimlar, toponimik obyekt, nomlash.

XXI asr insoniyat tarixida yangi erani boshlab berdi. Dunyoning siyosiy va lisoniy manzarasi kun sayin o'zgarib bormoqda. Jahondagi barcha davlatlar va millatlar bugungi tezkor, shiddatli zamonda davr sinovlariga dosh bergan holda yashab qolish uchun keskin kurashmoqda. Bu kurashda milliy qadriyatlari zaif, o'zining ona tilisi ustida bosh qotirmayotgan, dunyodagi yetakchi tillarga taqlid qilayotgan xalqlar va milliy tillar asta-sekinlik bilan tanazzulga yuz tutmoqda.

Bu borada O'zbekistonda e'tirofga loyiq ishlar olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yilning 20-oktabr kungi “O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida” gi PF-5058-, 2020-yilning 21-oktabr kungi “Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-6084-sonli Farmonlari o'zbek tilining keyingi taraqqiyoti uchun dasturulamal vazifasini o'tamoqda.

O'zbek tilining mamlakatimizda va chet ellarda nufuzini oshirish uchun ko'p ishlarni amalga oshirishimiz kerak. Shulardan birini joy nomlari tashkil qiladi. Garchi ma'naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti huzurida toponimik komissiya faoliyati yo'lga qo'yilgan bo'lsa-da, toponimik obektlarga nom berish borasida bajaradigan ishlarimiz talaygina. Boisi joy nomlari xalqimiz tarixi, urf-odatlari, milliy qadriyatlari va dunyoqarashini o'zida yaqqol ifoda etadigan leksik qatlamlardan biri sanaladi. Buni uzoq vaqtlardan beri Andijon eli tilida yashab kelgan joy nomlarining “Qizil kitobi”da ko'rishimiz mumkin. Bu o'rinda quyidagi izohga to'xtalib o'tish joiz. QIZIL KITOB – yo'qolib borayotgan yoki yo'qolish xavfida bo'lgan

noyob o'simlik va hayvon turlarini qayd qiluvchi davlat hujjati [1]. Mazkur fikrni bemalol joy nomlariga nisbatan ham qo'llash mumkin, chunki har bir hudud xalq mentaliteti va madaniyatining subektiv, qaysidir ma'noda, "berkinib yotgan" xususiyatlarini saqlaydigan o'ziga xos topomakoni, xazinasidir [2].

Masalan, Andijon shahridagi *Afg'onbog'*, *Miltiqboshi*, *Nayzaqayrag'och*, *Ostanaqulguzar*, *To'qqizariq*, *Umarbekguzar*, *Chorguzar*, *Eski qo'rg'on*, *Qalandaxona* kabi joy nomlari tildan tilga ko'chib asrlardan beri yashab kelmoqda. Hatto sobiq ittifoq paytida *Kuyganyor* – Zelyoniy most, *Urganji* – Krasniy most, *Maydonbozor* – Yaxshi, Novaya Yaxshi, *Oqrabot* – Akrobat, *Qo'shariq* – Klara Setkin, *Gumbaz* – Severniy va hokazo nomlar bilan atalgan bo'lsa-da, Mustaqillikdan keyin asl nomlar o'z o'rniga qaytarildi.

Bahrin, *Bobosa'din*, *Dalvarzin*, *Damariq*, *Darxon*, *Yoyilma*, *Jevachi*, *Ko'makay*, *Nayman*, *Pistamozor*, *Sarbontepa*, *To'qmoq*, *Shahidtepa*, *Qoraqo'rg'on* – bu ro'yxatni uzoq davom ettirishimiz mumkin.

Xalq tomonidan o'rinli qo'yilgan nomlar hech qachon unutilmas va ular boshqasiga almashgani bilan davrlar o'tishi bilan hayotga qaytishi mumkin ekan. Bir paytlari *Vladivostok*, *Volodarskiy*, *Irmash*, *Klara Setkin*, *Kommunar*, *Mashzavod*, *Semashko*, *Trikotajnaya* deb nomlangan joy nomlari o'rnini "Qizil kitob"da turgan *Qo'shariq*, *Chorguzar*, *Soyguzar*, *Mirpo'stin*, *Chuvalachi* kabi nomlar egalladi.

E'tirofga loyiq bir misol. Otashin shoir Abdulhamid Cho'lpon tug'ilgan mahallani *Qatortarak* deb atashgan ekan. Hozir Andijonda shu nomdagi ko'cha bor.

Alisher Navoiy shohko'chasidan bosh olib Ekin-tikinga qadar cho'zilgan ko'chani *Artel* ko'chasi deb atashgan. 1991-yili unga xalq tilida yurgan *Shig'ovul* nom qaytib berildi.

Shig'ovul qadim turkiy so'zlardan bo'lib, unga Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'atida shunday ta'rif berilgan:

Shig'ovul – xudaychi, podshoh saroyida tantana marosimlarini boshqarib va nazorat qilib turgan katta amaldor [3].

"Tarix atamalari lug'ati"da saroy mansabi sifatida uning ikki ma'nosi ko'rsatilgan. 1. Buxoro xonligida elchilarni xon qabuliga olib kiruvchi mansabdor shaxs. 2. Xiva xonligida mehtarning yordamchisi bo'lib, ajnabiy elchilarni qabul qilish va ularni ng ta'minoti bilan shug'ullangan. [4].

Shig'ovul ko'chasida yashovchilarning gap-so'ziga qaraganda ushbu mahallada yashovchilarning ajdodlari shoh sarofiga oziq-ovqat yetkazib turishgan.

Bu kabi nomlarni xalq o'zining yozilmagan "Qizil kitobi"da asrab kelgan. Ular qatorida Andijon shahrining to'rtta dahasi: *Soyliq, Uyliq, Qirliq, Olayliq; Tolzor, Temirchilik, Shirmonpazlik* kabi ko'cha nomlari, *Uzumbozor, Piyonbozor* singari savdo nuqtalari; *Xakanariq, Bo'rxonshayx arig'i, Xo'tanariq, Jo'yibozor, Bo'g'ra, Dalvarzin, Oqrabot arig'i, To'qmoq arig'i, Qo'shqariq* kabi gidronimlar; *Sarbontepa, Chordana* kabi oronimlar; *Devonaboy, Sirli masjid, Toshmasjid* kabi masjid nomlari va h.k.lar mavjud.

Bu kabi nomlarni asta-sekinlik bilan xalqqa qaytarish tarixning bizga noma'lum bo'lgan sahifalarini qayta tiklashda, otabobolarimizning turmush tarzi, dunyoqarashi, urf-odatlar haqida to'la tasavvur qilish ikmonini beradi. Zero, ular o'zlari yashayotgan joyga nom berishganda aql tarozisiga qo'yib turib, joyning barcha xususiyatlarni e'tiborga olgan holda ish ko'rishgan. Bunday nomlar nafaqat Andijonda, balki mamlakatimizning barcha hududlarida uchraydi. Ularga yangicha ko'z bilan qarash, arziydigan nomlardan toponimik obyektlarni nomlashda foydalanish bizning shu yurt, xalq oldidagi muqaddas farzandlik burchimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://qomus.info>.
2. Давлеткулова Л.Н. Топонимы в лингвокультурологическом аспекте (на примере географических названий графства Оксфордшир и Челябинской области): Канд. дисс. фил. наук. – Челябинск, 2014. – с. 5.
3. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. – 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1985. – 532-бет.
4. Исмоилов М., Шапропов А. Тарих атамалари луғати. – Тошкент: Академнашр, 2013. – 492-бет.

Psixolingvistikada assotsiativ funktsiya

Quldashev Nizomidin,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o'qitish va malaka oshirish markazi
Farg'ona viloyati hududiy bo'linmasi
qoldashevnizomiddin@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada psixolingvistikada assotsiativ funktsiya asosiy maqsad va vazifalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: psixolingvistika, assotsiatsiya, assotsiativ funktsiya, sezgi turlari.

Psixolingvistikada assotsiatsiya (lot. association – birlashtirmoq, qo'shmoq) [Куронов Д.ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2013. 38-б.] inson ongidagi biron ma'lumotning yuzaga chiqishida turtki bo'ladigan omil sifatida baholanadi. Tilning saqlab qolish vazifasi assotsiatsiya orqali nutqiy jarayonda zohir bo'lishida assosiativ munosabatning muhim ahamiyati mavjud. Umuman olganda, assotsiatsiya “til birliklarining formasi yoki logik-semantik belgisiga ko'ra o'zaro birlashuvidir”. [Хожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. 19-б.]

Insondagi besh sezgi turi ularning har biri assotsiativ funktsiyaning bajaruvchisi sifatida nutqiy jarayonda ishtirok eta oladi. Hid, ta'm, belgi, rang, narsa, holat kabilarning o'zi ham assotsiativ ma'no(lar)ni yuzaga chiqara oladi. Ushbu maqola shu kabi unsurlar vositasida assotsiativ semalarni yuzaga chiqara olish vazifasining tahliliga oiddir.

“Darchadan kirgan shamol osma chiroqni lipillatdi, tebratdi. Dodxo pastga qaradi va suyunib ketganday:

- Bo'yra, bo'yra ekan! – dedi va darchani yana zich yopib joyiga o'tirdi.

Bo'yra odatda tobutga solinadigan bo'lganidan, dodxoning ko'z o'ngida odamlarning yelkasida lapanglab ketayotgan tobutni keltirdi. Tobut esa yana go'ristonni eslatdi, go'riston haqida bolaligidan qulog'ida qolib ketgan vahimali gaplarni, hodisalarni jonlantirib yubordi”. [Qahhor, Abdulla. Dahshat. Hikoyalar to'plami. www.ziyouz.com kutubxonasi. 3-b.]

Abdulla Qahhorning “Dahshat” hikoyasidan olingan ushbu parchada assotsiativ funksiyani bo‘yra tashimoqda, chunki uning derazaga kelib urilishi va dodxoning uni ko‘rgach, xayolotidagi o‘zgarishlarga birgina narsa (bo‘yra) omil bo‘lmoqda. Bo‘yra tobutni, tobut go‘ristonni, go‘riston u haqidagi vahimali gaplarni, vahimali gaplar dodxo va xotini Nodirabegimning yoshligida eshitgan voqealarni jonlantirib, bir element unga bog‘liq bir nechta elementni gavdalantirishga xizmat qilmoqda.

Shu kabi predmetning bo‘lib o‘tgan voqea-hodisalarni qayta tiklab, ularning o‘zaro bog‘lanib ketganligini Odil Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” romanida ham uchratish mumkin: “...*Go‘yo xayolini chulg‘ab olgan mudhish jumboqqa Nizomiy Ganjaviydan javob topadiganday shosha-pisha kitobni ochib, birinchi misralariga ko‘z yugurtirdi, yugurtirdi-yu, xuddi boshiga og‘ri gurzi tushganday chayqalib ketdi. Ko‘z oldi qorong‘ilashib, ko‘k charm jildlik kitob, xuddi tushida ko‘rgan oltin barkashday, qo‘lidan sirpanib tushib, yirtiq varaqlari gilamga sochilib ketdi...*

Yo Rab! Hozir kitobni ochganda daf‘atan ko‘zi tushgan ilk misralar ...tushida ko‘rgan qonli kalladan ham dahshatli edi... “Padarkush...toj-u taxt ...olti oy...” [Yoqubov O. Ulug‘bek xazinasi. Roman. – T., 305-b.]

Birgina “padarkush”, “olti oy” kabi so‘zlarning o‘zi qahramon ruhiyatiga ta’sir o‘tkazdi va shu vaqtgacha bo‘lgan voqealarni qayta gavdalantirdi.

Assotsiatsiyada faqat oldingi bo‘lib o‘tgan voqea-hodisa gavdalantiradi, deyish xato fikr. Assotsiatyada bir stimul vositasida qarshi tarafdagi shaxsning reaksiyasi aks etishi kuzatiladi. Bu esa faqat voqea-hodisa bilan emas, stimulga oid ma’nodosh so‘zlar, unga oid biror belgi, harakat, umuman, unga yondosh tushunchalar o‘z aksini topishi mumkin. Shuni ham aytib o‘tish joizki, stimul so‘z kishining yoshi, jinsi, shaxsi, yashash muhiti, dunyoqarashiga ko‘ra farqlanishi mumkin va hatto bu farqli jihat (ya’ni stimulga javob reaksiyasi) kishi kayfiyatiga qarab ham o‘zgarishi mumkin. Shunga ko‘ra “xalqlarning madaniy-tarixiy an‘analari bilan bog‘liq qiziqarli assotsiatsiyalarni kuzatish mumkin: *non* stimuliga ruslar *tuz*, o‘zbeklar *choy*, fransuzlar *vino*, koreyslar *shirinlik*, deb reaksiya qilishadi.” [Usmonova Sh. Psixolingvistika. Ma’ruzalar to‘plami. Toshkent, 2014., 70-b.]

Yuqorida assotsiatsiyaning faqatgina voqea-hodisa gavdalantirish tarafini ko‘rib chiqdik, xolos. Aslida, assotsiatsiya keng qamrovli bo‘lib,

uning funksiyasi ham tarmoqli hisoblanadi. Masalan, oddiygina bir rangni ko‘rish bilan kimnidir eslash, birgina nom eslanishi bilan unga yondosh boshqa nomlar xayolga kelishi, gavdalanishi mumkin. Misol uchun, *koronavirus* nomini eslash bilan unga oid *shifokor*, *karantin*, *pandemiya*, *emlash* kabi so‘zlar keladi. Assotsiatsiya ko‘pincha hammaga ayon, hamma tushungan narsaga oid bo‘lsa, uning assotsiativ eksperimentlik funksiyasi ham to‘laqonli bo‘ladi. Biroq yuqorida aytib o‘tilgani kabi kishining ijtimoiy kelib chiqishi assotsiatsiyada turlikni keltirib chiqaradi. Bu esa boshqa maqola mavzusi bo‘lishi mumkin. Ushbu maqolada assotsiatsiyaning birgina jihatini yoritildi, ammo uni bir maqolaga sig‘dirish mushkul.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – Б. 146.
2. Qahhor, Abdulla. Dahshat. Hikoyalar to‘plami. www.ziyouz.com kutubxonasi. – Toshkent, 2007. – B. 73.
3. Куронов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2013.
4. Yoqubov O. Ulug‘bek xazinasini. Roman. – T., 338-b.
5. Usmonova Sh. Psixolingvistika. Ma‘ruzalar to‘plami. Toshkent, 2014.

Disfemik birliklarning poetik imkoniyatlari

Yodgorov Hamid,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o‘qitish va malaka oshirish markazi
Sirdaryo viloyati hududiy bo‘linmasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy asarning xalqchilligini, asar tilining tasviriyligini, ifodaliligini, qahramonlar nutqining individualligini namoyon qilishda disfemik birliklarning poetik imkoniyatlari ko‘rsatib berilgan. Tilda bunday birliklarning mavjudligi yozuvchi uchun, badiiy tasvir uchun benihoya katta imkoniyat ekanligi haqida fikr yuritilgan. Shu bilan birga, disfemizmlarning uslubiy bo‘yoqdorlik jihatidan katta imkoniyatlarga ega ekanligi misollar asosida yoritilgan.

Kalit soʻzlar: disfemizm, disfemik birlik, evfemizm, leksema, badiiy matn, qargʻish, soʻkish, qasam, jargon, argo, disfema qoʻllash mahorati, denotat, konnotatatsiya, kontekstual maʼnodoshlik, nutqiy qoʻllanish.

Asar qahramonlarning qiyofasini ochishda, uni kitobxon koʻz oʻngida tabiiy namoyon qilishda disfemizmlarning oʻrni beqiyos. Tildagi bunday birliklarning tasviriylilik va ekspressivlik imkoniyatlari asosan badiiy matnlarda namoyon boʻlganligidan, bu matnlarda til vositalarining ishtirokini stilistik va lingvopoetik aspektlarda tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Disfemizatsiya til birliklarining pragmatik maʼnosi boʻlib, u evfemizatsiyaga zid turadi. Buning sababi – disfemizatsiya hodisasining baʼzan ijtimoiy, baʼzan esa individual stereotiplar bilan bogʻlanishi. Disfemizatsiya leksemalarning nutqiy qoʻllanish differensiatsiyasini ham keltirib chiqaradi. Bu esa, oʻz navbatida, kontekstual maʼnodoshlik qatorining boyishini ham taʼminlaydi. Matn, bogʻliq qurshov va nutqiy vaziyat maʼnodoshlik qatori muvaqqat aʼzolarining shu qatordagi oʻrnini belgilovchi ijtimoiy omillarni mustahkamlovchi vositadir.

Tadqiqot uchun Oʻzbekiston xalq shoiri, mohir soʻz sanʼatkori Halima Xudoyberdiyevaning sheʼriy asarlari (2000) obyekt sifatida tanlandi. Mavzuni yoritishda hozirgi kunda oʻzbek filologiyasi, xususan, oʻzbek tilshunosligi qoʻlga kiritgan yutuqlardan hamda rus tilshunosligida bayon qilingan nazariy fikrlardan idodiy foydalanildi. Tadqiq jarayonida tavsiflash, kontekstual va komponent tahlil kabi metodlarga tayanildi.

Disfemik birliklar muayyan millatning yashash tarzi, etnik taraqqiyoti, tarixiy davri bilan bogʻliq ravishda til va nutqda shakllangan birliklar hisoblanadi. Disfemizmlarning evfemizm bilan oʻxshash tomoni shundaki, denotatga maʼlum konnotativ mazmun yuklaydi, til sathida sinonimik qatorni tashkil etadi, evfemizm bilan birdek qadimiy jarayon hamda nutqiy hodisa sifatida qaraladi.

Evfemizmning aksi hisoblangan disfemizm hodisasi ham qadimdan mavjud boʻlgan boʻlsa-da, evfemizmdan farqli oʻlaroq, nisbatan kam oʻrganilgan. Buning sababini esa, madaniy muloqot meʼyorlaridan izlash muhim. Chunki ular badiiy adabiyotda, madaniy muloqot muhitida odob nuqtayi nazaridan berilishi mumkin boʻlmagan birlik sifatida qaralgan [1].

Odatda tilshunoslikka oid lugʻatlarda disfemizm xususida alohida toʻxtalinmay, unga evfemizm boʻlimida yoʻl-yoʻlakay izoh berilib ketiladi. Bunga misol sifatida V.N.Yarseva tahriri ostida chop etilgan “Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar”ni olish mumkin. Unda evfemizm xususida soʻz ketganda yoʻl-yoʻlakay “uslubiy va emosional betaraf soʻzni nisbatan qoʻpol, noqulay soʻz bilan almashtirish” deya taʼriflanadi [2].

Disfema – denotatga subʼyektiv munosabatning manfiy tomonga ketishi bilan bogʻliq pragmatik hodisa. Bu, albatta, unga adabiy tilda oʻrin yoʻq deyishga asos boʻla olmaydi. Disfemik maʼnoli birliklardan tinglovchida voqelik yoki shaxs haqida kuchaytirilgan salbiy taassurot qoldirish uchun foydalaniladi, biroq bu holat uni shu jihatdan oʻrganishga, tahlil va talqin etishga, qolaversa, tasnif etishga asos yoʻqligini, maqsad nomaʼlum ekanligini, ehtiyoj sezilmasligini koʻrsatmaydi.

Muammo shundaki, haqiqatan ham, disfemizm mutlaq alohida birliklar tizimi emas, bunday birliklarning disfemik qiymati nutqiy, u evfemizm bilan bir sistemada, shu bilan birga, unga qarama-qarshi – zid vosita sifatida qaraladi [3].

Maʼlumki, bugungi oʻzbek adabiy tili qatʼiy meʼyorga solinib, qulay koʻrinishga keltirilgan mezonlar asosida ish koʻradi. Gap badiiy asar tili haqida borganda bu mezonlarni chetlab oʻtish hollari koʻzga tashlanadi. Ijodkor kechinmalarining asl holida moddiylashtirilishi shuni taqozo etadi. Bu haqda Ozod Sharafiddinovning “Olamning qalbi” nomli kitobida shunday deyiladi: “Bunday sheʼriyat hamisha shoirning noyob tili bili bogʻliq. Bu til nafaqat shoirning ona tilidir, balki shoirning shaxsiy tili hamdir”[4].

Halima Xudoyberdiyeva ijodini kuzatar ekanmiz, disfemik birliklardan ham badiiy matnni shakllantirishda unumli foydalanganligini koʻramiz [5]. “**Neniki koʻrdim kecha...**” sheʼriga eʼtiborni qaratamiz:

Ojiz, goʻlliging koʻrdim,
Bir-birin **gʻajib**, yegan
Nojins **qulliging** koʻrdim,
Negayam koʻrdim, nega?!

Odatda **gʻajimoq** leksemasi koʻpincha mushuk, it va, umuman, hayvonlarga nisbatan ishlatiladi. Agar mazkur termin odamga nisbatan ishlatilsa, asosan salbiy maʼno tashishga xizmat qilishi, shubhasiz. Lekin ijodkor qahramonning qiyofasini aniq tasvirlash hamda voqelikka

o'zining munosabatini namoyon qilish maqsadida yuqoridagi disfemik birlikni matnga olib qirmoqda.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (M.,1981)da “g‘ajimoq” fe’liga shunday izoh berilgan: Suyak, qattiq non va shu kabilarni kemirib yemoq, mujimoq (ko‘pincha it, mushuk, yirtqich hayvonlar haqida). Shoir xalqimizning kechagi (yaqin o‘tmishdagi) ayanchli kunini obrazli tasvirlar ekan, uning o‘z haq-huquqi masalasida ojiz ekanligini, o‘z taqdirini o‘zi belgilashda tarqoq ekanligini, shu bilan birga, go‘lligini, soddaligini ayanch bilan tasvirlaydi. Shunday paytda bir millat bo‘la turib, bir-birini sotgan, bir-biriga xiyonat qilgan kimsalardan, birining go‘shini ikkinchisi g‘ajigan odamlardan nafratlanadi. Shoir bunday ko‘rinishni qullik bilan tenglaydi, bunday manzarani ko‘rganligidan, guvohi bo‘lganligidan, **“neniki kecha ko‘rganligidan”** afsuslanadi.

Ma’lumki, **“g‘ajimoq”** fe’li sememasida **“yemoq”** semasi mavjud.

Shunday bo‘lsa-da, shoir ikki leksemani yonma-yon qo‘llaydi. **“Yemoq”**qa nisbatan **“g‘ajimoq”**da ma’no kuchli ifodalanadi. Shoir **“g‘ajimoq”**ni qo‘llash bilan o‘z poetik niyatiga erishgan, chunki g‘ajish odamiylikka xos xislat emas.

Ijodkor misralarda **“ko‘rmoq”** fe’lini takror-takror qo‘llash bilan bunday ayanchli manzarani ko‘rish qanchalar azob ekanligini kitobxon ruhiyatiga singdirishga harakat qilmoqda. Toki bunday illatlar odamiylikka yot ekanligini ular bilishsin.

To‘g‘ri, badiiy asar tilida muayyan norozilik, haqorat, qarg‘ish va so‘kislarni ifodalovchi so‘zlar faqat teskari ma’noliligi, odatda madaniy qoliplarga mutlaqo bo‘ysunmasligi ularning xalq orasida yashovchanligini ta’minlaydi, ijroda esa tinglovchiga ta’sirli bo‘lishiga olib keladigan lisoniy omil sanaladi.

Shu o‘rinda rus filologi M. Baxtinning fikrini keltirish joizdir: “... so‘kish, qarg‘ish, qasam, haqorat singari hodisalar nutqning nutqning norasmiy unsurlaridir. Ular nutqiy munosabatlarda mavjud bo‘lgan qoidalarni atay buzishning shakli sifatida qabul qilib kelingan va shunday qabul etiladi. Ular muomala borasida qolipdan, mulozamatdan, nazokatdan, izzat-ikrom, e‘zoz, ehtirom, itoatkorlik va boshqalardan qasddan yuz o‘girishdir” [6].

Mazkur she’rning keyingi bir parchasi shunday boshlanadi:

Go‘rimda ham kuyar oy

Sovurilib yotarman.

Ko‘rganlarim unutmay

Qovurilib yotarman.

Mana individuallik, mana mahorat, mana o‘ziga xos yondashuv... Halima Xudoyberdiyeva asarlarini ko‘zdan kechirar ekanmiz, ijodkorning novatorligiga guvoh bo‘lamiz. Har qanday yoqimli narsa, yoqimli so‘z odamga yoqadi, kayfiyat bag‘ishlaydi. Lekin aksi bo‘lsa-chi? Odatda har qanday odamga *qabriston*, *mozoriston*, *go‘riston* degan so‘zlar xush kelavermaydi. Bu joyni evfemik ifodalash ana shunday **sovuq** tushunchani anchayin yumshatadi. Lekin ijodkor bu safar unday qilmaydi, narsani o‘z oti bilan aytib, **go‘r** so‘zini ochiq qo‘llaydi. Bu bilan lirik qahramonning o‘sha paytdagi ruhiy holatini, ichki kechinmasini bor bo‘yi bilan ko‘rsatishga intiladi. Voqelikni silliq, yumshoq ko‘rsatish ijodkorning ruhiy holatini to‘liq ifodalay olmasligini his qiladi.

Garchi **sovurilmoq**, **qovurilmoq** leksemalari ko‘chma ma’noda ishlatilgan bo‘lsa-da, u shaxsning kechinmalari bilan bog‘liq. Har ikki leksema ko‘chma ma’noda salbiy ma’no tashishga xizmat qiladi. Har qanday behudaga sarflangan vaqt, pul, ishga nisbatan *sovurmoq* leksemasi ishlatiladi. Xalqimizda “o‘z yog‘iga o‘zi qovurilmoq” degan ibora bor. Inson uchun qovurilish – og‘ir azob. Ichki kechinmalarni undan ortiq ifodalashning imkoni yo‘q. Shunday ekan, shoira mazkur so‘zlarni badiiy matnga mahorat bilan olib kirgan va poetik individualligini namoyish qilgan.

Halima Xudoyberdiyeva she’rlarining poetik tilini o‘rganar ekanmiz, adabiyotshunos D.Quronovning “Adabiyotshunoslikka kirish” kitobidagi quyidagi jumlar diqqatimizni tortadi: “Yozuvchi umumxalq tilidan foydalanar ekan, umumodatlangan normadan og‘adi(ya’ni til unsurlarini odatdagidan o‘zga shakl, ma’no, tartib, munosabat va shu kabilarda qo‘llaydi) va shu “og‘ish”dan ma’lum badiiy-estetik maqsadni ko‘zda tutadi. Bu xil og‘ishlar tilning turli sathlarida – fonetik, leksik, morfologik, semantik, sintaktik sathlarda kuzatilishi mumkin” [7]. Shoira she’rlarida ham yuqorida sanab o‘tilgan og‘ishlar natijasida tilning poetikligiga erishiladi. 1990-yilda yozilgan “**Biz o‘tarmiz. Eslar ul, qiz**” she’ridan parcha keltiramiz:

O, ona Sharq, ona Sharq-sen,
Bugun **fitna**, **qonga** g‘arqsen.
Merosxo‘rlarim **manqurt** deb,
Moziydagi bilim **yig‘lar**

Shoira mazkur she’rida vulgarizmlardan, dialektizmlardan, arxaik grammatik vositalardan unumli foydalanadi. Ma’lumki, **fitna**, **qon to‘kish**, **manqurt** kabi birliklar sovuq tushunchalarni tashiydi.

1990-yillardagi ayrim Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi o'zaro qon to'kishlar, janjalli voqealar ijodkorga tinchlik bermaydi. Fitna bor joyda qon to'kiladi, fitna bor joyda yovuzlik hukmron bo'ladi, fitna bor joyda og'a inisiga g'anim bo'ladi. Shoira bundan tashvish tortadi, so'ngsiz savollariga javob izlaydi. Dunyoning dunyo bo'lishiga ulkan hissalarini qo'shgan moziydagi turkiy allomalar "merosxo'rlarim manqurt" deb yig'layotganlarini katta afsus bilan yozadi. Vaholanki, "**manqurt**" termini o'zligini bilmaydigan, o'tmishi yo'q, itoatkor kishiga nisbatan ishlatiladi. Faqat o'zligini bilmaydigan qavmlargina bir-biriga tosh otishi mumkinligini badiiy mahorat bilan matnga olib kiradi.

Shoira yuqoridagi she'rning uchinchi va to'rtinchi misralarida turkiy qavmlar o'rtasidagi nizolardan jabr tortgan o'zbek va qirg'izlarning ahvolini tasvirlashda disfemik birliklardan ham foydalanadi. Bunday fojiali, achinarli holatni o'z oti bilan aytishni ma'qul topadi va badiiy matnga **sho'rlik o'zbek, sho'rlik qirg'iz, o'lim yig'lar** kabi disfemizmlarni olib kiradi:

Biz o'tarmiz. Eslar ul, qiz,

Bul asrdan qolgay shul iz.

Sho'rlik o'zbek. **Sho'rlik** qirg'iz.

Qoq o'rtada **o'lim yig'lar**.

Mustaqillik bergan ne'matlar cheksiz. Ularni sanab adog'iga yetish qiyin. Lekin o'tgan feodal jamiyatida, sobiq Sho'rolar davrida har bir ijodkor o'zidan nimalar o'tganini o'zi yaxshi biladi. Halima Xudoyberdiyeva 1991-yil aprel oyida Abdulla Oripovga bag'ishlab, "**Shoir nomi**" nomli shye'rini yozadi. Mazkur she'rdan parcha keltiramiz:

Qodiriyning **qonlarini** obdon **ichib** to'ydilar,

Hanuz bilmam men Usmonni **otdilarmi, so'ydilar,**

Nasimiyning **terisini shilib, ko'zin o'ydilar,**

Endi bildim, nechun sening ko'zing kulmas, og'ajon,

Ko'zlaringda "xalqim" degan sezim kulmas, og'ajon.

O'tmishda xalqimizning yetuk farzandlari, olim-u fuzalolari qanday yashaganliklari, qanday ijod qilganliklari, erk deganning quli bo'lganliklarini ochiq namoyon qilish uchun, kitobxonga bor bo'yi bilan ko'rsatish uchun, tarixni to'g'ri yoritish uchun shoira matnga **qonini ichmoq, otmoq, so'ymoq, terisini shilmoq, ko'zini o'ymoq** kabi yoqimsiz birliklarni olib kiradi. Bunday birliklar o'rnida silliq, yumshoq, muloyim eshitiladigan birliklarni qo'llash mumkin edi, biroq bunday yondashuv tarixiy haqiqatni bu darajada yoritmagan bo'lardi. Kitobxon

she'rni o'qir ekan, o'tmishning jirkanch sahifalari uning ko'z o'ngida namoyon bo'ladi, xalqimizning ayanchli tarixini chuqur anglab yetadi, adolat va haqiqat yo'lida adashmaydi.

Shu o'rinda polyak yozuvchisi Yan Parandovskiyning quyidagi gaplarini eslashni ma'qul topamiz: "Darhaqiqat, yozuvchining yozuvchiligi u tanlaydigan badiiy vositalarda namoyon bo'ladi, bu vositalar yozuvchi ko'rsatmoqchi bo'lgan taassurotlarni imkon qadar keng va teran qo'zg'atmog'i yoxud chiqarmog'i mumkin bo'lsin"(8).

Xalq tili misoli bir buloq ekanligi ma'lum. Lekin bu buloqdan hamma ijodkor ham birdek suv icha olmaydi. Shoirada so'z tanlash iqtidori shunchalar kuchliki, bu so'zlardan da'vat, chaqiruv, undash hidlari ufurib turadi. She'riy matndagi har bir so'z odamning ruhiyatiga ta'sir qiladi, nimagadir undaydi, o'ylantiradi, ogohlikka, insofga, birdamlikka chorlaydi. Qo'llanayotgan har bir so'z odamga mas'uliyat yuklaydi, go'yo sening harakatingga, faoliyatingga, o'tmishingga baho berayotganday jaranglaydi. Uning she'rlarida vatanparvarlik, xalqparvarlik, millatparvarlik, odamiylik, ezgulik, sadoqat ulug'lanadi.

Xulosa qilib aytganda, shoir Halima Xudoyberdiyeva o'z ijodida disfemik birliklardan badiiy vosita sifatida unumli foydalangan. Bunday birliklar voqelik, shaxs yoki narsa haqida yorqin tasavvur uyg'otish, shuningdek, o'quvchida kuchli taassurot qoldirish hamda o'zining munosabatini ochiq namoyon qilish maqsadining amalga oshishiga imkon yaratgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gulyamova Sh. O'zbek tilida evfemizm va disfemizm. O'quv-uslubiy qo'llanma. –Toshkent, 2013. –28-30-b.
2. Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990. –С.26.
- 3 . Gulyamova Sh. Ko'rsatilgan asar, –28-30-b.
4. Sharafiddinov O. Olamning qalbi. –Toshkent: Ma'naviyat, 2014. –220-b.
5. Xudoyberdiyeva H. Tanlangan asarlar. –Toshkent: Sharq, 2020.
6. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековая и Ренессанса. –М., 1990. –С.206.
7. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. –Toshkent: Fan, 2007. –122-b.
8. Парандовский Ян. Алхимия слова. –Варшава, 1951. –С.13.

O'zbek tili leksik qatlamida fransuz so'zlarining qo'llanishi

Suyunov Husniddin,

pedagogika fanlari nomzodi, dotsent,
Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o'qitish va malaka oshirish markazi
Navoiy viloyati hududiy bo'linmasi

Annotatsiya. Tilimizga nazar solsak, har bir qo'llaydigan so'zimiz, so'z birikmalarimiz faqat o'zimizga tegishlidek, faqat o'zimiz shakllantirgan birliklar, o'z so'zlarimiz bo'lib ko'rinadi. Aslida esa, til birliklarimiz ichida ko'plab chet so'zlar, atamalar, frazeologik birliklar mavjud. Bunday so'zlar faol leksikamizga singib, faollashib, o'z qatlam shaklini egallab olgan. Agar til qatlamimizni sinchkovlik bilan o'rganib chiqsak, so'zlarimiz ichida nemis tili, fransuz tili, italyan tili, ingliz tili, rus tili va boshqa ko'plab o'zlashma qatlam so'zlarini uchratamiz. Ba'zan bunday so'zlar sinonim sifatida qo'llanib, nutqni boyitadi, badiiy asarlarda, faol leksikada qo'llanib, tilimiz jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada leksikamizdagi ayrim fransuz so'zlari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: So'z, nutq, leksika, atama, til birliklari, imloviy savodxonlik, fransuz tili, lug'at, chet so'zlar.

Azaldan bizga ma'lumki, har bir millat o'zining tili, ma'daniyati, ma'naviyati, milliy qadriyatlari, urf-odatlar bilan boshqa millat va elatlardan ajralib turadi. Millatning ko'rki, ma'naviy boyligi uning tili hisoblanadi. Til yashasa, millat yashaydi. Tilning rivojlanishi, boyib borishi millatning barqaror yashashi uchun zamin yaratadi. Til – millat ko'zgusi. Uning dunyo tillari orasida yashab qolishi, rivojlanishi millatning o'z tiliga bo'lgan hurmat-e'tiboriga, e'zoziga bog'liq. Biz azaldan dunyo xalqlari bilan iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, ma'daniy jihatdan do'stona munosabatda bo'lib turamiz. Bu munosabatlar, albatta, tilimizda o'z aksini topadi. Tilimizga nazar solsak, har bir qo'llaydigan so'zimiz, so'z birikmalarimiz faqat o'zimizga tegishlidek, faqat o'zimiz shakllantirgan birliklar, o'z so'zlarimiz bo'lib ko'rinadi. Aslida esa, til birliklarimiz ichida ko'plab chet so'zlar, atamalar, frazeologik birliklar mavjud. Bunday so'zlar faol leksikamizga singib, faollashib, o'z qatlam shaklini egallab olgan. Agar til qatlamimizni sinchkovlik bilan o'rganib chiqsak, so'zlarimiz ichida nemis tili, fransuz tili, italyan tili, ingliz tili, rus tili va boshqa ko'plab o'zlashma qatlam so'zlarini uchratamiz.

Ba'zan bunday so'zlar sinonim sifatida qo'llanib, nutqni boyitadi, badiiy asarlarda, faol leksikada qo'llanib, tilimiz jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi. Bunday holatni chuqurroq o'rganish uchun leksikamizdagi ayrim fransuz so'zlariga e'tibor qilamiz.

Masalan, nutqimizda keng ko'lamda qo'llanib kelayotgan quyidagi so'zlarga e'tibor beraylik: Bular nafaqat nutqimizda, balki, badiiy asarlarimizda, ish yuritish hujjatlarimizda ham qo'llanib kelmoqda.

TURIZM [fr. tourisme < tour – aylanish, sayr (sayohat) qilish]
1. Ham dunyoni ko'rish, bilish, o'rganish, ham dam olish maqsadida tashkil etiladigan sayr-sayohat. 2. Organizmni jismoniy chiniqtirish maqsadida uyushtiriladigan jamoaviy yurishlar, safarlar.

Biz bu so'zning muqobilini "sayohat" deb qo'llasak ham bo'lardi. Ammo turizm so'zi atama sifatida keng qo'llanadi. Xalqaro miqyosda ham turizm atamasi kengroq ishlatiladi.

TURIST [fr. touriste - sayyoh] Turizm bilan shug'ullanuvchi shaxs; turistik sayohat, yurish qatnashchisi.

TAKSI [fr. taxi] Kirakash yengil avtomobil yoki yuk avtomobili.

TALON II [fr. talon] 1. Biror narsani olish, biror joyga kirish huquqini beradigan nazorat varaqchasi. Benzin taloni. 2. Hujjat (chek, order va sh. k.)ning ajratib olinadigan yoki aksincha, u ajratib olingach, daftarda qoldiriladigan qismi, dublikati.

TAMBUR [fr. tambour – gumbazning asos (aylana) qismi; doira]
1. t.y. Temir yo'l vagonining kiraverishdagi dahlizchasimon bo'lmasi. Taksi, talon, tambur so'zlarining keng qo'llanishi tilimizga shu qadar keng singib ketganki, hatto bu so'zlar o'z qatlamga mansubdek. Tambur so'zi tanbur so'zi bilan paronimlik hosil qiladi. Demak, tilimizda bunday so'zlar nafaqat o'zlashib, balki paronimlik, sinonimlik, omonimlik holatlarini ham hosil qilgan. Taksi – so'ziga e'tibor qilamiz. Tilimizda uning doimiy muqobili mavjud. Kirakash. Ammo keng omma uchun "kirakash" so'zi emas, uning o'zlashma varianti "taksi" so'zi qulay variant hisoblanadi va keng qo'llanadi. Hatto ijodkorlarimiz ham badiiy asarlarda shu variantni ko'proq qo'llashadi.

Talon – so'zi, "nazorat varaqchasi" deyiladi. Eng ko'p va eng keng ishlatadigan atama. Tilimizda "nazorat varaqchasi" deb ishlatmaymiz. Sababi atama sifatida tilimizga kirib kelgan "talon" so'zi qulay, hamma uchun oson atama, keng miqyosda ishlatishga mos.

KAMZUL [fr. camisole – tizzagacha uzunlikdagi yengsiz erkaklar kiyimi] 1. Ilgari yozlik palto o'rnida kiyiladigan yengi uzun ust kiyim.

KANVA [fr. canevas] Kashtadoʻzlikda toʻrlari kashta asosi boʻlib xizmat qiladigan, kraxmal(ohor)langan yoki yelim surtilgan siyrak toʻrli oq mato.

KANNIBALIZM [fr. cannibalisme <isp. Canibal – odamxoʻr]
1. Odam goʻshtini odam yeyishdan iborat, eng qadimgi, ibtidoiy odamlarga xos hodisa. 2. biol. Hayvonot dunyosida: muayyan turga mansub hayvonlarning bir-birini yeyish hodisasi. “Kamzul” va “kanva” atamalariga eʼtibor qilamiz. Bu atamalar tilimizda uzoq yillardan beri keng qoʻllanganligi uchun oʻz qatlam soʻzlaridek koʻrinadi. Hatto “kamzul” atamasini sof turkiy soʻz sifatida qabul qilib ketganmiz. Aslida esa bu atama ham fransuz tilidan kirib kelgan va lugʻat qatlamimizda muqarrar oʻrnashib, oʻz sinonim, omonim va paronimlariga ega boʻlgan. “Kanva” atamasi. Bu atama ham uzoq tarixga, madaniyatga ega boʻlgan oʻzbek xalqi uchun, ayniqsa, hunarmandchilik kasbi uchun atama sifatida oʻz qatlamga oid soʻz deyish mumkin. Aslini olganda esa, bu soʻz bizning tilimizga fransuz tilidan kirib kelgan va atama sifatida keng qoʻllanadi. “Kannibalizm” – soʻzi. Bu soʻz ham eng qadimiy ibtidoiy jamoa tuzumiga xos boʻlib, odamxoʻr degan maʼnoni anglatadi. Oʻzlashma qatlamga oid bu atama goʻyo bizning tilimizga rus tilidan kirib kelganday koʻrinadi. Bu atama ham fransuz tilidan oʻzlashgan.

DIPLOM [fr. Diplome < yun. Diploma – ikki buklangan varaq, hujjat] 1. Biror oʻquv maskanini bitirganlik yoki biror ilmiy unvon, ilmiy daraja berilganligini tasdiqlovchi rasmiy hujjat.

DIPLOMAT I [fran deplomate < yun diploma – Ikki buklangan varaq, hujjat] 1. Chet mamlakatlar bilan rasmiy aloqa qilish yoki muzokaralar olib borish uchun maxsus tayyorgarlik koʻrgan va shunday ishlar uchun oʻz hukumati tomonidan vakil qilib tayin etilgan lavozimli kishi.

DIPLOMATIKA [fr. Diplomatie < yun. Diploma – ikki buklangan qogʻoz varagʻi] Tarix fanining rasmiy va shaxsiy yuridik hujjatlarning shakl va mazmunini oʻrganuvchi yordamchi tarmogʻi.

DIPLOMATIYA [fr. Diplomatie <yun. Diploma – ikki buklangan qogʻoz varagʻi] 1. Davlatning tashqi xalqaro siyosatni amalga oshirish, chet mamlakatlar bilan aloqa qilish sohasidagi faoliyati.

DIREKTIVA [fr. Derictive < lot. Dirigere – yoʻllamoq, yoʻnaltirmoq] Yuqori rahbar organlar tomonidan berilgan va bajarilishi majburiy sanalgan rasmiy yoʻl-yoʻriq, dastur, koʻrsatma. Bu yuqoridagi atamalar ham oʻzaro oʻzakdosh soʻzlar boʻlib, tilimizga fransuz tilidan kirib kelgan. Tilimizda tarjima muqobil variant mavjud. Jamiyatda soʻz

nuqtayi nazaridan qo'llashda "ikki buklangan qog'oz varaqli hujjat" deyish maqsadga muvofiq emas. Shuning uchun bunday o'zlashma so'zlar tilimizda huquqiy hujjat nomi sifatida uzoq yillardan beri qo'llanib kelinadi. Bunday so'zlarning muqobil variantini qo'llash nutqiy g'alizlik, so'z mazmuniga putur yetkazish kabilarni yuzaga keltiradi. Shuning uchun faol leksik qatlamda ham, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy qatlamda ham diplom, diplomat, diplomatika, diplomatiya atamaları keng ko'lamda ishlatiladi.

Direktiva so'ziga to'xtalib o'tamiz. "Yo'llamoq", "yo'naltirmoq" ma'nolarini anglatadigan bu atama ham tilimizga fransuz lug'atidan kirib kelgan. Asl ma'noda yo'l-yo'riq, ko'rsatma degan ma'noda bo'lib, direktor so'zi ham ma'noviy jihatdan yaqin turadi. Tilimizdagi bunday o'zlashma so'zlar bir ma'noga uyg'unlashgan keng ma'nodagi so'zlar birikmasining yaxlit ma'nosidan tashkil topganligi uchun, ishlatishga qulay atama bo'lganligi uchun, qolaversa, bir muqobil so'zda keng tushuncha anglatilgani uchun ham uzoq yillardan buyon ishlatilib kelinmoqda. O'z qatlamdagi bu kabi so'zlarning muqobili so'z bayonida, fikr anglatishda, aniq tushuncha berishda, nutq jarayonini qisqartirishda biroz qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Ammo leksik qatlamimizga o'zlashma so'z sifatida kirib, doimiy faol leksika sifatida ishlatilib kelayotgan bu kabi so'zlar nutqni boyitadi, jozibasini oshiradi, badiiy-tasviriyligni oshiradi. O'zbek tili lug'atida ko'plab uchraydigan o'zlashma so'zlar jamiyatda ish yuritishda, muomalada, diplomatik munosabatlarda keng qo'llanmoqda.

TONNA [fr. tonne < lot. tunne – bochka] Ming kilogrammga teng og'irlik o'lchov birligi. Besh tonna yuk. Tonna so'ziga e'tibor qaratamiz. Tonna – o'lchov birligi. Ushbu so'z to'g'ridan to'g'ri rus tilidan o'tgan so'zlarga o'xshaydi. Chunki bu so'zni faol leksikada ko'p marta ishlatamiz, deyarli har qadamda duch kelamiz. Bu atama ham tilimizga fransuz tilidan o'tgan. Bu so'z lug'atimizda keng miqyosda ishlatiladi. Muqobil varianti mavjud, ammo u qo'llanmaydi. Masalan, 4 tonna yukni jo'natdik. Tog'lardan tonnalab qazilma boyliklar olinmoqda.

EGOIZM [fr. egoisme < lot. ego – men] q. xudbinlik.

EGOIST [fr. egoiste < lot. ego – men] q. xudbin.

EKIPAJ I [fr. equipage] Ot q o'shiladigan, odam tashuvchi yengil arava; foytun.

EKIPAJ II [fr. equipage – kema komandasi, aslaha-anjomlari] Kema, samolyot, tank va sh.k. larning shaxsiy tarkibi.

EKRAN [fr. ekran – to‘siq, g‘ov; parda] 1. Tasvir tushirish uchun moslangan sath, yuza; parda.

Yuqorida nomlari keltirilgan so‘zlar o‘z qatlamda muqobil variantga ega. Biz bundan unumli foydalansak bo‘ladi. Egoizm – xudbinlik. Egoist – xudbin. Ko‘pincha tilimizda “xudbin”, “xudbinlik” atamaları qo‘llanadi. Ammo sinonim variant sifatida egoizm, olaegoist – atamalarini ham qo‘llash mumkin. “Ekipaj” so‘zi ham ikki ma‘noda (arava, foytun va shaxsiy tarkib) ma‘nolarida kelgan. Bu so‘zlarni ham mos kelgan muqobil variant bilan almashtirib qo‘llash mumkin. Ekran so‘zi – sath, yuza, parda ma‘nolarini anglatadi. Asosan, ekran” atamasi qo‘llanadi. Chunki, sath, yuza, parda atamaları muqobil variant yarata olmaydi. Deyarli barcha atama variantlariga muqobil bo‘lolmaydi. E’tibor bering. Masalan: (Televizor ekrani. Televizor sathi. Televizor yuzasi. Televizor pardasi) Aynan muqobili emas. Bu atamalar ham leksik qatlama fransuz tilidan o‘tgan. Biz jamiyatda yashar ekanmiz, albatta, qaysidir sohada xizmat qilamiz, faoliyat olib boramiz. Bu bizning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy faolligimizni oshiradi. Kim bilandir muomalada bo‘lamiz, kimnidir ish faoliyatimizga jalb qilamiz, yana kim bilandir shartnomalar, bitimlar tuzamiz. Bu jarayonlar o‘z-o‘zidan nutq vositasining yozma va og‘zaki shakllarida amalga oshadi. Demak, inson qaysi jamiyatda yashamasin, qaysi sohada ishlamasin muomala madaniyati eng yuqori darajada turishi lozim. Biz qayerda, kim bilan, qaysi masalani, qanday tilda amalga oshirayotganimizga e’tiborli bo‘lishimiz kerak. Chunki ona tilimiz nihoyatda boy, so‘zamollikka undaydigan har bir sohani atamaları bilan to‘yintira oladigan darajada mukammaldir. Shunday ekan, tilimizga, leksik qatlama e’tiborli bo‘lib, chetdan o‘zlashgan so‘zlarni ham, o‘z qatlam so‘zlarini ham o‘z o‘rnida, muvofiqligini saqlagan holda qo‘llash lozim. Zero, til – millat boyligi, ko‘rki hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Mas’ul muharrirlar A.Madvaliyev, D.Xudayberganova. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 720 bet.
2. Raxmatullayev Sh va boshqa. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 636 bet.
3. Jo‘rayeva B. O‘zbek xalq paremlarining sinonimik lug‘ati. – T.: Kafolat print company nashriyoti, 2023. – 144-bet.

4.O'zbek tili sinonimlarining kata izohli lug'ati. N. Mahmudov tahriri ostida. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 504-bet.

Emotsional deyksisning o'ziga xos xususiyatlari

Do'smatov Hikmatillo,
filologiya fanlari doktori,
Farg'ona davlat universiteti,

Zulayho Mahmudova,
Farg'ona davlat universiteti magistranti
zulayhozuhaxon@gmail.com

Annotatsiya. Antroposentrik tilshunoslikning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan pragmatolingvistika muhim sanalgan deyksis masalasi va emotsional deyksisning o'ziga xos xususiyatlari haqida bahs yuritilgan.

Kalit so'zlar. Antroposentrik tilshunoslik, deyksis, emotsional deyksis, lisoniy shakl, modal munosabat, deytik ibora, emotsiya.

Antroposentrik tilshunoslikning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan pragmatolingvistika uchun deyksis masalasi ham muhim sanaladi.

Nutqiy jarayonda lisoniy shaklni voqelikka bog'lagan holda ifodalash va unga modal munosabat bildirish uchun doim ehtiyoj mavjud. Bu vazifani esa pragmatikaning asosiy tayanchi bo'lgan deyksis bajaradi. "Deyksis" so'zi grekcha "ko'rsatish", "ishora", "ishora qilish" kabi ma'nolarni anglatadi, boshqacha qilib aytganda, "lisoniy birliklar funksiyasi yoki ma'nosini ko'rsatish degan ma'noni bildiradi". [Виноградов В.А. Дейксис//Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов.Энциклопедия, - С.128.] Uning asosiy vazifasi til tizimi va kontekst o'rtasidagi birliklarning lisoniy strukturasi muhim funktsiya sifatida baholanadi. Pragmatikada ishora qilish vazifasini deyksis, bu vazifani bajaruvchi birlik esa deytik ibora atamasi bilan nomlanadi. Olim Sh.Safarov *deytik ibora* atamasiga muqobil sifatida *indeksikal* atamasini ham qo'llanilayotganligi haqida ma'lumot bergan. Demak, ishora qilish deyksis, ishora qiluvchi birliklar deytik birliklar yoki indeksikallar deyish maqsadga muvofiqdir. Matnda shaxs, makon, zamon kabi uch katta birliklarga ishora funktsiyasini bajaruvchi har qanday lisoniy tuzilma deyksis yoki deytik ibora sanaladi.

Indeksikallar matnning mazmun jihatdan to'laqonli bo'lishini ta'minlovchi, uning g'oyaviy-estetik tarafdin to'liq bo'lishiga ta'sir o'tkazuvchi omil hisoblanadi. U dastlab bolalar nutqida namoyon bo'ladi, ya'ni atrof-muhit haqida batafsil ma'lumotga ega bo'lmagan yoki til ilmiga oid (aytaylik, bir so'zning ma'nodoshini qo'llay olish) bilimiga ega bo'lmagan bola nutqida biron shaxs, joy, zamonni ifodalash uchun "u", "bu yer", "shu vaqt" kabilarning qo'llanilishi kuzatiladi. Bu esa indeksikallarning eng sodda ko'rinishi sanaladi. Nutqiy faoliyatda yosh yoki jins, ijtimoiy holatdan qat'i nazar har kim o'z nutqida deyksislardan foydalanadi, ya'ni deytik iboralar bunga ko'ra xoslanmaydi. Biz bu bilan mazkur iboralarning dastlabki ko'rinishi bolalar nutqida namoyon bo'lishini aytmoqchi bo'ldik, xolos. Deytik birliklar haqida batafsilroq tushuncha hosil qilish uchun fikr isbotini misollar bilan ko'rib chiqamiz. *Men opamni yaxshi ko'raman, chunki u meni doim qo'llab-quvvatlaydi* gapida ikkinchi sodda gap tarkibidagi *u* so'zi birinchi gapdagi *opa* so'ziga ishora qilmoqda. Yoki *Universitetga Turkiya oliygohlaridan mehmonlar kelishdi va olimlar u yerdagi shar-sharoitlar haqida ma'lumot berdilar* gapidagi *u yer* birligi esa *Turkiyadagi oliygohlarga* ishora qilmoqda. Har ikki misolda birinchi qismda aytilgan shaxs yoki makon ma'nosini anglatish uchun boshqa birliklardan (*u, u yer*) ishora qilish maqsadida foydalanildi, ana shu hodisa deytika sanaladi.

Deyksis maydoni keng tushuncha, faqat "deyksis maydoni haqida fikr yuritish uchun, birinchi navbatda, bunday funksiya bajaradigan vositalarni aniq ajratib olish o'ta muhim sanaladi". [Хакимов М., Газиева М. Прагмалингвистика асослари. – Тошкент: Classic, 2020. – 59.] Chunki ish obyekti va uning markaziy tushunchasini aniq bilib olish ishning asosiy vazifasidan biridir. Yuqorida ta'kidlanganidek, deytik birliklar ishoraviy xossaga ega va ular tilda leksik va grammatik vositalar bilan ifodalanadi. Tilda mazkur funksiyani asosan olmoshlar bajaradi. Chunki olmoshning "ichi bo'shlik" xususiyati uning istalgan so'z o'rnida kela olishini va o'z o'rnida bu belgisi ishora qilish funksiyasini ham bajara olishini isbotlaydi. Lingvistik bilimlarga tayansak, olmosh mustaqil so'z turkumlarining barchasi o'rnida kela oladi. Biz quyida tilga oladigan deyksisning deyarli barcha turida faol qo'llanadi va hatto bir olmosh turi shaxs, zamon yoki makonga ishora qila olishi mumkin. Masalan:

1. *Rais unda kommunist edi.* [Аъзам, Эркин. Танҳо қайик: Киноқиссалар. – Т.: "Sharq", 2017. – 26-б.]

2. *Shahlo 2ta olmasini ukasiga, 4tasini singlisiga berdi va 5tasini xaltasida qoldirdi. Unda jami nechta olma bor edi?*

3. *“Korzinka”da yangilik! Unda qaynoq chegirmalar boshlandi!*

Ushbu uch misolning har birida bir xil (unda) olmosh qo‘llanilgan, ammo har birida boshqa-boshqa ishoraviy funktsiya bajarmoqda. Mos ravishda har bir misolda zamon, shaxs va makonga ishora qilmoqda. Endi o‘z-o‘zidan faqat olmoshgina deysis sifatida qo‘llanila oladi, xolosmi, degan mantiqli savol tug‘iladi. “...olmoshlar, balki boshqa so‘z turkumlari, hatto ayrim grammatik kategoriyalarga mansub affiksalar ham indikativ, deysik funktsiya bajarishi ma‘lum bo‘ladi.” [Ҳақимов М., Газиёва М. Прагмалингвистика асослари. – Тошкент: Classic, 2020. – 60-61-б.]

“Mana, uy egasi, qo‘li orqasida, bog‘ni aylanib yuribdi. Bir-ikki daraxtning oldida to‘xtab, tanasini silab-silab qo‘yadi, shoxlariga nazar soladi...”

...Bog‘ kezayotgan odam, nihoyat, etakdagi qo‘shni devorga tutashib o‘sgan bujur tut tagiga keladi.” [Аъзам, Эркин. Танҳо қайик: Киноқиссалар. – Т.: “Sharq”, 2017. – 10б.]

Ushbu misolda qahramonning ismi va shaxsi ochiq qatnashgan, shu sababli qahramonga ishoraviy shakllar (aynan, so‘z birikmalari bilan) orqali deysis yaratilmoqda. Kontekstdagi *uy egasi* birikmasi o‘rnida keyingi qatorda *bog‘ni kezayotgan odam* shaklining qo‘llanilishi bu bir tomondan shaxsni qayta nomlash bo‘lsa, ikkinchi tarafdan o‘sha shaxsga ishora qilinishi sanaladi. Demak, “deysislar yuqorida aytilganidek, leksik hamda grammatik vositalar orqali” [Ҳақимов М., Газиёва М. Прагмалингвистика асослари. – Тошкент: Classic, 2020. – 61-б.] ifodalash xossasiga ega.

Ilmiy adabiyotlarda yuqorida ta’kidlangan (*shaxs, makon, zamon*) deysisning ma‘lum turlaridan tashqari uning *modallik deysisi, tasavvur deysisi, kontekst deysisi, sotsiologik deysis va emotsional deysis* kabi turlari farqlanadi.

Biz ushbu maqolada deysisning nisbatan kam o‘rganilgan emotsional deysis turi haqida fikr yuritamiz. Deysisning ushbu turi haqida fikrlashdan oldin emotsional gap yoki so‘zning qanday ma‘no ifodalashini aniqlashtirib olsak. “Emotsional gap – so‘zlovchining turli emotsiyasini, emotsional munosabatlarini ifodalovchi gap” [Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – Б. 111.] yoki “emotsional leksika – so‘zlovchining his-emotsiyalarini ifodalash xususiyatiga ega bo‘lgan so‘zlar; emotsional

bo‘yoqdor so‘zlar. Masa., *jilmaymoq, chehra, tabassum, o‘ktam* so‘zlari ijobiy emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega; *ustamon, ityaloq, mechkay* so‘zlari salbiy emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega”. [Хожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – Б. 111.]

Demak, emotsiya leksemasining izohidan ma’lumki, unda his-tuyg‘u (xoh ijobiy, xoh salbiy) mavjud bo‘ladi. Uning deysisga tatbiq qilinishida esa ma’lum gap yoki matndagi emotsiyaga ishora sifatida baholash to‘g‘ri bo‘ladi, nazdimizda. Sodir bo‘layotgan voqelikka shaxsning o‘z munosabatini berishi, ishora qilishi bu emotsional deysisni shakllantiradi. “...his-tuyg‘uning nutqiy faoliyat kechishidagi ta’siri” [Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 202-б] emotsional deysisning yuzaga chiqaradi. Boshqacha qilib aytganda, “emotsional deysis shaxsning (aniqrog‘i – lisoniy shaxsning) voqelik bilan munosabati natijasi” [Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 202-б] yoki “so‘zlovchi shaxslarning voqelikka munosabati”dir. [Шаховский, Жура 2002:45.]

Sodda qilib aytganda, biron voqeaga shaxsning bildirgan modal-munosabati emotsional deysisni shakllantiradi. Shaxovskiyning fikriga qaraganda, emotsional deysisning shakllanishida to‘rt asosiy ko‘rsatkich mavjud bo‘lib, ular so‘zlovchining integsiyasi, modallik, hissiy daraja, mo‘ljaldir. Hissiy baholash darajasi esa illokutiv va perllokutiv tarzda namoyon bo‘ladi. “So‘zlovchi ichki maqsadi bilan uzviy bog‘langan diktum tarkibidagi fikr”, [ҲАКИМОВ М., ГАЗИЕВА М. Прагмалингвистика асослари. – Тошкент: Classic, 2020. – 161.] ya’ni so‘zlovchining o‘z shaxsiy emotsiyasining ifodalanishi illokutiv baholash darajasini, tinglovchining emotsiyasiga ishora qilish esa perllokutiv baho darajasini yuzaga chiqaradi.

“ – *Xo‘p, lafzimdan qaytmayman, mana xotirjam bo‘la qol: men hozir seni bir taloq qo‘ydim, qaytib kelganingdan keyin uch taloqsan! Bor, qumg‘oningni ko‘tar!..*” [Qahhor, Abdulla. Adabiyot muallimi. Hikoyalar. – Toshkent – “Ziyo nashr”, 2020. – 31-b.] Ushbu kontekstda *xo‘p, bo‘la qol, bor* kabi leksemalar so‘zlovchining g‘azab emotsiyasiga ishora qilmoqda.

“ – *Qo‘y endi, ozor berma, ko‘ngli yarimta, - degan edi.*” [Qahhor, Abdulla. Adabiyot muallimi. Hikoyalar. – Toshkent – “Ziyo nashr”, 2020. – 67-b.] Ushbu gapda so‘zlovchi tinglovchiga nisbatan uni to‘xtatishga, g‘azabini bosishga undashni niyat qilgan. Emotsional

deyxisning asosiy yadrosi baholash, graduallik sanaladi. Kommunikant o'z emotiv integratsiyasini ifodalashi, albatta, dajalanish yoki uning ostida baholash bilan yuzaga chiqadi.

Baholash kuchli emotiv ko'rinishida yoki oddiy "muloyim" tarzda ham ifodalanishi kuzatiladi.

"– A? – *bo'lim boshlig'i eshikni yopdi. – Ichmagan bo'lsa... Qiziq, qiziq. Endi nima qilmoqchisiz?*" [Malik, Tohir. Murdalar gapirmaydilar. Qissalar. – T., "Sharq", 2019. – 97-b] Ushbu misolda so'zlovchining hayrati va kuchli emotsiyasi oldin eshitgan xabarining kuchli ta'sir etganiga ishora qilmoqda.

"*Ketmasam, qaynonam kun bermaydi. Har qadamda qayg'aydi. "Seni deb bolamdan zurriyot qolmadi. – deydi. Menga qolsa... - Mavluda o'rtandi. – Menga qolsa, etaklarini bolaga to'ldirib tashlamasmidim..."* [Malik, Tohir. Murdalar gapirmaydilar. Qissalar. – T., "Sharq", 2019. – 97-b] Ushbu misoldan esa emotsiya "muloyimlik" asosida yuzaga chiqmoqda. "*menga qolsa*" jumlasini orqali so'zlovchi o'zining anduhlariga ishora qilmoqda.

Umuman olganda, baholash va darajalanish holati emotsional deyxisning tarkibiy qismi sanaladi. "Baholash harakatining har qanday ko'rinishi idrok va nutq subyektining faoliyati bilan bog'liq holda tavsiflanishi sababli bu harakatlarni emotsional deyxisning ajralmas qismi sifatida" [Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 209-б.] qabul qilish maqsadga muvofiq keladi. Demak, emotiv niyatda baholash va darajalanishning mavjudligi kontekstda emotsional deyxisning borligi bilan xarakterlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Виноградов В.А. Дейксис // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов.Энциклопедия, – С.128.
2. Ҳақимов М., Газиёва М. Прагмалингвистика асослари. – Тошкент: Classic, 2020. – 476 бет.
3. Аъзам, Эркин. Танҳо қайик: Киноқиссалар. – Т.: "Sharq", 2017.
4. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – Б. 146.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

6. Qahhor, Abdulla. Adabiyot muallimi. Hikoyalar. – Toshkent: “Ziyo nashr”, 2020. – 128 b.

7. Malik, Tohir. Murdalar gapirmaydilar. Qissalar. – T.: “Sharq”, 2019. – 544 b.

Buxoro o‘g‘uz shevalarida fe‘llarining grammatik xususiyatlari

Allaberdiyev Alijon,

filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent,
Navoiy davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Maqolada Buxoro o‘g‘uz shevalarida sifatdosh va harakat nomining o‘ziga xos grammatik xususiyatlari va ularning turli shakllarining diaxronik va sinxronik ko‘rinishlari boshqa o‘g‘uz shevalari hamda o‘zbek adabiy tili bilan qiyosan o‘rganildi.

Kalit so‘zlar: sifatdosh, harakat nomi, tovush, forma, fonetik hodisa, tuslanuvchi fe‘llar, kesim, morfologik shakl, fe‘l zamoni, sodda fe‘l, ko‘makchi fe‘l, variant, grammatik ma‘no, meyor, qattiq asos, yumshoq asos.

Sifatdosh fe‘lning xoslangan shakllaridan bo‘lib, sifat kabi predmetning belgisini ifodalashidir. “Predmetning harakat belgisini atributiv yo‘l bilan ifodalash sifatdoshlarning asosiy xususiyatidir. Lekin sifatdosh formalarining vazifasi faqat shu bilan chegaralanmaydi. Hozirgi o‘zbek tilida keng qo‘llanuvchi *kelgan, kelayotgan, keladigan* tipidagi sifatdoshlarning zamon jihatdan bir-biridan farqini sezish qiyin emas. Bulardan birinchisi o‘tgan zamon, ikkinchisi hozirgi zamon, oxirgisi hozirgi-kelasi zamon sifatdoshidir”. Fe‘lning funksional shakllaridan otlashish xususiyati sifatdoshga xosdir. Shuningdek, bu birlik tuslanish xususiyatiga ham ega.

Buxoro o‘g‘uz shevalarida sifatdosh shakllari o‘zbek tilining boshqa o‘g‘uz shevalari bilan deyarli bir xil va adabiy til meyorlaridan uncha katta farq qilmaydi. Sifatdosh shaklini hosil qiluvchi *-gən, -kan, -qan, -ğan, -yan, -yən, -an, -ən, -diğən, -diğan, -dığən, -r, -ar, -ər, -asi, -əsi, -žaq, -žək, -ažaq, -əžək -miş, -mıš, -ayətan, -ayatan, -əyətən, -mas, -məş* qo‘shimchalar bilan hosil qilinadi;

1. Adabiy tilida qo‘llanadigan *-gan* sifatdosh shaklining sheva singormanistik variantlari bo‘lgan *-gən, -kan, -qan, -ğan, -yan, -yən, -an, -ən* qo‘shimchalari bilan sifatdosh formasi yasaladi va bu qo‘shimcha fe‘lning uzoq o‘tgan zamon sifatdoshi vazifasini ham bajaradi. Hudud

shevasida *-yan, -yən, -an, -ən* qo‘shimchasi ko‘proq qo‘llanishi bilan boshqa fonetik variantlardan ajralib turadi. Bu qo‘shimchalaridan “*-yan, -yən* shakllari turkman tilining emreli shevasida hozirgi zamon sifatdoshini yasasa, *-an, -ən* qo‘shimchalari o‘tgan zamon sifatdoshini tarkibida kelishi qayd etilgan”. Xorazm o‘g‘uz shevalarida “affiksning yumshoq varianti *-gən* bir qatorda *-yən* shakli ham qo‘llanadi: *gəlgən // gəlyən, gətgən // gətyən* каби” keltiriladi. Buxoro o‘g‘uz shevalarida *-an, -ən* fonetik variantlari uzoq o‘tgan zamon sifatdoshini va hozirgi zamon sifatdoshi vazifasini bajaradi: *gərgən* (ko‘rgan), *bəyəgən* (bo‘yagan), *təkkən* (to‘kkan), *bitkən* (bitgan), *barğən* (borgan), *qaytğən* (qaytgan), *qırqqan* (qirqqan), *baqqan* (boqqan), *gülyən* (kulgan), *dilyən* (tilgan), *ğuryan* (qurgan), *oqiyan* (o‘qigan), *satan* (sotgan), *yətan* (yotgan), *kütən* (kutgan), *bitən* (bitgan) kabi.

2. Sifatdoshning *-diğən, -diğan, -dığən* shakllari adabiy tildagi *-dugan, -yotgan* variantlaridir. Bu affikslar *-gan* affiksi bilan bog‘langan bo‘lib, shevada sifatdoshning turli zamon formalarini yasaydi: *boladiğən* (bo‘ladigan), *satadiğən* (sotadigan), *qoyadiğən* (qo‘yadigan), *oqadiğən* (oqadigan), *soyadiğən* (so‘yadigan), *bürədizən* (buradigan) kabi.

3. Shevada *-r, -ar, -ər* shaklli sifatdosh aynan adabiy tildagi singari so‘z birikmalarida predmetning doimiy belgisini anglatadi. Bu shakl harakatning bo‘lishlilik vazifasini bajaradi. Uning bo‘lishsizlik shakli *-mas, -məs* qo‘shimchalari orqali ifodalanadi: *dilər ərzu* (tilar orzu), *qaynar çeynik* (qaynar choynak), *aqar daryo* (oqar daryo), *uçar bəliq* (uchar baliq), *dürər yer* (turar joy), *gıdər ɔdɔm* (ketar odam) kabi.

4. O‘zbek adabiy tilida o‘tgan zamonni ifodalaydigan *-asi, -əsi* qo‘shimchalarida shevada ham shu ma’nolarni ifodalaydi. Bu qo‘shimchalar bilan yasalgan sifatdoshlar “*-diğən, -diğan, -dığən, -ğusi, -gusi, miğan* kabi affikslar bilan parallel ravishda qo‘llanib, ularning vazifasini bajarib keladi. Bu xususiyat adabiy tilimizda ham mavjud. Masalan, *kelasi zamon – kelgusi zamon, kelasi yil – kelgusi yil, bo‘lasi olim – bo‘lgusi olim*” kabi. Keltirilgan fikrlar Buxoro o‘g‘uz shevalariga ham xos bo‘lib, o‘zining faolligi bilan ajralib turadi: *bıləsi* (bilasi), *ıyəsı* (yegisi), *qalası* (qolasi), *bəğlası* (bog‘lasi) kabi.

5. Sifatdoshning *-žaq, -žək, -ažaq, -əžək* shakllari faqat o‘zbek o‘g‘uz shevalariga xos bo‘lib, Buxoro o‘g‘uz shevalarida kelasi zamonning turli ma’nolarini ifodalaydi: *düşžək* (tushjak), *gülžək* (kuljak), *yığlažaq* (yig‘lajak), *qollažaq* (qo‘llajak), *qalažaq* (qolajak), *quražaq* (qurajak), *geləžək* (kelajak), *bələžək* (bo‘lajak) kabi.

6. O‘zbek adabiy tilidagi o‘tgan zamon sifatdoshining eskirgan shakli bo‘lgan *-mish* qo‘shimchasi o‘zbek lahjalarining asosan o‘g‘uz lahjasi vakillariga xos bo‘lib, Buxoro o‘g‘uz shevalarida *-mish*, *-mish* ko‘rinishlari mavjud. Shuni alohida qayd qilish mumkinki, hududda keksa avlod vakillari bu shaklning *-misham* ko‘rinishi mavjud bo‘lganini eslashadi, biroq so‘nggi yillarda iste’moldan chiqib ketgan:

Әyleyın seylı-seyrani,
Keşt әdıp küllı Әyronı,
Mıslı İbraxım Saranı
Soyendek səymışəm senı.

Sifatdoshning bu shakli shevada asosan gumon-so‘roq ma’nosini ifodalab, qo‘llanishi passivlashib borayotgan shakldir: *ğalamış* (qolamish), *quramış* (quramish), *düremiş* (turamish), *gelemiş* (kelamish) kabi.

7. Sifatdoshning *-ayotan*, *-ayatan*, *-əyətən* qo‘shimchasi adabiy tildagi *-adigan* kelasi zamon qo‘shimchasiga mos keladi: *yığayotan* (yig‘ayotgan), *taxlayotan* (taxtlayotgan), *otayayan* (o‘tayotgan), *qarayatan* (qarayotgan), *üçəyətən* (uchayotgan), *ekəyətən* (ekayotgan) kabi.

Harakat nomi – gapda otga xos vazifa bajarib, harakat va holatning nomini bildiradi. U asosan fe’l va otga xos grammatik belgilarni qabul qiladi. Fe’ldan nisbat kategoriyasi va bo‘lishli-bo‘lishsizlikni ega bo‘lsa, ot barcha kategoriya va formalari bilan shakllanadi. Odatda, “fe’l harakatni bajaruvchi shaxs bilan bog‘liq holda ifodalaydi. Harakat nomi esa harakatni shaxs va narsaga munosabati orqali emas, balki jarayon holida uning nomini bildiradi. Fe’l asosidan yasali, mazmunan harakat bildirgan otlar bilan (*yig‘in*, *yong‘in*, *yamoq*, *yig‘im*, *terim*, *o‘rim* kabi) harakat nomi bir-biridan keskin farq qiladi. Mazmunan harakat bildirgan otda predmetlik ma’nosi bo‘ladi, ular harakatni predmet sifatida bildiradi: *Paxta terimi boshlandi. Bu yerda o‘rim-yirim ishlari sust borayotgani uni bezovta qilardi.* (O.) Harakat nomi esa asosan harakat ma’nosiga ega, harakatning nomini jarayon holida bildiradi, ular qisman zamon ottenkasiga ham ega: *Shu vaqtda paxta terish – oltin terish bilan baravar edi* (O.)”

Buxoro o‘g‘uz shevalarida harakat nomining qo‘yidagi *-ş*, *-ış*, *-iş*, *-maq*, *-mək*, *-mek*, *-v*, *-üv*, *-uv* shakllari mavjud. Shuningdek, shevada harakat nomining *-meslik*, *-məslık*, *-masliq* bo‘lishsizlik shakli ham ishlatiladi. Keltirilgan qo‘shimchalar adabiy tildagi *-ş*, *-ış*, *-moq*, *-mak*, *-v*, *-uv*, *-maslik* affikslariga to‘g‘ri keladi: *gəpləş* (gaplash), *sərəş*

(so‘rash), *gəmiş* (ko‘mish), *bəriş* (borish), *qəliš* (qolish), *tīqış* (tiqish), *taqmaq* (taqmoq), *bağirmaq* (baqirmoq), *berenmək* (quvonmoq), *dərəmək* (to‘ramoq), *pəramək* (poramoq), *üzmek* (uzmak), *səyləv* (saylov), *ışlāv* (ishlov), *toquv* (to‘quv), *tiküv* (tikuv), *iyüv* (iyuv), *bəquv* (boquv), *qırquv* (qirquv), *gərməslık* (ko‘rmaslik), *eltməslık* (eltmaslik), *həydəmeslik* (haydamaslik), *bışirmeslik* (bishirmaslik), *əqmasliq* (oqmaslik), *çəpmasliq* (chopmaslik) kabi.

Xulosa qilganda, Buxoro o‘g‘uz shevalarida sifatdosh va harakat nomi tarixiy bosqichda va hozirgi kunda ham o‘zining ko‘rinishlari bilan rang-barangligini yo‘qotmagan.

Unli va undoshlar transkripsiyasi:

ı – til oldi unlisi, **ï** – til orqa unlisi, **ü** – til oldi unlisi, **u** – til orqa unlisi, **ə** – til oldi unlisi, **a** – til orqa unlisi, **ø** – til oldi unlisi, **o** – til oldi unlisi, **e** – til oldi unlisi, **ɔ** – til orqa unlisi, **ğ** – g‘ undoshi, **ŋ** – ng undoshi, **ç** – ch undoshi, **ş** – sh undoshi, **ž** – j portlovchi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev F.A. Xorazm shevalari. II lug‘at. Xorazm shevalarining tasnifi. – Toshkent: O‘zFA nashr., 1961. – 348 b.
2. Abdullayev F.A. O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi. – Toshkent: Fan, 1978. – 144-b.
3. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent, 2008. – 62-bet.
4. Ibrohimov S. O‘zbek tilining Andijon shevasi. – Toshkent, Fan, – 1967, – 105-bet.
5. Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog‘istondagi o‘zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1981. – 44-bet;
6. Түркмен дилиниң сөзлүги. – Ашгабат: Ылым, 1962. – 866 сax.
7. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 353-bet.

O‘zbek shevalarini o‘rganishda yangicha yondashuvlar

Raxmonov Navro‘z,
filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent,
Navoiy davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek shevashunosligining istiqboli, muammolari va soha rivoji uchun bajarilishi zarur vazifalar yuzasidan ayrim tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: sheva, atlas, areal, shevalar korpusi, lug‘at, xarita

Shevalarda saqlangan lisoniy dalillar etnosning ma’naviy-ruhiy, madaniy, ijtimoiy hayotiga doir boy ma’lumotlarni o‘zida saqlaydiki, shu boisdan ham shevalarni tilshunoslikning an’anaviy – tavsifiy, qiyosiy-tarixiy metodlari asosida o‘rganish bilan birga zamonaviy – areal, lingvomadaniy, lingvoma’naviy jihatdan tadqiq etish vazifasi hamma vaqt ustuvorlik kasb etadi. Qolaversa, tilshunoslarimiz oldida shevalar korpusini yaratish, shevashunoslarimizning mashaqqatli mehnatlari samarasi o‘laroq to‘plangan, biroq dissertatsiyalarning ilovalarida yoki shevalar lug‘atlarida qolib ketayotgan so‘zlarni terminologiya va leksikografiya sohalarida tatbiq etgan holda iste’molga kiritishdek dolzarb vazifalar ham turibdi. Zero, “O‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlari, shevalari, tarixiy taraqqiyoti, uning istiqboli bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, kadrlar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilashga erishish zarur” ligi bugungi kunning bosh vazifasi sifatida belgilangan. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi “O‘zbek shevalari tadqiqoti va ta’limini muvofiqlashtirish Markazi Nizomi”ga ko‘ra endilikda dialektologik tadqiqotlarni uch yo‘nalishda olib borish rejalashtirilgan:

hozirga qadar o‘rganilmagan shevalar va muqaddam (ellik yildan oshgan) o‘rganilgan shevalarni an’anaviy – qiyosiy-tarixiy metodda o‘rganish;

tarixiy dialektologiyani yaratish;

o‘zbek areal lingvistikasini takomillashtirish.

Markazning har bir yig‘ilishida hududlar (viloyatlar, tumanlar) shevalari lug‘atlari va minixaritalarini tuzish, oliy o‘quv yurtlarining ixtisoslik kafedralarida shevashunosligimizning istiqbolli mavzulari bankini yaratish kabi vazifalar qo‘yilmoqda. Bu esa, o‘z navbatida,

shevalarni o'rganish ishlarining yangi bosqichga kirganligi, soha taraqqiyotining yangi davri boshlanganligidan dalolat beradi.

Biroq sohada belgilangan vazifalarning ijrosi yuzasidan amalga oshirilayotgan ishlarni talab darajasida deyish qiyin. Buni, birinchidan, oliy o'quv yurtlarida shevalarni o'rganishning tizimli yo'lga qo'yilmaganligi, qolaversa, sohada mutaxassis kadrlarning yetarli emasligi bilan izohlash o'rinli.

Sir emaski, o'zbek shevalari atlasini yaratish vazifasi bir necha yillardan buyon o'zbek shevashunosligida muammoligicha qolmoqda. To'g'ri, hozirga qadar shevashunos olimlarimiz tomonidan o'zbek dialektlari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida boy lingvistik materiallar to'plangan. Biroq ularni o'zbek dialektlarining barcha areallari bo'yicha yetarli deb bo'lmaydi (dissertatsiyalardagi ba'zi joy nomlarining hozirda o'zgarganligi ham ularni xaritada aks ettirish imkoniyatini cheklaydi). Lisoniy hodisa mukammal o'rganilsagina, xaritadagi izoglossalarning ishonchliligiga erishiladi. Tabiiyki, aniqlik, ishonchli ma'lumotlar asosida ish ko'rish areal yo'nalishdagi tadqiqotlarda yangi ilmiy farazlar, xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Shu bois o'zbek shevalarini o'rganishning bugungi yangi bosqichida masalaga ana shu ehtiyoj va talablardan kelib chiqqan holda yondashish kerak.

Tabiiyki, dialektlardan material to'plashda o'ziga xos muammolar, qiyinchiliklar mavjud. Buning bir necha sabablari bor, albatta. Qishloqlarning bir-biridan masofa jihatdan uzoqligi, birgina shevashunos-mutaxassisning barcha hududlarda bo'lib, shevalarning o'ziga xos xususiyatlarini chuqur o'rganishi hamda shu asosda sheva materiallarini to'plashda ko'p vaqt talab qilinishi, yo'l xarajatlari va boshqalar. Mazkur muammoni hal etishda ustoz shogird tizimini samarali tashkil etish muhim deb hisoblaymiz. Ma'lumki, oliy o'quv yurtlarining o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi talabalari uchun "O'zbek shevalari" fanidan o'quv va dala mashg'ulotlari uchun soat ajratilgan. Mazkur jarayonga talabalarni keng jalb etish asosida ko'plab lisoniy dalillar to'planadi. Bu bir qator afzalliklarga ham ega:

– birinchidan, shevashunos-talaba o'z hududi shevalarini boshqa sheva vakiliga nisbatan yaxshiroq biladi. Buning natijasida to'planayotgan sheva materiallarining sifat va son jihatdan samarador bo'lishi va vaqtning tejallishiga erishiladi;

– ikkinchidan, shevashunos-talabaning o'z hududi shevalarini o'rganishi jarayonida unda ona tiliga bo'lgan hurmat hissi shakllanadi;

– uchinchidan, kasbiy kompetensiyaga ega bo‘lgan dialektolog-mutaxassislarni ertaroq tayyorlashga zamin tayyorlanadi.

Bu jarayonda shevashunoslarning telegram kanalini tashkil etish maqsadga muvofiq. Bu sirtqi bo‘lim talabalarining ham masofaviy shaklda o‘z shevalaridan yozib olgan materiallari bilan muntazam tanishtirib borishlari, talabalarning o‘zaro ma’lumot, tajriba almashishlari uchun imkoniyat yaratadi.

Shevashunos-talaba muayyan so‘roqlik asosida material to‘plashi bilan birga o‘z yashash hududi shevalarining fonetik, leksik, leksik-semantik, morfologik xususiyatlari bo‘yicha qo‘shimcha materiallar to‘plashi va pirovardida hududning minixaritasini yaratishi mumkin. Albatta, bu jarayonda shevashunosligimizda qo‘lga kiritilgan fundamental tadqiqotlardan ham unumli foydalaniladi. Xullas, minixaritalar ishonchli, dalillarga asoslangan ma’lumotlar asosida tuziladi. Bu amaliyotni butun respublika hududi bo‘yicha yagona so‘roqlik asosida o‘tkazish talab etiladi. Natijada o‘zbek shevalari atlasini yaratish uchun material to‘planadi. Yana bir muhim jihat. Muayyan hudud shevasida barcha shevalar uchun umumiy bo‘lgan lisoniy hodisalar bilan bir qatorda faqat birgina hudud shevasigagina xos bo‘lgan til hodisalari ham mavjud. Bunday lisoniy dalillar ham shevashunos mutaxassis tomonidan alohida qayd etib borilishi zarur.

Har bir shevada maqol, matal, ibora, tabu kabi birliklar bo‘lib, ular shevalararo semantik, fonetik, uslubiy jihatdan farqli holda uchraydi. Bunday birliklarni yozib olib, eng muvofiqlarini adabiy tilga transformatsiya qilish orqali ularni adabiy til mulkiga aylantirishga ko‘mak berish lozim. Shu bilan birga, ularning etnolingvistik, etnomadaniy, sotsiolingvistik, lingvoareal jihatlarini o‘rganish soha taraqqiyoti uchun muhim omillardandir.

Shevalarda so‘z yasalishi va u bilan aloqador unsurlar ham ko‘pgina qimmatli materiallar bera oladi. Zero, o‘zbek shevalarida o‘zbek adabiy tili va yozma yodgorliklar tilida qayd etilmagan o‘ziga xos yasama so‘zlar, so‘z yasovchi qo‘shimchalar uchraydi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, to‘plangan ma’lumotlar shevashunos mutaxassis tomonidan muntazam nazorat qilinib, umumlashtirilib, maxsus qayd etib boriladi. Bu kabi lisoniy dalillar turli ko‘rinishdagi shevalar lug‘atlarini tuzishda manba vazifasini o‘taydi.

Foydalanilgan adabiyot:

1. O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil

21-oktabrdagi “Milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli” mavzusidagi o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining 30 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqidan // Xalq so‘zi, 2019-yil, 22-oktabr.

2. O‘zbek shevalari tadqiqoti va ta’limini muvofiqlashtirish Markazi Nizomi. –Toshkent, 2019.

3. Ashirboyev S. Areal lingvistika. –T.: BOOKMANY PRINT, 2023. –146 b.

Xalq dostonlaridagi maqollarning uslubiy xoslanishlari haqida ba’zi mulohazalar

Mahmadiyev Shavkat,

Samarqand davlat universiteti

o‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti

Annotatsiya. Maqolada xalq og‘zaki ijodi janrlaridan biri hisoblangan dostonlar matniga xos maqollarning ma’no munosabatlari, ifoda imkoniyatlari va ularning dostonlar matnida boshqa leksik-frazeologik vositalar kabi uning ajralmas tarkibiy qismlaridan biri ekanligi haqida munosabat bildirilgan.

Kalit so‘zlar: xalq maqollari, ma’nodoshlik, ohangdoshlik, zid munosabatdagi maqollar.

Ma’nodoshlik maqollarda ancha keng tarqalgan semantik kategoriyalardan biridir. Maqollar sinonimligining eng asosiy omili ularning shakllaridan, obrazlaridan qat’i nazar, mazmun jihatidan biri ikkinchisining o‘rnida qo‘llana olish imkoniyatining mavjudligi bilan belgilanadi. Bunday almashtirish natijasida ma’noda, uslubiy bo‘yoqda ma’lum o‘zgarish yuz beradi. Bu tabiiy. Aks holda almashtirish o‘z mantiqini yo‘qotib qo‘yadi. Almashtirish natijasida nimadandir xalos bo‘lamiz, nimagadir ega bo‘lamiz. Ana shu “nimalar” sinonim haqida gapirish uchun asos bo‘ladi [1: 12-13].

Bizning tahlil obyektimiz bo‘lgan dostonlar matnida ham bir ma’noning turli xil bo‘yoqlarini ochib berishda bir qator sinonimik maqollarga murojaat qilinganligini kuzatish mumkin. Jumladan, «bo‘ladigan baloga aksariyat hollarda kishining o‘zi sababchi bo‘ladi: o‘zidan jismoniy, moddiy yo mavqe jihatidan kuchli bo‘lgan, yuqori turadigan odam bilan olishadi, uning jahlini chiqazadi, “jig‘i”ga tegadi va hokazo” [2: 374] degan ma’noda hozirda qo‘llaniladigan

“Sichqonning o‘lgisi kelsa, Mushuk bilan o‘ynashar” maqoliga ma’nodosh bo‘lgan **“Ajalli kasratki tegar ilonga”** maqoli doston poetikasiga mos quyidagi shakllarda qo‘llangan va ma’noni kuchaytirishga xizmat qilgan:

Qorajondan bu so‘zni eshitib, Alpomish bo‘l Qorajonga qarab, bir so‘z deb turgan ekan:

Xazon bo‘lsa zog‘lar qo‘nar gulshanga,

Ajalli kasratki tegar ilonga,

Indan chiqib pishak bilan hazillar

Magar ajal qamsab kelsa chichqonga (A-103).

Shu bilan birga “kishining hayotda sabr-toqatli, chidamli, qanoatli bo‘lishi naqadar yaxshi, naqadar qimmatli fazilat ekanligini ta’kidlab, buning aksi yomon oqibatlarga olib kelishini” [2: 356-357] uqtiruvchi *“Sabr tagi – sari oltin”* maqoliga ma’nodosh sifatida **“Besabrdan davlat qochar”**, **“Sabr davlat eshigini ochar”** maqollari qo‘llanilgan: **Injilma, ko‘nglim, sabr ochar, Besabrdan davlat qochar (A-106), Davlat eshigin sabr ochar, Injilma, ko‘nglim, sabr ayla (A-106)**, Qushbegi aytdi: – Sabr qilib tur. **“Sabr tegi sarig‘ oltin”** degan gap bor. Olti yuz olamonni ergashtirib borsang, yaxshi bo‘larmi? Bu gaplarni Arasxon podsho eshitsa, olamon bilan bosib borganimizni bilsa, Shomirotning qiziga o‘zi ishqivoz bo‘lib, sen bilan meni gunohkor qilib, oxir-oqibat sharmanda bo‘lib qolamiz (Yod., 24).

An’anaviylik talabiga ko‘ra maqollar odatda o‘zgarishsiz qo‘llanadi. Ammo an’anaviylik ularning poetik va stilistik talablar bilan bog‘liq tarzda ayrim o‘zgarishlarga uchrab qo‘llanilishini inkor etmaydi. Mas., “Alpomish”dagi **Qozilar oldinda shabgir noyibi, Yigitga pand berar otning mayibi (A-346)** maqoli **Xudo qozi, payg‘ambarlar noyibi, Urushda pand berar otning mayibi (A-251)** birligining o‘zgartirilgan shakli. Improvizatsiya jarayonida ro‘y beradigan bu kabi o‘zgarishlar maqollarda variantlilikning, sintaktik parallellarning vujudga kelishiga ham sabab bo‘ladi.

Maqollar va hikmatlarda qarama-qarshi munosabat kuchli tarzda ifodalanadi. Bunday holat maqolning mazmuniga ham ta’sir etadi. Turlicha tagma’nolarni yuzaga keltiradi. Masalan: *“To‘g‘ri odam egri so‘zdan or qilar”*, *“Shirin yolg‘ondan achchiq haqiqat yaxshi”*, *“Yaxshi so‘z jon ozig‘i, yomon so‘z – bosh qozig‘i”*, *“Yaxshilik nur keltirar, yomonlik zulmat”*, *“Mayda gap katta ishni g‘arq qiladi”* kabi maqollarda antonimik munosabatdagi so‘zlar ishlatilgan. Antonimik – qarama-qarshi zid munosabatdagi so‘zlar maqollarning mazmun sig‘imini oshirgan.

Ba'zan bunday maqollar to'la shakllanmagan bo'lishi ham mumkin. To'la shakllanmasa ham tushunarli bo'lishi ziddosh – qarama-qarshi ma'noli so'zlarning o'zaro munosabatdorlikdagi aloqasi natijasida yuzaga keladi. Chunki bunday so'zlar bir-biriga ishora qilish xususiyatiga ega. Yaxshi so'zi o'zaro ma'no munosabatdorlikda matnda yomon so'ziga ishora qiladi. Yoki shirin so'zi achchiq so'ziga ishora qiladi. Natijada matnda antonimik munosabatdagi so'zlardan biri ishtirok etsa, mazmunan ikkinchi jufti ham tushunilaveradi. Masalan: "Dili to'g'riining yo'li to'g'ri". Bu maqolning ishorasidan "Dili egrining yo'li egri" maqolini ham tushunish mumkin.

Ayrim parallellarning antiteza usulida shakllanishi, maqollar tarkibida gaplarning yoki gap bo'laklarining o'zaro stilistik oppozitsiyada bo'lishi bu vositalar badiiy-estetik ko'lamining kengligidan dalolat beradi: **Yaxshilik ko'r, yomonlikni ko'rmagin** (A-202), Bu so'zni ko'nglingga og'ir olmagin, **Yaxshilik qil, yomonlikni qilmagin** (A-237), Qiz Yodgorning ahvolini bilib, **"Har ish mardlarning boshida bo'ladi, nomardda nima ish bo'ladi**, anglamay bularning qo'liga tushib qolibdi, nima bo'lsa, buning xizmatida bo'layin...(Yod., 78), Qasd aylasa bilmaganni bildirar, **Do'st yig'latib, dushmanini kuldirar** (A-21), **Xo'ja kelsa chiqar murid naziri, Xotin bo'lasmikan erning vaziri?!** (A-27), Har kim o'z elida bekmi, to'rami, **Qarchig'ay qarg'aga yemtik berami** (A-46), Quloq sop eshitgin ayg'on nidoga, **O'lim navbat yetar shoh-u gadoga** (A-87), **G'amli qulning o'ylaydigan o'yi bor, Davlatmandning gurgumador to'yi bor** (A-95), **Mard bo'lsang, nomardning ishin qilmagin** (A-251), Ultontozga qarab, Barchin bu so'zni aytdi: Men yaxshi gapirdim, sira bilmading, Yodigorni uraringni qo'ymading, **Yomonlik qip, yaxshilikni bilmading** (A-365) kabi maqollar tarkibida kelgan do'st-dushman, yaxshilik-yomonlik, mard-nomard, er-xotin, qarg'a-qarchig'ay, shoh-gado, qul-davlatmand leksik birliklari maqol tarkibida o'ziga xos antitezani yuzaga keltirgan. Bu esa maqol mazmunining yanada to'laqonli ifodalanishiga xizmat qilgan.

Shu bilan birga maqollarning mazmun va shakliy mutanosibligini ifodalovchi vositalardan biri tovushlarning ohangdoshligidir. Ayniqsa, dostonlar matnining asosiy qismi poetik nutqqa xosligini hisobga oladigan bo'lsak, bu holat she'riy misralarning qofiyalarida o'ziga xos ohangdoshlikni, musiqiylikni yuzaga keltirgan: *Davlat qo'nsa bir chibinning boshiga, Semurg' qushlar salom berar qoshiga* (A-22), *Ushbu damning damlarini dam dema, Boshing eson, davlatingni kam dema*

(A-23), *G'amli qulning o'ylaydigan o'yi bor, Davlatmandning gurgumador to'yi bor* (A-95), *Qo'ygin, bolam, arzachiga o'lim yo'q, To o'lgancha tirik qulga tinim yo'q* (A-236), *Havo yog'sa chiqar yerning miyasi, Karvonni horitar yo'lning qiyasi, Bedavlatning boshga urar kiyasi, Yori o'lgan qizning chiqar chiyasi* (A-312), *Azamatlar olmas boylar dastiga, Dushman yurar kam davlatning qasdiga* (A-270, 322), *O'limning kechin ber, imonga quvvat, Avval bergan bosh davlating – tansahat* (A-285), *O'lar deb bizni g'am yema, O'zingdan bizni kam dema* (A-180), *Yo'l bilmasang, yo'l so'ra yurgandan, Gap bilmasang, gap so'ra bilgandan»* (Yod., 43), *Yo'lda ikkovimiz yo'ldosh, Tiling yo'qdir menga sirdosh* (Yod., 48).; *Dam shu damdir, o'zga damni dam dema, shukur qilgin davlatingni kam dema.* (YA-93).

Shuning uchun bu maqollar ohang jihatidan qulog'imizga yoqimli eshitiladi, eslash uchun ham osonlik tug'diradi. Tovushlarning bir-biriga ohangdoshligidan shakliy go'zallik yuzaga kelgan. Shu shakliy go'zallik ostida mazmuniy noziklik yotadi. Xalq ijodidagi o'ziga xoslik shakliy va mazmuniy go'zallik asosida belgilanadi.

Umuman, xalq maqollari boshqa leksik-frazeologik vositalar kabi dostonlar matnining ham tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ular ifodalanayotgan voqea-hodisalar, personajlarning turli holatlarini aniq va lo'nda aks ettirib, asar matnida o'ziga xos uslubiy ma'no ifodalashga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланилиши: Филол. фан. номз. дис. автореф. – Самарқанд, 2002. – 24 б.

2. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1990. – 528 б.

3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006-2008.

Shartli qisqartmalar:

A – Alpomish. Aytuvchi: Fozil Yo'ldosh o'g'li.

KSH – Kuntug'mish. Aytuvchi: Ergash Jumanbulbul o'g'li.

YA – Yakka Ahmad. Aytuvchi: Ergash Jumanbulbul o'g'li.

Y – Yodgor. Aytuvchi: Fozil Yo'ldosh o'g'li.

Konsept – tushuncha – so‘z munosabati

Anorqulova Ozoda,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Annotatsiya. Mazkur maqoladan “konsept” tushunchasining turli ilmiy-nazariy adabiyotlardagi talqini, olimlar tomonidan berilgan ta’riflar, shuningdek, uning “tushuncha” va “so‘z” dan farqli hamda mushtarak xususiyatlari o‘rin olgan. Konsept tushuncha va so‘zga nisbatan kengroq bo‘lib, u pragmatik, kognitiv jarayon bilan bevosita bog‘liq hodisadir.

Kalit so‘zlar: Konsept, so‘z, tushuncha, tafakkur, kognitiv jarayon, ma’no, taqqoslash, analiz, sintez, abstraksiyalash.

“Konsept” tushunchasi mavhum hodisa bo‘lganligi sababli uni aynan bir birlikning mavjud bo‘lmagan, moddiy ko‘rinish aks etmagan, balki ongimiz, tafakkurimiz orqali hosil qiladigan ma’nolar jamlanmasi sifatida baholaymiz. Bu borada M.Rahmatova: “Inson faoliyati davomida to‘plangan bilim uning ongida aks etar ekan, bunday mental reprezentatsiya milliy-madaniy faoliyatning aks etishidir”, - degan fikrni bayon etadi.[3: 13.] Biroq **“konsept”** atamasini **“ma’no”**, **“tushuncha”** kabi hodisalar bilan bir qatorga qo‘yish mumkinligi, shu bilan birgalikda ular aynan bir xil emasligi, o‘zaro umumiy va farqli tomonlarini ajratib olish kerakligini unutmashimiz kerak. Bu haqda tilshunos olim Sh.Safarov shunday fikrlarni bildiradi: “Ushbu savollarga hozircha to‘liq javob topilganicha yo‘q va uning topilishi ham gumonli. Gumon tug‘ilishining, albatta, sabablari bor. Dastavval, “konsept” tushunchasining o‘ta mavhum hodisa ekanligini, uning zamiridagi “mental struktura” hech qanday moddiy ko‘rinishga ega bo‘lmasdan, balki aqliy idrok jarayonida hosil bo‘ladigan, tasavvurdagi tuzilma ekanligini unutmashlik lozim. Boz ustiga, “konsept” atamasi “tushuncha”, “ma’no”, “mazmun” kabi boshqa mental hodisalar bilan yonma-yon turadikim, ularning o‘zaro munosabatini aniqlash, farqli belgilarini ajratish muammosi ham paydo bo‘ladi” [4:185-188.] Bu borada olim fikrlarini davom ettirib, “Mantiqiy faoliyat hosilasi bo‘lgan **“tushuncha”** va kognitiv tilshunoslikda keng miqyosda qo‘llanilayotgan **“konsept”** atamalarini bir xil mazmunda qo‘llash mumkinmi? So‘zsiz, bu ikkala hodisa ham tafakkur birligi sifatida namoyon bo‘ladi. Bularning ikkalasining ham boshlang‘ich nuqtasi voqelikdagi predmet – hodisaning

his qilinishi va obrazli tasavvur qilinishi bilan bog‘liq”, - degan fikrlarni aytib o‘tadi. [5: 13.]

Endi tilshunoslik bo‘yicha yaratilgan qomuslarda tushunchaga berilgan izohlarni ko‘rib o‘tamiz: Tushuncha – narsa va hodisalarning muhim xususiyatlari, aloqalari va munosabatlarini aks ettiruvchi tafakkur shakli. Tushuncha bilish mahsulidir, bu bilish oddiydan murakkabga ko‘tarila borib, eski tushunchalarni mukammallashtiradi, aniqlashtiradi va yangilarini shakllantiradi. Tushunchaning asosiy mantiqiy vazifasi biror narsani boshqa narsadan fikran ajratishdan iborat. Predmetlar turkumlarini ajratish va ularni tushunchada umumlashtirish tabiat qonunlarini bilishning zarur shartidir. Har bir fan muayyan tushunchalar bilan ish ko‘radi, ularda bilimlar jamlanadi. Tushuncha hissiy bilish shakllaridan farq qilib, inson miyasida to‘g‘ridan to‘g‘ri aks etmaydi. U taqqoslash, analiz, sintez, abstraksiyalash, umumlashtirish kabi mantiqiy usullardan foydalangan holda hosil qilinadi.

Ta’rifdan ma’lum bo‘ladiki, tushuncha bilish jarayoni mahsuli sifatida mantiqiy fikrlashning asosiy birligi hisoblanadi. Shunday ekan, unga tilshunoslik nuqtayi nazaridan qanday yondashish lozim, ular orasida qanday bog‘liqlik mavjud, degan savollar tug‘ilishi tabiiy, albatta. Qomuslarda qayd qilinishicha, tushunchaning shakllanishi so‘z bilan bog‘liq. Ular o‘rtasidagi uzviy aloqadorlik tafakkur va til o‘rtasidagi bog‘lanishning aniq tarzda namoyon bo‘lishidir. Tushunchalar so‘z va so‘z birikmalari yordamida ifoda qilinadi. Har qanday tushuncha abstraksiyadan iboratdir, bu hol tushunchada voqelikdan uzoqlashgandek tuyulsa-da, haqiqatda esa tushuncha yordamida voqelikning muhim tomonlarini ajratib, tadqiq qilish yo‘li bilan chuqurroq bilib olinadi. Tushunchalarning o‘zaro aloqadorligi va bir-biriga o‘tib turishi dialektik mantiqning tushuncha haqidagi qoidasining muhim tomonlaridan biridir.

Haqiqatdan ham bir so‘z turli shaxslar tafakkurida turlicha tushunchalarda namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, “ota” bir kishi uchun “**pir**”, “**xazina**”, “**oilaboshi**” bo‘lsa, boshqa kishi uchun “**armon**”, yana boshqalar uchun esa “**o‘gaylik**” hislarini uyg‘otuvchi shaxs tushunchalarini anglatadi. Ko‘rinadiki, o‘zaro bir sinonimik qatorni tashkil etuvchi so‘zlarning qo‘llanish darajasi bir xil emas. Ularning ayrimlari bugungi nutqimizda faol qo‘llanilsa, ayrimlari allaqachon tarixiy so‘zga aylanib ulgurgan. So‘zlar qo‘llanishiga davriylik nuqtayi nazaridan yondashuv ularning konseptual maydonini shakllantiradi. “So‘zlarning eskirishi, ya’ni bugungi adabiy til nuqtayi nazaridan eskilik

bo'yog'ini olishi turli sabablar bilan voqe bo'lishi mumkin. So'zlar, asosan, o'zi anglatgan tushunchalarning butunlay yo'qolib ketishi sababli yoki boshqa so'zlarning siquvi, "tazyiqi" bilan faol qo'llanishdan chiqib, eskirib qoladi. Birinchi holatda tushunchaning o'zi yo'qolib ketgani uchun uni ifoda etgan so'z kishilarning faol lug'atida keraksiz bo'lib qoladi. Ikkinchi holatda esa muayyan tushunchaning ifodasi bo'lgan so'zning o'rnini shu tushuncha ifodasi uchun yana ham qulayroq bo'lgan boshqa so'z olishi natijasida oldingi so'z faol lug'atdan o'z-o'zidan chiqib ketadi" [2: 106.] Shunisi xarakterliki, ota konseptini ifodalovchi "*padar*", "*padari buzrukvor*", "*pushtipanoh*", "*qiblagoh*" kabi so'zlar bugungi kun uchun tarixiy hisoblansa, tilimizda mazkur so'z anglatgan ma'noni ifodalovchi "dada" so'zining faollashuvi kuzatiladi. Demak, so'zlarning og'zaki yoki yozma nutq ko'rinishidagi vazifasi o'ziga xos. U tushunchaga ham, konseptga ham xos bo'lgan xususiyatlarini o'zida jamlaydi va umumiylik xususiyatiga egaligi bilan ajralib turadi. Lug'atlarda ta'kidlanishicha, **So'z** – tilning narsa-hodisa, jarayon va xususiyatlarni nomlash uchun xizmat qiladigan eng muhim struktur-semantik, ma'noviy birligi; o'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, borliqdagi narsalar haqidagi tushunchani, ular o'rtasidagi aloqa yoki ularga munosabatni ifodalay oladigan, turli grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanadigan eng kichik nutq birligi, leksemaning nutqda muayyan shakl va vazifa bilan voqelangan ko'rinishidir. So'z gap uchun qurilish material bo'lib xizmat qiladi, lekin undan farqli ravishda, xabar yoki tugal fikr ifodalamaydi. O'zida leksik va grammatik ma'noni birlashtirgan so'z muayyan turkumiga mansub bo'ladi. Tilshunoslikda «so'z» atamasi leksemaga nisbatan ham qo'llanadi va leksik so'z deb yuritiladi. Masalan, "so'z yasalishi", "yasama so'z" birikmalarida "so'z" xuddi shu ma'noda qo'llanadi. Leksemaning nutqda muayyan shaklda voqelangan holati tilshunoslikda so'z shakl, leksema shakl yoki morfologik so'z deb ham yuritiladi. Bu ta'rifda so'zning leksik-grammatik tabiati yoritilgan. Lekin so'zning semantik, mantiqiy tomonlari ham borki, ular so'zning funksional tabiatini qamrab oladi. Lug'atda bu haqda shunday ma'lumot berilgan: "So'zning tovush va ma'no tomoni bor. Lekin har qanday tovush yig'indisi so'z bo'lavermaydi. Tovush yoki tovush birikmasi so'z bo'lishi uchun ma'noga ega bo'lishi, ya'ni muayyan til egalari shu tovushlar vositasida biror narsani anglashi yoki bir-biriga anglatishi kerak. So'z ma'nosida umumiylik va yakkalikning, barqarorlik va o'zgaruvchanlikning dialektik o'zaro munosabati aks etadi. Ma'noning barqarorligi o'zaro

tushunishni qulaylashtirsa, uning o'zgaruvchanligi (so'zning aniq, bir ma'nosidagi o'zgarishlar) so'zdan borliqdagi yangi tushuncha va narsalarni nomlashda foydalanishga imkon beradi, badiiy so'z san'atining muhim omillaridan hisoblanadi. So'zning ko'p ma'noliligi ham aynan ma'noning o'zgaruvchanligi bilan bog'liq. So'zlovchining nomlanayotgan narsaga munosabati so'z ma'nosining so'zlovchi his-tuyg'usini, shaxsiy fikrini ifodalovchi emotsional jihatini tashkil etadi. So'z tilda muayyan tizimni shakllantiradiki, bu tizim so'zning grammatik belgilari (so'z turkumlari) ga va semantik munosabatlari (sinonimlar, omonimlar, antonimlar) ga asoslanadi".

O'zbek tilshunosligida T.Mardiyev konsept tushunchasiga berilgan ta'rif, xulosa va nazariyalar haqida ham to'xtalib o'tadi: "Konseptlar, odatda, inson turmush tarzi bilan bog'liq ma'lum tushunchalarni maxsus qoliplarga solish, lisoniy va madaniy mavjudligini belgilashga qaratiladi. Ma'lum bir konsept har bir lingvomadaniyatda o'ziga xos shakllanishga ega sanaladi. Konseptlar, o'z navbatida, so'z ma'nolariga nisbatan keng talqin etiladigan, murakkab tipologik qurilmaga ega" [1: 36-44.] Xuddi shu asosda T.Mardiyev "Baxt" konsepti borasida olib borgan izlanishlari natijasida ushbu tushuncha o'z atrofida *qarindoshchilikning ijobiy munosabatlari, sog'lom turmush tarzi, jamoaviy munosabatlardagi ijobiylik (qo'ni-qo'shni, jamoa va shu kabilarda o'z o'rniga ega bo'lish), ma'naviy-axloqiy turmush tarzi, jismoniy sog'lik, sevgi, muhabbat, turmush tarzidan to'laligicha qoniqish hosil qilish va rozilik, xudodan rozilik, istak-xohishning amalga oshishi, yetuklik, turmushga chiqish yoki turmush qurish, taqdirdan rizolik, farzandli bo'lish va farzandlarning axloqiy-ma'naviy yetukligi* kabi konseptual birliklarni qamrab oladi, degan xulosaga keladi. (Qarang: Mardiyev, o'sha asar, 44-bet).

Bundan tashqari, olim "Do'st/friend", "baxtsizlik", "mehr-muhabbat", "yurak" konseptlari bo'yicha ham izlanishlar olib borib, tadqiqotlari jarayonida o'zbek va ingliz tili materiallarini o'zaro solishtirgan holatda lingvomadaniy ko'rinishda leksik-semantik, etnik jihatdan tahlil qilib bergan.

Xuddi shu yo'nalishda M.M.Rahmatovanning ham filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya mavzusi "Ingliz, o'zbek va tojik milliy madaniyatida "Go'zallik" konseptining lisoniy xususiyatlari" deb nomlanib, olim bu tadqiqot ishida ingliz, o'zbek va tojik tillari maqollarida aks etgan "Go'zallik konsepti doirasida go'zallik prototip ma'nolarining botiniy go'zallik, zohiriy go'zallik, muhit, hodisa, predmet

go‘zalliklari kabi aksiologik (qadriyatlar bilan bog‘liq) xususiyatlari asoslab bergan. Qolaversa, ishda chog‘ishtirilayotgan tillarda “Go‘zallik” konseptiga oid leksema va frazemalarning paydo bo‘lishi, o‘zgarishi jarayonlarida milliy qadriyatlar ta’sirining derivatsion (so‘z yasaliş) jihati asoslab berilgan. Bundan tashqari, ushbu konseptning tilda voqelanishida har uchchala xalqning etnik xususiyatiga xos tabiat hodisalari, zoonimlar, o‘simliklar dunyosi, antroponimlar (kishi nomlari), taom nomlari, diniy antroponimlar, istorizmlar, uslubiy xos so‘zlar va ijtimoiy mavzularga oid lisoniy birliklarning umumiy hamda milliy-madaniy xususiyatlarining konseptual izomorfik va allomorfik jihatlari isbotlangan.[3: 8.]

Prof. O‘.Q.Yusupov konsept haqida fikr yuritar ekan, uni shunday ta’riflaydi: konseptni “tashqi yoki ichki dunyodagi biror bir narsa yoki hodisa haqidagi ongimizdagi bilimlar majmui, u haqidagi obrazlar va unga bo‘lgan ijobiy, salbiy, neytral munosabatlar, ya’ni baholashlardir. Konsept bilan tushunchani aysbergga o‘xshatish mumkin. Agar konsept aysberg bo‘lsa, uning suvdan chiqib turgan qismi tushunchadir” [6: 49.] Bu fikrga ham qo‘shilish mumkin, chunki aysbergning suvdan chiqib turgan qismi uning suvostidagi qismiga nisbatan anchayin kichik. Demak, biror so‘zni konseptual tahlilga tortishda, dastlab, uning lisonda paydo bo‘lgan voqelanishi tushuncha deb qaraladigan bo‘lsa, chuqurroq kognitiv talqin qilinganda uning yanada ko‘proq mazmuni namoyon bo‘laveradi. Konsept so‘zni shunchaki anglatgan ma’nosiga qarab emas, balki uning borliqda ifodalanadigan barcha tushunchalarini, inson idroki bilan bog‘liq jihatlarini, lingvomadaniy ko‘rinishlarini kognitiv talqinda tahlil etadi.

Xullas, keyingi yillarda tilshunoslik sohasida paydo bo‘layotgan yangi yo‘nalishlarning mavjudligi bu sohadagi modernizatsiyalanishning keskin sur‘atlarda ekanligidan dalolat beradi. Ana shunday yo‘nalishlardan biri bo‘lgan kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri bo‘lgan konsept atamasi, dastlab, rus tilshunosligida, so‘ngra jahonning boshqa tilshunoslik sohalariga kirib bordi. Aynan o‘zbek tilshunosligida XX asrning 90-yillariga kelib shakllangan bu tushuncha bugungi kunda ham o‘z tadqiqotchilariga ega. Jahon tilshunosligiga nazar tashlasak, tilning konseptul tabiatiga bo‘lgan talab va bu ko‘lamda qilingan ishlar, nazariyalar 80-yillarga kelib birmuncha tanqidlarga uchraydi. Yillar o‘tishi bilan esa tadqiqot maydoni kengayib konsept va konseptual sohaga talab va qiziqish qayta tiklandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мардиев Т. “Бахт” концептининг лингвомаданий ва семантик талқини (инглиз ва ўзбек тиллари қиёсида) // “Хорижий филология: тил, адабиёт, таълим” (Илмий ахборотнома журналы). – Самарқанд: СамДЧТИ нашриёти, 2016, №10. – Б.36-44.
2. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – 106-бет.
3. Раҳматова М.М. Инглиз, ўзбек ва тожик миллий маданиятида “гўзаллик” концептининг лисоний хусусиятлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Бухоро: 2019. – 13-бет.
4. Сафаров Ш. «Концепт» ҳодисаси ҳақида // Систем-структур тилшунослик муаммолари (Н.Қ.Турниёзов таваллудининг 70 йиллигига бағишланган Республика илмий-назарий конференцияси материаллари). – Самарқанд, 2010. – 185-188-бет.
5. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 13-бет.
6. Юсупов Ў.Қ. Маъно, тушунча, концепт ва лингвокультуреа атамалари хусусида // Стилистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида. Илмий амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2011. – Б. 49.
7. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-s/soz-uz-2/>
8. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-t/tushuncha-uz/>

“Boburnoma” asaridagi arabcha o‘zlashma so‘zlarning mavzuviy guruhleri

Amonov Muxtorjon,

Filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent,
Farg‘ona davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili lug‘at tarkibidagi arabcha o‘zlashmalar. So‘z o‘zlashtirish tamoyillari, “Boburnoma”da qo‘llanilgan arabcha o‘zlashmalar, grammatik vositalar, arabcha o‘zlashmalarning mavzuviy guruhleri tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: Boburnoma, o‘zlashma, arabizm, arabcha o‘zlashma, mavzuviy guruh.

Shunisi ayonki, tilimizning lug‘at tarkibidagi lug‘aviy birliklar tarixiy manbalari jihatidan turkiy qavmlarning tillarigagina borib

taqalmaydi. O'zbek tilining lug'at tarkibi turkiy so'zlar bilan bir qatorda boshqa tillardan o'zlashib-o'zbekchalashib ketgan so'zlarga boyligi bilan ham ajralib turadi. Kezi kelganda ta'kidlab o'tish joizki, dunyodagi hech bir til-sof o'z so'zlaridan iborat emas. Har qanday til bisotidagi so'zlar bilan bir qatorda boshqa tillardan o'zlashgan lisoniy unsurlar bilan ham boyib boradi, shu orqali uning dunyo tillari orasidagi mavqeyi, turli munosabatlararo qo'llanish foizi ham kengayib boradi.

Har bir tilning lug'at tarkibida boshqa tillardan o'tgan so'zlar o'ziga xos o'rin egallaydi. Chunki har qanday jamiyat o'z taraqqiyoti davomida boshqa jamiyatlar bilan siyosiy, iqtisodiy, madaniy munosabatda bo'lib keladi. Til esa jamiyat taraqqiyotining ajralmas hamrohi sifatida boshqa tillar bilan ta'sirlangan holda rivojlanadi. Boshqa tillar ta'siridan ajratib, ma'lum bir qobiqqa solib qo'yilgan tilning o'zi yo'q. Tillarning o'zaro munosabatda bo'lishi til taraqqiyotining asosiy xususiyatlardan biridir. Til leksik qatlamning o'zgarib borishida ichki va tashqi omillarning ta'sirida bo'ladi. Leksika tilning bu ta'sirini birinchi navbatda eks ettiruvchi va yangiliklarni tez qabul qila oluvchi bo'limdir.

O'zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyot davriga nazar tashlansa, o'zlashgan so'z va shakllar turli davrlarda turlicha ijtimoiy sabablar bilan kirib kelgan. O'zbek tili lug'at tarkibidagi o'zlashma so'zlar ikki omil bilan tilimizning lug'at arsenalidan mustahkam o'rin egallagan: so'zlashuv tili va kitobiy til orqali. Agar bu fikrni arabcha so'zlarga nisbatan qo'llasak, u vaqtda adabiy tilimizga arabcha so'zlar ko'proq kitobiy til va fors-tojik tili orqali, shuningdek, og'zaki nutq orqali kirib o'zlashganini ko'ramiz¹. O'zlashish ko'proq kitobiy adabiy tilga tegishli. Ayni vaqtda, og'zaki nutqda ham ko'plab arabiy so'zlar uchraydiki, bularning o'zlashish jarayoni kishilararo ijtimoiy-diniy munosabatlar va muloqotlarga borib taqaladi.

Arab tilining keng tarqalishida o'zbekcha (turkiy)-arabcha, o'zbekcha-tojikcha ikkitillik davriga to'g'ri keldi. Shu davrda turkiy tillarga ko'pgina arabiy so'zlar kirib keldi va o'zlashtirildi.

Istiqlol barcha sohalarda bo'lgani kabi tilshunoslikda keng imkoniyatlarni ochib berdi. Jumladan, Markaziy Osiyoga islom dini bilan birgalikda kirib kelgan arabiy so'zlarning o'zbek tili lug'atini boyitishdagi rolini o'rganish kabi kashfiyotlar yaraishga imkon tug'dirdi. Zero, arab tili fors-tojik, mo'g'ul tillari kabi o'zbek tiliga katta ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, o'zbek tili oyligining oshishiga hissa qo'shgan omillardan sanaladi. O'zbek tiliga arabiy so'zlarning kirib

kelishi, ularning o'zlashtirilishi, qo'llanishi, jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda bu so'zlarning ham o'zgarib, rivojlanib borishi – lug'at bularning bari alohida ilmiy izlanishlarga mavzu bo'la oladigan yirik va mustaqil yo'nalishlardandir.

Arab so'zlari o'zbek tiliga VII-VIII asrlardan boshlab kirdi, deb hisoblash mumkin. Bu hol arablarning O'rta Osiyoga kirib kelishi, o'zlari bosib olgan hududlarda Islom dini va madaniyatini, ilm-fan va islomiy odatlarni keng yoyishi bilan bog'lanadi. Arab tili mahalliy tillar bo'lgan eroniy va turkiy tillarga katta ta'sir ko'rsatgan. Madaniy jihatdan o'zbek va tojik xalqining ota-bobolari o'z adabiyot va madaniyatlarini arab tili formasida yaratdilar. Mashhur mahalliy olimlar o'z asarlarini arab tilda yozdilar. Bu esa arab tilining imkoniyatini ancha yuqoriga ko'tardi. Ikkinchi tomondan, arab tilining boyligi, ifodaliligi ilmiy terminlar yaratishda ancha qulay edi. O'zbek tili lug'at tarkibiga arabiy so'zlar madrasa, din, ilmiy va badiiy kitoblar orqali kirib kelgan.

Arab tilidagi so'zlarning o'zbek tiliga kirib kelishiga sabab bo'lgan asosiy omillar:

1. Arab tili rasmiy til, davlat va adabiyot tili edi. Davlatning rasmiy va adliya idoralari hujjatlari, savdo va xo'jalik ishlari arab tilida olib borilgan. Arab tili o'sha davrda ma'muriy til bo'lgan. Bu omil arabchanning mahalliy tillarga ta'sirini kuchaytirdi, shu bilan birga, o'zbek tiliga ko'pgina arabiy idoraviy ish yuritish atamalarini hamda iboralarning kirib kelishiga imkon yaratadi.

2. Arab tili rasmiy ravishda adabiyot tili edi. Mahalliy xalqlardan chiqqan adiblar o'z asarlarini arab tilida yozganlar. Arab tilidagi badiiy adabiyotlarning keng yoyilishi turkiyga arab tili ta'sirining kengayishiga sabab bo'ldi. Adabiyot sohasiga ko'plab arab leksik elementlari kirib keldi. Bu o'zbek tilining badiiy-adabiy leksikasiga hamda bevosita adabiyotshunoslik atamalariga taalluqlidir.

3. Arab tili fan, madaniyat va ta'lim tili hisoblangan. Ilmiy adabiyotlar arab tilida yozilgan. O'sha davr oliy o'quv yurtlari madrasalarda ta'lim jarayoni arab tilida olib borilgan. Bu esa ajdodlarimizning dunyoqarashi arab tili asosida, arabiy darslik va asarlar zaminida shakllanishiga olib keldi.

4. Arab tili din va shariat tili edi. U kishilarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga, ongiga, ruhiyatiga, qalbiga kirib bordi. Ular o'z qayg'u-shodliklarini ham arabcha diniy iboralar orqali ifodalay boshladilar. Bu esa arab tilining o'sha davr aholisi qalbidan joy olishiga sabab bo'ldi.

5. O'sha davr arab tili lug'at tarkibining boyligi, ilmiy terminlar, poetik uslub leksikasining rang-barangligi bilan xarakterlanadi. Arab tili Markaziy Osiyo hududida yoyilishi davriga kelib ancha shakllangan, rivojlangan, adabiy til sifatida silliqqlanib ishlangan edi. Bu uning endi shakllanib borayotgan o'zbek tiliga kuchli ta'sir ko'rsatishiga sabab bo'ldi. Yuqoridagi ijtimoiy-tarixiy sabablarga ko'ra o'zbek tiliga ko'plab arabiy so'zlar o'zlashtirildi. Bu so'zlar o'zbek tili taraqqiyoti davomida turli o'zgarishlarga uchradi, ba'zilar yo'qolib keti, ba'zilar esa tilning lug'at tarkibidan mustahkam o'rin olib yangi ma'no kasb etdi.

Arabiy so'zlarning o'zbek tili lug'at boyligiga aylanishining ikki bosqichini ko'rsatib o'tish joiz.

Shakliy bosqich. Bu bosqichda arabiy so'zlar o'zbek tilining tovush, orfografik, morfologik va so'z yasash qoidalariga moslashadi. Bu arabiy so'zlardagi ayn tovushining -a tarzida talaffuz qilinishi, -za, -zo, -zel tovushining yagona -z tovushiga aylanishi, arab tiligagina xos orfografik, morfologik va talffuz qonuniyatlarining o'zbek tili qoidalariga muvofiq, o'zlashtirilishi ro'y berdi.

Mazmuniy bosqich. Ma'lumki, tillarning o'zaro ta'siri hamisha o'zining ijtimoiy sabablariga ega bo'ladi. Bu sabablar tillarning boyishiga yordam beradi. Bu hodisa tilning taraqqiyoti singari uzviylikka ega. O'zbek tilidagi arabiy so'zlarning tarixiy tarixiy rivojini tahlil qilib shunga amin bo'ldikki, ikki tilning o'zaro aloqasi tobora rivojlanib borgan. Yuqorida aytib o'tganimizdek, VIII-XI asrlarda o'zbek tiliga arabiy so'zlarning keng miqyosa shiddat bilan kirib kelishi kuzatilgan. Shu bilan birga arabiy so'zlar o'zbek tili orfografik, fonetik, grammatik qonuniyatlariga to'liq moslashib, uning muhim qatlamlariga aylandi.

Ma'lum bir xalq tili leksik tarkibi tarixiy jarayonni o'zida aks ettira olish salohiyatiga ega. O'zbek tili leksikasida arabcha va forsha o'zlashmalar xalqimizning mazkur millatlar bilan tarixiy munosabatigina emas, o'ziga milliy tafakkur tarzini ham namoyon qila oladi. O'zbek tili tarixiy leksikasini yozma manbalar asosida ko'zdan kechirar ekanmiz, unda arabizmlar salmog'i XIX asr oxiri va XX asr boshlarigacha tadrijiy ko'payganini ko'rishimiz mumkin. Qadimgi turkiy bitiklarda arab so'zlari bo'lmagani holda, XI asr yodgorligi "Qutadg'u bilik"ka nisbatan XII-XIII asrlar yodgorligi deb topilgan "Hibatul-haqoyiq"da arabizmlar ko'proq uchraydi. Arab lug'aviy birliklari, birikmalarining turkiy tillar, jumladan, o'zbek tiliga o'zlashish sabab va vositalari haqida olimlarimiz ko'plab ilmiy mulohazalarni bayon qilganlar. "Boburnoma"da ko'plab arabcha so'zlar va atamalar, toponimlar va antroponimlar uchraydi.

“Boburnoma”dagi arabcha o‘zlashma so‘zlarga mansub so‘zlarni muayyan mavzuiy-semantik guruhlariga ajratgan holda tahlil qilish mumkin va ularni quyida tegishli bo‘limlarda ko‘rib chiqamiz:

Adabiyotshunoslikka oid so‘zlar

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, arab tili uzoq yillar mobaynida Markaziy Osiyoda badiiy adabiyot tili bo‘lgan. Shu sababli ko‘plab adabiy hodisa va tushunchalar arabiy iboralar orqali ifodalanadi. Masalan, “Boburnoma” asarida quyidagi adabiyotshunoslikka oid so‘zlarni ko‘rishimiz mumkin:

Aruz. Bu so‘z asli ko‘pma’noli arada fe‘lining “to‘siq bo‘ldi” ma’nosi bilan hosil qilingan I bob masdari bo‘lib, arab tilida she’r vazni ma’nosini, o‘zbek tilida esa she’r vaznining bir turini-bo‘g‘inlarning cho‘ziq-qisqaligiga asoslangan vaznni anglatadi: Bir forsiy aruzi bor. Bisyor kamsuxandur, bir hisob bila asru pursuxandur.(243-bet).

Asar. Bu so‘z asli “ta’sir qildi” ma’nosini anglatuvchi **asara** fe‘lining I bob masdari bo‘lib, yeti ma’noli so‘z sifatida tasvirlangan; o‘zbek tiliga shulardan uch ma’nosi : 1) “ta’sir o‘tkazish”; 2) “ta’sir natijasidagi qoldiq, iz, nishon”; 3) irod, mehnat mahsuli” ma’nolari bilan qabul qilingan.

Maqol. Asli “gapirdi” ma’nosini anglatuvchi qala fe‘lidan hosil qilingan I bob masdari bo‘lib, arab tilida “kichik hajmda yozilgan axborot” ma’nosini, o‘zbek tilida esa “xalq yaratgan hikmatli ibora” ma’nosini anglatadi.

Mavhum tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar

O‘zbek tiliga o‘zlashgan arabcha va forsha so‘zlarning ko‘pchiligini mavhum tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar tashkil qiladi. Bu holni asar leksik tarkibida ham ko‘rishimiz mumkin.

Asarda uchraydigan ayrim arabcha mavhum ma’nolarni ifodalovchi so‘zlarni tahlil qilib chiqamiz. Masalan, asarda har ikkala qismi ham tarixan arab tiliga mansub **ishq-muhabbat** juft so‘zi ishlatilgan. Ushbu juft so‘zning birinchi tarkibiy qismi **ishq** عشق *a’shiqa* – “sevmok”, “oshiq bo‘lmoq” fe‘lining masdari (infinitiv shakli) sifatida shakllangan¹. Tarixan esa **ishq** so‘zining o‘zi mazkur ma’noga polisemiya natijasida o‘tgan bo‘lib, o‘simliklarga chirmashib uni quritadigan giyoh nomi denotant vazifasini bajargan. Abdurazzoq Shorih Zuhuriy “Sharhi asbob” va “Futuhoti hikam”dan naql qilishicha, **ishq** loviyaga o‘xshagan o‘sadigan, (lekin) daraxtlarga chirmashib, uni quritadigan bir o‘simlik nomidir”. Endi uni **muhabbat** so‘zining tarixiy-etimologik tahlili bilan solishtirsak, fikrimiz biroz oydinlashadi. **Muhabbat** *habba* حب –

“sevmok”, “yaxshi ko‘rmok”, “qattiq muhabbat bog‘lamoq”, “arzanda qilmoq” fe‘li asosida shakllangan^{P13F2}. Uning “tilamoq”, “orzu qilmoq”, “xohlamoq” ma‘nolari esa dastlabki ma‘noga mantiqiy bog‘liqlik natijasida hosil bo‘lgan. Demak, tahlillar bir tushunchaning turli qirralarini ifodalovchi ushbu so‘zlardan **ishq**da ma‘no ustunligi mavjudligini, ya‘ni **ishq** so‘zida sevgi mazmuni kuchliligini ko‘rsatadi.

G‘alayon so‘zi arab tilida suvning qaynash jarayonini anglatadi. O‘zbek tilida esa norozilik maqsadida ko‘tarilgan isyon, qo‘zg‘olon, to‘polon ma‘nolari bilan birgalikda ko‘chma ma‘noda kishi ichki dunyosidagi tug‘yon, jo‘sh urush ma‘nolarida ham qo‘llaniladi.

Aysh [عيش] so‘zi arab tilida hayot, turmush, oziq-ovqat ma‘nolarini ifoda etadi. O‘zbek tilida esa bu so‘z arab tilidagi tushunchasi bilan mutlaqo aloqasi bo‘lmagan tushunchalarni anglatadi: 1) huzur-halovat, rohat-farog‘at; nash‘a; 2) kayf-safo, ishrat.

Vahim [وهم]so‘zi arab tilida 4 ta ma‘noga ega: 1) tasavvur; illuziya; to‘qima narsa; 2) fikr, g‘oya; 3) shubha, xatar; qo‘rqinch; 4) yanglishish, adashish, xato. Bu so‘z ona tilimizda o‘z ma‘nosini toraytigan. 1. Qo‘rqinch, qo‘rquv. 2. Vahimali, qo‘rquvga soluvchi, tahlikali.

Diniy tushunchani anglatuvchi so‘zlar

Eski o‘zbek tilida diniy, shuningdek, tasavvufiy terminlarning katta ko‘pchiligi arab tilidan o‘zlashganligi tabiiy, albatta. Zero, o‘zbek xalqining dini-islom dinidir, ya‘ni o‘zbeklar islom diniga e‘tiqod qiladi. Islom dini esa arab tili bilan chambarchas bog‘liqdir. Shunday bo‘lishiga qaramay, eski o‘zbek tilidagi ham, hozirgi adabiy tilimiz va shevalarimizdagi diniy terminlarning genetik mansubligi arab tili bilan chegaralanmaydi. O‘zbek tili diniy terminlar tizimida fors tiliga mansub so‘zlar ham, o‘z qatlamga mansub so‘zlar ham ancha. Biz quyida mavzumizdan kelib chiqqan holda asarda qo‘llanilgan genetikasi arab tiliga aloqador diniy terminlar xususida so‘z yuritamiz.

Asarda diniy ibodatlariga aloqador so‘zlardan bo‘lgan **namoz** نماز keng qo‘llanilgan. Eski o‘zbek tilida bu so‘z faqat islomga xos ibodat (arabcha salat صلاة) ma‘nosida ishlatilgan bo‘lsa ham, qadimgi e‘tiqodlarda ham ibodat namoz so‘zi bilan ifodalangan.

“**Qodir**”, “**karim**”, “**g‘affor**” – arabiy so‘zlar. Ular asarda allohning ismlarini emas, sifatlarini ifoda etgan. Lekin ular otlashib, o‘sha sifatlarining sohibini ham ifoda etgan¹. Bobur allohning tengsiz qudratiga ishora qilingan o‘rinlarda “qodir” so‘zini, uning inoyat-u

karami va kechirimligi haqida gap ketganda, “karimu g‘affor” so‘zlarini ishlatgan.

“G‘ayb” – Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘atida keltirilganidek, u “allohdan boshqa hech kim bilmaydigan joy”, “sir” degan ma’nolarga ega. O‘sha sir va o‘sha sirli joy alloh bilan aloqador bo‘lganligi uchun metonimiya yo‘li bilan ma’no ko‘chib, “g‘ayb” so‘zi Alloh tushunchasini ham ifodalagan. Masalan, *Mundoq mahalda g‘ayb ko‘magi – Sulton Ahmad qorovul jamoati bila kelib qotilg‘onni shug‘un tutub, sabohi-o‘q g‘anim ustiga yasab yuruduk’*.

Kofir كافر so‘zi. Mazkur so‘z ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga molik diniy mazmun kasb etgan bo‘lib, *inkor qilmoq, rad etmoq* ma’nosidagi **kafara** كفر fe’lidan yasalgan. *Kofir* aslida hech qaysi dinga e’tiqod qilmaydigan, ilohni tan olmaydigan shaxsni anglatadi.

I.Purdovud fikricha, *kofir* arabchaga oromiy tilidan o‘tgan bo‘lib, uning asli *gabr*dir. **Gabr** hozirgi fors tilida otashparast, zardushtiy degan ma’noni anglatga ham, aslida mutlaq bedin mazmunida bo‘lgan. Haqiqatan ham, Purdovud talqini mazmunan ham, fonetik qonuniyatlar jihatidan ham ushbu so‘zning tarixiy ildizlarini yaqqol yoritib beradi. Chunki, arab tilida *g* tovushi yo‘q. O‘zlashmalarda esa bu asosan *j* (masalan, javhar) yoki *k* (masalan Kulsum)ga almashadi. Lab-lab *b* esa lab-tish *f* ga almashishi natijasida arab tilidagi ichki fleksiya uchun juda qulay uch undosh tarkib topgan hamda shu tariqa *kafara* fe’li va undan hosil bo‘lgan so‘zlar (*kufr, kuffor, takfir* va h.k.) yuzaga kelgan: **Eli kofirlar bila omixta uchun agarchi musulmondur, vale kuffor rusumini bajo kelturlar.** [3.192].

Kofir so‘zi aslida hech qaysi dinga e’tiqod qilmaydigan shaxs ma’nosida bo‘lsa ham, “islom an’anasida va manbalarda musulmonlardan tashqari barcha kishilar, boshqa dinga ishonuvchilar, dinga ishonmovchi ateistlar ham kofir deyilgan”. “Boburnoma”da *kofir* so‘zining sinik ko‘plik shakli *kuffor* ham qo‘llanganini kuzatamiz.

G‘oziy. Bu so‘z arab tilida “bosqinchi” ma’nosni anglatadi. O‘zbek tilida esa bu so‘z “din yo‘lida qilingan urushda yengib chiqqan” ma’nosini anglatish uchun ishlatiladi.

Oxirat. Bu arabcha so‘z oxir so‘zidan –at(un) qo‘shimchasi bilan yasalgan ot bo‘lib, arab tilida “poyon”, “eng keyingi tugash qismi” ma’nosini anglatadi; “al oxiratu” tarzida aniqlik artikli bilan ishlatilsa, “narigi dunyo” ma’nosini anglatadi. O‘zbek tilida esa bu so‘z oxirat shaklidayoq “narigi dunyo” ma’nosini anglatishga xizmat qiladi. “Boburnoma” asarida bu so‘zni faqat bir o‘rinda uchratamiz xolos:

Ayniqsa, shukr shunday bir ne'mat muqobilida bo'lsaki, dunyoda hech bir boylik undan buyukroq va oxiratda biror yaxshilik undan go'zalroq bo'lmasa[3.469].

Ma'muriy-hududiy bo'linishga oid so'zlar

Tilshunosligimizda XI-XIV asrlar yozma yodgorliklari tilidagi ma'muriy-hududiy bo'linishni ifodalovchi ijtimoiy-siyosiy so'zlar mahsus tadqiq qilingan¹. “Boburnoma” asarida ma'muriy-hududiy bo'linish bilan bog'liq quyidagi arabcha so'zlar uchraydi.

Mamlakat – مملكت davlat, mamlakat. Ushbu so'z manbalar davomida ayrim o'rinlarda viloyat ma'nosida ham ishlatilgan: Firuzshohdin so'ng Junpur mamlakatig'a musallit bo'lubturlar.[3.340].

Shuningdek, davlat so'zi asarda mamlakat so'zining sinonimi sifatida ishlatilgan: *Hindistondek keng mamlakatni maftuh ayladi. Bu davlatni o'zumizning zo'r va quvvatidin ko'rmabsiz. Balki tengrining mahzi lutf va shavqatidindur*[3.340].

Viloyat 1 ولاية Viloyat, mamlakatning ma'lum ma'muriy bo'lagi, boshqaruv tizimi bevosita xonlik ixtiyorida bo'lgan hudud: Qobul viloyati to'rtunchi iqlimdandir. Ma'muraning o'rtasida tushubdur.[3.38]

Viloyat mazmunidagi ma'muriy birlik ifodalovchi so'zlarning yana biri **muzofot** مضافات dir. Bu so'z “Boburnoma” asarida faqat bir o'rinda qo'llanilgan. Ushbu so'zning o'zlashma so'zlarga mansublik kasb qilishiga “qo'shimcha”, “qo'shib olingan” tarzidagi lug'aviy ma'nosi asos bo'lgan. Demakki, dastlab mamlakatning asosiy hududiga qo'shib olingan yerlar **muzofot** deb atalgan va keyinchalik ma'no kengayishi mazkur so'zning ma'muriy birlik mazmuniga olib kelgan.

Mansab va unvonni anglatuvchi so'zlar

Bu mavzu tilshunosligimizda maxsus tadqiq qilingan bo'lishiga qaramay har bir davrda amalda bo'lgan mansab va lavozim, unvonlar xususida nisbatan to'laroq tasavvur hosil qilishi uchun o'sha davrda yaratilgan tarixiy asarlar materiallarini bir-biriga qiyoslash katta yordam beradi. Shuning uchun ham mavzuga doir adabiyotlarda mansab va unvon nomlari mavjud materiallarga asoslanib, bir-biridan farqlangan holda kichik guruhlariga ajratilgan. Masalan, birgina davlat apparati mansablari nomlarini saroy xizmatidagi shaxslar unvonlari, ma'muriy boshqaruv xodimlarining unvon nomlari, viloyat va shahar boshqaruvida mas'ul shaxslar unvon nomlari kabi kichik guruhlariga ajratgan. Z.Xolmanova ham ijtimoiy-siyosiy tushunchani ifodalovchi semantik maydon doirasida mansab-martaba bildiruvchi semantik guruhni 6 ta kichik guruhga bo'lib o'rganadi.

Biz esa tadqiqotimizda “Boburnoma” asarida qo‘llanilgan arabcha mansab va unvon nomlarini tahlil qilmoqchimiz. Ma’lumki, Markaziy Osiyo hududi VII asr oxirlarida arablar bosqiniga uchradi va asta-sekin ular tomonidan butunlay bosib olindi. O‘lkamizda o‘z hokimligini o‘rnatgan arablar mahalliy aholini arablashtirish, eng muhimi, ularga islom dinini singdirish siyosatini yurgizdilar. Shu tufayli Markaziy Osiyo hududida arablar boshchilik qiladigan har xil amirliklar, noibliklar yuzaga keltirildi. Shu bois mahalliy aholi, ya’ni o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turkman tillarida ko‘plab arabcha leksemalarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Shu tarzda o‘zlashtirilgan leksemalar sirasida mansab va unvon nomlarini ifodalovchi arabcha so‘zlar ham o‘ziga xos o‘rinni egallay boshladi. Bu o‘zlashma qatlamni quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1. Islomiyatga aloqador mansab va unvon nomlari: alam, imom, mulla, mutavalli, mufti, rais, sadr, qori, shayxulislom, sudur, uroq.

2. Davlat, sud, savdo va xo‘jalik ishlariga aloqador mansab va unvon nomlari: amin, amir, vazir, vakil, malik, muboshir, muharrir, noib, sulton, xalifa, hokim kabilar. “Boburnoma” asarida quyidagi arabcha mansab-unvon nomlari keltirilgan:

Sulton so‘zi tariximizning turli davrlarida turlicha mazmun kasb etib kelgan: 1. X asrlarda musulmon mamlakatlarida hukmdor sulton deyilgan. XI asrda saljuqiylardan boshlab bu unvonni arab xalifaligidan mustaqil davlat hukmdorlari olgan. Hozirda mazkur unvon davlat boshqaruvi monarxiya bo‘lgan ba’zi islom davlatlaridagina saqlanib qolgan. 2. Mo‘g‘ul feodal imperiyasi inqirozidan keyin podshohlik qilmagan chingiziylar sulton deb yuritilgan. “Boburnoma” asarida bu so‘z davlat hukmdori sifatida ishlatilgan. Masalan: *Bekliklarida Suyunchukxon sultonlar bila kelib, Toshkantda Ahmad Qosimni qabag‘onda alarni bosturib kirdi.*[3.300]. Asarda sultonning arabcha siniq ko‘plik shakli salotin tarzida ishlatilgan: Xususan: *Biz ham Hind fathidin so‘ng salotini sobiq dasturi birla Hasanxong‘a rioyatni mar‘iy tutdik.* [3.397].

Mahram arabcha bo‘lib, “ishonchli xizmatkor” ma’nosini anglatadi. Mahramlar xonga yaqin kishilar sanalib, merosiylar vazifa ekanligi haqida Ogahiyning “Riyoziy ud-davla” asarida so‘z yuritilgan. Ular davlat boshqaruvida bevosita xonning maslahatchilari bo‘lishgan va xonning oromxonasiga kirish huquqiga ega edilar: Mahram – xonning davlat ishlarida maslahatlashadigan, alohida va maxsus vazifalarni bajaruvchi amaldor bo‘lib, uning asosiy mashg‘uloti xonlikdagi karvon

va chorva mollaridan soliq yig'ish bo'lgan. **Xalifa** termini o'zbek tiliga dastlab "xalifalik boshlig'i bo'lgan shaxs" ma'nosida o'zlashgan. Bu terminning turli davr va tillardagi ma'nolari xususida jiddiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. "Boburnoma" asarida xalifa so'zi shariat aqidalarini yaxshi biladigan, o'qimishli odam; yordamchi, o'rinbosar"; "yumush bajaruvchi, xizmatchi" ma'nolarini ifodalaydi: **Ul jumladin bir, Ma'mun xalifa rasad bog'labturkim, Zichi Ma'muniyni andin bitibdurlar.(106-bet). Amir** – buyurmoq, farmoyish bermok fe'lidan hosil bo'lgan bo'lib, buyuruvchi, farmonravo ma'nolarini ifodalaydi³. *Amir* so'zi manbalar davomida quyidagi ma'nolarda ishlatilgan:

1. Podshoh, hukmdor, ya'ni boshqaruv tuzumi amirlik (amorat) bo'lgan davlat boshlig'i;

2. Xiva xonligida *amir* "amirulumaro" kabi saroy faxriy unvonlaridan biri hisoblangan⁵. Amir so'zi ba'zan qisqargan holda mir shaklida ham qo'llanilgan. Masalan, Amir komponentli yana bir so'z bu amir ul-umaro aynan amirlar amiri degani bo'lib, ikki arabcha so'zning arabiy izofa orqali birikishidan hosil qilingan va yuqori davlat lavozimlaridan birining nomidir.

Xulosa qilib aytganda, Bobur o'z asarida arabcha o'zlashmalar va grammatik shakllardan unumli foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 16-жилд. – Т., 2000.
2. Ўзбек тили грамматикаси. 2-жилд. – Т., 1976.
3. Бобур З.М. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1989.

Sintetik shakllarning hosil bo'lishida nomutanosiblikning yuzaga chiqishi

Uralov Azamat,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD), dotsent, SVPYMO'MM
Tillarni o'qitish metodikasi kafedrası mudiri,
azamaturalov06@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada sintetik shakllarning hosil bo'lishi, ularning tarkibiy qismlari haqida so'z boradi. Sintetik shakllarning hosil bo'lishidagi nomutanosibliklar haqida fikrlar bildirilib, ularni ayrim misollar bilan asoslaydi. Maqola so'ngida sintetik shakllardagi nomutanosibliklar haqida xulosalar beriladi.

Kalit so'zlar: sintetik shakllar, analitik shakllar, kengaygan shakllar, morfologik shakllar, nomutanosiblik.

O'zbek tili morfologiyasida murakkab: sintetik, analitik va kengaygan shakllarning hosil bo'lishi hamda ularning til qurilishidagi o'рни va vazifasini belgilab olish, shuningdek, bunday birliklarda nomutanosiblik masalasini hal etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. (Nomutanosiblik til tizimining barcha sathlarida keng tarqalgan jarayon hisoblanishini yuqorida qayd etgan edik.) Tilshunoslar grammatik sathda nomutanosiblikning sistema nomutanosibliği, struktura nomutanosibliği, amalda bo'lish yoki funksiyalashish nomutanosibliği kabi uch turini belgilaydilar.

Nomutanosiblik til tizimidagi turli halqalarning har xil taraqqiyot darajasi bilan bog'liq. Shuningdek, ayrim so'zlarning paradigmasi to'liq bo'lmaganligi ham nomutanosiblikdan dalolat beradi. Yaxlit shakllarni fransuz tilshunoslari "ifodalanuvchilarning qo'shilishi" (Sh.Balli) hamda "amalgamalar" (A. Martine) deb nomlaganlar. Murakkab grammatik shakllarda ifodalovchi va ifodalanuvchining turlicha mutanosib yoki nomutanosib bo'lishi kuzatiladi. Bob doirasida murakkab shakllarning kelib chiqishi, rivojlanishi, taraqqiyoti va asl shakllarga nisbatan nomutanosibliklarini o'rganib chiqamiz.

Murakkab shakllar orasida sintetik shakllar ikki va undan ortiq qismlarning hosilasidan, yaxlitlashishidan paydo bo'ladi (ular orasidagi bog'lanish juda zich bo'lib, bir mazmunga xizmat qiladi). Shakllanish nuqtayi nazardan bir necha birlikdan tashkil topgan bo'lsa-da, ular endi bir vazifa bajarish uchun xoslangan bo'ladi.

Analitik shaklda esa bir umumiy ma'no analitik formant orqali ifodalanadi. Analitik formant tashqi tomondan ikki qismli bo'lib ko'rinsa-da, amalda bu shakllar yaxlit bir ma'noni ifodalaydi, go'yo ikki shaklga bir mazmun birligi to'g'ri keladi. (Bu xususida bobning ikkinchi qismida to'xtalamiz.)

Kengaygan shakllar ham murakkab shakllar tizimiga kirib, bir necha birlikdan tashkil topish barobarida hosila shakllari orasida zichlashish hali to'liq oxiriga yetmagan bo'ladi. Tarkibning biri faol, boshqasi esa unga qo'shimcha ma'no berishga xizmat qiladi. (Bu xususida bobning uchinchi qismida to'xtalamiz.)

Tilshunos olim S.Usmonov so'z tuzilishida analiz va sintez munosabati haqida fikr yuritib, "... *ikkilan, ikkilanmoqda, bormoqchi, tezdan* kabi so'z va uning shakllari *ikki-la-n, ikki-lan-moq-da, bor-moq-chi, tez-dan* kabi morfemalarga bo'linishini, *-lan, -moqda, -moqchi* kabi murakkab (qo'shma) qismlarni morfema deyish mumkin emas. Bu qismlar so'z yoki so'z shaklini yasash paytidagina vujudga keladigan butunliklar bo'lib, xotirada shu tarzda (qo'shma holda) saqlanmaydi. Ular nutqdagina hosil bo'lib, nutq mavjud bo'lmasa, ayrim morfemalarga bo'linib ketadi va xotirada shu ayrim morfemalar sifatida saqlanadi", – deb yozgan edi. Uning fikricha, so'zning morfologik tahlili ikki xil struktura elementlari – morfemalar va funksional qismlar asosida olib borilishi kerak. So'z yoki so'z shakllarini morfemalarga ajratish morfematik tahlildir, ularni so'z tuzilishidagi ma'lum grammatik vazifa bajarayotgan morfema yoki morfemalardan iborat bo'lgan funksional qismlarga ajratish funksional tahlildir. Bizningcha, so'zning tahlilida morfologik tahlil alohida, morfem tahlil alohida, yasalish tahlili alohida, vazifa tahlili alohida xususiyat kasb etadi. Chunki, morfologik tahlilda sinxron jihatdan yondashilib, so'z turkumi (asos) birinchi o'ringa chiqadi, yasalish va grammatik shakllar keyingi o'rinda bo'ladi: qishloqdoshlarni – qishloq+dosh+lar+ni. Morfem tahlilda esa, har bir morfema alohida tadqiq etiladi, hamma morfemaga munosabat bir xil bo'ladi (tarixiylik albatta inobatga olinadi), so'z yasovchi va shakl yasovchi munosabati teng tahlil etiladi: *qish+la+q+dosh+lar+ni*. Yasalish tahlilida oxirgi yasalgan so'z birinchi, unga qo'shiladigan sintaktik va lug'aviy qismlar ikkinchi darajada qaraladi. Bunda urg'u asos va yasovchi birliklarga qaratiladi: *qishloq+dosh+larni*. Vazifa tahlilida esa ko'proq sintaktik munosabat birinchi mavqeda shakllanadi, so'z asosi boshqa so'roqqa javob bo'lsa-da, grammatik jihatdan boshqa so'roq olishi ham mumkin: *yaxshi+ga yondosh*. Otlashuv hisobiga

grammatik shakl sababli so‘rog‘i o‘zgarmoqda. *Stolda o‘tirmoq* – qayerda o‘tirmoq? Aslida, nimada o‘tirmoq. *Uyga ketdi* – qaerga ketdi? Aslida, *uy* – narsa, nima? so‘rog‘iga javob bo‘ladi.

Sintetik shakllarning hosil bo‘lishi, tarkibdagi har bir morfema va ularning ma’nolari, yaxlitlashuvdan so‘nggi mazmunlari asl (genetik) shakllarga nisbatan nomutanosiblikni yuzaga keltiradi. Shu jihatdan olib qaralganda, sintetik shakllarning hosil bo‘lishidagi ayrim nomutanosibliklar haqida fikr bildirishni lozim topdik.

-(i)miz, -(i)ngiz shakllari. II shaxs ko‘plikdagi egalik shakllari (ayrim shaxs-son shakllari ham) *-(i)miz, -(i)ngiz* ko‘rinishida ifodalanadi. Bu shakllar o‘z taraqqiyoti va rivojiga ega. Ko‘pchilik olimlar bu taraqqiyotni kishilik olmoshlari bilan bog‘laydilar (bu xususida yuqorida ham qayd etdik).

Tilshunos olim N. Mahmudovning qayd etishicha, asimmetriya tilning barcha sathlariga xos bo‘lib, fanning bosh masalalaridan hisoblanadi. Nomutanosiblik til morfem qurilishida ham amal qiladi. Bu xil o‘zgarishlar tilning boshqa sathlari birliklari, shuningdek, morfem birliklarning ma’no-vazifasiga ham ta’sir qiladi. Mutaxassislarning qayd etishicha, *biz aytganimiz yo‘q, siz o‘qishingiz kerak* kabi qurilmalar, aslida, *bizning aytganimiz yo‘q, sizning o‘qishingiz kerak* kabi qurilmalardan o‘sib chiqqan: qaratqich kelishigidagi so‘z bosh kelishik shakliga o‘zgaradi, ega – aytganimiz, o‘qishingiz, asli, kesim *yo‘q, kerak* so‘zlari bilan birikib, murakkab kesimga aylangan (*aytganimiz yo‘q, o‘qishingiz kerak*), egalik qo‘shimchalari (*-imiz, -ngiz*) esa turlovchidan tuslovchiga aylanadi.

Masalaning ikkinchi tomoni esa *-(i)miz, -(i)ngiz* shakllari tarkibi va ulardagi shaxs va son tushunchalarini belgilab olishda. Adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, mustaqil so‘zlarda (ismlarda) son ko‘rsatkichi birlik va ko‘plik shaklda ifodalanadi. Birlik sonda “nol” ko‘rsatkich bo‘lsa, ko‘plik sonda *-lar, -iz* (qadimda) shakli bilan ifodalanadi: *sovg‘a* – birlik; *sovg‘alar* – ko‘plik. Demak, birlik sonda son ko‘rsatkichi shaklan mavjud bo‘lmaydi. Shu sababli *-(i)m, -(i)ng* shakllarida shaklan son mavjud emas, aniqrog‘i nol ko‘rsatkichiga ega. Bu shakllar tashqi tomondan mutanosib holda faqatgina shaxsni ifodalaydi xolos. Son ko‘rsatkichi ko‘plikni ifodalashini hisobga olsak, *-(i)m+iz, -(i)ng+iz* shaklida shaxslarga qo‘shiladi va shakl murakkablashadi hamda nomutanosiblikni yuzaga chiqaradi. Ilgari faqat I-II shaxs ifodasini berib turgan shakl endilikda son ko‘rsatkichiga ham ega bo‘lib, shaxs va son tushunchasi kelib chiqadi. Bu xususida professor Sh.Rahmatullayev

shunday yozgan edi: “Egalik affikslari tarkibida odatda avval shaxs ko‘rsatkichi, keyin son ko‘rsatkichi joylashadi: *-m+iz*, *-ng+iz* kabi. Demak, I, II shaxs ko‘plik affikslari shaxs ko‘rsatkichi bilan son ko‘rsatkichining birlashuvidan tarkib topgan” [5: 145]. Darhaqiqat *-(i)miz*, *-(i)ngiz* shakllari tarixda shaxs va sonning birlashishidan hosil bo‘lgan murakkab – sintetik shakl hisoblanadi. Bunda son shaklining qayta tiklanishini ham kuzatish mumkin: *-(i)nglar*, *-laring* shakllari kabi. Umuman olganda, *-(i)miz*, *-(i)ngiz* shakllari murakkab – sintetik shakllar bo‘lib, ularning asl mohiyati ikki shakl bir mazmun ifodalash sharti bilan nomutanosiblik sodir etgan bo‘lsa, mazmunning kengayishi egalik, shaxs-son semalarining o‘rinlashuvi yangi nomutanosiblik uchun asos bo‘lgan.

-(i)nglar (-laring) shakli. O‘zbek tilining keyingi davr taraqqiyotida yangi kategoriya – hurmat shakli yuzaga keldi. Sh. Rahmatullayev bu taraqqiyot yo‘lini quyidagicha ko‘rsatadi: “*-lar* hurmat shakli son kategoriyasining ko‘plik shaklidan emas, balki egalik qo‘shimchasi tarkibida qatnashadigan *-lar* ko‘rsatkichidan o‘sib chiqqan... egalik qo‘shimchasi tarkibidagi son ko‘rsatkichida ma’no taraqqiyoti voqe bo‘ladi: Ko‘plik – sizlash – hurmat.

Keyinchalik bu hurmat ma’nosi shaxs ma’nosidan ajralib, mustaqillik kasb etadi. Natijada *-nglar* qo‘shimchasi ham ikkiga: *-ng* egalik qo‘shimchasi va *-lar* hurmat shakliga ajraladi (morfologik qayta bo‘linish yuz beradi)”. [5: 187] Bunda qayta bo‘linishdan boshqa hodisa sodir bo‘lgan. Shu bilan birga, *-lar* affiksining hurmat ma’nosi, shubhasiz, ko‘plikni ifodalovchi *-larga* aloqador, buning egalik qo‘shimchasi bilan qo‘llanishi asosida yuzaga kelganligini inkor etish qiyin. *-lar* affiksining hurmatni ifodalash xususiyati uning egalik qo‘shimchalari bilan qo‘llanish o‘rniga ham bog‘liq ekanligini nazardan qochirib bo‘lmaydi: *opa+m+lar//opa+lar+im* kabi.

Demak, yakka-yakka ifodalangan dastlabki holatiga nisbatan nomutanosib holda, yaxlit bir shakl *-nglar* qo‘shimchasi yuzaga kelib, qarindoshlikni ifodalovchi so‘zlarga qo‘shilib, hurmat ma’nosini bildiruvchi yangi morfema hosil bo‘ladi. Shuningdek, *-larcha* shaklida taxmin, chama mazmunini ifodalashga ham xizmat qiladi: *minglarcha odam*, *o‘nlarcha oliygoh* kabi. (Uning *boringlar* yoki *borlaring* tarzida qo‘llanishi ham o‘ziga xos xususiyatga ega.) Natijada *-(i)nglar* shakli ikki shaklning bir shakl sifatida ifodalanishi hisobiga nomutanosib bo‘lib qoladi.

Umuman olganda, o‘zbek tilida sodda va qo‘shma birliklarning farqi ularning tuzilishida bo‘lib, ma’no jihatidan esa ular hamma vaqt ham farqli belgilarga ega emas. Morfem tahlilda affikslarning qismlari faqat nutqda birikadi, ularning yaxlitligi sintagmatikada ko‘rinadi deb, ikki bosqichli morfem tahlil, so‘ng funksional tahlil qilish til sistemasida amal qiluvchi ikki fundamental jihat – paradigmatika va sintagmatika munosabatini nazarda tutmaslik oqibati (ma’lumki, fonema, morfema, so‘z va so‘z yasash modellari, so‘z birikmasi va gap andazalari xotirada saqlanuvchi, sintagmatikada ham shu tarzda namoyon bo‘luvchi til birliklaridir) hisoblanadi. Shuning uchun sintetik shakllarni ma’noli qismlarga bo‘lish mumkin bo‘lsa-da, paradigma nuqtayi nazardan yaxlit shakl ko‘rinishida olib qarash, yaxlit shakl sifatida tahlil qilish to‘g‘ri xulosalar chiqarishga olib keladi.

Mazmun talabi bilan sodir bo‘lgan, tahlilga tortilgan murakkablashgan (sintetik) shakllar tilda o‘ziga xos nomutanosibliklarni yuzaga chiqaradi. Shaklning mazmunga, mazmunning shaklga bo‘lgan munosabati birliklar orasidagi bog‘lanishni mustahkamlab, uzilmas holatga olib kelgan. Qo‘shimchalarning murakkablashuvi soddalariga nisbatan nomutanosib bo‘lib, yaxlitlashgan holatda ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qarang: Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. – М.; 1986. – С. 25-31.

2. Usmonov S. So‘zning morfematik va funksional analizi haqida // O‘zbek tili va adabiyoti. 1965. 1-son, – B. 39-40.

3. Махмудов Н. Семантико - синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. Автореф. дисс... д-ра. филол. наук. – Ташкент 1984. – С. 3.

4. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Sintaksis). – Toshkent, 1965. – B. 88 – 90.

5. O‘zbek tili grammatikasi. I jild. – Toshkent, 1975. – B. 148.

Morfologiyaning yangi amaliy bosqichi masalalari

Fazliddin Sharipov,

Guliston davlat universiteti,

“O‘zbek tilshunosligi” kafedrası dotsenti

E‘zoza Sharipova,

Guliston davlat pedagogika instituti,

“Xorijiy til va adabiyoti” yo‘nalishi talabasi

fazliddindpr@mail.ru

Annotatsiya. Keyingi asrda ham noelektron shaklda yaratilgan korpuslarga ehtiyoj borligi sezilib turdi. Chunki yangi ko‘rinishdagi korpuslarning yuzaga kelishi uchun noelektron korpuslar asos bo‘ldi, bundan tashqari, korpusni shakllantirish bazasi sifatida muhim manba vazifasini bajaradi.

Kalit so‘zlar: korpus, tarjima dasturlari, morfologik analizator, grammatik ma‘no, grammatik shakl, grammema, kvazigrammema, derivatemalar.

Korpus kompyuter asrigacha ham shakllanib ulgurgan edi. Lekin keyingi davrda tadqiqning korpus metodidan foydalanishga qiziqishi kuchayishi katta hajmli matnlarni qayta ishlashga to‘g‘ri kelganligi bois, kompyuter texnologiyalarining kirib kelishiga ehtiyoj tug‘ildi. Aksariyat olimlar tilni tadqiq etishda introspeksiya (o‘z-o‘zini kuzatish), tabiiy faktga tayanish usuli doim ham aynan bir xil natija beravermaydi, degan fikrni yoqlashadi.

O‘zbek tili morfologik lug‘atini yaratishning nazariy va metodologik asoslari xususida so‘z boradi. Bu esa o‘zbek tilining milliy korpusini yaratish, tarjima dasturlari, morfologik analizatorni ishlab chiqish, orfografik tekshiruv, morfologik-avtomatik analizator dasturini tuzish masalasi ushbu morfologik lug‘atning natijasi bilan bog‘liq. O‘zbek tilining agglyutinativ tabiati – uning behad katta morfologik tizimi bilan bog‘liqligini hisobga olgan olimlarimizning ushbu lug‘atni tuzishga jur‘at etmadi va bu bevosita o‘tgan davrda hali kompyuter texnologiyalarining rivojlanmagani hamda kompyuter savodxonligining darajasi pastligi bilan ham belgilanadi.

Ma‘lumki, grammatik lug‘at – barcha grammatik shakl hosil qiluvchi vositalarni o‘z ichiga oluvchi tizimli sohaviy lug‘at. Buning yorqin namunasi A.A.Zaliznyakning rus tili grammatik lug‘ati [6] bo‘lib,

u rus tilidagi ot, sifat, son, olmoshning grammatik o'zgarishlarini ters lug'at ko'rinishida namoyon qiladi. [3] Dastlab qog'oz ko'rinishida bo'lgan bu lug'atlar takomillashtirilib, elektron–onlayn lug'atlarga aylantirilgan, morfologik analizatorlar uchun dasturiy ta'minot vazifasini bajargan. Bu dasturiy ta'minot asosida matnning imloviy tekshiruvi, tarjimai, avtomatik morfologik tahlil kabilar amalga oshirilmoqda.

Bundan tashqari, 2021-yilda o'zbek tili fe'l shakllari lug'atini tuzgan Sh.Hamroyeva, O'.Xoliyorov va G.Abdualimovalarning uqtirishicha, o'zbek adabiy tilida 4000 atrofida fe'l mavjud (ular buni 5 jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati"ga tayanib aytmoqdalar). "O'zbek tilida bir fe'lning morfologik shakllari haddan ziyod ko'p bo'lganligi uchun boshqa tillardagi grammatik lug'atlardan farqli o'laroq faqat bitta fe'l tanlandi. Shu bitta fe'lning shakllari o'zbek tili imkoniyati naqadar boy ekanligini ochib beradi, manzarasini etarlicha namoyon etadi, qolaversa, boshqa fe'llarning shakllari uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi".[2: 492]

Bu lug'at yaratilishidan oldin o'zbek tili fe'l shakllari statistikasi haqidagi fikrlar A.Po'latov kitobidan boshqa adabiyotlarda aytilmagan va kun tartibiga ham qo'yilmagan. "O'zbek tilida fe'l shakllarini ko'rsatish uchun misol sifatida *ishlamoq* fe'li olindi. Fe'lning ba'zi shakllarini berishda, muvofiq kelishiga qarab, boshqa fe'llardan (masalan, yuvinmoq, o'qimoq, sevinmoq kabi) ham foydalanildi". [9: 18] Shunday qilib, A.Po'latov ilk bor 100 ming miqdorini ishlatgan va buning o'zi katta yangilik edi. [9: 357] Ammo bu lug'at bir fe'l doirasidagi izlanishlar har doim ham adekvat ma'lumot bera olmasligini ko'rsatdi.

Morfologik analizator – lug'at(leksikon)dagi so'zshakl va alohida so'zlarni qiyoslashga mo'ljallangan, so'zning grammatik xususiyatini ifodalaydigan algoritmlar to'plami. [4] Sintaktik parser matnni "tanish" funktsiyasiz ham ishlay olsa-da, tahlil jarayonida morfologik analizator tahlil natijasini faol qo'llaydi. Matnning grammatik axborot beruvchi razmetkasi sintaktik tahlil qoidalarini tuzishga yordam berishi aytilgan. [11: 50]

Umuman olganda, matnning avtomatik tahlili bir necha murakkab operatsiyadan iborat: kompyuter tabiiy tildagi matn tahlilini belgilangan algoritm asosida amalga oshiradiki, avtomatik tahlil davomida kompyuter matn haqida o'z tilida leksik-morfologik, sintaktik, semantik tasavvur hosil qiladi. Matnning avtomatik analiz va sintez jarayoni kompyuter lingvistikasining asosiy vazifalaridan biri sanaladi. Bu vazifa

sun'iy intellekt uchun lingvistik modellar yaratish va insoniyatning amaliy ehtiyojidan (masalan, avtomatik mashina tarjimasini) kelib chiqadi.

Eng muhimi yana shundaki, adabiyotlarda avtomatik tahlilning stemming, so'zshaklning lug'at asosidagi tahlili, mantiqiy yondashuv asosidagi tahlili, jadval [8: 65] asosida, lug'atsiz tahlil kabi turlari ko'rsatiladi. Mutaxassislar avtomatik morfologik tahlil stemmatizatsiya, lemmatizatsiya, grammemalash kabi asosiy bloklardan tashkil topishini uqtirishadi.

Umuman olganda, turkiy tillarning ko'p tilli polifunksional internet-servis dasturi morfoanalizator birikishlar qoidasining ikki tipi: bir so'zshakl ichidagi birikish qoidalari; "analitik shakllarni keltirib chiqaruvchi birikish qoidalari bilan ish ko'radi". Bunday qoidalarning mavjudligi morfoanalizator ish jarayonida algoritmlar ketma-ketligini kamaytiradi, jarayonni soddalashtiradi. Demak, o'zbek tili morfoanalizatorini ishga tushirish uchun morf, allomorf, so'zshakl, morfema va birikish qoidalari kabi muhim birliklar ajratilishi talab etiladi.

Yana bir narsaga alohida e'tibor qaratish lozimki, turkiy tillar morfologik tahlilini amalga oshirishda jahonda mavjud uch asosiy yondashuvning paradigmatic, avtomatik, generativ kabi turlaridan foydalanish mumkin. [10: 41-45;1: 196]

Demak, morfoanalizatorni ishga tushirish uchun, odatda, tarkibiy qismi: affiksalar morfemalar bazasi, asos morfemalar bazasi, tasniflash qoidalari, allamorflar mosligi qoidalaridan iborat bo'ladi. Morfoanalizatorida grammatik ma'no, grammatik shakl: grammema, kvazigrammema, derivatemalar ham o'zbek tili morfologik analizatori va unga asos bo'luvchi holatlarga olimlarimiz turlicha izoh berib o'tganlar. Qayd etilganlar shundan dalolat beradiki, o'zbek zamonaviy morfologiyasining amaliy bosqichi morfologiyaning eng istiqbolli yo'nalishi hisoblanadi. O'zbek tilining korpusini yaratish bu boradagi eng dolzarb vazifadir.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, tilning amaliy qo'llanishi bilan bog'liq ko'plab ishlarni, ya'ni hujjatlarni tayyorlash, matnlar tahriri, lug'at va qomuslar tuzish yoki ularga munosabat bildirish hamda boshqa jihatlarni kompyuter orqali bajarish o'zbek zamonaviy morfologiyasining yangi amaliy bosqichini boshlab beradi. Shundan so'ng o'zbek tilshunosligida yangi amaliy bosqichga o'tish, ya'ni amaliy filologik faoliyatni yo'lga qo'yish uchun amaliy filologiya bakalavri va amaliy filologiya magistri mutaxassislarini tayyorlash zaruriyatini

keltirib chiqarishi aytib o'tildi. Kompyuter lingvistikasi oldida turgan asosiy vazifalar, ya'ni kompyuterga ovoz orqali kiritish, o'zbek tiliga o'qitadigan va bilimlarni baholaydigan dastur yaratish, chizilgan surat, matematik formuladagi xatolik, matnda yo'l qo'yilgan orfografik, uslubiy hamda boshqa xatoliklarni aniqlovchi dasturini mukammal tarzda yaratish zarurat ekanligi asoslandi.

Til korpusini yaratish bugungi kunda har kuni nazoratda turadigan vazifa bo'lishi zarur. Chunki tilning belgilangan davrdagi, xilma-xil janr, rang-barang uslub, hududiy holda ijtimoiy variantdagi matnlarni va boshqa til sathlari bilan bog'liq muammolarni yechish uchun eng qulay va zamon talabiga mos dastur sifatida amaliyotga tatbiq etilishi zarur. Qanday yondashilishidan qat'iy nazar bugungi kun talabi asosida, ilmiy tadqiqotchiga mos, vaqtini besamar o'tkazmasligini hisobga olib, avtomatlashtirilgan tizimga solingan, ya'ni morfologik analizatorni yaratish eng dolzarb vazifa va bu o'zbek ilmiy tilshunosligining jahondagi tilshunosliklar qatorida turishini, albatta, ta'minlab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Antworth, E.L. PC-KIMMO: a two-level processor for morphological analysis. Occasional Publications in Academic Computing No. 16. Dallas: Summer Institute of Linguistics, 1990. – 273 p.

2. Hamroyeva Sh.M., Xoliyorov O'.M., Abdualimova G.H. O'zbek tilining fe'l shakllari lug'ati ("kiymoq" fe'li misolida): lug'at. – Termiz: Termiz davlat universiteti nashr-matbaa, 2021. – 492 b.

3. https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Грамматический_словарь_русского_языка_А.А.Зализняка.

4. http://www.solarix.ru/for_developers/docs/morphology_analyzer.shtml.

5. Гатауллин Р.Р. и друг. Формальные модели и программные инструменты компьютерной обработки татарского языка. – Казань: Академии наук, 2019. – С.39–40.

6. Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. 1977, 3-е издание – 1987.

7. Замонавий ўзбек тили. Морфология. (Масъул муҳаррир: Р.Р.Сайфуллаева). – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. – Б.196.

8. Марчук Ю. Компьютерная лингвистика. –Москва: МГУ, 2006. – С. 65.

9. Пўлатов А., Мўминова Т., Пўлатова И. Дунёвий ўзбек тили. Ўзбек тилида феъл шакллари ва уларнинг рус, инглиз тилидаги кўринишлари. – Тошкент: Университет, 2003. – Б 18.

10. Тузов В.А. Морфологический анализатор русского языка // Вестник СПбГУ, сер. 1. 1996. Вып. 1 (№15). – С. 41–45.;

11. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: GlobeEdit, 2020. – Б.50.

12. Шарипов Ф. Ўзбек тилшунослигида морфологияга оид илмий қарашларнинг шаклланиш тарихи // Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университетининг ахборотномаси. – Нукус, 2021. – № 1. – Б. 184-187.

13. Щипицина Л.Ю. Информационные технологии в лингвистике : учеб. пособие. – Москва: Наука, 2013. – С. 43.

О‘zbek tilshunosligida so‘z yasaliш masalasi

Fazliddin Sharipov,

Guliston davlat universiteti,

“О‘zbek tilshunosligi” kafedrası dotsenti

E‘zoza Sharipova,

Guliston davlat pedagogika instituti,

“Хorijiy til va adabiyoti” yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilining so‘z yasaliши tizimining tarixiy taraqqiyotining ilmiy asarlardagi aksini ko‘rishimiz mumkin. Xususan, turkiy tilning tarixiy taraqqiyotida so‘z yasaliшining alohida bo‘lim sifatida qaralganligi, uning tarkibiy masalalarining o‘zbek tilining tarixiy lug‘atlarining, badiiy asarlarining ilmiy tadqiqida aks etganini ko‘rishimiz mumkin.

Kalit so‘zlar: Affiks, prefiks, fonetik, vokalizm, singarmonizm, so‘z yasaliши, affiksatsiya, kompozitsiya

So‘z yasaliшining tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, tarixiy tilshunoslikda Abu Nosir Forobiyning sodda so‘z qonunlari haqidagi qarashlarida so‘zga qo‘shimchalar qo‘shilganda sodir bo‘ladigan holatlar (so‘zning fonetik tuzilishidagi o‘zgarishlar), sodda va qo‘shma so‘z, yasama so‘z namunalariga e‘tibor berganligi, Abu Rayhon Beruniyning so‘z etimologik qarashlarida so‘zni morfemalarga ajratish borasidagi qarashlarida aks etgan, ayniqsa, Mahmud Qoshg‘ariyning so‘z yasaliши va unga doir masalalarga maxsus ahamiyat qaratganligi, so‘zlarni

yasalganlik-yasalmaganlik belgisiga ko'ra tub va yasama so'zlarga ajratishi, affiksatsiyani so'z yasashning eng mahsuldor usuli sifatida qayd etishi, so'z yasashida hozirgi kunda ham alohida ta'kidlanayotgan so'z yasash asosi, yasovchi vosita, yasalma haqida fikr yuritishi, ayrim ot yasovchi va boshqa affikslarning so'z yasashdagi ishtiroki borasidagi qarashlari, bu bilan ham yangi so'zlar yasalishi mumkinligi kabi holatlarning o'zbek tilshunosligida qayd etib o'tilganligi [1] fikrimizni tasdiqlaydi.

Xuddi shu kabi muallifi noma'lum bo'lgan "At-tuxfatuz zakiyatu fil-lug'atit turkiya" kitobida ham XIII–XIV asrlarda tilshunoslikning boshqa masalalari bilan birga, so'z yasash masalasiga ham muallif alohida e'tibor qaratganligi, ayrim affikslarning so'z yasashida ishtirok etishini qayd etganligi ham olimlar tomonidan ta'kidlangan. [2] Bu ishda so'z yasalishi, so'z yasovchi affikslar, ularning qanday negizlarga qo'shilgan holda so'zlar yasashi kabi masalalarga alohida e'tibor berilganligi sharhlangan. Jumladan, ot yasovchi, sifat yasovchi, fe'l yasovchi affikslar qayd etiladi, ularning qanday ma'noli so'zlar yasashi, shuningdek, qo'shma so'zlar yasay olishi (sintaktik usul) doirasida ham ancha aniq fikrlar, qarashlar haqida fikr yuritildi. Muallif tomonidan hozirgi o'zbek adabiy tili so'z yasalishi tizimida qayd etilayotgan *-lik*, *-chi*, *-n*, *-dash*, *-m*, *-v*, *-ma*, *-gich* (variantlari bilan), *-man*, *-dan*, *-gi*, *-indi* kabi ko'plab ot yasovchi; *-ak*, *-li*, *-chak*, *-a* va boshqa ot va sifat yasovchi; *-la*, *-ar*, *-ik(-uk)*, *-kar* kabi fe'l yasovchi affikslardan bir nechasining qayd etilishi, qo'shma so'zlarning yasashida *bo'l*, *qol*, *bor*, *tur*, *ko'r*, *uylar* kabi fe'llarning ishtirok etishiga e'tibor qaratishi sharq tilshunosligida, jumladan, turkiy tilshunoslikda so'z yasalishi masalasiga qadimdan jiddiy e'tibor qaratilganligini asoslaydi. Albatta, turkiy tilshunoslikda so'z yasalishi masalalarining o'rganilishi alohida tadqiqotlarni talab qiladi.

Umuman, tilshunoslik tarixida so'z yasashiga oid qarashlar keyingi davrlarda ham to'xtab qolmaganligi, til tadqiqiga jiddiy yondashgan olimlar bu masalaga alohida e'tibor qaratganliklari, u yoki bu darajada ana shu hodisaning ayrim jihatlarini yoritib o'tganliklarini ko'ramiz. Masalan, Alisher Navoiyning ham o'zining «Muhokamat ul -lug'atayn» asarida *-i*, *-boz*, *-paz*, *-soz*, *-ar*, *-vul*, *-l*, *-dek* affikslarining so'z yasashdagi ishtirokiga alohida e'tibor berilganligi kuzatiladi. Shu tarzda, XX asr boshlarida ham, o'zbek tilshunosligida so'z yasashining ayrim jihatlarini davr talabi doirasida o'rganildi. Bu borada A.Fitratning qarashlari e'tiborga loyiq. Yuqoridagi talqinlardan ko'rinadiki, turkiy

tilshunoslikda soʻz yasalishiga oid masalalar alohida holda, keng koʻlamda, chuqur ilmiy oʻrganilmagan boʻlsa-da, bu hodisaga yondashuv, uni qayd etish, soʻz yasash usullari, tayanch tushunchalarini belgilash, asosiy holatlarni qayd etish olimlar diqqatini oʻziga jalb etgan. “At tuhfa” asarida bu masalaga, har holda, ancha jiddiy yondashilgan hamda tahlil etilgan. Shunga qaramay, aytishimiz mumkinki, oʻzbek tilshunosligida soʻz yasalishiga doir asosiy nazariy masalalarni hal etish, bu boradagi ishlarni zamon talabi darajasida rivojlantirish qadimdan turkiy tilshunoslik doirasida yaratilgan asarlar, qarashlar asnosida ham amalga oshirilgan boʻlishi mumkin. Boshqacha aytganda, oʻzbek tilshunosligining XX asrdagi holati, ayniqsa, soʻz yasalishi muammolarini ilmiy jihatdan tadqiq etish boʻyicha erishilgan yutuqlar, bevosita turkiy tilshunoslikda shakllanib kelgan qarashlarning davomi, ilmiy chuqurlashgan koʻrinishi boʻlishi mumkin. Shunday boʻlsa-da, XX asr boshlari oʻzbek tilshunosligi jahon tilshunosligining, ayniqsa, rus tilshunosligining aynan soʻz yasalishi borasida erishgan yutuqlaridan ham foydalangan.

XX asrning 30-yillaridan boshlab rus tilshunosligida soʻz yasalishi muammolariga nihoyatda katta eʼtibor qaratilgan. Ayrim olimlarning qator monografiyalari va maqolalari soʻz yasalishining turli masalalarini yoritishga bagʻishlangan. Ayniqsa, V.A.Bogoroditskiyning “Общий курс грамматики”[3] kitobi hamda “Очерки по русскому языку и введении языкознанию” [4] monografiyasining yuzaga kelishi goʻyo rus tilshunosligida soʻz yasalishiga doir tadqiqotlarning avj olishiga turtki boʻlgandek taassurot uygʻotadi. Chunki ana shu yillardan boshlab deyarli har yili oʻnlab maqolalar, koʻplab monografiyalar, maxsus boshqa tadqiqotlarga oid ishlarning nashr etilganligi diqqatga sazovor. Bu ishlarda ularda rus tili soʻz yasalishi tizimining eng dolzarb, turli-tuman masalalari tadqiq etilgan: jumladan, V.V.Vinogradov, P.A.Levkovskayaning maqolalari hamda “Akademik L.V.Shcherbakning umumlingvistik hamda grammatik qarashlari” nomli maqolalari [5: 7] bu boradagi ilk qadamlar boʻldi, deyish mumkin. Shu tarzda 1952-1957-yillar oraligʻida har yili oʻnga yaqin yoki oʻndan ortiq ilmiy maqola yoki monografiya nashr etilganligi kuzatiladi. Jumladan, Z.A.Potixa va Sh.F.Shanskiyning monografiyalarida [6] keltirilgan bibliografik koʻrsatkichlarda besh yuzga yaqin adabiyotlar qayd etilgan, ularning aksariyati bizga ham tanish. Oʻzbek tilshunoslarining koʻpchiligi bu ishlardan xabardor. Qayd etilgan ishlarning barchasi XX asrning 70-yillariga qadar nashr etilgan, bu borada V.V.Vinogradov,

V.P.Grigorev, A.A.Dementev, E.A.Zemskaya, G.S.Zenkov, K.A.Levkovskaya, V.V.Lopatin, I.S.Uluxanov, Z.A.Potixa, N.M.Shanskiy, M.V.Panov, M.N.Morozova, E.S.Kubryakova, E.O.Vinokur, A.P.Averyanova kabi olimlarning tadqiqotlari dolzarb mavzularga bag'ishlanganligi, qo'yilgan masalaning chuqur yoritilganligi, xulosalarining asosli ekanligi kabi ko'p jihatlari bilan faqat rus tilshunosligini nazariy jihatdan boyitibgina qolmay, umuman, dunyo tilshunosligi taraqqiyotiga, uning so'z yasalishi tizimi taraqqiyotini belgilovchi nazariy bilimlariga ham katta hissa bo'lib qo'shilgan. Bu esa, albatta, boshqa tilshunosliklarda so'z yasalishi muammolarini hal etishda nazariy manba vazifasini o'taydi, masalalarni to'g'ri va imkon qadar mukammal hal etishga ko'maklashadi. Hodisaga, uning mohiyatiga yondashuvni o'zgartiradi, tadqiqot metodlarini takomillashtirish, o'zgartirishni ta'minlaydi. So'z yasalishi, yasash usullari tushunchasini, yasash tiplari yoki modellari, yasama so'z tushunchasini, yasalma, yasama so'z ma'nosi, yasama so'z komponentlari, so'z yasalish tahlili, yasovchi asos, yasovchi vosita yoki element, qo'shma so'z, tub so'z yasovchi affiks, so'z yasalishi va shakl yasalishi munosabati, yasama so'z va so'z birikmasi munosabati, qisqartmalar va so'z yasalish munosabati, ma'no ko'chishi va so'z yasalishi munosabati, fonetik o'zgarishlar va so'z yasalishi, urg'u va so'z yasalishi, variantdorlik, so'z yasalish me'yorlari kabi yana ko'plab tushunchalar hamda masalalarning, shu jumladan, regulyarlik, unumli-unumsizlik yoki mahsuldor-mahsulsizlik tushunchalarining mohiyatini to'g'ri belgilashga, ularga har bir tilning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yondashish kabi holatlar, yasalmani sinxron yoki diaxron aspektida o'rganish, ya'ni ana shulardan kelib chiqib asoslashga ko'maklashadi. Bu tushunchalarni belgilashda nazariy jihatdan asos bo'ladi. Rus tilshunosligida keng qamrovda va chuqur tadqiq etilgan so'z yasalishiga aloqador ishlar turkiy xalqlar tilshunosligida ham bu sohaga e'tiborni kuchaytirdi.

Ozarbayjon tilshunosligida E.V.Sevortyaning "Аффиксы именного словообразования..."(1966), "Аффиксы глаголообразования" (1962) kitoblari nashr etildi. A.A.Yo'ldoshevning "Система словообразования в башкирском языке" tadqiqoti yuzaga keldi.

O'zbek tilshunosligida 1955-yilga kelib, "O'zbek tilida tarixiy so'z yasalishi muammolari" fundamental tadqiqoti yuzaga keldi. Shu mavzuda A.G'ulomov Moskvada doktorlik dissertatsiyasini

muvaffaqiyatli himoya qildi. Doktorlik dissertatsiyasi uchun tadqiqotning birinchi qismi – affiksatsiya qismigina tavsiya etilgan, shu qism yuzasidan bajarilgan ish hajmi 700 sahifa atrofida edi. A.G‘ulomovning ushbu dissertatsiyasi zotan ikki bo‘limdan iborat bo‘lgan: 1. Affiksatsiya. 2. So‘z qo‘shish (словосложение). Har bir bo‘limning o‘zi ham ikki qismdan tashkil topgan: 1) affiksatsiya: birinchi qism – otlarni yasovchi affikslar, ikkinchi qism – fe‘l yasovchi affikslar; 2) so‘z qo‘shish: birinchi qism – qo‘shma so‘zlar; ikkinchi qism – juft so‘zlar. Doktorlik dissertatsiyasi sifatida birinchi bo‘limning birinchi qismigina tavsiya etilgan, unda ot yasovchi affikslar haqida batafsil ma’lumot berilgan. Ishda, shuningdek, affiksatsiya vaqtida sodir bo‘ladigan fonetik o‘zgarishlarga keng to‘xtalib o‘tilgan. O‘zbek tili so‘z yasalishi borasidagi ilk ishlarga (U.Tursunov va Z.Ma’rufov ishlari) tanqidiy munosabat bildirib o‘tilgan.

A.G‘ulomov ilmiy faoliyatining salmoqli qismini o‘zbek tili so‘z yasalishi tizimining barcha, eng muhim nazariy masalalarini, o‘ziga xos jihatlarini (aynan, o‘zbek tiliga xos bo‘lgan xususiyatlarini, o‘zbek tili, ayniqsa, xalq tili materiallari asosida), shuningdek, umuman, so‘z yasalishi muammosini umumnazariy aspektda o‘rganish masalalari tashkil etadi. Albatta, bu fikr olimning boshqa sohalar (fonetika, morfemika, morfonologiya, morfologiya, sintaksis kabi sohalar) bo‘yicha olib borgan yirik tadqiqotlarini hech kamsitmaydi. Zero, olimning qayd etib o‘tilgan sohalar bo‘yicha olib borgan tadqiqotlaridagi mukammallik, ilmiy teranlik, yangi qarashlar, salmoqli xulosalar ham o‘zbek tilshunosligining betakror yutuqlari hisoblanadi va o‘zbek tilshunosligining keyingi taraqqiyoti uchun nazariy manba vazifasini bajaradi, deb o‘ylaymiz. Olim o‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi muammolari bo‘yicha eng ko‘p tadqiqotlar olib borgan tilshunoslar sardori bo‘lib qoladi.

A.G‘ulomov tilshunoslikning so‘z yasalishiga doir eng murakkab, munozarali nazariy masalalariga alohida e’tibor qaratadi. Chunki “so‘z yasash” yoki “so‘z yasalishi” tushunchalarining tub mohiyati, haqiqatan ham, tilda yangi so‘zlar yaratish – hosil qilish. Yangi so‘z hosil qilish – yaratish esa, tildagi mavjud vositalar va ulardan qaysidir usullarda foydalanish orqali amalga oshadi. Bu holatni o‘zgartirib, boshqacha talqinlar bilan izohlashga, bayon etishga harakat qilmaylik, mohiyat – shu, maqsad shu. A.G‘ulomov ta’kidlaganidek, til birliklari yordamida, ma’lum usul bilan so‘z hosil qilish mohiyatidan tubdan farq qilmaydi. Chunki yangi so‘z bo‘shliqdan olib hosil qilinmaydi, uning hosil

qilinishida til birliklari, mavjud vositalar ishtirok etadi, ular vositasida soʻz hosil qilish, albatta, ulardan qandaydir usulda foydalanish orqali amalga oshirishini tilshunoslik qoidalari tasdiqlaydi.

Xullas, soʻz yasashni bunday ikki xil izohlab, unga ikki xil maʼno berib oʻtirishga hech ehtiyoj yoʻq. Demak, A.Gʻulomov taʼrifida aks etgan “qanday usul bilan boʻlmasin” toʻgʻri belgilangan. Chunki tilda mavjud boʻlgan vositalar-birliklardan foydalanmagan holda yangi soʻz hosil qilib boʻlmasligi maʼlum.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Nurmonov A., Mahmudov N. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Камолот–Қатортол, 2000. – Б. 44–45.

2. Фозилов Э.И., Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. – Тошкент: Фан, 1978. – С.78–88.

3. Богородицкий В.А. Общий курс грамматики. – Москва-Ленинград: Соцэкгиз, №5.

4. Богородицкий В.А. Очерки по русскому языку и введению языкознанию. – Москва: Соцэкгиз, 1939.

5. Виноградов В.В. Сўз ясалиши, унинг грамматика ва лексикологияга муносабати // Тил назарияси ва тарихи масалалари. – Москва, 1952.

6. Потиха З.А. Современное русское словообразование. – Москва: Просвещение, 1970. С -384.

Шарипов Ф. Оʻzbek tilida shakl yasovchi affikslarning oʻrganilish tarixi. Ilm sarchashmalari // Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali. – Урганч, 2021. – № 3. – Б. 40.

Implitsitlik kategoriyasi xususida

Gaziyeva Maftuna,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Farg'ona davlat universiteti

maftunagaziyeva1989@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada implikatsiya kategoriyasi xususida so'z yuritiladi. Implitsit ma'no, implitsit bilim, implitsit fikr kabilar implikativ strukturaning asosiy qismi ekanligi e'tiborga olinadi.

Kalit so'zlar: implikatsiya, eksplikatsiya, implitsit ma'no, implitsit bilim, implitsit fikr, implikativ paradigma, kategoriya.

Kommunikatsiya ishtirokchilari o'zaro bir-birlari bilan har xil usul va vositalar orqali muloqot qiladilar. Muloqotning asosi esa borliqni anglash natijasida inson tafakkurida yig'ilgan ma'lumot va bilimlarga asoslanadi. Mavjud tushuncha, bilim, tasavvur va qarashlarga asoslangan ma'lumotlarning bir qismigina lisoniy va nolisoniy vositalar orqali namoyon bo'ladi. Ularning qolgan qismi inson tafakkurida katta hajmdagi ma'lumotlar sifatida saqlanadi. Bu ma'lumotlar bilishning umumiy fondi sanalib, ular kommunikantlarning o'zaro fikr almashishlari uchun lingvokognitiv kodlanish tizimini hosil qiladi. Inson tafakkurining asosiy qismi sanalgan va lisoniy moddiylashmagan fikrlarni inson nutqini tahlil qilish, ularga ishora qiluvchi til dalillari orqali o'rganish ko'pchilik tadqiqotchilarni qiziqtirmoqda.

Kommunikatsiya jarayoni va muloqotning asosi hisoblangan matn yoki nutqning mazmuniy strukturasi, ulardagi yashirin fikrlarni tadqiq qilish masalalari tilshunoslikning yangi yo'nalishlari uchun tadqiqot ob'ekti deb hisoblanmoqda. Kommunikatsiya jarayoni bilan bog'liq holda matn, nutq kabi birliklar tarkibidagi nutq ishtirokchilarining implitsit fikrlarini o'rganishga bo'lgan qiziqish tilshunoslikda "...ikkita qiziqarli va dolzarb yo'nalishning paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Kognitiv tilshunoslik va yashirin pragmalingsvistika tilshunoslikning mutlaqo yangi yo'nalishlari sifatida e'tirof etilmoqda. Bunday fikr muallifi matnning yashirin mazmuniga oid masalalar tadqiqiga pragmalingsvistik pozitsiya nuqtai nazaridan yondashish zarurligini ta'kidlaydi. Yashirin mazmun implitsitlashgan ma'no, fikr va intonatsiyaga asoslangan fikrlar sifatida namoyon bo'ladi"[1: 46].

"Implikatsiya termini lotincha implicatio so'zidan olingan bo'lib, u to'qish, chigallanish (spletenie, perepletenie), murakkablashish degan

ma'noni anglatadi. Implikatsiya termini tushunchasi ikki va undan ortiq fikrlarning mantiqiy bog'lanishi orqali hosil qilingan murakkab ifoda ko'rinishidir" [2: 194]. U mantiqiy fikrlash jarayonining mahsulidir. Haqiqatan ham nutqiy muloqot jarayoni ko'p aspektli hodisa sifatida tilshunoslikning yangi yo'nalishlarini qamrab oladi. Bu borada kognitiv tilshunoslik lisoniy vositalar ifodasi bilan moddiylashgan fikrlarni hamda muallif nutqi mazmuniy strukturasi tarkibida implikativ belgilari bilan yashirin mazmuniy strukturaning bir qismi bo'lgan nozik ma'no ottenkalari, kommunikantlar talaffuzi va intonatsiyasiga oid yashirin fikrlari, matn orti yoki misra oralig'idagi ko'rinmas nozik fikrlarning kognitiv asoslari va pragmatik mohiyatini tadqiq etish masalalariga o'z e'tiborini qaratadi. Bizga ma'lumki, lisoniy sistema birliklari orqali moddiylashgan ma'no va ottenkalar sof lingvistik plandagi tadqiqotlar tizimiga oid bo'ladi. Biroq tilning implikativ sistemasi muloqotning asosi hisoblangan matn yoki nutqning mazmuniga tegishli bo'lsa-da, bu mazmuniy strukturalarning mohiyati kognitiv tilshunoslik birligi deb e'tirof etilgan inson tafakkuriga xos bo'lgan konseptlarga borib taqaladi. Konsept haqidagi tushuncha muayyan millatga mansub bo'lgan til sohiblarining lug'aviy birliklar haqidagi qarashlari bilan bog'lanadi. Masalan, go'zallik haqidagi tasavvurlar turli madaniyatlarda turlicha talqin qilinadi, bu tushuncha erkak yoki ayollar tasavvurida olam haqidagi umumiy bilim fondiga nisbatan belgilanadi. Ayrimlar go'zallik konseptini faqat chiroyli kiyinish, yasanib yurish kabi tushunchalar bilan anglaydilar. Boshqalar esa bu konseptni umumiy tarzda insonning ichki va tashqi dunyoqarashi bilan bog'liq munosabatiga bog'laydilar. Ma'naviy va milliy urf-odatlar, diniy qadriyatlar bilan to'yingan go'zallik haqidagi tushunchalar yig'indisi go'zallik konseptini ifodalaydi. Shuning uchun ham olam haqidagi yaxshi va yomon tasavvurlar lisoniy birliklar bilan nomlanadi. Demak, konseptga asoslangan lisoniy nominantlarning mohiyati kognitiv jarayonga borib taqaladi. Bular esa, albatta, kognitiv tilshunoslik va pragmalingvistikaning hali e'tirof etilmagan muammolari sanaladi.

"Kognitiv fanlar, xususan, kognitiv lingvistika, uning tarkibiy qismlari, shu sohaga oid ilmiy tushuncha va bilimlar taraqqiyotiga oid ma'lumotlar XX asrning o'rtalarida shakllana boshladi. Lingvistlar tomonidan qabul qilingan "tilning mantiqiy tahlili", "kommunikativ lingvistika" va "pragmalingvistika" yo'nalishlaridan farqli ravishda kognitiv lingvistika o'zining dastlabki taraqqiyot bosqichlaridayoq nolingvistik tushuncha va nazariyalari hamda tilga hech qanday aloqasi

yoʻqdek tuyulgan **konseptual sxemalar, metaforik konseptlar, freymlar, modullar, obrazli sxemalar** va **konseptual integratsiya** kabi qoʻshirnoq ichidagi maʼnisiz (“**заумных**”) terminlar til sistemasi haqidagi yangi va qiziqarli ilmiy xulosalarning yuzaga kelishiga sabab boʻldi” [3]. Ayni paytda mazkur konsepsiya kognitiv lingvistika haqidagi dastlabki tasavvurlar hisoblanib, bu fan sirasiga kiruvchi yuqoridagi terminologik apparat nafaqat lingvokognitologiyani, balki antropotsentrik nazariya tarkibiga kiruvchi qator fanlarga tegishli boʻlgan tushuncha va qarashlarning ibtidosi sanaladi.

“Lingvokognitiv modellarga muvofiq tarzda implitsitlik hodisasining kognitiv shakllarini quyidagi tartibda ajratish mumkin: 1) implitsit bilim, 2) implitsit maʼno, 3) implitsit fikrlar. Implitsit bilim latent (yashirin) faktorlar sifatida lisoniy maʼnoga qoʻshiladi, kontekstual vaziyatlar bilan bogʻliq holatlarda ayrim lisoniy shakllar orqali namoyon boʻladi. “Implitsit maʼno” tushunchasi fanga L.V.Bondarko tomonidan kiritilgan boʻlib, u interpretatsion fikr komponenti hisoblanadi. U grammatik kategoriyalarning semantik markerlanmagan qismi sanaladi. Nutqdagi implitsit bilim lingvistik kuzatuvlar orqali kontekstga avtomatik ravishda qoʻshilib implitsit fikrlarni hosil qiladi. Nutqiy implitsit fikr bilan lisoniy implitsit maʼno oʻzaro farqlanadi” [4:10].

Badiiy matn mazmuniy strukturasiga tegishli boʻlgan yashirin fikrlar propozitiv struktura orqali namoyon boʻladi. Implitsitlashgan fikrlar mazmunning qaysi sathiga tegishli boʻlishi hamda qanday usul va metodlar bilan anglanishidan qatʼiy nazar ular nutq yoki matnning umumiy mazmuniga taalluqli boʻladi. Masalan, presuppozitiv mazmuniy qismning ifoda vositasi verbal birlik boʻlishi mumkin. Biroq implikativ mazmun tarkibiga kiruvchi hodisalarda verbal vositalar ishtirok etmaydigan birliklar ham mavjuddir. Shu nuqtayi nazardan ifodaning implitsit mazmuni oʻzaro farqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Матвеева Г.Г. Основы прагмалингвистики. – Москва: Инфра-М, 2022. – С. 46.
2. Словар иностранных слов. – Москва: Русский язык, 1988. – С. 194.
3. [хттпс://сйберленинка.ру/артислe/н/контсeпция-а-а-потeбни-в-свeтe-когнитивной-лингвистики-учeниe-о-слoвe](https://сйберленинка.ру/артислe/н/контсeпция-а-а-потeбни-в-свeтe-когнитивной-лингвистики-учeниe-о-слoвe) мурожаат санаси: 1.08.2023.
4. Ермакова Е.В. Имплитситност в художественном тексте (на

материале русскоязычной и англоязычной прозы психологического и фантастического реализма): автореф. дисс... док. филол.наук. – Саратов, 2010. – С. 10.

Tilshunoslik ijtimoiy taraqqiyot asosi sifatida

Xamdamova Xanifaxon,
filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.,
Jizzax politexnika instituti.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilining sofligi, jamiyat hayotidagi o'rni va jahondagi nufuzi haqida, tilning millat ravnaqida tutgan o'rni, uning rivoji uchun yurtimizda amal oshirilayotgan ishlar xususidagi fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, millat, jamiyat, xalqaro, madaniyat, xalq og'zaki ijodi.

Til bu madaniy hodisadir; shuning uchun har mamlakatning merosi uning tiliga bog'liq. Ma'lumki, bugungi ingliz tili xalqaro muloqot tili hisoblanadi, u hayotimizning har bir jabhasiga kirib borgan va siyosiy hamda iqtisodiy masalalarni hal etishni osonlashtiradi. Biroq, har bir mamlakat o'z tilini saqlab qolishga harakat qilishi kerak, chunki aynan til uni o'ziga xos qiladi va boshqa mamlakatlardan ajratib turadi. Biz ko'p tilli dunyoni saqlab qolishni istar edik, chunki har bir tilni o'rganishimiz bilan biz yangi bilimlarga ega bo'lamiz, Gyote shunday degan: "Inson nechta til bilsa, u shuncha marta odamdir". [3: 47] Boshqa tarafdin esa bugungi kunda dunyo aholisining katta qismi so'zlashadigan ingliz tilini bilishga yetarlicha baho bermaslik ham to'g'ri emas, chunki u iqtisodiyotning rivojlanishiga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida millat, mamlakat va, umuman olganda, jamiyat rivojlanishiga yordam ko'rsatadi.

Inson, eng avvalo, muloqot qiluvchi zotdir, shu bois, millatlarning tili unutilmasligi zarur, biroq rivojlanishimiz va komil bo'lishimiz uchun bir-birimizni tushunish qobiliyatiga ega bo'lishimiz shart. Butun tarix davomida mamlakatlar ko'pgina masalalarni echish uchun bir-biriga ehtiyoj sezgan va umumiy til ularning o'zaro muloqotini amalga oshirish imkonini bergan.

Tilning millat, davlat, jamiyat taraqqiyotidagi o'rni juda muhim, o'ta zaruriy va dolzarb deb izohlagan bo'lar edim. Zero, bu tushunchalar

o‘zaro dialektik bog‘liq va o‘zaro aloqador tushunchalardir. Millat, davlat, jamiyat taraqqiy qilar ekan, uning tili va tilshunosligi taraqqiy qilib boradi. Davlat, jamiyatdagi o‘zgarishlar birinchi navbatda tilda, xususan, uning leksikasida – lug‘at boyligida o‘z aksini topadi. Modomiki, til ijtimoiy xarakterga ega ekan, ijtimoiy hayotdagi taraqqiyot tildagi taraqqiyotni belgilab beradi [2: 73]. Va o‘z navbatida til va tilshunoslikning taraqqiyoti jamiyat, davlat taraqqiyotiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi... Buning isbotini bugungi kundagi dunyo manzarasidan topish mumkin – qaysi mamlakatda – jamiyatda tinchlik, farovonlik hukm surayotgan bo‘lsa, shu erda til va tilshunoslik taraqqiy qilyapti va buning aksi bo‘lgan mamlakatlarda til va tilshunoslik rivoji haqida fikr yuritish amrimahol.

Qolaversa, til, avvalo, millatni millat qiluvchi vosita, u millatning ko‘zgusidir. Zero, tilimizda bizning qiyofamiz, ma’naviyatimiz aks etadi, til millat vakilining ma’naviyatini namoyon qiladi. Mustaqillik davrining eng ulug‘ imkoniyat va ne‘matlaridan biri bu o‘zbek tilining o‘z yerida obro‘-e’tibor topishi, Davlat tili maqomini olishidir. Bugungi kunda o‘zbek tili milliy mafkuramizning tarkibiy qismlaridan va mustaqilligimizning bosh belgilaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Chet tilini o‘rganish “yaxshi taassurot qoldiradigan” tarjimayi holga ega bo‘lish yoki sayohat qilishda qo‘l keladigan vositadan ham jiddiyoq ahamiyatga ega [3:64]. U sizni aqlliyoq, tez qarorga keluvchi insonga aylantiradi va hatto suhbat olib borish qobiliyatingizni oshiradi. Psixologik tadqiqotlar ham ikki va undan ortiq tilda so‘zlashish afzalliklarini namoyon etmoqda. Ikki tilni biladigan odamning miyasi bir tilda so‘zlashadigan odamnikidan boshqacha ishlaydi. Afsuski, bugungi kunda qo‘llanayotgan ba’zi til o‘rgatish metodlari talabalarning vaqti va pulini behuda sarflaydigan mashg‘ulotlar, xolos. Til o‘qituvchilari chet tilini o‘rgatishda adabiyotni o‘qish va grammatik qoidalarni batafsil tahlil qilishga emas, balki ko‘proq suhbatlashish ko‘nikma va malakalariga alohida e’tibor berishlarini xohlar edim. Bunday darslarda o‘qish va yozishga asosiy e’tibor qaratiladi, so‘zlashuv va tinglab tushunishga juda kam yoki umuman izchil e’tibor berilmaydi.

Bugun yer yuzida olti mingga yaqin til va lahja bo‘lsa, ulardan bor-yo‘g‘i yuzga yaqini davlat tili maqomiga ega. Ular orasida o‘zbek tili ham borligi bizning baxtimiz, faxrimizdir. Shunga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida o‘zbek tilining davlat tili sifatida huquqiy maqomi aniq belgilab berildi. Shu tariqa, o‘zbek tili mustaqil davlatimizning bayrog‘i, gerbi, madhiyasi, Konstitutsiyasi qatorida

turadigan, qonun yo‘li bilan himoya qilinadigan muqaddas timsollaridan biriga aylandi.

Qarangki, dunyo xalqlari tarixini, ayniqsa, XX asrdagi, kuzatar ekanmiz, ne ajabki, ularning ko‘pchiligi o‘z milliy mustaqilligi uchun kurashni o‘z ona tiliga davlat tili maqomini berish uchun kurashishdan boshlashgan. Xususan, Hindiston, Pokiston, Bangladesh kabi Angliyaning, Afrikadagi Fransiyaning, Amerikadagi Ispaniyaning mustamlakalari bo‘lgan davlatlarda mustaqillik yo‘lidagi dastlabki kurash aynan o‘z ona tiliga davlat tili maqomi berish uchun kurashlardan boshlangan. Ammo, afsuski, ularning barchasi ham hali-hanuz o‘z niyatiga erishgan emas. Hozirgacha ham ayrim davlatlarda ingliz, ispan, fransuz va portugal tillari davlat tili hisoblanadi.

Bugungi kunda O‘zbekiston aholisining 60 foizdan ortig‘ini yoshlar tashkil etadi. Yoshlar jamiyat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma’naviy yangilanishining muhim subyektlaridan bo‘lib, jamiyatda sodir bo‘layotgan murakkab jarayonlarga o‘z ta’sirini o‘tkazishda va taraqqiyotni harakatga keltirishda muhim rol o‘ynaydi. Mustaqillik tufayli jamiyatimizda, ayniqsa uning madaniy-ma’naviy, ma’rifiy sohalarida sodir bo‘layotgan sifat o‘zgarishlari yoshlar ongi, dunyoqarashiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatmoqda.

Yoshlarda ona Vatanga faxr va iftihar tuyg‘ularini kamol toptirish, yurtimiz ravnaqi uchun o‘z hissasini qo‘shishga undash, yoshlarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash, sog‘lom turmush madaniyatini targ‘ib etish, mustaqil turmush arafasida turgan yoshlarda oila uchun mas’uliyat hissini shakllantirish, keksa avlod vakillariga hurmat-ehtirom munosabatida bo‘lish va xalqimizning boy ma’naviy qadriyatlar ruhida farzand tarbiyalash tuyg‘ularini takomillashtiirish, iqtidorli yoshlarni qo‘llab-quvvatlash hamda ularning o‘z aql-zakovatini namoyon etishda badiiy adabiyotning o‘rni nihoyatda katta.

Bu borada yana buyuk shoir Alisher Navoiy ijodiga murojaat qilamiz.

Alisher Navoiy butun faoliyati va ijodiyotini insonning baxt saodati uchun kurashga, halqning osoyishtaligiga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, adabiyot va san’at taraqqiyotiga bahshida etdi. U juda ko‘p o‘qishi, o‘qiganda ham uqib o‘qishi tufayli ulug‘ donishmand, davlat arbobi, o‘zbek adabiy tiliga asos solgan va o‘zbek mumtoz adabiyotini yangi taraqqiyot pog‘onasiga ko‘targan buyuk so‘z san’atkori, iste’dodli olim bo‘lib etishdi, juda qimmatli asarlar yaratdi, davrining madaniy hayotiga

rahbar, ilm-fan, san'at va adabiyot oqimlariga homiy, ko'plab shogirdlar yetishtirgan ustoz bo'ldi.

Alisher Navoiy juda katta va boy lirik va epik xazina yaratib qoldirdi. Ushbu lirik xazinaning asosini o'z ichiga 4 devonni qamrab olgan "Xazoyin-ul maoniy", fors-tojik tilidagi katta asari "Devoni Foni", "Nazm-ul javohir", "Munshaot", "Vaqfiya", "Xamsatul mutaxayyirin", "Holoti Pahlavon Mahmud", "Holoti Said Hasan Ardasher", "Muhokamatul-lug'atayin" va "Mezon-ul avzon" kabi asarlar tashkil etgan bo'lsa, epik asarlarning asosini "Xamsa", "Lison-ut tayr" asarlari tashkil etdi.

Navoiy o'z asarlarida u xoh lirik bo'lsin, xoh epik bo'lsin, hayot va insonni tarannum etdi. U hayotni e'tirof qiladi, uni sevadi, insonni sharaflaydi va ulug'laydi. Zero, olamning olam bo'lib yaratilishi ham asosan hayot guli bo'lgan inson uchundir.

O'zbek tili oddiy til emas, u agglyutativ tillardan biri bo'lib, xushmuomalalikning turli shakllariga egadir [4:114]. Bu til boshqa tillarda mavjud bo'lmagan grammatik elementlarga egadir. Shuning uchun ushbu tilni o'rganayotganlar turli qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Chunki, uni o'zlashtirish asnosida ular nutqning butunlay yangi qirralari bilan to'qnash kelishadi. Biroq bu bilan ular umidsizlikka tushmasligi zarur, har qanday tilni o'rganish mumkin va o'zbek tilini o'rganish yangi hamda qiziqarli madaniyat bilan tanishishni, boy leksikani o'rganishni bildiradi.

So'nggi yillarda O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan iqtisodiy va siyosiy aloqalari tobora kengayib bormoqda. Yurtimizdagi investitsiya uchun yaratilgan qulay sharoitlar sababli tadbirkorlar, bankirlar, dunyo sayyohlari uchun eng qiziqarli mamlakatlardan biriga aylanib bormoqda. Mana yaqinda internetda nufuzli sotsiologik tadqiqot markazlarining xulosalari asosida dunyoning borib ko'rish zarur bo'lgan eng jozibali 50 ta shahri e'lon qilindi. Bu ro'yxatda Samarqand shahri eng oldingi o'rinlarda turibdi. Shunga ko'ra, dunyo xalqlari orasida o'zbek tilini o'rganishga ehtiyoj va e'tibor ortishi mumkin. Yaponiya, Xitoy, Koreya yoshlarining o'zbek tiliga bo'lgan qiziqishlari va imkoniyatlari kuchli, ular sof o'zbek tilida nutq tuzish imkoniyatiga ega. Garchi AQSH va Yevropa yoshlari, slavyan xalqlari vakillari o'zbek tiliga xos bo'lgan spetsifik tovushlarni to'liq va to'g'ri talaffuz qila olmasalar-da, ularda ham o'zbek tilini o'rganishga ehtiyoj kuchli.

Texnologiyalar tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda va bu ta'limga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Masofali ta'lim, AKT vositalaridan

foydalanish, bugungi kunda daftar va kitoblarning o'rnini bosayotgan ba'zi elementlar hisoblanib bugungi kunda ta'lim jarayonida foydalanib kelinmoqda. Boshqa tarafdin shunday maktablar borki, ular ta'lim uchun boshqa muhitni taklif qiladi va maqsadlarni ko'zlaydi. Texnologiyalarni suiiste'mol qilish mumkin emas, talabalar o'zlariga qiziqarli masalalarda qarorlar qabul qilishda ishtirok etishlari kerak, ta'lim rag'batlantirilishi lozim, to'liq shaxs sifatida shakllanish uchun amaliy bilimlarga ega bo'lishlari lozim.

Tilning barcha tamoyillari bir xildek muhimdir va ularning hammasi o'rganilishi shart, chunki hech bir til to'liq o'rganib chiqilmagan va unda doimo qandaydir yangi qirrasini chiqadi va u ochilishi kerak. Bugungi kunda barcha tilshunoslar shu narsada yakdilki, odamlar so'zlashadigan tilni bilish bu abstrakt predmetni bilishdir. Bunday bilim konkret tovushlar, so'zlar va jummalarni bilishdan ko'ra ovoz chiqarib aytishning va tovushlar ko'llanilishining qoidalarini, yo'llarini va usullarini bilish hisoblanadi. Bu tilga nima tegishli va nima tegishli emasligini bilishdir, nimani aytsa bo'ladi va nimani aytsa bo'lmaslikni bilishdir.

Tilshunoslik va ma'naviyat tadqiqotlarida, sof lingvistik tadqiq usullaridan tashqari, kulturologik va sotsiologik metodlar – konsept tahlili, freymal, narrativ analiz, tasnif va tavsif, lingvistik rekonstruksiya usullari, ma'noning makrokomponent va mikrokomponent modeli, psixosotsiokulturologik eksperimentlar, matnlarning lingvoma'naviy tahlili – germeneytik metod kabilar qo'yilgan muammolarning samarali yechimi uchun muhim vositalar bo'lib xizmat qiladi.

Tilshunoslik va ma'naviyat tadqiqotlari ta'lim-tarbiya uchun xizmat qiluvchi, aniq samarani ko'zlab ishlaydigan yaxlit sistemaning lingvoma'naviy bazasini shakllantiradi.

Kun sayin chuqurlashib, o'tkirlashib borayotgan shaxs ma'naviyati muammosini hal etish, kelajak yaratuvchilari bo'lgan yuksak ma'naviyatli yosh avlodni voyaga etkazishning ilmiy va amaliy asoslarini vujudga keltiradi. Aslida, insonshunoslik fani bo'lgan lingvistikaning shaxs tarbiyasiga o'zining munosib va tabiiy hissasini qo'shishini ta'minlaydi. Tilshunoslikning shunchaki "tadqiqotlar tadqiqotlar uchun" tamoyili [2:78] asosida ish ko'rishidan shaxs ma'naviyati rivojiga, yosh avlodning shaxsiy takomillashuviga ko'maklashadigan, kerak bo'lsa, bunga daxldor sohalar oqimida yetakchi o'ringa ko'tarilishiga olib keladi.

Odamlar orasida bir tilda muloqot qilish qachon mumkin, qachonki ular ushbu tilni o'zaro tushunishsa; biroq ushbu til ular tarafidan qanday tushunilishi, qanday o'zlashtirilishini tushunish murakkab masaladir. Albatta, bu erda psixologik, ijtimoiy va genetik omillar muhim o'rin egallaydi. Til umumiy foydalanish predmeti hisoblanadi va bir vaqtning o'zida abstrakt mohiyatga ega.

Qachonki insonlar o'z ona tillarida o'qishni to'xtatar ekan, o'sha til yo'qolib ketish arafasiga kelib qoladi. Tillarni saqlab qolish bu o'sha xalqning madaniyati, urf-odati, rasm-rusumlarining saqlanib qolinishini anglatadi. Chunki, xalq taqdiri til taqdiri bilan bevosita bog'liq. Til har bir millat madaniyatining o'zagidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir // Xalq so'zi, 2017-yil 4-avgust.
2. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – М.: Просвещение, 1990.
3. Буранов Ж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983.
4. Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973.
5. Абдувахобова Д., Эргашев У. Формирование умений и навыков в учебной работе. Молодой учёный. 2014. 762-769.
6. Khamdamova Kh. The study of metaphors in philology. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. 11, Issue 11, November 2021.

“Hibat ul-haqoyiq” asari tarkibidagi shaxsga qarindoshlik, yaqinlik tushunchasini ifodalovchi soʻzlar semantikasi

Sindorov Lutfulla,

filologiya fanlari boʻyicha falsafa
doktori (PhD), OʻzMU Jizzax filiali,
lutfulla1803@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asaridagi shaxsga qarindoshlik, yaqinlik tushunchasini ifodalovchi soʻzlarning semalari, etimologiyasi yoritilgan.

Kalit soʻzlar: Ahmad Yugnakiy, “Hibat ul-haqoyiq”, sema, leksema, leksik birlik.

Yozma manbalar tilini oʻrganish leksikologiyaning nazariy qoidalarini asoslashga yordam beradi, mazkur tilda soʻzlashuvchi xalqning boshqa xalqlar bilan oʻzaro aloqa, munosabatlarini belgilash va baholashda muhim vositalardan biri sanaladi. Leksika tilning boshqa sohalariga nisbatan turli ichki va tashqi taʼsirlarni oʻzida mujassam etgani bois, xalqning madaniy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi oʻzgarish va oʻsishni aniqlashga koʻmaklashadi [7: 3]. Shu maʼnoda, tilning tarixiy rivojlanish jarayoni va lugʻat boyligini oʻrganishning keng tarqalgan usullaridan biri tildagi soʻzlarni mavzuiy guruhlarini ajratib tahlil qilishdir. Manbalarda istifoda etilgan soʻzlarning qaysi soha tarmoqlariga oidligini aniqlash tilshunoslik uchungina emas, boshqa fanlar uchun ham qimmatli maʼlumot beradi. Shuningdek, yozma yodnomalar tilidagi leksemalarni mavzuiy jihatdan guruhlashtirish asar yaratilgan davr xalqlarining maʼnaviyati, huquqiy saviyasi, qoʻshni va qardosh xalqlar bilan olib borgan hamkorlik munosabatlari haqida toʻliq tasavvurga ega boʻlish imkoniyatini beradi [6: 16].

Sharqshunos olim Y.E.Bertels qadimgi oʻzbek adabiy tilidan (aniqrogʻi, eski turkiy adabiy tildan) klassik oʻzbek adabiy tiliga oʻtishda “Hibat ul-haqoyiq” koʻprik vazifasini oʻtagan deb koʻrsatadi. Bu borada tilshunos olim Qozoqboy Mahmudov tomonidan bajarilgan ishlar oʻzbek tili va adabiyoti tarixini oʻrganishda muhimdir. U 1964-yilda “Hibat ul-haqoyiq” tilining fonetik va morfologik xususiyatlari” mavzusida nomzodlik ishini yoqlagan. 1972-yilda “Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asari haqida” nomli monografiyasini eʼlon qilgan. Kitobda asarning fonetik va morfologik jihatdan tadqiq etilishi bilan birga ikkinchi nusxaning arab yozuvidagi tanqidiy matni, transkripsiyasi, sharh

va lugʻati berilgani oʻzbek tili tarixini yoritishda katta ahamiyat kasb etdi.

Darhaqiqat, asar tiliga mansub leksik qatlamlar, fonetik va grammatik xususiyatlarning qarluq, chigil, yagʻmo, uygʻur tillari negizida shakllangan adabiy til bilan mushtaraklik ekanligi, ayniqsa, keyingi asrlarda bitilgan asarlar tiliga yaqinligi kabilar eski turkiy adabiy tildan eski oʻzbek adabiy tiliga oʻtishda “Hibat ul-haqoyiq”ning vosita boʻlganligini koʻrsatadi. Asar oʻzining leksik xususiyatlari bilan oʻsha davrdagi eski turkiy adabiy tilining lugʻaviy boyligini aks ettiradi.

Soʻzlarni mavzuiy guruhlariga jamlash tilning ichki qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda emas, koʻproq tashqi belgilari orqali amalga oshiriladi. Bunda soʻzning maʼnosi qaysi turkumga aloqadorligi yetakchi oʻrin tutadi. Bu jihatdan soʻzlarni mavzuiy guruhlariga ajratish leksemalarni leksik-semantik guruhlariga boʻlib oʻrganish usulidan farq qiladi va u oʻzida tilning spesifik munosabatlarini gavdalantirmaydi [9: 163].

Turkologiya va oʻzbek tilshunosligida turkiy tillar leksikasini mavzuiy guruhlariga boʻlib tahlil qilish borasida E.Fozilov, F.Isxakov, B.Abdushukurov, I.Ismoilov, S.Nominxanov, D.Bozorova, B.Bafojev, E.Begmatov, I.Nosirov, H.Dadaboyev, M.Abdulxayrov, Z.Xolmanova singari turkolog va tilshunoslar tomonidan turli tadqiqotlar amalga oshirilgan. Mavjud tajribaga tayangan holda “Hibat ul-haqoyiq” leksikasini semantik maydon, mavzuiy guruhlar boʻyicha oʻrganishga harakat qildik.

Shaxsga qarindoshlik, yaqinlik tushunchasini ifodalovchi semantik guruh: ata – “ota”, ana – “ona”, er – “erkak”, tişi – “xotin”, oğul – “oʻgʻil”.

VI-XI asr bitiglarida “ota” maʼnosida **ata**, **qaŋ** kabi terminlar ishlatilgan, yaʼni dastlabki atama “Oltun yorugʻ” (DTS,43) hamda “Qutadgʻu bilig” asarida kelgan: *Oğul toğsa qılqı ataqa yonur* – Agar oʻgʻul tugʻilsa, uning qilgʻi otasiga oʻxshaydi (DTS,65). “Hibat ul-haqoyiq”da ayni semada uchraydi: *Atası atı Mahmudiy Yugnakiy*.

Qaŋ soʻzi dastavval Kultegin bitigtoshida qayd etilgan: *Oğlı qaŋiŋ tāk...* (DTS,419). Bu leksema Turfon matnlarida qoʻllanishda davom etgan boʻlsa-da, keyingi davr manbalarida kuzatilmaydi. Demak, X asr oxiri – XI asr boshlarida isteʼmoldan chiqqan.

XI asrlarda, jumladan, “Devonu lugʻotit turk” asarida **ata** leksemasi qatori Tibet tilidan oʻzlashgan **aba** (DTS,1) istilohi ham qoʻllanishda boʻlgan. Ushbu soʻzni “ajdodlar” maʼnosidagi arabcha **aba**

o‘zlashmasidan farqlash kerak. Turfon matnlarida **baba** o‘rganilayotgan semani anglatgan (DTS,76). Ammo mazkur ikkala atama ham keyingi yillarda bitilgan manbalar tilida ifodalanmaydi.

VI-X asrlarda “ona” ma’nosi **ög, ana** so‘zlari bilan berilgan. Ög so‘zi qadimgi turkiy yodgorliklar va “Qutadg‘u bilig” asarida ko‘zga tashlanadi: *On ay eltdi ögüm* – Meni onam o‘n oy ko‘tarib yurdi (DTS,378). Aqrabolik oti o‘rganilayotgan dostonida uchramaydi. Biroq bugungi kunda atama *o‘gay* so‘zi tarkibida saqlanib qolgan.

ana so‘zi “Oltun yorug‘” asari va Turfon matnlarida ifodalangan: *Anasin babasın oğlanı sevärçä* – Ota-onasini farzandi kabi yaxshi ko‘radi (DTS,43). XI asr yodnomalarida o‘z ma’nosini davom ettirgan: *Kenč anasin emdi* – Bola onasini emdi (DTS,43). Leksema “Hibat ul-haqoyiq”da ham qo‘llanilgan: *Ata bir ana bir uyalar bu xalq*. Shuningdek, “Devonu lug‘otit turk” asarida *aba* (DTS,1) va *apa* (DTS,47) so‘zlari “ona” ma’nosini bildirgan. Ko‘rinadiki, *ana* termini asosan farzandli ayollarga nisbatan qo‘llangan, keyingi davrlarda semantik doirasi kengaygan.

VI-XI asrlarda **är** (*er*) so‘zi “erkak kishi”, “jangovar, mard” ma’nolarida ishlatilgan (DTS,175). “Devonu lug‘otit turk” asarida **ärän, ärkäk** co‘zlari “er kishi” ma’nosini anglatgan (DTS,176, 179). Tadqiqot ob’ekti qilib olingan dostonida **är, ärän** shakllari qo‘llangan: a) “erkak kishi”: *Tišisi qalib bir azin är bilä*; “mard”: *Är eş ezgügisidin öküš xayır kelür; Söñäkkä yilik tek äränä bilig*.

Qadimgi turkiy manbalarda **urı** termini “o‘g‘il” (DTS,614), **oğul** (DTS,364) esa “farzand”, “hayvonlar bolasi” ma’nolarida ishlatilgan, VI-X asrlarda *urı oğul* juft istilohi XI asrda *urı oğlan* tarzida qo‘llangan. “Hibat ul-haqoyiq” asarida *oğul* “o‘g‘il” semasida ishlatilgan: *Adib Ahmad oğli yoq ol hiç šaki*.

Tiši Turfon matnlari, “Qutadg‘u bilig” (DTS,565), “Hibat ul-haqoyiq” dostonida “ayol” ma’nosini anglatgan: *Tišisi qalib bir azin är bilä*. Shu bilan birga, Turfon matnlarida **iši**, “Oltun yorug‘” asarida **işilär**, “Devonu lug‘otit turk” asarida **işlär** (DTS,214-215) shakllari qo‘llanishda bo‘lgan. Bundan tashqari, qadimgi turkiy va eski turkiy tilning ilk manbalarida **qatun** (DTS,436), **urağut** (DTS,614), **evlig, evlük** (DTS,190) sinonimlari ishlatilgan: *Xan işi bolsa, qatun işi qalur* – Xoqonning ishi bo‘lsa, xotin ishi qoldirilar (DLT,I,388). Biroq qayd etilgan istilohlar biz ilmiy izlanish olib borayotgan asar tilida mavjud emas.

Soʻzlarni mavzuiy guruhlarga ajratish muayyan xalq tilida qaysi sohalarga oid leksikaning boy yoki kambagʻalligini belgilashda katta oʻrin tutadi. Oʻz va oʻzlashgan qatlam leksikasini mavzuiy guruhlarga boʻlish va ularni qiyosiy oʻrganish oʻz qatlamda qanday sohalarga oid soʻzlar saqlanib turgani, qaysi sohalarga doir leksemalar tarixan isteʼmoldan chiqib ketgani va ular oʻrnini oʻzlashgan soʻzlar egallaganini aniqlashga yoʻl ochadi. Ayni paytda aytish joizki, xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti, madaniy turmushi, diniy qarashlariga oid maʼlumotlar soʻzning mavzuiy guruhlarida oʻzining yaqqol ifodasini topadi. Demak, leksemalarni mavzuiy guruhlarga ajratib tadqiq etish tilning xalq hayoti bilan bogʻliq tomonlarini yoritish uchun xizmat qiladi [8: 121].

Asarda hayotning deyarli barcha sohalariga oid narsa-predmet, voqea-hodisalarni ifodalovchi leksemalar uchraydi. Binobarin, soʻzlarni mavzuiy guruhlarga ajratish til lugʻat tarkibini tizimli oʻrganishning qulay usullaridan hisoblanib, dostonda qoʻllanilgan leksik birliklarning qaysi sohaga tegishli ekanligini, kelib chiqishini, oʻz qatlamga doir soʻzlarning oʻzlashmalar bilan oʻzaro munosabatini hamda ularning qoʻllanish doirasini aniqlashga, tilning tarixiy va zamonaviy holatini baholashga, qolaversa, xalq tarixini atroflicha yoritishga koʻmaklashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdushukurov, Baxtiyor. “XI–XIV asr turkiy yozma manbalarda qoʻllanilgan zoonimlar.” *Oltin bitiglar–Golden Scripts* 1.1 (2019).
2. Kurolovich, Sindorov Lutfilla, and Mamaradjabov Yokubjon Umedovich. “PSYCHOLOGICAL TECHNIQUES FOR RAPID MEMORY OF THE ENGLISH LANGUAGE.” *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences* 1.12 (2022): 170-176.
3. Kurolovich, Sindorov Lutfulla. Semantic Groups Of The Lexicon Of The Work Hibatul Hakoyik. *The American Journal of Social Science and Education Innovations* 2.07 (2020): 315-321.
4. Lutfulla, S. (2019). SOME ASPECTS OF THEONIMS IN THE WORK “KHIBATUL KHA KOIK” (“Gift of Truth”). *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 8(10), 91-97.
5. Saidov, Sohibxon, and Lutfulla Sindorov. Ingliz tilidashakldosh soʻzlarning qoʻllanilishi. *Zamonaviy dunyoda ilm-fan va texnologiya* 1.7 (2022): 293-297.
6. Абдулхайров М. “Девони Мунис” тилининг лексик қатламлари. Филол. фан. ном. ...дис. автореф. –Т.: 1996. –Б. 16.

7. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т.: Фан, 1983. –157 б.
8. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: ФАН, 1985. –Б. 121.
9. Гольдин В.Е. Об одном аспекте изучения тематических групп слов // Язык и общество. Вып. 2. –М.: 1970. –С. 163;
10. Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асари ҳақида. –Т.: Фан, 1972. –300 б.
11. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). –Т.: Университет, 2001. –599 б.
12. Синдоров, Лутфулла. “Ҳиббат ул-ҳақойиқ достонидаги арабча ўзлашмаларнинг тарихий-этимологик таҳлили”. Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы 1.1 (2022): 610-613.
13. Филин Ф. О лексико-семантических группах слов // Езиковедски исследования в честь на академ. СТ. Младенова. –София, 1957. –С. 525-531.

Uyg‘ur yozuvi mavzusini o‘qitishda interfaol usullardan foydalanish

Abduvaliyeva Dilnoza,
filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent.v.b.,
Jizzax davlat pedagogika instituti,
dilnoza6681@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada qadimgi turkiy til moduli yuzasidan uyg‘ur yozuvi mavzusini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish metodikasi xususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Turkiy adabiy til, turkiy-run yozuvi, uyg‘ur yozuvi, umumxalq tili, tuman kunlik yozuv, Ural-oltay nazariyasi, qadimgi turkiy til, o‘zbek tili tarixi va o‘zbek tilining tarixiy grammatikasi.

O‘zbek tili tarixi fani ayni paytda respublikamiz oliy o‘quv yurtlarining o‘zbek filologiyasi fakultetlarida mutaxassislik fani sifatida o‘qitiladi. Mazkur fanning boshlang‘ich qismi esa qadimgi turkiy tilga borib taqaladi. “O‘zbek tili tarixi” darsligi muallifi N.Rahmonov qadimgi turkiy til tilshunoslikning bir sohasi va o‘quv predmeti sifatida o‘tgan asrning 80-yillarida paydo bo‘lganligini, boshqa turkiy tilli

respublikalarda esa ancha yillar oldin – 60-yillarda boshlanganini ta’kidlaydilar. Mazkur maqolada ushbu fanning qadimgi turkiy til kursiga kirish, qadimgi turkiy til manbalariga bag‘ishlangan amaliy mashg‘ulotlar mavzusi mazmunini ochishda qo‘l kelishi mumkin bo‘lgan interfaol metodlar xususida so‘z yuritmoqchimiz.

Avvalo mavzuga doir nazariy bilimlarni yodga olish uchun dastlab o‘tilgan mavzu yuzasidan asosiy tushunchalar tahlilini o‘tkazishga mo‘ljallangan topshiriq bilan amaliy mashg‘ulotni boshlash maqsadga muvofiqdir. Masalan,

1-amaliy ish. “Tushunchalar tahlili” metodi orqali mavzuga oid asosiy tushunchalarga izoh bering. O‘qituvchi tomonidan berilgan qo‘shimcha ma’lumotlarni 3-ustunga yozing.

1	2	3
“O‘g‘uzxon”		
“Xuastuanift”		
“Maytri simit”		
“Oltun yorug‘”		
“Syuan-szan”		
“Devonu lug‘atit turk”		
Anatkak tili		
Tabg‘ach tili		
Shingqu Sheli tudung		
“Qutadg‘u bilig”		
“Hibat ul haqoyiq”		

2-amaliy ish. Hozir “uyg‘ur yozuvi” nomi bilan atalayotgan qadimgi turkiy alifbo yozma manbalarda bir qancha nom bilan yuritilgan. Quyidagi jadvalning birinchi ustunida berilgan manbalarda mazkur yozuv qanday nomlar bilan atalganligini toping va jadvalning ikkinchi ustuniga yozing.

Manbalar	???
Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk” asarida	
Alisher Navoiy maktublarining birida	
XIII asrda yashab ijod etgan shoirlardan biri Puri Bahoi Jomiy she’rlarida	

Ibn Arabshoh “Ajoibu-l-maqdur fi-navoibi Taymur” otli asarida	
“Fokihatu-l-xulafo” asarida	
“Hibatu-l-haqoyiq”ning 1480-yili Istanbulda Abdulrazzoq baxshi ko‘chirgan qo‘lyozmasida	

3-amaliy ish. “Tasdiq-inkor testi” orqali mavzu bo‘yicha egallagan bilimlaringizni sinang. Quyida berilgan uyg‘ur yozuviga oid ilmiy fikrlarni ma’qullasangiz, javoblar varaqasiga **“Ha”**, inkor etsangiz **“Yo‘q”** javobini yozing.

Fikr	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Javob											

1. Alisher Navoiy o‘z maktublarining birida uyg‘ur yozuvini “turkcha xat” deb atagan.

2. Hozirgacha yetib kelgan uyg‘ur yozuvi yodgorliklarning eng eskilari islom davriga kelib yaratilgan

3. Uyg‘ur xatining muhim xususiyatlardan yana biri shuki, unda unlilar muntazam yoziladi.

4. XIII asrda yashab ijod etgan shoirlardan biri Mahmud Koshg‘ariy o‘z she‘rlaridan birida uni “uyg‘ur xati” (xatt-i uyg‘uri) deb atagan.

5. X asrda qoraxoniylar davlatida islom rasman qabul qilindi.

6. Puri Bahoi Jomiy turklarning yozuvi haqida ma’lumot berar ekan, arab xatini emas, uyg‘ur xatini keltiradi.

7. Uyg‘ur alifbosida harflar o‘n to‘qqizta.

8. Uyg‘ur yozuvi O‘rta Osiyoda XV asrning oxirlariga qadar arab xati bilan yonma-yon qo‘llanildi.

9. Islom ta’siridan yiroqdagi turk-buddistlar yozuv an’anasini uzmay, XVIII asrda ham undan foydalanganlari ma’lum

10. Temuriylar zamonida yashab o‘tgan tarixchi Ibn Arabshoh ham ushbu yozuvning “chig‘atoyliklar”da shuhrat topganligini ta’kidlab, yozadi: “Ular (“chig‘atoyliklar”) o‘zlarining tilxat, maktub, farmon, xat, kitob, bitim, solnoma, she‘r, qissa, hikoyat, hisob, xotira va devonga tegishli hamma ishlarini, chingizona tuzuklarini shu yozuvda yozadilar.

11. Uyg‘ur yozuvi “Hibatu-l-haqoyiq”ning 1480-yili Istanbulda Abdulrazzoq baxshi ko‘chirgan qo‘lyozmasida “Turkcha xat” deb atalgan.

4-amaliy ish. Berilgan yopiq testlarga javob bering.

1. Uygʻur alifbosida harflar soni.
2. Alifbo tarkibidagi harflarning koʻpvazifalilik xususiyati haqida alohida toʻxtalgan olim.
3. Mahmud Koshgʻariyning taʼkidlashicha, turkiy tildagi nechta tovush uygʻur yozuvida maxsus belgisiga ega emas?
4. Turkiy tildagi qaysi tovushlar uygʻur yozuvida maxsus belgisiga ega emas?
5. awaxa, vazaqa, yakäsa, manasa, ... Bular nimani anglatadi?
6. Matnlarda choʻziqlikni ifodalash uchun harflar qay holatda qoʻllangan?
7. Unlilarning muntazam yozilishi qaysi yozuvga xos?

5-amaliy ish. Uygʻur yozuvida bizgacha yetib kelgan yozma yodgorliklarga taalluqli maʼlumotlarni quyida berilgan manbalar asosida namunada berilganidek guruhlang.

1. Mazkur manbaning bosh qahramoni haqidagi rivoyatlar turkiy badiiy adabiyotning eng eski, shuning bilan birga, keng tarqalgan namunalaridandir. Rivoyatlarning eng eskisi uygʻur xatida bitilgan.

2. Bu asar moniylikning falsafiy-taʼlimiy asaridir. Ilk oʻrta asrlarda asarning oʻrtancha eroniy, sugʻdcha, turkiy, xitoycha versiyalari keng tarqalgan edi. Tavbanomaning turkiy versiyasi turk moniy falsafasining, shuning bilan birga, qadimgi turkiy til va moniylik davri turk adabiyotining qimmatli obidasidir.

3. Mazkur asar tan sulolasi davrida oʻtgan noʻmchi sayyoh Syuan-shanning Budda yashagan oʻlkalarga muqaddas safari xususidagi memuar boʻlib, oʻzida oʻnlab afsona va rivoyatlarni, budda falsafasi, qadimgi Sharq xalqlarining ijtimoiy-siyosiy, madaniy turmushiga, ular yashagan mamlakatlar geografiyasi, tarixiga oid maʼlumotlarni jamlagan.

4. Ushbu yozma manba buddizmning mahayana mazhabiga oid asar boʻlib, ilk oʻrta asrlarda sanskrit, xitoy va qadimgi turkiy versiyalarda tarqalgan edi. Asarning sanskritcha oti “Suvarnaprabhasa”, turkiy versiyasining toʻliq oti “Altun önlüg yaruq yaltrıqlıg qopta kötrülmiş nom iligi” (“Oltin tusli tovlanuvchi hammadan ustun noʻm tojdori”) dir.

5. Asar asli sanskrit tilida yaratilgan. Budda taʼlimotining yirik bilimdonlaridan biri Aryachantri uni sanskritcha nusxadan tohar tiliga oʻgirgan. Toharcha nusxadan esa Partanarakshit Karnavajiki qadimgi turkiyga tarjima qilgan.

6. Asar qo'lyozmasi hozir Parijdagi Milliy kutubxonada saqlanmoqda. Qo'lyozmada dostonning boshlanishi ham, yakuni ham yo'q. Matnning jami 42 sahifa (21 varaq). Har sahifada uyg'ur yozuvli matn 9 qatordan bitilgan bo'lib, jami 376 satrdir. Qo'lyozmaning bitilgan sanasi ma'lum emas. Xat uslubiga qaraganda, chamasi, XIII–XIV asrlarda ko'chirilgan ko'rinadi.

7. Ushbu dostonning ildizi miloddan burungi chog'larga tutashadi. Dostonda turkiy xalqlarning qadimgi inonch-qarashlari, turkiy qavmlarning kelib chiqish tarixi aks etgan. Mazkur manba uzoq asrlar davomida sayqal topib, takomillashib kelgan xalq dostonidir.

8. Asarning Sankt-Peterburgda saqlanayotgan nusxasi. Ushbu qo'lyozma Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt- Peterburg bo'limida saqlanmoqda. Asar uyg'ur xati bilan o'ram qog'ozga bitilgan. Matnning bosh qismi chirib, titilib ketgan. Saqlanib qolgani 160 satrdan iborat. Yozuv shakli, xat uslubiga ko'ra mazkur matnni uyg'ur yozuvli yodgorliklarning eng eskisi deyish mumkin.

9. Asar o'n ikki bo'lim(bölüg)dan tuzilgan. Qism(tegzinč)lar boshida ularning sarlavhasi va tartib ko'rsatkichi qayd etiladi.

10. Asarning Qumul yaqinidan topilgan qo'lyozmasi mavjud nusxalar orasida alohida o'rin tutadi. Uyg'ur yozuvli ushbu qo'lyozma hozir Urumchidagi tarix muzeyida saqlanmoqda. Qo'lyozma ancha uringan, ayniqsa, so'nggi varaqlari titilib ketgan, parokanda. Shunga qaramay, qo'lyozmaning ahamiyati katta. Xati nafis, e'tibor bilan bitilgan kitob. Aftidan, katta bir amaldor buyurtmasiga ko'ra tayyorlangan ko'rinadi.

Namuna: “Og‘uzxoqon” dostoni – 1, 6, 7

“Xuastuanift” - _____

“Syuan-szan kechmishi” - _____

“Oltun yorug‘” - _____

“Maytri simit no‘m bitig” - _____

? Test

1. Uyg'ur yozuvi Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida qanday nom bilan tilga olinadi?

A. Turkcha xat

B. Turkcha yozuv

C. Xatti uyg'uri

D. Mo'g'ul xati

2. “Ular (“chig‘atoyliklar”) o‘zlarining tilxat, maktub, farmon, xat, kitob, bitim, solnoma, she’r, qissa, hikoyat, hisob, xotira va devonga tegishli

hamma ishlarini, chingizona tuzuklarini shu yozuvda yozadilar. Bu yozuvni yaxshi bilgan ularning orasida xor bolmaydi. Chunki bu ularda rizq ochqichidir”. Fikr kimga tegishli va gap qaysi yozuv haqida ketmoqda?

- A. Uyg‘ur yozuvi. Ibn Arabshoh
- B. Mo‘g‘ul yozuvi. Mahmud Koshg‘ariy
- C. Arab yozuvi. Ibn Arabshoh
- D. Run yozuvi. V.Tomsen

3.“Xuastuanift” tavbanomasi qaysi davrda yaratilgan?

- A. Tangrichilik
- B. Buddaviylik
- C. Islom davri
- D. Moniychilik

4. Asarning xitoycha va qadimgi turkiy versiyalari ma’lum. Turkiy versiyasi bundan ming yil muqaddam Quchu uyg‘ur davlatida xitoy tilidan “Tsi-in-chun no‘m bitig” nomi bilan tarjima qilingan. Gap qaysi manba haqida ketmoqda?

- A. “Syuan-szan kechmishi”
- B. “Oltun yorug”
- C. “Maytri simit no‘m bitig”
- D. “Xuastuanift”

? Savol va topshiriqlar

1. Turkiy-run yozuvi ilk bor topilgan paytda bu yozuvni turli tomondan o‘rganishga hissa qo‘shgan olimlarning xizmatlarini ayting.

2. Turkiy-run alifbosining paydo bo‘lishi to‘g‘risida qisqacha so‘zlab bering.

3. Uyg‘ur yozuvining nomlanishi tarixini qisqacha aytib bering.

4. Uyg‘ur yozuvining imlo prinsiplarini aytib bering.

5. Uyg‘ur yozuvidagi yodgorliklarga qisqacha tavsif bering.

O‘zbek tili tarixi fani amaliy mashg‘ulotlarida nazariy mavzu bo‘yicha turli hajmdagi rang-barang amaliy topshiriqlarning berilishi talabalarning fan mazmunini to‘liq o‘zlashtirishida yaxshi natija beradi. Jumladan, o‘qituvchi tomonidan mavzu mohiyatidan kelib chiqqan holda qadimgi turkiy til birliklarini lingvistik tahlil qilish, faktik materiallarni qiyoslash asosida umumlashma xulosalar chiqarish, turli jadvallar bilan ishlash, matnni lingvistik tahlil qilish, ilmiy manbalar ustida ishlash va ularga munosabat bildirish, ilmiy sharhlar yozishga yo‘naltirilgan turli topshiriqlarni ishlab chiqilishi ham maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan dabiyyotlar:

1. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008. – 354 b.
2. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
3. Азимов И., Рахматов М. Қадимги туркий тил. – Тошкент, 2005.
4. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994
5. Abduvaliyeva D. Qadimgi turkiy til manbalari mavzusini o'qitishda interfaol usullardan foydalanish. "Turkiy filologiyaning dolzarb masalalari" nazariya va innovatsion ta'lim texnologiyalari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Nukus. 2021. – B. 55.
6. Abduvaliyeva D. Turkic lexemes in the historical works of Alisher Navoi// ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal (ouble Blind Refereed & Peer Reviewed Journal) India DOI: 10.5958/2249-7137.2021.00965.4, ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 3, March 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492
7. Мухторов А, Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995.

Badiiy matnda imo-ishoralarning berilishi va vazifasi

Saidxonov Ma'murjon,
filologiya fanlari doktori, dotsent,
Andijon davlat universiteti,
saidxonov54@mail.ru

Annotatsiya. Aloqa-aralashuvda va badiiy matnda kinemalar nafaqat verbal axborotni to'ldirish va aniqlash uchun ishlatiladi, balki kognitiv axborotning manbasi, ya'ni subyekt nutqi, uning milliy, madaniy, ijtimoiy va yosh xususiyatlari, jinsiy mansubligi, xarakter jihatlari haqida ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: Ekstralingvistik, noverbal vositalar, aloqa-aralashuv, paralingvistika, ishora fe'llari, imo va ishora, pragmatika, personaj, mimika, verballashuv.

Ma'lumki, badiiy asar hayotning aksi sanaladi. Unda yozuvchi tomonidan tasvirlangan voqea-hodisalar, personajlar va ularning boshqa asar qahramonlari bilan muloqoti, xarakter va xususiyatlari tabiiy hayotning in'ikosi ekan, demak, badiiy matnda paralingvizmlarni uchratishimiz tabiiy. Bu yozuvchining o'ziga xos badiiy tasvir vositasidan foydalanishi emas, balki hayotiy haqiqatni qog'ozga ko'chirishidir.

Badiiy matndagi kinetik vositalarning funksional tahlili shuni ko'rsatadiki, mualliflar noverbal komponentlardan ko'p hollarda personajlarning emotsional-psixologik holatlarini ochib berishda foydalanadilar. Bu esa kitobxon ko'z oldiga personajning ruhiy portretini namoyon etadi. Y.V.Ivanova ta'kidicha, asar qahramonining emotsional-psixologik portretini ifodalash uchun yozuvchi asardagi umumiy kinetik vositalarning 54 foizidan foydalangan. [2: 6] Muallif keltirgan boshqa asarlardagi psixokinesik vositalar ham 50 foizdan ortiq ekani ko'rsatib o'tilgan. Shu o'rinda mashhur tilshunos Sh. Ballining ushbu fikri joiz bo'ladi: hissiyot ishorada moddiy tayanch nuqtaga ega bo'ladi в жесте эмоция получает "материальную точку опоры"». [1: 394.] Shuning uchun badiiy asarda har bir ifodalangan paralingvistik holat asoslangan va bevosita badiiy personajlarning ruhiyati bilan aloqador bo'ladi.

"Yangi tilshunoslik"ning katta yutug'i matnning birlik sifatida qabul qilinishi bo'lib, shu asnoda tilning kommunikativ tahlili nafaqat alohida olingan gaplar tahlilidan, balki aloqa-almashuv jarayonining to'la tahlilidan iborat bo'lmoqda. Bu jarayon "kommunikativ akt" bo'lib, unda kommunikantlar aloqa-almashuvi tadqiqot ob'yektiga aylanadi.

G'.G'ulomning 5 sahifadan iborat "Yigit" hikoyasida personajlar o'rtasidagi muomalani shakllantirishda "ko'z qisish", "turtish", "kulish", "jilmayish", "nigoh"ning bir qancha ko'rinishlari orqali qo'shimcha "axborot"lar uzatilgan, bu orqali ijodkor asarning ta'sirchanlik darajasini oshirgan, hayotiylik baxsh etgan, qahramonlar ruhiyatini ifoda etgan, hissiy holatlarni ko'rsatib bergan. Hikoyada ("Yigit") "ko'z qisish" kontekstual va situatsion xususiyatga ega ekanini, turli ma'nolarni ifodalab kelishini va barchasida "ishoraviy ma'no" ustuvor ekanini anglash mumkin. Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki, badiiy asardagi personajlarni xarakterlashda ijodkor noverbal vositalardan keng foydalanadi va noverbal vosita asardagi siymolarning mukammal "portret"ini chizib beradi.

Sattorning qaddi-qomatida, yuz-ko'zida barkamol yigitlarga xos alohida bir joziba bor edi. Uning qo'l berishidan, bosiq

kulimsirashidan, goh Roziyaga, goh mehmonga yuzlanib gapirishi va gapga quloq solishidan yaxshi tarbiya ko'rgan ziyoli yigit ekani ham bilinib turardi. (O'.Hoshimov)

Asardagi personaj portreti, uning xulq-odobi kommunikantlar bilan muloqotga kirishishidan, muomalasidan ayon bo'ladi.

Ijodkor tomonidan badiiy matnda noverbal vositalarning berilishi ikki bosqichdan iborat bo'lib, avvalo nutqiy muloqotda jonli ravishda nonutqiy vosita ishlatiladi, so'ngra o'sha kommunikativ akt matnga ko'chiriladi. Bunda fonatsion, kinetik, supersegment va aralash vositalar kitobxonga jonli muloqotdagiday matniy shaklda berilishi kerak bo'ladi. Personajlarning munosabatlari: ko'z qarashlari, imo yoki ishoralari, mos ravishdagi harakatlari, gavda, tana a'zolari harakati, ovoz bilan bog'liq harakatlar, sukut, turli xarakterizatorlar (kulgi, yig'i va b.) – bularning barchasi verballashishi va asarning g'oyasi, mohiyati, mazmuni uchun xizmat qilishi kerak bo'ladi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadlaridan biri ham nutqiy jarayonni har tomonlama tahlil qilish barobarida aloqa-aralashuvda ishlatiladigan kinetik vositalarning vazifasi va ma'nolarini verballashgan holda matniy tahlil qilishdan iboratdir. Kommunikatsiyaning ro'yobga chiqishini kompleks tekshirish natijasida noverbal vositalarning yozma matndagi verbal shaklini funksional-stilistik tomondan o'rganish va natijalar asosida nazariy xulosalar chiqarish maqsadga muvofiq.

Aloqa-aralashuvda va badiiy matnda kinemalar nafaqat verbal axborotni to'ldirish va aniqlash uchun ishlatiladi, balki kognitiv axborotning manbasi, ya'ni subyekt nutqi, uning milliy, madaniy, ijtimoiy va yosh xususiyatlari, jinsiy mansubligi, xarakter jihatlari haqida ma'lumot beradi.

Matn kommunikativ faoliyatning bir parchasi bo'lib, tovush tilining grafik ekvivalentidir. Insonning harakatidan, yurishidan, ishorasidan, ko'rinishidan (poza), mimikasidan, quloq, burun va lab harakatlaridan kuzatuvchi odam ko'p narsani bilishi mumkin: nafaqat uning kasb-korini, balki uning xarakterini ham. Kinemalarga e'tibor, ma'lum ma'noda, kommunikantlar, badiiy asardagi personajlar o'rtasidagi psixologizmning ortishiga, shuningdek, ularda notiqlik san'atining namoyishiga asos bo'ladi. Shuning uchun ham keyingi yillarda muloqot psixologiyasi, notiqlik, etika, og'zaki nutq madaniyati kabi fan darsliklarida ishora tili bo'limlari kiritildi.

L.M.Shelgunova ishoralarning badiiy matnda ishlatilishini tadqiq etib, badiiy realistik nasriy asarda personajlarning ishoralari va nutqidagi

intonatsion o'zgarishlar asar qahramonlarining nutqiy-ishoraviy muloqotlarini bildirishini ko'rsatish bilan "paralingvizm" tushunchasi miqyosini yanada kengaytirdi va unga nafaqat ishoralar, imolar va intonatsiyadan tashqari boshqa sinkretik imo-ishoraviy-intonatsion holatlar, shuningdek, turli emotsional holatni ifodalovchi leksemalar ham kirishini aytib o'tadi. [5, 70].

Insonning o'zaro muloqoti tildan tabiiy foydalanish asosiga quriladi va kommunikativ aktning lisoniy tahlili tarkibida ekstralingvistik vositalarning bo'lishi ham tabiiy hol sanaladi. Bu, albatta, inson va olamning lisoniy manzarasi doirasida ro'yobga chiqadi. Demakki, kommunikativ akt tarkibiga kiruvchi har qanday unsur kommunikantlar tomonidan idrok qilinadi. Bu esa noverbal vosita nutqiy kommunikatsiyada o'zining vazifasiga, ma'nosiga, struktur ko'rinishiga ega bo'lishidan darak beradi. *Burnini jiyirish* harakati muloqot jarayonida adresatni mensimaslik, undan achchiqlanish, uni xohlamaslik ma'nolarini bildirib keladi va bu holat (burnini jiyirish harakati) ramziy jihatdan yuqoridagi ma'nolarga tenglashtirilgan.

Inson borliqdagi narsa, belgi, harakat, holat va boshqa birliklar va u ifoda etadigan ma'nolarni, o'sha birliklardan muayyan tushunchani anglagani kabi kommunikatsiyada ishtirok etgan ma'no ifodalovchi ishoralarni ham kommunikativ akt doirasida anglab yetadi va uning ma'nosini hamda u ifodalovchi tushunchani bilib boradi. Chunki yuqorida aytilganiday, ishora leksik birlik kabi belgi vazifasini bajaradi.

Mushtini ko'rsatmoq, mushtini tugmoq, musht qilmoq kabi ishoralar nominativ birligi ostida *qo'rqitmoq, do'q-po'pisa qilmoq, urmoq, mushtlamoq, holing* voy kabi qator ma'nolar ifodalanadiki, adresat ishora harakatini tabiiy interpretatsiya qiladi. Shu asnoda muloqot jarayonida nutqiy va nonutqiy vositalar birga qo'llanib, nutqiy kommunikatsiyaning tabiiy va bir tekisda bo'lishini ta'minlaydi.

*Chiroqlar tagida qo'llitqlashib kelayotgan chiroyli-chiroyli uchta qiz goh Sattorga, goh Roziyaga **havas bilan tikilib o'tishdi**. Shu payt Roziya o'zidan ham, Sattordan ham **faxrlanib jilmaydi**. Sattor esa bu iftixorga haqqi yo'qligini eslab, **boshini egdi**. (O'.Hoshimov)*

Ushbu matn orqali "so'zsiz diskursiv munosabat" o'rnatilgan bo'lib, *uchta qiz, Roziya, Sattorlarning* xatti-harakatlari noverbal vosita sifatida axborot uzatish uchun qo'llanib kelmoqda.

Ishoralarning, qarashlarning, tana harakatlarining, pauza va mimikaning (poza) ifodasi badiiy asarlarning to'laqonli komponenti va zaruriy unsuri hisoblanadi. Noverbal vositalardan foydalanish muallif

uchun ssenariyning muvaffaqiyatli, hayotiy bo'lishida katta ahamiyat kasb etadi, personajlarning xatti-harakatidagi berkitilgan tomonlarini ochib berishda, obrazni mukammal namoyish etishda, boshqa personajlar bilan o'zaro munosabatlarini aniqlashda kitobxonga yordam beradi.

Asarning syujet liniyasida yoki personajlar tomonidan mimika, ishora, nazar, poza (sumbat), pauza, tana harakatlarining ishlatilishi badiiy asarda nihoyatda qisqa va siqiq holda beriladi. Personajlarning xarakteri va munosabatlaridagi konnotativ ma'no, yashirin mazmun, podtekstning ma'no nozikliklari aynan kinemalar orqali namoyon bo'ldi.

Tilning ichki qurilishi tadqiqi: til sathlari, ularning shakliy va ma'noviy jihatlari, sathlararo munosabatlar ... – bularning barchasi kishilar o'rtasidagi aloqa vositasi bo'lmish tilning voqelanishi – tabiiy qo'llanishi uchun vosita bo'lib, ularning haqiqiy ma'nolari nutqiy jarayonda namoyon bo'ladi. Shuning uchun til vosita (qurol)ga tenglashtiriladiki, biz uni vosita sifatida nutqiy jarayonda ko'ramiz yoki his qilamiz.

Bizning ongimizda alohida olingan til unsurlari elementlar, qismlar, ma'lum bo'laklar tarzida his etiladi. Qachonki nutqiy yoki vizual shaklda tabiiy ravishdagi aloqa-aralashuv jarayonida ishtirok etsa, ular kommunikativ vazifa bajaradi – nutqiy akt darajasiga ko'tariladi.

Kommunikativ aktda til birligi kommunikativ birlik bo'lgandagina aloqa-aralashuv vositasiga aylanadi. Buning uchun har qanday til birligi axborot vazifasini bajarishi va u aloqa-aralashuvda ma'lum kommunikantlar munosabatida ishtirok etishi va aniq mazmun bildirishi kerak. Alohida olingan til birligi, masalan, lug'aviy birliklar hech qanday aniq axborot ifodalay olmaydi. Zero, so'z umumlashtiradi, kommunikativ akt (nutqiy akt) esa aniqlikni talab etadi. Ko'rinib turibdiki, ma'lum ma'no bildiruvchi (leksik ma'noga ega bo'lgan) til birligi (so'z) ham nutqiy akt doirasida bo'lmaganida konkret ma'no (tushuncha) ifodalashdan ojiz bo'ladi.

“*Lola*” leksema sifatida gulning atamasi sanaladi. Shuningdek, qizlar ismi, kafe, magazin yoki boshqa joyning nomi, qizil rang va boshqa ma'nolarni anglatib kelishi mumkin. Shuningdek, *lola* so'zining qizlar ismi sifatidagi ma'nosiga ham kommunikativ aktdagina aniqlik kiritish mumkin. Negaki kontekst va situatsiyadan kelib chiqqan holda Lola talaffuziga ko'ra 10 dan ortiq ma'no bildirib kelishi mumkin: chaqirish, yalinish, qo'rqitish, do'q, hayratlanish, xursandlik, hayajon, undalma, javob berish, tanishtirish va boshqalar.

Aloqa-aralashuv lisoniy va nolisoniy yo‘l bilan amalga oshirilgan ekan, lisoniy kommunikatsiya nutqiy muloqotning elementar ko‘rinishi bo‘lib, fikrni til birliklari vositasida adresatga yetkazishdir. Bu esa “kommunikativ akt” bilan “nutqiy akt” atamaları bir tushunchani bildirmasligini, balki “nutqiy akt” “kommunikativ akt”ning bir ko‘rinishi ekanini bildiradi. Nutqiy akt faqat insonlar jamoasiga xos faoliyat bo‘lsa-da, insonlar aloqa-aralashuvda nonutqiy vosita bilan ham muloqotga kirishadilar. Bularga semiotik tizimga kiruvchi nolisoniy vositalardan yo‘l harakati belgilaridan tortib, aloqa-aralashuvning tabiiy, ixcham shakli bo‘lgan imo-ishoralar, gavda harakatlari, ko‘z va yuz muskullarining harakatlashini va boshqa ishoralar tizimini ko‘rsatish mumkin.

Demak, kommunikativ akt, umuman, qanday usul bilan bo‘lsa-da, o‘zaro kommunikantlar o‘rtasida fikr almashuv – axborot uzatish va uni qabul qilib olish jarayoni bo‘lib, bu nutqiy va nutqiy bo‘lmagan vositalarning o‘ziga xos kontaminatsiyasi hosilasidir.

Masalan, eshikni taqillatish va uning natijasi sifatida eshikning ochilishi aloqa-aralashuvning yuzaga chiqishidan dalolat bo‘lib, kommunikantlar o‘zaro bir-birlarini tushunganliklarini bildiradi va kommunikativ akt o‘rnatiladi. Boshqacha aytganda, eshikning taqillatilishi “Kim bor?”, “Eshikni oching” kabi nutqiy kommunikatsiya bilan almashinadi va quyidagicha konvensional replika qo‘llanadi: “Kim u?”, “Kiring”. Eshikni taqillatish muloqot aktining komponenti sanalsada, nutqiy aktning elementi hisoblanmaydi.

Nutqiy kommunikatsiya eng avvalo fikrni ifodalash shakli bo‘lib, bu yalang‘och holda amalga oshmaydi, balki tabiiy kommunikativ aktda emotsionallik, baho hamda turli sub’yektiv munosabatlar va boshqa nutqiy aktning “ingredientlar”i ishtirok etadi. Kommunikativ akt barcha jarayonlarning kompleks ravishdagi kodlashtirilishi natijasida to‘liq o‘z ifodasini topadi. Chunki tabiiy tilni tushunish gapning (yoki matnning) propozitsional mazmunini uning pragmatik implikatsiyasidan farqlashni anglatadi. Boshqacha aytganda, pragmatik implikatsiyani e’tiborga olmasdan tushunish bu tushunish emas. Nutqiy akt nazariyasida lokutsiya gap va uning mazmuni boshqa jihatlardan izolyatsiyalangan holda, ayniqsa, aloqa-aralashuv aktining komponenti bo‘lmaganda, faqat material asos bo‘lishi mumkin. Qachonki axborot sifatida kommunikantga uzatilgandagina kommunikativ birlikka aylanadi[3, 14.]. Demak, tugallangan mazmun ifodalovchi til iyerarxiyasining eng oliy birligi gap ham kommunikativ aktning komponenti bo‘lmasa,

kommunikativ birlik bo'la olmaydi. Shu bilan birga, shunday xulosaga kelish mumkinki, xohlagan sathning xohlagan birligi aloqa-aralashuvda ishtirok etishiga qarab kommunikativ maqomni olishi mumkin.

Kommunikatsiya birligi – bu eng avvalo aloqa-aralashuvda namoyon bo'luvchi birlikdir. Bu holat tilning aloqa vositasi ekanini olg'a suruvchi tezisga teskari kelmaydi. Negaki bu uning funksional xususiyati bo'lib, nutq tilning reallashuv “poligoni” sanaladi. Shunga ko'ra til tizimida kommunikativ birlik bo'lmaydi. Va, aksincha, bu birliklar ko'p planli bo'lib, o'zaro aloqadordir. Kommunikativ birlikning lisoniy substansiyasi til birligi sanalib, ular aloqa-aralashuv jarayonida kommunikativ birlikka aylanadi, ya'ni G.V.Kolshanskiy ta'biri bilan aytganda “nutqiy faoliyat parametriga bir ma'noda joylashadi”[4, 22].

Shunday qilib, lisoniy kommunikatsiya birliklari til tizimi doirasidagina o'z maqomiga ega bo'lgan til birliklaridan farqli ravishda aloqa-aralashuvda faoliyat ko'rsatib, lisoniy substansiya va axborot mohiyatiga ega bo'lgan, nisbatan tugallangan fikriy va emotsional mazmun uzatuvchi (aniq yoki potentsional adresatga mo'ljallangan) va muayyan illokotiv kuchga aylangan bo'ladi. Lisoniy kommunikatsiya birligi o'zida yaxlit kommunikativ mohiyatni va ham mazmuniy, ham pragmatik ma'no yig'indisini ifodalaydi. Aytish mumkinki, mazmuniy-mundarijaviy va pragmatik aspektning o'zaro ta'siri va aloqadorligi kommunikativ birliklargagina xos bo'lmay, juda ko'p til birliklariga ham xos deguvchilar ham topiladi. Lekin ushbu birliklarni (kommunikativ yoki lisoniy) aniqlash uchun nominatsiya va kommunikatsiya, kommunikatsiya va informatsiya, kommunikatsiya va pragmatika o'rtasidagi o'zaro munosabatlar asosida yondashish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Балли, Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во Иностранная литература, 1961. – 394 с.
2. Иванова Ю.В. Паралингвистические элементы художественного текста. *Автореферат диссертации канд. фил. наук*, – Смоленск, 2009. – 22 с.
3. Кобзева И.М. “Теория речевых актов” как один из вариантов теории речевой деятельности // Новое в зарубежной лингвистики. Выпуск XVII. – М: Прогресс, 1986. – С. 14.
4. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М.: Наука, 1984. – С. 22.

5. Шелгунова, Д.М. Взаимодействие языковых и параязыковых средств в романе Л.Н.Толстого «Воскресение» // Филологические науки. 1978. - № 3. – С. 70-79.

K.Karimovtın «Aǵabiy» romanında sinonim hám antonimlerdiń qollanıwı

Tańırbergenov Jeńisbay,
filologiya ilimleri PhD,
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
tanirbergenovjenis1981@gmail.com

Annotatsiya. Bu maqolada yozuvchi K.Karimovning “Aǵabiy” romanidagi sinonim va antonimlarning ma’nolik turlari aniqlangan.

Kalit so‘zlar: leksika, leksema, semantika, stil, sinonim, antonim, frazeologiya, emotsiya.

Kórkem shıǵarma ushın sóz mánilerine tiyisli jaǵdaylardıń biri sózdiń sinonimlik mánileri bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da tilimizde mánilik jaqtan bir-birine jaqın sózlerdiń toparı kóp. Biraq sol mániles sózlerdiń ózine tán ózgesheligi, ayırıqshalıǵı bolatuǵınlıǵı sózsiz. Bunday sinonimlik mániler shıǵarma tiliniń kórkemligin hám obrazlardıń ózinsheligin támiyinlewde úlken áhmiyetke iye boladı [1: 61].

K.Karimovtın dóretiushiligi óziniń milliy ózgesheligi menen ayrılıp turadı. Onıń shıǵarmaları qaraqalpaq tiliniń bay leksikalıq baylıǵınan sheberlik penen paydalana alıwı menen stillik jaqtan ózgeshelikke iye. Mısallar: Al, Qulmannıń hayalı bolsa júregindegi *dárt hásiretlerin* tili arqalı tóger, biraq kókiregi jeńillesiwdiń ornına *dárt* penen beterirek tolar edi (I, II, 109-bet). Jaz boyı mıs qaynaǵan ıssılardıń izi úzilmeytuǵın Qızılqum sahrasında ósken hárbir *shóp*, hárbir *giya* ilajı bolsa suwǵa jaqınaraq jerge ósiwge umtıladı (I, II, 186-bet). Álqıssa birew *dáwletli*, *dańqlı*, *abıraylı* adamdı kórip, “hey, ol da ózime uqsáǵan adam eken ǵoy” dep qoya qalar (I, II, 228-bet). Ákesiniń dawısında *ashıw*, *qáhár* ya *ǵazep* joq edi (I, II, 266-bet).

Joqarıda keltirilgen mısallardaǵı *dárt* – *hásiret*, *shóp* – *giya*, *dańqlı* – *abıraylı* – *dáwletli*, *ashıw* – *qáhár* – *ǵazep* sózleriniń mánileri bir-birine jaqın. Degen menen bul sózler jazıwshı tárepinen eki mánilik ottenok penen qollanıp tur hám bir-biri menen mánilesligi boyınsha birlesip kele aladı. Biraq olardıń ulıwma mánisi ortaқ bolǵanı menen

birewinde bar mání ayırıqshalığı ekinshisinen tabılmaıtuğını ózinen-ózi belgili bolıp turǵanday seziledi.

Tilinizdegi sinonimlerdi mánisi jaǵınan bir-birine jaqın bolǵanı menen olardı qálegen jerde almasırap qollanıp kete beretuǵın sózler dep qarawǵa bolmaydı. Olar tek bir-biri menen bir mánilesligi jaǵınan birlesip keletuǵın bolsa, al olar ushın ulıwma mání ortaǵ bolǵanı menen olardıń hárbiri ózinshe ózgeshelikke iye bolıp otıradı. “Aǵabiy” romanındaǵı bazı bir sózler qálegen orında da bir-biriniń sinonimi bolıp kele beredi. Olar jeke turǵanda da, tekst ishinde de sinonim bolıp turatuǵınlığı sezilip turadı. Mısallar: Iyinlerinen Qarataw kibi zil bolıp basqan erksizlik penen belgisizlik júgi alıp taslanǵan, olar endi qustay *erkin*, qustay *azat* edi (III, 12-bet). Qaydan kelgenin bilmeydi, birden “bul átirapta ań kóp bolsa kerek” degen oy sap ete qaldı da, ol *qıyalında* órshiy-órshiy balanı jıllı ornınan turıwǵa májbúrledi (I, II, 7-bet). Bizdi *alla* aldında gúnakar qılmań, tóbemizde *quday* bar, eki iynimizdegi eki perishte bar, inshalla bunısız da isimiz *allanıń* járdeminde pite berer (I, II, 59-bet). *Basın* kótermey biydiń sózin maqullap otıra berdi. *Gellesinde* bir sawal shır gúbelek aylanar: “Ne qılıw kerek?. Uslap beriw kerek pe? Joq, qash dep aytıw kerek pe? (I, II, 100-bet). *Salamat* bolsın, aǵayın *aman* bolsın, Shaxmurat biy saw bolsın, – degen dawıslar bir kóterilip, sońınan basıldı (I, II, 51-bet). Qulshıjan, alıstan at harıtıp, aǵayındı kóreyin dep kelipsiz, al ol jaqtan xabar keltirdińiz, elińizdegi qaraqalpaq bawırlarımızdıń *halı* qanday, *jaǵdayı* qanday? (I, II, 51-bet). Dıǵırıq qay jerde, qay jer qumlaq, qay jer boz, qaysı jerde *oy*, *shuqır* barın pámlep bara ber (I, II, 63-bet). Kelesi tańda mańǵıtlardıń biyi Qojamyardıń awılına atlanıwdıń ornına Buxaraǵa, jorasınıń *janazasına* atlanıwǵa májbúr boldı. Qojamyardı *namazda* ushıratıp, sóylesiwdi kewline túyip qoydı (I, II, 157-bet). Onda she, dep gápin jalǵastrıp *sháhar* aqsaqalı, taza *qalanıń* jobası menen ornın tańlawdı Erejep biyge buyırsaq, ne deysizler? (I, II, 398-bet).

Mısallarda keltirilgen *erkin* – *azat*, *oy* – *qıyal*, *alla* – *quday*, *bas* – *gelle*, *salamat* – *saw* – *aman*, *halı* – *jaǵdayı*, *oy* – *shuqır*, *janaza* – *namaz*, *sháhar* – *qala* sinonim sózleri jeke turıp ta sinonim bola aladı. Al, romanda qollanılgan geypara sózler tek anaw yamasa mınaw konteksttiń ishinde belgili bir mánisinde ǵana ekinshi sóz benen sinonim bola aladı. Mısallar: Qullası tartınbasın, *awılǵa* qaytsın, *elge* qaytsın (I, II, 76-bet). Kimnińdur mehribanlıǵına, *tásellesine*, *jubatiwlarına* kewli mútaj edi (III, 15-bet). Durıs, *bendeniń*, urısta qolǵa túsken *tutqınnıń* janına kim qural ilip, mine al, dep qoyar edi? (I, II, 138-bet). Sháhár

kem-kemnen átirapqa en jayıp, *tolısıp, keñeyip hám bayıp* barar edi (I, II, 277-bet).

Mısallarda keltirilgen *awılğa – elge, tásellesine – jubatıwlarına, bendeniń – tutqınnıń, tolısıp – keñeyip – bayıp* sózleri kontekstlik mánileri tiykarında óz ara sinonim esaplanadı.

Tilimizdegi sinonimler jasalıwı jaǵınan kóp ǵana ishki zańlılıqlarǵa iye. Sinonimlerdiń ádewir bólegin frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler quraydı. “Aǵabiy” romanında da frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler kóp qollanılǵanlıǵınıń gúwası bolamız. Bunday sinonimlerdiń ayrıqshalıǵı jay sózlerge qaraǵanda ótkir seziledi. Mısallar: Berkinbay keshirek úylengen edi, buǵan, álbette, *qolı qısqaılıǵı, kàmbaǵallıǵı* sebepshi boldı (III, 157-bet). Qattıraq shıqqan dawıstan sawdager *shorship ketti. Seskengenligin* jasırmaq ushın oń qolınan juwan barmaqları menen shoq saqalın tutamladı (I, II, 210-bet). “Ele *suw júrek, qorqaq* pa ediń Paydalı?!” dep oyladı Sırım (I, II, 414-bet). Balanıń kóringen izden qorqqanınan arı kelip, ózine *ızalandı* (I, II, 11-bet). Tik ayaqta turıp uyqılay beretuǵın jılqı kibi ol da kózlerin jumbastan, *harıp-sharshaǵan* sanasına hám *haldan tayǵan* denesine quwat beretuǵın uyqıǵa ketti me eken? (I, II, 104-bet). Awılǵa kelgennen keyin qádimgidey *qolı ashıqlıǵın* dawam ete berdi (III, 44-bet). Basın qasıp oylanıp turǵan Xalmurat inisiniń sózi qamshı boldı ma, ya óziniń *saqıylıǵı* oyandı ma, meniń de shúlen qazan tarqatqanı bolısın, dep suwıq demin aldı (III, 238-bet).

Berilgen mısallardaǵı jeke sózler menen sinonimlik qatnasta kelgen frazeologizmlerdiń emocionallıq mánisi jay sózden bolǵan jubaylardıń mánisine qaraǵanda oǵada ótkir ekenligi belgili. Sonlıqtan da “Aǵabiy” romanında frazeologiyalıq sinonimler ayrıqsha orın iyeleydi. Sol arqalı jazıwshı aytayın degen pikiriniń obrazlılıǵına erisken. Frazeologiyalıq sinonimlerde absolyut sinonimiya bolmaydı. Mánisi óz ara teppe-teń keletuǵın frazeologiyalıq sinonimler tilde az ushırasadı.

“Aǵabiy” romanında qollanılǵan sinonim sózlerdi izertlew nátiyjesinde frazeologiyalıq sinonim sózler kóplep ushırasatuǵınlıǵı jáne de avtor kontekstli sinonimlerden sheber qollanılǵanınıń gúwası bolamız. Sinonimlerdi qullanıw arqalı shıǵarmanıń tillik ózgeshelikleri, mánilik jaqtan ótkirliǵı ele de artqan.

K.Karimovtıń tariyxıy romanlarında antonim sózler de ushırasadı. Romandaǵı antonimler tiykarınan adamnıń minez-qulqı, háreketi, hal-jaǵdayı, orın, waqıt, keńislik hám abstrakt túsiniklerdi ańlatıw ushın qollanılǵan. Olar tómendegi sóz shaqaplarınan jasalǵan:

1. *Atlıq sózlerden jasalğan antonimler.* Qaysı xalıqtıń tilin alıp qarasaq ta, olarda atlıq sózlerdiń oǵada kóp ekenligin kóremiz. Qaraqalpaq tilinde de atlıqlardıń sanı kóp. Atlıqlar quramında antonimiya qubılısı kóplep ushırasadı. Shıǵarmada qaraqalpaq tilindegi atlıqlardan jasalğan antonimlerdi leksikalıq mánisi jaǵınan tómendegidey toparlarǵa bólip úyrendik.

a) Adamlardıń psixologiyalıq jaǵdayına, minez-qulqına hám t.b. baylanıslı túsiniklerdi ańlatıwshı atlıqlardan payda bolğan antonimler. Mısalı: Qıyalında janlangan súwretler gá *quwanışqa* bóler, gá *qayǵı-ǵamǵa* batırar, gá ǵázepten qaltıratpa tiygizer edi (I, II, 75-bet). Shaması, *dozaq* penen *beyish* jóninde aytpaqshı edi, orınsız bilip irkildi (III, 145-bet). *Teńlikke* kónse de, *kemlikke* kóngisi kelmeytuǵın Jańabergen biyge bul hal ayazday batadı (I, II, 55-bet).

b) Adamlardıń óz ara múnásibetin, fiziologiyalıq halatların ańlatıwshı atlıqlardan bolğan antonimler. Mısalı: Al inim, qaydan júrgen adamsań, *dospısań*, *dushpanbısań*? (I, II, 65-bet). Ol *ólimnen* qorqpas, *ómirge* de tis-tırnaǵı menen jabıspas, biraq dushpanlar qolına túsip qorlanıwǵa da tabı joq, sol ushın bul jerden ketiw háreketine kiristi (I, II, 82-bet).

s) Waqıtlıq máni bildiriwshı túsinikler menen baylanıslı bolğan atlıqlardan jasalğan antonimler. Mısalı: Ol zamanlarda qaraqalpaqlar atpa ılaydan jay salıwdı onshellı úrdis qıla bermes, úyrenshikli otawlarında *qısı-jazı* jasay berer edi (I, II, 264-bet). ...jılına on qoy ushın balaları menen birge *qıstıń* qaqaman suwıǵında, *jazdıń* mıs qaynaǵan ıssısında, qarlı boranlar menen selli jamǵırlarda “shopan ólgende tınadı” degendey, hesh tınım bilmey qoy baqqanına heshqashan nalıp kórmegen (I, II, 45-bet).

ǵ) Keńisliktegi táreplerge baylanıslı túsiniklerdi ańlatıwshı atlıqlardan jasalğan antonimler. Mısalı: Úsh uyqılaǵanda túsine kirmegen jerler, kerek deseń Jappas Qulshı biy aytqan mákanlar dúnyanıń *arqasında ma*, *qublasında ma*, *shıǵısı ya batısında ma*, qa tárepte jaylasqanına da biyxabar (I, II, 170-bet).

d) Jınıslıqtı, tuwısqanlıqtı hám dene múshelerin ańlatıwshı atlıqlardan bolğan antonimler. Mısalı: Degen menen qırq jasqa endi ayaq basqan Bektemirdiń tamırlarında *erkektiń* qanı qaynap tasar, otız jaslarǵa endi kelse de *er adam* menen jasaw lázzetin tatıp úlgergen *hayaldıń* júzlerine qan juwırıp, ot jarıǵında jalt-jult etip oynaǵan kózlerinde qumarlıq otı tutanǵanı ayqın sezilip qaldı (I, II, 260-bet). Bul waqıtta

qasqır shapqan qoy otarınıń *bas-ayaǵın* jıynap, “hayta-hayt” tı salıp Quljan menen onıń balaları apır-topır bolıp atır edi (I, II, 14-bet).

2. *Kelbetlik sózlerden jasalǵan antonimler*. Romanda qollanılǵan antonimler kóbinese adamlardıń túrlishe hal-jaǵdayın, minez-qulqın, hár qıylı belgilerin, adamlarda tábiyiy túrde júzege keletuǵın belgilerdi, fiziologiyalıq jaǵdaylardı bildiriwde qollanılǵan. Mısallar: Insannıń bir qábileti bar, ol *jaqsıdur*, *jamandur*, bilmedim biraq, ol hárqanday sharayatqa da beyimlesiw uqıbına iye (I, II, 111-bet). Endi qasqırdıń *ólitirisin* anıqlaw payıtı kelgen edi. (I, II, 43-bet). Biri *arıq* dese, biri *semiz* dedi, qullası állenemirde keregi bólip alındı (I, II, 198-bet). *Pákene* girlep, daw shıǵarmaqshı edi, balalardıń ishindegi eń *boyshańı* arashaladı (I, II, 199-bet). Ol zamanlarda ne *arzan* – dán *arzan*, mal *arzan*, al ógiz *qımbat* boldı (I, II, 277-bet). Dúnyanıń *awır-jeńili* barlıǵı usı tárezi arqalı ólshenedi, diyqan ata (III, 67-bet). Eki júzge shamalas adam: *uzınlı-qısqa*, shapanlı-beshpentli, etikli, jalań ayaq, *qartań-jas* – qullası márdikarǵa alınǵan adamlar kemeleriniń jelqom baylanatuǵın órlik aǵashları, paraxodlardıń machталarı kórinip jaǵısqa qaray ıǵıstı (IV, 85-bet). *Oń* qolı kúye basladı, *sol* qolına aldı (I, II, 8-bet). Ol ekilengen payıtta ishki dawıs “sen *qorqaq* emesseń, sen *batırsań*,” dep tákirarlay berer edi (I, II, 12-bet). Olar harıp-sharshap kiyatırǵan, ámirge jaman atlı bolǵan bul aǵayınların qalay qabıllaydı, *jıllı* ma, *suwıq* pa, ol jaǵı jeti qabat perdeniń artındaǵı buyımday belgisiz (I, II, 18-bet). Olardıń doslıǵın kórgen *úlkenler* de, *kishiler* de tańlanısıp, ayırılmas dos dep sanaytuǵın edi (I, II, 29-bet).

Mısallardaǵı *jaqsı-jaman*, *óli-tiri*, *pákene-boyshań*, *arıq-semiz*, *arzan-qımbat*, *awır-jeńil*, *uzın-qısqa*, *qartań-jas*, *oń-sol*, *qorqaq-batır*, *jıllı-suwıq*, *úlken-kishi* sózleri qarama-qarsı mánilerdi ańlatıp kelgen.

3. *Ráwish sózlerden jasalǵan antonimler*. Shıǵarmada házirgi qaraqalpaq tilindegi ráwishlerden jasalǵan antonimlerdiń leksikalıq mánisi jaǵınan tómendegidey túrleri ushırasadı:

a) Bolıp ótken háreket yamasa belginiń waqtın bildiriwshi ráwishlerden jasalǵan antonimler. Mısallar: Kóshtiń *aqsham* qonıp, *tańda* jolǵa túsip segbir tartıp kiyatırǵanına bir hápte boldı, kólikler sharshaǵan, adamlar da boldırǵan edi (I, II, 6-bet). – *Bıltır*, *bıyıl* qar-jamǵır tapshı bolmadı ma? (I, II, 51-bet). Oylandıratuǵın toǵız jıldan berli heshkim, kerek dese Qulshı biydiń ózi de seyistiń tıp-dáregin bilmeydi, bir *tünde* kelip edi, bir *künde* ğayıp boldı (I, II, 97-bet). *Kúndiz* uyqlap, *aqsham* malǵa qarańlar (I, II, 24-bet).

b) Is-hárekettiń iske asıw ornın, baǵdarın bildiriwshi ráwishlerden jasalǵan antonimler. Mısalı: Quwanışların jasıra almay, áke *aldında*, bala *izinde*, olardıń sońında turpatı eki jasar tanaday keletuǵın kesik qulaq Bóribasar, gúnkildesip kele berdi (I, II, 16-bet). Qanday da bir ishki tuyǵı menen seyistiń usı átirapta *alus* emes, al *jaqın* jerde panalap turǵanın sezer edi (I, II, 102-bet). Namazlıgerdi oqıp bolǵannan soń, *sırtı* menen *ishinen* kiyiz tutilǵan qara úydiń japsarındaǵı qasqır terisiniń ústinde tonın jamılıp qalǵıwǵa beyimlesken Qulshı biy tonnıń ıssılıǵınan ráhátlenip, kózlerin jumdı (I, II, 17-bet). Balanıń kóringen izden qorqqanına arı kelip, ózine ızalandı, qorqpaytuǵın, batır ekenligin dálillewdi talap etip turǵan bir ishki dawısqa qulaq qoyǵan bala *izge* qaytıw pikirinen waz keship, túyeniń tabanına megzes iz ketken tamangá qádem taslap, *ilgeriley* berdi (I, II, 6-bet).

s) Hárekettiń muǵdarlıq belgileri menen baylanıslı bolǵan ráwishlerden jasalǵan antonimler. Mısalı: Shaması bárińizde de *az ba, kóp pe* egislik jer bar, solay ma? (I, II, 274-bet). Sháhár tort-bes shaqırımnan *zıyat* bolsa zıyat shıǵar, biraq *kem* emes (III, 71-bet).

4. *Feyil sózlerden jasalǵan antonimler.* Shıǵarmada feyillerden jasalǵan antonimlerdiń leksikalıq mánisi boyınsha tómendegidey toparlarǵa bólip qaradıq.

a) Qarama-qarsı baǵdardaǵı háreketti sáwlelendiriwshi feyil antonimler. Mısalı: *Qashqan* da, *quwǵan* da alla deydi”, degendey táwekel at shaptırıp baratır (I, II, 25-bet).

b) Adamlardıń ruwxıy halatın sáwlelendiriwshi feyillerden jasalǵan antonimler. Mısalı: Bul názerden jigittiń juregi *shadlandı* ma, *qapalandı* ma, onı ózi túsine almadı, biraq ornınan qozǵalıp, misli tómén túsip ketkendey boldı (I, II, 269-bet). Erin aman kórip turǵanlıǵı ushın *quwanıp* pa, *gá jılap*, *gá kúler* edi (I, II, 325-bet).

Antonimlerdiń shıǵarmada qollanıwı, onıń tillik ózgeshelikleriniń ele de kórkem etip beriliwine xızmet qılǵan.

Juwmaqlastırıp aytqanda, sinonim hám antonimler tildegi basqa sózlerden emocional-ekspressivlik boyawları menen ózgeshelenedi, ásirese aytajaq pikirdi kórkem obrazlı etip beriwdegi áhmiyeti úlken. Olardı hár tárepleme úyreniw arqalı, birinshiden, tilimizdiń bay ǵáziynesiniń bahasın bilemiz, olardıń sonshama tereńde jatırǵan mánilerin túsinemiz. Ekinshiden, sóz sheberleriniń til birliklerin qollanıwdaǵı ózgesheliklerin anıqlaymız.

Paydalanilgan ádebiyatlar:

1. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердин грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликleri. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1973. – 312 бет.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: Билим, 1994. – 186 бет.
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990. – 88 бет.
5. Каримов К. Ағабий. Тарийхый роман. I, II китаплар. – Нөкис: Билим, 2017. – Б. 476.

O‘zbek bolalar adabiyoti tiliga yangicha yondashuv: talqin va tahlil

Yarashova Nasiba,

filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent v.b.

Navoiy davlat pedagogika instituti

yarashovanasiba4445@gmail.com

Annotatsiya. Dunyo tilshunosligida zamonaviy bilim va mulohazali paradigmada ilm-fan sohasi va sintezning sezilarli kengayishi kuzatilayotgan bir davrda, inson omili yuqori bosqichlarga ko‘tarilmoqda. Natijada yangi paradigma yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqotlar insonni tahlil qilish uchun turli xil til materiallari va vositalarni taqdim etdi. O‘zbek bolalar adabiyotining lingvistik imkoniyatlari bugungi tilshunoslikning eng keng tarqalgan ilmiy yo‘nalishlaridan biridir.

Kalit so‘zlar: Antroposentrik yondashuv, xususiy diskurs, lingvomadaniy talqin, glyuttonik diskurs, lingvokreativ tafakkur, assotsiativ tafakkur.

Bolalar adabiyoti tilini o‘rganish, bola lingvistik shaxsining kommunikativ parametrlarini aniqlash, uni shakllantirishning ijtimoiy-madaniy muhitini yaratish olimlarning alohida e’tiborini tortib kelmoqda. Tilni egallash uning tuzilishi va faoliyatidagi ma’lum o‘zgarishlarning sababi ekanligini bugungi kunda dolzarb muammoni tushuntirishi mumkin bo‘lgan nazariyalarni ishlab chiqish deb hisoblash mumkin. Bolalar adabiyotini egallash bolada idrok, umumlashtirish,

tahlil qilish, maqsadni belgilash, baholash kabi bilim jarayonlarini rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Tilshunos olim N.Sayidiraximova bolalar adabiyoti asarlaridagi bolalar nutqi hodisalarini tahlil qilishda an'anaviy-lingvistik yondashuvga tayangan holda, bolalar nutqida taqlid nazariyasini o'rgatish nazariyasi nomi ostida o'rganib, kuzatish va o'zgalar nutqiga taqlid nutqiy mahsulot uchun juda muhim, biroq odatiy taqlid tilni o'zlashtirishda asosiy vosita bo'la olmasligini ta'kidlaydi.

O'zbek bolalariga xos matnlardagi so'zlarning stilistik jihatlarini N.Mahmudovning "So'z sandiqchasi: o'zbek tilining izohli lug'atchasi"da tadqiq etilib, 700 atrofidagi so'z, ularning ma'nolari matnlar vositasida izohlab berilgan. Olim ta'kidlaganidek, "dunyo lug'atchiligi tajribasida (rus, turk, ingliz va boshqa) aynan bolalarbop bunday izohli lug'atlar tuzish an'anasi ko'pdan beri mavjud bo'lsa-da, mazkur lug'at o'zbek tilidagi dastlabki ish" ekanligi, so'zlar izohida bolalarga xos "...sog'lom til tuyg'usi, nozik so'z sezgisi, go'zal va ta'sirli nutq zavqini uyg'otishi" maqsad qilib olinganligi bayon etilgan. Unda so'zlar lug'at tuzish qoidalariga amal qilingan holda nafaqat birinchi, balki keyingi so'zlar ketma-ketligiga ko'ra joylashtirilgan. Shuningdek, tarkibida izohlanayotgan so'z qatnashgan birliklar (ibora, turg'un birikmalar) ham alohida izohlangan. Masalan, lug'atning 12–13-sahifasida: AQL 1. Odamning fikrlash qobiliyati, idrok. *Birdan cho'chib uyg'ondim, Bari tush ekan. Odamni odam qilgan Aql-u hush ekan (Miraziz A'zam. G'alati tush). Chol qizining aqliga tasanno aytib, kechqurun o'g'illarini mehmonxonaga chaqiribdi ("Ilm afzal" ertagi). Sog' tanda – sog'lom aql (Maqol).*

Aqli yetmoq. To'g'ri tushuna bilmoq, bir narsaning mohiyatini to'g'ri anglay olmoq. *Aqlim yetdi – har holda, Men yaxshi ish qilmadim (Habib Rahmat. Aqlim yetdi). Ahmoq podsho gap nimada ekanligiga aqli yetmay, noiloj orqasiga qaytibdi ("Oqila qiz" ertagi).*

Aql kirmoq. Aql bilan ish tutadigan bo'lmoq. *Qizim Qimmatxonga ham aql kirib, bekor o'tirmaydigan bo'ldi ("G'uncha" dan).*

Aql o'rgatmoq. Birovga kerakli-keraksiz maslahat bermoq, yo'l-yo'riq ko'rsatavermoq. *Shunda aql o'rgatib Barchaga Baqa, Dedi: "Tashkil etaylik Vaq... musobaqa" (Anvar Obidjon. Juda qiziq voqea).*

2. Yaxshi fikr, foydali maslahat. *Ko'pdan ko'p aql chiqar (Maqol).*

Misoldan ko'rinadiki, lug'at maqolasi matni bolalarga xos ilmiy-ommabop matn bo'lib, unda so'z ma'nosini dalillash uchun ham bolalar badiiy matniga murojaat qilinganligini ko'rishimiz mumkin.

Shuningdek, turkologiyada bolalar adabiyoti tilini tadqiq qilgan olim M.Karamanning qayd etishicha, qozoq bolalar adabiyoti tatar va rus bolalar adabiyoti ta'sirida vujudga kelgan hamda ushbu adabiyotda aynan tatar va rus tillariga xos poetik qolip va ifodalar aks etgan.

O'zbek bolalar adabiyoti asarlaridagi bolalar nutqini pragmalingsvistik aspektda o'rganish bu yo'nalishda olib borilayotgan ishlarni yangi nazariy bilimlar bilan boyitadi, o'zbek bolalari nutqining o'ziga xos jihatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Bu borada M.Qurbonova tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotda maktabgacha yoshdagi va maktab yoshidagi o'zbek bolalari nutqining pragmalingsvistik xususiyatlari bolalar adabiyoti asarlaridan keltirilgan namunalar asosida tadqiq etilgan. Maktab yoshidagi bolalar nutqining pragmalingsvistik tahlilida o'smirlik va o'spirinlik davrlari ham qamrab olingan. Tadqiqotda asosiy e'tibor bolalar adabiyoti asarlaridagi nutqiy akt ko'rinishlarini tahlil qilish, bolalar nutqida presuppozitsiyaning ifodalanishi masalasini o'rganish, bolalarga xos nutqiy konnotatsiya muammosini tadqiq etishga qaratilgan va misollar orqali dalillangan.

G.K.Odilova "Xususiy diskurslar lingvomadaniy talqinining nazariyasi va amaliyoti (glyuttonik diskurs misolida)" tadqiqotida bolalar adabiyotida glyuttonik diskurs tarjimasida uslub va ma'no adekvatligini tadqiq etib, XXI asr Yevropa adabiyotida olamshumul shuhrat qozongan, ekranlashtirilgan asar – Joan Xarrisning "*Chocolat*" ("Shokolad") romani va va boshqa asarlar qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek, milliy taom bilan bog'liq udumlar nomi keltirilganda aynan bolalar hayotida kuzatiladigan taomlar sifatida *kulcha yumalatar (bolakayning yaxshi yurib ketishi uchun), tish bo'g'irsoq (chaqaloqning tishlari chiqqanda), hasip solar (chaqaloqning sochi to'kilsa)* kabi taomlar sanab o'tilgan.

Z.Akbarova bolalarga adabiyoti tilida qo'llanilgan *chiroq, qo'zi, shunqor, sher, arslon* kabi metaforik ma'nodagi so'zlarni murojaat shakllari sifatida e'tirof etib, bolalarda lingvokreativ tafakkur, uning aniq ko'rinishlaridan biri – assotsiativ tafakkur bilan bog'liq jihatlarini misollar vositasida isbotlaydi.

O.N.Abobakirova A.Obidjon hikoyalarining lingvopoetik imkoniyatlarini "Odobli bo'lish osonmi?" hikoyasi orqali tahlil qilar ekan, shunday xulosaga keladi: "Anvar Obidjon hikoyasida shartlilik-ishonish mumkin bo'lmagan hodisani ishontirarli aks ettirish usulidan mohirlik bilan foydalanadi. Bo'g'irsoqsimon mushuk salom bergani uchun Sichqonchaga o'taver deyar ekan "Umring uzoq bo'lsin", – deya duo qiladi. Xuddi shunday holni keksa Echkinning agar qorni och bo'lsa,

o'z oldidagi dumbuldan ozgina kemirib olishga taklif qilishida ko'rinadi. Shartlilikni Sichqonchaning ushbu taklifini yana ham odobli ko'rinishi uchun rad etishida ham ko'zga tashlanadi. Yozuvchi Sichqonchaning urishqoq itga murojaatidagi o'zgarishlarni o'ziga xos tarzda nozik kuzatish asosida aks ettiradi. Dastlab u "pahlavon To'rtko'z" deb murojaat qilsa, so'ngra "Hey, To'rtko'z!" deb ataydi. Keyin esa "Hay, deyaqman!" deya chaqiradi".

XX asrning birinchi choragidan o'zbek bolalar adabiyotining tadrijiy taraqqiyoti boshlangan bo'lsa, jadidchilik harakati natijasida paydo bo'lgan ma'rifatparvar adabiyot, mumtoz adabiyotning an'analari, so'ng rus adiblaridan tarjimalar didaktik xarakterga ega matnlar sifatida o'zbek kitobxoniga ma'lum bo'lgan.

Z.Sh.Ashurova zamonaviy o'zbek bolalar she'riyatining lingvopoetik imkoniyatlarini tadqiq etib, zabardast shoirlar Anvar Obidjon, Olqor Damin, Dilshod Rajab asarlari tilini lingvopoetik tahlil qilish negizida har uchala ijodkor uslubiy manerasi, so'z qo'llash, bolalar adabiyotiga qo'shgan hissasi, matnda konnotativ vazifadoshlikni bajarayotgan til komponentlarini aniqlagan.

Tilshunoslikda mustaqillik davri o'zbek bolalar she'riyati lingvopoetikasiga e'tibor kuchayib bormoqda. Bu borada D.A.Sobirovaning tadqiqoti ham alohida ahamiyat kasb etadi. Dissertatsiyada mustaqillik davri bolalar she'riyatida badiiy ekspressivlikning ta'minlanishida fonetik ohangdorlikka xizmat qiluvchi assonans va alliteratsiyaning o'rni ustuvor ekanligi dalillangan; bolalar she'riyatida asos va yasama holda, leksema va birikma ko'rinishida qo'llangan shakldosh so'zlarning ekspressivlik talabiga ko'ra leksik poetizmni hosil qilishi aniqlangan; bolalarga atalgan she'riy asarlarda ma'nodosh so'zlarning yakka, juft, uyushgan holda qo'llanilib, asarga ko'tarinki ruh olib kirishi, badiiy ta'sirchanlikni oshirishi lingvopoetik jihatdan dalillangan; bolalar nutqida faol uchrovchi turg'un (barqaror), muvaqqat, kuchaytirilgan (metaforik) o'xshatishlarning, jonlantirishlarning tashxis va intoq ko'rinishlari aniqlanib, ularning bolalar nutqini takomillashtirishi dalillangan.

B.S.Jamilova ma'rifatparvar adiblarning savod o'rgatish davriga oid qo'llanma va darsliklari, bolalar uchun yozilgan didaktik hikoyalaridan "bolalarga mo'ljallangan maxsus adabiyot sari jadal qadam" qo'yilganligini ta'kidlaydi. Z.Ibrohimova tadqiqotida kichkintoylar adabiyotining lingvistik imkoniyatlari o'rganilib, bolalar

uchun yaratiladigan matn, avvalo, didaktik matn bo'lishi zarurligi aytiladi.

Hozirgi o'zbek bolalar adabiyotida poetik tafakkur yangilanishining milliy, madaniy, adabiy, diniy va tarixiy qadriyatlar tiklanishi bilan uzviy bog'liqligi, uni ehtiyojga aylantirgan ichki va tashqi, ijtimoiy-psixologik, tarixiy-madaniy omillar, badiiy qonuniyatlar, yetakchi tamoyillar asosida tadqiq etish ishlari jadal rivojlanmoqda. Buning samarasi o'laroq, B.S.Jamilova hozirgi bolalar adabiyotida poetik tafakkur tadrijining davriy bosqichlarini tasniflab, bolalar she'riyati, nasri, dramaturgiyasi janrlari kesimida badiiy tafakkur yangilanishiga folklor, mumtoz va jahon adabiyotining ta'sirini qiyosiy-tipologik jihatdan asoslagan.

Bolalar folklori matnlarining shaxs va u mansub bo'lgan etnos bilan aloqador jihatlari D.Yuldashevaning nomzodlik dissertasiyasida o'rganilib, og'zaki matnda qo'llanilgan zoonimlar tadqiqi asosida matnning etnos xususiyatlari batafsil yoritilgan.

Keyingi yillarda tilshunoslikda matnning propozitiv tuzilishi muayyan bir shaxsga, xususan, bolalarga xoslanishi, bolalar badiiy adabiyoti hamda folklori namunalari, jumladan, matndagi everistik salohiyat xususida fundamental tadqiqot D.Yuldasheva tomonidan amalga oshirildi. Dissertatsiyada bolalarga xos matnlar bolalarning yosh xususiyati, matn uslubi va badiiyati, gender xususiyati, muayyan shaxsga yo'nalganligi hamda gnostik hissiyotlar ifodasi, bolalar idrokiga moslik, matnning vizual-ko'rgazmali tamoyili asosida matn uyg'un (kreollashgan) shaklga kelishi isbotlanib, alla matnlarida verbal (matn leksikasi va sintaksisi), emotiv (modallik ifodasiga ko'ra), musiqiy (ijro) kodlardan tashqari: zoomorf, floramorf, gastronomik, antroponli, uy-joy qurilish, kiyim-kechak, samo jismlari, toponimik, teonomik verbal madaniy kodlar uchrashi dalillangan. Bolalar topishmoqlari avval tabiat hodisalari, jonzot va o'simliklar haqida bo'lsa, hozirda narsa-predmet, jihozlarga qaratilganligi, topishmoqlarning modifikatsiyalashgan shakllari, ya'ni gipertekstli topishmoqlar, krossvordlar hozirgi texnokratik bolalar orasida mashhurligi dalillangan. O'zbek bolalariga xos matnlar badiiy diskursda ularning dunyoqarashiga mos tushuncha va tasavvur gnostik hissiyotga asoslanishi, turli yosh davrlarida xronologik yosh ko'rsatkichidan tashqari bolaning ichki olamida, ruhiyatida yuz beradigan kechinmalar bolalarda refleksiya faoliyatini yuzaga chiqarishi, matndagi intertekstuallik natijasida allyuziv nomlarning voqelanishi isbotlangan.

Xullas, bolalar adabiyoti tabiat va jamiyatdagi barcha mavzularda ijod etish jihatdan umumadabiyotga yaqin, “qanday qilib yozish muhim”ligi esa uning o‘ziga xos jihatidir. Bu tarixiy tasnif mohiyati ayniqsa istiqlool davri bolalar adabiyotida yorqin ko‘zga tashlanadi. Aytaylik, mustaqillik yillarida yaratilgan bolalar adabiyoti asarlarida istiqlool tufayli bolalar adabiyotiga xalq pedagogikasi, milliy ta’lim-tarbiya asoslarining singdirilishi, shu bilan birga asarda jamiyat va mamlakat taraqqiyotiga salbiy ta’sir etuvchi ijtimoiy hodisalarning obrazli tasviri namoyon bo‘lishi ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akbarova Z.A. O‘zbek tilida murojaat shakllari. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – B. 10.
2. Ashurova Z.Sh. Zamonaviy bolalar poeziyasining lingvopoetik tadqiqi: Filol. fan. bo‘y. fals. dok. (PhD) ... diss. avtoref. – Qo‘qon, 2022. – 24 b.
3. Ibrohimova Z. Kichkintoylar adabiyotining xususiyatlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994. – B. 4.
4. Jamilova B.C. O‘zbek bolalar adabiyoti. – Toshkent: Noshir, 2019. – B. 18.
5. Karaman M. Necmettin Erbakan Üniversitesi. “Kazak Çocuk Edebiyatı”. – Ankara, 2020. – B. 28–34.
6. Mahmudov N. So‘z sandiqchasi: O‘zbek tilining izohli lug‘atchasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2016. – B. 215.
7. Odilova G.K. Xususiy diskurslar lingvomadaniy talqinining nazariyasi va amaliyoti (glyuttonik diskurs misolida): Filol. fan. d-ri (DSc) ... diss. avtoref. – Farg‘ona, 2020. – 72 b.
8. Qurbonova M. O‘zbek bolalar nutqining pragmalingvistik aspekti. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018. – 160 b.
9. Sayidiraximova N. Maktabgacha yoshdagi o‘zbek bolalar nutqining lingvistik xususiyatlari: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2004. – 126 b.
10. Sobirova D.A. Mustaqillik davri o‘zbek bolalar she’riyati lingvopoetikasi: Filol. fan. bo‘y. fals. dok. (PhD) ... diss. avtoref. – Andijon, 2022. – 24 b.
11. Yuldasheva D.M. O‘zbek bolalar folklorida zoonimlar: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent: O‘zR FA TAI, 2007. – 24 b.

12.Yuldasheva D.M. O‘zbek bolalariga xos og‘zaki va yozma matnlarning antroposentrik tadqiqi: Filol. fan. d-ri (DSc) ... diss. – Farg‘ona, 2022. – 224 b.

Arab tilida “uyadosh” so‘zlar

Maxmudova Diyora,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
diyorajafarovam@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada arab tilida tarkibidagi birinchi va ikkinchi harflari bir-biriga o‘xshash bo‘lgan uyadosh so‘zlar tadqiq qilinib, mavzu misollar yordamida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: fe‘l, tovush, tovush maxraji, harakat, ma’no kuchayishi, zid ma’no, aniq va majhul nisbat nisbat sifatdosh shakllari.

Jahon tillari ichida o‘ziga xos til qurilish sistemasiga ega bo‘lgan arab tili o‘ziga xos grammatik, leksik xususiyatlari bilan ko‘plab tilshunoslar hamda til ixlosmandlarining e‘tiborini o‘ziga jalb qilib kelmoqda. Ma’lumki, arab tili dunyo tillari oilasining somiy tillar guruhiga kirib, bu guruhga kiruvchi tillarda mavjud so‘zlarning barchasi asosan uch undoshli bo‘lib, ularda affiksatsiya rivojlangandir. Uch harfli-o‘zakli bo‘lgan arabcha hosila so‘zlarning ko‘pchilik qismi kengaytirilgan asosga, to‘rt harfli o‘zaklilari esa sodda asosga ega bo‘lib, so‘zlar asosan fe‘l o‘zakdan yasaladi hamda dastlabki ikki harfi o‘xshash bo‘lgan ko‘pchilik so‘zlarda semantik jihatdan o‘xshashlik kuzatiladi. Masalan, *نَب* *nb* uyasi asosida yasalgan fe‘llar nimaningdir ichidan yuqoriga yoki tashqariga sodir etilgan harakat ma’nosini anglatadi:

نَبَا – “*ko‘tarilmoq*”, “*balandlashmoq*”, “*oshmoq*”

نَبَت – “*o‘smoq*”

نَبَس – “*tashlab yubormoq*”

نَبَج – “*tashqariga chiqmoq*”

نَبَخ – “*ko‘tarilmoq*” (xamir haqida)

نَبِر – “*ulg‘aymoq*”

نَبْض – “*urib turmoq*” (yurak haqida).

فَر *fr* uyasidan hosil qilingan fe‘llar har tarafga qarab sodir etilgan harakatni anglatadi:

فَرَج – “*yormoq*”, “*maydalamoq*”, “*parchalamoq*”

فَرَد – “*ajratmoq*”

فرس – “*g‘ajib tashlamoq*”, “*burda-burda qilmoq*”
 فرك – “*maydalamoq*”, “*surkamoq*”, “*uqalamoq*”
 فرم – “*maydalamoq*”, “*burdalamoq*”.

qt uyasidan yasalgan soʻzlar “*kesmoq*”, “*qirqmoq*”, “*uzmoq*”, “*yirtmoq*” degan maʼnolarni bersa, fl uyasi yordamida yasalgan soʻzlar “*kesib ajratmoq*” yoki “*boʻlmoq*” maʼnolarini anglatadi, fx uyasi esa “*esmoq*”, “*esib turmoq*” maʼnolarini ifodalaydi [1: 30].

Klassik arab tilshunoslaridan Ibn Jinniy ham ikki tovushi oʻxshash, uchinchi bilan farqlangan baʼzi soʻzlarning maʼnosi bir-biriga yaqin boʻlishini qayd etgan. Ibn Jinniy, agarda ikki turli xil tovush maxraji yoki tovush sifati jihatidan bir-biriga yaqin boʻlsa, bunday soʻzlarni "تعاقب المعاني" – الألفاظ لتعاقب المعاني “Maʼnolar ketma-ketligida soʻzlarning almashinuvi” bobiga kiritgan [4: 147]. Quyida uning bu bobda keltirgan baʼzi misollarini keltirilgan:

"العلز: خفة و طيش و قلق يعرض للإنسان، و قالوا: العلوص لوجع في الجوف يلتوي له الإنسان و يقلق منه، فذاك من (ع ل ز) و هذا من (ع ل ص) و الزاي أخت الصاد"
 "العلز" inson boshidan oʻtkazuvchi uyqusizlik, fahm- farosatsizlik, yengil tabiatlikni bildiradi; ular "العلوص" deb, insonning uyqusiz boʻlib, bukchayib qoladigan darajada och qolishiga aytganlar; dastlabki soʻz ع، ل، ص harflaridan tashkil topgan boʻlgan boʻlsa, bunisi ع، ل، ص harflaridan iboratdir, "za" harfi esa "sod" ning opasidir [4:150].

"العلز" hamda "العلوص" soʻzlari umumiy "uyqusizlik" maʼnosini kasb etsada, "العلز" ga nisbatan "العلوص" soʻzi qattiq och qolganidan uxlay olmaydigan inson holatini ifodalaydi.

"العين أخت الهمزة كما أن الأسف يعسف النفس و ينال منها و الهمزة أقوى من العين كما أن أسف النفس أغلظ من التردد بالعسف"

"Afsus-nadomat jonni ezib, unga zarar yetkazgani kabi aʼyn hamzaning singlisidir; jonning afsus-nadomat chekishi takror ezilmoqdan koʻra, uni qiyinroq ahvolga solgani kabi hamza ham aʼyndan kuchliroqdir" [4: 148].

"الأسف" soʻzi "afsus-nadomat" maʼnosini anglatasa, "العسف" esa "qiyin ahvolga tushish" maʼnosini bildiradi. Oʻzbek tilidagi ushbu ikki soʻzning semantik maʼnosini solishtirilsa, "qiyin ahvolga tushish" dan koʻra "afsus-nadomat" insonning ruhiy holatiga kuchliroq taʼsir koʻrsatishi maʼlum boʻladi.

Zamonaviy davr arab tilshunosi S.A. Janabiy "الاشتقاق عند ابن جني" asarida harflarning soʻz maʼnosiga boʻlgan taʼsiri haqida shunday deydi [2: 185]:

"جعلوا الصوت الأقوى للفعل الأقوى و الصوت الأضعف للفعل الأضعف"

“Ular eng kuchli tovushni eng kuchli fe’lga, eng zaif tovushni esa eng zaif fe’lga qo‘yganlar”.

Olim bu gapini quyidagi misollar orqali izohlaydi:

صِرَّ الْجَنْدِب – *chigirtka chirriladi*

صِرْصِرَ الْبَازِي – *lochin qag‘illadi* (“ro” harfi takrorlanishi bilan)

قَطَّ الشَّيْء – *qirqmoq (eniga)*

قَدَّ الشَّيْء – *qirqmoq (bo‘yiga)*

مَدَّ الْحَبْل – *arqon bog‘landi*

مَتَّ إِلَيْهِ بِقَرَابَةٍ – *unga qarindoshlik aloqasi bilan bog‘landi*

[2;34].

Arabcha so‘zlar tarkibidagi bir harfni talaffuz jihatdan o‘ziga yaqin boshqasiga o‘zgartirish yoki so‘zga birgina harfni qo‘shish orqali ma’no kuchayishi yoki unga mutlaqo zid mazmunli so‘z yasalishi mumkin. Masalan, arablar zaruriyat bo‘lgan paytdagina ichsa bo‘ladigan sho‘r suvga شَرِب so‘zini qo‘llasalar, yaroqli suvni ichish deganda شَرِيب so‘zidan foydalanadilar. Kishi libosiga ignaning uchidek tekkan najasni bir ozgina suv sepib tozalash نَضَح (“suv sepmoq”) deb atalsa, uni suvga botirib tozalash نَضَح deyiladi. Quyida ana shunday holatlarga boshqa misollar keltirilgan [3: 13]:

قب butun kaft bilan ushlamoq	قبص barmoqlar bilan ushlamoq
خضم ishtaha bilan tanovul qilmoq	قضم mayda tishlamlar bilan yemoq
خامدة olov cho‘g‘i yonib turgan	هامة butunlay o‘chgan olov
صائن piyoda ketuvchi	صائم otda ketuvchi
شكم mukofot	شكد ilk marotaba beriladigan sovg‘a
غلت hisobda adashish	غلط bilmay qilingan xato
حوص suzilgan ko‘z	خوض qiyiq ko‘z
حوص bo‘rtib chiqqan ko‘z	خوص ichkariga botgan ko‘z

Arab tilida nafaqat harflar, balki harakatlar ham so‘z ma’nosida muhim ahamiyat kasb etadi: o‘zak tarkibidagi birgina harakat orqali so‘zning aniq yoki majhul nisbat sifatdash ekanligini aniqlash mumkin. Masalan:

Agarda odamlar biror kishini la’natlasalar, u odam la’natlangan رَجُلٌ لَعْنَةٌ, agarda u odamlarni la’natlasa رَجُلٌ لَعْنَةٌ deb ataladi.

Haqoratlangan kishi رَجُلٌ سُبَّة , haqorotlovchi esa رَجُلٌ سَبَّة deyiladi (ushbu misollardagi لعنة soʻzidagi “a’yn”ga va سببة soʻzidagi birinchi “ba” harfiga” “fatha” harakatini qoʻyish orqali ushbu soʻzning aniq nisbat sifatdosh shakli yasaladi).

Shunday qilib, soʻz tarkibidagi harflar hamda soʻz maʼnosining oʻzaro bogʻliqligi boʻyicha quyidagi xulosalar kelib chiqdi:

Birinchidan, arab tilini oʻrganish jarayonida talaba ushbu tilga nisbatan nafaqat grammatik, balki semantik jihatdan ham yondashmogʻi lozim, negaki grammatika talabaning tilda mavjud boʻlgan qonun-qoidalar toʻgʻrisidagi bilimlarini mustahkamlasa, semantika, xususan, harflarning soʻz maʼnosiga taʼsirini oʻrganish orqali u oʻzining grammatik darsliklardan oʻzlashtirgan bilimlarini amalda qoʻllab, arab tilining eng nozik va eʼtiborga molik jihatlarini ham oʻrganadi.

Ikkinchidan, oʻzak harflari oʻxshash boʻlgan sodda negizli feʼllar umumiy semantik belgiga ega boʻladi.

Uchinchidan, kuchli semantik maʼnoni ifodalaydigan feʼllar va soʻzlar tarkibidagi ikkinchi yoki uchinchi harf oʻrnida, odatda, jarangdor yoki portlovchi tovushlarning kelishi kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qodirov T.Sh., Aliyev D.I. Arab tili leksikologiyasi. –Toshkent, 2010.
2. Sirvon Abduzzahra Janabiy. Al-ishtiqaq inda Ibn Jinniy. –Kufa.
3. Abu Robiyʼi. Ittiffaaq al-mabaniy va ixtilaaf al-maʼaniy.
4. Ibn Jinniy. Al-xasois. – Qohira, 1956.

Nutq va xalq tili munosabati

Ibragimov Xayrulla,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD,

O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali,

ibragimov_x@jbnuu

Annotatsiya. Ushbu maqolada she'riy nutq va xalq tilining o'ziga xosligi hamda ularning adabiy tilga bo'lgan munosabati, adabiy til va xalq tilining o'zaro o'xshash va farqli jihatlari hamda ushbu tillarning shakllanib, taraqqiy etishida jamiyat, jamiyat a'zolarining, ya'ni inson omili asosiy o'rin egallashi tahlil markaziga qo'yilgan.

Kalit so'zlar: Nutq, og'zaki nutq, yozma nutq, nutq uslublari, badiiy nutq, nasriy nutq, she'riy nutq, she'riy til, xalq tili, adabiy til, lirik asar.

Nutq yozma va og'zaki ifoda shakliga ega bo'lib, u co'zlashuv, badiiy, publitsistik, ilmiy va rasmiy uslublarni o'z ichiga oladi. Har bir nutq uslubi ma'lum maqsadni ifoda etishga xizmat qiladi. Shu ma'noda she'riy yeutq ham murakkab, serqirra, serjilo, obrazli nutq. She'riy nutq – she'r tuzilishi - o'zgacha bir dunyo: she'r to'qimasida, birinchidan, nasriy va dramatik asarlardagidek, g'oya, obraz, konflikt, syujet, kompozitsiya, badiiy til unsurlari mavjud bo'lsa, ikkinchidan, unda faqat she'r tuzilishiga xos bo'lgan unsurlar: musiqiylik, ohang, ritm, bo'g'in, turoq, bosh turoq, turkum, vazn, qofiya, band, ko'chimlar, figuralar, badiiy san'atlar, fonetik usullar bo'lishi hamda she'riy nutqda A.Fitrat ta'biri bilan aytganda, “yurak sezgilarini ko'rsatadigan” ma'naviy-ilohiy kuch-ohangrabo, joziba bo'lishi shart [1].

She'riy nutq – badiiy nutqning nasriy (sochma) va she'riy (tizma) tarzidagi ikki shaklidan biri bo'lib, tilning muayyan ichki o'lchamga solingan, ma'no ko'chishiga asoslangan, hissiyotga to'yingan alohida ko'rinishidir.

Filologiya fanining rivojlanish tarixida she'riy nutq (poetik til) muammosi tilshunoslik chegaralari doirasida o'rganilgan va rivojlantirilgan, keyinchalik u tilshunoslik chegaralaridan chiqib ketgan. Uzoq vaqt davomida tilshunoslar va adabiyotshunoslar o'zaro she'riy matnlarni o'rganish huquqi to'g'risida bahslashishgan va bunday matnlarni lingvistik yo'naltirilgan tadqiqotlar tilshunoslikning she'riy

nutq muammolarini o'rganishga haqli degan tezisni asoslashdan boshlangan.

Hozirgi vaqtda ushbu sohadagi lingvistik tadqiqotlar namunasini isbotlangan deb hisoblash mumkin. Bundan tashqari, vaqt o'tishi bilan filologiya doirasida alohida yo'nalish paydo bo'ldi. Bu "she'riy asarlarni til prizmasi orqali ko'rib chiqish va she'riyatda dominant vazifani o'rganish" bilan shug'ullanadigan soha lingvistik poetika (poetik nutq nazariyasi)dir.

"Poetik lug'atda" poetika "adabiy asarlarning tarkibiy shakllari va yangi shakllar ta'siri ostida ushbu shakllarning o'zgarishi tarixiy qonuniyatlari" deb ta'riflanadi [2:152]. Rus poetikasining tug'ilishi va rivojlanishida ko'plab tilshunos va adabiyotshunoslar o'z hissalarini qo'shganlar. Bular: V.G.Admoni, M.M.Baxtin, R.A.Budagov, V.V.Vinogradov, G.O.Vinokur, I.R.Galperin, L.Y.Ginsburg, A.N.Kojin, V.M.Jirmunskiy, D.S.Lixachev, Y.M.Lotman, V.Y.Propp, T.P.Silman, G.A.Gukovskiy, A.A.Potebnya, B.V.Tomashevskiy, Y.N.Tinyanov, V.B.Shklovskiy, P.O.Yakobson, B.M.Eyksenbaum, Y.G.Etkind, L.V.IIqerba va boshqalar

Hozirgi kunda tilshunoslik poetikasi ichki va xorijiy adabiy merosni tushunishda boy tajribaga ega. Biroq, she'riy nutq nazariyasida ko'plab muhim masalalar hali ham munozarali. Xususan, ko'p sonli asarlar bilan, poetik tilning umume'tirof etilgan va har tomonlama bahsli nazariyasi hali ishlab chiqilmagan, uning maqomi masalasi to'liq hal etilmagan va "poetik" so'zining o'zi, shuningdek, "poetik til"/ "poetik nutq" bugungi kunga qadar noma'lum tarkib bilan to'ldirilmoqda [3].

She'riy nutq she'rning yaratilishi uchun eng muhim birlamchi vosita bo'lib, kelib chiqishiga ko'ra nasriy nutqdan qadimiydir. U inson tamaddunining dastlabki paytida uzoq vaqtgacha badiiy nutqning yagona shakli bo'lgan. Chunki she'riy nutq qurilishidagi tartiblilik, musiqiylik, hissiylik, o'lchovlilik uni kundalik qora so'zdan farqlagan, u orqali ifodalanayotgan axborotning san'atga tegishlilikini ko'rsatib turgan [4].

"Adabiyotshunoslik lug'ati"da she'riy nutqqa shunday ta'rif berilgan: "Muayyan bir o'lchov (vazn) asosidagi ritmga ega, o'zining musiqiy jarangi, emotsional-hissiy to'yintirilganligi bilan farqlanuvchi nutq shakli. She'riy nutqdagi o'ziga hos intonatsiya, musiqiylik ritmik bo'laklar va ritmik vositalar, o'ziga xos fonetik va sintaktik tashkillanish orqali vujudga keladi. She'riy yo'lda yozilgan lirik asardagi kayfiyatning hosil qilinishi, kechinmaning o'quvchiga "yuqtirilishi"da uning ritmik-intonatsion tomoni muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni she'rning ritmik-

intonatsion xususiyatlari uning mazmuni bilan belgilanadi, mazmun bilan uyg'unlik kasb etadi. O'zining kelib chiqishi jihatidan she'riy nutq badiiy nutqning nasriy shaklidan qadimiyroq, aniqrog'i, o'z vaqtida u badiiy nutqning yagona shakli bo'lgan. Milliy adabiyotlar tarixining ilk bosqichlarida adabiy asarlar she'riy yo'lda yozilgan, nasrda yozilgan badiiy asarlarning paydo bo'lishi, nasrning badiiy nutq ko'rinishi sifatida shakllanishi esa nisbatan keyingi davrlarga to'g'ri keladi. Sababi, she'riy nutqdagi o'ziga xos tashkillanish uni odatdagi nutqdan keskin farqlaydi va shuning o'ziyoq yetkazilayotgan informatsiya san'atga aloqador ekanini ta'kidlab turadi. Zero, nasriy nutq o'zining qurilishi jihatidan kundalik muloqotda qo'llaniluvchi nutqqa yaqin, she'riy nutq so'z san'atiga xos maxsus hodisadir [5:345]. Lug'atda she'riy nutqning sinonimi sifatida nazm ko'rsatilgan bo'lib, bu termin nisbatan kam hollarda keng ma'noda qo'llanib, umuman she'riyatni bildiradi, bu keng ma'nodagi nasr bilan qarshi qo'yilgan holda yuzaga chiqishi ko'rsatilgan.

She'riy nutq – badiiy ijod vositasi va badiiy idrok predmeti sifatida nutq xususiyatlarining umumiyligi; ba'zan she'riy nutq oyat qonunlariga muvofiq tashkil etilgan san'atdir. Tor ma'noda she'riy nutq yoki "poetik til" so'zlashuv, frazeologiya va sintaksisdan foydalanib, hozirgi zamongacha she'riyatning muayyan tiliga tegishli bo'lib, deyarli nutqning boshqa sohalarida qo'llanilmaydi, masalan, qadimgi Islandiya, klassik fors she'riyati va boshqalar [6].

Badiiy adabiyotda she'riy nutq va xalq tili bir butun holda namoyon bo'lsa, asar o'qishli, tushunarli hamda xalqona ruhga boy bo'ladi. Adabiy til va badiiy asar tilida xalq tilining muhim jihatlari umumlashadi. Shoir tilining individualligi mana shu mushtaraklikda namoyon bo'ladi.

Xalq tili bilan adabiy til qadimgi davrlardanoq farqlangan. Maqmur Koshg'ariy turkiy tillarni tekshirar ekan, dialektlar bilan adabiy til orasidagi farqni ko'rsatib berdi. Ularni chuqur tahlil qilib, ilmiy xulosalar chiqardi.

Adabiy til tarixan shakllangan, so'z ustalari tomonidan qayta ishlangan, sayqal berilgan, me'yoriy va jamiyatda kishi faoliyatining hamma sohaları bilan bog'langan badiiy-publitsistik, ilmiy adabiyot tilidir. Boshqacha qilib aytganda, adabiy til barcha o'zbeklar uchun namuna bo'ladigan, umumxalq tilining eng yaxshi ifoda-imkoniyatlari mujassamlangan tildir [7: 52].

Xalqning tili – bu ularning ma’naviy hayotidagi eng yaxshi narsa. Ona tili – zamondoshlarni, avlod va ajdodlarni birlashtiradigan vosita. Zamonaviy odam uchun insonlarni birlashtiradigan emas, ajratadigan narsalar muhimdek ko‘rinadi. Ehtimol, shuning uchun bizning ko‘pchilik zamondoshlarimiz ona tillariga unchalik e’tibor bermaydilar, lekin bilmaydilarki, til biz uchun havo va suv kabi zarurdir.

Ko‘pincha biz atrof-muhit va tabiat ekologiyasi haqida gapiramiz. Inson yaratgan muhit esa tabiat emas, balki uning madaniyatidir. Hatto aytish mumkinki, zamonaviy insonning tabiati ko‘p jihatdan uning atrof-muhitiga, madaniyatiga bog‘liq. Til esa madaniyatning ajralmas qismidir. Ona tili uni yo‘q qiladigan, tahdid qiladigan har qanday narsadan himoya qilinishi lozim. Yangi bo‘lib tuyulgan, hozirgina nutqda paydo bo‘lgan tilning aksariyati, aslida, tilning o‘zi kabi eskidir. Bizning tilimiz juda moslashuvchan bo‘lib, so‘z ustalari – yozuvchilar va filologlar unga ishlov berib, jozibali qilishgan.

Til hozirni va o‘tmishni, kelajak avlodlarni bir butunga birlashtiradigan eng muhim, eng kuchli va eng boy vositadir. Til yo‘qolsa, xalq ham yo‘qoladi. Va aksincha, xalq o‘z tilini ishlatgunicha yashaydi. Donishmandlarning aytishicha, xalqdan hamma narsasini olish mumkin, u barini qaytaradi, lekin uning tilini olib qo‘ysangiz, u qaytarolmaydi [8].

Xalq tili – adabiy tildan farqli o‘laroq, faqat og‘zaki nutqda yoki xalq og‘zaki ijodi asarlari sifatida ma’lum bo‘lgan tirik tildir.

Ko‘pincha, faqat bir-biriga yaqin yashaydigan xalqlar o‘rtasidagi aloqa vositasi bo‘lib, xalq tili hududiy yoki mahalliy lahjalarga bo‘linib, nisbatan kichik hudud bilan chegaralangan. Bundan tashqari, kundalik hayot ehtiyojlariga xizmat qiladigan xalq tili adabiy tilga qaraganda umuman qashshoqdir.

Shu bilan birga, xalq tili dialektik parchalanish tendensiyasiga ega, adabiy, aksincha, tekislash, bir xillikni o‘rnatish tendensiyasiga ega. Xalq tilini farqlashda geografik prinsip ustunlik qiladi: individual kasbiy yoki kundalik guruhlarining (dehqonlar, baliqchilar, ovchilar va boshqalar) tili o‘rtasida har doim ma’lum bo‘lgan farqlar mavjud, ammo bu farqlar alohida joylarning lahjalari o‘rtasidagi farqlarga qaraganda kuchsizroq [9].

Rivojlangan har qanday til, shu jumladan, hozirgi o‘zbek tili ikki asosiy funksional turga: adabiy til va jonli so‘zlashuv tiliga bo‘linadi. Har bir muayyan tilning sohibi, tashuvchilari bo‘lgan elat (xalq) yoki millatning vakillari tomonidan jonli so‘zlashuv tili bolalikdan boshlab

egallanadi. Adabiy til, uning me'yorlari va qonuniyatlari esa balog'atga yetgan, kamolatga erishgan kishining shakllanishi jarayonida o'rganib, o'zlashtirib olinadi. Bunda, ayniqsa, oila va maktab, oliy o'quv yurti, adabiy tilni egallagan maxslar, olimlar bilan yaqin aloqada bo'lib turish va ular ko'magida turli janrdagi adabiyotlarni o'qish, o'rganish muhim ahamiyatga ega. Umumxalq tilining yuqori shakli hisoblangan adabiy til aniq va muayyan bir tizimda har bir davrning tiliga xos me'yor, tartib-qoidalarini ifodalaydi. Milliy adabiy tilni, uning og'zaki va yozma shakllarini aniqlashda eng muhim va asosiy belgi uning muayyan bir me'yorga, ya'ni aniq bir maromga, tartib-qoidalariga solinganligidir. Milliy tilgacha bo'lgan davrdagi adabiy til bilan milliy adabiy til orasida muhim tafovutlar bo'lishiga qaramay, normativlik adabiy til taraqqiyotining barcha davrlarida – milliy tillarning tashkil topish davrida ham, ayniqsa, milliy adabiy tillar to'la shakllangan davrlarda ham – asosiy belgi bo'lib qoladi. Adabiy til taraqqiyotining dastlabki davrlariga tegishli yodgorliklarni o'rganish unda bir qator me'yorlar mavjudligini, eski me'yorlar yo'qolib ketishi, yangi me'yorlar yuzaga kelishini, yangi va eski me'yorlarning muvoziy (parallel) holda qo'llanganligini ko'rsatadi. Demak, me'yor faqat tilning hozirgi holati, sinxroniya uchungina xarakterli bo'lib qolmay, balki diaxroniyada ham vujudga keladi [10:5].

O'zbek milliy tili jonli xalq tili va adabiy tilga bo'linadi. Jonli xalq tili o'z ichiga jargonlar, dialektlar va oddiy so'zlashuv tilini qamrab olsa, adabiy til og'zaki va yozma turga ajatiladi.

Badiiy uslubni she'riy, nasriy va dramatik nutq uslublariga, ularni yana o'z navbatida janrlarga bo'lib o'rganish mumkin.

Badiiy asar matnlarida har bir rivojlangan tilning ikki asosiy funksional ko'rinishi – adabiy til va jonli xalq tilining dialektik birligi, o'zaro uzviy bog'liqligi ochiq namoyon bo'ladi. Rus olimlari L.V.Shcherbak va V.V. Vinogradov [11:129-130] hamda A.I.Yefimov [12:148-149] ko'rsatishlaricha, til taraqqiyotining ma'lum davrlariga xos adabiy til me'yorlarini badiiy asarlarning matnlarini tahlil qilish orqali belgilash mumkin.

XIII-XVI asrlarda eski o'zbek tili uchun xarakterli bo'lgan adabiy til me'yorlari turli davrlarda yashagan Xorazmiy, Durbek, Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy kabi shoirlarning asarlari tilini o'rganish, lingvistik tahlil qilish asosida aniqlanadi. O'sha davrlarda yaratilgan yodgorliklarning tili o'z davri xalq tiliga, tushunishning yangilligi jihatidan hozirgi o'zbek adabiy tiliga hamda jonli xalq tiliga ancha yaqin turadi.

Tilning xilma-xil birliklarini badiiy adabiyot asarlarida ishlatish hamma vaqt uslub jihatidai asoslangan bo‘ladi. Jumladan, yuqorida tilga olingan shoirlarning, ayniqsa Alisher Navoiyning asarlari XIV–XV asrlardagi eski o‘zbek adabiy tilining xususiyati, uning og‘zaki va yozma shakllari, shuningdek jonli xalq tili hamda adabiy tilning og‘zaki shakli qanday ekanligi to‘g‘risida aniq tasavvur bera oladi. Yozuvchi yoki shoir o‘z asarlarida turli darajadagi til birliklarining ma’lum qolipga solingan, takomillashgan namunalarini, shakllarini ishlatadi. Shuning uchun til ifoda vositalarining normativligi, tartib-qoidalari badiiy asarlarda ko‘proq va aniqroq namoyon bo‘ladi. Demak, turli davrlarga tegishli badiiy asarlarning til xususiyatlarini o‘rganish o‘sha davr til tizimini tushunib olish imkonini beradi. Badiiy asar tilini o‘rganish bu xil lingvistik tekshirishlarning ikki jihatini bir-biri bilan bog‘laydi, uning ikki tomonini belgilash imkonini beradi, ya’ni badiiy asar matnlarida adabiy til me’yorlari hamda ma’lum darajada jonli xalq tilining xususiyatlari aks etganligi aniqlanadi.

Til hodisalarini to‘g‘ri va chuqur tushungan holda keng ilmiy tahlil qilish, hozirgi jonli xalq tili, so‘zlashuv nutqi xususiyatlari bilan adabiy tilning og‘zaki va yozma shakllari faktlarini qiyoslab o‘rganish natijalari o‘tmirdagi jonli xalq tilining ayrim xususiyatlarini bilib olishda ma’lum asos bo‘lishi mumkin. Yozma manbalar asosida o‘tgan asrlardagi jonli xalq tili, so‘zlashuv nutqi xususiyatlarini o‘rganishda tarixiy obidalarini, badiiy asarlarning matnlarini, ayniqsa, o‘z davriga xos nutq amaliyotini aks ettiruvchi asarlarni tanlash juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilshunos olim S.Karimov badiiy asarda til vositalarining qo‘llanishini qat’iy bir qolipga solib bo‘lmasligini, unda umumxalq tilidagi barcha elementlarning qo‘llanishida chegaraning yo‘qligini, xullas, badiiy matnda umumtil fondining birliklari uchrashi mumkinligini ta’kidlab o‘tgan [13:192].

Xulosa qilib aytganda, umumxalq tilining ko‘p unsurlaridan she’riy nutqda foydalanish mumkin. Masalan, dialektizm, varvarizm, vulgar, jargon so‘zlardan badiiy nutqda faol qo‘llanishini kuzatish mumkin. Xalq tilining bu muhim vositalaridan o‘z o‘rnida foydalanish ijodkorning mahoratini belgilaydi.

She’riy nutqda xalq tili unsurlari shoir yoki yozuvchining badiiy yondashuvi asosida individuallik kasb etishi mumkin. Ijodkor xalq tilida mavjud birlikka obrazli tafakkuri orqali yangicha yondashuv asosida o‘zgartirish kiritishi, boyitishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Квятковский А.П. Поэтический словарь. – Москва: Советская Энциклопедия, 1966. – 152-б. пдф
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskiy-yazyk-kak-obekt-lingvisticheskikh-issledovaniy>
3. <https://qomus.info/>
4. Quronov D. Adabiyotshunoslik lugʻati. –Toshkent, 2010. –345-b.
5. https://works.doklad.ru/view/8OraVJq_LKY.html
6. Aliev A., Sodiqov Q. Oʻzbek adabiy tili tarixidan. – Toshkent: Oʻzbekiston, 1994. –52-b.
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskiy-yazyk-kak-obekt-lingvisticheskikh-issledovaniy>
9. Будагов Р.А. Литературный язык и языковые стили. –М., 1967 й. –5-б.
10. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. –М., 1959; О теории художественной речи. –М., 1971; Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963.129-130-б. пдф
11. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. – М., 1961; О языке художественных произведений. – М., 1962. –148-149-б.пдф
12. Karimov S. Oʻzbek tili funksional stilistikasi. – Samarqand, 2010. –192-b.

Mahmud Koshg'ariyning turkiy tovushlar haqidagi qarashlari

Berdiyev Xusan,
filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogik instituti
rustam_berdiyev1996@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada M.Koshg'ariyning turkiy tillar fonetik tizimi haqidagi tasnif va fonetik tizimga oid fikrlari A.N.Kononov, H.Ne'matov, E.Fozilov tadqiqotlari misolida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: turkiy tillar, tovush, turkiy yozuvlar, sistemaviylik, tasnif.

M.Koshg'ariy turkiy tillar, ularning tovushlari va turkiy yozuvlar haqida devonning muqaddima qismida (ya'ni, 43-69-betlarida) ma'lumot beradi. M.Koshg'ariy tomonidan berilgan tasnif va fonetik tizimga oid fikrlar A.N.Kononov, H.Ne'matov, E.Fozilov ishlarida atroflicha ochib berilgan. M.Koshg'ariyga asosan tillardagi farqlarni uch hodisani qiyoslash orqali ochib berganligining guvohi bo'lamiz:

Qoraxoniylar saroyida amalda bo'lgan turkiyning Hoqoniy til uni Mahmud Koshg'ariy, ko'pincha, oddiygina *turkiy, turklar tili, turklarda* degan atamalar bilan ataydi. Bundan K.Braxman, G'.Abdurahmonov, Matur oğlu, H.Ne'matov kabi tadqiqotchilarning xulosalariga ko'ra, Mahmud Koshg'ariy *turkiy xoqoniy, turklar tili* deb nomlagan tilning fonetik, leksik, grammatik me'yorlar «Qutadg'u bilig» va «Hibatul haqoyiq»da o'z aksini topgan til bilan mohiyatan birdir va uni buyuk yodgorlik bir adabiy til, Mahmud Koshg'ariy *turkiy xoqoniy*, Yevropa tilshunosligida *Sharqiy turkcha* (Ost turkiy, dog'u turkisi), o'zimizda *eski turkiy til* (G'.Abdurahmonov, N.Abdurahmonov) atamalari bilan mashhur bo'lgan adabiy tilning yodgorligidir. Bu adabiy tilning yetakchi shevaviy asosi qarluq – uyg'ur xususiyatlaridir. Bu keyingi tadqiqotlar O.Pritsakda qoraxoniy etnik tarkibi behad rang-barang bo'lishiga qaramay ijtimoiy-siyosiy yetakchilik qarluq etnik guruhiga mansubligi haqidagi fikr bilan tasdiqlangan;

- urg'ular tili juda ko'p holda “turklar va o'g'izlar”ning tili (nutqi) xususiyati o'zaro qiyoslanadi. Mahmud Koshg'ariy *o'g'uzlar tili, o'g'uzlar nutqida, o'g'uzlarda* deganda o'g'uz toifasiga mansub urug' va qabilalarni nazarda tutadi. Ularning yetakchi urug'lari, hatto,

tamg'alarini "DLT"da sanab o'tadi. Turkiy tillar tasnifi masalalari bilan shug'ullangan tadqiqotchilarning (I.A. Baskakov, A.N.Kononov, H.Ne'matov va boshqalar) fikriga ko'ra, Mahmud Koshg'ariy o'g'uzlarga xos deb ko'rsatgan hodisalarning juda ko'pi, haqiqatan ham, turkiy o'g'uz guruhi uchun xos bo'lgan tipologik xususiyatlardir;

- boshqa qavmlar tiliga ishora "Turklar" va "O'g'uzlar tili" "Devon"da sistemaviy ravishda o'zaro qiyoslanib borilsa, boshqa turkiy qavmlarning tiplariga xos hodisalar bilan turkiy hoqoniy til xususiyatlari "Devon"ning ayrim-ayrim o'rinlarida muqoyasa qilinadi. Bunda Mahmud Koshg'ariy ko'p holatlarda qavmlar tilini, lug'at *bajanak, suvoriylar, uyg'urlarda* yoki yashash joylariga ko'ra, mas.: *arg'ularda* yoki *tibetlarda* deb ko'rsatadi. Bunday zidlanishlar turk-o'g'uz bo'lganidek sistematik va izchil emas.

Shuning uchun Mahmud Koshg'ariyning *turkiy xoqoniy, turklarda, turkiyda* degan atamalarida turk so'zi keng (ya'ni eroniy, mo'g'uliy, arabiy tillar va xalqlarga qarshi turgan tillar va xalqlar guruhi ma'nosida emas, ancha tor ma'noda, har bir davr va mintaqada xilma-xil asosdagi turkiy tillardan biri ma'nosida qo'llanilgan. Shuning uchun «Devon»da *turk, turkiy* so'zlari keng va tor ma'noda qo'llanish o'rinlarini farqlash lozim. Mahmud Koshg'ariy *turklarda munday, o'g'uzlarda munday* degan o'rinlarda turk so'zi tor ma'noda; *turklarda munday, arab yoki eroniylar (sort)da munday* degan o'rinlarda keng ma'noda qo'llanilgan. XXI asrda run (Vizantiya) va Kavkaz mintaqasida turklar deganda o'g'uz asosli til va uning tilida so'zlovchilarni tushungan bo'lsalar, shu davrda O'rta Osiyoda turklar deganda qarluq asosli til va unda so'zlashuvchilar tushunilgan.

Mahmud Koshg'ariy turkiy tovushlar va yozuvlarni tavsiflash jarayonida bu so'zni (turkiy turi) ham keng, ham tor ma'nolarda qo'llaydi.

Mahmud Koshg'ariy turkiy tillardagi asosiy tovushlarni devonning 47-50 – betlarida 2 turga ajratadi:

1. Alohida harflar bilan ifodalanuvchi tovushlar.
 2. Talaffuzda bo'lib harfiy belgisiga ega bo'lmagan tovushlar.
- Harfiy belgiga ega bo'lgan umumturkiy tovushlar

Arabcha harflar nomi	Arabcha harflarning shakli	Ular vositasida ifodalangan tovushlar
Alifun alif		A, o, i, e, u, o'
Fa: un, fe	ق	f

Xa: un, xe	خ	x
Va: vun, Vov	و	v, u, o‘
Za:un, ze	ز	z
Qa: fun, qof	ق	q
Ka: fun, kof	ك	k
Gof:	گ	g
Da:lun, dol	د (ز)	dz
Mi:mun, lun	م	m
Nu:nun, nuk	ن	n
Si: nun, sin	س	s
Ba:un be	ب	b
Ji: jun, jin	ج	j
Ra:un, re	ر	r
Shi:shun, shin	ش	sh
Ta:un,te	ت	t
La: mun, lom	ل	l

Bu ro‘yxatda “d” tovushi ko‘rsatilmagan. Buning sababi “Devon” o‘zbekcha nashri nashrlarning asosli fikriga ko‘ra, qadimgi uyg‘ur alifbosida *d* va *t* harflarining farqlanmaganligidir. Bundan xulosa qilish mumkinki, Mahmud Koshg‘ariy turkiy tillarga xos tovushlarni aniqlaganda qadimgi uyg‘ur yozuvli manbalarga tayangan va qadimgi uyg‘ur yozuvini turklarning asosiy yozuvi deb sanagan hamda shu asosda ish ko‘rgan. Bu ro‘yxatga (د (dol) harfining kiritilmaganligini faqat shu bilan ifodalash mumkin. Bu ro‘yxatda hoyi-havaz, hoyi-huttining turkiy tillarga xos emasligi asosli va buni Mahmud Koshg‘ariy “Devon”ning boshqa o‘rinlarida ham ta’kidlaydi (chunonchi, 1, 48 bet) lekin hoyi-havvaz bilan beriladigan yumshoq “h”ning bu ro‘yxatga kiritilmaganligi ham, ehtimol uyg‘ur yozuvi xususiyatlari bilan aloqador bo‘lsa kerak. Chunki, “Qutadg‘u bilig” va “Hibatul haqoyiq”da h-x ziddiyati tipologik farq darajasiga ko‘tarilgan (ham→xam). Lekin bu fonologik oppozitsiya ham turkiy so‘zlar orasida emas. Bundan xulosa qilish mumkinki, Mahmud Koshg‘ariy tavsiflagan turkiy hoqoniy adabiy tilda hozirgi o‘zbek tilining qator shevalarda, jumladan, Toshkent shevasida bo‘lgani kabi h-x ziddiyati xos bo‘lmagan.

Mahmud Koshg‘ariy yozuvda o‘z ifodasini topadigan tovushlar sirasida alif, vov, yoy harflarining arabiy fatha, zamma, kasra o‘rnida qo‘llanilishini ham qayd etadi va shunday yozadi: “Bu xatni yozishda, talaffuzda o‘rni yo‘qligiga qaramay, yozuvda bir turli belgilar orttiriladi.

Masalan, zamma o‘rnida و -vov, kasa o‘rnida ع -yo, fatha o‘rnida | -alif belgilarini yozish qoidadir” [I,49].

Mahmud Koshg‘ariy bu so‘zlarni turkiy tillarni cho‘ziq va qisqa unlilarning talaffuzi yozuvda o‘z aksini topmaydi, deb tushunish kerak. Shuning uchun arab tilida yozuvda o‘z aksini topmaydigan va fatha, zamma, kasa bilan beriladigan qisqa unlilar turkiy tilda yozuvda harflar bilan berilishini – cho‘ziq va qisqa unlilar imlosi farqlanmasligini ta’kidlab o‘tish kerak. Mahmud Koshg‘ariy turkiy tovushlarni qisqa va qattiq talaffuz qilish ma’qul ekanligini alohida-alohida keltiradi.

Ayrim gidronimlarning semantik xususiyatlari (Baxmal, Zomin, Yangiobod tumanlari misolida)

Axmedov Sobir,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o‘qitish va malaka oshirish markazi
Jizzax viloyati hududiy bo‘linmasi
Sobir79as@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada viloyat toponimlari orasida gidronimlar alohida o‘rin tutadi. Ularning nomlanishida turli xil omillar sabab bo‘lgan. Shu sababdan gidronimlar qanday so‘zlar asosida yaratilganligini aniqlash va nomlanish tamoyillarini belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Hududning suv manbalari bilan bog‘liq holda shakllangan geografik nomlar ko‘p. Ularning aksariyati daryo, irmoqlar, buloqlar, ko‘llar va boshqa inson qo‘li bilan yaratilgan gidrotexnik inshootlar bilan bog‘liqligi yuzasidan ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: So‘z, toponim, obyekt, gidronim, soylar, irmoqlar, buloqlar, quduqlar.

Hududning ichki suvlarini o‘rganishda ham toponimik ma’lumotlar keng qo‘llaniladi. Daryolar, soylar, irmoqlar, ko‘llar, muzliklar, buloqlar, quduqlar kabi geografik obyektlar gidronimlar tarzida ifoda etiladi. Geografik obyektlar qancha ko‘p va xilma-xil bo‘lmasin, ularda bo‘layotgan o‘zgarishlarni o‘rganish, tahlil qilish, albatta, xalqning ijodiy mahsuli bo‘lgan joy nomlarini aniqlash va o‘rganishdan boshlanishi kerak.

Chunki, nomlar obyektlarning geografik o‘rni, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayotini hamda boshqa geografik tushunchalarni ifoda etish

uchun ham zarurdir. H.Hasanovning iborasi bilan aytganda: “nomlar joylarga shunday moslab berilganki, mahalliy aholining zakovatiga qoyil qolasan kishi. Yangi tug‘ulgan chaqaloqqa ot qo‘yish oson. Chunki yuzlab tayyor ismlar bor, ulardan faqat o‘zingizga ma‘qulini tanlab olasiz. Ammo joy nomlari tayyor emas. Ularni “o‘ylab topish” kerak, ismini jismiga monand qilish kerak”, yoki “agar nomlar tarixi tilga kirsam, tog‘lar va suvlarning xosiyati, o‘simligu hayvonot turlari, savdo-sotiq, hunar-kasb, xazinalar, janglar-u e‘tiqodlarimizning hammasi ayon bo‘ladi”.

Har bir nom deb yozgan edi T.Nafasov, til – fakti, tarix-hodisasi, geografiya – adresati. U muhim ijtimoiy-siyosiy funktsiya bajaradi, yer yuzasidagi obektlar uchun oriyentir sanaladi. Toponimiya xalqlar va tillar munosabatini aks ettiruvchi ko‘zgudir. O‘tmishda toponimlar dastlab geograflar, tarixchilar tamonidan o‘rganilgan. Hozir toponimlarni lingvistlar sistema sifatida tadqiq etmoqda. Bizning nazarimizda kishilik jamiyati uchun geografik nomlarning adreslik funktsiyasi eng muhim hisoblanadi, chunki faqat uning yordamida bir geografik ob‘yektni ikkinchisidan ajratish, farqlash va aniq o‘rnini topish mumkin.

Gidronim so‘zi (yunoncha hudor – suv + onoma – atoqli ot) suvlikdagi har qanday (tabiiy va sun‘iy) obyektlarning atoqli oti, toponim turi ma‘nolarini bildiradi. Respublikamiz hududida daryo, soy, ariq, kanal, jilg‘a, irmoq, buloq, sharshara, sardoba kabi suv obyektlari juda keng tarqalgan. O‘zbekistonda 53 ta suv ombori, 41 ta GES, 1456 ta nasos stansiyasi, 140 ming km.ga yaqin zovurlar, 30 ming km.dan ko‘proq ichki tarmoq kanallari qurilgan, ular 4,3 mln. gektar yer maydonini sug‘orish uchun xizmat qiladi [1:1]. Jumladan, Farg‘ona vodiysida 6500 ga yaqin daryo, soy, jilg‘alar, Zarafshon daryosining o‘rta oqimida 120 ga yaqin soylar, Qashqadaryoda 3120, Surxondaryoda esa 2200 dan ortiq daryo, soy, jilg‘alar borligi aniqlangan [1:2]. Shu bilan birga hozirgi vaqtda O‘zbek gidronimiyasi bo‘yicha dastlabki tadqiqot “Samarqand viloyati gidronimlari” (lisoniy tahlil) deb nomlanadi [1:3].

Viloyat toponimlari orasida gidronimlar alohida o‘rin tutadi. Ularning nomlanishida turli xil omillar sabab bo‘lgan. Shu sababdan gidronimlar qanday so‘zlar asosida yaratilganligini aniqlash va nomlanish tamoyillarini belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Hududning suv manbalari bilan bog‘liq holda shakllangan geografik nomlar ko‘p. Ularning aksariyati daryo, irmoqlar, buloqlar, ko‘llar va boshqa inson qo‘li bilan yaratilgan gidrotexnik inshootlar bilan boliq.

Quyida gidronimlarning nomlanishiga sabab bo'lgan omillarni ko'rib chiqamiz:

1. Kishi ismlari asosida vujudga kelgan gidronimlar. Ko'pincha bunday suv obyektlarining (ariq, quduq, buloq, kanal va boshq.) paydo bo'lishida (qazilishida) rahbarlik qilgan shaxslar nomi bilan atalgan. Chunonchi, (Baxmal tumani) Xo'jasoy, Turg'unsoy, Shaybeksoy, Boyqo'ng'irsoy, Bog'mozorsoy, Bo'stonsoy, Tog'aysoy, Eshmatsoy, Mirza ariq, Zulfon ariq, Raxmat buloq, Avliyo buloq, (Zomin tumani) Usmonlisoy, Shodiboyqashqasoy, Almamatsoy, Hatchasoy, Boltasoy, Jo'lbeksoy, Tog'aymurotjilg'a, Hayitboyquduq, Hasanbuloq, To'g'anbuloq, G'aybarbuloq, Ermanbuloq, Mansurbuloq, Xaydarbuloq. (Yangiobod tumani) Xo'jamushkentsoy, Olmurutsoy, Saidonsoy, Murodbuloq, Ashirbuloq. va boshqalar.

2. O'simlik va hayvonlar nomi asosida paydo bo'lgan gidronimlar, ya'ni suv obyektlarining nomlanishida muayyan bir o'simlik yoki hayvon nomi asos qilib olingan. Masalan, (Zomin tumani) O'rikli soy, Terakli soy, Olchasoy, Bodomsoy, Olmalisoy, Do'lanasoy, Anjirsoy, Yong'okli soy, Yantoqli soy, Bedalisoy, Zirabuloq, Cho'chqali soy, Tulkisoy, Ayiqli soy, Ilonli soy, Kurkali soy va boshqalar. (Baxmal tumani) Terakli soy, Do'lanasoy, Arpalisoy, Burgutli soy, (Yangiobod tumani) Bo'rili soy va boshqalar.

3. Suvning rang xususiyatiga qarab nomlangan gidronimlar. Bu gidronimlarning nomlanishida oq, qora, ko'k, qizil kabi ranglar o'zak so'z sifatida ko'proq uchraydi. Chunonchi, (Baxmal tumani) Oqbuloq, Qorasuv, Ko'kjarsoy, Ko'kbuloq, Qizilbuloq va boshqalar. (Zomin tumani) Qizilbuloq, Ko'kbuloq, Qizilsoy, Qorasoy, Oqbuloq, (Yangiobod tumani) Ko'kbuloq.

4. Suvning harorati, hidi va maza-ta'miga qarab nomlangan gidronimlar. Bunday gidronimlarni nomlashda ko'pincha sovuq, issiq, sassiq, achchiq, shirin, sho'r kabi so'zlardan foydalanilgan. Masalan, (Baxmal tumani), Sovuqbuloq, Jilibuloq (jili-iliq ma'nosida) Muzbuloq, Sutlibuloq (Zomin tumani) Sho'rbuloq, Sho'rcha Tollisuv, Qaynarbuloq, Ko'rbuloq, Isbuloq (Yangiobod tumani) Sho'rbuloq, Obisho'rbuloq, Shifobuloq, Isitmabuloq va boshqalar.

5. Miqdor, hajm va son-sanog'iga qarab nomlangan gidronimlar. Bunday nomlar gidronimning miqdorini, son-sanog'ini va hajmini belgilashga qaratilgan. Ko'pincha ikki, besh, olti, qirq, yuz, ming, gala, qo'sh, to'da so'zlaridan foydalanib gidronimlar yasalgan. Chunonchi, (Zomin tumani) Beshbuloq, Duoba (tojikcha, du-ikki, ob-suv)

Yettikechuv, Besharchasoy, Kaltasoy, Uzunsoy, Ingichkasoy, (Baxmal tumani) Uzunbuloq, Qo'shdarg'at, Ko'shxovuz, Uzunsoy, Kattasoy, Yettiyo'qsoy, (Yangiobod tumani) Kattasoy, Mingbuloq, Qatorbuloq, Kichikbuloq, va boshqalar.

6. Aholi joy nomi bilan ataladigan gidronimlar. Viloyatimiz hududida oykogidronimlar asosan tog'li tumanlarda ko'proq uchraydi va ko'pincha suv ob'ektlarining turini bildiradi. Masalan, (Baxmal tumani) Novqasoy, Boyqo'ng'irsoy, Gulbuloq, Jillibuloq, Ko'rbuloq, Muzbuloq, Sasiqko'l, Taypoqsoy, Uzunbuloq, Sho'rbuloq, Qorasuv, Sutlibuloq, Egizbuloq, Tagob. (Zomin tumani), Pishag'arsoy, Zominsoy, Jaloyirsoy, Suvlisoy, Qurisoy, Qorang'isoy, Beshbuloq, Qizilsoy va boshqalar.

Xulosa qilib aytganda, Jizzax viloyati gidronimlari xususiyatlariga ko'ra turlicha shakllangan. Ularning bu xususiyati tarixchi, tilshunos va geograflarda katta qiziqish uyg'otib, ularga uzoq o'tmishga nazar tashlash imkonini beradi. Shu sababdan gidronimlar qanday so'zlar asosida yaratilganligini aniqlash va nomlanish tamoyillarini belgilash, iliy nuqtayi nazardan muhim sanaladi. Ularni ilmiy jihatdan o'rganish va to'g'ri talqin qilish katta ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir.

Gidronimlarni hosil qiluvchi terminlar.

Akvatoriya (lotincha aqua – suv) – suv bilan qoplangan maydon.

Akveduk (lotincha aquaedustus – suv quvuri) - ariq, jar, yo'llar ustidan o'tkazilgan osma quvur.

Anhor (arabcha, birligi nahr) – katta ariq.

Arashon (sanskritcha rasayana – obi hayot) – issiq mineral suvli buloq.

Ariq (ar – qadimiy eroniy tillarda *oqmoq* fe'lining o'zagi, ya'ni «suv») – suv yo'li.

Arna – katta kanal (Jizzax viloyatida arna – jar).

Artezian quduq – parmalab kovlangan va suv otilib chiqadigan teran quduq.

Afdoq – katta ariqdan chiqarilgan tarmoq (Buxoro).

Badoq, bodoq – ariqdan boshlangan tarmoq (qarang: *afdoq*).

Balchiq – suyuqroq loy (qarang: *chalchiq*).

Band – to'g'on.

Botqoq – doimo yoki uzoq vaqt zax bo'lib yotadigan joy.

Boshot (bashat, tosh boshot – tosh orasidan chiqadigan buloq) buloqcha (mashat shakli ham bor – Farg'ona vodiysi).

Buloq – yer ostidan chiqadigan tabiiy suv manbai.

Bo‘gat, bo‘g‘ot – ariqdagi to‘siq, ko‘tarma.

Bo‘g‘oz – ikki suv havzasini birlashtiradigan suv yo‘li (to‘g‘risi – bo‘g‘iz).

Guzar – kechuv, daryodan kechib o‘tiladigan joy.

Guldirama, guldurovuk, guldurov, gurullovuk, gurkirov – katta sharshara.

Gum, gumsoy – chuqur, atrofi baland soylik.

Dayravot – daryo bo‘yidagi joylar.

Dam – suv ravon oqmaydigan, damlanib qoladigan joy.

Daryo – tabiiy o‘zandan oqadigan katta suv.

Daryoliq – bir zamonlar daryo oqqan soylik.

Darg‘ot – suv taqsimlagich gidrotexnik inshoot.

Dengiz – O‘zbekistonda keng maydonni egallagan suv (Orol dengizi), suv ombori (Toshkent dengizi).

Duob, duoba, dug‘oba, duvova – ikki suv qo‘shilgan joy.

Do‘lob – suvni balandga ko‘tarib beradigan moslama.

Yob, yop, yab, yap – ariq (Xorazm).

Jayxun – jo‘shqin daryo, azim daryo, Amudaryoning arabcha nomi.

Jilbuloq, jilibuloq – iliq suvli buloq (qishda).

Jilg‘a – jildirab oqadigan soy.

Jimbuloq (jinbuloq) – kam suvli buloq.

Jinnisoy (jinnisuv) – ba‘zan kuchli toshib turadigan soy (tentaksoy).

Jonabuloq – qiyaroq yerdan chiqqan buloq.

Jorma, yorma – yerni yorib ochilgan ariq, quduq.

Jo‘yinav – yangi ariq.

Juy, jo‘y – soy, ariq.

Jo‘ybor – ariqlari ko‘p joy.

Jo‘yak – ikki pushta orasidagi ariqcha.

Zax, zak – sernam joy.

Zaxkash – sernam zax joy;

Zovur – zaxni qochirish uchun qazilgan ariq.

Zag‘orakash – zovur, oqava tushadigan ariq.

Zaxbur – zax suvi oqadigan ariq, zovur.

Izza – sernam, zax joy.

Irmoq – daryoga qo‘shiladigan soy, jilg‘a.

Kavsar – toza, zilol suv,

Kechik, kechuv – daryodan, katta soydan kesib o‘tiladigan joy.

Kom – ariq.

Koriz – bir-birlari bilan yer ostida birlashtirilgan quduqlar, yer osti kanali.

Ko‘k suv – zilol suv, tiniq suv.

Ko‘l – kichikroq tabiiy suv havzasi.

Ko‘lmak – halqob suv.

Ko‘lob – suv yig‘ilib qolgan joy, ko‘lmak.

Ko‘rbuloq, so‘qirbuloq – yog‘ingarchilik kam bo‘lgan yillari qurib qoladigan buloq.

Nahr – katta ariq (nar, nor ham deyiladi Narpay, Ulug‘nor kabi).

Naynova – qamish, g‘arovdan yasalgan nov; nov - suv oqadigan o‘zan, tarnov.

Nova – suv oqadigan ariq, mol suv ichadigan yog‘och ariq.

Novadon – yopiq nov.

Ob – suv, daryo, soy.

Obdon – ko‘lmak, qoq.

Obi rahmat, obi nayson – rahmat suvi, navro‘zdan 2-3 kun oldin yog‘adigan barakali yomg‘ir (ziroat uchun obi hayot hisoblanar ekan).

Obi siyoh – qora suv, tekislikdagi bir necha buloqning suvidan hosil bo‘lgan qoramtir suv (qarang: *qorasuv*).

Obod - (aynan “suvli joy”) – o‘zlashtirilgan sersuv joy.

Obxona – suv manbai yonida qurilgan maxsus bino.

Obshor – sersuv joy.

Odoq – suvning etagi.

Olish, alish – katta ariqning qulog‘i, ariqdan suv olinadigan joy.

Otquduq – suvi ot yordamida tortib olinadigan quduq.

Oqdaryo – eski o‘zandan oqib turgan daryo.

Oqova – partov, tashlandiq suv.

Oqsuv – qor va muzliklardan suv olib ko‘pirib tez oqadigan oqish suv.

Poynov – ariq, hovuz kabi suv ob‘yektlarning suv oqib chiqib ketadigan tomoni, etagi.

Ro‘d – soy daryo.

Ro‘dak – kichik soy.

Ro‘dxona – daryo, soy o‘zani.

Sel – toshqin suv.

Selbur – sel urib ketgan joy.
Selgoh – sel kelishi mumkin bo‘lgan joy.
Seldara – sel kelib turadigan dara.
Selroha – sel o‘zani.
Selxona – toshqin suv to‘planib qoladigan soylik.
Soy – kichik daryo.
Suv, su – tabiiy suyuqlik; daryo, soy
Suv ombori – ko‘p suv to‘planadigan chuqur joy.
Suvot, suvlot – chorva mollari suv ichadigan joy.
Tagob, takob, tagop – yer osti suvi chiqib turgan joy, soylik, bir ariqdan suv ichadigan maydon.
Tezob – tez oqadigan soy.
Telba suv – o‘zanini o‘zgartirib turadigan soy, jilg‘a.
Tomchi – suvi qoyadan tomchilabgina tushadigan buloq.
Tosh qoq – tog‘larda, qoya o‘yiqlarida to‘plangan suv.
Toshqin – daryo, soy suvining o‘zandan chiqib tevarak-atrofnı suv bosishi.
Xotinsuv – suvi miqdori bir oz o‘zgarib turadigan kamsuv soy, jilg‘a.
Chalchiq – suyuq balchiq.
Chashma – buloq.
Sharaqsoy – sharillab tez oqadigan soy.
Sharildoq, shaldiroq, sharilloq, sharillovuq, sharlovuq, sharshar – sharshara.
Sharsharak – tepadan sharillab tushadigan suv, sharshara.
Shoxob, shaxob, shaxobcha – daryo yoki soyning irmog‘i.
Shahrro‘d – shaharnı suv bilan ta‘minlaydigan kanal, nahr.
Shohro‘d – katta daryo, kanal.
Ersuv (erkak suv) – suvi yil bo‘yi kam bo‘lmaydigan, uzoqqa oqib boradigan soy, jilg‘a.
Yuguruksoy – tez oqadigan soy.
O‘jar suv – tez-tez toshib turadigan suv, soy.
O‘kuz, o‘giz, o‘g‘iz – katta oqar suv, daryo.
Qayirma – suv qayrilib oqadigan joy, muyulish.
Qayir – suv labiga yaqin pastlik yerlar.
Qaynama – girdob
Qaynar buloq – suvi otilib qaynab chiqadigan buloq.
Qoradaryo – sun‘iy o‘zandan oqizilgan daryo, kanal.

Qorasuv – tekis yerlarda buloqlardan, sizot suvlaridan hosil bo‘lgan qoramtir suv.

Qoq – cho‘llarda bahorgi yog‘ingarchilik vaqtida suv to‘ladigan sayoz botiq.

Quvur – suv oqiziladigan moslama.

Quduq – yer ostidan suv olinadigan chuqurlik.

Quduqcha – quduq ko‘p joy.

Quloq – ariqdan, anhordan suv chiqariladigan joy.

Qo‘l – soyning irmog‘i yoki tarmog‘i.

Qo‘lat – soylik.

Havza – suv to‘ldirilgan katta maydon, suvlari bir daryoga qo‘shiladigan hudud.

Hangi suv – jala yoqqanda soylik jarlikdan toshib oqadigan suv.

Hovuz – kichik suv ombori.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. O‘n ikki jildlik. 2-jild. – Toshkent, 2001.

2. Saidov A. Tog‘ soylari – sug‘orish manbai. – Toshkent, Fan, 1974.

3. Belgaliyev N. Samarqand viloyati gidronimlari (lisoniy tahlil). NDA. – Samarqand, 1994.

4. Ernazarov T. Nomshunoslik masalalari. Uslubiy qo‘llanma. – T., 2010.

5. Qorayev S. O‘zbekiston toponimlarini hosil qiladigan asosiy terminlar va boshqa so‘zlar lug‘ati. – Toshkent, 2001.

6. Qorayev S. O‘zbekiston viloyatlari toponimlari. – T., 2005.

7. Qorayev S. “Toponimika”. – Toshkent, 2006.

8. Hakimov Q., G‘o‘dalov M. Jizzax viloyati geografiyasi. – Jizzax, 2004.

Lisoniy shaxs va pragmatik maqsad munosabati

Umurzoqova Marhabo,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU

umurzakovamarkhabo@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslikda lisoniy shaxs muammosi, uning tiplari haqida so'z yuritiladi. Badiiy matnda lisoniy shaxsning voqelanishida qo'llaniladigan leksik birlar, uning o'ziga xos lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'lishini ta'minlovchi vositalar tahlil qilinadi. Lisoniy shaxs nutqida qo'llanilgan birliklarning pragmatik maqsadni yuzaga chiqarishdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar. Antroposentrik tilshunoslik, lisoniy shaxs, pragmatik maqsad, pragmatik bilim, implitsitlik, adresant, adresat.

Tilshunoslikning nisbatan yangi sohasi bo'lmish lingvopersonologiya til egasining lisoniy shaxs sifatidagi o'ziga xos jihatlarini, uning voqelanishidagi omillarni tahlil etishi bilan tadqiqotchilar orasida qiziqish uyg'otmoqda. So'nggi yillarda dunyo tilshunosligida shaxs omiliga asosiy e'tiborni qaratgan antroposentrik tilshunoslik bir muncha yutuqlarga erishdi. Tilni tadqiq etishda inson omili birlamchi mavqega qo'yildi. "Inson tildan foydalanish jarayonida uni o'z izmiga solishga harakat qiladi, o'z navbatida til ham insonning ijtimoiy shakllanishida muhim o'rin tutadi. Bu holat tilshunoslikda tilda inson omili muammosini o'rganish zaruriyatini yuzaga keltiradi"[5: 35]. Tilshunoslikda lisoniy shaxs tushunchasiga turlicha yondashuvlar, qarashlar, ta'riflar berilgan. Bular ichida Y.N.Karaulovning lisoniy shaxsga bergan ta'rifi va lisoniy shaxs strukturasining uch darajasi (verbal-semantik, kognitiv, pragmatik) [3] ko'pchilik tarafidan e'tirof etiladi.

Badiiy matnda qahramon va personajlarning nutqini tahlil qilish lisoniy shaxs tiplarini ajratishda, ijodkorning lisoniy shaxs sifatidagi portretini yaratishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Hikoya qahramonlarining nutqini pragmatik aspektda tahlil qilish yozuvchining lisoniy shaxs tiplarini yaratish, tildan foydala olish mahoratini ko'rsatib bera olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Biz buni yozuvchi U.Hamdamning hikoyalari misolida yoritishga harakat qilamiz. Qahramon va personajlarning lisoniy shaxs tiplari haqida so'z yuritishdan avval hikoya sarlavhalariga ham e'tibor qaratish lozim.

Hikoya sarlavhalarida yozuvchining pragmatik maqsadi yashiringan bo'lib, uni o'qish jarayonida kitobxon lisoniy shaxs sifatida yozuvchining maqsadini anglaydi. Badiiy matnga sarlavha tanlash uning muvaffaqiyatli chiqishining asosiy omillaridan hisoblanadi. "Matnning yaxlitligini va butunligini ta'minlashda sarlavhaning benihoya muhim o'rni bor. U matnda alohida kuchli sintaktik pozitsiyada turuvchi, matnning mazmuniy-estetik mohiyatiga ishora qiluvchi o'ziga xos unsurdir. Sarlavha lingvistik jihatdan matnning nomi bo'lsa, semiotik nuqtayi nazardan matnning birinchi belgisi maqomida turadi. S. Krijanovskiy ta'biri bilan aytganda, sarlavha – bu "shapka emas, bosh" [2: 117]. Badiiy asar sarlavhasida implitsitlik o'ziga xos tarzda ifodalangan bo'lib, uni anglash uchun kitobxondan yetarlicha pragmatik bilimga ega bo'lish talab etiladi.

Otash nomi Otabek ismining qisqargan, og'zaki nutqda qo'llaniladigan shakli bo'lish bilan birga, qalbi otash bo'lib yonayotgan, o'z tuyg'ulari, qarama-qarshi tug'yonlari bilan kurashayotgan qahramonining holatiga ishora qiluvchi leksik vosita ekanligini ham anglatadi. "Olisdagi Dilnura" hikoyasidagi personaj Dilnuraning ham ismi bejiz sarlavhaga chiqarilmaganligini kitobxon insoniylik, odamgarchilik, qarindosh-urug'chilik munosabatlarini unutgan, undan ancha uzoqda bo'lgan Kozimjon shaxsiga ishora tarzida tushunadi. O'z qalb tug'yonlari bilan kurashayotgan, ammo buni oshkor etishni, tan olishni istamagan Dilyora ismining ham bejizga qo'llanilmaganligi hikoya so'ngida oshkor bo'ladi. Yozuvchining sarlavhadan ko'zlagan pragmatik maqsadi lisoniy bilimlari yetarli bo'lgan kitobxon tomonidan anglashiladi.

Keltirilgan hikoyalardagi ayol personajlar erkak personajlarga qaraganda kuchli shaxs sifatida namoyon bo'ladi. O'z ta'sirini o'tkaza olish, erkaklarni o'z izmiga solish, ularga ta'sir o'tkazishning turli yo'llarini topa olishi bilan ayollar oldingi mavqeni egallaydi. "Olisdagi Dilnura" hikoyasida Sanam epizodik qahramon sifatida namoyon bo'ladi. Sanamning so'zlashuv ohangidan, qo'llagan leksik birliklaridan ayolning Kozimjonni unga kerakli bo'lgan tilla buyumni olib berishga majbur qilish maqsadini ilg'ab olish qiyin emas. Muloqotdan ko'zlangan pragmatik maqsad – majburlash amalga oshadi. "Nutqiy muloqot maqsadi *ikki sathlidir*, ya'ni nutqiy harakatda axborot uzatish va kommunikativ pragmatik maqsad voqelanadi. Birinchisida so'zlovchining maqsadi axborot yetkazish yoki olish. Ammo axborot almashinuvi harakatlari faqat biror xabar berish yoki so'rash bilan

chegaralanmaydi. Bu harakatlar ijrosidan soʻzlovchi va tinglovchining talabini, qiziqishini qondirish maqsadi ham koʻzlanadi. Bu esa pragmatik vazifaning bajarilishidir”. [6.85-86]. Muloqot Sanamning *“Turkiya tillalari kepti”* gapi bilan boshlanadi. Gapdan faqat axborot berish emas, bu haqida avval ham suhbat boʻlganligiga ishora bor. Buni keyingi *“Aytuvdim-u anuvinda”* gapi ham toʻldiradi.

Yozuvchi Sanam va Kozimjon oʻrtasidan telefondagi suhbat orqali ayolning oʻz gapini oʻtkaza oladigan shaxs ekanligini koʻrsatib bergan. *“Ikki ming dollar. Komplekt. Zanjir, uzuk, sirgʻa... Nima achchigʻingiz chiqyaptimi? Mayli, kerak emas...”* Sanam nutqidagi qisqalik, har bir leksik birlikni alohida atov gap sifatida shakllantirishi qahramon nutqiga keskinlik berishida xizmat qilgan. Kommunikativ aloqada ayolning erkak kishini har qanday yoʻl bilan boʻlsa-da, koʻndirish, maqsadiga erishish uchun tayyorligi *“Erkak zoti qop-qop vaʼdani berarkanu bajarishga kelganda...”* gapi orqali yuzaga chiqqan.

“Olisdagi Dilnura” hikoyasidagi qiz hali yosh, sodda, bolalarcha toʻgʻrisoʻzlikni namoyon qilgan lisoniy shaxs sifatida shakllantirilgan.

“Tegmanglar menga! Ketinglar! Katta deb sizlarni shu paytgacha eshitdim. Endi bas! Ertaklaringni borib bollaringga aytinglar... yoʻqolinglar!..”, *“Endi dadang boʻlib qoldimi? Oʻlganda!.. Tirigida nima qip berding, a?!..Xotinchang bilan bolangdan ortmading-ku!..”* kabi gaplarda qoʻllanilgan *yoʻqol*, *oʻlganda*, *xotinchang* kabi leksik birliklar orqali konfliktiv nutqiy akti yuzaga keladi. Otasidan ajralgan qizning ayriliq gʻami, otasini asrab qola olmaganlik armoni yuzaga chiqadi. *Katta deb sizlarni shu paytgacha eshitdim* gapidan *“endi eshitmayman”*, *Ertaklaringni borib bollaringga aytinglar* gapidan *“yosh bola emasman”*, *“Endi dadang boʻlib qoldimi? Oʻlganda!..”* gapidan *“tirigida yoʻqlamading”* kabi maʼnolar anglashiladi. Dilnura nutqidagi soʻzlar tahlili alamzada, kutilmagan fojidan esankirab qolgan, eng yaqin suyanchigʻidan ajralgan qiz qiyofasini yaratishda qoʻl keladi.

“Personaj lisoniy shaxsining strukturasi uning oʻz meʼyorlariga, tartiblariga, nutq tuzish anʼanalariga ega nutqida namoyon boʻladi. Bu ijtimoiy, emotsional, psixologik va boshqa omillar taʼsirida yuzaga keladi. Qahramon nutqi badiiy matnda ikki xil koʻrinishda: tashqi va ichki nutq koʻrinishida boʻladi”[1.12]. *“Otash”* hikoyasining qahramoni Otabekning nutqi koʻproq ichki nutq koʻrinishida ifodalangan boʻlib, unda ijodkor, doim oʻy-xayollar bilan band, sevgan kishisiga yetolmay, firoqda yurgan lisoniy shaxs gavdalantiriladi. Qahramonning kasalxonada ogʻir ahvolda yotgan holatda Soliya bilan xayolan

gaplashgan nutqiga e'tibor beraylik. *“Sensiz bu dunyo menga yetti yot begona bo‘lib qoldi, tushunyapsanmi? Go‘yo yetti yot mamlakatga surgun qilingan mahbusdek sezaman o‘zimni. Sendan ayrilgan kunimdan beri shundayman – muhojirman. Soliya, sen mening qaytishim mumkin bo‘lgan yagona joyim, munis Vatanimsan”*. Rassom lisoniy shaxsining nutqida qo‘llanilgan *huzuringda o‘ltirishdan ortiqroq dars yo‘q, o‘tinaman kel, shu quchoqda jon beray* kabi sintaktik birliklar nutqning o‘ziga xosligini ta’minlashga xizmat qilgan.

“Muloqot maqsadi oddiygina axborot almashish bilan chegaralanib qolmaydi, axborot uzatishdan «hamkor»ga (tinglovchiga, kitobxonga) ta’sir o‘tkazish, uni biror narsaga ishontirish, bo‘ysundirish, harakatga undash so‘zlovchilar tomonidan o‘z maylini, birovni yoki biror narsani yoqtirish-yoqtirmasligini, norozilik, hayrat kabi pragmatik maqsadlar, nutqiy harakatlar, munosabatlar kuzatiladi. Bunday munosabatlar ayniqsa gender belgili so‘zlarda o‘ziga xos ifodalanadi” [4.38]. “So‘z” hikoyasida qahramonning xotiniga *asalim, xotinjon, xonim, malikam* kabi qo‘llagan murojaat birliklari ayoliga yaqinlik, mehribonlik, muhabbat pragmatik munosabatini ifodalash uchun qo‘llanilgan. Bu birliklardan adresantning erkak, adresatning ayol ekanligini anglash mumkin. Bu o‘rinda odatda leksik birlik ifodalagan narsa, tushunchalarning shirinligi, yoqimlilik, ardoqliligi, qadr-qimmat, mavqei assotsiatsiya qilingan. Muloqot aktining kommunikativ ta’sirini belgilashda qo‘llanilgan har bir so‘zning o‘rni bo‘ladi. *“Shuncha ko‘zgular kamlik qildi-a, sizga... Undan ko‘ra kelib, ko‘zim oynasiga qarang, bu yerda siz hamon o‘sha-o‘shasiz, sira o‘zgarmagansiz ... – saslandi erkak negadir xotinini “siz”lab”*. Hikoya qahramonining ushbu nutqi uning ayoliga muhabbati, mehri bo‘lakcha lisoniy shaxs ekanligini ko‘rsatadi. Topib so‘zlangan so‘z ayolda *adoqsiz minnatdorchilik* paydo qiladi va anchadan buyon qarovsiz qolgan imoratni bir pasda saranjom qilishiga sabab bo‘ladi.

Hikoya qahramonining ayoli eri bilan bo‘lgan muloqot jarayonida o‘z emotsiyalarini ko‘proq namoyon qiladi, o‘zini baxtiyor, xushchaqchaq, xushmuomala ko‘rsatishga erishadi, ammo o‘z dugonasiga telefonda hamdardlik istagan holda gapiradi. Bunday holat ayniqsa adresantdan hayratda qolganlikni, zerikishni, voqelikka baholovchi munosabat bildirishda yorqin ifodalanadi:

“Asti so‘rama, dugonajon, shunaqangi bema’ni kun bo‘ldiki, zerikanimdan naq yorilib o‘lay deyapman. Bir nimalarni bahona qilib ertaroq qaytsam kerak... Chiqqin-a oldimga kechqurun, hasratlashamiz”

“Dilyora” hikoyasining qahramoni lisoniy shaxsini shakllantirishda ayol hayotining asosiy mazmuni – oila, er, qaynona, bola, ish, turmush kabi tushunchalarni ifodalovchi birliklar qo’llanilganligi kuzatiladi. Hikoya qahramoni Dilyoraning lisoniy shaxs sifatidagi portreti asosan ichki nutq ko’rinishida yuzaga chiqadi. Atrofdagi voqeliklardan ta’sirlanish, o’z-o’zini taftish qilish, baholash ko’pgina o’zbek ayollariga xos xususiyat bo’lganligi bois hikoyani o’qigan kitobxon o’ziga ham tashqaridan nazar solishga urinadi. *Bobomning zamonida tushgan edi kontsertga, o’zim avtobusga o’tirib borib kelaveraman* kabi gaplarda ro’zg’or deb o’zini unutgan ayol shaxsining lisoniy qiyofasi gavdalantiriladi. O’zi bilan o’zi kurashayotgan, tashvish va quvonch chegarasini yo’qotib qo’ygan ayolning quyidagi nutqiga e’tibor beraylik: “*Muammo? Qanaqa muammo? Nima degani o’zi muammo? Bizning oilamiz lahjasida muammo degan so’zning o’zi yo’q*”. Yozuvchi kundalik tashvishlarga yengilmaydigan, sabrli, mehnatkash o’zbek ayoli lisoniy shaxsini Dilyora obrazi orqali ko’rsatib beradi. Ammo hikoya so’ngida Dilyora dil yoradi. Qizining ko’ksiga bosh qo’yib yig’laydi. Ovutayotgan qiziga “*Parvo qilma, parvo qilsang, ko’ngil nimalarni tusamaydi, deysan. Unga quloq solib o’tirsang, bu yoqda hayot qopketadi-ku*” gapi bilan yana turmush, hayot, oila deb o’zini o’qqa-cho’qqa uradigan ayol qiyofasiga qaytadi. Yozuvchining qahramoniga tanlagan ismi ham yuqorida ta’kidlaganimizdek, pragmatik maqsadni yuzaga chiqarishga xizmat qilgan. “Ismlar asosan real voqelikdagi obyektlarning ifodachisi bo’lganligi sababli, matn muallifi pragmatik maqsadini ro’yobga chiqarishda ularga ko’proq e’tibor beradi” [9. 56] Buni yuqorida tahlil qilib o’tgan hikoya qahramonlariga qo’yilgan ismlar misolida ham ko’rishimiz mumkin.

Xulosa o’rnida shuni aytish mumkinki, badiiy matnda voqelangan lisoniy shaxsning to’laqonli gavdalanishida yozuvchining til birliklaridan mahorat bilan foydalanishi, kuzatuvchanligi muhim sanaladi. Qahramonlar nutqida qo’llanilgan so’z va iboralar ularning nutqining o’ziga xosligini ta’minlash bilan birga shu tipdagi kishilarning umumlashgan nutqi ko’rinishida ham namoyon bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Давлетова Т. А. // Вестник ВГУ. Серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. 2016. № 2 11-14
2. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008.

3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 2010
4. Кўчибоев А. Матн прагматикаси. – Самарқанд. 2015. 38. –123 б
5. Лутфуллаева Д. , Худойберганова Д. Тилшуносликда лисоний шахс муаммоси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2017. 6-сон. – Б 35-41
6. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008. – 318 б.
7. Umurzakova M. The age factor in the formation of a linguistic personality
https://www.researchgate.net/publication/361667526_The_age_factor_in_the_formation_of_a_linguistic_personality?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InByb2ZpbGUiLCJwYWdlIjoicHJvZmlsZSJ9fQ
8. Umurzoqova M. Lisoniy shaxsni belgilashda dialektal omil.
https://www.researchgate.net/publication/369857415_Dialektal_omil
9. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013.
10. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013.
10. Ҳамдам У. Тўлин ой қиссаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 360 б.

Yozma nutq va uni shakllantirish omillari

Axmedova Nargiza,
 filologiya fanlari nomzodi, dotsent
 Oriental universiteti
 ashnargiza@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yozma nutq va uning o‘ziga xos xususiyatlari, yozma nutqni shakllantirish omillari xususida fikr yuritiladi. Jamiyat a’zolarining o‘zbek tilidagi savodxonlik darajasi va unga salbiy ta’sir qiluvchi holatlar, ularning oldini olish hamda savodxonlikni oshirish bo‘yicha tavsiyalar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: yozma nutq, savodxonlik, imlo qoidalari, tinish belgilari, mutolaa madaniyati, tinish belgilari.

Ma'lumki, yozma nutq savodxonligi hozirgi kunda jamiyatimizdagi dolzarb masalalardan biriga aylandi. Yozma nutq savodxonligi til vositalaridan o'rinli va unumli foydalangan holda imlo qoidasiga mos o'z fikrini to'g'ri, ravon va sodda bayon qilish malakasidir.

Yozma nutqni rivojlantirish og'zaki nutqqa qaraganda ancha murakkab jarayon sanaladi. Yozma nutq grammatik va mazmun jihatdan to'g'ri jumla tuzishni, har bir so'zni o'z o'rnida to'g'ri qo'llashni, fikrni ixcham, izchil, ifodali, uslub jihatidan sodda va ravon ifodalashni, bayon qilingan fikrlar asosida xulosalar chiqarishni talab etadi. Bu nutqning murakkab tabiati yana shundaki, u imlo, tinish belgilari va uslub bilan bog'liq. So'zni to'g'ri yozish, tinish belgilarini o'rinli qo'llash, fikrni uslub talabiga muvofiq bayon qilish o'quvchidan katta mas'uliyatni talab etadi. Shu sababli nutqning bu turiga xos me'yor foydalanuvchilarda asta-sekin shakllanadi.

Hozirgi kunda respublikamizda yozma nutq savodxonligi talab darajasida emas. Aholining savodxonlik madaniyatini shakllantirish, davlat tilida ish olib borish bo'yicha qator ishlar amalga oshirilmoqda. Bularga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son, "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-son Farmonlari va ularning ijrosi bo'yicha amalga oshirilgan ishlarni misol qilish mumkin.

Yozma savodxonlikni yanada oshirishga yordam beradigan omillar quyidagilar:

1. Hozirgi kunda imloviy savodxonlikning tushib ketishiga sabab bo'layotgan omillardan biri ikkiyozuvlilikdir. Chunki katta avlod vakillari asosan kirill alifbosida ish olib borishni ma'qul ko'rsa, yosh avlod ahli esa aksariyat holda lotin alifbosidan foydalanadi. Demak, har ikki yozuv bir paytning o'zida turli avlod vakillari tomonidan qo'llaniladi. Ammo o'rni keladiki, ba'zan har ikki yozuv bilan ishlashga to'g'ri keladi.

2023-yil yanvar oyidan ommaviy axborot vositalari, ko'pgina tashkilotlar lotin alifbosida ish yurita boshladi. Ungacha ommaviy axborot vositalari: jurnal, gazeta, internet nashrlarning aksariyati asosan kirill alifbosida o'z faoliyatini olib bordi. Natijada yosh avlod vakillari ham kundalik turmushda kirill alifbosidagi nashrlardan ozmi-ko'pmi foydalanadi. Ammo shuni esda saqlash lozimki, kirill va lotin yozuviga asoslangan imlo qoidalarida bir qancha farqli jihatlar mavjud. Bu

farqlardan xabari bo'lmagan shaxslar kirilldagi qoidani lotinga, lotindagi imlo qoidasini esa kirillga tatbiq etgan holda yozma nutqida ishlatadi. Yoki avval o'ziga ma'qul yozuvda matn yozib, uni tezkor o'girish dasturi yordamida ikkinchi yozuvga o'giradi. Farqli imloga ega so'zlar bunday dastur yordamida o'girilganda noto'g'ri imloga ega bo'lib qoladi. Bunday holatlarning oldini olish, savodxonlikni oshirish maqsadida biz ikkiyozuvlikdan voz kechishimiz yoki har ikkala imlo qoidalari va ularning farqini mukammal bilishimiz lozim bo'ladi. Ikki imlo qoidasidagi farqlar ba'zan ko'pchilikni chalkashtiradi.

Shu kunlarda alifboni isloh qilish, to'rtta harf shaklini o'zgartirish bo'yicha loyiha tayyorlanganidan ko'pchilikning xabari bor. Loyiha tasdiqlangandan keyin imlo qoidalari ham ko'rib chiqilishi, mukammallashtirilishi va ikkiyozuvlikdan butunlay voz kechilishi lozim.

2. Hozirgi kunda turli muloqot vositalari, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish kengaygani hisobiga tezkor axborot almashinuv yo'lga qo'yilyapti. Bunday yozma muloqot vaqtida matnlarda tinish belgilari ishlatilmayapti yoki so'zlar imlosiga e'tibor qaratilmayapti, sababi norasmiy yozishmalarda adabiy til me'yorlariga rioya qilish shart emas, degan qarash ko'pchilikda shakllanib qolgan. Ammo masalaning ikkinchi tomoniga e'tibor beradigan bo'lsak, xatosiz yozish, tinish belgilarini matnda to'g'ri qo'llash ko'z xotirasi asosida ham shakllanadi. Tinish belgilarisiz yozilgan matnlarni ko'raverib ko'zimiz ham shunga o'rganib qolishi va bu yosh avlodga ham ta'sir qilishi mumkinligini e'tiborga olishimiz kerak.

3. Hozirgi kunda aholining mutolaa madaniyatini shakllantirish, kitobxonlik darajasini ko'tarish bo'yicha jadal ishlar olib borilyapti. Shunga qaramasdan yoshlarning kitobxonlik darajasi juda yuqorilab ketmayotgani hammaga ayon. Kitob mutolaasiga vaqt ajratmas ekanmiz, oilada ota-ona hamkorligida kitob o'qish yo'lga qo'yilmas ekan, imloviy savodxonlik yuqori bo'lmaydi. Shunday ekan, har bir shaxs kitob mutolaasini kundalik bajariladigan ishlar qatoriga kiritishi kerak. Demak, bu jarayon oiladan boshlanishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

4. Ikkiyozuvlilik davom etar ekan, yozuvni avtomatik o'giruvchi dasturlarni qayta ko'rib chiqib takomillashtirish kerak. Chunki oxirgi eng mukammal o'girish dasturlarida ham kirilldan lotinga, lotindan kirillga o'girganda ayrim so'zlar xato shaklda transliteratsiya qilinadi. Masalan, kirill alifbosidagi ц, ё, ю, я, е harflari ishtirok etgan so'zlar ushbu dasturlarda o'girilganda ayrim so'zlar xato shaklda o'giriladi. Bunday

dasturlardan foydalanganda matnni qayta ko‘rib chiqish va ayni yozuv imlo qoidalariga moslashtirishni esdan chiqarmaslik lozim. Chunki ko‘pchilikda so‘zning imlosi ko‘z xotirasi yordamida, ya’ni turli gazeta, jurnallar, internet nashrlar, badiiy asarlar, ko‘cha-ko‘ydagi shior va lozunglardagi yozilishi asosida shakllanadi. Shuni aytish lozimki, to‘liq lotin alifbosiga o‘tilganda, ya’ni kirillda ish yuritish taqiqlanganda ham ko‘pchilik kirill yozuvida hujjatni tayyorlab, keyin kompyuter dasturi yordamida matnni lotin alifbosiga o‘giradi. Shunday ekan, norasmiy tarzda bo‘lsa-da, kirillda ish yuritish davom etadi. Demak, bunday dasturlarni ikkala yozuv farqlarini hisobga olgan holda mukammallashtirish zarur, jamiyatda bu dasturlarga ehtiyoj hali davom etadi.

5. Umumta’lim maktablarida ona tili va adabiyot fanlari mazmunini ham imloviy savodxonlikni oshirishga qaratish lozim. Har bir darsda savodxonlik mashqlari o‘tkazish, matnlar bilan ishlash jarayonida imlo va tinish belgilari qoidalarini o‘quvchilarga singdirib borish lozim. Savodxonlikni oshirishga faqat ona tili o‘qituvchilarigina emas, balki butun jamoa birgalikda harakat qilishi kerak bo‘ladi. Savodxonlikni oshirishga yordam beradigan va mustahkamlaydigan turli kompyuter dasturlari, televideniye va internet nashrlarda turkum ko‘rsatuvlar hamda kichik-kichik lavhalar berib borish ham ijobiy natija beradi.

6. Har bir tashkilot o‘z xodimlarini ishga qabul qilayotganda ularning imloviy savodxonligini ham nazorat qilishi kerak. Sababi hozirda yoshlar zamon talabiga ko‘ra o‘z mutaxassisligini, xorijiy tillarni hamda axborot texnologiyalarini mukammal o‘zlashtirishga harakat qilishyapti. Ammo o‘zbek tilida xatosiz yozishga, savodxon bo‘lishga e’tibor bermayotganlari ham mavjud. Agar ishga qabul qilish parametrlari qatoriga bu talab qo‘shilsa, ancha ijobiy tomonga siljish bo‘lardi. Ayrim tashkilotlar allaqachon bunday usuldan foydalanayotganini alohida ta’kidlash lozim. Yoki tashkilotda faoliyat olib borayotgan xodimlarning imloviy savodxonligini vaqti-vaqti bilan nazorat qilib borish, natija qoniqarli bo‘lmaganida ularga o‘z ustida ishlash uchun qo‘shimcha muddat berish kerak bo‘ladi va shu orqali savodxonlikka bo‘lgan e’tiborni kuchaytirish va uni oshirish mumkin. Zero, Prezidentimiz aytganidek, “chet tilini bilish – zamon talabi. Ammo ona tilini bilishni majbur qilish qilish kerak”[1].

Yozma nutq madaniyatini o‘quvchilarda shakllantirishda nafaqat ona tili va adabiyot o‘qituvchilari, balki har bir o‘qituvchi bunday holatlarga e’tiborli bo‘lishi bugungi kunning asosiy talabi ekanligini

unutmasligimiz lozim. Zero, ma'rifatparvar adib Zokirjon Furqat "Mani maktab aro buldur murodim, Xatimdek chiqsa, imlo-yu savodim" deya ta'riflaganidek, har birimiz yozma nutq savodxonligini oshirishga harakat qilishimiz zarur.

Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, "har birimiz davlat tiliga bo'lgan e'tiborni mustaqillikka bo'lgan e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz lozim. Bu oliyjanob harakatni barchamiz o'zimizdan, o'z oilamiz va jamoamizdan boshlashimiz, ona tilimizga, urf-odat va qadriyatlarimizga hurmat, Vatanga mehrimizni amaliy faoliyatda namoyon etishimiz kerak".

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi 20.12.2022/ <https://president.uz/oz/lists/view/5774>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son farmoni
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabr kuni "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-son Farmoni
4. Eltazarov J. O'zbekistonda 20-asrda amalga oshirilgan yozuv va imlo islohotlari tarixidan (sotsiolingvistik tahlil). – Toshkent, 2006.
5. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2013
6. Жамолхонов Х., Сапаев Қ. Имло муаммолари. – Toshkent, 2007.
7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining yangi alifbosi va imlosi. – Toshkent, 1999.
8. O'zbek tilining imlo lug'ati./ Tuzuvchilar: Rahmatullayev Sh., Hojiyev A. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.

Xillonim toponimikaning muhim obyekti sifatida

To‘ychiyev Abdurashid,

Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o‘qitish va malaka oshirish markazi
Toshkent viloyati hududiy bo‘linmasi,
rashidaka8771@gmail.com

Abdullayev Akmal,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
o‘zbek tilshunosligi kafedrası tayanch doktoranti
akmalabdullayev713@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada onomastika sohasiga oid yangi “xillonim” termini haqida ma’lumot berilgan bo‘lib, uning ma’nosi, termin sifatida qo‘llanish doirasi haqida fikr va mulohazalar yuritilgan, misollar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: xillonim, Alamlitepa, Choshtepa, Suyritepa, Eyvalaktepa, Tovkattepa, Kindiktepa, Shavkattepa, Pargostepa.

Onomastikaning toponimika bo‘limidagi bir nechta katta mazmun semasiga ega terminlar (masalan, gidronim, oronim, oykonimlar) o‘z tarkibida ko‘plab tarmoq terminlarini ham qamrab oladi. Bu haqda Y.Avlakulov o‘z ilmiy ishida batafsil ma’lumot bergan [1]. Biroq, biz ushbu maqolada istifoda etayotgan “xillonim” atamasi yuqorida mazkur manbada uchramaydi.

Xillonim inglizcha “hill” – *tepalik* va yunoncha “onyma” – *nom* so‘zlarining birikuvidan hosil bo‘lgan bo‘lib [2:268, 3:181], tepaliklarning nomlarini ifodalaydi. Ushbu nom ilmiy termin sifatida onomastikada hali qo‘llanilmagan. Yahudiy xalqining lingvomadaniyatida ushbu atama ularning diniy e’tiqodi bilan bog‘liq bo‘lib, istilohda “muqaddas tepalik” ma’nosini anglatadi [4].

Yer yuzasining relyefli qismlari umumiy nom bilan oronimlar deb yuritiladi va ushbu atama bosh termin sifatida bir qancha tarmoq terminlarni o‘ziga biriktiradi. Biroq, biz qo‘llamoqchi bo‘lgan “xillonim” termini yer yuzasining nol relyefli tekislik qismida sun’iy yo‘l bilan barpo qilingan tepaliklarni anglatadi. Yana bir farqli tomoni – ushbu tepaliklarda yoki qo‘rg‘on, yoki shaharcha, yoki shahriston, yoki posbonlik kuzatuv minoralari qurilgan bo‘lgan.

Ushbu tepaliklarning ayrimlari hozirgi kunda yo‘qolib ketgan, tarix qa‘riga yo‘l olgan. Ammo, ushbu tepaliklarning nomi ilmiy-tadqiqot manbalarida qayd etilgan. Bundan tashqari, mazkur nomlar shu yerda yashovchi xalq xotirasida saqlanib kelmoqda, yangi joylar, massivlarga shu tepaliklarning nomi berilyapti.

Tarixchi olimlar bu tepalarning vazifalari haqida uch xil taxminlarni ilgari surishadi: 1. Zodagon, aslzodalarning qasri. 2. Zardo‘штиylar ibodatxonasi. 3. O‘z davrining pochta – aloqa o‘rnatish obyekti, choparlar ot almashtiradigan, charchaganda dam oladigan maskan. E‘tiborlisi, har uch fikrni tasdiqlaydigan misollar bor. Lekin, eng ko‘proq ishoniladigan gipoteza bu – pochta va aloqa xizmati uchun mo‘ljallangan obyekt, degan qarashlardir [5].

Yurtimizda, shu jumladan, Toshkent viloyatida ham bunday tepalik – xilloniylar juda ko‘p. Quyida nomlari keltirilgan Toshkent arealidagi toponimik obyektlar ana shunday xilloniylarga misol bo‘la oladi:

Arashontepa, Alamlitepa, Kalavurtepa, Saritepa, Boqsuqtepa, Gulbog‘tepa, Munchoqtepa, Yuqori Yalpoqtepa, Shoshtepa, Oqtepa, Qo‘rg‘ontepa, Ervalitepa, Qirqjangtepa (Qizjangitepa), Shohsuvortepa, Pargostepa, To‘qaytepa, Oqotatepa, Quloqlitepa, Xonobodtepa, Tovkattepa, To‘ytepa, Maytepa, Nishboshtepa, Changitepa, Shamattepa, Yugantepa, Qovunchitepa, Xitoytepa, Eskitepa, Eyvalaktepa, Ulkan To‘ytepa, Yumushqozitepa, Dukenttepa, Qo‘rg‘ontepa, Uvaktepa, Do‘ngquloqtepa, Ubaydtepa, Piskent oqtepesi, Badaltepa, Mozortepa, Sanchiqtepa, Kultepa, Uchtepa, Zangortepa, Qoratepa, Chinoztepa kabi ko‘plab xilloniylar mavjudki, ushbu joy nomlari kelgusida toponimik tadqiqotlar uchun alohida tadqiqot obyekti bo‘la oladi. Quyida shunday tepaliklardan ba‘zilarining tarixi, nomining etimologiyasi bo‘yicha ba‘zi misollarni keltirishni o‘rinli, deb topdik:

Alamlitepa (Ohangaron t.) – *alam* arab tilidan tarjima qilinganda “bayroq, tug” ma’nosini ifodalaydi [6:66]. Ba’zi ma’lumotlarga ko‘ra [7:157, 8:87], arablar VIII asrda Iloq vohasini bosib olganda ushbu tepalikka hududning egallaganlik, unga hukmronlik ramzi sifatida bayroq tikib, uni qo‘riqlash uchun askar qo‘yishgan ekan. Toponimshunos Z. Do‘simov va X. Egamovlar esa “dindorlar nazarida muqaddas hisoblangan joylarga, mozorlarga alam, ya’ni har xil lattalar ilib qo‘yish odati saqlangan”, – deya izohlaydilar [9:11].

Choshtepa (Ohangaron t.) – tuproqdan uyib ko‘tarilgan, sun’iy tepalik. Taxminlarga ko‘ra, ushbu tepalik ustida dudbonlar navbatchilik qilib turganlar. Shoshtepa qishlog‘i Chotqol tog‘i etaklarida, Bolg‘ali

qishlog'idan 6 kilometr shimolroqda joylashgan. Qishloqqa katta avtoyo'ldan kirib kelaverishda 5 ta tepalikchalardan iborat Qo'ng'irtepa ko'zga tashlanadi. Lekin qishloq ko'rinmaydi. Ular qadimgi paytlarda qishloqni yovga ko'rinmas qilib turgan ekan. Qo'ng'irtepadan keyin kichik soy bo'ylab Egizqora tepaligi, Qizilbuloq, Shugurbuloq, Qo'naqay bulog'i hozirgacha mavjud. Taxminlarga ko'ra, bu tepalik ustida dudbonlar navbatchilik qilib turganlar. Ushbu tepalikdan To'ytepa (hozirgi Nurafshon shahridagi qadimiy tepalik), qadimgi Tunket (Tuket) ko'rinib turgan ekan [7:161].

Suyritepa (Ohangaron t.) – Suyritepa – askarlar turuvchi, poyloqchilik qiluvchi tepa (*sy* – askar, *ri* – sifat yasovchi qo'shimcha [10:235;447], ya'ni askarli, askarlar turuvchi tepa ma'nosida). Izohli lug'atda berilgan “suyri” so'zining ma'nosi bilan ushbu tepalik nomining mazmuniy bog'liqlik joyi yo'q [11:584].

Eyvalaktepa – uylar qurilgan yoki ko'p uyli tepa (*ew* – uy, *-a* – sifat yasovchi qo'shimcha, *-laq* – sifat yasovchi qo'shimcha [10:36;407;434]. Bizningcha, ushbu xillaninimning tarixiy morfologik jihatdan yasalishi quyidagicha: *ew+a+laq+tepa=Ewalaqtepa≈Ewalaktepa*).

Tovkattepa (Qibray t.) – taxminimizcha, ushbu joyning etimologiyasi qadimgi turkiycha *toj* – askarlarning turar joyi [10:273] va sug'diycha “uy” va “qishloq” ma'nosini anglatuvchi *kat* [12:20] so'zlarining birikuvidan yuzaga kelgan. Biroq, boshqa taxmin ham bor. Bunga ko'ra qozoq xonligini 1652–1715-yillarda boshqargan Tavakkul Muhammad xon (Taukexon) nomi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Sababi ushbu xon davrida Toshkent vohasining bir qismi, shu jumladan, Qibray tumani hududlari ham qozoq xonligi ta'siri ostida bo'lgan.

Kindiktepa – ushbu xillaninimning etimologiyasi, bizningcha, qadimgi turkiycha qo'rg'on ma'nosini anglatuvchi *kend* va sifat yasovchi *-ik* [10:154;427] qo'shimchasi hamda yer sathidan baland, do'ng joy; tepalik, balandlik [13:66] ma'nosini anglatuvchi *tepa* indikatorining qo'shiluvidan hosil bo'lgan. Biroq, qadimgi turkiy tilda *kendyk* so'zi ham mavjudki, bu so'z katta sopol xum [10:154] ma'nosini anglatadi. Agar shu ma'noda kelsa, ushbu tepalikda qadimda sopol buyumlar ishlab chiqaruvchi ustaxona bo'lganligini bildiradi. Ohangaron tumanida ham shu nomdagi tepalikdan ko'plab sopol parchalari topilgan.

Shavkattepa (Bo'stonliq t.) – Shov/shav/ so'zi bilan boshlanadigan joy nomlari bir nechta. Nomlarning tarkibi: *shov/shav+kan/kad/kand/g'ar/xar/dor*. *Kan* – kandning qisqargan shakli. *Kan/kad/kat/* – qo'rg'on qishloq, shahar. *G'ar/xar/* – tog'. *Dor* so'zining ma'nosi noma'lum.

Sugʻdiyshunos V.A. Livshis *Shavkad, Shovkat, Shavkatni* qora shahar (чёрный город), *Shovgʻarni* qora togʻ deb izohlagan [14:76-86]. *Shov* soʻzini nomlar tarkibidagi kichik soʻzi bilan tarjima qilsa boʻladi: *Shovkad/Shavkat* – kichik shahar, *Shavgʻar* – kichik yoki past togʻ. Professor Livshisning tadqiqicha, sugʻd tilida ikkita shovkan soʻzi boʻlgan; saroy, qoʻrgʻon maʼnosidagi *shovkan* soʻzi qadimgi Eroniy *shav/shau* (yashamoq, hayot kechirmoq) soʻzi asosida yasalgan, yaʼni yashaydigan qoʻrgʻon; lashkarboshi, ofitser maʼnosidagi *shovkan* soʻzi xitoy tilidagi *shi kuan* (qoʻshin boshligʻi) birikmasidan yuzaga kelgan. U turkiy *chiqan* (general) soʻzining ham xitoycha soʻzga daxli bor deb qaragan, qadimgi Eroniy tilda *shovkan* – qoʻrgʻon, qalʼa, odam yashaydigan istehkom” [15:397-398].

Pargostepa (Boʻstonliq t.) – “Hudud ul-olam”da ushbu joy nomi Tarkoʻs deb qayd etilgan [16:32]. Qadimda bu tepalik oʻrnida Barkush shahri boʻlgan. Barkush atamasining etimologiyasi haqida shunday mulohaza mavjud: “u taxminan ikkita soʻz – arabcha “barda” – sotilgan va “kush” – habash soʻzlarining birikishidan hosil boʻlib, uzoq Afrikadan olib kelingan qullar sotilgan joy maʼnosida shunday atalgan ekan.

Parkent tumanida ham hozircha tarixi va etimologiyasi aniqlanmagan *Chilontepa, Qirgʻiztepa, Yumaloqtepa (Xaytalbiytepa), Somsaraktepa (Otxonatepa), Eskitepa, Zarkenttepa (Qalmoqtepa), Hisaraktepa*; Boʻstonliq tumanida *Gʻalvasoytepa, Pargostepa, Iskandartepa, Qoʻrgʻontepa* kabi xillanimlar mavjud.

Parkent tumanini kechganda, soy boʻyi va adirlarda, tabiiy tepaliklar bilan birga qad koʻtargan koʻplab sunʼiy tepaliklarni koʻrish mumkin. Bu inshootlar madaniy yodgorliklar hisoblanadi. Ular shaharlar, qishloqlar, qasrlar, xumdonlar va hunarmandlarning ustaxonalari qoldiqlaridir. Yodgorliklarning bu maskanda qad koʻtarishi, albatta, tasodif emas. Arxeologik izlanishlar natijasida sunʼiy tepaliklar yuzasidan yoki kesmalaridan topilgan qurol-aslahalar, sopol buyumlar, zeb-ziynatlar, xazinalar oxirgi ming yilliklarning farovon hayotidan dalolat beradi.

Hisoraktepa (Parkent t.) – ushbu toponimdagi birinchi soʻz *hisor* arabcha soʻz boʻlib, “oʻrab olish”, “qurshov, qamal”, “mustahkam qalʼa” maʼnolarini anglatadi [17:43], *-ak* fors-tojikcha kichiklikni bildiruvchi qoʻshimcha hisoblanadi. Lugʻatshunos olimi Savinaning soʻzlariga koʻra Hisor “*qalʼa, qoʻrgʻon, shahar atrofidagi devor, atrofi oʻralgan qoʻrgʻon*” maʼnolarini anglatadi [18:237]. Keltirilgan izohlardan kelib chiqib, *Hisoraktepa* toponimi “*tepalik ustidagi qalʼacha, kichik*

qo'rg'on" yoki *"qal'acha, kichik qo'rg'on qurilgan tepalik"* ma'nosini anglatadi, deya xulosa qilish mumkin bo'ladi.

Akademik Y. Buryakov boshchiligida, Toshkent viloyatining arxeologik xaritasini tuzish jarayonida, Parkent tumani hududida o'nlab o'troq qabilalarning uy-joy yodgorliklari aniqlangan. Ular, asosan, xom g'ishtdan qurilgan qo'rg'onlar bo'lib, vaqt o'tishi bilan buzilishi natijasida sun'iy tepaliklar shaklida saqlanib qolgan. Mahalliy aholi ularni "Yumaloqtepa" deb ataydi. Shaharlar va qishloqlar serobligidan bu yerlar yaqingacha Yettikent deb atalgan [17:47]. Bu yerlarda shahar va qishloqlarning gavjumligini ta'riflovchi naqlar hali ham mahalliy xalq orasida saqlanib qolgan. "Changida yo'qolgan uloqni egasi tomma-tom izlab Kavardondan topgan ekan", degan naql ham bunga misol bo'la oladi.

Eskitepa nomi bilan saqlanib qolgan Nomdanak shahristoni ham qadimgi yirik madaniyat yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Balandligi 15 metrdan ortiq bo'lgan bu ulkan inshootning markazida ichki qo'rg'on ham bo'lgan. XIII asrning boshlarigacha Nomdanak bog'-rog'lar bilan o'ralgan jannatmakon shahar bo'lgan. Karvon yo'llari bo'ylab sayohat qilgan arab geograflari qo'lyozmalarida Nomdanak atrofidan yirik karvon yo'li o'tganligi qayd etiladi. Shaharcha atrofida gullab-yashnagan qishloqlar bo'lgan. Mo'g'ullar istilosi tufayli bu yerlar xarobaga aylangan. Ularning nomlari qolmagan bo'lsa-da, *Sumchatepa*, *Shavkattepa* nomlari bilan saqlangan xarobalar mavjud.

Hozirgi Parkent shahri markazida ham qadimda uchta turar joylar mavzesi bo'lgan uchta tepalik mavjud. Ulardan biri hozirgi tuman hokimligi binosi joylashgan tepalik, ikkinchisi Zarkentga burilishdagi zamonaviy yo'l bilan kesilgan baland tepalik, bulardan kichikroq yana biri Parkentsoyning yuqoriroq oqimida joylashgan yumaloq tepa. Ushbu uchta xillonim qadimgi Parkentning markazi hisoblangan. XIV – XV asrlarga oid yozma manbalarda Parkent jannatmakon bog'-u bo'ston sifatida ta'riflanadi. Bu davrda ko'plab yirik amaldorlar, ruhoniylar, savdogarlar va ijodkorlar Parkentda o'zlariga chorbog'lar qurdirib, jazirama yoz faslini shu yerda o'tkazishga odatlanganlar. Bu yerda ko'plab siyosiy va iqtisodiy muammolar yuzasidan muzokaraalar olib borilgan. Temuriylarning o'zaro nizolar davri bo'lgan 1450-yilda bu yerga taxt da'vogarlaridan biri Abu Said Mirzo Xo'ja Ahror Valiy huzuriga madad so'rab kelgan. Shayboniylar istilosi boshlanishi davrida bu yerga yana bir temuriy – buyuk sarkarda, shoir va olim Zahiriddin Muhammad Bobur qadam ranjida qilgan. "Boburnoma"ning 1501–1502-

yil voqealari bobida: “Hazrati Xojago Xoja Samarqanddin chiqib kelib, Farkatta o‘lturub edilar. Farkatqa borib Xojani ko‘rdum. Umidvor edimki, xon dodam rioyat va inoyat maqomida bo‘lub, viloyat va pargana bergaylar” [19:87], – degan jumlar bunga dalil bo‘la oladi.

Qibray tumanida ham bunday xilloniylar ancha bo‘lib, bu tepaliklarning tarixi yetarlicha o‘rganilmagan. Jumladan, Baytqo‘rg‘on xarobasi Chirchiq daryosining o‘ng qirg‘og‘i, Qorasuvning chap qirg‘og‘idagi Baytqo‘rg‘on qishlog‘ida joylashgan. Tepa tavsiflanmagan, o‘lchanmagan. Bu yerdan olingan materiallar XIV asrga oid, deb aytiladi.

Lunacharskiy qishlog‘idan (1934-yildan 1970-yilgacha Qibray tumanining markazi bo‘lgan) janubda Tovkattepa deb nomlangan tepalik joylashgan. Uning balandligi 6,5 metrgacha, hamma tomonida pastroq maydonchalar bor, ular qadimiy turar joylar bo‘lgan. 1949-yilda A.A. Potapov tomonidan qayd etilgan [20:13-21].

Bundan tashqari, Qibray tumani hududida *Sadoqattepa*, *Sho‘rtepa*, *Quloqchintepa*, *Yelakdatitepa*, *Bo‘ritepa*, *Ko‘ktepa*, *Yalang‘ochtepa*, *Dovultepa*, *Oltintepa*, *Eskiyo‘rg‘ontepa*, *Bo‘zg‘ontepa*, *To‘qaytepa* kabi yana bir qancha xilloniylar mavjudki, ular o‘zining arxeologik, tarixiy, etnologik va lingvistik kompleks tadqiqotlarini kutib turibdi.

Ohangaron (Iloqdaryo)ning so‘l qirg‘og‘ida sharqdan g‘arbga qarab eng qadimgi zamonlardan boshlab quyidagi shaharchalar mavjud bo‘lgan: Nishboshsoyning Loyaksoy bilan tutashgan o‘rta qismida IV – VIII asrlarda mavjud bo‘lgan *Nishboshtepa* shaharchasi, quyi qismidagi Ohangaron daryosiga quyilish joyiga yaqin o‘ng tarafda (Jigariston atrofida) VI – XIII asrlarda mavjud bo‘lgan *Qo‘rg‘ontepa* shaharchasi, Tuyabo‘g‘iz suv ombori yaqinidagi *Kindiktepa* shaharchasi, III – XIII asrlarda Oqqo‘rg‘on shaharchasidan quyiroqda *Usmontepa*, *Qanqatepa* joylashgan bo‘lgan.

Ohangaron (Iloqdaryo)ning o‘ng tomonida (Chirchiq daryosigacha bo‘lgan hududda) quyidagi qadimiy shaharchalar mavjud bo‘lgan: VI – VIII asrlarda *Ervallitepa* shaharchasi (Angren shahrining Sog‘lom mahallasi yaqinida), VII – XII asrlarda *Sakokat* (Shavkattepa) shaharchasi (Qoraxtoy qishlog‘i yaqinida), X – XII asrlarda *Ubaydtepa* shaharchasi (Ubayd qishlog‘i yaqinida), IX – XIII asrlarda *Jumishqozitepa* shaharchasi (O‘rta Chirchiq tumani hududidagi Qaytmas qishlog‘i yaqinida), VI – XIII asrlarda qo‘rg‘onli *Ulkanto‘ytepa* shaharchasi (To‘ytepa shahri yonida), VI - XIII asrlarda *Eyvalaktepa* shaharchasi (Ohangaron tumanidagi Eyvalak qo‘rg‘oni yonida) va

boshqa bir necha nomsiz tepalar tagidagi shaharchalar shular jumlasidandir.

Ohangaron tumani “Uvak” qishloq fuqarolar yig‘inining Angren shahriga tutash sharqiy qismida joylashgan Ko‘lbuloq arxeologik yodgorligining yonginasidagi Ervali buva qabristoni bilan Sog‘lom qishlog‘i oralig‘idagi Polvontosh tepaligi ostida ham qadimiy shahar qoldiqlari yotibdi. Polvontosh manzilgohi Y.F. Buryakov va K.A. Kraxmallarning fikrlariga ko‘ra, umumiy devor bilan o‘ralgan rabot va shahristonli kichik shahar bo‘lgan. 1973-yilda e‘lon qilingan “Toshkent viloyatining arxeologik yodgorliklari” xaritasida bu manzilning nomi to‘rt gektar sahnli Ervalitepa shaharchasi deb ko‘rsatilgan. Buyuk Ipak yo‘lining kichik bir tarmog‘i mana shu shaharcha yonidan o‘tganligi ehtimol. Chunki poytaxt viloyatdagi qadimda mamlakat markazlari bo‘lgan Tunket, Qanqa va Banokat shaharlari Ohangaron daryosi o‘zaniga yaqin joylarga qurilgan.

Ushbu tepalik – xillonimlarning ko‘pchiligi bu hududdagi qadimiy shahar-qo‘rg‘onlarning qoldiqlaridir. Bu shahar-qo‘rg‘onlar taxminan 5-7 gektar maydonni egallagan. Atrofi mudofaa devori bilan o‘ralgan. Mudofaa devorining tashqarisini aylanasi suv to‘ldirilgan “aparliq” – tuprog‘i devor uchun olingan eni 6-8 metr, chuqurligi 1-1,5 metrlik handaq egallagan. Qamal paytida shaharliklar tomonidan aparliq suviga ko‘p miqdorda yermoy (neft) quyib aralashtirilgan. Dushman jangchilari qal‘ani ishg‘ol qilish uchun aparliq suvidan kechib o‘tayotganlarida devor tepasidan yermoyga shimdirilib yoqilgan g‘o‘lalar suvga uloqtirilgan. Bu yerda qadimiy turo (soqchilik tepaligi) ham mavjud bo‘lgan. Unda harbiy soqchilar tun-u kun navbatchilik qilganlar. Sharqdan Abrlig‘, janubdan Suyritepa va Telov, g‘arbdan Yalpoqtepa, shimoldan Novsala qo‘rg‘onlarida yoqilgan yov bosqinidan ogohlantiruvchi olov kechasi alanga, kunduzi quyuq tutun bo‘lib ko‘ringan.

Xullas, mustahkam mudofaa qo‘rg‘oni va harbiy qo‘riqchilar o‘rta asrlardagi Choch-Iloq shaharlarining xarakterli belgisi sanalgan. Chunki ular tez-tez sodir bo‘lib turadigan davlatlararo urushlardan tashqari, shahar atrofidagi ko‘chmanchi qabilalarning dabdurustdan uyushtiriladigan bosqinlaridan ham omon saqlagan. Ohangaron suv omborining yonidagi Chetsuv qishlog‘idan bir yuz o‘ttiz kilometr masofadagi Oqqo‘rg‘on tumanining Eltamg‘ali qishlog‘iga qadar, yoki Bekobodning Xos qishlog‘idan Chinozning Yallamasiga qadar Sirdaryoning o‘ng sohilida ketma-ket joylashgan turo (qorovultepa)lar –

ana shu tarixiy voqealar guvohi. Turoga chiqib kuzatuv va xabar beruv ishlari tarixan eng ishonchli va jangovar urugʻlarning vakillariga ishonib topshirilgan. Kuzatuvchilar turoning atrofidagi suvli yerlarga ekin ekib, yaylovlarda mol boqqanlar.

Iloq regionida bunday qadimgi xillanim-manzilgohlar juda koʻp. Shunday manzilgohlarni Iloqdaryo (Ohangaron t.)ning soʻl qirgʻogʻi boʻylab kuzatsak, Navgarzansoyning ushbu daryoga quyilish joyidagi nomsiz tepalik, oʻrta qismidagi *Koʻchbuloqtepa*, *Gulduramatepa*; quyi qismidagi *Mashatbuvatepa*; Kandirsoyning quyi qismidagi *Munchoqtepa*; hozirgi Shavgʻoz qishlogʻi yaqinidagi *Oqtepa*, Oʻrgʻozsoyning yuqori qismidagi *Qorixonatepa*, quyi qismidagi *Suyritepa*; Olmaliq shahri yaqinidagi *Dumaloqtepa*, *Qaysartepa*, *Suyuktepa*, *Joʻjichoʻkkantepa*, *Qorovultepa*, *Safarboytepa*, *Chulliktepa*; Piskent shahri atrofidagi *Goʻrtepa*, *Oqtepa*; Murotali qishlogʻi atrofidagi *Qoʻsh-tepa*, *Koʻlaklitepa*; Qanqa yaqinidagi *Boburtepa*, *Oqtepa*; Eltamgʻali qishlogʻi yonidagi *Qizjangitepa* kabi tarixiy maskanlarni sanab oʻtish mumkin.

Hozirgi kunda Toshkent viloyatining maʼmuriy markaziga aylanayotgan Oʻrta Chirchiq tumanidagi Nurafshon shahrining eski nomi Toʻytepadir. Ushbu toponimning toʻy soʻziga daxli yoʻq. H. Hasanovning tekshirishlariga koʻra, Toʻytepa “qalʼa, Qoʻrgʻontepa, lashkartepa” degan maʼnoni bildiradi. Bu haqda u shunday mulohaza bildirgan: “Bu nomning asosidagi toʻy soʻzi munozara qilinishi mumkin. Turgan gapki, uning “toʻy” (свадьба), “toʻyqush” soʻzlariga daxli yoʻq. Dori oʻt va kulollar ishlatadigan sopol loyi ham “toʻy” deyiladi. “Sopol gil” deb izohlashga bir qadar asos bor. Ammo Mahmud Koshgʻariy boshqacha izoh bergan: “toʻy – askarlarning turar joyi. Xontoʻy – xon askargohi”. Shunga asoslanib, Toʻytepa – qalʼa tepa, qoʻrgʻontepa, lashkartepa maʼnosida boʻlganligi ehtimolga ancha yaqindir.” [21:53]

Ohangaron daryosidan Chirchiqqacha boʻlgan oraliqda qadimgi xillanimlar bundan ham koʻp. Jumladan, Angren shahrining sharqiy qismidagi *Saritepa*, *Kallaurtepa*, *Boqsuqtepa*; shaharning gʻarbiy qismidagi *Gulbogʻtepa*, *Yuqori Yalpoqtepa*, *Oqtepa*; Toʻytepa shahri atrofidagi *Boytemishtepe*, *Degantepa*, *Mingtepa*, *Yettitepa*, *Yoriqtepa*, *Saritepa*, *Choʻngtepa* va hokazo tepalarni eslab oʻtish joiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avlakulov Y.I. Oʻzbek tilining onomastik koʻlami. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. – 140 b.

2. Бункин Г.И., Буренкова О.В., Горбунова Т.П. Англо-русский словарь. – Москва: Русский язык, 1986. – 654 с.
3. Жамолхонов Х. *Ҳозирги ўзбек адабий тили*. – Тошкент: Талқин, 2005. – 272 б.
4. Ортодоксальный иудаизм. Интернет ресурс: <https://eleven.co.il/judaism-trends/modern/13097/>
5. Тепалар ортида нима бор – тарихга назар. Internet manba: <https://telegra.ph/tepalar-ortida-nima-bor--tarihga-nazar-08-11>
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А ҳарфи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 1-107.
7. Раззоқов А. Оҳангарон гавҳарлари. Илмий этнографик тадқиқотлар, маълумотлар. – Тошкент: Oltin meros press, 2019. – 344 б.
8. Ёрматов И. Илоқ тарихи. – Тошкент: Фан, 2005. – 73 б.
9. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – 176 б.
10. Кошғарий М. Девону луғотит турк (индекс луғат). – Тошкент: Фан, 1967. – 550 б.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “С” ҳарфи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б. 408-622.
12. Қораев С. Шаҳар ичи атамалари // Гулистон, 1990. № 5. – Б. 20.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Т” ҳарфи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б. 623-946.
14. Лившиц В.А. Два согдийских документа с горы Муг. // Вестник древней истории, 1960. № 2 (72). – С. 76-86.
15. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи. – Тошкент: Мухаррир, 2009. – 432 б.
16. Ҳудуд ул-олам (Мовароуннаҳр тавсифи). – Тошкент: O‘zbekiston, 2007. – 64 б.
17. Ҳусомиддинов С., Шерматов М. Паркент тумани. – Тошкент: Ўқитувчи, 2006. – 152 б.
18. Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Ирана. – Москва: Наука, 1971. – 346 с.
19. Бобур З.М. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – 368 б.

20. Убайдуллаев З. Мехридарё одамлар. – Тошкент: Fan ziyosi, 2021. – Б. 280.

21. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – 80 б.

Davlat tilida ma'lumot-axborot hujjatlarining yuritilishida o'ziga xosliklar

Boboyorov O'rinboy,

Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o'qitish va malaka oshirish markazi

Annotatsiya. So'nggi yillarda davlat tashkilotlari, mahalliy hokimiyatlar, xo'jalik birlashmalarida ish yuritish hujjatlarini davlat tilida, lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida yuritish masalalari ko'p ta'kidlanmoqda. Mazkur maqolada tashkilotlarda rasmiy-idoraviy ish yuritishda xos bo'lgan xususiyatlar, ish yuritish hujjatlarini, ayniqsa, ma'lumot-axborot hujjatlarini to'g'ri rasmiylashtirish hamda davlat tili me'yorlariga amal qilish borasidagi ba'zi bir mulohazalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Davlat tili, hujjat, hujjatchilik, xos qog'oz, ma'lumot, uslub, qolip, lisoniy birlik, matn, ariza, tilxat, bildirishnoma, tavsiya, sarlavha.

Ma'lumki, milliy o'zlikni anglash milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi. Til milliy madaniyatning shakli sifatida tafakkurning mevalari va ma'naviy boyliklarini zamon va makonda abadiylashtiruvchi vosita hisoblanadi.

Har qanday tilning birinchi ma'rifiy ahamiyati shundan iboratki, til tufayli jamiyat a'zolarining har birida hosil bo'lgan bilim ommalashib, uning ko'pchilik tomonidan rivojlantirilishiga imkon tug'iladi. Bundan tashqari, til tufayli bilim avloddan avlodga og'zaki va yozma tarzda qoldiriladi, natijada yangi avlod o'tgan avlodning ishini yangidan boshlamasdan, uni davom ettiradi. Til ilm olishda zamon va makon g'ovini o'rtadan ko'taradi. Til tufayli eng qadimgi ma'lumotlarga ega bo'lamiz, hatto kelgusida oid ma'lumotlarni ham olamiz. Til tufayli sezgi a'zolari bilan bilib bo'lmaydigan narsalarni ham o'rganamiz. Ko'rinishi shakli bir xil bo'lgan narsalarning aksi ongimizda o'rnashishi mumkin, lekin shaklsiz narsalarni biz faqat so'z shaklida o'zlashtiramiz. Xuddi shuningdek, mavjudotning ko'rinmas ichki jihatlarini ham so'z shaklida

o'zlashtiramiz va til vositasi orqali o'zgalarga yetkazamiz. Tilni o'rganish va o'rgatishni osonlashtiradigan yana bir jihati shundaki, u umumlashtirish xususiyatiga ega. So'z yordamida biz mavjudotni o'rganib, umumiy tushunchalar hosil qilamiz va bu tushunchalar mavjudotning umumiy xossalarini o'rganishga, hatto ularning haqiqatini idrok etishga imkoniyat tug'diradi. Zero, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy o'zining "Mahbub ul-qulub" asarida "Falak jismining joni – so'z", - deb bejiz aytmagan.

Avvalom bor shuni ta'kidlash kerakki, 1989-yil 21-oktabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, 1993-yil 2-sentabrda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi Qonunning, shuningdek, 1995-yil 21-dekabrda "Davlat tili haqida"gi Qonunning yangi tahriri qabul qilinishi davlat tashkilotlari, mahalliy hokimiyatlar, xo'jalik birlashmalarida ish yuritish hujjatlarini davlat tilida rasmiylashtirish borasida mas'uliyat yukladi. Aytish lozimki, har bir inson, ayniqsa, barcha tashkilot rahbar-xodimlari o'z fikr-mulohazalarini aniq, ravon ifodalashi uchun tildagi uslublardan ma'lum ma'noda xabardor bo'lishi kerak bo'ladi. So'zlashuv uslubidan tashqari rasmiy ish yuritish tilini ham bilishi shart. Hattoki, oddiy fuqaro ham hech bo'lmaganda ariza, tarjimayi hol, tilxat, ishonchnoma, bildirishnima kabi sodda ma'lumot-axborot hujjatlarini yozishni bilishi kerak. Shu o'rinda hujjatchilikning, xususan, o'zbek hujjatchiligining ham uzoq tarixga ega ekanligini ta'kidlash lozim.

Bobil shohi Xammurapi (miloddan avvalgi 1792-1750-yillar)ning adolatli qonunlari, shoh Ur-Nammu (miloddan avvalgi 2112-2094-yillar)ning qonunlari hujjatchilikning o'ta olis tarixidan dalolat beradi. Shonli tariximizda ham o'rxun-enasoy, sug'd, eski uyg'ur, arab yozuvlarida bitilgan hujjatlar ma'lum.

Sharqda X-XIX asrlarda yorliq, farmon, noma, bitik, bitimlar, arznoma, qarznoma, vasiqa pattalar keng tarqalgan. Bu kabi hujjatlarning ham o'ziga xos zaruriy qismlari (joy nomi, sana, tamg'a, imzo), qoliplari mavjud bo'lgan.

Hujjat so'zi o'zbek tilining izohli lug'atida quyidagicha ta'riflangan.

Hujjat-arabcha so'z, dalil, isbot, sabab, bahona:

1.Kimsaning kimligini(shaxsiyatini), mashg'ulotini, biror tashkilotga a'zolicini tasdiqlovchi guvohnoma(pasport, guvohnoma, diplom, a'zolik bileti va sh.k.).

2. Biror ish-faoliyat yoki narsaga haq-huquq va sh.k.ni ko'rsatuvchi, tasdiqlovchi ish qog'ozi.

3. Ilmiy, ijtimoiy yoki tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan yozuvlar, suratlar, asar yoki adabiyotlar.

Hujjat – rasmiy uslubda yozilgan, imzolangan, kelishuv va rozilik belgilari olingan, davlat standart talablariga javob beradigan ish qog'ozlaridir.

Hujjatlar matniga qo'yiladigan eng muhim talablar sifatida aniqlik, ixchamlilik, lo'ndalik va mazmuniy to'liqlik kabilar qaraladi. Har qanday hujjat I va III shaxs tilidan bayon qilinadi. Bu kabi sifatarga javob bermaydigan hujjatlar hujjat sifatida qaralmaydi, u oddiy ma'lumot matn mazmunini hosil qilishi mumkin.

Hujjatchilik tilining o'ziga xos uslubi, mazmuniy to'liqlikdan iborat zaruriy sifatlar, o'ziga xos so'z qo'llash, morfologik va sintaktik xususiyatlar orqali ta'min etiladi. Hujjatda ot va fe'lga tegishli so'zlar ko'proq qo'llaniladi. Asosan, darak va buyruq gaplar ishlatiladi. Hujjatlar tilida turg'unlashgan, qoliplashgan so'z birikmalaridan ko'proq foydalaniladi. Masalan, *topshirilsin, yuklatilsin, zimmamda qoldiraman, tavsiya qilaman, taklif qilaman, so'ralsin, so'rayman, bildiraman, yetkazaman, ma'lum qilaman, ilova qilinadi, ishonch bildiraman, qaror qilindi, tasdiqlandi va boshqalar.*

Hujjatshunoslikda hujjatlar bir necha jihatlariga ko'ra tasniflanadi. Eng avvalo tuzilish o'rniga ko'ra ichki va tashqi hujjatlar farqlanadi. Ichki hujjatlar bevosita tashkilotlarning o'zida tuziladigan, shu tashkilot doirasida foydalaniladigan hujjat turlaridir. Tashkilotlarga boshqa tashkilotlardan yoki ayrim jismoniy shaxslardan keladigan hujjatlar esa tashqi hujjat hisoblanadi. Bundan tashqari qamroviga ko'ra sodda va murakkab, shakliga ko'ra xususiy, namunaviy va qolipli hujjatlar tasniflanadi.

Tashkilotlarda hujjatlarni ma'muriy-boshqaruv faoliyatida xizmat mavqeyiga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Tashkiliy hujjatlar (*guvohnoma, qoida, shartnoma, nizom, ustav, yo'riqnoma, tashkiliy tuzilma, mehnat bitimlari*).

2. Farmoyish hujjatlari (*buyruq, buyruqdan ko'chirma, ko'rsatma, farmoyish*).

3. Ma'lumot-axborot hujjatlari (*ariza, bayonnoma, bildirishnoma, vasiyatnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, ma'lumotnoma, tavsifnoma, tavsiyanoma, tarjimayi hol, tilxat, tushuntirish xati e'lon, hisobot*).

4. Xizmat yozishmalari (*xatlar: axborot xati, da'vo xati, talabnoma, ilova xati, kafolat xati, iltimos xati so'rov xati, tasdiq xati, farmoyish xati, telegramma, telefonogramma, taklifnoma, diplomatik va tijorat yozishmalari*).

Mavqeyi va tarkibiga ko'ra ma'lumot-axborot hujjatlari kattagina guruhni tashkil qiladi. Sababi tashkilotlarda bu guruh hujjatlar ko'p qo'llaniladi. Shuni ta'kidlash kerakki, hujjatlarni yuritish, rasmiylashtirishda bugungi kun talabiga ko'ra rahbar va xodimlar davlat tilini hamda lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi, o'zbek tilining imlo qoidalarini yaxshi bilishi talab qilinadi. Aks holda hujjatlar mazmuniga putur yetkaziladigan darajada xom, imlo jihatdan xato bo'lishi mumkin. Ish yuritishda davlat tili me'yorlariga qat'iy amal qilish shart. "Davlat tili haqida"gi Qonunning ko'pgina moddalar (8-14-moddalar)da ish yuritishning tilga aloqadorlik jihatlari o'z ifodasini topgan.

Ma'lumot-axborot hujjatlari qarorlarni qabul qilishga undaydigan ma'lumotlarni yetkazadi. Ularning xususiyati shundaki, hujjatlar boshqaruv tizimida quyidan yuqoriga: xodimdan bo'lim rahbariga, bo'lim rahbaridan muassasa rahbariga, quyi tashkilotdan yuqori tashkilotga qarab harakatlanadi. Hujjatlarning nomini bosh harfda, qator o'rtasida yozish tavsiya qilinadi. Ko'pgina holatlarda hujjat nomi bilan hujjat sarlavhasini bir xil narsa deb qarash tushunchasi ham yo'q emas. Aslida bu ikki xil narsa hisoblanadi. Bildirishnoma, tavsiyanoma, ariza, tilxat, hisobot kabilar hujjat nomi bo'lsa, masalan: *moddiy yordam ko'rsatish haqida, moddiy texnikalarning sozligini o'rganish to'g'risida, kundalik ehtiyojlarni qoplash haqida, moddiy qiymatliklarni qabul qilish bo'yicha, qiymatliklarni topshirish (qabul qilish) to'g'risida* va boshqalar hujjat sarlavhasi hisoblanadi. Hujjat nomidan so'ng hech qanday tinish belgisi qo'yilmasligi tavsiya qilinadi. Shuningdek, hujjatlarda sanalarni ifodalashda *yil, kun, oy* (2023.15.10) ketma-ketligi yozilishi tavsiya qilinadi. Hujjatlardagi zaruriy qismlar(rekvizitlar) ham barcha hujjatlarda bir xil bo'lavermaydi. Lekin hujjatlarning mohiyatidan kelib chiqib, zaruriy qismlardan eng asosiylari bo'lishi talab qilinadi. Masalan, hujjat turining nomi, hujjat sarlavhasi, matni, ilovalar, sana, muhr, imzo kabilar.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bugun tilimizning davlat tili sifatidagi mavqeyini oshirish, tashkilotlarda ish yuritish tizimini davlat tili nuqtayi nazaridan ham lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini to'laqonli joriy etish borasida ham oldinga siljish yaqqol ko'zga

tashlanayotganligini ta’kidlab o’tish maqasadga muvofiqdir. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqida bu borada qilinadigan keng ko‘lamli ishlarning to‘laqonli tarhini chizib berar ekan, bu ishlarning natijalarini quyidagicha ifoda etadi: “Muxtasar aytganda, har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e’tiborni mustaqillikka bo‘lgan e’tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz lozim”.

Zero, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilini davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son hamda 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-6084-son Farmonlari, shuningdek, Vazirlar Mahkamasining til va yozuvimiz to‘g‘risidagi o‘ndan ortiq qarorlarining qabul qilinishi o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini oshirish uni rivojlantirish, takomillashtirish borasida amalga oshirilayotgan sa’y-harakatlar o‘z mevasini berishni boshladi, deb bimalol aytishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2018.
2. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N., Odilov Y. “Davlat tilida ish yuritish”. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2021.
3. Azimov I., Ro‘ziyev Z., Bobojonov F. “O‘zbek tilida lingvistik ekspertiza”. – Toshkent: “Bookmany print”, 2023.
4. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo‘ldoshev I. “Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish”. – Toshkent, 2013.
5. (*google.com.internet manbalari*)

Til birliklarining vertikal va gorizontal harakati xususida

Malikova Iroda,

Samarqand davlat chet tillar instituti,
malikovairoda71@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada til birliklarining vertikal va gorizontal harakatini paradigmatica nuqtayi nazaridan tahlil qilish paradigmatic munosabatlar haqida ma'lumotlar berilgan. Til sistemasining qurilishini tashkil etuvchi til birliklarining vertikal va gorizontal harakati orasidagi o'zaro muayyan aloqadorlik, bunga xos qonuniyatlar shu asosda yuzaga keluvchi tizimlilik tilning ichki taraqqiyot qonunlariga va tashqi omillarning ta'sirida yuzaga keladigan kuchlarga tayanishi ilmiy asoslangan. Nazariy fikrlarga asoslangan holda til birliklarining vertikal va gorizontal harakatini paradigmatica nuqtayi nazaridan tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: vertikal harakat, gorizontal harakat, paradigmatica, oppozitiv, tashqi tilshunoslik, ichki tilshunoslik.

Til birliklarining vertikal va gorizontal harakatini paradigmatica nuqtayi nazaridan tahlil qilish paradigmatic munosabatlar tushunchasini va ularning nutq faoliyatida qanday namoyon bo'lishini tushunishni talab qiladi. Biz bu maqolamizda til birliklarining vertikal va gorizontal harakatlarini tahlil qilish orqali paradigmatic munosabatlarni ochib beramiz.

Ferdinand de Sossyurning strukturalizmi, Noam Xomskiyning generativ grammatikasi yoki Roman Yakobsonning funksional tilshunosligida paradigmatic munosabatlarning turli nazariy asoslari yaratilgan. Paradigmatic munosabatlar jahon olimlaridan D.S.Uort, V.G.Gak, L.Yelmslev, J.Dyubua, V.M.Solnsev, Y.S.Stepanov, V.B.Kasevich, L.Z.Sova, S.D.Kanselson, Y.S.Kubryakovalar, o'zbek tilshunoslaridan I.Qo'chqortoyev, A.Berdialiyev, H.Ne'matov, A.Nurmonov, N.Turniyozov, M.Hakimov, Sh.Safarov, B.Qilichev va boshqa olimlarning ishlarida tadqiq qilingan.

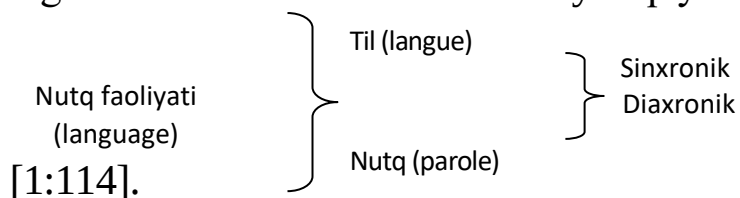
Ferdinand de Sossyur ta'limotida tilshunoslik tashqi va ichki bo'lishi ta'kidlanadi Tashqi tilshunoslikka tilning jug'rofiy tarqalishi va ularning shevalarga bo'linib ketishi bilan bog'liq barcha narsalar kiradi. Tashqi tilshunoslik bilan ichki tilshunoslik o'rtasidagi farq aynan shu nuqtada mantiqqa ziddek tuyuladi, chunki jug'rofiy omil tilning mavjudligi bilan bevosita bog'liq; shunga qaramasdan, jug'rofiy omil tilning ichki tuzilishiga ta'sir qilmaydi [1.31].

Tashqi tilshunoslik mexanizmini til sistemasi tarkibida bo‘lmagan nolingvistik vositalar tashkil etadi. Ichki tilshunoslik deganda esa, til sistemasi birliklari va ularning taraqqiyoti qonuniyatlari bilan bog‘liq tilshunoslik nazarda tutiladi.

Ko‘p sonli til birliklari til xotirasida ulardan nutq jarayonida tez va adashmasdan foydalanish uchun diskret (bo‘lingan) va sistem (ma‘lum tartibli) holatda “ushlab turiladi” Katta miqdordagi til birliklarining kishi xotirasida diskret holda saqlanishi, odatda, ularning o‘zaro oppozitiv (qarama-qarshi) munosabatda bo‘lishiga asoslanadi. Ma‘lum o‘xshashlik va ayrim farqlar bilan qarama-qarshi turgan ikki va undan ortiq til birliklari o‘zaro oppozitivdir. Ikki va undan ortiq oppozitiv til birliklari paradigma qatorini tashkil etadi[2: 35]. Oppozitiv til birliklari paradigma qatori bo‘lmasa, biz til sistemasidan nutqiy faoliyat jarayonida bu darajada katta farqli va cheksiz jumlar tuza olmas edik. Haqiqatdan ham, qarama-qarshi turgan ikki va undan ortiq til birliklari xotiramizda saqlanishi uchun zamin yaratadi. Ikki va undan ortiq til birliklari xotiramizda saqlash uchun qandaydir farqli belgi bo‘lishi lozim. Oppozitiv qarama-qarshi ma’nolarda keskin tafovut bo‘lgani uchun xotirada saqlab qolish uchun qo‘l keladi.

Oppozitiv til birliklari haqida V.G.Gak quyidagi salmoqli fikrlarni yozadi: Oppozitsiya: aniqlik / noaniqlik. Bu ma’no fikrning umumiy axborot tomoni so‘zlovchilar presuppozitsiyasi bilan bog‘langan. Presuppozitsiyaga kiruvchi unsurlar so‘zlovchilar uchun aniq, presuppozitsiyaga kirmaydigan tegishli so‘zlar bilan aniq artikl kelsa noaniq bo‘ladi. Noaniqlik tanlash imkoniyati bilan bog‘liq [3.209]. Fransuz tili grammatikasiga tegishli bo‘lgan bu fikrlarni boshqa tillarga ham tadbiq etsa bo‘ladi.

Tilshunoslik fanining chegarasini, predmetini aniqroq ta’riflash maqsadida F. de Sossyur til bilan nutqni ajratib, bir-biriga qarama-qarshi qo‘ydi. Uning fikricha, til nutq faoliyatining faqat bir tomonini tashkil etadi. Til bilan nutqning asosiy farqi – til ijtimoiy, nutq esa individual hodisa ekanligidir. Bu fikr ham nisbiy bo‘lib, bir tomonlama olib qaralganda to‘g‘ri. Aslida til ham, nutq ham ijtimoiy, ham individual hodisalardir. Til bilan nutqning o‘zaro munosabatini F.de Sossyur quyidagi sxemada ko‘rsatadi:

Rasmda ko‘rib turganimizdek, nutqiy faoliyat nihoyatda keng tarmoqli tushuncha, uning ichiga til ham nutq ham kiradi. Tilshunoslik nutq faoliyatini o‘rganishi zarur. Chunki, til va nutq nutqiy faoliyatning mahsuli. F.de Sossyur til lingvistikasi va nutq lingvistikasi deb ikkiga bo‘ldi. Til lingvistikasini o‘rganishni birinchi darajali, nutq lingvistikasini o‘rganishni ikkinchi darajali vazifa qilib qo‘ydi. Bu jadvalda ijtimoiy tabiati jihatidan qaralganda til madaniy-tarixiy va ijtimoiy hodisadir. I.Qo‘chqortoyev “Ferdinant de Sossyurning lingvistik konsepsiyasi” kitobida: “Tildan foydalanuvchi individni birinchi galda tilning hozirgi holati (sinxronik holati), tilda hozir mavjud bo‘lgan vositalar sistemasi qiziqtiradi. Shu ma’noda tilning faqat sinxronik holati sistema hisoblanadi. Bu nuqtayi nazar tilshunoslik fani uchun qanchalik muhim bo‘lmasin, u tilning mohiyatini to‘liq ochib bera olmaydi. Til ifoda ehtiyojlariga moslashib boruvchi qurol. Tilning ifoda talablariga moslashuvi nutq jarayonida to‘xtovsiz amalga oshib boradi”, – deb yozadi [4: 31-32].

Zamonaviy tilshunoslikda tilni murakkab sistema sifatida o‘rganishimiz, paradigmatic va sintagmatic munosabatlarni taqoza etadi. Ushbu munosabatlarga ko‘ra muayyan til birligi boshqa birliklarda qatnashadi. Buni til qurilishining barcha pog‘onalarida uchratishimiz mumkin. Tildagi har bir birlik paradigmatic va sintagmatic munosabatlar tufayli bog‘lanadi, voqelanadi. Til sistemasining harakatga kelishi uchun bular asosiy unsurlardan biridir. Til sistemasida barcha til birliklari ma’lum paradigmalar tarkibida qatnashadi. Nutqiy faoliyat mexanizmi ishlashi barobarida, barcha til birliklari boshqa birliklar bilan sintagmatic munosabatga kirishishi tufayli nutq birligiga aylanadi. Sossyurning fikricha, nutqiy faoliyatning ikki tomoni mavjud: individual va sotsial. Ularni bir-birisiz tasavvur qilish mumkin emas. “Til nima? degan savolga javob berar ekan, u “til ” tushunchasining “nutqiy faoliyat ” tushunchasiga teng kelmasligi, “til” “nutqiy faoliyat”ning bir qismi, lekin eng muhim qismi ekanligini, u sotsial mahsulot ekanligi, u yoki bu til egalarining har biri xotirasida mavjud bo‘lgan nutqiy faoliyatga kirishish imkoniyati ekanligini ta’kidlaydi [5: 25]. Til egalarining har biri xotirasida mavjud bo‘lgan nutqiy faoliyatga kirishish imkoniyati kognitiv tilshunoslik bilan chambarchas bog‘liq. Kognitiv tilshunoslik bilish nazariyasiga asoslanar ekan, uning asosiy tayanchi inson omili hisoblanadi, zotan, voqelik haqidagi har qanday axborot uning miyyasida, ongida o‘z ifodasini topadi. Pragmalingvistika tushunchasining markaziy komponenti ham inson omili sanaladi. Shu

bois kognitiv tilshunoslik pragmalingvistik omillar va ularning tadqiqi masalasi bilan ham bevosita shug'ullanadi.

Ferdinant de Sossyur tilshunoslikni ikkiga bo'ladi til va nutq tilshunosligiga va bu haqda shunday yozadi: Bu ikki fan (til tilshunosligi va nutq tilshunosligi) uchun tilshunoslik nomini saqlab qolish va nutq tilshunosligi haqida gapirish mumkin. Biroq uni so'zning o'z ma'nosidagi, sof, yagona obyekti til bo'lgan tilshunoslik bilan adashtirmaslik kerak [1:29]. Biz uch ming yil davomida til lingvistikasini o'rganib keldik, endi nutq lingvistikasini o'rganishimiz kerak. Nutq lingvistikasi hali yaxshi o'rganilmagan soha bo'lib, o'z tadqiqotchilarini kutib turibdi.

Paradigmatik munosabatlarning mohiyati shundaki, bir paradigma tarkibiga kiradigan birliklar, birinchidan, paradigmadagi bir birlik eslanganda shu paradigmaga kiruvchi boshqa a'zolar ham xotirlanishi zarur, ikkinchidan, har bir konkret nutq sharoitida o'zaro paradigmatic munosabatlarda turgan birliklar, ya'ni paradigma a'zolaridan bittasi tanlanishi lozim, uchinchidan, bir paradigmanning a'zolari o'zaro o'xshashlik bilan birga har bir a'zo ikkinchisidan qaysidir bir xususiy belgisi bilan farqlanishi kerak, to'rtinchidan, paradigma a'zolari nutqda bir pozitsiyada kela olib, bir-birini ma'lum holatlarda almashtira olishi, o'rnini egallashi lozim [6.88]. Bizningcha, bu fikrlarga to'liq qo'shilish mumkin, chunki, paradigmatic monosabatni tashkil etuvchi birliklar keng ma'noda tilni taqozo etsa, sintagmatic munosabat nutq bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

Xulosa shuki, vertikal harakat lingvistik elementlar ierarxiyasidan bitta birlikni tanlashni anglatadi. Ushbu harakatni fonemalar, morfemalar, so'zlar va iboralar kabi til qurilishining turli bo'g'inlarida uchratamiz. Masalan, fonemalar, tovushga va harfga, morfemalar leksemaga, so'zlar so'z birikmalari, jumla va matnga birlashadi va hakoza.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Соссюр, Фердинанд Дё. Умумий тилшунослик курси. Француз тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси. –Тошкент, 2019. –Б. 31.
2. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. Рисола. – Самарқанд: СамДУ, 2021. –Б.35.
3. В.Г.Гак Француз тили назарий грамматикаси. Морфология. Француз тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси. –Самарқанд, 2022. –Б. 209.

4. Қўчқортеев И. Ф. дў. Соссюрнинг лингвистик концепцияси. –Тошкент, 1976 йил. – 31-32 б.

5. Нурмонов А., Искандарова Ш. Умумий тилшунослик. –Андижон, 2007. –Б. 25.

6. Қиличев Б. Луғавий иерархияда парадигматик муносабат. Айюб Ғулом ва ўзбек тилшунослиги. –Тошкент. 2004. –Б. 88.

Qo'shma so'z va so'z birikmasi modellari

Zarmasov Shahboz,

Andijon davlat universiteti erkin tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada qismlari bir so'z turkumi va turli so'z turkumlaridan tuzilgan qo'shma so'z va so'z birikmasi modellar orqali taqqoslangan. Ularning integral va differensial belgilari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: model, modellashtirish metodi, qo'shma so'z, so'z birikmasi, kompozitsiya usuli.

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar orasida tilga substansial yondashish, xususan, so'z yasalihi chegarasini to'la va to'g'ri belgilash, ularning mazmunini anglash va hodisalar mohiyatini tizimli yoritish, shuningdek, so'z yasalihi haqidagi munozarali qarashlar, jumladan, kompozitsiya usulida yasalgan qo'shma so'zlarning aslida so'z birikmasi ekanligi va nutqiy vaziyat bilan bog'liq o'zgarishga uchrashi kabi fikrlarning ko'zga tashlanishi, qo'shma so'z va so'z birikmasini modellashtirish zaruratini tug'diradi.

A.Hojiyevning "O'zbek tili so'z yasalihi tizimi" kitobida kompozitsiya (so'z qo'shish) usuli mavjud emas degan fikr ilgari suriladi. Qo'shma so'z deb qaraladigan bu so'zlarning ko'pchiligi turli hodisa, sabab bilan yuzaga kelgan deb e'tirof etadi [3: 167]. Masalan, ularning ba'zilari boshqa tildan o'zlashtirilgan, ba'zilari so'z birikmalarining o'zgarish uchrashi natijasida hosil bo'lgan, ayrimlari esa okkazonal yasalihi – nutqiy hodisa deb hisoblaydi.

Qo'shma so'zning sodda yasama so'zdan farqi shundaki, sodda so'zda mustaqil ma'noli qism bitta, qo'shma so'zda esa birdan ortiq. Kompozitsiya bir asosga ikkinchi bir asosni qo'shish orqali yangi ma'noli qo'shma so'z hosil qilishdir. Aytilganidek, qo'shma so'zlarda ikki mustaqil asosning birikishidan yangi bir butunlik, leksema hosil bo'lib, ularning birikish modelini ifodalashda [+] va [=] matematik

modeli ishlatiladi. Masalan, *belbog'* so'zi *bel* va *bog'* so'zlaridan hosil bo'lgan qo'shma so'z bo'lib, $[Ot + Ot = Ys_{ot}]$ modeli bilan ifodalanadi.

Endi, *shifosiz* va *shifobaxsh* so'zlarini, model asosida taqqoslab ko'ramiz. Bunda sodda yasama so'zning morfem tarkibli modeli $[Ot_{Lk} - siz = Sf_{Ys}]$; *shifobaxsh* qo'shma so'z modeli $[Ot_{Lk} + Ot_{Lk} = Sf_{Ys}]$ ko'rinishida beriladi.

Affiksatsiya va kompozitsiyada so'zning yasash modelida turkum va yasama so'z modellarining ishlatilishi dolzarb sanaladi. Chunki qo'shma so'zning yasashi bir turkum doirasida va turli turkum doirasida kuzatilishi mumkin. Shuningdek, yasovchi asos va yasalma orasidagi turkum o'zgarishini ham model orqali farqlash imkoniyati yuzaga keladi.

Qo'shma so'z qismlari tarkibida shakl yasovchi affikslar bo'lsa, ular affiks-model sifatida turkum modeli koeffitsiyentida beriladi. Ammo bular so'z yasash bo'limida emas, so'zning morfem tarkibida o'rganiladi.

O'zbek tili va xorijiy tillar kompozitsion so'z yasashi xususiyatlarini taqqoslash modellashtirish metodining tatbiqi natijasida samarali amalga oshadi. Masalan, *muzqaymoq*, *oqqush*, *belkurak*, *belbog'* kabi so'zlarni o'zbek va ingliz tili yasashida o'rganish, har ikki tilda yasash modelini tuzish va ularni o'zaro taqqoslash bilan amalga oshiriladi.

O'zbek tilida		Ingliz tilida	
qo'shma so'z modeli		qo'shma so'z modeli	
Muzqaymoq	$Ot + Ot = Ys_{ot}$	$N + N = N$	icecream
Oqqush	$Sf + Ot = Ys_{ot}$	$A + N = N$	whitebird

Tilning har bir sath birliklari ma'lum integral belgi asosida umumiylik hosil qiladi. Shu bilan birga, turli sath birliklari o'rtasida ham o'xshash nuqtalar mavjud bo'ladi. Mazkur o'xshash jihatlar murakkabroq sath birliklarining noma'lum tomonlarini uncha murakkab bo'lmagan va tadqiqotchi uchun ma'lum bo'lgan sath birliklarini qiyoslab o'rganishga qulay imkoniyat yaratadi. Shuning uchun ham obyektlar o'rtasidagi izomorflikni aniqlash va ana shu izomorflik asosida ularning tabiatini yoritish katta ahamiyatga ega. Qo'shma so'z va so'z

birikmasi, qo'shma so'z va murakkab birliklar o'rtasida ana shunday o'xshashliklar mavjud.

Qo'shma so'z ikki o'zak morfemaning birikib kelishidan tug'ilgan bir so'z, lekin, u genetik jihatdan qaraganda, grammatik aloqaga kirishgan ikki mustaqil so'zdir. Til taraqqiyoti jarayonida so'z birikmasi qismlarining ma'no va grammatik jihatdan yaxlit holda kelishi, qismlari orasidagi sintaktik munosabatning yo'qolishi hamda ularning bir ma'no markaziga birlashishi natijasida qo'shma so'zga aylanadi.

Qo'shma so'z qismlari morfema bo'lib, ular yaxlitligicha yangi bir leksik butunlik hosil qiladi. Masalan, sifat turkumiga mansub rangni bildiruvchi oq so'zi va ot turkumiga oid qush so'zining qo'shilishidan *oqqush* - [**Sf + Ot = Ot_{ys}**] leksemasi yasaladi. Ya'ni, leksemalarning birikishi natijasida har qanday qushdan, qushning bir turi hosil qilingan. So'z birikmasi qismlari alohida-alohida so'z bo'lib, ular ma'no mustaqilligini saqlagan holda, tobelanish munosabati orqali bog'lanadi. Masalan, *oq qush* birikmasi oq rangdagi har qanday qushni ifodalaydi. Bu kabi birikmalarning modeli [**TSf → HOt = Bt**] grafik formulasiga ega.

Qo'shma so'z	Model	So'z birikmasi	Model
Oqqush	$Sf + Ot = Ot_{ys}$	Oq qush	$TSf \rightarrow HOt = Bt$
Qoraqovun	$Sf + Ot = Ot_{ys}$	Qora qovun	$TSf \rightarrow HOt = Bt$
Qushqanot	$Ot + Ot = Ot_{ys}$	Qush qanoti	$TOt_{\emptyset} \rightarrow HOt_{-i} = M$
Shakarqamish	$Ot + Ot = Ot_{ys}$	Shakar qamishi	$TOt_{\emptyset} \rightarrow HOt_{-i} = M$

Qo'shma so'z va so'z birikmasi komponentlarining grammatik aloqasi va tug'ilish e'tibori bilan har xil. Qo'shma so'z nutq jarayonida hosil qilinmaydi. Undan nutqda har gal tayyor leksik material sifatida foydalanamiz, so'z birikmasi esa bunday hodisa emas: u nutq jarayonida ma'lum qoidalar asosida hosil qilinadi.

Qo'shma so'z komponentlari orasidagi grammatik munosabat shu tipdagi so'z birikmasiga qarab tarixiy planda belgilanadi; sinxronik tamoyilga ko'ra, qo'shma so'z qismlari orasidagi grammatik munosabat uziladi, aks holda so'z birikmasi deb qaraladi.

Qo'shma gap komponentlarining ma'no munosabati turli xil bo'lib, ulardan xoslik munosabatidagi qo'shma so'z komponentlari grammatik jihatdan shakllanib, moslashuvli so'z birikmasini hosil qiladi. Biror

belgiga munosabati bitishuv munosabatli soʻz birikmasini: *achchiq olma*, harakat va obyekt munosabati boshqaruvli soʻz birikmasini hosil qiladi.

Qoʻshma soʻz	Model	Soʻz birikmasi	Model
itpashsha	$Ot + Ot = Ot_{Ys}$	It pashsha	$T Ot_{\emptyset} \rightarrow H Ot_{\emptyset} = M$
Muzyorar	$Ot + Hn = Ot_{Ys}$	Muz yorar	$T Ot_{\emptyset} \rightarrow H Hn = B$
Itqarash	$Ot + Hn = Ot_{Ys}$	It qarash	$T Ot \rightarrow H Hn = Bt$
Bedapoya	$Ot + Ot = Ot_{Ys}$	Bedaning poyasi	$T Ot_{-ning} \rightarrow H Ot_{-si} = M$
Bilaguzuk	$Ot + Ot = Ot_{Ys}$	Bilak uzugi	$T Ot_{\emptyset} \rightarrow H Ot_{-i} = M$
Ishtashlash	$Ot + Hn = Ot_{Ys}$	Ishni tashlash	$T Ot_{-ni} \rightarrow H Hn = B$

Qoʻshma soʻz komponentlarining maʼno munosabati butun kompleks – tarkibning material tomoniga, soʻz turkumiga ham bogʻliq. Xoslik maʼnosini bildiruvchi qoʻshma soʻzlar $ot + ot$ modelida boʻlib, ular grammatik jihatdan shakllantirilganda, moslashuv munosabatli soʻz birikmasi hosil boʻladi. Masalan, *qoʻl arra*, *qoʻl mashina*, *oyoq mashinasi*.

Demak, soʻz birikmasi qoʻshma soʻzga aylanganda, birikma tarkibidagi soʻzlarning aniqlovchilik aloqasi yoʻqoladi, ularning biri ikkinchisini aniqlab kelmaydi. Balki har ikkala qism birgalikda bir soʻz holatiga keladi, bitta tushunchani anglatadi.

Shuni ham taʼkidlash lozimki, tushum kelishigidagi soʻz bilan uni boshqaruvchi feʼl nutqda uzviy bogʻlangan boʻlib, baʼzan u, shu feʼl tarkibiga kirib, ikki element bir butunni – qoʻshma feʼlni tashkil etadi. Masalan, *bosh qotirmoq*, *qoʻl qoʻymoq*, *koʻz tikmoq*, *qadam tashlamoq*, *koʻngil qoʻymoq* va hakazo.

Xulosa shuki, soʻz birikmasi qoʻshma soʻzning oʻxshashligi ularni farlashda murakkablik tugʻdiradi. Ularning model orqali taqqoslanishi oʻxshash birliklarning oʻziga xos xususiyatlarini koʻrsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Sapayev Q. Hozirgi oʻzbek tili (morfemika, soʻz yasalihi va morfologiya). – Toshkent, 2009. –B. 30.
2. Gʻapporov M va Qosimova R. Ingliz tili grammatikasi. –Toshkent: “Turon-Iqbol”, 2008. –B. 142.
3. Hojiyev A. Oʻzbek tilida soʻz yasalihi. –Toshkent: Oʻqituvchi, 2007.

4. Ғуломов А. Ўзбек тили морфологиясига кириш. –Тошкент, 1953.

“Kishnamoq” leksemasi qamrovidagi soʻzlarning semantik va tarixiy-etimologik qamrovi

Dildora Turgʻunova,

Andijon davlat universiteti erkin tadqiqotchisi

dt12194024@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada oʻzbek tilida ot zoonimi ovozi bilan bogʻliq xatti-harakatni ifodalovchi soʻzlarning semantik xususiyatlari tavsiflangan. Bunday LSG ni tashkil qiluvchi birliklarning etnos bilan bogʻliq tarixiy shakllari tadqiq etilgan.

Kalit soʻzlar: Olamning lisoniy manzarasi, LSG, etnos tabiati, umumturkiy soʻz, parema, milliy-madaniy xususiyat.

Bugungi kunda koʻplab tilshunoslar tomonidan zoonimlar yirik tadqiqot predmeti sifatida oʻrganildi. Ularning leksik-semantik jihatlari, zoonimlarning konseptologik xususiyatlari aniqlandi. Biroq shuni aytishimiz mumkinki, hayvonlarning xatt-harakatini ifodalovchi soʻzlar bu kabi amalga oshirilgan tadqiqotlarda eʼtibordan chetda qoldi.

Olamning lisoniy manzarasida nafaqat zoonimlar, balki ularning xatti-harakatini ifodalovchi soʻzlar ham muhim ahamiyatga ega. Negaki, har bir tilda oʻzining flora va faunasi bilan azaliy bogʻliq boʻlgan zoonimlar mavjud boʻladi. Shunday ekan, til egalarida ularning xatti-harakatini ifodalashga ehtiyoj sezilishi tabiiy.

Otning ovoz harakatini ifodalovchi soʻzlar leksik-semantik guruhini *kishnamoq, arillamoq, arqiramoq, oqramoq, oʻkranmoq, pirqillamoq, pirqiramoq, pishqirmoq, tigrätti* kabi leksemalar tashkil qiladi. Ushbu maqolada ularning har biriga alohida toʻxtalib oʻtishni lozim deb topdik.

Oʻzbek tilida otning ovoziga nisbatan *kishnamoq* soʻzi qoʻllanadi. Obyektiv borliqda ot hayvonining ogʻzidan chiqadigan tovushda kishnov elementi boʻlmasa-da, otning tovush chiqarish harakatiga nisbatan *kishnamoq* soʻzi qoʻllanadi. Misol: *Tarlon jilovini silkib-silkib kishnadi, yulqib-yulqib kishnadi. Keyin men sari yuzlandi. Oyoqlarini katta-katta yoydi. Boʻynini choʻzdi. Quloqlarini chimirdi.* (Togʻay Murod, “Ot kishnagan oqshom”).

Bu soʻz juda uzoq tarixga ega boʻlib, qadimgi turkiy tilda ham *kishnādi* soʻzi *kishnār*, *kishnāmāk* variantlari bilan isteʼmolda boʻlgan va hayvonning ovozigʻa nisbatan qoʻllangan [6: III, 317]. Biroq, qadimgi turkiy tilda kishnamoq soʻzi xachirning ovozigʻa nisbatan ham qoʻllangan: *qatir kishnādi* – *xachir hangradi* [6: III, 317].

“Devon” da keltirilgan kishnash maʼnosini beruvchi leksemalardan biri *kökrādi* soʻzi boʻlib, u *kökrār*, *kökrāmāk* variantlariga egadir [6: III, 297]. Mahmud Qoshgʻariy yuqoridagi soʻzni quyidagi maʼnolarni ifodalash xususiyatiga ega ekanligini qayd etgan:

1. Otning tur-jins munosabatiga koʻra bu tovush faqat aygʻirning (erkak otning) ovozigʻa nisbatan “kishnamoq” maʼnosini ifodalaydi. Masalan: *Bogʻra kökrādi* – *aygʻir kishnadi*.

2. Yovvoyi hayvonlarning tovushiga nisbatan “boʻkirmoq” maʼnosini ifodalaydi: *Arslan kökrādi* – *arslon boʻkirdi*.

3. Chaqmoq chaqishiga nisbatan qoʻllanib, “hayqirmoq” maʼnosini ifodalaydi: *Bulit kökrādi* – *osmonda bulutlar hayqirishdi* [6: III, 297].

Qadimi turkiy tilda yuqoridagi leksema ishtirok etgan *tögirmändä tugʻmish sichgʻan kök kökräkänä qorqmas* [4: III, 279] shaklidagi maqol ham mavjud boʻlib, u hozirgi kunda ham oʻzbek tili paremalari qatorida saqlanib qolgan. Davrlar oʻtib maqol leksemalari tarkibida fonetik oʻzgarish yuz bergan, lekin semantik xususiyati aynan XI asrdagi maʼnosiga toʻliq mos keladi. Misol: *Tegirmonda tugʻilgan sichqon momaqalldiroqdan qoʻrqmas* [10:110].

Qadimgi turkiy tilda aynan otlarning ovozin – kishnash harakatini ifodalovchi *oqradi* leksema ham mavjud. Bu soʻz ham *oqrar*, *oqramaq* variantlariga ega boʻlib, *kishnadi* degan maʼnoni bildiradi. Misol: *Ot oqradi* – *ot ovqat yeyish vaqtida kishnadi* [6: I, 272]. Bu soʻzning qadimgi turkiy tilda koʻplik shakli - *sh* affiksi bilan hosil qilingan. Masalan: *Jund qamugʻ oqrashdi* – *[oʻtni] koʻrib ot podasi kishnashdi* [6: I, 238].

Ot hayvoni asosan boshqa begona otni koʻrganda kishnaydi. Masalan: *Odam soʻzlashib topishadi, yilqi kishnashib topishadi, Ziyodulla chavondoz! Shunday shunday topishadi-da!*. (T.Murod, “Ot kishnagan oqshom”). Shuningdek, yilqichilik bilan shugʻullanuvchi chorvadorlar otning kishnov tovush chiqarishini hayvonning biror xavfdan ogoh qilayotganini bildiradi, va oʻzini xavf-xatardan himoya qilishning oʻziga xos uslubi deydilar. Misol: *Tishlarini irjaytirib kishnadi. Toʻriqni ogoh qildi. Yaqinlashma, degan boʻldi* (T.Murod, “Ot kishnagan oqshom”).

Otning kishnov ovoz chiqarishi, kishnamoq ma'nosi keyingi XV-XVI asr adabiy manbalarida, xususan, Alisher Navoy asarlari tilida quyidagi leksemalar vositasida ifodalanadi:

1) "Muhokamat-ul lug'atayn"da **oxranmäk** leksemasi bilan ifodalanadi;

2) Asarning Anqara nashrida **ohrenmek** shaklida qayd etiladi [1:6].

Har ikki so'z ham ot hayvonining ovoz harakati va holatini ifodalaydi.

E'tiborli jihat shundaki, turkiy tillar ichida ozarbayjon tilida bugungi kunda ham tahlilga olingan so'zning aynan "Muhokamat-ul lug'atayn" da ko'rsatilgan **oxranmäk** shakli iste'molda mavjud bo'lib, otning kishnov tovush chiqarish semasini ifodalaydi (<https://sozluk.obastan.com>). Leksemadagi bu xususiyat esa yuqoridagi so'zlarni umumturkiy so'z sifatida o'rganishga asos bo'la oladi.

O'zbek tili xalq og'zaki ijodi sanalmish xalq dostonlarimizda ot hayvonining o'ziga xos obrazlari tasvirlanganki, ular xalqimizning bu hayvon bilan o'rnatilgan kuchli do'stlik aloqalari, ijobiy munosabatlarini aks ettiradi. Misol:

Chingirib kishnaydi boylovli Chibor,

Siyosatman zarb ko'rsatdi qalmoqlar [3: 317].

Xalq dostonlarida ot hayvonining kishnashi ko'proq *arqiramoq* so'zi bilan qayd etilgan. Bu so'z asarning badiiy ta'sirchanligini oshirish, otning chopish manzarasini tasvirlash, bu jarayonni bo'rttirish maqsadida qo'llanadi. Bunday o'rinlarda *arqiramoq* so'zi *na'ra tortmoq* ma'nosiga yaqin ma'noni ifodalaydi. Misol:

Boychibor boradi shunday arqirab,

Tuyog'ida to'rt sixi bor yarqirab,

Irg'iganda qumlar keti tirqirab,

Borayotir cho'lda shunday sharqirab [3: 237].

O'zbek tilida kishnamoq so'zini ba'zan insonga va predmetga nisbatan qo'llanilishi ham kuzatiladi. Masalan: *ingramaydi kishnaydi, tilanchimas ishlaydi*. (She'rdan);

Tishlaganda kishnaydi.

Kishnab-kishnab ishlaydi,

Ishlab ko'ngil xushlaydi. ("Topishmoqlar".Tikuv mashinasi. <https://ilmlar.uz>).

Bunday o'rinlarda tahlilga olingan so'zning hayvon ovozigacha aloqadorlik semasi yo'qoladi va "o'ta g'ayratli", "kuch-quvvatga to'la", "sog'lom", "baquvvat" kabi shaxsning xususiyatlarini ko'rsatadi. Narsa-

buyumga, asosan, texnikaga nisbatan qo'llanganda esa "yaxshi yurmoq"; "yaxshi ishlamoq" semalarini ifodalaydi [7:179].

O'zbek tilida kishnamoq so'zi ishtirok etgan **maqollar** mavjud bo'lib, ularda o'zbek xalqi madaniy turmushi, milliy o'ziga xosligi aks etadi. Masalan: *Yaqin tursa tepishar, uzoq tursa kishnashar*. (So'zdan so'zning farqi bormi. <https://telemetr.me>).

Bu maqolda hayoti davomida bir-birlari bilan kelisha olmaydigan insonlarning bir-birlaridan uzoqlashganda esa qadrlariga yetishi, sog'inishi haqidagi ko'chim ifodalanadi.

O'zbek tilining izohli lug'atida ot, qoramolning burnidan kuchli bo'g'iq tovush chiqarish ma'nosini **pishqirmoq** so'zi ifodalashi ko'rsatib o'tilgan. Misol: *Tayoq jonidan o'tgan sho'rlik jonivor pishqira-pishqira noiloj oldinga yurdi*. (N.Norqobilov, "Oqbo'yin").

Qadimgi turkiy tilda esa tahlilga olingan pishqirmoq ma'nosini ifodalovchi **tigrätti** so'zi (**tigrätür**, **tigrätmäk** variantlari bilan birga) iste'molda bo'lgan. Misol: *Ol atin tigrätti – U otini pishqirtirib, kishnatib yuradigan qildi* [6: II, 382].

Ot hayvonning burnidan baland ovoz chiqarishi **pishqirmoq**, **pirqillamoq** so'zlari bilan ifodalansa, burnidan past tovush chiqarishi **o'kranmoq** leksemasi bilan ifodalanadi [9: I, 153].

O'kranmoq so'zi ham turli adabiy manbalarda va o'zbek tili tarixining turli davrlarida bir nechta shaklda qayd etiladi. Masalan, folklor asarlari tilining izohli lug'atida **o'qranmoq** shaklida ko'rsatilgan bo'lib, ot hayvoniga nisbatan bir-biri bilan tanishmoq ma'nosini bildiradi, deya izohlanadi [8: 223]. Misol: *O'qranib topishib endi qoladi, Hayvonning tarziga Hakim qaradi* [3: 317].

Shuningdek, bu so'z dostonlarda **o'kranmoq** shakli bilan ham qo'llangan. Misol: *Qashlagani otga yoqib qolibdi, o'kranib u gir aylanib turibdi* [3: 141].

O'kranmoq so'zining asosi "o'kra" bo'lib, qayta-qayta baland ovoz chiqarmoqdir. Bu fe'l qadimgi turkiy tildagi "baland ovoz chiqar" ma'nosini ifodalovchi **o'kur** fe'lidan hosil qilingan [5: 447].

Eski o'zbek tilida insonning baland ovozda yig'lash holati **o'kranmoq** leksemasi bilan ifodalanadi. Misol: *Biz endi shunday qolaberamizmi, agar zolimlar...– dedi-da Kumush so'zining oxirini aytomay o'krab yubordi*. (A.Qodiriy "O'tkan kunlar", <https://library.samdu>). Tahlilga olingan so'z hozirgi o'zbek tili shevalarida iste'molda mavjud. Asosan insonga nisbatan qo'llanib, "yig'lamoq" ma'nosini anglatadi. Masalan: *Zebi xola uni ko'rib, o'zini*

tutolmay, **o'krab** yubordi. (O'lmas Umarbekov "Qiyomat qarz", <https://zarnews.uz,184>).

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, o'zbek tili leksik zahirasiining katta qismini nafaqat zoonimlar, balki hayvonning xatti-harakatini ifodalovchi leksemalar ham tashkil qiladi. Bunday so'zlar juda uzoq tarixga ega bo'lib, o'zida etnos tabiatini, madaniyatini aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 6.
2. <https://sozluq.obastan.com>.
3. Fozil Yo'ldosh o'g'li. Alpomish. – Toshkent: Sharq, 1998.
4. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005. –B. 110.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2003. –Б.447.
6. Махмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони. III томлик. Нашрга тайёорловчи С.М.Муталлипов. – Тошкент. 1963.
7. Turg'unova D. Etnolingvistik aspektda hayvon harakatini ifodalovchi so'zlar tadqiqi. Innovative Development in Educational Activities ISSN: 2181-3523 VOLUME 2 | ISSUE 7 | 2023.
8. O'rinboyeva D.B. Folklor asarlari tilining izohli lug'ati. – Samarqand, 2017.–B. 223
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-5 jild. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008.
10. Шотурсун Шомақсудов., Шухрат Шорахмедов. Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. –Тошкент, 1987.

Malika mirzo asarlarida perifrazalarning qo'llanilishiga doir

Nishanbayeva Mashhuraxon,

Farg'ona davlat universiteti
o'zbek tilshunosligi kafedrası erkin tadqiqotchisi
mnishanbayeva1@gmail.com

Annotatsiya. “Malika Mirzo asarlarida perifrazalarning qo'llanilishiga doir” mavzusida yozilgan ushbu maqolada badiiy tasvir vositalaridan biri perifraza haqida so'z yuritilgan. Ijodkor tomonidan mahorat bilan qo'llangan perifrastik qo'shilmalar misollar yordamida tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: perifraza, ijodkor, badiiy matn, vosita, uslub, mahorat, ta'sir, tahlil, tadqiq.

Tildagi badiiy va uslubiy tasviriy vositalarni o'rganish lingvopoetikaning dolzarb va muhim masalalaridan biridir. Zero, ayni vositalar murakkab va o'ziga xos hodisa bo'lgan badiiy asar tilining har jihatdan ta'sirchanligini oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Badiiy asarning chinakam san'at darajasiga ko'tarila olishida uning tili, muallifning til tasviriy vositalarini qay darajada qo'llay olishi asosiy omildir. Asar tilining obrazlilik va tasviriyligi matn g'oyasini, shuningdek qahramonlar xarakterini jozibali qilib ochishga xizmat qiladi. Darhaqiqat, maromiga yetkazib yaratilgan umrboqiy asarlarda har bir predmet, shaxs, voqea-hodisa tasviriy vositalar ko'magida shunday aniq, ravshan va jonli tasvirlanadiki, kitobxon uni o'qib cheksiz ma'naviy ozuqa oladi.

O'zbek adabiyotida nom qoldirgan har bir ijodkor asarlarining tilini o'rganish, eng avvalo, adibning mahoratini o'rganish, shu bilan birga, tilimiz rivojiga uning asarlari tili ta'sirini belgilashdan iborat. Bu o'rinda fikrimiz dalili sifatida shoira, dramaturg va publitsist Malika Mirzayeva qalamiga mansub asarlar ro'yxatini keltirish haqiqatdan holi bo'lmaydi. Ijodkor asarlari tili xalqchilik ruhi bilan sug'orilgan bo'lib, unda davr nafasi ufurib turadi. Ularda voqealar ro'y berayotgan makon, zamon va qahramonlar xarakteridagi o'ziga xos qirralarni ochishda yozuvchi dialektizm, o'xshatish, jonlantirish, mubolag'a, sinekdoxa kabi tasvir vositalarini keng qo'llagan. Ana shunday tasviriy vositalardan biri “perifraza” bo'lib, undan foydalanish orqali Malika Mirzayeva asarlari tilining rang-barang va ohangdor bo'lishini ta'minlashga erishgan. Malika Mirzo xassos so'z ustasi sifatida tilning botinida, tub

qatlamlarida yashiringan soʻz qoʻshilishi imkoniyatlarini badiiy tarzda ishga soladi. Buning natijasida kutilmagan soʻz qoʻshilmalari yuzaga keladi. Ular kitobxon diqqatini jalb qilib, uni oʻylashga chorlaydi, alaloqibat oʻquvchi bu qoʻshilmalarda yashirin boʻlgan maʼno sirlarini kashf etadi.

“Perifraza” grekcha soʻz boʻlib, oʻzbek tilida “yaqin gapiraman” degan maʼnoni anglatadi. Unda nutqning ifodaviyligini oshirish maqsadida narsa, inson yoki hodisa oʻz nomi bilan emas, balki unga xos asosiy belgilar, xususiyatlar nomi bilan yuritiladi hamda turli xil soʻz va iboralar yordamida bayon qilinadi.

Akademik Azim Hojiyev tildagi ushbu badiiy tasvir vositasi haqida “Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati” kitobida shunday deydi: parafraza (ayrim adabiyotlarda perifraz, perifraza) deb ataluvchi tasviriy ifodalar ham badiiy nutqning emotsional-ekspressivligini taʼminlovchi uslubiy vositalardan hisoblanadi. Unda narsa-hodisa oʻz nomi bilan emas, ularni xarakterli belgi-xususiyatlari asosida tasviriy usul bilan ifodalashga [1: 80] aytiladi.

Malika Mirzo asarlari tilida perifraza tasviriy vosita, biror soʻzni almashtiruvchi tasviriy element, ekspressiv-emosionallikni oshiruvchi koʻchim turi sifatida qoʻllanadi. Yozuvchi oʻz asarlarida maʼlum bir predmet yoki inson faoliyati bilan bogʻliq hodisani yangicha nomlash orqali fikrni aniq tasvirlashga erishgan. Bunda perifrastik maʼno nomlangan soʻzning maʼnosiga qaraganda ancha taʼsirchan va ifodaviy koʻrinish kasb etgan.

Ushbu maqolada yozuvchining “Asaldan chiqqan asar” nomli kitobidan oʻrin olgan “Ipak buvi”, “Sovchi” hikoyalari, “Oriyat...ho oriyat”, “Madaniy bosh”, “Xotin kishining amali” hajviyalari, va “Kuyov kerak” kabi intermediyalari obyekt sifatida olingan.

Xususan, Malika Mirzo asarlari matnida ipak buvi, mard odam, nozik mehmonlar, qalamkashlar, koʻngilga yaqinim, ijod bilan kechgan tunlar mahsuli, izlanishlar yoʻlidagi gʻubor, Shirin xolaning risolasi, parilar oʻlkasi, markaziy stadion singari qoʻshilmalar perifrastik maʼno ifoda etish uchun ishlatilgan.

“Ipak buvi” perifrazasi “inson koʻnglini olmoqlik – Kaʼbani obod etmoqlikka teng” naqliga amal qilib, birovga qattiq gapira olmaydigan, tabiatidagi muloyimlik xislati bilan tanilgan “Ipak buvi” hikoyasi qahramoni Lutfinisoni ifodalab, muallif nutqini takror va qaytariqlardan saqlagan.

Serfarzand Salima buvining qizalog'i Lutfiniso qo'shnolari – yetti qizning ichida yolg'iz o'g'il Rahimjonga beshikkerti edi. Urf-odat qattiq ekanmi, yon qo'shni bo'la turib, Lutfiniso Rahimjonni ilk bora qo'shangada ko'rdi... Ipak buvining hayoli bo'lindi. Ko'pni ko'rib toliqqan ko'zlarini suv tindirdi... -Ha, u paytlari rasm-rusum qattiq ekan, - o'ylardi buvi, - noshukurlik bo'lmasin, hozirgi yoshlar, hozirgi kelinlar...[2.5-bet]

Yozuvchi “nozik mehmonlar” perifrazasi vositasida o'ziga xos ma'no nozikligini kashf etgan va “Sovchi” hikoyasi qahramonlari nomiga ishora qilgan.

Latofat yelib-yugurib, dasturxon yozdi...Meva-cheva, yumshoq obi non, asal, pista, bodom deganday. Bolalaridan yashirib qo'ygan bir quticha shokolad ham yodiga tushdi. Har qalay bu “nozik mehmonlar”ga nasib bo'lganidan ichida quvonib, Nozima opaning oldiga keltirib qo'ydi. [2: 17]

“Oriyat...ho oriyat” asari tilida qo'llanilgan “qalamkashlar” tasviriy ifodasi ijod ahli bo'lmish yozuvchi va shoirlarni qayta nomlagan.

Endi yana bir tomondan xavf bosh ko'targanini qarang. Menga qarshi olti azamat erkak – nomzodlar oyoq tirab turib olsa bo'ladimi. Ayol kishi deyisharmishmi... Bolasini boqsin degan gap tarqatarmishmi. Qalamkashlarga ishonch yo'q degan gaplar ham yuribdi. Hap senlarni qarab tur, dedim. Yana boyagi ochiq-yopiq imkoniyatlarimni ishga solib yubordim. [2: 31]

O'zbek xalqida bir gap bor-axshi qiz mahalladan ortmas. Shirin xola shu aqidaga amal qilib, nabiralarini faqat mahallasiga uzatarmish. Muallif Malika Mirzayeva bu holni “Shirin xolaning risolasi” tasviriy ifodasi tarzida bayon qiladi.

(Chiroq o'chib yonadi. Davron buvaning hovlisi. Yusuf surat chizadi. Mirpo'lat deraza-romlarni bo'yash bilan band.)

-Shirin xolaning risolasi ham jonga tegdi.

-Risolasi nima?

-Shirin xola qizlarini mahallaga uzatmoqchi. Yaxshi qiz mahalladan ortmas emish.

-Mahalladan kuyov chiqmasa-chi?!

-Jonga tekkani shu-da. Zulayho o'tiribdi. Uni kutib Surayyo ikkalamiz xunob.

-Televizorni buraylik: yana bir kosmonavt uchdi! Bu nechanchisiyu, biz bo'lsak bitta almisoqdan qolgan eski odat – risolaga bosh qotiramiz. [2.48-bet]

“Parilar o‘lkasi”, “Markaziy stadion” perifrastik qo‘shilmalari zamiriga Shirin xola Davron ota o‘g‘illarining xayolini band etgan bir-biridan go‘zal pariroy nabiralari bilan birga turadigan saranjom-sarishtagina hovli nomi yashiringan.

(Mirpo‘lat qayrag‘och ustiga chiqib qo‘shni hovlidan axborot beradi.) Diqqat, diqqat, o‘rtoqlar! “Parilar o‘lkasi” dagi Markaziy stadiondan navbatdagi turnir bo‘yicha reportaj eshittiramiz. Mikrofonimiz stadiongaga tutashgan “Qayrag‘och” zonasiga o‘rnatilgan. Diqqat, boshladik. O‘yinda Shirin xola va Davron ota komandalari uchrashishyapti...[2: 51]

Malika Mirzoning “Madaniy bosh” hajviyasi matnida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan va mahorat bilan tanlangan “ijod bilan kechgan tunlar mahsuli”, “izlanishlar yo‘lidagi g‘ubor” perifrazalari bilan ayrim ayollar kabi pulni havoga uchirmaydigan, ammo ulardan farqli o‘laroq bilim va salohiyatga ega, uyim-joyim, bolam-chaqam deb yashovchi ijodkor ayolning mashaqqatli umr yo‘lida tun osmoni kabi qop-qora sochlariga oralagan oq tolalar nomiga murojaat qilingan.

Zinichka ishga tushayotib, tuyqusdan buzilgan ko‘priikka duch kelgan yo‘lovchiday vahima aralash:

-Hu... sochingizning oqini, - dedi.

...Uning menga nisbatan bu “ehtiyotsizlig”ini payqagan haligi nozik fahm mijozlari, aniqrog‘i, endi mening sodiq muxlislarim ora-sira luqma tashlab qo‘yishardi:

-Bu ... ijod bilan kechgan tunlar mahsuli.

-Bu... izlanishlar yo‘lidagi g‘ubor.

Bundan tashqari “Asaldan chiqqan asar” kitobidan o‘rin olgan asarlar matnida “ichki organlarimning ohi”, “polaponlarim” perifrastik so‘z qo‘shilmalari ham uchraydi. Ular ham asar nutqini bezash va qaytariqlardan holi bo‘lish uchun xizmat qilgan.

Maqtovlar qanotida suzayotgan xotinim tinmay valdiraydi. Qorni to‘qning qorni och bilan ishi nima! Yo‘qsa sal chakagi tinsa, ochlikdan suv to‘ldirilgan grelkaday shaldirab, guldur-gup qilayotgan qornimning xotinim tili bilan “kitobiy” qilib aytsam, “ichki organlarimning ohi”ni tinglagan bo‘larmidi! [2.40-bet]

Ishdan chiqa solib, oshna-og‘aynilarga chap berib, uyga chopaman. Rizq-ro‘zingni topib yenglar deb uchirma qilib yuborgan polaponlarimni uyga to‘playman... Aslida erkak kishi ham ilgariroq ro‘zg‘orga aralashib, qozon-tovoqqa ilashib yurgani yaxshi ekan. Burnimga mana endi suv kirdi. [2: 39]

Yuqoridagi misollardan ko‘rinadiki, Malika Mirzayeva badiiy asar matnida perifrastik qo‘shilmalarni qo‘llash estetik qimmat kasb etib, nutqning ekspressivlik darajasini yuksaltirishini, shuningdek, g‘alizliklarni keltirib chiqaruvchi qaytariq va takrorlardan saqlashini ko‘rsatib bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azim Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: “O‘ME”, 2002.
2. Malika Mirzayeva. Asaldan chiqqan asar. – Farg‘ona, 2008. – 119 bet.
3. Ma‘rufjon Yo‘ldoshev. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 159 bet.
4. Sidiqjon Mo‘minov. O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. – Farg‘ona, 2021.

“Hasharot” LMG asosida shakllangan paremalarning ayrim xususiyatlari

Samandarova Gulnoz,

BuxDU o‘zbek tilshunosligi va
jurnalistika kafedrası katta o‘qituvchisi
gulnozsamandarovna1102@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada qo‘shma gap ko‘rinishli xalq maqollari o‘zining birinchi navbatda ta’sirchanligi bilan ajralib turishi qayd etilgan. “Hasharot” nomlari bilan shakllangan maqollarning leksik tarkibidan ba’zi bir so‘zlar tushib qolishi, bir maqolning variantlari bir-biridan turli zamon shakllarida kelishi, tuzilishi qo‘shma gapga teng keluvchi maqollarning qismlari o‘zaro o‘rin almashishi, qo‘shma gap tuzilishli xalq maqollarining qismlarini bog‘lovchi vositalar ham turlicha ekanligi haqida ma’lumot berilgan. Ularning qismlarini, asosan, teng, ergashtiruvchi bog‘lovchilar bog‘lashi misollar orqali izohlangan. Qo‘shma gap tuzilishli maqollar tarkibi o‘zigi xos leksik, morfologik jihatlarga ega ekanligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: qo‘shma gap, paremalar, hasharot, maqol, matal, qadriyat, bog‘lovchi, bo‘lishli fe‘l, bo‘lishsiz fe‘l.

Maqollar millat ko‘zgusidir. Ushbu ko‘zguda maqollarni yaratgan xalqning milliy, ma’naviy qadriyatlari, g‘oyaviy-siyosiy, axloqiy, badiy-estetik, ekologik, iqtisodiy, diniy qarashlari aks etib turadi. Shu boisular vositasida ma’lum bir millatning milliy xarakter xususiyatlarini ochib

berish mumkin. O'zbek tilida ko'pgina maqollar lug'atlari mavjud. Ammo hozirgacha nashr etilgan to'plamlar ichida T.Mirzayev, A.Musaqulov va B.Sarimsoqovlar tomonidan tuzilgan "O'zbek xalq maqollari" va Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedovlar tomonidan nashr etilgan "Ma'nolar maxzani" nomli to'plamlar o'zida maqollarni nisbatan to'laroq qamrab olgandir.

Movarounnahrda XI asrdan keyingi adabiyotda pand-nasihat, ta'lim-tarbiyaga oid xususiyatlar yetakchilik qilgan. Shuning uchun ham O'rta asrlarda yaratilgan ko'plab asarlar, asosan, pandnoma janrida yaratilgan va ularning deyarli barchasida insonlardagi yuksak axloqiy fazilat hisoblangan saxiylik e'zozlanib, baxillik esa qoralangan. Shunday asarlar sirasiga Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" ("Haqiqatlar tuhfası"), Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi bilim"), Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarlari kiradi. Bag'rikenglik, saxovatpeshalik, odamiylik fazilatlari asrlar davomida ajdodlarimizning eng ezgu amali hisoblanib, qadriyatga aylangan. Ushbu qadriyatlar momolarimiz, bobolarimiz tomonidan avloddan avlodga o'tib kelmoqda.

Maqollar shunday kitobki, u hech qachon o'qib tugatilmaydi, shunday musiqa asariki, uni oxirigacha ijro etib bo'lmaydi. Ularning har biri zamirida shu xalqqa xos va mos bo'lgan, tarixan shakllangan madaniyat jihatlari bor va ular shu xalqning ruhiyatini, mentalitetini, xarakterini aniqlab beradi. O'zbek xalq maqollarida ham xalqimizning shunday odat, an'ana va fazilatlari aks etganki, ular boshqa xalqlarda yo'qligidan insoniyat ma'naviyatining nodir jihatlari sifatida boshqalarda hayrat uyg'ota oladi.

Qo'shma gap sodda gaplar bilan mustahkam bog'langan, biroq undan ham struktur, ham uzatilayotgan axborot nuqtayi nazaridan farqlanuvchi sintaktik qurilma hisoblanadi. Shu bois qo'shma gapning umumiy lisoniy mohiyati uning sodda gaplar bilan o'zaro munosabatida ochiladi. Lisoniy struktura jihatidan qo'shma gapning sodda gapdan farqi ma'lum darajada ravshan. Aniqrog'i, sodda gapda shakllangan kesim bitta bo'lsa, qo'shma gapda u birdan ortiq bo'ladi va birdan ortiq sodda gaplarning mazmun hamda grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topadi.

Qo'shma gap grammatik shakllangan va birdan ortiq axborotni tashish uchun mo'ljallangan sodda gaplarning grammatik, semantik, intonatsion va kommunikativ jihatlardan yaxlitlangan butunligidir. O'zbektilshunosligida qo'shma gaplarga oid ilk ma'lumot 1941-yilda

H.G‘oziyev tomonidan berilgan. Olimning “Hozirgi zamon o‘zbek tilida ergash gaplarning sostavi” nomli ishida qo‘shma gaplarning tuzilishi haqidagi fikrlar bayon qilingan.

1955-yilda F.Kamolning qo‘shma gaplarning maqomi, tasnifi masalasiga oid ishi e‘lon qilindi. 1960-yillarda qo‘shma gapning sintaktik tuzilishi, uning turlari masalasi haqida G‘.Abdurahmonov va M.Asqarovalarning tadqiqotlari yuzaga keldi.

Qo‘shma gaplarga semantik-sintaktik hamda shakliy-vazifaviy yondashishga bo‘lgan qiziqish qizg‘in kuchaymoqda. N.Mahmudov, A.Berdialiyev, S.Solixo‘jayeva, R.Sayfullayeva, M.Qurbonova kabi olimlarning tadqiq ishlari bunga misol bo‘la oladi.

Qo‘shma gap ko‘rinishli xalq maqollari o‘zining birinchi navbatda ta’sirchanligi bilan ajralib turadi. Ularda ohangdorlik, yuqori ko‘tarinkilik ko‘rinib turadi va bu holat tilning turli vositalaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Jumladan, maqolning leksik tarkibidan ba’zi bir so‘zlar tushib qoladi. Leksik tashlash bilan yuzaga keladigan bunday elliptik variant o‘ziga xos bo‘lgan variantdan izohlanish darajasiga ko‘ra farqlanadi: bunday elliptik variantlarda izohlanish imkoniyati kamayadi, ma’noni shartli qabul qilish kuchayadi. Leksik qo‘shishga nisbatan leksik tashlash maqollarda ko‘pchilikni tashkil etadi. Chunki til hamisha ixchamlikka, qisqalikka intiladi, ayniqsa, bu og‘zaki nutqda, personajlarning dialoglarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Kuzatishlarimizdan shu narsa ayon bo‘ldiki, qo‘shma gap tuzilishiga ega bo‘lgan maqollarda quyidagi elliptik holatlar sodir bo‘lishi mumkin:

1) ikkinchi sodda gapning egasi tushib qoladi:

Arining uyasiga tegsang, arilar o‘rtaga olib tashlaydi.

Arining uyasiga tegsang, o‘rtaga olib tashlaydi.

2) qo‘shma gap tuzilishiga ega bo‘lgan maqollarda barcha sodda gaplarning kesimi tushib qoladi:

Bit – g‘amdan, burga – namdan, pashsha – dimdan, kana – go‘ngdan.

3) qo‘shma gap tuzilishli maqollarda ikkala sodda gapning kesimi ham bir xil so‘z bilan ifodalangan bo‘lsa, birinchi sodda gapning kesimi tushib qoladi, uning vazifasi ikkinchi sodda gapning kesimiga yuklatiladi:

It achchig‘ini turnadan, bit achchig‘ini burgadan oladi.

4) qo'shma gap tuzilishli maqollarda ikkala sodda gapning kesimi ham bir xil so'z bilan ifodalangan bo'lsa, ikkinchi sodda gapning kesimi tushib qoladi. Bunday hodisa maqollarda juda ko'p uchraydi:

Tirishqoqlikni chumolidan o'rgan, dangasalikni qurbaqadan.

Itidan yo'rug'lik chiqmas, bitdan – chorug'lik.

5) qo'shma gap tuzilishli maqollarning ikkinchi qismi to'laligicha tushib qoladi:

Chayonning kasbi – nish urmoq, Xoh dushman-u, xoh o'rtoq.

Chayonning kasbi – nish urmoq.

Yomon arida bol bo'lmas, suvsiz yerda – tol.

Yomon arida bol bo'lmas.

Manbalarda aytilishicha, tarkibi grammatik jihatdan o'zgaradigan maqollarning umumiy miqdori tarkibi leksik jihatdan o'zgaradigan maqollardan ko'pdir. Qo'shma gap shaklidagi maqollarda grammatik ko'rsatkichlarni almashtirish natijasida hosil bo'ladigan variantlar boshqa tur variantlarga nisbatan ancha ko'proq uchraydi. Bular quyidagilar:

1. Bir maqolning variantlari bir-biridan turli zamon shakllarida kelishi bilan farqlanadi:

Chumchuqqa qo'ysam ko'zanak, ilindi unga so'zanak.

Chumchuqqa qo'ysam ko'zanak, ilinar unga so'zanak.

2. Grammatik variantlar bir zamonning turli shakllarida kelishi bilan ham o'zaro farqlanadi:

Arining zahrini chekmagan – bolning qadrini bilmas.

Arining zahrini chekmagan – bolning qadrini bilmaydi.

Chivinningchechaniaxlatgaqo'nadi.

Chivinningchechaniaxlatgaqo'nar.

Mitaningyomonitegirmondanbutunchiqadi.

Mitaningyomonitegirmondanbutunchiqar.

Birtomchisuvchumoligadaryoko'rinar.

Birtomchisuvchumoligadaryoko'rinadi.

3. Bir maqolning variantlari o'zaro shaxs-son qo'shimchalarida farq qiladi:

Nima qilsin, bossang chuvalchang ham qimirlaydi.

Chuvalchangni bossa qimirlar.

Chuvalchangni bossangiz qimirlaydi, men-ku odamman.

5. Tuzilishi qo'shma gapga teng keluvchi maqollarning qismlari o'zaro o'rin almashadi:

Barimtadan qo‘rqqa mol yig‘mas, chigirtkadan qo‘rqqa ekin ekmas.

Chigirtkadan qo‘rqqa ekin ekmas, Barimtadan qo‘rqqa mol yig‘mas.

O‘zbek tili xazinasida tuzilishi jihatdan farq qiladigan quyidagi maqol turlari uchraydi:

1. Teng tarkibli qo‘shma gap tuzilishli maqollar.

Bit – g‘amdan, burga – namdan, pashsha – dimdan, kana – go‘ngdan.

It achchig‘ini turnadan oladi, bit achchig‘ini burgadan oladi.

Itidan yo‘rug‘lik chiqmas, bitdan – chorug‘lik chiqmas.

Barimtadan qo‘rqqa mol yig‘mas, chigirtkadan qo‘rqqa ekin ekmas.

2. Tobe tarkibli qo‘shma gap tuzilishli maqollar.

Dushmaning chumoli bo‘lsa, fil hisobla.

Chumoli birlashsa, chayonni yiqar.

Ikki nor urishsa, o‘rtada chivin o‘lar.

Uying toza bo‘lsa, pashsha qo‘nmas.

Qo‘shma gap tuzilishli xalq maqollarining qismlarini bog‘lovchi vositalar ham turlichadir. Bunday turdagi maqollarda qo‘llangan sodda gap qismlari, ko‘pincha, ohang orqali bog‘lanadi. Chunonchi,

Yetim o‘g‘lon it bo‘lar,

Yoqasi to‘la bit bo‘lar.

Yetimning topganini it yer,

Orqasini – bit.

Burga sakraydi, bit yo‘rg‘alaydi.

Maqollarda rang-barang ma‘nolar voqelanadi. Kuzatishlardan ko‘rinadiki, zidlik, sabab, shart, payt munosabatlari bog‘lovchisiz, bog‘langan va ergash gapli qo‘shma gaplar bilan ham ifodalanishi mumkin, shunga ko‘ra ular bir-biriga ma‘nodosh bo‘la oladi. Bu holni xalq maqollarida ham uchratish mumkin. Masalan:

It achchig‘ini turnadan olar, bit achchig‘ini – burgadan – bog‘lovchisiz qo‘shma gap.

It achchig‘ini turnadan oladi, ammo bit achchig‘ini burgadan oladi – bog‘langan qo‘shma gap.

It achchig‘ini turnadan olsa, bit achchig‘ini burgadan oladi – ergashgan qo‘shma gap.

Mazkur maqollar tarkibini kuzatar ekanmiz, qismlarda bo‘lishsiz-bo‘lishsiz, bo‘lishli-bo‘lishsiz shakldagi fe‘llarning parallel qo‘llanib,

ohangdorlik hamda ta'sirchanlik kasb etganligining guvohi bo'lamiz.
Masalan:

a) bo'lishsiz-bo'lishsiz shaklda:

Itidan yo'rug'lik chiqmas, bitdan – chorug'lik chiqmas.

Barimtadan qo'rqqan mol yig'mas, chigirtkadan qo'rqqan ekin ekmas.

O'rgimchakdek o'rmalama, bedanadek yo'rg'alama.

Yomon arida bol bo'lmas, suvsiz yerda – tol bo'lmas.

b) bo'lishli-bo'lishsiz shaklda:

Ari chaqdi deb arazlama, boli bor.

Qo'shma gap tuzilishli maqollarni o'rganish barobarida biz quyidagi xulosalarga keldik:

Nutqimizda qo'shma gap tuzilishli maqollar ham ancha keng tarqalgan. O'zbek tili xazinasida tuzilishi jihatdan farq qiladigan teng tarkibli, tobe tarkibli, mutanosib tarkibli qo'shma gap shaklli maqol turlari uchraydi. Qo'shma gap tuzilishli xalq maqollarining qismlarini bog'lovchi vositalar ham turlichadir. Ularning qismlarini, asosan, teng, ergashtiruvchi bog'lovchilar bog'laydi. Qo'shma gap tuzilishli maqollar tarkibi o'zigi xos leksik, morfologik jihatlariga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар. – Т.: Фан, 1977.

2. Бердиалиев А. Семантико-сигнификативная парадигматика и синтагматические отношения в конструкциях сложноподчинённого предложения узбекского литературного языка//Автореф. дисс..док. филол. наук. –Т., 1989.

3. Жўраева Б. Мақолнинг ёндош ҳодисаларга муносабати ва маъновий хусусиятлари. – Т.: Фан, 2007. – 66 б.

4. Камол Ф. Қўшма гапларга доир масалалар. – Т., 1955.

5. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – Б. 207.

6. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. –Т.: Янги аср авлоди, 2001, – 164 б.

7. Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Т.: Фан, 1992. – 292 б.

8. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг шакл-функционал талқини. – Т.: Фан, 1994. – 57-б.

9.Шомақсудов Ш., Шорахмедов Ш. Маънолар махзани (Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001. – Б. 212

10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдлик. 1-жилд. А-Р. – М.: Рус тили, 1981. – 631-бет.

Yaratilishida diniy omil muhim bo‘lgan maqollar
(*“Tuya” lug‘aviy-ma’noviy guruhi qatnashgan maqollar asosida*)

Jumayeva Marjona,
BuxDU, o‘zbek tilshunosligi va
jurnalistika kafedrası o‘qituvchisi
jumayevamarjona@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada yaratilish asosida diniy omil muhim bo‘lgan maqollar tahlilga tortilgan. Xalqimiz ong-u tafakkurida, madaniyatida dinning nechog‘lik ahamiyatli ekanligi “tuya” zoonimi ishtirok etgan bir nechta maqollar orqali ochib berilgan. Tilshunoslikda lingvokulturologiya hamda etnolingvistikaning kognitiv tilshunoslik bilan munosabati haqida fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: zoonim, tafakkur, madaniyat, kognitiv, lingvokulturologiya, konsept, tur, maqol.

O‘zbek tilshunosligida “tuya” metaforizatsiyasining shakllanishida, asosan, uch omil birlamchi hisoblanadi.

1. Diniy omil – Qur’oni Karim, hadislar, islom dini hamda payg‘ambarlar faoliyati aks etgan manbalar. Mazkur guruhga kiruvchi ishlarni diniy asarlar va ularning tadqiqi nuqtayi nazaridan ikkiga bo‘lish mumkin.

a) birinchisi, sof diniy manbalar: Qur’oni Karim, hadislar va oyatlar bayoni mavjud ishlar;

b) ikkinchisi, diniy manbalar tadqiqi bo‘yicha yaratilgan ishlar.

2. Ilmiy omil – tuya zoonimi bo‘yicha fikr yuritilgan, uning tavsifi, biologik jihatlari, fiziologik tavsifi bayon etilgan ilmiy qarashlar. Aniq faktlar, ma’lumotlar tahliliga bag‘ishlangan ilmiy ishlar.

3. Inson ruhiyati va ong osti faoliyatining natijasi sifatida yuzaga keladigan ruhiy qarashlar ifodasi. Mazkur guruhga har qaysi madaniyatda turlicha ta’bir qilinadigan hamda har bir insonda ma’um

bir individual ruhiy jarayon sifatida yuzaga keladigan tush ta'birnomalarni misol keltirish mumkin.

Inson hayoti davomida turli ilmlarni egallaydi, ammo u tug'ilgunga qadar barcha egallanishi kerak bo'lgan ilmlar tayyor holda jamiyat tomonidan yaratilgan bo'ladi. Aynan shu jihatdan xalq tarixi, madaniyati, jamiyatdagi qarashlar inson tomonidan o'zlashtirilganda kognitiv tilshunoslikning obyekti bo'lib xizmat qiladi. Xususan, o'zligimizni tanishimizda beqiyos o'rin egallaydigan diniy manbalar ham bevosita lingvokognitologiyaning o'rganilish asosi sifatida xizmat qiladi.

Madaniyatimiz asosi, muqaddas ilmlar jamlanmasi hisoblangan Qur'oni Karimda katta ilon, tuya, chivin, sigir, xachir, echki, bit, maymun, to'ng'iz, chigirtka, eshak, pashsha, baqa, hudhud, asalari, qo'y, it, sher, fil, nahangbaliq, qarg'a, o'rgimchak, bo'ri, ot, chumoli, qush, kapalak, yovvoyi eshak kabi 28 ta hayvon nomi zikr etilgan [11].

Mazkur asarda *tuya* jonivoriga ibrat nazari bilan boqishlik ta'kidlangan [3, 93]. Bu esa *tuya* zoonimining insoniyatga yaqinligi uning ulov vositasida madaniyatimizga, bilim zaxiramizga kirib kelishi bilan emas, balki yaratilishi bilan o'z o'rniga ega bo'lganligini ko'rsatadi.

Qur'on nozil bo'lgan payt va joyda odamlarga eng yaqin hayvon ham tuya bo'lgan. Tuya bir mo'jiza: uning tuzilishi – quloqlari, burni, ko'zlari, oyoqlari, tuyoqlari sahro uchun moslashgan. Shuning uchun ham uni arablar «sahro kemasi» deyishadi. Tuya issiq havoda yurishga moslashgan, ko'zlari boshning yuqori qismida joylashgan bo'lib, ortga qarash imkonini beradi. Uning qovoqlari esa qumni to'sishga moslashgandir. Shuningdek, tuyaning burun kataklari va quloqlari ham qum kirishini to'sadigan junlar bilan jihozlangan. Sahroda shamol turishi bilan tuyaning tumshuqlari ham, quloqlari ham jismiga tortilib, qumdan zarar ko'rmaydigan holatga kelib oladi [1].

Birgina jonivorning shu qadar mukammal tuzilganligi qahraton sovuq-u jazirama issiqda jon saqlay olishi, bir necha kunlab oziq-ovqatsiz hamda suvsiz yashay olishi chindan ham mo'jiza. Shu sabab ham muqaddas Kalomda unga ibrat ko'zi bilan qarashlik haqida fikr yuritilgan.

Nosiriddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" asarida "Ko'z erni go'rga kirgizar, tuyani – qozonga" maqoli bilan bog'liq hikoyat uchraydi [7]. Hikoyatda ko'z tegishi rostligi, qadimdan xalqimizda bu aqidaga ishonch haqida bayon etilgan. Nazar tegishi hatto jonga ham

jabr qilishi, insonning halokatiga sabab bo'lishi mumkinligi badiiy jihatdan ifodalangan. Mazkur maqol mazmuni bilan bog'liq yana bir qancha fikrlar mavjud.

Muqaddas Qur'oni Karimda ko'z tegishi rostligi haqida bir qator dalillar mavjud. Qalam surasining 51-52-oyatlarida quyidagicha zikr qilingan:

“Va kofirlar zikrni eshitganlarida seni **ko'zlari bilan** toydirmoqchi bo'ldilar. Va albatta Muhammad majnundir dedilar. Va u Qur'on butun odamlarga eslatmadan boshqa hech narsa emas” [6]. Payg'ambarimiz Muhammad sallollohu alayhi vasallam esa nazar yetganda ruqiya o'qiganliklari haqida ma'lumot Imom Buxoriy hadislarida uchraydi. Nazar yetmasligi uchun inson Fotiha surasi, Qur'oni Karimning “Al-Falaq”, “An-Nas suralari hamda Oyat al-Kursiyni o'qishi haqida tavsiyalar berilgan [3].

Ibn Abbos roziyallohu anhudan rivoyat qilingan hadisda payg'ambarimiz nabiralari Hasan va Husaynlar uchun ushbu duoni o'qiganliklari aytilgan:

“Olloning tugal ikkingizga shaytondan, zararkunandalardan va gunohkor ko'zdan panoh tilayman”. (Buxoriy)

Ummu Salam roziyallohu anhodan rivoyat qilinadi:

“Nabiy sollallohu alayhi va salam yuzi sarg'ayib ketgan bir qizchani ko'rdilar va: “Bu qizga dam soling, unga nazar tekkan”, - dedilar. (Buxoriy, Muslim)

Abu Hurayra r.a dan rivoyat qilinadi:

“Oisha raziallohu anho: “Rasululloh menga nazardan saqlanish uchun duolar o'qishimni aytar edilar” [2].

Nazar, ko'z tegishi rost. Payg'ambarimiz (s.a.v.) bu haqda: “Nazar haqdir”, deya marhamat qilganlar (Imomi Buxoriy rivoyati). Ya'ni kimlarningdir nazari moddiy va ma'naviy jihatdan zarar yetkazishi haqiqatdir. Shuning uchun ham kishi biron narsani ko'rib, ko'zi quvnasa, “Mashaalloh, la havla va la quvvata illa billah”, deyishi mustahabdir. Shunday ekan, ko'z tegishidan panohlanish har bir kishi uchun joiz.

Bugungi kunda panohlanishning biz bilgan bir qancha ko'rinishlari mavjud. Ibn Mojja “Sunan” larida Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallam ko'z tegishiga qarshi “Falaq” va “Nos” suralarini o'qib panohlanganlari rivoyat qilingan. Demak, u zotning ummatlariga ham ayni shu yo'lni tutish maqbuldir. Shuningdek, Umda al-Qoriyning aytishicha, ummat ulamolari Qur'oni Karim oyatlari,

Payg‘ambarimiz (s.a.v.) o‘qib yurgan duo va zikrlar bilan kasallarga dam solish nafaqat joizligiga, hatto sunnat ekanligiga ijmo qilishgan [10].

Islom olamida mashhur muhaddis, din olimi Imom al Buxoriyning “Al jome as Sahih” asarida ham *tuya* zoonimi bilan bog‘liq bir qancha fikrlar va tushunchalar uchraydi. Muqaddas Qur’oni Karimdan so‘ng ulug‘lanadigan mazkur asarda Payg‘ambarimiz Muhammad s.a.v bilan bog‘liq kelgan talaygina rivoyatlarda tuyaning muqaddas ekanligiga ishoralar mavjud.

Asarda *tuya* zoonimi, asosan, asosiy ulov vositasi sifatida tilga olingan. Tuya bilan bog‘liq quyidagi hadislar sahobalar tomonidan rivoyat qilingan. “Tuya ustida o‘tira olmaydigan inson nomidan haj qilmoq haqida”, “Madinaga yaqin qolib tuyasini tezlashtirgan kishi xususida”, “Tosh otmasdan tuya minib turib fatvo bermoq haqida”, “Tuyaning to‘qimi ham sadaqa qilinadi” , “Tuyani tik turgizib so‘ymoq haqida”, “Tuyani bog‘lab so‘ymoq haqida”, “Tuya to‘qimi haqida”, “Tuya bo‘yniga belgi osmoq haqida”, “Tuya va sigir bo‘yniga belgi bog‘laydirgan ip yigirmoq haqida”, “Zulhulayfada tuyasining bo‘yniga kavsh osib, qurbonlik ekanligini belgilab qo‘ygan kishi xususida” bayon etilgan [2].

Payg‘ambarimiz Muhammad s.a.v tuya ustida o‘tirib ham namoz o‘qiganliklari, Ka‘bani tuyada tavof etganliklari, tuyaning halol ekanligi, qurbonlik uchun eng afzal jonivor ekanligi haqidagi fikrlar mazkur asarda batafsil bayon etilgan. Qolaversa, ushbu asarda tuya go‘шти va yog‘i musulmonlarga halol, yahudiylarga harom ekanligi haqida hadislar uchraydi.

Tuyaning halol jonivor ekanligi haqida Imom Muqotil r.a ning “Mishkotul anvor fiy g‘uralil axbor” asarida jannatga kiruvchi 10 ta hayvondan ikkitasi tuya ekanligi, shu bois ham, bu jonivorning muqaddas sanalib payg‘ambarimizning tuya ustida ibodatlar qilganligi aytilgan. Jannatga kiruvchi tuyalardan biri Solih a.s ning tuyalari hamda payg‘ambarimiz Muhammad s.a.v.ning Qasvo ismli tuyalari ekanligi zikr qilingan [7].

Hoji Ismatulloh Abdullohning “Markaziy Osiyoda Islom madaniyati” nomli ilmiy risolasida *tuya* zoonimiga aloqador tarixiy faktlar sanab o‘tilgan. Ko‘chmanchi arab tumush tarzida tuyaning o‘rni, asosiy ulov vositasi sanalishi, maishiy turmushda keng foydalanilganligi aytib o‘tilgan. “Arab” so‘zining istilohiy ma’nosi

“ko‘chmanchi”, “badaviy” ekanligi ularning tuyakashligiga ishora qilingan holda ekanligi bayon etilgan.

Eramizdan avvalgi VI asrda paydo bo‘lgan Arab yarim orolidagi sahrolardan faqatgina tuya o‘ta olishi, 57 jaziramada besh kungacha suvsiz 160 km masofani bosa olishi bilan o‘n olti asr davomida ko‘chmanchi badaviylarga xizmat qilganligi ta’kidlangan.

Islomgacha bo‘lgan arablarda san’at obidalari taraqqiy etmagan bo‘lsa-da, ammo qasida, vasf, hajviy she’rlardan juda ko‘plab namunalar saqlanib qolinganligi, she’riyatning qasida janri payg‘ambarimiz Muhammad s.a.v. dan 150 yil oldin paydo bo‘lganligi aytilgan. Qasidaning vasf qismida shoirlar o‘z tuyasida sahroda sayohat qilganliklari, sahro mo‘jizalari va o‘z tuyalari haqida yuzlab baytlar bitishganligi haqida ma’lumot berilgan [8].

A.V.Narbekovning “Dinshunoslik asoslari” nomli o‘quv qo‘llanmasida zardushtiylik diniga bundan 2700 yil oldin Xorazmda asos solinganligi, “zardusht” so‘zi “ushtra” tuya, “zarat” sariq – *keksa sariq tuya* ma’nosini anglatishi keltirilgan. Mazkur atama rahnamosi Zardusht Sepitomaning tuyachilar avlodidan ekanligiga ishora qilinganligi bayon etilgan [4].

Kognitiv tilshunoslik asosini insonning to‘plangan bilimi, tajribasi tashkil etadi. Shu jihatdan lingvokulturologiya ham kognitiv tilshunoslik bilan aloqadorlikda ish ko‘radi. Ko‘pgina maqollar shakllanishi jihatdan diniy asosga borib taqaladi. Bu jihat milliy madaniyatimizda, o‘zligimizni tanishimizda dinning yuksak o‘rni borligi bilan xarakterlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akmal Qurbonov. Islom. Uz.
2. Imom al Buxoriy. Al jome as sahih. 1-kitob. – T.: Qomuslar Bosh tahririyati, 1991. – 108 b.
3. Muqaddas oylar va mustajob duolar / tarjimon va musannif D. Sarvarova. –T.: “Sharq”, 2014. – 448 b.
4. Нарбеков А. В. Диншунослик асослари: Ўқув қўлланмаси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2008. – 240 б.
5. Qur’oni Karim.”G‘oshiya” surasi. 17-oyat. – T.: “HILOL NASHR” nashriyot-manbasi. Ma’nolar tarjimasi. – 403 b.
6. Qur’oni Karim. Qalam surasi. 51-52-oyat “HILOL NASHR” nashriyot-manbasi. Ma’nolar tarjimasi. – 403 b.
7. Rabg‘uziy N. Qisasi Rabg‘uziy. – T.:Yozuvchi, 1990. – 104 b.

8. Хожи Исматуллох, Абдуллох. Марказий Осиёда Ислом маданияти. К.иск.ача маълумотнома. – Т.: Шарк, 2005. – 384 б.
9. Xudoyberganova D. “Hidoyat” jurnalining 2000-yil 1-sonidan olindi.
10. <https://najotkemasi.net>.
11. Azon.uz

G‘arb falsafasida qarama-qarshilik kategoriyasi

Ubaydova Hulkarbegim,

Buxoro davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
hulkarubaydova@gmail.com

Annotatsiya. Borliqning asosini ziddiyat tashkil etadi. Til bevosita taffakur bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli dialektik qonuniyatlar unda o‘z aksini topmay qolmaydi. Shu sababdan mazkur maqolada lingvistik qarama-qarshilik munosabati uchun asos bo‘lgan falsafiy qarama-qarshilik kategoriyasi mohiyati yoritib berishga harakat qilindi.

Kalit so‘zlar: Ziddiyat, falsafiy qarama-qarshilik kategoriyasi, lingvistik qarama-qarshilik munosabati, Sokrat, Platon, Aristotel, Protagor, Demokrit.

Konflikt sabab reallik mohiyati to‘la anglanadi. Fizik qonuniyatga ko‘ra zulmat bor yerdagina yorug‘likni his qilish mumkin.

Mavjudlikning alohidaligi, o‘ziga xosligini belgilashda mazkur hodisaning o‘rni beqiyos, zero, har qanday mavjudlik o‘z mohiyatini farqlilikda, zidlikda, qolaversa, qarama-qarshilikda yorqin namoyon etadi [1: 11]. Shunday ekan, inson tafakkuri materiyani birlik hamda ziddiyat orqali anglaydi.

Qarama-qarshilik kategoriyasi mohiyatining o‘rganilishida dastlab uning logik va falsafiy aspektiga murojaat qilish talab etiladi. Falsafiy nuqtayi nazardan qarama-qarshilik o‘xshash va farqlilikning bir hodisa sifatidagi namoyonidir. Bir tarafdin qarama-qarshilik bir mavjudlikning eng oxirgi chegarasigacha farqliligini ko‘rsatsa, boshqa tarafdin, bir hodisaning ikki tomoni sifatida faqat farqlilikni emas, umumiylikni ham ifoda etadi [2: 86].

Dualistik tafakkur insoniyat yaralibdiki, mavjud. Qadimgi tosh davrlaridan boshlab odamzotning ibtidoiy ko‘rinishlari o‘zini qurshab turgan real voqelikda yovuz kuchlar, ins-jinslar borligiga ishongan.

Ulardan himoyalaniş uchun turli ashyolarga, ajdodlar hamda jonzotlar ruhi kabi abstrakt tushunchalarga sigʻingan.

Qadimgi odamlar borliq toʻgʻrisida oʻylaganlarida, afsona, hikoyat yoki doston soʻylaganlarida olamning yaratilishi, tabiat hodisalari, koinot va odamzot aloqalari, inson ongi va tafakkurining mohiyati kabilarga alohida eʼtibor berganlar, ularning ahamiyatini turlicha izohlaganlar. Olamning bilib olingan qoidalari, narsa-hodisalarning anglangan xususiyatlaridan foydalanganlar. Anglanmaganlarini ilohiylashtirganlar [3: 6]. Albatta, bu kabi dastlabki, qarashlar ibtidoiy xarakterga ega boʻlasa-da, kishilik jamiyati taraqqiyotining inʼikosidir.

Qarama-qarshilik antik davrlardanoq faylasuflar eʼtiborini oʻziga jalb etib kelgan kategoriya sifatida xarakterlanadi. Sokrat, Platon, Aristotel, Protagor, Demokrit kabi faylasuflarning ilmiy qarashlarida bu kategoriya turlicha talqin etib kelingan [1: 17].

Masalan, insonni, uning bilish xususiyatlarini oʻz falsafiy qarashlarining markaziga qoʻygan Suqrot ilm egallashga boʻlgan intilishni yuksak qadrlaydi. Bilim insonni ezgulik, yaxshilikka yetaklaydi deb hisoblaydi. Faylasuf ikkita: aql va nodonlik yoʻli mavjudligi, biri ezgulikka, boshqasi esa yovuzlikka chorlashini taʼkidlaydi [3: 34].

Platon bilish nazariyasi haqida fikr bildirib: "...u faqat toʻgʻri fikrdan iborat boʻlishi mumkin emas. Chunki toʻgʻri fikr mavjud boʻlganidek, yolgʻon (xato) fikr ham mavjuddir... Agar yolgʻon (xato) fikr mumkin emas ekan, demak, toʻgʻri fikr ham mumkin emas", – deydi [3: 36]. Yaʼni faylasuf bilishga oid tushuncha boʻlmasa, fikrning toʻgʻri yoki notoʻgʻri ekani anglanmasligi, oʻz navbatida, yanglish fikr boʻlmas ekan, haqiqatni ham farqlash mumkin emasligi haqida soʻz yuritmoqchi boʻladi. Ayni paytda, olim bevosita tilshunoslik bilan aloqador boʻlgan shakl va mazmun uygʻunligi borasida ham mulohaza yuritadi: "Toʻgʻri fikr hali bilish emas, buning uchun unda "maʼno-mohiyat" ham boʻlishi lozim. Masalan, ayrim harflar hech nimani anglatmaydi. Ular birlashib maʼlum bir maʼnoga ega boʻlishi darkor. Harflar, boʻgʻinlar gʻoyasi birlashib maʼno beradi" [3: 36].

Bundan tashqari, Platon yoʻqlik – borlik, aql – ruh, koinot – odam, jon – vujud, umumiy ruh – odam ruhi kabi bir-biriga bogʻliq dialektik kategoriyalar mohiyatini ham ochib beradi [3: 37]. Uning ziddlikka asoslangan falsafiy qarashlari yuqoridagilar bilan cheklanib qolmaydi. Aflotun Aristotel va Demokritdan farqli ravishda, bilishni aqliy va hissiy bilish tarzida tasniflaydi.

XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida ziddiyat va konflikt a'zolari o'rtasidagi munosabatga alohida falsafiy qonun sifatida qarashning tamal toshi Immanuel Kant tomonidan qo'yildi. Mazkur nazariya Hegel tomonidan rivojlantirildi.

Ziddiyat Kant qarashlarining dialektik elementini tashkil etadi. Unga ko'ra: 1. Olamning ham nihoyasi bor – olam nihoyasizdir. 2. Har bir murakkab substansiya oddiy qismlardan tarkib topgan – hech qanday oddiy narsa yo'q. 3. Olamda erkinlik bor – olamda erkinlik yo'q, unda faqat sababiyat hukum suradi. 4. Olamning bosh sababi (Xudo) mavjuddir – olamning bosh sababi (Xudo) mavjud emas [4: 32]. Faylasuf bu orqali tezis va antitezis mavjud, ular bir-birini mutlaq inkor etadi degan ta'limotni ilgari suradi. Ammo u o'z qarashlarida konflikt a'zolari faqatgina oppozitsiyada turibgina qolmay, balki o'zaro umumiylik kasb etishi hamda taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi hisoblangan “ichki inkor”ning mavjud bo'lishi mumkinligi haqida muloza bildirmaydi.

Hegel esa ziddiyatlarni faqat fikr, aql sohasiga ko'chirganligi uchun Kantni tanqid qildi. Faylasuf u har xil narsalarning hammasida, hamma tasavvurlar, tushunchalar va g'oyalarda mavjuddir [4: 32], – deydi. Hegel antinomiya borasidagi mazkur qarashlari orqali asosiy falsafiy qonunlardan bir emas ikkitasining mantiqiy asosini yaratdi. Bular: “Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi” hamda “Inkorni inkor”qonunlaridir. Mazkur ta'limotga ko'ra, ziddiyat, qarama-qarshi tomonlar, kuchlar o'rtasidagi kurash, harakat va rivojlanishning sababi, manbayi hisoblanadi. Rivojlanish ziddiyatlarning paydo bo'lishi, taraqqiy etishi va bartaraf qilinishi jarayonidan iborat, bu eskining yo'qolishi va yangining paydo bo'lishiga olib keladi [5]. Sobiq ittifoq mafkurasi darajasiga ko'tarilgan marksizm ta'limotida, asosan, ziddiyatlarga ko'proq e'tibor berilar va mutlaqlashtirilar, ular o'rtasida murosas bo'lishi haqidagi Hegel g'oyalari inkor etilar edi [6: 150]. Bugungi kunga kelib mazkur qarashlar nafaqat falsafiy, balki ilmiy-amaliy asosga ham ega ekanligi o'z isbotini topdi.

Shunday ekan, borliq xilma-xillikka asoslanadi. Uni tashkil etgan birliklar o'zaro umumiy hamda oppozitsion xarakterga ega.

Ma'noviy ziddiyat va uning ifodalanishi masalasini falsafiy va lingvistik nuq'tayi nazardan tadqiq etish borasidagi bir qator ilmiy ishlarni o'rganish natijasida shunday xulosaga kelindiki, *zid ma'nolilik hodisasi* va *ziddiyat kategoriyasi* tushunchalari qo'llanilish doirasining tor va kengligi, o'rganilish sohasi jihatdan o'zaro farqlanadi. Ziddiyat kategoriyasi falsafaga oid atama bo'lib, milliy tilshunoslik talablariga

javob beruvchi to'qqizta kategoriya sirasiga kirmaydi. Mazkur maqolada qarama-qarshilik kategoriyasi nazariyasi tadrijiy jihatdan o'rganildi, bu boradagi falsafiy qarashlar izohlandi. Ma'noviy ziddiyat borasidagi falsafiy jihatdan kam qo'l urilgan nazariyalar tadqiq etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva D. A. O'zbek tilida antisemiya: Filol. fan. nom. ... diss. avtoref. 10. 02. 01. – T., 2010. – 135 b.
2. Аверьянов А. Н. Системное познание мира: методологические проблемы. – М.: Политиздат, 1985. – С. 132.
3. Nazarov Q. Bilish falsafasi (gnoseologiya). – T.: Universitet, 2005. – 348 b.
4. Falsafa qisqacha izohli lug'at. (Tuzuvchi mas'ul muharrir: A. Jalolov.) – T.: Sharq, 2004. – 383 b.
5. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Qaramaqarshiliklar> birligi_va_kura shi_qonuni
6. Falsafa asoslari. (Tuzuvchi mas'ul muharrir: Q. Nazarov.) – T.: O'zbekiston, 2005. – 384 b. – 150 b.

Lab ishtirokidagi o'zbekona paralingvistik vositalar tahlili

Barotova Muxiba,

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
Muhiba.barotova.92@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada o'zbekona muloqot jarayonida qo'llaniladigan lab ishtirokidagi paralingvizmlar tahlili keltiriladi. Paralingvizmlarning ma'noviy xususiyatlari va nutqdagi ahamiyati, adresant va adresatlarning shaxsiy xarakter-xususiyatlariga ta'siri atroflicha tahlilga tortiladi. Tahlil jarayonida hozirgi o'zbek adabiyotining nasriy asarlaridagi matnlardan foydalaniladi.

Kalit so'zlar: paralingvizm, semantik ma'no, o'zbekona muloqot, genderologik xoslanish, lab ishtiroki, shaxsiy xususiyatlar.

Jahon tilshunosligida paralingvistika fani deyarli barcha tillarda o'rganilgan bo'lsa-da, ularda noverbal vositalar verbal vositalarga nisbatan asosan ikkilamchi kommunikativ vosita sifatida qarab kelinmoqda [8]. Buning natijasida nutqda verbal birliklarning imkoniyati cheklanganda, paralingvistik vositalarni birlamchi (mustaqil) muloqot

birligi o'rnida qo'llash masalasi nazardan chetda qolib, noverbal vositalarning struktur tuzilishi tug'al ishlab chiqilmagan, verbal va noverbal vositalarning o'zaro munosabatlari bir tomonlama tadqiq qilinib, ularning milliy va internatsional, individual qirralari to'la yechim topmagan. Shundan kelib chiqqan holda hozirgi zamon tilshunosligida madaniyatlararo farqlarning yuzaga kelishini o'rganish mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy, diplomatik rivojlanishiga bevosita ta'sir qilishi nuqtayi nazaridan muhim vazifalardan sanalmoqda.

Muloqot jarayonida so'zlovchi o'z fikrini bayon qilayotganda uning oldida ma'lum maqsad turadi. Bu maqsad so'zlovchining tinglovchini tushunishi, anglashidan iboratdir [5, 39]. So'zlovchi va tinglovchining bir-birini tushunishi va anglashi faqat ular uchun umumiy asos mavjud bo'lgandagina amalga oshishi mumkin. Lisoniy tizimda ayni bir xil mazmun va munosabatni ifodalashning yuzlab shakllari mavjud. Nutq egasi esa mana shu imkoniyatlar xazinasidan birini tanlash va qo'llash imkoniyatiga ega. Muloqot jarayonida paralingvistik vositalar kommunikatsiyada ishtirok etuvchi qo'shimcha vositalar sanaladi va ular aloqa- aralashuvda ma'lum axborotni uzatish, mazmunan to'ldirish, aniqlik kiritish hamda ichki maqsadni anglatish kabi vazifalarni bajaradi. Kishi jonli so'zlashuv nutqida fikrning emotsionalligi hamda ta'sirchanligini oshirishda muhit va sharoitdan kelib chiqib tilga yondosh bo'lgan noverbal vositalardan foydalanadi. Ma'lum axborotni tinglovchiga yetkazish jarayonida qo'l, bosh, yelka, gavda, yuz harakatlari, ovozning baland-past, cho'ziq, to'xtalib talaffuz qilinishi orqali ham ma'lum ma'no ifoda etiladi. Ayniqsa, tananing turli a'zolari harakatisiz amalga oshirilgan nutq soxta va mazmunsiz tuyuladi. Shubhasizki, bosh, qo'l, ko'z harakatlari va yuz ifodasi har qanday muloqot jarayonining uzvi sifatida xizmat qiladi. Ammo nutqiy muloqotni yaxlit va to'la tadqiq etish uchun har bir tana uzvi ishtirokini o'rganish paralingvistikaning dolzarb vazifalaridan sanaladi.

Bosh va undagi uzvlar orasida lab ishtiroki va u orqali bajariladigan mimik harakatlar alohida ahamiyatga ega. Quyida o'zbekona muloqotda lab ishtirokida hosil bo'ladigan paralingvizmlar va ularning semantik xususiyatlari tahlilga tortiladi.

Lab – **(dudoq, chet, qirra) og'iz bo'shlig'ining kirish qismini chegaralab turadigan harakatchan teri burmasi [1].**

1)labini cho'chchaytirmoq.

Fikridan qaytmoq. Juvon Zaynabning erini eslatib, chimchilab, uzib oladigan bir gap aytmoqchi bo'ldi-yu, kim bilan aytishayotganini

unutmay “voy savil”, deb *labini cho‘chchaytirish* bilan kifoyalandi... Onasi “odam taftini odam olar” deb shularni nazarda tutgan [3: 126].

2)labini pirpiratmoq.

Yig‘lamsiramoq. – Nima deysan? – Alimardon keskin burilib qaradi-yu, xotinining *lablari pirpiray boshlaganidan*, qo‘pol gapirib yuborganini sezdi [7: 48].

3)labi titramoq.

Xafa bo‘lmoq. – E, shunaqa qing‘ir-qiyshiq bolalar ko‘radigan bo‘lsam, ko‘rmadim-e! Oyim tarsaki yegandek birdan seskanib ketdi. Bir zum Dalavoyga tikilib turdi-yu arqonni qo‘yib yubordi. *Qalin lablari titray boshladi.* – Ol! – dedi ovozi qaltirab. O‘sha zahoti ko‘zlari jiqqa yoshga to‘ldi. – O‘zimni so‘ksang so‘k, bolalarimni nimaga haqorat qilasan, imonsiz! [6: 98]

4)labini burmoq.

a)rad etmoq. – G‘ingshima. Sen bekorga ming‘irlamaysan. Nima, senam Leningradga bormoqchimisan? – Fu! – Xotin shunday deb *labini burdi.* – Sto raz borganman o‘sha Leningradingizga [4: 91].

b)mensimaslik. Qo‘shni sinfda o‘qiydigan oltinsoch qiz uning o‘smirlik yuragida muhabbat deb atalmish tuyg‘uni uyg‘otganida hali onasiga nisbatan nafrati to‘lib toshmagandi. Maktabni bitirish kechasi yurak yutib muhabbat izhor etganida oltinsoch malak *labini burib* “meni onangga sherik qilib olasanmi?” degach, aqlini tamom yo‘qotdi [4: 21].

5) labini yalamoq.

Mazza qilmoq. Qozi sovqotmagan bo‘lsa ham, xojasining bu marhamatidan mamnun bo‘lgan holda piyolani bir ko‘tarishda bo‘shatdi-da, *labini yalab qo‘yib*, egasiga termulgan it kabi qarab turdi. – Xumkallani ko‘rdingmi? – deb so‘radi Kesakpolvon. Qozi bu tagdor savol zamirida qanday ma’no yashiringanini anglamay “Ha” deb qo‘ydi [4: 13].

6) pastki labini tishlamoq.

a) taajjublanmoq. Manzura qo‘rquv aralash taajjubini astagina “voy” deb, *pastki labini tishlash* bilan ifoda etdi-yu, boshqa sado chiqarmadi. “Voy adasi, u yoqda nima gap bo‘ldi, nega sochingiz oqarib ketdi?” deb so‘ragisi keldi-yu, mehmonlar, ayniqsa hadiksiragan qushday salomga shay turgan kelinlari oldida erining zaharli gaplari otilib chiqishidan qo‘rqdi [4: 113].

b) hayron qolmoq. Manzura Abdusamadni boshlab kelayotganida yo‘l-yo‘lakay “adanglar to‘y kunini belgilamoqchilar, tortinmay gapingni aytaver”, deb shipshib qo‘ygan edi. Shu sababli o‘g‘il otasining

savolidan ajablanib, onasiga qarab qo'ydi. Manzura "qaydam, o'zim ham hayronman, bu kechagi gap edi..." deganday *pastki labini asta tishlab*, nigohini olib qochdi [4: 172].

7) labini qimtib qo'ymoq.

Buyruq bermoq. Maraka oshiga kelayotganlar orasida qotillarning otalari, akalarini ko'rib avval hayratdan dong qotdi. So'ng dod deb yuboray dedi. Dadasiga qaragan edi, u "jim bo'l, o'zingni bos", degan ma'noda *labini qimtib qo'ydi* [4: 155].

8) labini tishlab bosh chayqamoq.

Uyalmoq. – Oyi-i, non! – dedim yalinib. Oyim yarq etib qaradi-yu, *labini tishlab bosh chayqadi*. Bildimki, onam uyalyapti. Endi Habiba buviga tarmashdim. Bilaman, dunyoda Habiba buvidan saxiy odam yo'q [6: 32].

9) labining bir cheti bilan kulmoq.

Istehzo qilmoq. Oyim bir zum ko'zlarini pirpiratib turdi-da, sekin, entikib so'radi. – Nimani, opovsi? – Anovi govmish sigirni! – Dalavoy *labining bir cheti bilan istehzoli kuldi*. – Qo'tir echkidan boshqa nimangiz bor o'zi? [6: 97]

10) labini tili bilan yalamoq.

Ezmalanmoq. Xolidiy O'lmasning yelkasiga qo'lini tashlab, Anvarga yaqinlashdi. – Iye, mulla Anvarjon, bormisiz, sog'-salomatmisiz? – u shunday deb *labini tili bilan yalaganday bo'ldi-da*, Anvarga qo'lini uzatdi. Anvar uning basharasiga qaramay qo'l uzatdi [2: 128].

11) labi uchmoq.

G'azablanmoq. – Unda qizni tabarruk qilib beraman. Keyin uylanaveradi. Ha, uylanganidan keyin ham kelinposhsha u-bu xizmatlarni qilib yuradi. Rozimisiz?

Elchinning g'azabi qo'zg'ab, *labi uchdi*. – Toshni yaxshi tashlamayapsiz, boy, – dedi u nardiga ishora qilib [3: 90].

Tahlil qilingan birliklar shundan dalolat beradiki, lab ishtirokida hosil bo'ladigan paralingvizmlar nutq vaziyati, so'zlovchi va tinglovchilarning shaxsiy xarakteri va muloqot maqsadidan kelib chiqqan holda xafa bo'lmoq, rad etmoq, mensimaslik, g'azablanmoq kabi bir-biriga o'xshamagan semantik ma'nolarni anglatishga xizmat qiladi. Shuningdek, **labini burmoq, pastki labini tishlamoq** paralingvizmlari kontekst talabiga ko'ra birdan ortiq ma'noni bildirib kelishi oydinlashadi.

Xulosa qilib aytganda, muloqot jarayonida odob-axloq, so'zlashish, turli rasm-rusumlar, urf-odatlar, nutqning muayyan ehtiyojlari,

soʻzlovchi va tinglovchining yoshi, saviyasi, madaniylik darajasi, millati va boshqa barcha omillar nutq taʼsirchanligi va ichki maqsadi uchun ahamiyatlidir. Umuman, ijtimoiy muhit nutqda va unga yondosh noverbal birliklarda oʻzining aniq taʼsirini va xarakterini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006. – 671 б.
2. Malik Tohir. Shaytanat (1-kitob). – Т., 2007. – 210 б.
3. Малик Тоҳир. Шайтанат (2-китоб). – Т.: 2008. – 216 б.
4. Malik Tohir. Shaytanat (4-kitob). – Т., 2007. – 283 б.
5. Muratova N.B. Muloqot jarayonida paralingvistik vositalarning oʻrni// Central Asian academic journal of scientific research. Volume 2, issue 1, 2022. – В. 39-43.
6. Hoshimov Oʻ. Dunyoning ishlari. – Т.: Sharq, 1996. – 210 б.
7. Hoshimov Oʻ. Bahor qaytmaydi, – Т.: Sharq, 2005. – 128 б.
8. <https://fayllar.org/>

Harakat-holatga taqlid soʻzlar

(Togʻay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asari misolida)

Nuraliyev Gʻolibjon,

Samarqand davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Oʻzbek tilida taqlid soʻzlar oʻtgan asrning 70-yillaridan monografik koʻlamda oʻrganila boshlangan boʻlib, uning ichki strukturasi haqida qarashlar ham shu vatlarda shakillana boshlaydi. Taqlid soʻzlar tilshunoslikda ikki katta guruhga boʻlib oʻrganiladi. Bular: tovushga taqlid soʻzlar va harakat-holatga taqlis soʻzlardir. Maqolamizda Togʻay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asari misolida taqlid soʻzlarning bir tarmogʻi boʻlmish harakat-holatga taqlid soʻzlar haqida mulohazalar keltiriladi.

Kalit soʻzlar: Obrazli soʻzlar, harakat bilan bogʻliq taqlid soʻzlar, holat bilan bogʻliq taqlid soʻzlar, predmetlarning holatini, tashqi koʻrinishi tasvirini ifodalovchi obrazli soʻzlar, yorugʻlik tasvirini ifodalovchi obrazli soʻzlar, metafora maʼnosiga ega boʻlgan taqlidiy soʻzlar.

Avvalambor, ma'lum tovush yoki harakat-holat tilda so'z degan maqomni olishi uchun fonetik shakllanishi va nutqda o'z aksini topishi kerak. Shunda u lingvistikaning o'rganish obyektiga aylanishi mumkin. Taqlidiy so'zlar o'zbek tilshunosligida ilk o'rganilgan davrlardan boshlab ikki guruhga bo'lib o'rganiladi. Bular: tovushga taqlid so'zlar va harakat-holatga taqlid (obrazli) so'zlardir. Maqolamizda yozuvchi Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarida uchraydigan harakat-holatga taqlid so'zlar misolida harakat-holatga taqlid so'zlar haqida mulohaza yuritamiz.

Obrazli so'zlar ham taqlidiy so'zlarning o'ziga xos qismi bo'lib, ular grammatik, stilistik, shakl kabi tomonlardan tovushlarga taqlid so'zlarga yaqin tomonlari mavjud bo'lsa-da tovushlarga taqlid so'zlar eshitish bilan bog'liq hodisalarni ifodalasa, obrazli so'zlar ko'proq ko'rish bilan bog'liq hodisalarni ifodalaydi. Bunday so'zlar predmetlarning harakat-holati, tashqi ko'rinishining obrazli ifodasi sifatida vujudga kelib, asosan, stilistik maqsadlar uchun qo'llanuvchi so'zlardir. Obrazli so'zlar kishi, narsa va hodisalarning harakat, holat obrazini bizning ko'z o'ngimizda to'laroq, haqqoniylikka yaqinroq aks ettiradi. Kundalik hayotda harakat va holat formalari qanchalik ko'p bo'lsa, til ularni ifodalovchi so'zlarga ham shuncha boy bo'ladi. Obrazli so'zlarni dastlab ikki katta guruhga bo'lamiz: Harakat bilan bog'liq taqlid (obrazli) so'zlar va holat bilan bog'liq taqlid (obrazli) so'zlar kabi. Bu ikki guruh ham o'z o'rnida ichki bo'linishlarga ham ega, buni quyida ko'rib chiqamiz.

1) Harakat bilan bog'liq taqlid (obrazli) so'zlar kishilar, hayvonlar, qushlar va har xil hasharotlarning harakati natijasida yuzaga keladi. Jonsiz predmetlarni siljishi, qimirlashi kabi holatlar ham mavjud bo'lib, bu harakat zamirida kishi yoki biror hayvonning ishtiroki, fizik kuchlar bo'lishi mumkin. Texnik kashfiyotlar natijasida har xil mexanizmlar: mashinalar, elektronik apparatlar, robirlar kabi predmetlar ham borki ular ma'lum harakat bajarishadi. Shunday harakatlar tasvirini obrizli ifodalash uchun ham tilda o'z ahamiyatiga ega bo'lgan so'zlar vujudga keladi. Harakat bilan bog'liq obrazli so'zlar ham bir yoki ikki bo'g'indan iborat bo'lidi: *Ibodin soqov **pir-pir** chopib qo'yaberadi* [1:14]. *Fonusimni hashorotlar **gir-gir** aylandi.* [1:144] *Jonvorlar **g'imir-g'imir** o'rmaladi* [1:99]. *Men otamiz ketidan chopaman. **Pildir-pildir** chopaman* [1:38]. *To'pponchalik to'pponchasi bilan derazamizni **zir-zir** urdi* (T.Murod. Otamdan qolgan dalalar [1:22]. *Ha, o'ynab qo'yay, **bidir-bidir** yo'rg'alashlaringdan, o'ynab qo'yay, dedim* [1:75].

Harakat bilan bog‘liq obrazli so‘zlar ham takrorlanib kelganda davomiylik semasini, alohida kelganda esa, ko‘pincha bir lahzalik, tez yuz berganlik semasini ifodalab kelishi bilan tovushga taqlid so‘zlarga yaqin turadi: *Momomiz **jalp** etib tashqari tushdi* [1:13]. *General Skobillev ketida mulla mushuk bo‘lib turmish Chaykovskiy **lip** etib olg‘a o‘tdi* [1:15].

Keltirilgan misollar tarkibidagi obrazli so‘zlarning ba‘zilari tovushga taqlid so‘zlar bilan bir xildek ko‘rinadi. Bunday holatlar haqida tilshunos olim R.Qo‘ng‘urov shunday yozadi: “Tasviriy so‘zlarning semantikasini aniqlashda ko‘p o‘rinlarda kontekst hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Bir tovush kompleksining o‘zi turli o‘rinda turli ma‘no anglatishi mumkin. Ya‘ni bir tasviriy so‘z ma‘lum o‘rinda tovushga taqlid bildirsa, boshqa o‘rinda narsa va hodisalarning harakat, holat obrazini ifodalaydi. Bu ma‘no esa kontekstda oydinlashadi” – deya ta‘kidlaydi [2:74]. Bunday tasviriy so‘zlarni omonimik xarakterga ega bo‘lgan tasviriy so‘zlar deyish mumkin. Harakat bilan bog‘liq taqlidiy so‘zlar orasida odamning yurishi va boshqa harakatlari bilan aloqador bo‘lgan tasviriy so‘zlar anchagina bo‘lib, ular odamning shunday harakatlarini ifodalovchi fe‘llarga qo‘shimcha ma‘no yuklash, aniqlik kiritish va obrazli tasvirlash kabi qo‘shimcha ma‘nolar yuklaydi. Masalan tilimizda *yurmoq* fe‘li bilan birga qo‘llaniladigan bir qancha tasviriy so‘zlar mavjud: *liking-liking, qilping-qilping, pildir-pildir, taytang-taytang, lapang-lapang, dik-dik, diking-diking, qilp-qilp* kabilarni keltirish mumkin.

2) Holat bilan bog‘liq taqlidiy (obrazli) so‘zlar ham alohida bir guruhni tashkil etib, ular asosan predmetlarning tinch holatini obrazi tarzida hosil bo‘ladi. O‘zbek tilshunosligida holat bilan bog‘liq obrazli so‘zlarni turli guruhlariga bo‘lib o‘rganiladi. Buni qisqacha quydagicha sanash mumkin: predmetlarning holatini, tashqi ko‘rinishi tasvirini ifodalovchi obrazli so‘zlar, yorug‘lik tasvirini ifodalovchi obrazli so‘zlar va metafora ma‘nosiga ega bo‘lgan tasviriy so‘zlar kabi bo‘linishlari keltirilib tadqiq etiladi. Biz ham ushbu bo‘linishlarni asos sifatida qabul qilamiz va holat bilan bog‘liq tasviriy so‘zlarni quydagicha guruhlariga bo‘lamiz: 1) Jonli va jonsiz predmetlar holati tasvirini ifodalovchi obrazli so‘zlar; 2) Yorug‘lik va insonning ichki kechinmalari (mavhum) holatlar tasvirini ifodalovchi obrazli so‘zlar.

Holat bilan bog‘liq taqlidiy so‘zlar rang-barang bo‘lib, bir holatni bir necha birliklar bilan ifodalanishini ko‘rish mumkin. Bu taqlidiy so‘zlar o‘rtasida sinonimik birliklardir. Birgina *yig‘lamoqni* tasvirilashda

tilimizda ko‘plab holat bilan bog‘liq obrazli so‘zlar mavjud: *Bolalar ho‘ng-ho‘ng yig‘ladi. Ziyodni onasi iz-z-iz-z yig‘ladi* [1:70]. *Ziyadni onasi yum-m-yum-m yig‘ladi* [1:71]. kabi bir qancha misollar keltish mumkin.

1) Jonli va jonsiz predmetlar holati tasvirini ifodalovchi obrazli so‘zlarni ham bir necha guruhlariga bo‘lib o‘rganish mumkin. Mayda bo‘laklarga bo‘lmasdan, bu anchagina katta obyektning bir guruh sifatida birlashtirish yaxshiroqdir. Chunki bunday tasviriy so‘zlar matnda o‘z ifodasini topadi va qanday predmetning holati tasviri ekanligi anglashilib boraveradi.

Jonli predmetlar holati tasvirini ifodalovchi so‘zlarda asosan insonning har xil holatlari tasviri ko‘plab uchraydi. *Eshikog‘alar dong qotib qoladi* [1:12]. *Umarxon eshon qalt-qalt etadi* [1:17]. *Odamlar ostonamizda alang-jalang bo‘lib turadi* [1:32]. *Butun bet boshim bij-bij ajin bo‘ldi. Butun bet boshim g‘uj-g‘uj ajin bo‘ldi* [1:86]. *Ayolimiz ovozi qalt-qalt etdi. Ayolimiz ovozi pir-pir etdi* [1:129]. *Barmoqlarim orasidan dardlarim duv-duv to‘kildi* [1:177]. *Ul mo‘lt-mo‘lt qora ko‘zlar oti-xalqdur taqsir* [1:19]. *Elkamdan gup-gup chang ko‘tarildi* [1:206]. *Nima gap?!-deya hang-mang bo‘ldum* [1:216]. *Yaram lo‘q-lo‘q og‘ridi. Yaram zirq-zirq og‘ridi* [1:245]. *Dalalarim g‘imir- g‘imirchuvalchang bo‘ldi* [1:75]. *Qiz qoshimda toychoqday lik-lik etdi* [1:125].

Jonsiz predmetlar holati tasvirini ifodalovchi so‘zlar ham tilimizda ko‘plab uchraydi: *Bir mahal ko‘zimni ochsam hovlida lovv-lovv olov o‘raladi* [1:115]. *G‘o‘za gur-gur o‘stdi. Oqibat g‘o‘zalarim ora-orolari dim-dim bo‘ldi* [1:143]. *Ko‘saklarim duv-duv to‘kil* [1:216]. *Shunda, beshikyopg‘ich shamolda hilp-hilp etdi* [1:185].

2) Yorug‘lik va insonning ichki kechinmalari (mavhum) holatlar tasvirini ifodalovchi obrazli so‘zlar ham tilimizda o‘z o‘rniga egadir. Yorug‘lik tasvirini ifodalagan so‘zlar, to‘g‘ridan-to‘g‘ri yorug‘lik tasvirini ifodalagan obrazli so‘zlar: *Fonuslar lop-lop etib boradi* [1:37]. *Mayda-mayda ko‘lmak suvlari yilt-yilt etdi* [1:170]. Yorug‘lik obrizi ifodalangan tasviriy so‘zlar ba‘zida tom ma‘nodagi yorug‘lik bo‘lmasdan, balki shu yorug‘likning ma‘lum predmetlarda aks etish holatini tasvirlovchi obrazli so‘zlar sifatida ham namayon bo‘ladi: *Qizlar yuzida yalt-yult moy bo‘ldi* [1:70].

Insonning ichki kechinmalari, sezgilari tasvirini ifodalagan tasviriy so‘zlar asosan mavhum tushunchalarni ifodalab keladi. Adabiyotlarda bunday tasviriy so‘zlar metaforik xususiyatga egaligi ta‘kidlanadi [3:39]. Metaforik so‘zlar tovushga taqlid so‘zlar kabi eshitilgan tovushlar tasviri

sifatida ham, harakat-holat tasvirini ifodalagan soʻzlar kabi koʻrish ham mumkin emas boʻlsa-da, kishida maʼlum taʼsurot uygʻotadi. Insonlarning har xil ruhiy holatlari va ichki kechinmalari tasviri sifatida tilda lingvistik ahamiyatga ega boʻlgan tasviri soʻzlar vujudga keladi. Jonli tilimizdan bunga koʻplab misollar keltirish mumkin: *Yuragi jigʻgʻ etdi, vujudi zirr etdi* kabi.

Taqlid soʻzlarning semantik maʼnosi kontekstda anglashilib, ularni matndan alohida ifodalanilganda hech qanday maʼno anglatmaslik holati yuz beradi. Taqlid soʻzlar boshqa soʻz turkumlarga oid soʻzlar yasalishiga asos boʻladi. Boshqa soʻz turkumlaridan taqlid soʻzlar yasalmaydi. Bu xususiyat taqlid soʻzlarning katta bir tarmogʻi boʻlmish harakat-holatga taqlid soʻzlarga ham birdek taalluqlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. – Т.: Шарқ нашіриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1994. – 269 б.
2. Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. – Т.: Фан, 1966. – 78-б.
3. Қўнғуров Р. Ўзбек тилида ўзгармайдиган сўзлар, II қисм. – Самарқанд: 1980. – 39-б

Oʻzbek xalq maqollarida “muhabbat” konseptini atab keluvchi nomlarning lingvistik tahlili

Saʼdullayeva Madina,

Buxoro davlat universiteti magistranti,
m.q.sadullayeva@buxdu.uz

Annotatsiya. “Muhabbat” konseptida muhabbat koʻrinishlarini nomlash uning terminologik oʻziga xosliklarini ochishga imkon beradi. “Muhabbat” konseptining madaniyatdagi oʻrni va tuzilishi haqidagi savolga javob berish uchun uni madaniy va shaxsiy qadriyatlar tizimida tavsiflash, yaʼni muhabbatning turli xil elementlar bilan qanday bogʻliqligini aniqlash lozim. Bu munosabatlar lingvistik shaxsga antroposentrik qarashni shakllantirib, uning muhabbat ifodasidagi koʻrinishlarining oʻziga xosligini tahlil qilish uchun kalit boʻlib xizmat qiladi.

Kalit soʻzlar: parema, leksema, xarakter-xususiyat, muhabbat, obraz, tuygʻu, fenomen, konsept.

Olamdagi narsa, voqea-hodisa, harakat – hammasi inson ongida tushuncha sifatida aks etadi. Tushuncha esa ma’no yaxlitligidan iborat soʻz shaklida namoyon boʻladi. Til borliqni ifodalaydi. Shunday ekan, til bilan borliq uzviy aloqadadir. Til va borliq munosabatiga yondashuv boʻyicha bir qator yoʻnalishlar vujudga keldi. Ularning bir guruhi til va borliqning oʻzaro munosabati masalasida ular uzviy aloqador, til bevosita obyektiv olamni ifodalaydi, degan tezisni bayon qilsa, boshqa faylasuflar tilning borliq bilan boʻlgan munosabatini rad etadilar. Maqollar koʻp asrlar davomida sayqallanib, hayotimizdan mustahkam oʻrin olgan birliklar hisoblanadi. Madaniyatni oʻrganish jarayonida ona tilida soʻzlashuvchilarning xatti-harakatlaridagi oʻziga xos xususiyatlarni ham oʻrganish lozim, chunki madaniyat va urf-odatlarini bilmaslik insonning qiyin vaziyatlarga tushib qolishiga sabab boʻladi. Soʻnggi oʻn yilliklarda tilshunoslikda til hodisalarini oʻrganishda antroposentrik yondashuvga asoslangan yangi tadqiqot yoʻnalishlari jadal rivojlanmoqda. Milliy ongning xususiyatlari uzoq vaqtlar davomida shakllangan xalq ogʻzaki ijodida yaqqol namoyon boʻladi. Aynan maqollar xalq madaniyati, millatning urf-odatlari, xulq-atvor meʼyorlari va mentalitetining oʻziga xosligini aks ettiruvchi maxsus qatlam hisoblanadi. Jamiyatda muhabbat kuzatish qiyin boʻlgan eng chuqur shaxsiy tuygʻu sifatida namoyon boʻladi. Muhabbat fenomenining madaniyatdagi oʻrni va tuzilishi haqidagi savolga javob berish uchun uni madaniy va shaxsiy qadriyatlar tizimida tavsiflash, yaʼni sevgining turli xil elementlar bilan qanday bogʻliqligini aniqlash kerak boʻladi. Bu munosabatlar lingvistik shaxsga antroposentrik qarashni shakllantirib, uning muhabbat munosabatining oʻziga xosligini tahlil qilish uchun kalit boʻlib xizmat qiladi. “Muhabbat” konseptini lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilish jarayonida muhabbatni atab keluvchi lingvistik birliklar sifatida maqollarda “muhabbat”, “sevgi”, “ishq” atamalarining qoʻllanilishiga guvoh boʻldik: *Muhabbat* – bir soʻz, Maʼnosi – dunyo.

Muhabbat – dil mevasi.

Muhabbat bitta, Koʻz – toʻrtta.

Muhabbat – yosh tanlamas.

Koʻngil gulini *sevgi* suvi sugʻorar.

Poʻlat – olovda, *Sevgi* hijronda sinalar.

Dardi yoʻq – kesak, *Ishqi* yoʻq – eshak.

Bilamizki, manbalarda “sevgi”, “muhabbat”, “ishq” tushunchalari bir xil talqin qilinmaydi. Bu lingvistik birliklar muhabbat semantik maydonida uni atab keluvchi birlik sifatida bir nuqtada kesishi mumkin,

ammo jamiyat hayotidagi o'zni, ularga bo'lgan munosabat, qo'llanilish darajasiga ko'ra turlicha tahlil qilinadi. O'zbek tilining izohli lug'atida "muhabbat", "sevgi", "ishq" leksemalariga quyidagicha izoh beriladi. Muhabbat – [sevgi, ishq; bog'lanish] 1. Kimsalarning kimsalarga qalbdan berilish hissi; sevgi ishq. Muhabbat chiroy tanlamas, Uyqu – o'rin. – Qiz Yo'lchini chuqur sevar, uning yolg'iz ismini eshitishi bilan yuragi to'lqinlanar edi. Bu muhabbat qizning ko'ngliga yoz chog'i... saraton quyoshi bilan kirgan edi. Oybek, Tanlangan asarlar. Hammasi joyida, faqat o'rtaydi Visolni qo'msagan otash muhabbat. G. Jo'rayeva, Iqbol.

2. Birovga, biron narsa yoki ishga berilish, moyillik tuyg'usi, mehr. Musiqaga muhabbat qo'yimoq. – Polvonlarning biriga muhabbat, ikkinchisiga nafrat bilan qarab turgan xalq ko'zida, uning hayajonli yuzida ikki dunyo ko'rinishi aks etgan edi. M.Ismoiyliy, Farg'ona t.o. Otam bo'lmasangiz ham, meni otalik muhabbati bilan sevgan sodiq va mehribon kishimsiz, ya'ni ma'naviy otam. A.Qodiriy, O'tgan kunlar.

3. Muhabbat (xotin-qizlar) ismi.

Ishq [a – sevgi, muhabbat; oshiqlik, xushtorlik] 1. Boshqa shaxsdagi jinsga berilish, intilish (moyillik) his-sezgisi. Majnun Layliga ishq. Ishq savdosi. Yor ishqida yonmoq. Ishqi yo'q – eshak, dardi yo'q – kesak. Maqol. – Bir vaqtlar ishq mojarolarini yolg'iz ertaklardan tinglagan Gulnor... Endi o'zi ishqning olov ko'ylagida yashar edi. Oybek. Tanlangan asarlar.

2. Ko'chma. Zo'r ichki intilish; ishtiyoq. Odatda, navbahor kelishi bilan qalbi yaratish ishq bilan tug'yon uruvchi saxiy bog'bonlar, paxtakorlar va ishchilar yil bo'yi qilinishi lozim bo'lgan ishlarni xomcho't qilib oladilar. Gazetadan. Ajabo, ustozning inson qalbiga solgan ijod ishq shogirdlarning matonati bilan qo'shilsa, mo'jiza tug'ular ekan. "Guldasta".

Ishqi tushmoq. Ishq – mehr uyg'onmoq. Ishq – mehri bog'lanmoq; sevib qolmoq. Dehqonning ishq yerga tushgan. U yerni e'zozlaydi. Gazetadan. Birovga ishqingiz tushsa, qiz boladan beshbattar uyatchan bo'lib qolar ekansiz... P.Tursun, O'qituvchi.

Sevgi. 1. Sevgi qarama-qarshi jinsdagi odamlarning (er va xotin, yigit va qizning) bir-biriga nisbatan chuqur intim, chin qalbdan va fidokorona iliq munosabat; tuyg'usi, ishq-muhabbat. Sevgi pulga sotilmas, ko'ngil pulga topilmas. Maqol. Muhabbat uning, ya'ni [Gulorning] yuragini har kun yana chuqurroq egallab, dardini

kuchaytirgach, sevgining chin ma'nosini tushuna boshlagan edi. Oybek. Tanlangan asarlar.

Sevgi odamning yuragiga tiniqlik, nur, ko'nglida ezgu orzular soldi deyishadi. S.Ahmad. Sud. Sevgini toptib bo'larmu Tosh-u tarozu bilan. E.Vohidov. Muhabbat.

2. Biror yaqin kimsaga yoki narsaga nisbatan mehr-sadoqat, mehr-muhabbat tuyg'usi. Vaqtim chog' etgan – Vatan sevgisi! Ko'ksim tog' etgan – Vatan sevgisi! Y.Mirzo.

Sevgili. 1. Kishining ko'ngil qozongan dildori; yor, mashuq(a), mahbub(a) [Temirjon]. Qanday bo'lmasin, sevgilisining qo'ng'iroqday tovushini eshitish dardida iztirob chekar yuragi dam-badam hapqirib turadi. J.Abdullaxonov. Oriyat.

Sevgilim, seni deb kuydim qanchalar, Sevgilim, yurakda dardim limo-lim “Yoshlik”

2. sft. Sevikli, sevimli, yaxshi ko'rgan, sevimli yor, – Hayot quloqlari yonida sevgili ohangi birdan yangrab ketgandan, shodlik hayajoni bilan talpindi. M. Ismoilov, “Farg'ona t.o.”

Sevguvchi ayn. Sevuvchi. Ikki sevguvchi qalbning orzulari, o'ylari, qarashlari har masalada g'oyat mos kelar edi. Oybek. Tanlangan asarlar.

2. Eng qadrlil, sevimli. Sevikli o'rtoq. Sevikli o'qituvchi sevikli ustoz.

Sevikli ayn. Sevgili. Shu kelishgan, xushbichim, bashang kiyingan yigit, nazarida, xuddi sevikli Xoldorbekka o'xshab ketdi. K.Yashin, Hamza. Kutilmagandagi buyrug'i Zulfiqorning hafsalasini pir qildi. Mirmuhsin, Me'mor **Sevimli.ayn.** Sevgili Akramxon shu sevimli qizning seviklisi bo'lishni istar, ammo bunday baxtga erishish oson emasligini bilardi. I.Rahim. Tinimsiz shahar. U [Zebo] sevib sevimli bo'lganidan baxtiyor edi, mamnun edi. Shuhrat. Shinelli yillar.

2. **Yoqtiradigan,** yaxshi ko'radigan, suyukli. Sevimli kasb. Sevimli musiqa. Anvar har kim uchun sevimli va xushmuomalasi barchaga baravar edi. A.Qodiriy. Mehrobdan chayon. Choy millionlab kishilarning sevimli ichimligidir. Gazetadan.

Sevimsiz. Yaxshi ko'rmaydigan, sevmaydigan. Oftob oyim uchun go'yo... Kumush endi eriga sevimsiz, ishdan chiqqan va burchakka tiqilgan uvadadek bo'lib ko'rina boshlagan edi. A.Qodiriy. O'tgan kunlar [9.470]. Muhabbatni oshiqlar umr mazmuni deb biladilar. Ayrimlar uchun u – azob, biroq totli azob. Vafo ko'rmaganlar: “Muhabbat yo'q narsa ekan”, “Muhabbatga ishonmayman”, – deb yozg'irib ham

qo'yishadi. Bundan ko'rinadiki, muhabbatga turli taqdir sohiblari har xil ta'rif berishar ekan. Biroq adabiyot sahifalarini varaqlar ekanmiz, bir narsaga amin bo'lamiz: oshiq uchun muhabbat mangu bor, ba'zan yor bevafo yoki berahm bo'lishi mumkin, xolos. Muhabbatni "Sevib qoldim", "Ko'nglimda muhabbat uyg'ondi", "Ishqim tushdi" kabi jumlar bilan izhor qiladilar. Muhabbatning boshqa davlatlarda turlicha nomlanishiga guvoh bo'lamiz. Masalan, ingliz tilida "Love", nemischada "Liebe", lotinchada "Amor", ruschada "Любовь" deb nomlanadigan tuyg'uga nisbatan o'zbek tilida *sevgi*, *muhabbat*, *ishq* so'zlari qo'llanadi. Biroq bu so'zlar ayrim jihatlari bilan o'zaro farqlanadi. Adib va adabiyotshunos Pirimqul Qodirov mavzuga doir maqolasida sevgi bir qalbdan bo'lsa, muhabbat ikki qalb o'rtasida bo'lishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, siz kimnidir sevsangiz-u, lekin u sizni sevmasa ham sevgi haqida gapirish mumkin, biroq muhabbat so'zi ikki qalb bir-birini sevgan holatda ishlatiladi. Adibning ushbu fikrlarini maqollardagi: *Tegirmon ikki toshdan, Muhabbat ikki yoshdan* ifodasi ham isbotlaydi.

2. "Sevgi" so'zi o'zbekcha (turkiy) bo'lsa, "muhabbat" arab tilidan o'zlashgan. Manbalarda "muhabbat" so'zi "hubb", ya'ni *xum* so'zidan olingani aytiladi. Xum to'lsa, uning ichiga boshqa narsa solib bo'lmaganidek, qalbdan muhabbat bo'lsa, boshqa kishiga joy qolmaydi. "Sharq yulduzi"da bosilgan maqolada shunday yoziladi: "Yana boshqa ba'zilar "muhabbat" so'zining "habb" (*don*) so'zidan kelib chiqqani to'g'risida fikr bildirishadi. Jumladan, "habb" so'zi to'g'risida har bir mag'izli narsaning doni bor, deyдилar. Shundan kelib chiqib, yurakning o'rtasini "habbat ul-qalb" (*yurak doni*) deyдилar va do'st (*sevgili*, *suyukli*, *mahbub*, *ma'shuq*) o'sha joydan o'tsa, shuni "muhabbat" deb atayдилar".

"Muhabbat" sevgidan ko'ra kengroq va yukli tushunchadek tuyulaveradi. Buni u ifodalab kelayotgan ma'nolar bilan ham isbotlash mumkin. Muhabbat – keng tushuncha bo'lib, har qanday mehr-muhabbatni ifodalovchi tuyg'ularda o'zini namoyon qila oladi. Bu har qanday tuyg'u bo'la oladi.

3 Endi *oshiq*, *ma'shuqa*, *ushshoq* so'zlarining asosi bo'lmish *ishq* haqida to'xtalamiz. "Ishq" so'zi "ashaqa" – "*chirmovuc o't*"dan olingan. Chirmovuc daraxtga chirmashib unga ziyon yetkazadi, oxir-oqibat quritadi. Ishq bir dard bo'lib, u odamning fikri-yu yodini, o'y-u xayolini "chirmab" oladi, kuni kelib kasal qiladi. Bu ma'lumotlarni o'qiy turib bexos Majnunni eslagan bo'lsangiz, ajab emas. Binoyidek Qays ishq domiga tushib majnunga aylandi-qoldi. Laylini har ko'rganida hushidan ketib qolishlari, "Layli, Layli"dan boshqa narsa aytmasligi, sahroda

hayvonlar bilan do'st tutinishi – bularning hammasi ishqning sevgi-muhabbatdan yuqori darajada ekanini anglatadi [9: 345]. Ishq oshiqqlarning muhabbat fenomenida ular his-tuyg'ularining eng oliy nuqtasini e'tirof etishi mumkin, ammo muhabbat kabi har qanday tushunchaning asosi bo'la olmaydi. Shu ma'noda muhabbat sevgi va ishqdan qo'llanish darajasiga nisbatan ancha keng tushunchalar majmuidir. "Muhabbat" konseptini ifodalovchi nominalistik birliklarda "ishq" va "sevgi" tushunchalari ayol va erkakning iliq munosabatlarini ochib beruvchi mikromaydonni tashkil qilsa, "muhabbat" tushunchasi muhabbat – nafrat, muhabbat – xiyonat, muhabbat – dushman, muhabbat – alam, muhabbat – tushkunlik, muhabbat – azob, muhabbat – istirob, muhabbat – mag'lubiyat va boshqalar jamiyat hayotidagi barcha tuyg'ular bilan bog'lanuvchi makromaydonni hosil qilingan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, *muhabbat*, *sevgi*, *ishq* leksemalari oshiqqlarning hissiy belgilarini ifodalash jarayonida *sevgi* va *ishq muhabbatdan* yuqori turishi mumkin, lekin qo'llanish doirasi jihatidan *muhabbat* ulardan ustun turadi va uning semantik maydoni mehrni ifodalovchi barcha o'rinlarda keng qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mamatov E. Zamonaviy tilshunoslik – T.: 2019. 105-b.
2. Mirzayev T. O'zbek xalq maqollari –T.: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik korpaniyasi Bosh tahririyati, 2005. 257 -b.
3. Mengliyev Baxtiyor, Shohrux Abdurahim, Klaraxon Mavlonova, Mansur Siddiqov, Saodat Atoeva Ona tili (darslik) – T., 2022. 6-7- b.
4. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 100.
5. Sultonsaidova S., Ozoda O'. O'zbek tili stilistikasi – T., 2009. – 70 b.
6. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya (darslik) – T., 2019 – B.13.
7. Шомақсудов Ш., Шорахмедов Ш. Маънолар махзани. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – Б. 600.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", Беш жилдлик. – 3-жилд. Н-Т.: 2020. — Б. 470
9. [http: // google.co.uz/books](http://google.co.uz/books)
10. [http: // mirslovari.com](http://mirslovari.com)
11. [http: // ru.wikipedia.org/wiki/zoonym](http://ru.wikipedia.org/wiki/zoonym)
12. [http: // zhivotnovodstvo.com](http://zhivotnovodstvo.com)
13. <https://text=википедия>

14. www.google.com

15. www.google.ru

16. www.google.uz

Gumon olmoshlarining leksik-semantik xususiyatlari

Maxmudjonov Shohruxbek,

Andijon davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada olmosh soʻz turkumining maʼnoviy guruhiga kiruvchi gumon olmoshlarining leksik-semantik xususiyatlari haqida gap boradi va gumon olmoshlarining hosil qilinishi usullari haqida nazariy maʼlumotlar berilgan.

Kalit soʻzlar: soʻroq olmoshlari, noaniq shakl, egalik, kelishik va koʻplik affikslari.

Gumon olmoshlari soʻzlovchi uchun noaniq narsa, shaxs yokiuning belgisi, miqdorini bildiradi va soʻroq olmoshlariga alla- hamda -dir affiksini, baʼzan esa har ikkalasini qoʻshish yordamida hosil qilinadi.

Gumon olmoshlari bir necha yoʻl bilan yasaladi:

I. Alla elementi ayrim soʻroq olmoshlari bilan qoʻshilib, qator gumon olmoshlarini yasaydi: allakim, allanima, allaqanday, allaqaysi, allaqancha, allanecha kabi.

II. Gumon olmoshi koʻpincha soʻroq olmoshlariga –dir elementini qoʻshish orqali hosil qilinadi. Bu shakldagi gumon olmoshlari ot, sifat, ravish xarakterida boʻladi: kimdir, nimadir, qandaydir, qaysidir, qachondir, qayergadir, qayerdandir, qaydandir kabilar.

III. Birov soʻzi birgalik sonni yasovchi -ov affiksining bir soniga (bir-ov) qoʻshilishidan hosil qilingan va asosan gumon olmoshlari kabi maʼno ifodalaydigan soʻzdir. Bu olmosh quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

a) kimligi nomaʼlum, qandaydirbir shaxs, noaniq odam, kimdir degan maʼnoni ifodalaydi. Masalan: Birni birov beradi, Koʻpni – mehnat. (Maqol). Birov bilganini maqtar, birov – koʻrganini. (Maqol). Birov borkim, boru-bor boʻlsa ham yoʻq, Birov borkim, yoʻgʻu – yoʻq boʻlsa ham toʻq. (Habibiy);

b) boshqa bir shaxs oʻzga, begona maʼnosini ifodalaydi. Masalan: Bolaxonada ikkalamiz turganimizni tagʻin birov koʻrib qolmasin. (Hamza). Birovning koʻngliga zoʻrlilik bilan egalik qilib boʻlmaydi. (S.Ahmad);

v) ba'zi so'zi bilan kelib, o'zgalar, boshqalar, begonalar kabi ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: Ba'zi birovlar ushlab qo'lini, Topolmay ovora bo'larlar yo'lini. (Qo'shiqdan).

IV. Ba'zi so'zi ko'plik affiksini olib, gumon olmoshi vazifasida kela oladi: ba'zi odamlar, ba'zi gaplar, ba'zi joylar kabi. Ba'zi so'zi "kimdir, allakim" degan ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: Buni eshitib ba'zilar qotib-qotib kular, ba'zilar bo'g'ilar edi. (A.Qahhor). Xotinlarning ba'zilari qiziqqanlaridan chachvonlarini qiya ochib, Yo'lchiga yashirincha mo'ralashadi. (Oybek).

V. Falon so'zi narsa, shaxs yoki voqea-hodisa, ular haqidagi biror xususiyat, belgini aniq bildiruvchi so'zlar o'rnida qo'llanib, noaniq tasavvurni bildiradi. Masalan: Falon vaqtda kelaman desa, tamom, kelmasdan qo'ymasdi. (O'.Umarbekov). Falon hovlida bo'yi yetgan qiz bor, degan gapni eshitib, ko'zimiz o'ynar, lekin yuzini ko'rmasdik. (P.Tursun).

Gumon olmoshlari ham ot o'rnida almashib kelsa, son, egalik va kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanishi mumkin. Masalan: Toshxon derazadan allakimlarni ko'rdi (Uyg'un) gapida allakimlarni gumon olmoshi bo'lib, u ko'plik va tushum kelishigi bilan turlanib kelgan.

Biror xususiyat yoki hodisaning, jarayonning miqdoran juda ortiqqligini, yuqori darajada ekanligini bildiradi. Masalan: Eng yomoni – shaharda qovun yetishmayotgan ekan, bir tilimi falon pul emish. (X.To'xtaboyev). Siniqchiga yuborishni o'zim ham bilaman. U falon pul so'raydi. (S.Siyoyev).

Badiiy asarlarda uslubiy nuqtai nazardan bu so'z faloncha shaklida ham ishlatiladi. Masalan: Shu bilan birga yerdan olinadigan hosilni faloncha deb chegaralab ham bo'lmaydi. (Gazetadan)

Falon so'zi -chi affiksini olib, shaxsni aniq atamasidan, uning ismi o'rnida ishlatiladi. Masalan: Falonchi, ota-onasi bo'lmasa ham, o'ksimay o'sdi, deyishadi. (O'.Hoshimov). Yozganda ham, falonchini maqtayman, degan o'yim bo'lgan emas. (M.M.Do'st)

Eski o'zbek tilida gumon olmoshlarining quyidagi shakllari istemolda bo'lgan: kimsa, kimarsa, neersa, biragu, birav, falan. Gumon olmoshlarining bir guruhi shaxsga nisbatan, boshqa guruhi narsa, jonivor, voqea-hodisalarga nisbatan qo'llanadi, ba'zilari har ikkala ma'noda ham qo'llanadi. Gumon olmoshlarining ko'pchiligi kelishik qo'shimchalari bilan ham ishlatiladi, ayrimlariga ko'plik va egalik affikslari ham qo'shilishi mumkin. Olmoshdan leksik ma'no emas, balki

mavhum grammatik ma'no anglashiladi. Har bir lug'aviy leksemalar turkumining o'z so'roq olmoshlari bo'ladi:

- 1) ot so'roq olmoshlari: kim-, nima;
- 2) sifat so'roq olmoshlari: qanday, qanaqa, qaysi;
- 3) son so'roq olmoshlari: necha, qancha, nechtdan, nechanchi;
- 4) ravish so'roq olmoshlari: qachon, nega, nimaga, nechuk, qanday qilib, qay tarzda;
- 5) fe'l so'roq olmoshlari: nima qildi, nima qiladi, nima qilayotir.

Gumon olmoshlari so'roq olmoshlari orqali quyidagicha hosil qilinadi:

- 1) so'roq olmoshi oldiga alla- affiksoidini qo'shib:
 - a) ot so'roq olmoshiga: allakim-, allanima-,
 - b) sifat so'roq olmoshiga: allaqanday, allaqaysi,
 - d) son so'roq olmoshiga: allaqancha, allanechanchi,
 - e) ravish so'roq olmoshiga: allaqachon kabi;
 - 2) so'roq olmoshi oxiriga -dir gumon yuklama-affiksini qo'shib:
 - a) ot so'roq olmoshiga: kimdir, nimadir,
 - b) sifat so'roq olmoshiga: qandaydir, qaysidir,
 - d) son so'roq olmoshiga: qanchadir, nechanchidir;
 - e) ravish so'roq olmoshiga: qachondir, negadir, nimagadir kabi.
- dir asli gumon yuklamasi bo'lgani sababli ot so'roq olmoshiga sonlovchi va turlovchi affiksdan keyin qo'shiladi: kimlargadir kabi.

Allanechuk olmoshi ko'picha harakatning noaniq holatga yuzaga kelishi, tushunarsiz holda sodir bo'lishni ko'rsatadi. Bu olmosh holat ravishi vazifasini o'taydi. Juda yarashdi, opcha, – dedi novcha yigit, allanchuk ishshayib (N.Qilichev). Ba'zan allanechuk so'zi noaniq belgi ma'nosini ham ifodalaydi.

Allaqancha olmosh miqdorga nisbatan noaniqlikni bildiradi: U kishi tog' yo'lidan allaqancha yo'l bosishi kerak (Said Ahmad). Allaqancha olmoshi ham paytga nisbatan belgining ortiq ekanligini, ko'pligini bildiradi: Otasining o'lganiga va o'zi shaharga kelib allaqancha vaqt o'tdi.

Noaniq olmoshi ko'pincha so'roq olmoshlariga -dir qo'shimchasi qo'shilishi orqali hosil qilinadi, kimdir, nimadir, qandaydir, qaysidir. Noaniqlik shakli –dir ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalaridan so'ng qo'shib ketadi. Nimadandir mulohza qilib, hech narsa demadi (A.Qahhor). Qora qo'ylardadir yer rangi-shafoq. Qorigan qayg'lar sudranar g'ijim. (R. Parfi). Kim, nima olmoshlariga qo'shib, noaniq shaxs yoki predmentni bildiradi: Yo'lakda safozanning kimgadir

shangʻillagani eshitildi, soʻngra eshik ochib oʻzi kirib keldi.(X.Sultonov). Qanday soʻziga qoʻshilib, noaniq belgini ifodalaydi. Koʻpincha bu xildagi gumon olmoshi belgini ifodalovchi soʻzlar oldida keladi. ... qandaydir jiddiy bir gapni qizishib muhokama qilishardi.(Said Ahmad). Nutqimizda kamina, faqir, kishi kabi soʻzlar ot turkumiga kirsam ham, tantanavor vaziyatlarda soʻzlovchining kamtarligini koʻrsatish maqsadida men kishilik olmoshi oʻrnida, baʼzan esa birgalikda qoʻllanib kelishi mumkin. Shuning uchun ular ot-olmoshlar deb ataladi. Masalan: Tor hovlida oʻtiraverib diqqinafas boʻlib ketarkansan kishi. (Oybek) Toʻgʻri, kaminaning ishlarida kamchilik koʻp. (O.Yoqubov)

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sapayev Q. Hozirgi oʻzbek tili. – Toshkent, 2009. – 180-bet.
2. Muhiddinova X va boshqalar. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent, 2006. – 127-bet.
3. Mirtojiyev M. Hozirgi oʻzbek tili. – Toshkent, 1992. – 122-bet.

Isajon sulton hikoyalarining assotsiativ maydonida peysajning tutgan oʻrni

Niyazova Zilola,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti oʻqituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada oʻzbek adabiyotining taniqli vakili Isajon Sulton hikoyalarida tabiat tasviri-peysajning tutgan oʻrni, yozuvchining assotsiativ maydonida peysaj yaratishda ijodkorning oʻzigagina xos tasvir usullari haqida mulohazalar mavjud va tabiat tasviviri voqealar rivojida asarning asosiy qismi boʻlib xizmat qilgani haqida aytiladi.

Kalit soʻzlar: peysaj, dinamik peyzaj, sujet, kompozitsiya, kontrast, badiiy til, umumxalq tili, hissiy boʻyoq, apokalipsis, poligarmoniya, politasvir.

Oʻzbek adabiyotining isteʼdodli vakili Isajon Sultonning har bir hikoyasida peyzaj- tabiat taʼsviri eng muhim rolni oʻynaydi. Uning “Sofiya”, “Suvdagi kosa”, “Bogʻi eram” kabi hikoyalarida tabiat tasviviri asarning boshidan oxirigacha muhim oʻrin tutadi. Chunki asarning bosh qahramoni ham, asardagi yetakchi obrazlar ham tabiatdagi hodisalar hisoblanadi. Yozuvchi hayotdagi har bir narsani,voqea hodisani tabiat bilan bogʻlaydi.

Isajon Sultonning “Sofiya” hikoyasi xuddi shunday hikoyalardan biridir. Hikoyaning soʻz boshida yaqindagina roʻy bergan, tabiatni yakson etib, shiddatli sellar paydo qilgan dovul mahali chaqmoq urgan bir kishining holidan xabar bermoqchiman. Chunki avvalboshda oddiygina tuyulgan shu hikoya bir oz vaqt oʻtgach, nazarimda boshqa maʼno kasb eta boshladi. “Sofiya” soʻzi yunonchada yuksak ilohiy donolik, imon, umid va muhabbat maʼnolarini anglatar ekan. Bir oz mushohada qilib koʻrgach, toʻsatdan... unda oʻzimiz bilgan oddiy dovul emas, tamomila boshqa hodisa tilga olinganini, toʻfonning sirayam toʻfon emas, balki muhabbat dolgʻalari ekanini tushunib qoldim. Ishq inson hayotiga shu tarzda, boʻron yangligʻ kirib kelishi ham mumkin-ku? Mana shu nuqtadan turib nazar tashlasam, dala hovli bor-yoʻgʻi inson muvaqqat turadigan makon ekani ayon boʻldi, chaqmoq urgan kishi qiyofasi birdaniga oʻzgarib, umidsiz, ishonchsiz, muhabbatsiz bir xilda hayot kechirayotgan odamning iztiroblari yuzaga qalqib chiqdi. Kim bilsin, balki u Sofiya ismli ayoldan bahs etgandir? Shu ism anglatayotgan xislatlarga ega bir ayol, balki, inson hayotida mana shunday ulkan oʻzgarishlar sodir qilar? “Sofiya” hikoyasini oʻqiyotganimda oʻshandagi voqeani eshitganimni aniq bilaman. (qachondir kuchli chaqmoq chaqib, togʻda ovuliga, yoki boshpanasiga qayta olmagan insonni jalada qolib daraxt panasida himoyalangan chogʻda, daraxt bilan birga chaqmoq urgani) Hikoyadagi tasvir xuddi shu holatni badiiy talqini, sofiya shamoliga mahliyo boʻlib ushbu dovulni, toʻfonni sevib, orziqib, uning tabiatga qilayotgan har bir oʻzgarishlaridan zavqlanib, baxtga toʻlib borayotgan inson oxir-oqibat oʻzi mahliyo boʻlgan oʻsha dovul bagʻri-la qolib chaqmoq urishidan halok boʻlgani tasvir etiladi. Oʻquvchi asarni oʻqib chiqar ekan xuddi buyuk yozuvchi Abdulla Qodiriyning “Uloqda” hikoyasi qahramoni Turgʻunboyning asar boshi va soʻngidagi holati kontrast usuliga yaqin holatni tuyadi oʻzida.

Tasvirga eʼtibor bering: Gʻoyat goʻzal va entiktiruvchi esishlaring ostida, ajab xushbaxtlik va saodat ichra chirsillab-chirsillab yonaman men ham!.. Hikoya “men” tilidan hikoya qilinadi. Yozuvchi ijodidagi yana bir koʻzga koʻringan tasvir vositasi bu- qahramon “men” haqida boshqalarning oʻsha “men” ning hayotiga kuzatuvchi, baʼzan loqayd tomoshabin boʻlib xulosa berish usuli. Yozuvchi hikoyaga xuddi shu tomoshabinlar nutqi bilan yakun yasaydi

Biroq, u odam yoʻq edi. Hech qayerda yoʻq edi, tamom-vassalom...

Yozuvchi hikoyani tasvirlashda peyzajdan ham mohirona foydalanadi. Hikoyalardagi tabiat tasviri voqealar rivojida asarning

asosiy qismi bo‘lib xizmat qilgan. Kundalik hayotimizda, ayniqsa qishloq hayotining har bir qadamida uchrovchi tabiat tasvirlari, voqea-hodisalar asarning kompozitsiyasida ayricha ifodasini topgan. “Qo‘riqchi” hikoyasi qishloq hayotida dalalarda eng kerakli va taqdiri hech kimni qiziqitirmaydigan yasama qo‘riqchining yashash tarzi, uning qalbidagi hech kim eshitmaydigan dil so‘zlarini qiziqarli tarzda ochib bergan. Qishloq tasviri, atrof-muhit bir jonsiz qo‘riqchi ko‘zi bilan idrok etiladi, tasvirlanadi”. Tabiat hodisalari, manzaralariga Isajon ramziy ma’no yuklaydi. Tabiat tasviri uning asarlarida shunchaki qahramon ruhiyatini aks ettiradigan qo‘shimcha bir vosita emas, balki maqsaddir. U tabiat hodisalari tilida bu olamning inson xayollari yetadigan joyigacha bo‘lgan hikmatini aks ettirishga harakat qiladi. To‘g‘rirog‘i, yozuvchi tabiat hodisalarini shunday ma’noli va ta’sir usulda tasvirlay oladiki, biz bu manzaralarni o‘qib butun borliqni boshqarib turgan Ollohning irodasini rosmi his etamiz”, – deya e’tirof etadi adabiy tanqidchi Rahimjon Rahmat o‘z izlanishlarida

Asar tili, badiiy til umumxalq tiliga asoslanadi, uni butkul yangi hodisa deb qaramaslik kerak. Biz kundalik muloqotda ishlatib yurganimiz odatiy so‘zlardan badiiy so‘z o‘sib chiqadi. So‘zning bevosita, odatiy ma’nosi badiiy asar matnida yangidan yangi qirralarini namoyon qiladi, uning ma’no sig‘imi benihoya kengayadiki, buni badiiy asarda tasvirlangan xususiy faktdan katta bir badiiy umumlashma kelib chiqishiga o‘xshatsa bo‘ladi. Badiiy tilning tasviriyligi nasriy (epik) asarlarda yanada yorqinroq namoyon bo‘ladi. Lirik asarlarda tasvirlangan tashqi manzara lirik qahramon ichki olamiga olib kiruvchi vositagina (ya’ni, unda voqelikning shu maqsadga yetish uchun zarur fragmentlarigina qalamga olinadi) bo‘lsa, epik asarlarda tasvirlangan badiiy voqelik o‘zicha mustaqil, obyektivlashgan manzaradir. Shu bois ham epik asarlarda tasvirlangan ijodkor ko‘zi bilan ko‘rilgan voqelik o‘quvchi xayolida ham jonlanadi. O‘quvchi asar voqealari yuz berayotgan joy, qahramonlarning xatti-harakatlarini go‘yo ko‘rib turadi. Lirik asar tilining emotsionalligi ko‘proq lirik qahramonning konkret paytdagi (lirik asarda badiiy vaqtning juda qisqaligi, “hozir” bilan belgilanishini e’tiborga olish zarur) kayfiyati, holati, kechinmalari bilan bog‘liq bo‘lsa, epik asarda emotsionallikning namoyon bo‘lishi o‘zgacharoq tarzda kechadi. Bunday emotsionallik birinchi galda tasvirlanayotgan predmet mohiyati bilan bog‘liqdir. Epik asarda tasvirlanayotgan narsa, voqeaning o‘zgarishi barobari emotsionallik ham o‘zgarib boradi.

Isajon Sulton qishloq hayotida ulgʻaygan adiblarimizdan biri boʻlib, uning hikoyalarining deyarli barchasida qishloq hayotining goʻzal tarovatli manzarali odamni havasini keltiruvchi soʻlim goʻshalari hamda odmigina yashasada hech ham hayotidan nolimaydigan mehnatsevar insonlar tasvirlangan “Sogʻinch” hikoyasida oyga qishlogʻidan boshqa joyga ishlagani kelgan hikoyaning bosh qahramoni musichalarga gʻamxoʻrlik qilgan bir kishi misolida koʻrishimiz mumkin. Bunda yozuvchi insoniy sogʻinch hissini, yaqinlarga mehr-muhabbat tuygʻusini tabiatdagi jonzotlarga, oʻsimliklar olamiga munosabatlar asosida koʻrsatib beradi. Baʼzan esa tabiat ayni insoniy tuygʻularni yodga soluvchi, insonni ruhan poklanishga chorlovchi vazifasini bajaradi.

Yozuvchining hikoyalari zahirida teran mazmun mohiyat yotadi. Hikoyalarni qayta-qayta oʻqiganimizda uning mazmun -mohiyati, hayot haqiqati qanchalar ochib berilganini uqishimiz mumkin. Bunday hikoya yozish anchagina mahorat va mashaqqat talab qiladi ijodkordan. Ijodkor bitta asari bilan minglab insonlari fikrlashga undaydi. Asarni ochilmagan qirralarini ochilishiga, undagi yutuq va kamchiliklarni topishga va asarni mazmun mohiyatidan maʼnaviy ozuqa olib, insonlarni hayotga muhabbat ruhida yashashga undaydi. Umrning qadriga yetishga, faqat yaxshilik qilish, oʻzgalarni atrofidagi insonlarni qadrlashga shu kabi yaxshi insoniy fazilatlarni qalbida va ongida uygʻotishga chorlaydi. Uning har bir hikoyasida qoʻllagan detallari oʻziga xos vazifani bajaradi. Isajon Sultonning “Ayvon” yaʼni (“Qismat”) hikoyasida badiiy detal asar nomi darajasiga koʻtariladi. Oʻzbek xonadonini ayvonsiz tasavvur qilib boʻlmaydi, ayvon inson hayotidagi boʻlib oʻtgan har bir voqea hodisaga guvoh boʻlgan tilsiz tirik guvoh hisoblanadi. Hikoyada ayvon ustuni, chumolilar, arilar, choʻp savatdagi quritilgan non, qurit, tomorqa, terak, zovur, tilla baliq singari detallar hikoyaning tasvir obyekti hisoblanib, ularning har biri alohida muhim vazifa bajaradi. Asar sujeti oʻziga xos tuzilishga ega bundagi voqelar noreal tarzda yozilgan. “Bogʻi Eram” hikoyasi qahramoni – onasi yopgan issiq nonlarni ariqning zilol suviga botirib oʻynayotgan bolakayga keksalik ufqiga yetib borgan Xolmuhammad buva roʻpara keladi. “E voh, oʻzim ham ariqdagi suvday oqdim ketdim” – dedi chol va oʻksinib xoʻngrab yigʻlab yubordi”. Hikoya soʻngida yana oʻsha charxpalakka duch kelamiz – endi qahramonimizning oʻzi qartayadi, qartayganicha koʻrgan-kechirgan turmush ikir-chikirlarigacha yozuvchi toʻxtalmaydi, ular kundalik mayda-chuyda tashvishlar qatorida eʼtiborini tortmaydi, hozir esa, qahramonning oʻzi qariya, gavdasi egik madori ketgan kunshuvoqda

oftobda isinib o'tiradigan holda. Bu tuproq ko'chadan hassasiga tayanib borayotganida, ariqda o'ynayotgan ikki bolaga – kelajak avlodga duch keladi. “Axir men ham bir mahallar onam yopgan nonlarni sizlar kabi ariqda oqizib yer edim... E voh, o'zim ham ariqdagi nonday oqdim-ketdim-ku ” degan o'sha gapning xayolda hosil bo'lish sababiga yetib kelamiz: “Dilimda esa bu g'alat charxpalakning haybatidan hosil bo'lgan g'alati qo'rquv...“. Asar deyarli tabiat tasviri asosiga qurilgan. Bolalar non oqizib o'ynayotgan jannatmonand go'sha tasviri jannat tasviri bilan uyg'unlashib ketgandek go'yo. Tasvirdagi yorqin, oq ranglar, nurlar inson qalbi kengliklaridagi chin mohiyatni ochib yoritib beradi. Isajon Sultonning hikoyalarida poligarmoniya, politasvir diqqatni tortadi. Yozuvchi hech qachon, bitta holat bitta masala yopishib olmaydi. Inson ko'nglida shamday zaif miltillab turadigan qiyomat kunining sodir bo'lishini doim sezib yuradigan bir hisning to'satdan alanganib, kishining butun bir ichki olamini qamrab oladi. Go'yo yonib turgan shamdan alanga chiqib butun boshli uy yonib ketgandek. Insonning ko'ngil uyiga o't ketgan. Inson ko'nglida favqulodda vaziyatlarda ana shunday yong'in sodir bo'lib turadi. Buni “apokalipsis” deyishadi g'arbliklar. Ya'ni kishi nazarida rostdan ham qiyomat sodir bo'lib, olamning Olloh yaratgan azaliy muvozanati uyg'unligi tartibsiz ravishda parchalana boshlaydi. To'plamdagi “Sofiya” hikoyasida shu nom bilan aytiluvchi to'fonning qisqa muddat ichida qutirishi, asov toyday ko'kka intilishi, toshqin daryoday yutoqib-yutoqib po'rtana urishi, adadsiz kuch bilan og'ochlarni qars-qurs sindirishi, chaqmoq chaqib, g'aramlar, daraxtlarni lov-lov yondirishi tasvirlanadi. Hikoyadagi sofiya to'foni inson ichki olamining tasviridir. Yozuvchi kuchli to'fonni ayollarning go'zal ismi bilan aytaydi. Asarda to'fon mayda detallarigacha tasvirlanadi. Yeru osmonning to'fondagi holati juda ta'sirli bayon etiladi. Bu tasvirlar ham asli ramziy bo'lib, inson ruhiy olamidagi evrilishlarning ifodasidir. Isajon Sulton hikoyalarida peyzaj tasviri asar kompozitsiyasidan muhim o'rin egallab, asarning bayon uslubiga yorug' tasvirlar, romantik ruhiyat olib kirish barobarida, ramziy ma'no ifodalashga ham xizmat qiladi. Yozuvchining boshqa ijodkorlardan peyzaj yaratish mahorati shundaki, u butun bir asarni to'laligicha peyzaj asosiga qurishi mumkin. Bunda har bir detal, tasvir ramziylik asosida bo'lib, chuqur hayot falsafasi, umr haqida xulosa aks etadi. Peyzaj asardagi tabiat tasviri va voqea-hodisa sodir bo'lgan joy haqida ma'lumot beradi. Isajon Sultonning hikoyalaridagi peyzajda poligarmoniya, politasvir diqqatni tortadi. Yozuvchi hech qachon, bitta

holat bitta masalaga yopishib olmaydi. Yozuvchining “Tilsim lashkari” hikoyasida peyzaj tasviri voqealar sodir bo‘layotgan, joy, vaqt haqida ma’lumot berish barobarida muhim-badiiy estetik vazifa bajargan. Asar davomida peyzaj tasvirlarining bo‘lib-bo‘lib berib borilishi dinamik peyzaj yaratish usulidir. Bundan tashqari peyzaj asardagi qahramonlar ruhiyatini ochib berishga xizmat qilgan. Joy tasviri (undagi “rang”lar) personaj ruhiyati bilan uyg‘unlik kasb etishi ham, unga kontrast tasvirlanishi ham mumkin. Bu funksiyalarning qay birini asosiy o‘ringa o‘tishi esa muallifning konsepsiyasiga bog‘liq.

Shuni xulosa qilamizki, Isajon Sulton hikoyalarida voqeabandlik, hikoya qilib berish kam. Yozuvchida voqeadan ko‘ra ko‘ngilni kashf qilishga urinish sezgilari uchraydi. Isajon ko‘ngilni kashf qilish orqali o‘quvchi ruhiga kirib boradi, unga huzur baxsh etadi. Yozuvchining har bir hikoyasida peyzaj – tabiat tasviri eng muhim rolni o‘ynaydi. Uning “Sofiya”, “Suvdagi kosa”, “Bog‘i eram” kabi hikoyalarida tabiat tasviviri asarning boshidan oxirigacha muhim o‘rin tutadi, ya’ni asarning sujeti vazifasini bajargan, desak xato bo‘lmaydi. Chunki asarning bosh qahramoni ham, asardagi yetakchi obrazlar ham tabiatdagi hodisalar hisoblanadi. Yozuvchi hayotdagi har bir narsani, voqea hodisani tabiat bilan bog‘laydi. Hikoyalardagi tabiat tasviri voqealar rivojida asarning asosiy qismi bo‘lib xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahimjon Rahmat. “Munojat”dan “Boqiy darbadargacha. So‘ngso‘z o‘rnida// Boqiy darbadar. – T.: “O‘zbekiston”, 2011. – B.262.
2. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – T., 2020. – B. 174.
3. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – T.: Fan, 2004
4. Hamdamov U. Badiiy tafakkur tadriji. Monografiya va maqolalar. –T.: Yangi asr avlodi, 2002.
5. <http://ziyo.uz> < o‘zbek-nasri> <http://uzsmart.ru.asarlar>.
6. [http: //kitob.uz](http://kitob.uz) O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.

Pragmatika

Abdusalomova Nodira,

4-maktabning ona tili va adabiyot o'qituvchisi

Annotatsiya. Tilshunoslik, o'zining ichki tabiati va xususiyatiga ko'ra, shubhasiz, ko'plab sohalarni o'zida jamlaydi. Shunday sohalardan biri pragmatikadir. Tilshunoslik va pragmatika o'rtasidagi aloqa anglashilmas darajada namoyon bo'lishi mumkin, ammo bu ikki sohani yaqindan o'rganish ularning ahamiyatli tomonlarini namoyon qiladi.

Kalit so'zlar: Pragmatika, tilshunoslik, metod, nutq, til vositalari, matn, og'zaki nutq

Yurtimizda olib borilayotgan islohatlarda "Mamlakatimizda bir necha tillarni biluvchi zamonaviy kadrlar tayyorlash, tillar bo'yicha ilmiy ishlar olib borish, til o'rgatish metodologiyasini takomillashtirish" ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilanishi jahonning rivojlangan mamlakatlarida ilm-fan va texnika sohasining so'ngi yutuqlaridan mamlakatimiz yoshlarini bohabar etishda adekvat tilshunoslikni amalga oshirish va buning uchun tilshunoslik sohasiga doir ilmiy tadqiqot ishlarini kengaytirish bugungi kunning muhim masalalaridan biri sifatida ko'riladi.

O'zbek tilidan ingliz tiliga amalga oshiriladigan tarjima jarayoni, uning o'ziga xos xususiyatlari, unda tarjimon ahamiyat berishi lozim bo'lgan masalalar, tilshunoslikda asliyatning pragmatik xususiyatlari va uni qayta tiklashning o'ziga xosliklari, ish faoliyatida tarjimonga yengillik berishi mumkin bo'lgan jihatlar va u yo'l qo'yishi mumkin bo'lgan xatolarning oldi olinadi.

Har bir tarjima jarayonida ma'no kasb etuvchi gaplar va tagma'noga ega so'zlar sifatida ikki bosqichdan o'tadi. Shunday bo'lsada toki nutq faoliyatining madaniyatlararo shakli mavjud emas ekan tarjimon uchun Tilshunoslikning pragmatik muammolari ham mavjud bo'ladi [1-2].

Ammo tilshunoslikda pragmatik ekvivalentlikka erishishda asliyatdagi matn tilining semantik xususiyatlari, so'zlarning ma'nolari, ularning qo'llanilishi va boshqa so'zlar bilan bog'lanishi bir qancha to'sqinliklarni keltirib chiqaradi [3].

Tilshunoslikning asliyatga shaklan va mazmunan monand tarzda yaratilishining birdan-bir sharti tarjimonning o'z tilida asliy monand lisoniy vositalar tanlab ishlata olishidir. Bu mas'uliyat uning zimmasiga avvalo asliyat ma'no vazifasini bekamu- ko'st ado etish, so'ngra

xotirasida shakllangan fikrni o'z tili madaniyati va me'yori asosida to'la-to'kis ifoda etish vazifasini yuklaydi.

Keyingi yillarda tadqiqotchilar e'tiborini o'ziga ko'proq jalb qilib kelayotgan tilning pragmatik jihatlari tilshunoslardan chuqur lingvistik bilimdan tashqari yana ko'pgina boshqa fanlar, madaniyatlar ma'lumotlaridan ham xabardor bo'lishni talab qiladi [4]. Tilshunoslikda pragmatik vositalardan o'rinli foydalanish esa aslyatda ifodalangan zaruriy ma'noni to'la-to'kis yetkazib berishga xizmat qiladi. Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, mazkur maqolaning amaliy ahamiyati shundan iboratki, tilshunoslikning pragmatik xususiyatlari haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lib, ularning tahlilini, tilshunoslikda berilishini, asosli misollar bilan yoritilgan bo'lib mavzu bo'yicha o'quvchi uchun qo'shimcha yoki asosiy qo'llanma sifatida o'zlarining mustaqil ishlarida, referatlarida foydalanish yoki ma'ruza matnlariga maxsus mavzu sifatida kiritish mumkin [5-6].

Bundan tashqari o'rganilgan korpus bilimlarni amalda qo'llash, tilshunoslikning pragmatik xususiyatlaridan foydalanib pragmatic hodisalar jarayonida uchraydigan har qanday leksik-grammatik muammolarni bartaraf qilish, shuningdek, nutq, badiiy asarlarda duch kelingan muammolarni tahlil qila olish tadqiqotning amaliy ahamiyatini tashkil etadi.

Pragmatika tilshunoslikning nisbatan yangidan shakllangan, insonning nutq faoliyatini o'rganishga, bunday faoliyatning maqsadi, mazmuni, bunday maqsad va mazmunning og'zaki va yozma matnda verbal va noverbal ifodalanish vositalarini, ularning nutq aktidagi o'rnini, kommunikativ ta'sirini, so'zlovchi va tinglovchi nutqidagi turlicha munosabatlarni lisoniy belgilarda ifodalanishini o'rganuvchi fan tarmog'idir.

Pragmatika til belgilarining nutqdagi harakatini o'rganuvchi tilshunoslikning tadqiqot doirasidir. Lingvistik pragmatika aniq shaklga ega emas. Uning tarkibiga so'zlovchi va tinglovchiga, ularning nutq jarayonidagi o'zaro munosabatiga bog'liq masalalar majmui kiradi.

Gapiruvchi shaxsning tinglovchi diqqat-e'tiborini tortish, ularga kommunikativ ta'sir qilish, qiziqtirib qo'yish, fikrini jalb qilish yoki aksincha, chalg'itish, hayajonga solish, to'lqinlashtirish, ishontirish yoki aldashga urinishida so'zning, so'z birikmasining ekspressiv-emotsional-baholovchi konnotativ ma'nosini, ya'ni pragmatik ma'nosini tadqiq qilish ehtiyoji vujudga keldi.

Soʻzlovchi biror nutq yaratar ekan, u oʻzining bu faoliyati bilan qabul qiluvchiga (tinglovchi) qandaydir axborotni yetkazishni, kechmishlarini bayon etishni, atrofimizda kechayotgan yangiliklarni yetkazishni nazarda tutadi. Bu orqali soʻzlovchi retseptorga maʼlum taʼsir ham oʻtkazadi. Retseptorga nutq orqali koʻrsatiladigan taʼsir pragmatik xususiyatlar orqali amalga oshiriladi.

Asliyatdagi pragmatika yordamida nutqdagi axborot retseptorning oliy nerv sistemasiga etkaziladi va bu erda tegishli sezgilar orqali qabul qilinib taʼsirlanish yuzaga keladi.

Birgina pragmatikaning oʻziga shuncha vazifa yuklangan ekan, uni tilshunoslikda ifoda etmaslik bu asliyatni qayta yaratish emas, balki uni yoʻqqa chiqarish demakdir.

Agar biz biror mavzu yuzasidan qilinayotgan maʼruzani tinglasak-da, ammo uning mazmuniga tushunmasak, bu maʼruza biz uchun qiziqlik darajasini yoʻqotadi va biz undan zerika boshlaymiz. Xuddi shunday, agar tilshunoslikda pragmatika boʻlmasa, biz uni tushuna olmaymiz va notiq nutqiga notoʻgʻri baho berib uning nutqiga, fikrlariga qiziqmay qoʻyamiz. Demakki, pragmatikaning ahamiyati nafaqat tilshunoslikda, balki asliyatda ham juda muhimdir.

Til birliklarining uslubiy boʻyoq kasb etish xususiyati turli tillarda uslubiy va pragmatik jihatlardan oʻzaro mos kelishi yoki mos kelmasligi mumkin. Tillarning bunday xususiyati leksik vositalarni tanlash toʻgʻrisida qaror qabul qilish imkonini beradi. Tilshunoslikning bunday tahlili mazkur sohadagi tasavvur va qarashlarni boyitadi.

Badiiy adabiyotlarda pragmatikaning birinchi vazifasi kitobxonga estetik taʼsir koʻrsatishdir. Agar asliyatdagi pragmatik taʼsir tarjimada mavjud boʻlmasa, u kitobxonda hech qanday reaksiya uygʻota olmasa, demak, asliyatning pragmatik xususiyati qayta yaratilmagan va bunday tilshunoslik hech qanday qiymatga ega emas.

Amaliy tilshunoslikning pragmatik maqsadi tinglovchiga koʻzda tutilgan kommunikativ taʼsir koʻrsatish bilan belgilanadi. Tilshunoslikda qayta tiklanadigan kommunikativ effekt asliyatning asosiy vazifasining qayta tiklanishidir. Badiiy asarning kitobxonga taʼsir kuchi matnning syujeti, mazmuni, badiiy qimmati, oʻziga koʻplab kitobxonlarni jalb qila olishi bilan belgilanadi. Bunday badiiy matn tilshunoslikning pragmatik vazifasi tilshunoslik tili matnida ham asliyatdagidek, kitobxonga badiiy-estetik taʼsir koʻrsata oladigan matn yarata olishdir.

Maʼlumki, ilmiy-texnik matnlarning asosiy vazifasi taʼsir oʻtkazish emas, balki axborotni yetkazishdir. Bu oʻrinda bunday matn

tarjimasining ham bosh vazifasi xuddi shunday bo‘ladi va tilshunoslikda pragmatikaning roli asliyatdagi axborotni to‘g‘ri va aniq yetkazish hisoblanadi. Ba‘zan shunday holatlar ham kuzatiladiki, tilshunoslikda zarur bo‘lgan ilmiy-texnikaviy axborot undan mutaxassislar foydalanishi uchun asliyatdagiga nisbatan yanada tushunarliroq, aniqroq shakllarda bayon qilingan bo‘lishi mumkin. Bunday hollarda tilshunoslik asosiy pragmatik maqsadni asliyatdan ko‘ra yaxshiroq amalga oshirgan bo‘ladi.

Bir so‘z bilan aytganda, pragmatik xususiyatlarning tilshunoslikdagi ahamiyati va roli juda muhimdir. Shu bois tilshunoslardan asliyatning pragmatik xususiyatlarini to‘g‘ri va haqqoniy yoritish talab etiladi.

Yuqoridagilarni umumiy qilib aytadigan bo‘lsak, tilshunoslikda pragmatikaning roli va ahamiyati quyidagilardan iborat:

Birinchidan, o‘zga tilda yozilgan matn mazmunini tushuntirish;

Ikkinchidan, retseptorga ta’sir o‘tkazish; bu ham o‘z navbatida quyidagilarga bo‘linishi mumkin:

a) ijobiy ta’sir b) salbiy ta’sir c) neytral

Uchinchidan, ma’lum axborotni to‘g‘ri yetkazish;

To‘rtinchidan, madaniy tafovutlarni ta’riflash va ularni o‘rganish.

Pragmatika esa faqatgina madaniy tafovutni ta’riflabgina qolmay, balki uni o‘rganadi ham. Shu narsani yodda tutish lozimki, pragmatika tilshunoslik bilan almashtirib bo‘lmaydigan sohadir. Ammo ularni bir-biridan mutlaqo ajratib ham bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. “Adabiyot, san’at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi”, – T.: Xalq so‘zi, 2018.07.08.

2. Abdullaeva G.G. Sinxron Tilshunoslik-murakkab kognitiv jaraynlarni majmui//Chet tillarni o‘qitishda kommunikativ yondashuv: til, tafakkur, madaniyat. – Buxoro: BuxDU, 2016. – 138-139 b.

3. Panu Kosonen. Pragmatic adaptation in translating skeptics vs creationists: a formal debate from English into Finnish. University of Jyväskylä Department of Language English April 2011.

4. Axmedova S. R. i dr. Innovatsion texnologiyalarni ta’lim jarayonlariga tatbik etish yullari //Science and Education. 2021. – T., 2. №. 10. – S. 492–496.

5. Axmedova, S. R. (2021). Chet tillarni o‘rganish va undagi metodlarning ahamiyati. Science and Education, 2(11), 1076-1080.

6. Axmedova, S. R. (2021). Ilova elementlarining strukturaviy tahlilini o'rganish. Science and Education, 2(12), 583-587.

7. Rahimov G'. Tilshunoslik nazariyasi va amaliyoti: darslik-majmua. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2016. – 176 b.

Chet tillarini o'qitishdagi asosiy yondashuvlar xususiyatlari

Muhammadaziz Omonov,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti,
mukhammadaziz-omonov@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada til o'qitishdagi yondashuvlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida bir necha olimlarning fikrlari keltirilib, ularning fikrlariga munosabat berilgan. Biroq, tez o'zgaruvchan zamon shuni ko'rsatadiki, ushbu yondashuvlarning har biri o'zi zamonaviy ta'lim talablariga to'liq javob bermaydi, eng yuqori samaradorlik uchun ushbu yondashuvlarni birlashtirish kerak.

Kalit so'zlar: yondashuv, kompetensiya, kompetentlik, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv.

Jamiyatda ro'y berayotgan o'zgarishlar hamma narsada, jumladan, o'qitishga yondashuvlarda ham o'z aksini topadi. Hozirgi vaqtda chet tillarini o'qitish metodologiyasida har bir yondashuvning barcha xususiyatlarini hisobga oladigan yondashuvlarning yagona tasnifi mavjud emas. A.N.Shukin chet tillarini o'qitishga yondashuvlarni til, nutq va nutq faoliyati yoki o'rganish usulini o'z ichiga olgan o'rganish obyekti bo'yicha tasniflashni taklif qiladi.

Lingvistik yondashuv grammatika-tarjima usulida o'z aksini topdi, chunki bu usul tilni turli darajadagi til birliklaridan tashkil topgan tizim sifatida o'zlashtirishni o'z ichiga oldi, lekin chet tilida muloqot qilishni o'rgatmadi. Til yondashuvidagi kamchiliklarni bartaraf etish vazifasi bo'lgan nutqiy yondashuv bevosita, audiovizual va audiolingual o'qitish usullari doirasida amalga oshirildi. Til hodisalari va til tizimini chuqur o'rganishni o'z ichiga olgan til yondashuvidan farqli o'laroq, nutqiy yondashuv muloqotning dolzarb mavzulari va holatlariga mos keladigan nutq shakllariga asoslangan treningni taklif qiladi. Psixologik faoliyat nazariyasi va kommunikativ lingvistikaning nutqiy yondashuvga ta'siri

ongli-amaliy va kommunikativ o'qitish usullarida mujassamlashgan nutqiy-faol yondashuvning paydo bo'lishiga olib keldi.

O'qitish usuli nuqtayi nazaridan yondashuvlarni hisobga olgan holda, A.N.Shukin bevosita, ongli va faol yondashuvlarni ajratadi. Bevosita yondashuv, boshqacha aytganda intuitiv, o'quvchilar o'z ona tilini o'zlashtirgani kabi, taqlid qilish orqali chet tilini o'zlashtirishlari mumkinligini taxmin qiladi. To'g'ridan to'g'ri yondashuv asosida yotgan bixeviorizm nazariyasi keskin tanqid qilinganiga qaramay, chet tillarini o'qitishga bevosita yondashuvdan ko'plab o'qitish usullari (to'g'ridan to'g'ri, tabiiy, audiovizual va boshqalar) paydo bo'ldi. To'g'ridan to'g'ri yondashuv ongli yondashuvga qarama-qarshi bo'lib, tilni intuitiv o'zlashtirish o'rniga, u til birliklarini to'liq bilishni va u yoki bu til vositalarini tanlashni asoslash qobiliyatini nazarda tutadi.

Chet tillarini o'rgatishning kommunikativ yondashuvi (I.A.Zimnyaya tomonidan kommunikativ-faol yondashuv sifatida ta'riflangan) o'rganish faoliyatga asoslanganligini ta'kidlaydi, chunki chet tilida muloqot muayyan muammoni hal qilishga qaratilgan nutq faoliyatidir. Ushbu yondashuv hozirgi vaqtda eng ommabop va dolzarb bo'lib, rivojlanishda davom etmoqda. Talabaga yo'naltirilgan yondashuv va hamkorlikda o'rganish alohida va kommunikativ yondashuvning talqini sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.

Hozirgi vaqtda ko'plab o'qituvchilar nafaqat chet tilini o'rgatish, balki qanday o'rganishni, shu jumladan mustaqil ravishda o'rgatish zarurligini bilishadi. Bu ko'p sabablarga bog'liq. Birinchidan, til vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadigan tirik organizmdir: yangi so'zlar paydo bo'ladi va h.k. Ikkinchidan, dunyodagi ma'lumotlar miqdori har yili 30% ga o'sib bormoqda, bu bizni doimiy ravishda mustaqil ravishda o'rganish zarurligiga olib keladi. Biroq, ta'limga yondashuvlarning yuqoridagi tasnifi shuni ko'rsatadiki, ilgari hukmronlik qilgan ta'lim paradigmalari o'quvchining o'qituvchi yordamisiz o'ylash va ishlashdan ko'ra tinglash va takrorlashni o'rganishiga hissa qo'shgan.

Birinchi navbatda ta'limni standartlashtirish tufayli, turli mamlakatlarda chet tilini bilish darajalari tavsifi va standartlarning paydo bo'lishi, shuningdek, yuqori malakaga erishgan shaxsga qo'yiladigan malaka talablarining o'zgarishi munosabati bilan ham chet tillarini o'qitishda yetakchi yondashuvlar kommunikativ yondashuv, talabaga yo'naltirilgan yondashuv (bizning nuqtayi nazarimizdan, o'rganishning ushbu yondashuvlarini alohida ko'rib chiqish kerak) va tobora kuchayib

borayotgan kompetentsiyaga asoslangan yondashuvlar dolzarb bo'lmoqda.

1970-yillarda paydo bo'lgan kommunikativ yondashuv hozirgi vaqtda ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Kommunikativ yondashuvning asosiy xususiyatlarini A.N.Shukin va E.G.Azimovlar quyidagicha sanaydilar:

1. O'quv jarayonining nutqqa yo'naltirilganligi;
2. Materiallar funksionalligi bo'yicha tanlanadi;
3. Mashg'ulotlarni tashkil etishdagi vaziyatlilik;
4. Asosan autentik materiallardan foydalaniladi;
5. Muloqot ko'nikmalarini shakllantirish uchun kommunikativ vazifalar qo'llaniladi;
6. O'quvchilarning tilga bo'lgan ehtiyojlarini hisobga olgan holda o'quv jarayonini individuallashtirish. [Azimov, Shukin 2009]

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv har bir o'quvchiga uning psixologik va yosh xususiyatlarini, qiziqishlarini, imkoniyatlarini, qobiliyatlarini, shuningdek, idrok etish, fikrlash, xotira, xarakter, temperament, faoliyatning ayrim turlariga moyilligini hisobga olgan holda individual yondashuvni o'z ichiga oladi. E.V.Bondarevskaya ta'limga o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuvning asosiy funksiyalarini quyidagicha belgilab berdi:

- insonparvarlik, uning mohiyati insonning ichki qadriyatini tan olish va uning jismoniy va axloqiy salomatligini ta'minlash, hayotning mazmuni va undagi faol pozitsiyani bilish, shaxsiy erkinlik va o'z imkoniyatlarini maksimal darajada oshirish imkoniyatidir. Ushbu funktsiyani amalga oshirish vositalari (mexanizmlari) tushunish, o'zaro tushunish, muloqot va hamkorlikdir;

- madaniyat-ijodiy (madaniyatni shakllantiruvchi), ta'lim orqali madaniyatni saqlash, uzatish, ko'paytirish va rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu funktsiyani amalga oshirish insonni madaniyat olami bilan tanishtirish, unga yagona (shu jumladan milliy) madaniyat orqali boshqa odamlar bilan hamjihatlik hissini berish imkonini beradi. Ushbu funktsiyani amalga oshirish mexanizmi madaniy identifikatsiya - inson va uning xalqi o'rtasida ma'naviy munosabatlarni o'rnatish, milliy madaniyatga mansublik hissi, uning qadriyatlarini o'zinikidek qabul qilish.

- insonning jamiyat hayotiga og'riqsiz kirishi uchun zarur va etarli bo'lgan ijtimoiy tajribani shaxs tomonidan o'zlashtirilishi va takrorlanishini ta'minlashni o'z ichiga olgan sotsializatsiya. Ushbu

funktsiyani amalga oshirish natijasi insonning dunyoga munosabatini, ijtimoiy mavqeini, o'zini o'zi anglashini, dunyoqarash qadriyatlari va munosabatlarini belgilaydigan shaxsiy ma'nolardir. Ijtimoiylashuv muayyan madaniy muhitda birgalikdagi faoliyat va muloqot jarayonida sodir bo'ladi. Shunga ko'ra, ushbu funktsiyani amalga oshirish mexanizmlari – aks ettirish, individuallikni saqlash, ijodkorlik har qanday faoliyatda shaxsiy pozitsiya va o'zini o'zi belgilash vositasi sifatida. [Bondarevskaya 2003]

Kompetentsiyaga asoslangan yondashuvning paydo bo'lishi g'oyasi odatda N.Xomskiyning tadqiqotlariga borib taqaladi, ammo "kompetentlik" tushunchasi, uni o'rganish va "kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalarini ajratishga urinishlar 1960–1970-yillarda boshlangan. Biroq, kompetensiyaga asoslangan yondashuv kommunikativ yondashuvga nisbatan yangiroq.

Kompetensiyaga asoslangan yondashuv tadqiqotchilaridan biri O.Y.Lebedev uni ta'lim maqsadlarini belgilash, ta'lim mazmunini tanlash, o'quv jarayonini tashkil etish va ta'lim natijalarini baholashning umumiy tamoyillari to'plami sifatida tavsiflaydi. Ushbu tamoyillarga quyidagilar kiradi:

- Ta'limning ma'nosi – o'quvchilarning hayotiy tajribadan foydalanish asosida turli soha va faoliyatdagi muammolarni mustaqil yechish qobiliyatini shakllantirish,

- Ta'lim mazmuni – kognitiv, mafkuraviy, axloqiy, siyosiy va boshqa muammolarni hal etishning didaktik moslashtirilgan ijtimoiy tajribasi.

- Ta'lim jarayonini tashkil etishning ma'nosi o'quvchilarda ta'lim mazmunini tashkil etuvchi kognitiv, kommunikativ, tashkiliy, axloqiy va boshqa muammolarni mustaqil hal etish tajribasini shakllantirish uchun sharoit yaratishdan iborat.

- Ta'lim natijalarini baholash ta'limning muayyan bosqichida o'quvchilar erishgan ta'lim darajalarini tahlil qilishga asoslanadi. [Lebedev 2004].

Yuqoridagi barcha o'rganish yondashuvlari chet tillarini o'qitishda bir necha o'n yillar davomida yetakchi bo'lib kelgan, ammo o'z dolzarbligini yo'qotmaydi. Aksincha, o'qituvchilar va metodistlar ushbu yondashuvlarning asosiy tamoyillarini nafaqat "klassik" kunduzgi ta'limda, balki onlayn muhitda va masofaviy ta'limda ham amalga oshirishga harakat qilmoqdalar. Biroq, tez o'zgaruvchan voqelik shuni ko'rsatadiki, bu yondashuvlarning har biri o'z-o'zidan zamonaviy ta'lim

talablariga to'liq javob bermaydi, eng yuqori samaradorlik uchun bu yondashuvlarni birlashtirish kerak.

Kommunikativ, shaxsga yo'naltirilgan va kompetensiyaga asoslangan yondashuvlar o'z tamoyillarini amalga oshiradigan o'qitish usullaridan foydalanishni talab qiladi, chunki "klassik" o'qitish usullarida asosiy xarakter o'qituvchi, vazifalar esa barcha talabalar uchun standartdir; birinchi navbatda nazariy bilim beriladi; o'quvchilarga muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish o'rniga, aniq muammolarni hal qilishga o'rgatiladi. Ta'limga o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuv har bir o'quvchining o'ziga xosligini, uning qiziqishlari va qobiliyatlarini tan oladi. Kompetensiyaga asoslangan yondashuv mustaqil muammolarni hal qilish orqali kompetentsiyalarni shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi. Kommunikativ yondashuv mashg'ulotning nutq yo'nalishini nazarda tutadi. Shunday qilib, ta'limga barcha yondashuvlarni amalga oshirish uchun o'qituvchi va talaba birgalikda o'qituvchi nafaqat o'z bilimlarini uzatishi, balki talabaning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishiga yordam beradigan, tashabbusni unga o'tkazadigan vaziyatni yaratishi kerak, o'qitish natijasida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishni ta'kidlagan holda, ushbu talaba uchun eng mos vositalardan foydalanish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Щукин, А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М.: Высшая школа

2. Филиппова, В.М. Роль метода проектов в реализации компетентностного подхода к обучению иностранным языкам // Международный аспирантский вестник. Русский язык за рубежом. 2014.

3. Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Смысл, Академия, 2005.

4. "Rambler" qidiruv tizimi: URL: <https://www.rambler.ru>.

Buxoro shahridagi ergonimlarning o'ziga xos funksiyalogik jihatlari

Rustamov Akbar,

Buxoro viloyati hokimi maslahatchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro shahrida uchrovchi ergonimlarning o'ziga xos funksiyalogik jihatlari, xususan, nominativ-farqlovchi, axborotlilik, reklama-targ'ibot, xotirlash, estetik funksiyalari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro ergonimlari, nominativ-farqlovchi funksiya, axborotlilik funksiyasi, reklama-targ'ibot funksiyasi, xotirlash funksiyasi, estetik funksiya.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2023-yil sentabr oyida bo'lib o'tgan Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 78-sessiyasida so'zlagan o'zbek tilidagi nutqi davlat tilimizning jahon siyosiy maydonida yuqori darajada ahamiyat kasb etib borayotganligining o'ziga xos ifodasi bo'ldi.

Davlat tilining kuchi va qadri nafaqat uning oliy darajadagi minbarlarda yangrashi, so'zlashuv va yozma nutqdagi ifodalanishi, balki biz uchun ahamiyatsizdek ko'ringan reklama va ergonimlarda ham aks ettirilishiga bog'liq.

2022-yilda "Reklama to'g'risida"gi qonunning yangi tahrirda qabul qilinishi bilan reklama sohasida til bilan bog'liq munosabatlar to'liq tartibga keltirildi hamda bu holat amaliyotga to'liq tatbiq etildi (har holda Buxoro viloyatida barcha reklamalar tilida davlat tili ustuvorligiga erishildi).

Ammo shu bilan birgalikda aholisi etnik qatlami murakkab, sayyohlik markazlaridan biri bo'lgani tufayli bir necha tilda so'zlashuvchilarga servis xizmati ko'rsatadigan Buxoro shahri ergonimlarida davlat tili ustuvorligiga erishishda bir qancha kamchiliklarga yo'l qo'yilmoqda.

Shu jihatdan aynan murakkab xarakterga ega bo'lgan Buxoro shahri ergonimlarini ilmiy tadqiq etish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Ergonimiya o'zbek tilshunosligi uchun yangi soha. Rus tilshunosligida bu borada juda ko'p tadqiqotlar amalga oshirilganligiga qaramay milliy tilshunosligimizda ergonimiya faqatgina M. Saparniyazova tomonidan alohida monografik planda o'rganildi, xolos. Unga qadar esa ergonimiya elementlariga onomastika va reklamaga oid tadqiqotlardagina e'tibor qaratib kelindi.

Ergonimlar shunchaki korxona-muassasa, tashkilot nomi emas. Har bir shahar ergonimlari o'sha hudud lingvistik landshaftining ajralmas qismi sifatida uning turmush darajasi, madaniyati bo'yicha ma'lumot beruvchi beqiyos manba hisoblanadi.

Ergononimiya XXI asr onomastikasining doimiy o'zgarib borayotgan va rivojlanayotgan sohasi hisoblanadi, so'nggi o'n yilliklarda O'zbekistonda sodir bo'lgan ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar ko'plab tijorat korxonalarining paydo bo'lishiga olib keldi, ularning har biri o'ziga xos nomni talab qiladi.

Nomlash nihoyatda murakkab hodisa bo'lib, u lingvistik va ekstralingvistik omillar hamda ularning tilga ta'sirini o'zida aks ettiradi, ifodalaydi. Shuningdek, bu jarayon insonning atrof olam haqidagi bilimlarini doimiy ravishda kuzatib boradi [3:274].

Ergonimlar tilda aloqa va ta'sir vazifasini hal qilish bilan birga qator qo'shimcha funksiyalarni ham bajaradi.

Olima M.Saparniyazova asosiy funksiyalar sifatida quyidagilarni taqdim etadi:

- 1) nominativ-farqlovchi;
- 2) axborotlilik;
- 3) reklama-targ'ibot;
- 4) xotirlash;
- 5) estetik;
- 6) shaxsiy mulkni muhofaza qilish [4].

Nominativ-farqlovchi yoki **nomlash funksiyasi** bu barcha o'ziga xos nomlarning asosi, asosiy til funksiyasidir. Kishilarning har bir biznes tuzilmasi o'z nomini talab qiladi, shunda boshqalar ushbu muassasani tanib olishlari, tan olishlari (aniqlashlari) va uni boshqa bir qator birlashmalardan farqlashlari mumkin bo'ladi. Masalan, Buxoro shahridagi mehmonxonalarning ko'pligi ushbu muassasalarning turli nomlar bilan atalishiga zamin yaratadi:

Orom, Orzu-hostel, Muhtasham, Nurafshon Plaza. Shunday qilib, ergonimlarning bu funksiyasini **identifikatsiyalash-differensiatsiyalash** funksiyasi sifatida tavsiflash mumkin.

Axborot funksiyasi. Ma'lumki, har bir nom ma'lumot ifodalash xususiyatiga ham ega bo'ladi. Shunday qilib, ergonimlar tashkilotning joylashgan joyini ko'rsatib, odamni yo'naltirishi mumkin: **Ark mehmonxonasi** – Ark qo'rg'oni ro'parasida, **Sharq bozori** – Buxoroning sharqiy qismida joylashgan. Biroq ko'pincha, ergonimlar boshqa turdagi ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi:

1) obyektning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida hisobot (tovar yoki xizmatlar turlari haqida): **Bolalar dunyosi**, **Chiroqlar olami**, **Stroy-servis MChJ**. Sotish obyekti to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilishi mumkin: **Tom yopish va izolyatsiyalash**, **deraza va eshiklar**, **gilamlar**, **qadoqlash**; metafora bilan: **Diydor** kafesi, **Orom** mehmonxonasi; metonimik: **Lazzat** oshxonasi, **Zam-zam** ichimlik suvi; assotsiativ ravishda: **Amir Temur** kurash to'garagi, **Kleopatra** go'zallik saloni, **Karleone** erkaklar kiyimlari do'koni va boshqalar;

2) tashrif buyuruvchini bilvosita tavsiflovchi ma'lum bir mijozga e'tibor qaratish (do'konlar: **Mittivoy** bolalar kiyim do'koni, **Muslim** diniy kitoblar do'koni, **O'quvchi**, **Komandir** harbiy kiyimlar tikuvxonasi, **Bilimdon** o'quv markazi;

3) mahsulotni ishlab chiqaruvchi yoki taklif etuvchi tashkilot nomi orqali sotish, xizmat ko'rsatish obyektini belgilash (**Advokatlar** yuridik firmasi, **Dantist** stomatologiya klinikasi);

4) mahsulot ishlab chiqarilgan joy yoki o'ziga xos xususiyatlari orqali nomlash (**G'ijduvon** oshxonasi, **Parij** atir-upa do'koni, **Shveytsariya** soatlar do'koni, **Istanbul** erkaklar kiyim do'koni va boshqalar).

Biroq hozirgi vaqtda ma'lumot beruvchi funksiyani bajarmaydigan, semantik jihatdan faqat nomzod yoki tor doiradagi axborot oluvchilar uchun qimmatli bo'lgan ko'plab nomlar paydo bo'lmoqda. Masalan, **UlFarJam** (Ulug'bek, Farhod, Jamshid) to'yxonasi, **AlFir** (Alisher-Feruz) qurilish firmasi nomlari tijorat hamkorlari yoki tashkilot rahbari oila a'zolari ismlarining bosh qismlarini anglatadi.

Ergonimlarning quyidagi turlarini ajratish mumkin:

1) yetakchilikka qaratilgan nomlar (**Mumtoz** oshxonasi, **Lider** kiyim do'koni, **Elita** pardalari);

2) afsonalar qahramoni aks etgan mifonimlar ("Siyovush transomad" MChJ, "Afrosiyob qurilish trans" korxonasi, **Zevs** mashina ta'mirlash shaxobchasi, **Simurg'** qurilish firmasi, **Alpomish** fermer xo'jaligi, **Femida** advokatlik byurosi, **Qaqnus** savdo do'koni, **Venera** go'zallik saloni);

3) kompaniya egasi uchun qandaydir ma'noga ega bo'lgan burj belgilarining nomi (**Sunbula** go'zallik saloni, **Skorpion** tungi klubi, **Drako** yonilg'i quyish shahobchasi).

Reklama-targ'ibot funksiyasi. Reklama ergonimlari – bu tovarlar va xizmatlarning sotish funksiyasi bilan birlashtirilgan, shaharlararo obyektlarga tegishli bo'lgan reklama xarakteridagi tegishli nomlar.

Bunday nom muayyan tashkilot, savdo yoki xizmat ko'rsatish shaxobchasi haqida ma'lumot berish bilan birga (**Orom** mehmonxonasi, **Lazzat** oshxonasi, **SofMed** tibbiyot markazi, **Ishonch** muddatli to'lovga asoslangan savdo tarmog'i, **Stomatolog I Ya**, **Prezi-dent** tish klinikalari, **Iqro** diniy mazmundagi adabiyotlar do'koni) mijozlarga tegishli tashkilot mahsulotlarining afzalligi, ustunligi haqida yashirin targ'ibot-reklama vazifasini o'taydi.

Estetik funksiya. Bunda nomlardagi chiroyli so'zlar kuzatuvchilarda ijobiy kayfiyat bag'ishlaydi. Avvalo, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari – do'konlar, mehmonxonalar, restoranlar, kafelar va boshqalar bunday nomlarni oladi: **Anhor**, **Shabboda** restoranlari, **Qirolicha**, **Maftuna** go'zallik salonlari, **Sharq marvaridi**, **Shabi Shabnam**, **Muhtasham**, **Yulduzlar yog'dusi** marosim uylari.

Ergonimlar «nomda zarur va hatto dasturlashtirilgan ichki shaklga egaligi» tufayli, ular nomlash, ma'lumot berish va reklama qilishdan tashqari, **xotirlash funksiyasini** ham bajaradi.

Bunday vazifani bajargan ergonimlarni bir necha toifaga bo'lish mumkin:

asoschi nomlari aks ettirilgan ergonimlar – **Kamol Jamol** sartaroshxonasi, **Usto Rustam** oshxonasi, **Yaxshieva** o'quv markazi, **Nasriddin Navro'z** mehmonxonasi;

tarixiy shaxslar nomi aks etgan ergonimlar: **Ibn Sino** dorixonasi, **Amir Temur** sport klubi, **Samoniylar** madaniyat va istirohat bog'i;

mashhur badiiy filmlar va san'at asarlari qahramonlari aks ettirilgan ergonimlar: **Shirin** go'zallik saloni, **Zebuzar** savdo do'koni, **Gulliver** tungi klubi, **“Ali bobo trans”** oilaviy korxonasi, **Karleone** erkaklar kiyim do'koni, **Pinokkio** o'yinchoqlar do'koni.

Ko'p sonli xususiy firmalarning paydo bo'lishi bilan bozor munosabatlari va keskin raqobat sharoitida nomlar **shaxsiy mulkni himoya qilish funksiyasini** ham bajaradi. Bunda ichki shakl ism semantik tarkibining majburiy tarkibiy qismiga aylanadi, an'anaviy yoki hatto maxsus ishlab chiqilgan qoidalarga bo'ysunadi va jamiyat taraqqiyotiga mos ravishda nomlarni o'zgartirish orqali muntazam yangilanadi. Shunday qilib, nomlar O'zbekiston qonunchiligida “Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida”, “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida”gi qonunlar kabi maxsus himoyalangan.

Ko'pgina tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, tijorat ergonimi uchun axborot funksiyasi ustuvor hisoblanadi. B.Z.Bukchina, G.A.Zolotova, I.V.Kryukova tovarlarni sotishda ratsional axborot asosiy rol o'ynashini

ta'kidlaydilar. So'rov ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, reklamaning jozibaliligidan ko'ra ma'lumotning aniqligini afzal ko'rgan nomzodlar muqarrar ravishda g'alaba qozonishadi. So'nggi paytlarda ma'lumot beruvchi ergonimlar sonining ko'payishiga nisbatan aniq tendensiya kuzatildi. Savdo obyekti haqida hech narsa aytilmagan kompaniya nomlari tobora ko'proq ma'lumot beruvchi qo'shimchalarni qabul qilmoqda (masalan, ***Maishiy texnikalar. Kitoblar*** va boshqalar).

Ergonim ham axborot, ham reklama vazifasini bajarsa, yanada samaraliroq bo'ladi. Ushbu vazifalarni amalga oshirish zamonaviy ergonomikani qutblantiradi.

Shunday qilib, shahar ergonimlarining vazifalari har xil. Lekin ularning barchasi shaharning onomastik makonida muhim ahamiyatga ega. Ergonimga ko'p funksiyalar kiritilishi qanchalik mumkin bo'lsa, **nomlovchi** o'zining asosiy maqsadiga – mijozning e'tiborini jalb qilishga shuncha tez erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 78-sessiyasidagi nutqi. Elektron manba: <https://president.uz/uz/lists/view/6677>

2. "Reklama to'g'risida" O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Elektron manba: <https://lex.uz/docs/6052631>

3. Суперанская А.В. // Общая теория имени собственного – Москва: Наука, 1973

4. Saparniyazova M. // "O'zbek tili ergonimlarining struktur-semantik, lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi" mavzusidagi filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2023.

Qarluq lahjasi shevalarining o'rganilishi haqida

Qodirov Umarjon,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi,
umarqodirov6669@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tili qarluq lahjasining ilmiy asosda o'rganilishi xususida so'z yuritiladi. Bu sohada birinchilar qatorida ilmiy ish olib borgan olimlar – professor Yevgeniy Dmitrovich Polivanov, G'ozim Olim Yunusovlarning tadqiqotlari haqida ayrim mulohazalar bildirilgan. Shuningdek, qarluq lahjasini birinchi bo'lib monografik ko'lamda o'rgangan akademik Shonazar Shoabdurahmonovning tadqiqoti ustida ham to'xtab o'tilgan.

Kalit so'zlar: Qarluq, chigil, uyg'ur, lahja, sheva, Polivanov, G'ozim Olim, dialektologiya.

O'zbek shevalarining o'rganilishi Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit-turk” asaridan boshlanadi. Lekin uni ilmiy asosda keng ko'lamda o'rganish XX asrning 20-yillaridan boshlangan. Bu sohadagi dastlabki ishlar rus tilshunosi, professor Yevgeniy Dmitrovich Polivanov va o'zbek olimi G'ozim Olim Yunusovga tegishli. Bu ikki olim birinchilar qatorida o'zbek tilining asos lahjalarini tasnifladilar va bu lahjalarga xos bo'lgan hududlarni aniqladilar.

G'ozim Olim tasnifida Qarluq lahjasi “Turk-barlos” deb nomlangan. Uning aytishicha, bu lahja Temur va Temuriylar davrida hokim mavqega ega bo'lgan. Bu lahja vakillari O'zgan, Andijon (Jalaquduq va Marhamat hududlarida), O'smat (Jizzax hududida), Urgut (Qoratepa, Taxtaqoracha), Kitob (Qashqadaryo), Qoratog' (Tojikiston) atrofida yashovchi Turk-Barlos qabilasining jonli tili bo'lib, Chig'atoy adabiy tiliga asos bo'lgan. G'ozim Olimning aytishicha, melodning VI asrida O'rta Osiyoda tuzilgan kuchli Turk davlatida ham ushbu lahja hokim mavqeda bo'lgan. Kultakin va uyg'ur yozuvidagi obidalarda ham bu lahja elementlari yetakchilik qiladi. Mo'g'ullar istilosidan keyin “Chig'atoy tili” nomini olgan. Melodiy VI asrdan XVI asrgacha bo'lgan davrda asosan ikki lahjani o'z ichiga olgan. Bularning biri ʒ (z) lahjasi, ikkinchisi esa “d” lahjasi edi. Kultakin obidasining, uyg'ur yozuvlarining, Qoraxoniylarning adabiy tili, Qutb Xorazmiy “Xusrav va Shirin” asari tili, Rabg'uziyning “Qisasi anbiyo” asari tili ʒ (z) lahjasiga mansub.

Zamaxshariy tomonidan tuzilib, Otsiz Xorazmshoh o'g'liga bag'ishlangan "Muqaddimatul adab" lug'atining turkchasi, 1930-yilda Bekjon Rahmonov tomonidan Xorazmda topilgan Sayyid Ota manqabasiga oid bir asar esa "d" lahjasiga oid asarlar sirasiga kiradi.

G'ozim Olim Ahmad Yassaviyning "Hikmat" asari ham "d" lahjasiga oid, degan ehtimolni aytadi, lekin qat'iy fikr bildirmaydi. Lekin hozirda mavjud bo'lgan "Hikmat" nusxalarining tili asl "Hikmat" tili emasligini qat'iy aytadi. Mo'g'ul istilosidan keyin "y"li turk-barlos lahjasi $\dot{d} \leftarrow d$ tillariga tayanib o'sgan adabiy tilni yengib, temuriylar davrida O'rta Osiyoda hokim mavqega ega tilga aylanadi.

XVI asr boshida temuriylar inqirozidan so'ng hokimiyat tepasiga kelgan qipchoq shevasida so'zlashuvchi o'zbeklar (shayboniylar) turk-barlos tilini adabiy til sifatida qabul qildilar.

G'ozim Olim o'zbek davlatining markazi (Oltin O'rda nazarda tutiladi) Saroy shahrida bo'lgan davrlarda ham (XII-XIV asrlar) saroy ahli va zodagonlar bu lahja bilan tanish bo'lganlarini ta'kidlaydi [7:20]. Uning aytishicha, Oltin O'rda hududida $\dot{d}$ (z) lahjasida yozilgan Qutbning "Xusrav va Shirin" asari, "y" lahjasida yozilgan Xorazmiyning "Muhabbatnoma"si va To'xtamishxon yorlig'i qipchoq-o'zbek yozuvchilarining turk-barlos adabiy tilini tatbiq qilishdagi dastlabki tajribalaridan bo'lgan.

G'ozim Olim turk-barlos tilining "y"li variantini yangi adabiy til, "d"li variantini esa eski adabiy til deb ataydi. "Miftohul-adl" va Navoiy tilidagi $\dot{d} \leftarrow d$ lanishlar o'sha eski tilning izlari ekanligini ta'kidlaydi.

Bu lahjada so'zlashuvchilar Toshkent, Qo'qon, Namangan, Andijon, Marg'ilon shaharlari va tumanlarida yashaydilar. Samarqand, Zarafshon, Buxoro va Qashqadaryoda ham bu lahja vakillari mavjud bo'lsa-da, ozchilikni tashkil qiladi. Qozog'istonning Turkiston, Chimkent, Sayram shaharlarida, Qirg'izistonning O'sh, O'zgan shaharlarida yashovchi xalq ham shu lahjada so'zlashadi. Afg'onistonning Balx, Qunduz shaharlarida ham bu sheva vakillari bor.

G'ozim Olim turk-barlos lahjasini quyidagi to'rt asosiy shevaga bo'ladi:

1. Sayram-Chimkent shevasi.
2. Toshkent-Xos shevasi.
3. Andijon shevasi.
4. Namangan shevasi.

Bu to'rt sheva ichida Chig'atoy adabiy tiliga eng yaqini, unli-undosh tovushlar tizimida eng mukammali, singarmonizmni eng yaxshi

saqlagani Sayram-Chimkent shevasi, deb hisoblaydi professor G‘ozi Olim. Shuningdek, morfologik jihatdan O‘rxun-Yenisey yodgorliklari tiliga va xoqoniy turkchasiga eng yaqin turgani Toshkent-Xos shevasidir.

Professor Y.D. Polivanov tasnifida esa qarluq lahjasi “janubiy-sharqiy” yoki “chig‘atoy” lahjasi deb nomlangan [2:4]. Y.D. Polivanov chig‘atoy lahjasini tojik tilli aholi tili bilan uzoq davom etgan kurashda g‘olib til sifatida maydonda qolgan, deb hisoblaydi [2:4].

U chig‘atoy o‘zbeklarini O‘rta Osiyodagi eng qadimgi o‘troqlashgan turkiy qabilalar sifatida baholaydi. Ular, ya’ni chig‘atoy o‘zbeklari, Polivanovning fikricha, O‘rta Osiyoning eron tilli aholisi bilan bo‘lgan iqtisodiy kurashda g‘olib chiqib, O‘zbekistonning eng muhim shaharlarini qo‘lga kiritgan.

G‘ozi Olim professor Polivanovning o‘zbek shevalari tasnifini tanqid qiladi va jumladan shunday deydi: “Bir tilning o‘zgarish, o‘sish faktorini faqat tashqaridan izlash, albatta, to‘g‘ri emas; hodisalarning (xoh u tabiiy bo‘lsin, va xoh ijtimoiy bo‘lsin) o‘suviga va o‘zgaruviga asosiy sabab tashqarida emas, balki u hodisaning o‘z ichidagi qo‘zg‘alishidadir...” [7:12]

G‘ozi Olimning Polivanovga asosiy e‘tirozi uning (ya’ni Polivanovning) o‘zbek lahjalarini tasniflashda ularga tojik tilining ta’sirini asosiy mezon qilib olganligida edi.

Professor Viktor Vasilyevich Reshetov ham o‘zbek lahjalari bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan [3:3-14]. U qarluq lahjasini “qarluq-chigil-uyg‘ur” lahjasi deb nomlaydi va bu lahjaning shakllanish davrini XI asr – qoraxoniylar davridan deb aytadi. Uning ta’kidlashicha, ushbu lahjadagi til birligiga Toshkent, Andijon, Namangan va O‘zbekistonning boshqa hududlaridagi yirik aholi punktlari aholisining shevalari taalluqlidir.

Hozirgi o‘zbek adabiy tiliga ushbu qarluq lahjasi asos bo‘lganini ta’kidlar ekan, V.V. Reshetov bu lahjani quyidagi guruhlariga bo‘ladi:

1. Farg‘ona guruhi (Namangan, Andijon-Shahrixon, O‘sh-O‘zgan va Marg‘ilon-Qo‘qon shevalarini o‘z ichiga olgan).

2. Toshkent guruhi (bu guruhga Toshkent shahri shevasi va Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipidagi shevalar).

3. Qarshi guruhi (Qarshi shevasi, Samarqand-Buxoro shevasi).

4. Shimoliy o‘zbek guruhi (Iqon-Qorabuloq shevasi, Turkiston-Chimkent shevasi).

Qarluq lahjasi bo'yicha qilingan ishlar ichida akademik Shonazar Shoabdurahmonovning tadqiqotlari alohida o'rin egallaydi. U o'zining "O'zbek tilining qarluq lahjasi" (Карлукское наречие узбекского языка) nomli monografiyasida ushbu lahjaga xos jihatlarni sinchiklab tekshirgan [5:192]. Sh.Shoabdurahmonov bu lahjani "qarluq lahjasi" deb nomlaydi. Ushbu monografiyada u o'z oldiga qarluq lahjasini fonetik-morfologik va leksik o'ziga xosliklarini tavsiflashni maqsad qilib olgan. Bu lahjaning o'zbek adabiy tili bilan uyg'un va farqli jihatlarni ko'rsatishni ham o'z oldiga reja qilib qo'ygan.

Sh.Shoabdurahmonov qarluq lahjasi hozirgi o'zbek adabiy tilining me'yorlari uchun asos manba bo'lganini ta'kidlaydi [5:7]. Ba'zi o'zbek lahjalarini tekshirgan tadqiqotchilar (xususan, Y.D. Polivanov) ularni "turkmanlashgan", "qozoqlashgan", "uyg'urlashgan" deb tasniflaganini, lekin bunday belgilar o'zbek tili lahjalarida juda erta, hali turkiy xalqlar alohida millat sifatida shakllanishidan avval – kichik ko'chmanchi qabilalarning o'troq hayotga o'tish davrida paydo bo'lganini aytadi. Ba'zi holatlarda bunday belgilar yo'qolib ketgan, ba'zi hollarda esa saqlanib qolgan va hozirda ham bor. Shuning uchun ham o'zbek va boshqa turkiy xalqlarda bir xil qabila va urug' nomlari uchraydi.

Sh.Shoabdurahmonov o'z monografiyasida qarluq lahjasining fonetik, morfologik xususiyatlarini tadqiq qilgan, leksikasini tekshirgan. Qarluq lahjasiga kiruvchi o'zbek shevalari masalasida u V.V.Reshetovning fikriga yaqin mulohazalarni aytadi [5:9]. U V.V.Reshetov ko'rsatib o'tgan shevalarga faqat Jizzax shevasini qo'shadi.

Akademik Sh.Shoabdurahmonovning "Карлукское наречие узбекского языка" nomli tadqiqoti qarluq lahjasi bo'yicha eng salmoqli ilmiy ish bo'lib, ushbu lahja xususiyatlarini keng monografik planda tekshirgan. Qarluq lahjasining turli shevalariga xos bo'lgan fonetik xususiyatlarni – unli tovushlar, undosh tovushlarning talaffuzidagi o'ziga xosliklarni, assimilyasiya va dissimilyasiya hodisalarini tadqiq qilgan. Bu lahjaga xos so'z turkumlari ichidagi o'zgarishlarni – kelishik qo'shimchalarining qo'llanishi, ko'plik kategoriyasi, tuslanish, so'z yasalishi kabi hodisalar sinchiklab tekshirilgan. Monografiyaning "Leksika" bo'limida qarluq lahjasining lug'aviy tarkibi o'rganilgan. Turkiy leksik qatlam alohida, o'zlashgan leksik qatlam alohida tadqiq etilgan.

Monografiya oxirida berilgan qarluq lahjasi shevalariga oid so'zlar lug'ati va shevalar vakillari jonli tilidan yozib olingan matnlar nafaqat

dialektologik, balki tarixiy-tekstologik jihatdan ham nihoyatda ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O'zbek tili dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 290 bet.
2. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент: 1933. Узгосиздат. – 45 стр.
3. Решетов В.В. О диалектной основе узбекского литературного языка. // Вопросы языкознания. № 1. 1955. – стр. 100-108.
4. Решетов В.В. Ўзбек тилининг қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси. – // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1960. № 5. 35-40-бб.
5. Шоабдурахмонов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1983. – 192 стр.
6. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Фан, 1962.
7. Голи Олим. Ўзбек лаҳжаларини таснифда бир тажриба. – Тошкент: Ўздавнашр, 1935. – 68 б.

Hissiyotlarni avtomatik tahlil qilish uchun lugʻat manbalari

Allanazarova Sabohat,
ToshDOʻTAU tayanch doktranti
allanazarova.sabosh@gmail.com

Annotatsiya. Matndagi tonallik koʻp jihatdan leksik vositalar (soʻzlar va iboralar) bilan ifodalanganligi sababli, turli tillar uchun hissiy bahoni ifodalovchi lugʻatlar nashr etilgan. Bunday lugʻatlar qoʻlda yoki avtomatik ravishda ishlab chiqilishi mumkin. Har bir aniq fan sohasi ixtisoslashgan lugʻatlarga muhtoj boʻlsa-da, umumiy lugʻatlar ham foydalidir, chunki ular ish jarayonida aniqlanishi va toʻldirilishi mumkin boʻlgan boshlangʻich material boʻlib xizmat qilishi mumkin. Uchbu maqolada hissiyot tahlilida foydalaniladigan lugʻat manbalari haqida soʻz boradi.

Kalit soʻzlar: hissiy tahlil, lingvistik taʼminot, lugʻat, hissiy baho, ijobiylik, salbiylik.

Soʻnggi yillarda matnni hissiy tahlil qilishga koʻproq eʼtibor qaratilib, asta-sekin axborot olish, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va boshqa sohalarining tadqiqot nuqtasiga aylandi. Yaratilgan baholash

lugʻatlari baʼzi atributlarga ega oddiy soʻzlar roʻyxati sifatida taqdim etilishi mumkin. Shuningdek, soʻzlarning tonalligini belgilash soʻzlarning maʼnosini hisobga olgan holda amalga oshirilishi mumkin, shunda soʻzning har bir maʼnosi oʻziga xos hissiy(ijobiy, salbiy yoki betaraf) bahosini oladi.

Bundan tashqari, maʼlum bir fan sohasi(siyosat, xizmat koʻrsatish, fond birjasi, iqtisod...)dagi matnlarni baholash uchun boshqa bir fan sohasi matnlaridan foydalanishga bagʻishlangan koʻplab tadqiqotlar mavjud [1:502], [2:3], [3:37], [4:860], [5:53].

Ingliz tili uchun baholash lugʻatlari. Ingliz tilidagi matnlarni fikrlar asosida tahlil qilish juda mashhur va yaxshi oʻrganilgan mavzu hisoblanadi. Ingliz tili uchun koʻplab tasniflash manbalari mavjud. Ingliz tilini baholash lugʻatining eng qadimgi namunasi bu – **General inquirer** boʻlib, u matnlarni avtomatik tahlil qilish uchun ishlab chiqilgan [6:62]. Lugʻatda hissiyot kategoriyalari (ijobiy va salbiy), tonallik kuchi toifasi (kuchli va kuchsiz), hislar toifalari (zavq, ogʻriq, axloqiy baholar) va boshqalar boʻyicha soʻzlar roʻyxati mavjud. Lugʻat emotsional-ekspressivlikni tahlil qilish boʻyicha koʻplab zamonaviy asarlarda qoʻllaniladi [7:315], [8:220], [9:886].

1999-yilda ingliz tili uchun yaratilgan **ANEW** lugʻati [10:129] taxminan 1000 soʻzni 9 balli uchta: zavq-norozilik, hayajon-xotirjamlik, nazorat qiluvchi (avtoritar) — boshqariladigan(itoatkor) shkalalar boʻyicha tasvirlaydi. Hissiy baholash ona tilisi ingliz tili boʻlgan talabalar tomonidan toʻplangan. Har bir soʻz barcha oʻlchovlarda baholanishi kerak. Masalan, **afraid** (qoʻrqish) soʻzi:

- zavq shkalasi boʻyicha oʻrtacha past **2.00 ball** (ozgina zavq),
- hayajonlanish shkalasi boʻyicha yetarlicha yuqori **6.67 ball** (hayajonlanish mavjud)
- nazorat shkalasi boʻyicha nisbatan past (nazorat mavjud) **3.98 ball** oldi.

Ingliz tilidagi baholash lugʻatlaridan yana biri **MPPE** lugʻati bir nechta manbalardan (qoʻlda va avtomatik ravishda ishlab chiqilgan baholash lugʻatlari) tuzilgan va 8000dan ortiq soʻzlarni oʻz ichiga oladi [11:392]. Lugʻatdagi soʻzlar qutblanish belgilari (ijobiy, salbiy yoki neytral), hissiy bahoni ifodalovchi soʻzlar baholovchi tarkibning kuchi (kuchli yoki kuchsiz) asosida joylashtirilgan.

SentiWordNet lugʻati bu WordNet tezaurusidagi sinsetlarni (sinonimlar toʻplamini) avtomatik belgilash natijasida olingan boʻlib, natijada har bir sinset maʼlum bir sinsetdagi soʻzlarning ijobiyligi (P),

salbiyligi (N) va betarafligi (obyektivlik O) ini bildiruvchi uchta raqamga mos keladi [12:395],[13:30].

Wordnet-Affect lugʻati - bu WordNet tezaurus sinsetlarini hissiyot turlari, xarakter xususiyatlari, jismoniy holati, hissiy holati va boshqalar uchun maxsus yorliqlar bilan belgilash orqali ishlab chiqilgan. Bundan tashqari, hissiy boʻyoqdorlikni belgilash amalga oshirilgan, unda toʻrtta maʼno ishlatiladi: ijobiy, salbiy, betaraf va noaniq (masalan: ajablanib).

SenticNet lugʻatida [14:267] soʻzlar va iboralar toʻrt oʻlchovda joylashtirilgan: yoqimli (pleasantness), diqqat (attention), sezgirlik (attention), moyillik (aptitude). Raqamli baholarni olish uchun mualliflar "Emotions Hourglass"da belgilangan baholash soʻzlari va tegishli oʻlchovlardan foydalanganlar [15:1013]. Ushbu lugʻat mualliflari lugʻatda oldin hissiylikka ega boʻlmagan (katta, kichik va boshqalar) sifatlarni oʻz ichiga olgan iboralarga alohida eʼtibor berganlar. SenticNetning soʻnggi versiyasi 30 mingga yaqin soʻzlar va iboralardan tuzilgan.

AFINN lugʻati [16:218] ijtimoiy tarmoqlardagi postlarni tahlil qilish uchun maxsus ishlab chiqilgan boʻlib, haqoratli va jargon soʻzlarni oʻz ichiga oladi. Unda qutblanishning raqamli oʻlchovi -5 (juda salbiy) dan +5 (juda ijobiy) gacha oʻzgarib turadigan 2400 ga yaqin soʻzlar mavjud.

Kanada tadqiqot markazi (**NRC Canada**) tomonidan kraudsorsing orqali, yaʼni oddiy odamlarni soʻroq qilish orqali ishlab chiqilgan va oʻziga xos his-tuygʻular bilan bogʻliq boʻlgan soʻzlar va iboralarni oʻz ichiga oladigan hissiy soʻzlar lugʻatini tuzishgan [17:32]. Hissiy soʻzlar: quvonch, qaygʻu, qoʻrquv, gʻazab, ishonch, nafrat, ajablanib, kutish toifalari boʻyicha amalga oshirilgan.

Shunday qilib, ingliz tili uchun soʻzlarning tonalligi toʻgʻrisidagi maʼlumotlarga ega boʻlgan turli xil lugʻatlar toʻplami mavjud. Maxsus lugʻatlarni qoʻllash hissiyotlarni tahlil qilish uchun turli xil natijalarni beradi. Masalan, Twitter xabarlarini avtomatik hissiy tahlilida qoʻllanilishi mumkin boʻlgan lingvistik taʼminot manbalari mavjud. Shunday qilib, bitta maqsad uchun yaratilgan baholash lugʻatlari tili, qamrovi jihatidan bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi va maʼlum soʻzlar uchun hissiyotlarning hisoblangan baholari bilan ham farq qilishi mumkin.

Rus tili uchun baholovchi lugʻatlar. ProductSentiRus [18:285] lugʻati rus tilidagi mahsulotlar va xizmatlar sohasida baholovchi lugʻatni

avtomatik tarzda ishlab chiqilgan. Bir nechta mavzular: filmlar, kitoblar, o'yinlar, raqamli kameralar va mobil telefonlar bo'yicha sharhlar to'plamidan olingan. Baholash so'zlari ro'yxati uchun turli fan yo'nalishlarida ishlash uchun foydali bo'lgan ro'yxatlarni birlashtirish formulasi eksperimental ravishda tanlangan bo'lib, u barcha fan sohalarida so'zning mavjudligi, har bir fan sohasi ro'yxatidagi so'zning o'rnini va ehtimolini hisobga oladi. Lug'at 5000 ta so'zdan iborat ro'yxat sifatida taqdim etilgan bo'lib, ular ijobiy yoki salbiy his-tuyg'ularni ko'rsatmasdan, ularni baholashning raqamli ifodalari keltirilgan. Ro'yxatning birinchi 1000 so'zidagi taxminiy so'zlarning aniqligi 91% dan ortiq.

RuSentiLex lug'ati tuzilishiga ko'ra so'zlar va iboralarning alifbo tartibida joylangan ro'yxatidir. U ruscha so'zlarning quyidagi turlarini o'z ichiga oladi, ularning qutbliligi emotsional-ekspressivlik ma'nolari bilan bog'liq:

- rus adabiy tilining kamida bitta ma'nosi baholovchi tarkibiy qismga ega bo'lgan so'zlar (iboralar), ya'ni bu ma'nodagi so'z muhokama qilinayotgan obyektga munosabatni aniq ifodalaydi (a'lo yoki afsus);

- muallifning baholovchi munosabatini bildirmaydigan, balki ijobiy yoki salbiy ma'noga ega bo'lgan so'zlar (iboralar). Masalan: ishsizlik, terrorizm, kasallik va boshqalar;

- Twitterdagi jargon va haqorat so'zlar.

RuSentiLexda tasvirlangan barcha leksik birliklar va ularning ma'nolari uch nuqtayi nazardan ko'rib chiqiladi:

- birinchidan, so'zning hissiy bahosi ko'rsatiladi: ijobiy, salbiy yoki betaraf.

- ikkinchidan, hissiy bahoning manbasi: to'g'ridan-to'g'ri ifodalangan baholash yoki matndan kelib chiqadigan konnotativ ma'nosi.

- uchinchidan, polisemantik so'zning ma'nolari o'rtasidagi hissiy farqlar ko'rsatilgan. Agar polisemantik so'zning barcha ma'nolari bir xil his-tuyg'u bahosini ifodalasa, umumiy bitta hissiy baho ko'rsatiladi. Agar so'z turli jumla tarkibida turli xil hissiy xususiyatlarga ega bo'lsa, unda har bir ma'noning xususiyatlari tavsiflanadi.

Qiymatlarni aniqlash uchun rus tilidagi RuTes tezaurusi tushunchalariga havola qilinadi. RusentiLex lug'atini tayyorlashda rus tilida tezaurusda qayd etilgan barcha ma'nolarida bir xil ohangga ega bo'lgan ko'plab polisemantik so'zlar mavjudligi aniqlangan. Shuning

uchun bunday ko'p ma'noli so'zlar ma'nosiga ko'ra batafsil tavsiflanmaydi, ular so'zning umumiy ohangini bildiradi.

RuSentiLex lug'ati MPQA lug'ati formatiga o'xshash oddiy matn formatida saqlanadi. Lug'atga kiritiluvchi so'zlar avtomatik ravishda chiqarildi. Keyinchalik, tilshunoslar zamonaviy axborot matnlarida har bir so'zning qo'llanilishini tahlil qildilar. Yangilik matnlari zamonaviy rus tilida so'zlashuvchi odamlarning maksimal auditoriyasiga qaratilganligi va shuning uchun o'rtacha hisobda zamonaviy rus tilining me'yorlarini aniqlash uchun tanlangan.

Linis-Crowd lug'ati ijtimoiy tarmoqlardagi matnlarning hissiyotlarini tahlil qilish uchun ishlab chiqilgan [19:31], [20:211]. Avval lug'at uchun nomzod so'zlar bir nechta manbalardan to'plangan, jumladan:

- ijtimoiy tarmoqlar matnlarida ishlatiladigan rus tilining eng keng tarqalgan sifatlari,
- qo'shimchalardan yasalgan sifatlar,
- ProductSentiRus lug'ati undan ijtimoiy tarmoqlardagi xabarlarini tahlil qilish uchun mos so'zlar tanlangan.

Keyinchalik, to'plangan so'zlarning hissiy ohangi kontekstli baholash asosida amalga oshiriladi, shuningdek, kraudsorsing usulidan foydalangan holda ular ishlatilgan matnlar shkala -2 (kuchli salbiy) dan +2 (kuchli ijobiy)da baholandi. Turli belgilarning ballari o'rtacha baholandi.

Shunday qilib, ingliz, fransuz, ispan, hind, xitoy, rus, turk kabi tillardagi boy resurslarning mavjudligi o'zbek tili uchun lingvistik ta'minot ishlab chiqish va turli tillarda bajarilgan ishlarni o'rganish bo'yicha qilinadigan tadqiqotlarni sezilarli darajada rag'batlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jacksi K., Dimililer N., Zeebaree S. R. M. A survey of exploratory search systems based on LOD resources // Proceedings of the 5th International Conference on Computing and Informatics, ICOCI 2015. — School of Computing, Universiti Utara Malaysia, 2015. — Pp. 501–509.

2. La Rosa M., Fiannaca A., Rizzo R., Urso A. Probabilistic topic modeling for the analysis and classification of genomic sequences // BMC Bioinformatics. — 2015. — Vol. 16, no. Suppl 6. — P. S2.

3. Riedl M., Biemann C. TopicTiling: A text segmentation algorithm based on LDA // Proceedings of ACL 2012 Student Research

Workshop. — ACL '12. — Stroudsburg, PA, USA: Association for Computational Linguistics, 2012. — Pp. 37–42.

4. Hoffman M. D., Blei D. M., Bach F. R. Online learning for latent Dirichlet allocation // NIPS. — Curran Associates, Inc., 2010. — Pp. 856–864.

5. Hofmann T. Probabilistic latent semantic indexing // Proceedings of the 22nd annual international ACM SIGIR conference on Research and development in information retrieval. — New York, NY, USA: ACM, 1999. — Pp. 50–57.

6. Shivashankar S., Srivathsan S., Ravindran B., Tendulkar A. V. Multi-view methods for protein structure comparison using latent dirichlet allocation. // Bioinformatics [ISMB/ECCB]. — 2011. — Vol. 27, no. 13. — Pp. 61–68.

7. Vorontsov K. V., Potapenko A. A. Additive regularization of topic models // Machine Learning, Special Issue on Data Analysis and Intelligent Optimization with Applications. — 2015. — Vol. 101, no. 1. — Pp. 303–323.

8. Newman D., Noh Y., Talley E., Karimi S., Baldwin T. Evaluating topic models for digital libraries // Proceedings of the 10th annual Joint Conference on Digital libraries. — JCDL '10. — New York, NY, USA: ACM, 2010. — Pp. 215–224.

9. Lee S. S., Chung T., McLeod D. Dynamic item recommendation by topic modeling for social networks // Information Technology: New Generations (ITNG), 2011 Eighth International Conference on. — IEEE, 2011. — Pp. 884–889.

10. Blei D. M., Jordan M. I. Modeling annotated data // Proceedings of the 26th Annual International ACM SIGIR Conference on Research and Development in Informaion Retrieval. — New York, NY, USA: ACM, 2003. — Pp. 127–134. [26] Blei D. M., Ng A. Y., Jordan M. I. Latent Dirichlet allocation // Journal of Machine Learning Research. — 2003. — Vol. 3. — Pp. 993–1022.

11. Chuang J., Gupta S., Manning C., Heer J. Topic model diagnostics: Assessing domain relevance via topical alignment // Proceedings of the 30th International Conference on Machine Learning (ICML-13) / Ed. by S. Dasgupta, D. Mcallester. — Vol. 28. — JMLR Workshop and Conference Proceedings, 2013. — Pp. 612–620.

12. Apishev M., Koltcov S., Koltsova O., Nikolenko S., Vorontsov K. Mining ethnic content online with additively regularized topic models // Computacion y Sistemas. — 2016. — Vol. 20, no. 3. — P. 387–403.

13. Dempster A. P., Laird N. M., Rubin D. B. Maximum likelihood from incomplete data via the EM algorithm // J. of the Royal Statistical Society, Series B. — 1977. — no. 34. — Pp. 1–38.
14. Bodrunova S., Koltsov S., Koltsova O., Nikolenko S. I., Shimorina A. Interval semisupervised LDA: Classifying needles in a haystack // MICAI (1) / Ed. by F. C. Espinoza, A. F. Gelbukh, M. Gonzalez-Mendoza. — Vol. 8265 of Lecture Notes in Computer Science. — Springer, 2013. — Pp. 265–274.
15. Blei D. M., Ng A. Y., Jordan M. I. Latent Dirichlet allocation // Journal of Machine Learning Research. — 2003. — Vol. 3. — Pp. 993–1022.
16. Newman D., Noh Y., Talley E., Karimi S., Baldwin T. Evaluating topic models for digital libraries // Proceedings of the 10th annual Joint Conference on Digital libraries. — JCDL '10. — New York, NY, USA: ACM, 2010. — Pp. 215–224.
17. Mohammad SM, Turney PD. Emotions evoked by common words and phrases: using mechanical turk to create an emotion lexicon. Paper presented at: Proceedings of the Proceedings of the NAACL HLT 2010; 2010:26-34; Association for Computational Linguistics.
18. Chang J., Gerrish S., Wang C., Boyd-Graber J. L., Blei D. M. Reading tea leaves: How humans interpret topic models // Neural Information Processing Systems (NIPS). — 2009. — Pp. 288–296.
19. Агеев М. С., Добров Б. В., Лукашевич Н. В. Автоматическая рубрикация текстов: методы и проблемы // Учёные записки Казанского государственного университета. Серия Физико-математические науки. — 2008. — Т. 150, № 4. — С. 25–40.
20. Jagarlamudi J., Daum'е III H., Udupa R. Incorporating lexical priors into topic models // Proceedings of the 13th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics. — EACL'12. — Stroudsburg, PA, USA: Association for Computational Linguistics, 2012. — Pp. 204–213.

Sport-sogʻlomlashtirish bilan bogʻliq ayrim nomlar haqida mulohazalar

Sidiqov Jahongir,

Andijon davlat chet tillar

instituti katta oʻqituvchi

Soflroʻtpshk1707@ mail.ru

+99890-542-17-07

Annotatsiya. Maqolada sport-sogʻlomlashtirish bilan bogʻliq nomlar, ularning mavzuiy guruhlari, oʻzlashish qonuniyatlari, maʼnolari haqida soʻz yuritilgan.

Kalit soʻzlar: soʻz, termin, atama, sport-sogʻlomlashtirish atamalari, oʻzlashma soʻz, leksik-semantik guruh.

Mustaqillik yillarida aholining sogʻlom turmush tarzi va sport sohasiga jahon talablari asosida eʼtibor berila boshlandi. Oʻzbek sportining dunyoga chiqishi ortidan sport bilan bogʻliq terminologik qatlam yangi sifat bosqichiga koʻtarildi, tilimizga libero, pleymeyker, travers, karrilero, boks-tu-boks, trekvartista, patli koptok, volan, bobsley, fristayl, bodibilding, vaterpolo, baydarka, kanoe kabi son-sanoqsiz xorijiy terminlar kirib keldi. Mazkur terminlarning har biri asos tilda oʻz maʼnosiga ega va oʻzbek tiliga shu maʼnosi bilan oʻzlashdi. Masalan, armrestling [inglizcha arm – qoʻl, restling – kurash] – qoʻl bilan kurashish maʼnosini beradi. Uning turlari sanalgan ristrestling – tik turgan holda qoʻl bilan kurashish, xendrestling yotgan holda qoʻl bilan kurashish maʼnolarini bildiradi [1].

Yoki “tentpegging” (tentpegging) atamasini olaylik U inglizcha tent + peg – chodir + qoziq (belgi) soʻzlaridan olingan boʻlib, ot sport turi nomini anglatadi [2].

Eʼtiborlisi sohaga oid lingvistik tadqiqotlar yuzaga keldi [3] va ularda ichki imkoniyat asosida yasalgan terminlariga katta oʻrin qaratildi. “Oʻrtaga”, “taʼzim”, “kurash”, “halol”, “yonbosh”, “chala”, “dakki”, “tanbeh”, “gʻirrom”, “bekor”, “teng”, “toʻxta”, “vaqt” atamalarining tilimizda va chet tillarda qoʻllanila boshlashi haqida yangi tadqiqotlar yuzaga keldi. Lekin, shunga qaramasdan sport inshootlariga nom qoʻyishda koʻplab kamchiliklar kuzatiladi. Tadqiqotga Andijon viloyatidagi 31 ta sport-sogʻlomlashtirish maskanlari nomi kiritildi, ulardan 6 tasi oʻzbekcha, 19 tasi ruscha-baynalmilal, 6 tasi aralash nomlar sanaladi. Ularni quyidagi leksik-semantik guruhlariga ajratish mumkin.

a) sport komplekslari nomi: “Bobur arena”, “Sog‘lom avlod” sport kompleksi, Qo‘l jangi markazi, Qilichbozlik kompleksi, Hasanboy ota sport kompleksi va h.k.;

b) sport zallari nomi: Yoshlar sport saroyi, shaxmat-shashka saroyi; “Ice Rink” va h.k.;

v) stadion (o‘yingoh) nomlari: “Yoshlik”, “Navro‘z”, “Xalqlar do‘stligi”, “Shedevr”, “Shaydo”, “Savay”, “Arena Komron 777”, “Futbol arena”, “Ges arena” va h.k.;

g) sport klublari nomi: “Sherzod”, “Barkamol avlod”, “Roller klub”, “Maxsus og‘ir atletika zali” va h.k.;

d) suzish havzalari nomi: Delfin, Bogi Eram; Marvarid va h.k.;

e) fitnes klublar nomi: Elit, Fride fitness, Fitness+5, Pulse fitness, Hard gum and fitness, Women fitness, Hulk va h.k.;

f) aralash sport maskanlari (sport klublari, mashq o‘tkazish zallari, fitnes klublar) nomi: Boss gum, Life gum, Massa, Fride, Fit max, Miss fitness, Alpomish fitness, Texnogum, Bad Boy va h.k.;

Sport-sog‘lomlashtirish terminlari ichida Roller klub, Hulk; Boss gum, Life gum, Massa, Fride, Fit max, Miss fitness, Texnogum, Bad Boy kabi nomlar chet tillardan olingan va xorijga taqlid qilish, ularga ko‘r-ko‘rona ergashish holatlari ko‘zga tashlanadi. Masalan, Hulk fitnes klub nomi amerikalik Marvel Komiks tomonidan o‘ylab topilgan, ko‘plab badiiy filmlar, multfilmlarning super qahramoni, ijtimoiy tarmoqlarda keng targ‘ib qilinadigan qudratli kuch egasi Xalk (Hulk) [4] nomidan olingan bo‘lib, u milliylikimizni, qadriyatlarimizni ifodalay olmaydi.

Ularning o‘rniga Alpomish, Pahlavon, Bahodir, Polvon, Jasurlar, Chaqqon, Chinor kabi nomlarni qo‘yish mumkin.

Alpomish va Xalk (Hulk) nomlarining qiyosiy jadvali

(1-rasmga qarang).

T.b.№	Sifatlari	Alpomish	Xalk (Hulk)
1	Milliy qahramon	+	-
2	Super qahramon	-	+
3	Tarixiy shaxs	+	-
4	To‘qima	-	+
5	Kuchli	+	+
6	Badiiy filmlar personaji	+	+
7	Multfilmlar qahramoni	-	+

8	Ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan	-	+
9	Rangi (yashil)	-	+
10	Ayol sherikga ega	-	+

Bad Boy fitnes klub nomi ham qadriyatlarimizga sira mos kelmaydi. Bu nom tarjima qilinganda, “Yomon bola” degan ma’noni bildiradi [5]. Uning ko‘rinishi ko‘chada yuradigan, bezori bolalarga o‘xshaydi (2-rasmga qarang).

Fitnes klubga nom qo‘yayotgan mutasaddilar buni e’tiborga olishmagan. Uning o‘rniga Botir bola, Kichkina pahlavon, Jasur yigit, Epchil bola kabi nomlarni qo‘yish maqsadga muvofiq.

1-rasm. ALPOMISH VA XALK (HULK) TASVIRI

2-rasm. BAD BOY (YOMON BOLA) TASVIRLARI

Sport-sog‘lomlashtiroish bilan bog‘liq nomlar nominatsiyasi murakkab jarayon. Ularning qiyosiy-statistik tahlillari bizga soha terminologiyasining ochilmagan jihatlari haqida yangi ma’lumotlarni berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://otherreferats.allbest.ru>.
2. <https://sputniknews-uz.co>.
3. Boboyorov M. H. Mustaqillik davri sport atamalarining shakllanishi: Filol. fan. nomz. diss. avtoref. – Samarqand, 2009. – 27 b.; Sarimsokov X.A. Ingliz va o‘zbek tillarida sport terminlarining chog‘ishtirma tadqiqi: Filol. fan. b. falsafa d-ri (PhD) ... diss. avtoref.

– Toshkent, 2020. – 50 b.; Kuldashova N.B. Fransuz va o‘zbek tillarida sport terminologiyasining milliy-madaniy xususiyatlari: Filol. fan. b. falsafa d-ri (PhD) ... diss. avtoref. – Samarqand, 2020. – 56 b.; Shokirova M. N. O‘zbek tilidagi “sport” sememali birliklarning struktur-semantik tadqiqi: Filol. fan. b. falsafa d-ri (PhD) ... diss. avtoref. – Toshkent, 2020. – 56 b.

4. <https://uz.wikipedia.org>.

5. <https://translate.yandex.uz>.

Astronomiya sohasiga oid bir va ko‘p ma’noli terminlarning tavsifi

Baxtiyarova Fotimaxon,

Alfraganus University

nodavlat ta’lim tashkiloti o‘qituvchisi

fbaxtiyarova83@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada astronomiya sohasiga oid terminlarning bir va ko‘p ma’nolilik xususiyatlari tahlil qilinib, ularda uchraydigan muammolar va ularning yechimi isloh etilgan. Astronomiya sohasiga oid terminlarni aniqlashda so‘zning semantik tuzilishi, undagi bir va ko‘p ma’nolilik muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u turli xil ma’nolarni birlashtiradigan ko‘p qirrali hodisa hisoblanadi. Maqolada shu kabi hodisalarning xususitlari astronomiya sohasiga oid bir va ko‘p ma’noli terminlar misolida yoritilgan, shuningdek, tilshunoslikda bu terminlarning til birligi sifatida qaralishi asoslangan. Tadqiqot jarayonida tavsifiy, tasnifiy va leksiko-ststistik metodidan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: termin, terminosistema, terminlarda bir ma’nolilik, ko‘p ma’noli terminlar, termin tizim, monosemantik birlik, polisemantik birlik.

Kirish. Astronomiya sohasi fan-texnikaning eng rivojlanayotgan sohalaridan biri bo‘lib, ushbu sohaning qaytadan isloh etilishi bugun har qachongidan ham muhimroqdir. O‘zbek tilining izohli lug‘atida berilgan astronomiya sohasiga oid terminlarni semantik jihatdan tadqiq etish va ularning muammoli jihatlarini o‘rganishning dolzarbligi vatanimiz va xorijiy kompaniyalar o‘rtasidagi hamkorlikning yanada kengayishi va buning natijasida ushbu sohadagi hamkorlik hajmining oshishi bilan bog‘liq. Tadqiqotlar kartotekasidan ko‘rish mumkinki, keyingi o‘n yillikda ilmiy-texnik terminlar tadqiqi bilan bir qatorda astranomiya sohasiga oid terminlarning tavsifi va tahlili masalalari lingvistika

sohasida olib borilayotgan ilmiy izlanishlarning yetakchi yoʻnalishlari qatoridan oʻrin egalladi. Mazkur soha terminologiyasi masalalariga boʻlgan qiziqish terminologiya va uning standartlashtirish sohasidagi turli yoʻnalishlariga boʻlgan ehtiyojning ortib borayotganligi bilan izohlanadi. Astronomiya sohasiga oid terminlarni tartibga solish jarayoni koʻp jihatdan til va maxsus-ilmiy sohalar oʻrtasidagi nomuvofiqlikni, shuningdek, maxsus-kasbiy faoliyatda uchraydigan ayrim noqulayliklarni bartaraf etish orqali soha rivojining muvaffaqiyati uchun ahamiyatli. Oʻsib kelayotgan sohalardan sanaladigan astronomiyaga oid terminologiyaning tilshunoslik nuqtai nazaridan oʻrganilishi, ayniqsa, butun dunyo miqyosida oʻzining dolzarbligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Dunyo tilshunosligida shu vaqtga qadar tyerminologiyaga oid talaygina tadqiqotlar yaratilgan boʻlsa-da, ularning qisqa va aniq maʼnoviy taʼrifi borasida yakdil xulosa berilmagan. Shunday boʻlsa-da, terminlar taʼrifiga oid nazariyalarni umumlashtirgan holda ushbu atama ostida har qanday bilim sohasidagi maxsus tushuncha, hodisa yoki obʼyekt bilan bogʻliq boʻlgan aniq va qisqa soʻz yoki ibora mavjud ekanligi ayon. Terminologik til birliklarining eng muhim xususiyatlari, birinchi navbatda, maʼlum ilmiy tushuncha, aniqlik va izchillik bilan bogʻliqdir. Tilshunos olim Superanskaya “termin” tushunchasiga haqli ravishda shunday taʼrif beradi: “Termin-bu soʻz (yoki ibora), uning til belgisi fan va texnikaning ushbu sohasi tizimida tegishli tushuncha bilan bogʻlangan”[1:248].

Maʼlumki, astronomiya sohasiga oid terminosistemaning asosiy vazifalaridan biri, joriy lugʻatlarda mavjud boʻlgan maxsus astronomiyaga oid terminlarning yangicha talqinlarini yaratishdan iborat. Astronomiyaga oid terminlarni aniqlashda leksemaning semantik tuzilishi muhim ahamiyatga ega: bitta maʼno ifodalash, sinonimlardan mutlaq xoli, aniqlikka va chegaralangan maʼnoga ega, uslubiy betaraflik, loʻndalik xususiyatiga ega boʻlishi kabilardan iborat. Biroq olib borilgan tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, mavjud terminologiyalarda bu kabi kompleks talablarni joriy etishning imkoni yoʻq. Garchi, sanab oʻtilgan talablar “ideal” terminlargagina xos boʻlsada, aslida, haqiqiy terminologik birliklar sinonimlik va omonimlik xususiyatlariga ega, shuningdek, koʻp maʼnoli va bir necha komponentdan iborat terminlar ham mavjud. Bu haqda dunyo tilshunos olimlarining fikrlari ham turlicha. Ayrim tilshunoslar turli tillarda polisemiya hodisasining dinamikasi bir qator lingvistik va ekstralingvistik omillarga asoslanib,

jamiyatning rivojlanish jarayoni, nafaqat yangi soʻzlarni yasashda, balki mavjud boʻlgan terminlarga yangi maʼno qoʻshishda muhim ekanligini taʼkidlasalar [2:265], ayrimlari terminning faqat bitta maʼnoga ega ekanligi xususida fikr yuritgan[3:145]. Biz tilshunos olim Proshinaning fikrini quvvatlagan holda aytishimiz mumkinki, terminologiyada qoʻllanilgan termin faqatgina maʼlum bir sohaga oid boʻlgan maʼnoni anglatadi. Yaʼni terminlarda zarur hisoblangan anqlik xususiyati uning maʼno koʻlamining umumisteʼmol leksemalar maʼno koʻlamiga nisbatan tor boʻlishiga olib keladi. G.O.Vinokurning fikricha, termin ham mohiyatan soʻz hisoblanadi, faqat u soʻzning alohida turi [4:3-54].

V.P.Danilenko terminni umumisteʼmoldagi soʻzlardan farqlovchi quyidagi belgilarni sanab oʻtadi:

1) termin – umumadabiy tilning maxsus, funksional koʻrinishi, yaʼni ilm-fan tilidagi til birligi (soʻz va soʻz birikmasi);

2) termin – maxsus obyekt yoki tushunchaning nomi;

3) termin muayyan definisiyaga ega boʻlishi zarur, zero definisiya yordamida tegishli tushuncha mazmunini aniqroq aks ettirish; terminning bir tushunchani ikkinchisidan farqlash imkonini beruvchi, ayni paytda muayyan tushunchani tegishli, aniq bir tasnifiy qatorga qoʻyuvchi farqlovchi belgilardan ajratish mumkin boʻladi [5:90]. Yuqoridagi taʼriflardan koʻrinadiki, termin muayyan soha, ilm-fan yoki oʻzaro aloqador sohalar doirasida bir maʼnoli boʻladi. Bu esa oʻz oʻrnida tilshunoslikda terminlarning monosemantikligi haqidagi qarashlarni taʼkidlaydi. Zero, aynan terminlar bir maʼnoli ekanligi bilan soʻzlardan farq qiladi [6:59].

Terminning bir maʼnoliligi haqidagi nazariyalarda ham koʻp maʼnoli terminlarga oid nazariyalardagi kabi bir qancha tafovutlar mavjud. Bir guruh oʻzbek tilshunos olimlari bir maʼnolilik faqat kontekstda namoyon boʻlishini, yaʼni leksik birlik har qanday matnda aynan bir tushunchani ifodalab, matn ichidagina bir maʼnoli boʻlishini taʼkidlasalar[7:124], ayrimlari biror soʻzning termin boʻlishi uchun uning qoʻllanish doirasi cheklanishi shart emasligi, biror soha doirasidagina terminlik kasb etishi qatʼiy talab emasligini taʼkidlagan holda uning maʼnosi cheklanishi shartligini qayd etishadi, yaʼni muayyan tushunchaning aniq va barqaror ifodasi boʻlgan soʻz va soʻz birikmalari termin boʻlavermasligi toʻgʻrisida fikrlarini bayon etadi[8:68]. Maʼlumki, terminning monosemantik xususiyati muayyan soha terminosistemasida namoyon boʻladi. Ushbu terminologik tizim doirasidagina bir maʼnolilik kasb etadi. Aloqador soha

terminosistemasiga o'tganda esa monosemantik xususiyatini yo'qotadi. Aytish mumkinki, terminlar belgilangan shartlarga muvofiq termin vazifasini bajaradi, ya'ni muayyan bir soha doirasida leksik birlik yoki birikma mazmuni termin sifatida shakllanadi. Kundalik ishchi so'zlar singari muloqot vositasining birligi hisoblanadigan terminlar ma'lum soha yoki tarmoq doirasida "o'z vazifasi"ga kirishadi ya'ni, termin bitta terminosistema sohasida bitta mazmunda qo'llanadi hamda ushbu monosemantiklik asosida terminlik maqomini egallaydi.

Til tafakkur oynasi. Ya'ni inson tafakkurining o'sib borishi, bilim darajasining ortib borishi, uning olamni turli jihatdan kashf etishiga sabab bo'ladi va natijada so'zlarning turli qirralari asosida o'zlashtirilishi, ma'nolari kengayib, ko'payib borishiga sabab bo'ladi. Buning natijasida bitta leksema birdan ortiq ma'no ifodalay boshlaydi.

Ko'p ma'nolilik leksik ma'nolarning hosil bo'lishi natijasida yuzaga keladigan hodisa. Leksik ma'nolar ma'no ko'chishi natijasida ham hosil bo'ladi. O'zbek tilida esa ma'no ko'chishining bir qancha turi mavjud, bular: metafora, metonimiya, sinekdoxa hamda vazifadoshlik. Umumiste'moldagi so'zlar o'xshatish, xoslash, materialga ko'ra nomlash, nisbat berish, o'rniga, tashqi shakl va holati hamda ovozga ko'ra nomlash tamoyillariga asosan terminologik ma'no kasb etadi.

O'zbek tilining terminologiyasida o'zlashma leksemalar termin sifatida faol. Bu vaziyat boshqa sohalar qatori astronomiya sohasiga ham taalluqli. O'zbek tilining (2 tomli va 5 jildli, 6 jildli) izohli lug'atida berilgan astronomiya sohasiga oid terminlar tahlilida ko'radigan bo'lsak, quyidagi terminlar bir ma'noli leksema sifatida berilgan:

5,6 jildlida: 127 ta: *aviakompaniya, aviakompas, avialiniya, aviamodelchi, aviamodelchilik, aviamodel, aviapochta, aviasalon, aviator, aviatrassa, aviapilot, apogey, astro, asteroidlar, astrobiologiya, astrolyabiya, astrobotanika, astrolog, astrologiya, astronavi, astronaviatika, astronom, astronomiya, astrofizika, atmosfera, Atorud(Utorud-Merkuriy), aerovokzal, aerodrom, aeroklub, aeroplan, aeroport, aerostat, aerasiomka, aerofotosiomka, aeroflot, vertalyot, galaktik, galaktika, gamma-astronomiya, gelio, geliofizika, geliosentrik, giperfazo, gorizont, gorizontali, goroskop, gondol...*;

2 tomlida: *aviabaza, aviazavod, avialiniya, aviamodelizm, aviamodelchi, aviamodel, avianos, aviapochta, aviarazvedka, aviator, aviatransport, angar, aneroid, Atorud, astrobotanika, astrolog, astrologiya, astrolyabiya, astronavi, astronaviatika, astronom, astronomiya, astrofizika, atmosfera, aerovokzal, aerodrom, aeroklub,*

aeromexanika, aeronavigatsiya, aeroplan, aeroport, aerostat, aerostatika, aerosyomka, aeroflot, aerofotosyomka, apogey, vertolyot, galaktika, gorizont, zodiak, Zuhra(Kayvon, Saturn), Karvonqush, koinot, kometa, kosmogoniya, kosmodrom, kosmonavt, kosmonavtika (astronavtika), kosmos, Mars (Mirrix, Baxrom), meteor, meteorit, meteorolog, meteorologiya....

Ushbu bir ma'noli terminlarning o'zlashganlik miqdoriga ko'ra ulushiga qaralsa, 5,6 jildlida va 2 tomlida sof milliy til so'zlarining (va tilga arab-fors tillaridan muqim o'zlashgan birliklarning) bir ma'noli termin sifatida berilishi

– 11, 4 % (16ta); – 9,4 % (10 ta);

– o'zlashma so'zlarning ulushi – 88, 5 % (124ta); – 90, 5% (96 ta);

– o'zlashma hamda milliy so'zning juftlashishi natijasida hosil qilingan termin – 0,7 % (1ta); – 0,7 % (1ta).

Izohli lug'atdagi ko'p ma'noli astronomiyaga oid terminlar *ko'p ma'noli bo'lsa, barcha yoki Itadan ortiq ma'nosi astronomiyaga oid bo'lgan terminlar* va *ko'p ma'noli so'z bo'lsa, faqat bir ma'nosi astronomiyaga oid bo'lgan terminlar* tartibida tahlilga tortildi. Biz maqolamizda yuqoridagilarni umumiyashtirib ko'p ma'noli astronomiyaga oid terminlar sifatida taqdim etdik:

– 5,6 jildlida: 31 ta: *Asad, Aqrab, Dalv, Javzo, Jady(i), Mezon, Oy, oktant, Yil, QavsII, planetalararo, planetologiya, Hamal, Hut, Savr, Saraton, Sunbula, azimut, aberratsiya, BurgutI, Venera, Yer, Zuhra, yulduz, yo'ldosh, KitI, Cho'lpon, Sayyora, Surayyo, Hulkar, tumanlik.*

– 2 tomlida: 28 ta: *Asad, Aqrab, Dalv, Javzo, Jady(i), Yil, Mezon, Oy, Savr, Saraton, Sunbula, planetalararo, planetologiya, QavsII, Hamal, Hut, azimut, aberratsiya, Yer, yo'ldosh, Cho'lpon, Zuhra, Venera, yulduz, Sayyora, Surayyo, Hulkar, tumanlik.*

O'zbek tilining izohli lug'ati(5, 6 jildli va 2 tomli)da berilgan astronomiya sohasiga oid ko'p ma'noli terminlarning tahlili esa quyidagi natijalarni berdi:

– sof milliy til so'zlarining (va tilga arab-fors tillaridan muqim o'zlashgan birliklarning) ko'p ma'noli termin sifatida berilishi–77,3% (37 ta); –65, 9% (29 a);

– o'zlashma so'zlarning ulushi –20,8 % (10 ta); – 25 % (11 ta);

– o'zlashma hamda milliy so'zning juftlashishi natijasida hosil qilingan termin – Yo'q; – 4,5 % (2ta).

Xulosa. Maqolada qayd etilganidek, astronomiyaga oid terminlarning tadqiqi tilshunoslikning rivojlanayotgan yangi sohasidir, shuning uchun ham bu sohada yangidan-yangi va keng-ko‘lamli tadqiqotlar juda muhim. Ilmiy taraqqiyot, axborotning ochiqligi, madaniyatlararo aloqalarning rivojlanishi mazkur soha taraqqiyotining yanada yuksalishini ta’minlaydi. Bu esa lug‘atlarni qayta tuzishda astronomiyaga oid terminlarning mukammal tarzda kiritilishini, shu bilan bir qatorda keyingi nazariy tahlil va amaliy tadqiqotlarning izchil olib borilishini talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Суперанская А. В. Общая терминология: вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – 6-е изд. – М.: Либроком, 2012. – 248 с.
2. Прошина З.Г. Теория перевода (с английского языка на русский и с русского языка на английский): Уч. на англ. яз. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2008. – 265 с.
3. Кузькин Н.П. к вопросу о сущности термина Вестник ЛГУ, №20. Серия истории, языка и литературы. Вып.4. – Л., 1962. – С. 145.
4. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ. Т.5. Сборник статей по языковедению. – М., 1939. – С. 3.
5. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М., 1977. – С. 90.
6. Сафаров Ш.С., Саиткулов Х.С. Теория и практика терминологической номинации. Учебное пособие. – Самарканд: СамГУ, 1986. – С.59.
7. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б.124.
8. Маматов Н. Термин ва унинг таърифи ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1977. 1-сон, – Б.68. www. Med

Soha lugʻatlari va axborot terminologiyasi masalalari xususida

Qoʻldosheva Nazokat,

Navoiy davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya. Lugʻat va lugʻatchilik tarixi, lugʻat turlari, axborot terminlari va ularni lugʻatlarga ifodalanishi haqida maʼlumot berilgan.

Kalit soʻzlar: lugʻat, axborot, termin, tarmoq, axborot tahdidi, axborot taʼminoti

Tilimizdagi jamiki soʻzlar, ularning tarixi, imlosi kabi masalalar bilan lugʻatshunoslik shugʻullanadi. Lugʻatlar bir qator ijtimoiy vazifalarni bajaradi: muayyan voqea-hodisa haqida oʻquvchiga maʼlumot beradi; uni oʻz ona tilidagi va oʻzga tillardagi soʻzlar bilan tanishtiradi; tilni, uning lugʻat tarkibini takomillashtirish, meʼyorlashtirish va tartibga solishga yordam beradi. Oʻzbek lugʻatshunoslik tarixi Mahmud Qoshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” (“Turkiy soʻzlar devoni”, XI asr) asari bilan boshlanadi. Mahmud Zamaxshariyning “Asos ul-balogʻa asari hamda “Muqaddimat ul-adab” (“Adab ilmi muqaddimasi”, XII asr) deb nomlangan toʻrt tilli (arab, fors, oʻzbek, moʻgʻul) lugʻatlarini, XIII asrda esa “At-tuhfatuz-zakiyati fil-lugʻatit-turkiya”, (muallifning ismi maʼlum emas) XV asrdan keyingi davrda Alisher Navoiy asarlari tili va eski oʻzbek tili bilan bogʻliq bir qancha lugʻatlarni namuna qilishimiz mumkin. Tole Hiraviyning “Badoye ul-lugʻat (XV asr) nomli chigʻatoy-forscha lugʻati, usmonli turk tilida “Abushqa” nomi bilan mashhur boʻlgan chigʻatoy-turkcha izohli lugʻati (XVI asr), Muhammad Yoqub Chingizning “Kelurnoma” deb nomlangan oʻzbekcha-forscha lugʻati (XVII asr), Muhammad Rizo Xoksoning Muntaxab ul-lugʻot nomli arabcha-forscha-turkiycha izohli lugʻati (XVIII asr), Mirzo Mahdiyning “Sangloh” nomli chigʻatoy-forscha lugʻati (XVIII asr), Sulaymon Buxoriyning “Lugʻati chigʻatoy va turki usmoniy” (XIX asr) kabilar ham shular jumlasidandir.

XIX asrning 2-yarmidan yangicha yoʻnalaishdagi ruscha-oʻzbekcha, oʻzbekcha-ruscha va umumiy turkiy tillar leksikasini ifodalovchi lugʻatlar paydo boʻla boshhladi. L.Z.Budagovning 2 jildli “Сравнительный словарь-тюречно-татарский наречий” (“Turkiy lahjalarning qiyosiy lugʻati” 1869-1971-yillar), V.V.Radlovning 4 jildli “Опыт словаря тюркский наречий” (“Turkiy lahjalar lugʻati tajribasi” 1893-1911-yillar).

O'zbek lug'atchiligi tarixida XX asr alohida o'rin tutadi. Bu vaqtda ko'plab terminologik lug'atlar, o'quv va imlo lug'atlari, ikki va uch tilli lug'atlar yaratila boshladi. Ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha- ruscha, shuningdek, o'zbek tilini boshqa yevropa va xorijiy tillari bilan qiyoslab o'rganishga mo'ljallangan lug'atlar alohida o'rin tutdi. Ularning eng muhimlari sifatida Y.D.Polivanovning "Qisqacha ruscha-o'zbekcha lug'ati" (1926-yil), Ashurali Zohiriyning 2 jildli "Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'ati"ni (1927-1928-yillar) eslatib o'tish kifoya.

Lug'atlar asosan ikki turga:

- 1) ensiklopedik lug'atlar;
- 2) lingvistik (filologik) lug'atlarga ajratiladi.

Ensiklopedik lug'at so'zlarning o'zini emas, balki ular orqali bildirilgan predmet va tushunchalarni izohlaydi, tushuntiradi. Lingvistik lug'atlar til birligi hisoblangan so'zning ma'nolarini, turli lisoniy xususiyatlarini ochib beradi.

Lingvistik lug'atlar leksikografik tavsif mazmuni, vazifasi jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi.

T/r	Lug'at turlari	
1	Izohli lug'at	So'zlarning ma'nolari, qo'llanish sohasi va darajasi, fonetik va grammatik xususiyatlarini ko'rsatib beruvchi lug'at.
2	Xorijiy so'zlar lug'ati	Muayyan tilga o'zlashgan, lekin o'zlashmaligi sezilib turgan boshqa til, so'z va terminlarini tushuntirib beruvchi xorijiy so'zlar lug'ati.
3	Tarjima lug'ati	Bir tilga oid lug'aviy birliklarni boshqa tilga o'girib, izohlab beruvchi lug'at.
4	Tarixiy lug'at	So'zlarni qachondan e'tiboran shu tilda qo'llana boshlagani, fonetik, grammatik, semantik belgilari taraqqiyotini ko'rsatib beruvchi lug'at.
5	Dialektal (sheva) lug'at	Tilning lahja va shevalariga xos bo'lgan, fonetik yoki semantik jihatdan adabiy tildagi so'zlardan farq qiladigan so'zlarni ko'rsatuvchi lug'at.
6	Etimologik lug'at	So'zlarni kelib chiqishini, tildagi ma'nosini, tarkibiy tuzilishini, tovush yoki ma'no jihatdan o'zgarishini ko'rsatib beruvchi

		lugʻat.
7	Qiyosiy lugʻat	Bir oilaga mansub tillardagi soʻz boyligini solishtirib, taqqoslab, ulardagi tafovut qonuniyatlarini oʻrganish maqsadida tuziladigan lugʻat.
8	Imlo lugʻati	Soʻzlarning mavjud imlo qoidalariga binoan toʻgʻri yozilish shakllarini qayd etuvchi lugʻat.
9	Talaffuz (orfoepik) lugʻat	Soʻzlarning adabiy talaffuzi qayd etiladigan lugʻat.
10	Morfem lugʻat	Muayyan tildagi soʻzlarning morfem tuzilishini koʻrsatuvchi lugʻat.
11	Frazeologik lugʻat	Soʻzlari frazeologik birliklardan, barqaror iboralardan tashkil topadigan lugʻat.
12	Chastotali lugʻat	Soʻzlarning qoʻllanish miqdori va foizi haqida maʼlumot beruvchi lugʻat.
13	Ters (chappa) lugʻat	Soʻzlar ularning teskari tomonidan oʻqilishi boʻyicha alifbo tartibida joylashtirilgan lugʻat.
14	Mavzuli lugʻat	Soʻzlar roʻyxati maʼlum mavzularga boʻlib berilgan lugʻat.
15	Omonim, sinonim, antonim, paronimlar lugʻati	Soʻzlari omonim, sinonim, antonim, paronim singari lugʻaviy birliklardan iborat boʻlgan lugʻat.
16	Antroponimik va toponimik lugʻatlar	Soʻzlari atoqli otlar yoki joy nomlaridan iborat boʻlgan lugʻat.
17	Asar tilida qoʻllangan soʻzlarni izohlovchi lugʻat.	Maʼlum bir yozuvchi yoki asar tilida qoʻllangan soʻzlarni izohlovchi lugʻat.
18	Terminologik lugʻat	Maʼlum bir fan va texnika tarmogʻi, ijtimoiy yoki hayotinig biror sohasiga oid soʻz-terminlardan iborat boʻlgan lugʻat.

Jamiyatdagi barcha oʻzgarish va yangilanishlar avvalo tilda aks etar ekan, jarayonlar tilshunoslar oldiga qator vazifalarni qoʻyadi. Ushbu vazifalardan biri axborot terminlari masalasidir. **Hozirgi kunda oʻzbek terminologik lugʻat masalasida axborot terminlari ham salmoqli**

o`rinni egallaydi. Yurtimizda axborot texnologiyalari sohasini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha yigirmadan ortiq qaror hamda farmonlar e'lon qilindi. Axborot-kommunikatsiya vositalarining globallashuvi vujudga keldi. Axborot-kommunikatsiya vositalarining globallashuvi natijasida elektron xizmatlar sonining oshib borishi, yangi axborot dasturlarining yaratilishi va ularni hayotimizda joriy qilinishi yangi-yangi terminlarni keltirib chiqardi. Bu o'z navbatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid lug'atlarga bo'lgan ehtiyojni oshirdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanda rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni ijrosi doirasida joriy yilning ikkinchi choragida axborot-kommunikatsiya texnologiyalar sohasi xodimlari, o'quvchi-yoshlar, hamda barcha qiziquvchilar foydalanishi mumkin bo'lgan **Axborot texnologiyalari terminlarining izohli lug'ati** yaratildi. Lug'at alifbo tartibida joylashtirilgan 10 000 ga yaqin terminlarni o'z ichiga olagan. Lug'atda lotin yozuviga asoslangan axborot terminlar, ularning ta'riflari hamda terminlarning ingliz va rus tillaridagi muqobil ko'rinishlari o'z aksini topgan.

Axborot tahdidi – axborot xususiyatlarining buzilish xavfini vujudga keltiruvchi omil yoki omillar majmui.

Axborot tarmog'i – ma'lumotlar uzatish vositalari yordamida yagona tarmoqqa birlashtirilgan avtomatlashtirilgan axborot tizimlari.

Axborot ta'minoti – loyiha yoki resursning axborot tashkil etuvchisi bo'lgan ma'lumotlar majmui.

Axborot tizimi operatori – axborot tizimidan foydalanish, shu jumladan, tizim tarkibida bo'lgan axborotni qayta ishlash bo'yicha faoliyatni amalga oshiradigan shaxs.

Axborot virusi – viruslar toifasi bo'lib, ma'lumotlar niqobi ostida keladi va unga murojaat qilinganda faollashadi.

Fayllarni boshqarish – faylni yaratish, saqlash, o'zgartirish va o'chirishdan iborat bo'lgan jarayonlar. Fayllarni boshqarish operatsion tizim vositalari, shuningdek, maxsus dasturlar-fayl menejerlari yordamida ham amalga oshadi.

Lug'atda axborot texnologiyalariga oid terminlarning berilishi va izohlanishi o'quvchining shu fanga doir eng zaruriy va umumiy tushunchalar bilan tanishishiga, ularning bilim saviyasini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lutfillayev M. Axborot texnologiyalari fanidan o'quv-uslubiy majmua. – Samarqand, 2019. – 54 bet.
2. Hamrayev M. Ona tili. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2012. – 34 bet.
3. Madvaliyev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 128-134 bet.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-jild. – T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.
5. O'zbek tilining imlo lug'ati. – Toshkent: “O'qituvchi” nashriyoti, 2003. – 80 bet.
6. Axborot texnologiyalari atamalarining izohli lug'ati. – T.: “Kafolat print company” nashriyoti, 2023. – 132-138 betlar.

Ornitonimlarning paremalardagi ijobiy semalari

Oromova Munisa,

Buxoro davlat universiteti magistranti,

munisaoromova86@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada paremalardagi ornitonimlar orqali ifodalangan ijobiy ma'nolari haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, qushlarning har bir xalq hayotidagi ahamiyati va roli bevosita maqollarda namoyon bo'lishi haqida ham to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: bulbul, suqsur, to'rg'ay, shunqor, turna, chumchuq

Ornitonimlar til birligi sifatida doimo katta qiziqish uyg'otib kelgan. Agar birinchi qarashda, ular faqatgina qush nomi bo'lsa, ammo keyinchalik, ushbu so'zlarni chuqurroq o'rganish natijasida ular ma'nolarining turli tomonlari ochiladi. Har bir tilda ornitonimlar ma'lum assotsiativ, ramziy va uslubiy ma'nolarga ega bo'lib, bu odamlarning qushlarga nisbatan qiziqishi bilan bog'liq, shu bilan birga, xalqimizda qushlar turli vazifani bajarish, har xil mazmun ifodalashda muhim ahamiyat kasb etgan. Ular qadim zamonlardan har ishda insonlarga hamroh bo'lib kelgan. Qushlarning xatti-harakatlari, ularning ma'lum belgi, xususiyatlari majoziy ma'noda insonga xos ayrim xususiyatlarni ifodalashda qo'llanilgan. Shu asosda ornitonimlar o'zbek xalq maqollarida ham qo'llangan bo'lib, o'ziga xos uslubiy semalarda namoyon bo'ladi. Ornitonimlar ko'pincha o'z ma'nosida qo'llanib keladi, lekin ular orasida boyo'g'li, bulbul, burgut, kaptar, kalxat, laylak,

lochin, mayna, musicha, sor, to'ti, chittak, shunqor, qaldirg'och, qarg'a, quzg'un kabi qush nomlari o'z (denotativ) va ko'chma (konatativ) ma'nolarida ishlatilishi kuzatiladi.[1:123]

Chunonchi:

I. Ijobiy:

Vatanparvarlik, vatanni sevish:

Bulbul chamanni sevar,

Odam – vatanni.

Bulbul – [f. – bulbul] – chumchuqsimonlar turkumining qorayaloqlar oilasiga mansub sayroqi qush [3:370].

Bulbulning o'z go'shasiga, odamlarning esa vataniga bo'lgan muhabbati bulbul ornitonimi misolida namoyon bo'lgan.

Har kimga vatani aziz va qadrli ekanligi:

Bulbulga bog' yaxshi,

Kaklikka — tog'.

Har kim –eliga

O'rdak – ko'liga.

Kaklik- tovuqsimonlar oilasiga mansub sayroqi tog' qushi [4:372].

O'rdak – o'rdaksimonlar oilasiga mansub, bo'yni kalta, oyoqlari qisqa kuraksimon, suvda suzib yurishga moslashgan, yalpoq tumshuqli parranda [7:182].

Tug'ilgan yerning to'rg'ayi ham yaxshi ko'rinadi.

To'rg'ay – chumchuqsimonlar oilasiga mansub kichkina sayroqi qushlarning umumiy nomi [5:280].

Maqollarda ornitonimlar orqali insonga xos ayrim xususiyatlar: o'z tug'ilib o'sgan joyini sevish, o'z yurtida qadr topish, e'zozlanish kabi ma'nolar aks etgan.

Vatanni qo'msash, sog'inish:

Shunqor qiyasin sog'inar, to'rg'ay – uyasini.

Bulbul qafasda o'z qora tolin qo'msab sayraydi.

Kapalak gulini sog'inar, bulbul – kuyini.

Maqollarda ornitonimlar vositasida kishi qayerda bo'lmasin, o'z uyini, vatanini qo'msash ma'nosida vatanning qadrini bilishga, uni ardoqlashga o'rgatiladi. Maqolda, asosan, bulbul ornitonimining sayroqilik xususiyati bilan birga erkinlik istashi aks etgan. Shuning bilan birga, ushbu ma'no ma'jozian inson qiyofasida hurlikka, ozodlikka tashnalik tuyg'usini namoyon qilgan.

Vatangadolik, vatansizlik:

Vatansiz inson – kuysiz bulbul.

Joyi o‘zgargan tovuq ko‘p qaqog‘lar.

Tovuq – tovuqsimonlar turkumiga mansub, go‘шти, pati va tuxumi uchun boqiladigan urg‘ochi uy parrandasi [5:148].

Toshkentning tarig‘ini yegan chumchuq Makkadan keladi.

Chumchuq – ko‘pincha xonadonlarga yaqin joylarda yashaydigan hasharot va don bilan oziqlanadigan kichkina qush [6:593].

Turna ham qiblani tashlab, qiriga qaytadi.

Turna –Issiq o‘lkalarda botqoqlik va ko‘llarda yashaydigan oyog‘i, bo‘yni, tumshug‘i uzun, boshida toji (sochi) bor ko‘chmanchi qush [5:227].

Maqollarda bulbul, chumchuq, tovuq, turna singari ornitonimlar vositasida inson qayerda tug‘ilib o‘tib, o‘sha yerning non- tuzini yegan bo‘lsa, qayerda bo‘lishidan qat‘iy nazar (hatto u muqaddas Makka bo‘lsa ham) o‘z vataniga qaytib keladi degan ma‘no aks ettirilgan. Maqollarda vatanni sevish, unga sodiq bo‘lish zarurligi uqtiriladi, unib-o‘sgan yerni noshukurlik qilib tashlab ketish, juda yomon va xunuk oqibatlarga olib kelishi ko‘rsatiladi.

Xushovozlilik, yoqimli ovozga egalik:

Bedanani sayroqiligiga qarab baholaydilar.

Sayroqi bedanaga xaridor ko‘p.

Bedana – tovuqsimonlar turkumining qirg‘ovulsimonlar oilasiga mansub parranda, kichik sayroqi qush [3:260].

Ma‘lumki, bedana sayroqi qushlar turkumiga mansub, shuning uchun ham maqolda bedana ornitonimi vositasida majoziy ma‘noda: qiz bola agar odobli, xayoli, iffatli qilib tarbiyalansa, kishilarning mehrini qozonadi, unga turmush yo‘li o‘z-o‘zidan ochiladi deyilmoqchi [2:390].

Bola – gul, tili – bulbul.

Bola – oilaning ham guli, ham bulbuli.

Ona hayotning guli, bola uning bulbuli.

Maqollarda bulbul ornitonimi majoziy ma‘noda bola timsolida qo‘llangan bo‘lib, xalqimizda bola uyning podshohi, beg‘ubor, otasining erkasi ekanligi kabi ma‘nolarda ifodalangan.

O‘g‘il– uyning bulbuli, qiz – uyning guli.

Maqolda bulbul ornitonimi orqali xalqimizda qadimdan sovchilikka borish odati mavjud bo‘lib, sovchilar bolasini bulbulga, qizni esa gulga

qiyoslashgan. Chunki, odamlar bulbul chamanzorda yashaganligi bois hamisha gulga oshiq deb o‘ylaganlar.

Boqqa bulbul yarashar , odamga –aql.

Maqolda *bog‘ning ko‘rki bulbul, odamning ko‘rki esa aql bilan g‘oyasi ilgari suriladi.* Haqiqatdan ham, insonga go‘zallik, ko‘rk bag‘ishlovchi narsa bu uning – aqli. Aqlsiz insonning esa hayvondan farqi bo‘lmaydi.

Sayroqsiz bulbul bo‘lmas, sevgisiz – inson.

Maqolda bulbul ornitonimi o‘z ma‘nosida qo‘llangan, haqiqatdan ham, sayroqsiz bulbul bo‘lmaganidek, sevgi-muhabbatsiz ham inson bo‘lmaydi deyilmoqchi.

Bulbul navosi – ko‘ngil havosi. Variantlari: Bulbul gulzorda go‘zal. Bulbulning suygani – qizil gul. Bulbulning joyi – bog‘. Bulbulni qarqunoqqa alishtirma. Bulbul uchgandan so‘ng oltin qafas o‘t olsin.

Bulbul hamisha bog‘-rog‘, chamanzorlarda yashaydi, uning ovozi yoqimli, eshitganda insonga huzur-halovat bag‘ishlaydi. Shuning uchun ham paremalarda bulbul ijobiy xususiyat ifodalashga xizmat qilgan.

Bulbul ovozidan qafasga giriftor.

Bulbul ovozining xushligidan – qafasga giriftor.

Maqollarda bulbulning ovozi xushligi o‘ziga balo bo‘lishi, shu tufayli, u qafasga tushishi mumkinligi, majoziy ma‘noda odamlar aqli, bilimdon, ishbilarmon, zehni o‘tkir insonlarni ko‘rolmay, ularga tuhmat toshi otish, o‘z oralaridan chetlatishga harakat qilishlari, ya‘ni u odamning kuchli, boshqalardan ustunligi o‘z boshiga balo keltirishi bulbul ornitonimi misolida aks etgan.

Bo‘ston bo‘lsa bog‘ing, bulbul bo‘lur qo‘nog‘ing.

Maqol majoziy ma‘noda agar bog‘ingni obod qilib, mevazor, gulzor bir bo‘stonga aylantirsang, huzuringga yaxshi do‘stlar kelib, aziz mehmoning bo‘ladilar, bu qilgan xayrli ishlaring bilan ularning olqishiga sazovor bo‘lasan deyilmoqchi [2:44]. Maqolda bulbul ornitonimi yaxshi do‘st, o‘rtoq ma‘nosida qo‘llangan.

Yegan non-tuziga munosib javob qaytarish:

O‘rdak yesang, g‘oz bog‘la.

Tovuq bergan g‘oz kutar, tuxum bergan –xo‘roz

Do‘stingning tovug‘in olsang, qanjig‘asiga g‘oz bog‘la.

Maqollarda o‘rdak, g‘oz, tovuq, xo‘roz ornitonimlari orqali o‘z ma‘nosida ham, ma‘joziy ma‘noda ham qo‘llangan bo‘lib, agar biror

yerga mehmonga borsang, u seni qanday mehmon qilsa, sen undan ham orttirib mehmon qilishing kerakligi uqtiriladi.

Bugungi tovuq – ertangi g‘ozdan yaxshi.

Maqolda tovuq va g‘oz ornitonimlari orqali erishilgan va hali erishilmagan narsalar majoziy ma’noda ifodalangan. Shuningdek, maqolda qo‘lda bor narsani qadriga yetish, boriga qanoat qilish kabi ma’nolar aks etgan.

Shoshilmaslik:

Chidamli er lochin tutar.

Shoshmagan er oqqush tutar.

Maqolda agarda, har bir yumush sabr-toqat va chidamlilik bilan amalga oshirilsa, uning mukofoti ham yuqori bo‘ladi kabi fikr ilgari suriladi. Qushlar ichida lochin abjir, tezkor ov qushlaridan biri sanaladi. Shuning uchun ham maqoldagi ushbu fikr lochin ornitonimi orqali ifodalangan.

Sifatlilik:

Oz bo‘lsin soz bo‘lsin, bedana bo‘lsin, yog‘ bo‘lsin.

Maqolda har bir narsa – xoh oziq-ovqat, xoh kiyim-kechak, uy jihozlari, asbob-anjomlar, xoh bajariladigan ish bo‘lsin, soni ko‘p bo‘lib, sifatsiz bo‘lgandan ko‘ra, oz bo‘lib, sifatli, ko‘rkam, chidamli bo‘lgani ma’qul singari fikr anglashiladi [2:243].

Behudaga og‘iz ochmaslik:

It hurisa, bulbul to‘xtaydi.

Suhbat davrasida og‘zi shaloq, ahmoq odam og‘ziga kelganini qaytarmay, hadeb valdirayversa, bema’ni gaplari bilan hammaning ensasini qotiraversa, o‘z izzatini bilgan, ko‘ngli yumshoq, nozikta’b, shirinsuxan, odobli, bilimdon odam gapidan to‘xtab, indamay, sukut saqlab o‘tiradi deyilmoqchi [2:143] Maqolda qo‘llangan bulbul ornitonimi ana shunday odobli kishilar timsolida ijobiylikka ega.

O‘rdak bilan suqsurning suv kechishgani – xo‘bdir, oshiq bilan ma’shuqning ko‘z boqishgani – xo‘bdir.

Suqsur – o‘rdaksimonlar oilasiga mansub, patlari uzun va ingichka qush [5:700]

Maqolda har bir jonzot xoh u inson bo‘lsin, xoh hayvon o‘z tengini topish va agar topgan taqdirda bu ikkisi uchun ham yaxshi bo‘lishi haqidagi fikr ilgari surilgan.

Xulosa qilib aytganda, maqollarda qoʻllangan ornitonimlarning maʼnosi koʻpincha metaforik, stilistik, aniq ekspressiv-semantik maʼnolarni ifodalab kelgan. Shu bilan birga, ular shaxsning allegorik qiyofasini ochishda, voqea-hodisani obrazli tasvirlashda ham muhim ahamiyatga ega. Bunda, asosan, ornitonimlarning xil-xususiyatlari, katta-kichikligi, ovozi, tabiati, yashash sharoiti inobatga olingan. Ornitonim komponentli paremlar har bir xalqning urf-odati, feʼl-atvori, madaniyatidan darak berib kelgan. Yuqoridagi maqollarning koʻpchiligida bubul ornitonimi ijobiy semada faol qoʻllangan boʻlib, asosan bulbulning sayroqiligiga nisbat berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jumayev Akmal Axmatovich. Oʻzbek nemis ertaklarida qushlar obrazi tipologiyasi hamda spetsifikatsiyasi: Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Buxoro, 2021. –142 b.

2. Shomaqsudov. Sh, Shorahmedov. Sh. Maʼnolar maxzani. – T.: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2001. – 448 b.

3. Oʻzbek tilining izohli lugʻati 5 tomlik. Birinchi tom – Toshkent: “Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 680 b.

4. Oʻzbek tilining izohli lugʻati 5 tomlik. Ikkinchi tom – Toshkent: “Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 780 b.

5. Oʻzbek tilining izohli lugʻati 5 jildlik. Uchinchi tom – Toshkent: “Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – 740 B.

6. Oʻzbek tilining izohli lugʻati 5 tomlik. Toʻrtinchi tom. – Toshkent: “Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 648 B.

7. Oʻzbek tilining izohli lugʻati 5 tomlik. Beshinchi tom. – Toshkent: “Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 630 B.

Tilshunoslikda olfaktor idrok masalasi

Burxanova Mashxuraxon,
filologiya fanlari bo'yicha
falsafa fanlari doktori (PhD),
Farg'ona davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda hid sezgisi va uning etimologiyasi, uning lingvistik vositalar orqali ifodalanishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: hid, olfaktor vositalar, idrok, noverbal semiotika, kommunikatsiya nazariyasi, hid sezgisining etnik-madaniy xususiyatlari.

“Inson sezgi organlari orqali obyektiv olam elementlari belgilarini umumlashtirgan holda aks ettiradi va ongda aks ettirilgan bu obyektiv olamning umumlashgan obrazi til kodlari orqali tinglovchiga uzatiladi. Tinglovchi akustik signal orqali obyektiv reallik haqida ma'lumotga ega bo'ladi” [1: 324]. Olamning konseptual manzarasi lisoniy kodlar yordamida voqelanadi. Tinglovchilar nafaqat akustik balki vizual, taktil, olfaktor va gustator signallar yordamida tashqi olamda yuz berayotgan voqelikni anglaydilar, inson tafakkurida voqelikning assotsiatsiyalanishi natijasida hosil bo'lgan g'oya va fikrlar lingvistik va ekstralingvistik ifoda vositalari yordamida moddiylashadi. Demak, kommunikantlar tafakkurida shakllangan olam konseptual manzarasi lisoniy va nolisoniy kodlar bilan namoyon bo'lar ekan, bu ifoda vositalarini tilshunoslik fani o'rganadi.

Inson kundalik hayotida har soniyada sezadigan hidlarning o'ziga xos belgilari yo'qligi paradoksal haqiqatdir. Hid sezgisining kishi ongida idrok etilishi, uning etnik-madaniy xususiyatlari, olfaktor leksikaning struktur-semantik tavsifi kabi masalalarni o'rganish noverbal semiotika, kommunikatsiya nazariyasi tarkibidagi bo'shliqlarni to'ldirishga xizmat qiladi. Jahon tilshunosligida hid sezgisi bilan bog'liq masalalar tadqiqotchilar tomonidan o'rganib kelinayotganiga qaramay, uning, kognitiv, sotsiolingvistik va struktur-semantik tavsifi bilan bog'liq ko'plab muammoli jihatlar mavjud. Hid sezgisi tilshunoslik, fiziologiya, biologiya, psixologiya, sotsiologiya, madaniyatshunoslik yo'nalishida o'rganilmoqda.

Tilshunos olim P.Xolzning fikricha, hid bilish terminologiyasi yetishmasligining asosiy sabablaridan biri, evolutsiya jarayonida odamning atrof-muhitni idrok etishda eshitish va ko'rish sezgilarining

yuqori baholanganligi va hid sezgisi o'z dolzarbligini yo'qotganligidadir [2: 84]. Inson tashqi olamdagi barcha mavjud hidlarning atigi 40-50 foizini aniqlay olishi isbotlangan [3:115]. Ammo hidni aniqlashdagi qiyinchiliklar nafaqat inson hid bilish tizimining nomukammalligi, balki xotiradan olingan hid hissini verbal ifodalash jarayonida olfaktor leksikaning yetishmasligi tufayli ham paydo bo'ladi: Hidning inson psixologiyasi va xulq-atvoriga ta'sirini o'rganish natijasida paydo bo'ladigan hislarni yoqimli (quvonch, zavq, hayrat) va yoqimsiz (g'azab, qayg'u, umidsizlik,) ga ajratish mumkin [4: 328].

Olfaktor ma'lumotlarning verballashuviga nafaqat tabiiy til xususiyatlari, balki ushbu ma'lumotni idrok etuvchi subyektning madaniy, psixo-emotsional va umuman individual xususiyatlari ham ta'sir qiladi [5: 27]. Hid murakkab arxitektoniyaga ega ekanligi sabab uni lingvistik vositalar orqali ifodalashda olfaktor leksika yetishmaydi. Bu esa tilshunoslikda hid konseptiga bag'ishlangan maxsus tadqiqot ishlarining zaruratini ko'rsatuvchi omildir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик. I жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. –Б. 324.
2. Holz P. Die Sprache des Parfums: Eine empirische Untersuchung zur Grammatik, Metaphorik und Poetizität des Parfumwerbetextes. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2005. – 84 s.
3. Gschwind, J. Repräsentation von Düften. Augsburg: Dr. Bernd Wißner, 1998. – 115 s.
4. Маёров В. А. Запахи: их восприятие, воздействие, устранение. – М.: Мир, 2006. – 328 с.
5. Крейдлин Г. Язык тела и кинестетика как раздел невербальной семиотики (методология, теоретические идеи и некоторые результаты) / Тело в русской культуре. – М.: Новое литературное обозрение, 2005.С. 27.

O‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘qitishda jadidlar ilmiy merosining ahamiyati

Turakulova Okila,
pedagogika fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
shahrizodf@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilining nufuzi, o‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘qitishning ta’limdagi muammolari va yechimlarini topishda adabiyotning o‘rni, jadidlar ilmiy merosining ahamiyati yuzasidan mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, milliy til, jadid adabiyoti, davlat tili, A.Avloniy, M.Behbudiy, til va adabiyot.

Xalqimizning ko‘p asrlik madaniy, ilmiy-ma’rifiy va badiiy tafakkuri, intellektual salohiyatining yorqin va bebaho mahsuli bo‘lgan o‘zbek tili jahondagi boy va qadimiy tillardan biridir. Istiqlol yillarida ona tilimiz tom ma’noda davlat tiliga aylanib, xalqimizni yurtimizda erkin va ozod, farovon hayot qurishdek buyuk marralarga safarbar etadigan beqiyos kuch sifatida maydonga chiqdi. Mustaqillik yillarida o‘zbek tilining jamiyatimizning barcha sohalarida keng qo‘llanilayotganligi, xalqaro miqyosda kompyuter va internetda foydalanilayotgani ham ijodiyot va idoraviy ish yuritishda o‘z samarasini berib kelmoqda. O‘zbek tili xalqaro miqyosda keng va faol muloqot vositasiga aylanib, uning xorijiy davlatlar rahbarlari bilan olib borilayotgan muzokara va uchrashuvlarda, yuksak darajadagi rasmiy tadbirlarda qo‘llanilayotganligi barchamizda g‘urur-iftixor tuyg‘usini uyg‘otadi.

Shu bilan birga, davlatimiz rahbarining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-sonli “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni davlat tilining jamiyatimiz rivojida o‘rnini yanada mustahkamlab berdi. Ayniqsa, bugungi globallashuv davrida “O‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqiyosdagi obro‘-e’tiborini tubdan oshirish, unib-o‘tib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an’ana va qadriyatlarga sadoqat, ulug‘ ajdodlarimizning boy merosiga vorislik ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda Davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta’minlash maqsadida” Davlat tilini rivojlantirish departamentining

tashkil etilishi mamlakatimiz siyosiy hayotidagi eng katta yutuq, muhim istiqbolli farmon bo'ldi. [1].

O'zbek tilini davlat tili sifatida o'qitishning ta'limdagi muammolari va yechimlarini topishda, albatta, adabiyot birlamchi manba sanaladi. Boisi har qanday millat tili uning adabiyotida o'z aksini ko'rsatadi. Ma'rifatparvar va zabardast adibimiz Abdulla Avloniy: "Har bir millatning dunyoda borligini ko'rsatadurgan oynai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur" – degan aniq va teran fikrlarni bayon etganda naqadar haq edi. [2:19]

Abdulla Avloniyning ona tili va adabiyotni buzish, boshqa tillar bilan aralashtirib, mazmun-mohiyatini o'zgartirish, pirovard natijada, bir tilning boshqa tildan ustun turishiga, tilning ruhiyatini buzishga qaratilgan har qanday urinish va zid harakatlarga qarshi chiqqanligi quyidagi purma'no so'zlarida yaqqol isbotlanadi. "Zig'ir yog'i solub, moshkichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmak tilning ruhini buzadir. Bobolarimizga etishg'on va yaragan muqaddas til, adabiyot bizga hech kamlik qilmas. Dunyoning lazzati sodiq do'stlar ila suhbat qilmoqdan iborat" "Yohu! Bizga na bo'ldi? Bobolarimiz yo'lidan chiqib ketduk. Bobolarimiz yetushg'on va yaragan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas, Payg'ambarimiz: "Erlarda jamol lison va tildir", - degan edi. [2: 19]

Ushbu dalillar shundan dalolat beradiki, ajdod va avlodlarimiz tomonidan yaratilgan o'zbek tili asrlar osha rivojlanib, turkiy tillik millat va elatlar orasida keng tarqalib, yanada sayqallashib, yuksak madaniy tilga aylanganligi va o'zining tarixiyliги bilan ham ahamiyatlidir.

Til xususiyatlarining barchasi badiiy adabiyotda yuzaga chiqadi. Mahoratli shoir, yozuvchi millat tilining barcha xususiyatlarini, leksik boyligi, semantik kengligi va uslubiy-ifoda xususiyatlarini ko'rsatib bera oladi. XV asr o'zbek adabiy tili deganda Hazrat Alisher Navoiy ko'z oldimizga kelganidek, har bir davrda tilning imkoniyatlarini ijodkorlar ko'rsatib bergan. Ayniqsa, istiqloл yillarida o'zbek tilining Davlat tili sifatidagi mavqeyini oshirish, tilimizga hurmat va ehtiromni shakllantirish, yoshlar o'rtasida hamda xalqaro doirada milliy tilimizga nisbatan yuqori munosabatni shakllantirishda bugungi kunda davlatimiz tomonidan chiqarilayotgan qonun va qarorlar, prezident farmonlari alohida ahamiyat kasb etadi.

XX asr boshida tarix sahifalarida Jadidchilik nomi bilan yuritilgan yirik harakat bor ediki, ularning maqsadi ozodlik bo'lishi bilan birga millatga oid har bir tushunchaning asliga muvofiq bo'lishi edi, milliy til

masalasi ham yirik ijtimoiy-siyosiy kurashga aylanib ketdi. Buning belgilari davr adabiyotida o'z mazmunini ko'rsatadi. Jadidlarning yetakchilaridan Ismoilbek Gaspirali millatning ikki asosi borligini aytar ekan, bularning biri til ekanini ta'kidlab, agar ular sug'urib olinsa, millat tanazzulga yuz tutishini aytib o'adi. Shu ma'noda Turkistonda yetishib chiqqan jadid ma'rifatparvarlari Fitrat, Avloniy, Behbudiy, Cho'lpon, Munavvar Qori kabilar til masalasini birinchi o'ringa qo'yadi.

Jadid adabiyotini maxsus o'rgangan professor B.Qosimov o'z tadqiqotlarida, Behbudiyi publisist sifatida baholar ekan, til haqidagi qarashlariga ham alohida to'xtalib o'tadi. "Eng boy tillardan bo'lgan inglizchaning ham o'n minglar ila begona lug'otlarni dalil qilib olganligini ko'rsatadi. Va masalaning boshqa jihatiga – yagona adabiy til, til birligiga diqqatni qaratadi. [3: 260].

Behbudiy kabi jadidlar, nafaqat, milliy tilni o'rganish bilan cheklanmasdan, chet tillarini o'rganishni ham dolzarb bilib, o'zining "Ikki emas, to'rt til kerak" maqolasida o'zbek tilidan tashqari fors, arab, rus tillarini o'rganishni yoshlar uchun dolzarb ekanligini isbotlab beradi. "Arabiy bilmasak, din, ruscha bilmasak dunyo qo'ldan ketar. Turkiy va forsiyni keraklig'iga so'z yo'qtur...Yana bir til va xat borki, butun olam bir-biri-la aning ila so'ylaydur. Ul fransa tili va xatidur" deya kerak bo'lsa g'ayridinlarning tilini o'rganish haqida "Sahihi Buxoriy"dan dalolat keltiradi. [4: 21]. [5: 12-14]

Jadidchilik g'oyalari ichida milliy tilning davlat tili sifatidagi o'rnini qayta tiklash masalasi milliy g'urur darajasiga ko'tarilgan. Har bir ziyoli o'z ona tilining sha'nini ulug'lovchi fikrlari bilan bugungi istiqloq mafkuramizning davlat tili haqidagi qarashlariga o'xshashlikni ko'rish mumkin. Jadidlar tomonidan tuzilgan "Chig'atoy gurungi" jamiyatining eng birinchi ko'targan masalasi ham til bo'lib, unda Fitrat kabi ziyolilar "Dunyoning eng boy, eng baxtsiz bir tili qaysi tildir, bilasizmi?" – savolini qo'yadi. [6: 98]. "Tilimiz" maqolasida bu tilning turkcha, ya'ni o'zbek tili ekanini aytib, o'z fikrini isbotlab beradi. Tashkilot qoshida bir guruh ziyolilar imlo to'dasi ish olib borib, til millatning sha'n-u sharafi, or-nomusi ekanligini ta'kidlashib, ona tilini chet so'zlar hisobiga emas, usmonlilar singari ko'proq o'z imkoniyati hisobiga boyitish va taraqqiy qildirishni ilgari suradilar. til davr tanlamaydi. Balki qaysi zamonda bo'lmasin o'zining milliy xususiyatlari bilan xalq qalbida yashaydi. Uning adabiyotida nash'u namo topadi. Tarix sahifalarida ko'rinadiki, bizning ajdodlarimiz erk va ozodlik

yo'lida kurashar ekan, birinchi galda, millat tili hamda uning jamiyatdagi mavqeyiga alohida urg'u berganlar.

XX asrning boshlarida "Jadid adabiyoti" nomi bilan tarixga kirgan yangicha qalamkashlar avlodi ham milliy til va uning imlo qoidalariga alohida e'tibor qaratib, "Chig'atoy gurungi" kabi adabiy, madaniy uyushmaning ham til dolzarb vazifasiga aylangan.

Xulosa o'rnida aytish joizki, o'zbek tilini davlat tili sifatida o'rnini mustahkamlashda jadid adabiyotining yirik vakillarining o'rni beqiyos va takrorlanmasdir. Jadidlar ilgari surgan fikrlar o'zining yangiligi bilan sira eskirmaydi va til taraqqiyotiga salmoqli ta'sir o'tkazadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. 2019 yil 21-oktabrdagi 5850-sonli "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni.

2. Avloniy. Turkiy Guliston yohud axloq. – T., 1992. – B.19.

3. Qosimov B. va boshqalar. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. – T.: Ma'naviyat, 2004. – B. 260-261.

4. Behbudiy M. "Ikki emas, to'rt til kerak" maqolasi. (1913)

5. Qosimov B. Maslakdoshlar. – T.: Sharq, 1994. – B.98.

Termin – olam sohaviy manzarasi in'ikosi

Shirnova Yekaterina,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek
tili va adabiyoti universitetikatta o'qituvchisi
moxi5690@mail.ru; yekaterina@navoiy-uni.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada terminning semantik xususiyati, termin semantikasining tushuncha bilan bog'liqligi, umumiste'mol so'zlarining terminologik sistemadan joy olishi, umumiste'mol so'zi hamda terminning umumiy va farqli jihatlari, terminda olam sohaviy manzarasining aks etishi kabi masalalar bank-moliya terminlari misolida yoritilgan.

Kalit so'zlar: termin, semantika, terminlashish, transterminlashish, determinlashish, bank-moliya terminlari, olamning sohaviy manzarasi...

Termin semantikasini o'rganish "tushuncha" bilan chambarchas bog'liq, chunki termin tushunchani aks ettiradi. Olimlar termin va tushuncha o'rtasidagi munosabatni turlicha talqin qilsalar ham, ular

o'rtasidagi aloqadorlikni ta'kidlaydilar [1: 185]. Termin va ilmiy tushuncha o'xshash semantikaga ega bo'lganida ular o'zaro muvofiq kelishi mumkin.

Umuman olganda, umumiste'mol so'zida olamning umumiy manzarasiga oid biror narsa, hodisa, belgi, harakat ifodalangan bo'lsa, termin semantikasida olamning maxsus (sohaviy) manzarasi in'ikos etadi. Shunga muvofiq termin o'ziga xos ma'no va semantik strukturaga ega bo'ladi. Demak, termin va umumiste'mol so'zi o'zaro olamni anglash jihatiga ko'ra farqlanadi.

Shuningdek, termin semantikasi u faol bo'lgan maxsus muhitga bog'liqdir. Ifodalovchi tushunchalariga ko'ra terminlar umumilmiy, sohaviy, tor sohadagi va hokazo terminlarga ajratiladi [1: 185-186].

So'z o'zining terminologik ma'nosi bilan vujudga kelishi, ya'ni mutloq termin bo'lishi yoki umumiste'mol so'zi terminga aylanishi mumkin. Dunyo tilshunosligida terminologik sistemalarda termin hosil bo'lishiga nisbatan bir qator qarashlar mavjud bo'lib, bunday yondashuvlarning ayrimlarida terminologik nominatsiyaning asosiy usullari sifatida umumadabiy til so'zlarining terminlashishi, transterminlashishi va so'z o'zlashishi e'tirof etiladi [2: 86; 3: 104]. Ayrim adabiyotlarda terminologik ma'noning shakllanishiga olib keladigan hodisalar turli tabiat va darajaga ega semantik ko'chish sifatida ham talqin qilinadi [1: 185-186]. Terminologik sistemalar umumiste'mol so'zlari maxsus sohaga mansublik semasini kasb etishi natijasida kengayadi. Terminologik sistemalar taraqqiyotida semantik qobiqda kechadigan kengayish, torayish, o'zgarish natijasida terminlashish, determinlashish, transterminlashish jarayonlari kechadi.

Terminlashish ilmiy va sohaviy tushunchani ifodalash uchun tildagi umumiste'mol so'zlarning ishlatilishidir. Umumiste'mol so'zi terming aylanishidan oldin u maxsus kontekstda qo'llanilishi natijasida semantic maxsuslashishga duchor bo'ladi [4: 95]. Terminlashish jarayoni (rus tilshunosligida mazkur jarayonni yoritishga bag'ishlangan maxsus tadqiqot mavjud [5]) jamiyat hayotining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda bir qator ko'rinishlarda ifodalanadi. *Aktiv, ehtiyoj, transfert, daromad, depressiya, hisob, kapital* singari umumiste'mol so'zlarining bank-moliya terminologiyasiga yakka holatda yoki birikma komponenti sifatida terminlashish jarayoniga uchraganini kuzatish mumkin. Terminlashish jarayoni natijasida terminologik birliklar va umumiste'mol so'zlari orasida omonimiya, polisemiya singari munosabatlar yuzaga kelishi mumkin [6: 48].

Umumiste'mol so'zi terminga aylana olgani kabi muayyan soha terminlari boshqa bir soha terminologik sistemasi birligiga aylana oladi. Bunday jarayon **transterminlashish** [7: 203] deb nomlanadi. Bunga misol qilib *amortizatsiya* (fizik termin), *foiz* (matematik termin) kabi boshqa soha terminlarining transterminlashish natijasida bank-moliya terminlari orasidan o'rin egallashini qayd qilish mumkin.

Tilda terminlashish jarayoniga qarama-qarshi bo'lgan **determinlashish** jarayoni ham kuzatilishi mumkin. Mazkur jarayon xususida Y.V.Akininning ilmiy ishida ma'lumot berilgan [8]. Bu holat asosan terminologik birliklarning kundalik muloqotda juda ko'p ishlatilishi natijasida sodir bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan ular umumiste'mol so'zlari qatlamidan shu qadar muqim o'rnashib oladiki, ularning tub ildizi terminologik birlik ekanligini maxsus etimologik kuzatuvlar natijasidagina aniqlash mumkin. Bunday holat asosan termin – metaforalar hisobiga, so'z semantikasining kengayishi hisobiga sodir bo'ladi. **Moliya** so'zi bank-moliya termini, biroq mazkur nom bilan ataluvchi nashriyot ham mavjud.

Terminlar semantikasiga xos bir ma'nolilik, maxsuslik, emotsional betaraflik ma'lum ma'noda neytral bo'lib, buni terminologik sistemalarda sinonimiya, polisemiya, omonimiya singari hodisalarning kuzatilishida ko'rish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, til birligi sifatida termin olamning sohaviy manzarasini o'zida aks ettiradi. Uning semantikasi esa barcha so'zlar kabi kengayishi va torayishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Литовченко В.И. Семантические особенности термина//Вестник Сибирского государственного аэрокосмического университета имени академика М.Ф.Решетнева. – С.185-186.

2. Константинова Н.Л. Иноязычное заимствование и система языка (на материале англоязычной лексики в финансово-экономической терминосистеме немецкого языка).// Филологические науки. – №2. – Москва, 1999. – С.86;

3. Суперанская А.В и др. Общая терминология: вопросы теории – Москва: Едиторал УРСС, 2004. – С.104.

4. Кайтукова Е. Г. Способы образования и пути развития турецкой экономической терминологии: 60-90 гг. XX в.: дисс... канд.филол.наук. – Москва, 2007. – С.95

5. Косова М.В. Терминологизация как процесс переосмысления русской общеупотребительной лексики: дис... док.филол.наук. – Волгоград, 2004.

6. Ширинова Е.Т. Ўзбек тили банк-молия терминологияси: филол. фанлари ... фалсафа доктори (PhD)... диссертацияси. – Т., 2020. – 152 б. – Б.48.

7. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. – Москва: Наука, 1989. – С.203

8. Акинин Ю.В. Детерминологизация английской экономической терминологии (лингвокультурный и функциональный аспект): дисс...канд.филол.наук. – Самара, 2010.

Intervyu matnning lingokulturologik aspekti va nutq madaniyati bilan aloqasi

Dilfuza Shonazarova,

O‘zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi
dsh53125@gmail.com

Annotatsiya. mazkur maqola intervyu matnning lingokulturologik aspekti va nutq madaniyati bilan aloqasi haqida .

Kalit so‘zlar: lingokulturologiya, aspekt, konsept intervyu, konsept kognitiv tilshunoslik

Ma’lumki, lingvokulturologiya maxsus fan sohasi sifatida zamonaviy tilshunoslikda bir qancha sermahsul tushunchalarni yuzaga keltirdi: lingvokulturema, madaniyat tili, madaniy matn, madaniyat konsepti, submadaniyat, lingvomadaniy paradigma, madaniy universaliya, madaniy salohiyat, madaniy meros, madaniy an’analar, madaniy jarayon, madaniy ko‘rsatmalar va h.k. Shuningdek, lingvokulturologiyaning asosiy tushunchaviy apparatiga mentalitet, mentallik, taomil, rasm-rusumlar, madaniyat doirasi, madaniyat turi, tamaddun va boshqalar kiradi. Mazkur tushunchalardan eng muhimlari madaniy sema, madaniy fon, madaniy konsept va madaniy konnotatsiya bo‘lib, ular madaniy informatsiyaning til birliklari vositasida ko‘rsata oladi. Intervyu diskurs jarayonida ana shularning aksariyati ishtirok etadi, deyish mumkin va ular intervyyuning jonli chiqishi hamda milliy jihatini belgilab beradi.

N.Mahmudov tilshunoslikda lingvokulturologik jarayonni ta’riflar ekan, uni nutq madaniyati bilan aralashtirib yubormaslikni,

lingvomadaniyat hamda nutqiy madaniyat bir hodisa emasligini alohida uqtiradi. Olimning ko'rsatishicha, "lingvokulturologiyadagi asosiy muammo sanalgan til va madaniyat munosabatiga to'xtalganda madaniyat tushunchasini to'g'ri tasavvur etish lozim...Til va madaniyat deganda, odatda (to'g'risi ham shu) til orqali u yoki bu madaniyatni yoki madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo'lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma'nosi "aqliy ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (*nutq madaniyati*)" emas, balki kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui (*madaniyat tarixi, o'zbek madaniyati*) demakdir". Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o'zaro aloqasini, o'zaro ta'sirini, tilda o'z aksini topgan xalq madaniyatining ko'rinishlarini tadqiq etadigan soha ekan, fanning bu sohasi tilni madaniyatning fenomeni, tashuvchisi sifatida o'rganishini e'tiborda tutish lozim. Mazkur fan doirasida leksik darajaning til birliklari semantikasidagi madaniyatshunoslikning tarkibiy qismlari va madaniy ma'nolar e'tiborda tutiladi.

Agar intervyu diskursni lingvokulturologik aspektda ko'rib chiqadigan bo'lsak, masalaning ana shu jihatlarini e'tibordan soqit qilmagan holda yondashmoq zarur bo'ladi. Negaki, intervyu diskursning asosiy maqsadi fikr almashuv masalasiga juda yaqin kelar ekan, savol beruvchi va javob qiluvchi o'rtasidagi fikr almashuv kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy - ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui tarzida namoyon bo'ladi. Intervyu OAVda e'lon qilinadi. Undan jamiyat a'zolarining deyarli barchasi ogoh bo'ladi. Ayni shu jihatiga ko'ra intervyu diskursda lingvomadaniyatning qator jihatlarini ishtirok etadi va bular intervyu olayotgan hamda intervyu berayotgan shaxslarning nutqlarida namoyon bo'lib turadi. Shu o'rinda intervyu diskurslarda lingvomadaniy konsept masalasiga ham mumkin qadar to'xtab o'tish lozim bo'ladi. Faylasuf S. Askoldovning qarashicha, konseptlar vositasida turli millat vakillari muloqotga kirishar ekan, konseptlarni yaratish va idrok qilish ikki tomonlama kommunikativ jarayon hisoblanadi. Bu esa konsept intervyu diskurslarning ham alohida harakatlantiruvchi elementi ekanligini ko'rsatadi. Zero "Lisoniy makonda mavjud bo'lgan bunday tizim dunyo milliy manzarasining o'ziga xosligini belgilaydi. XX asrning birinchi choragida konsept haqida mulohazalarga tanqidiy yondashilgan. Faqat 80-yillarga kelib, bu terminga ehtiyoj qayta paydo bo'ldi. Yu. S. Stepanov o'zining

tadqiqotlarida mental shakllanishning mohiyatini ochishga harakat qilib, *konsept* soʻzining etimologiyasiga murojaat qiladi. *Konsept* lotin tilidagi *conceptus* – “tushuncha” soʻzining kalkasidir. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept koʻrinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va baʼzan unga taʼsir koʻrsatadi. Inson oʻzining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda, konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi. Konseptning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, shuningdek, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi oʻzaro farqlanadi. Ushbu termin tilshunoslikda oʻtgan asrning 80-yillariga qadar *tushuncha* soʻziga sinonim sifatida ishlatilgan boʻlsa, bugungi kunga kelib uning izohi *tushuncha* terminiga nisbatan kengayganini koʻrish mumkin. Binobarin, N.Yu. Shvedova konseptni tushuncha ekanligini, bu tushuncha ortida esa ijtimoiy yoki subektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi, oʻz tarixiy ildizlariga ega boʻlgan, xalqning umumiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turishini taʼkidlagan. Modomiki, konsept lingvokulturologiyada eng faol qoʻllanuvchi birlik sanalar ekan, intervyu diskursda ham uning oʻz oʻrni, oʻz taʼsir quvvati mavjud. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining oʻziga xos jihatlarini ifodalaydi. Lingvomadaniy konsept milliy xarakterning shakllanishiga taʼsir koʻrsatuvchi madaniyat vositasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сафаров Ш. Нутқ лингвистикасининг текширув объекти нимадан иборат? Нутқ лингвистикаси халқаро илмий-назарий конференция материаллари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2006. – Б.4
2. Бу ҳақда қаранг: Сафаров Ш. Кўрсатилган манба. – Б.4; Schiffrin D. Approaches to Discourse. – Oxford, Cambridge: MA. 1994.
3. Аскольдов, С. А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М. : Academia, 1997. – С. 267–280.
4. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры [Текст] / Ю. С. Степанов. – М. : Академиче-ский проект, 2004.
5. Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественном литературe и в научном языке // Вопросы филологии. –Москва, 2001. -№ 1. –С. 35-47.
6. Демьянков В.З. Кўрсатилга мақола. – с.39.

Tilga bo'lgan munosabat qoniqarli emas

Davronov Azimjon,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd),

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili va adabiyoti universiteti,

azimjondavronov2@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada, davlat tiliga bo'lgan qoniqarsiz munosabatlar, muammo va yechimlar ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, rus tili, munosabat, qiyoslash va hokazo.

XX asrning 1904-1905-yillarida Rossiya va Yaponiya davlatlari o'rtasida urush bo'lgan. Jangda Rossiya Yaponiyadan yengilgan va iqtisodiy jihatdan tang ahvolda qolgan. Rossiya davlati o'sha iqtisodiy inqirozdan, Turkistonning yer osti va yer usti boyliklarini o'zlashtirish, serhosil va unumdor yerlariga egalik qilish, eng arzon ishchi kuchidan foydalanish evaziga tiklangan. Rossiya o'sha davrda eshelon-esheon, oltin, komir, mis, paxta, g'alla, pilla, ho'l va quruq mevalarni tashib ketgani yetmagandek, Turkistonning barcha yirik shahar va qishloqlariga rus xalqini ko'chirib kelib, ularni Turkiston xalqlari hisobidan yer-suv, uy-joy, oziq-ovqat bilan ta'minlagan. O'zbek millatining ziyoli ma'rifatparvar jadidlari tomonidan ochilgan jadid maktablarning faoliyat yuritishiga to'sqinlik qilgan. Diniy madrasalar va mahalliy maktablar yopib qo'yilgan. U maktablarning o'rniga rus-tuzem maktablarini ko'paytirishga e'tibor qaratgan. Ushbu harakatlar Turkistonning barcha shahar va qishloqlarida keng quloq yozib, mahalliy xalq bolalari yoppasiga ruslashtirish tizimiga o'tgan. O'zbekiston Respublikasining davlat tili rus tili bo'lgan. Sho'ro davlati tarqalib ketmaguncha, mustaqillik, davlatning milliy tili haqida gapirishning imkoni bo'lmagan. Ruslashtirish tizimi ayniqsa, o'zbek xalqini o'zligidan ayirgan. Islom dinidan chiqargan. Ikki tillilik, ikki yozuvlilik O'zbekiston Respublikasidan boshqa, hech bir dunyo xalqlari tarixida uchramaydi. Sobiq SSSR davlati tarqalib ketgach, darhol, slavyan tillari oilasiga mansub bo'lgan Ukraina Respublikasining poytaxti Kiyev shahridagi 800 ta maktabning 790 tasi ukrain tilida ta'lim olishga o'tgan. O'zbekiston davlati o'zining milliy davlat tilining taqdiri bilan bog'liq

bolgan bunday islohotlarni o'tkazmagan. Bu haqida "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida" kitobida aniq ma'lumotlar bor.

O'zbekiston Respublikasi Mustaqil bo'lganiga 32 yil, o'zbek tili davlat tili deb, e'lon qilinganiga 34 yil to'ldi. Ushbu yillar davomida o'zbek tilining nufuzi va mavqeyini oshirish to'g'risida O'zbekiston davlatining qonuni chiqdi va farmoni e'lon qilindi. Davlat tilini rivojlantirish departamenti tuzildi va o'z faoliyatini boshladi. O'zbek tili davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Shunday bo'lishiga qaramay, o'zbek tiliga bo'lgan munosabatni qoniqarli deb aytolmaymiz.

Jahon xalqlari tarixi va bugungi hayotiga nazar tashlasak, hech qaysi mamlakatda ommaviy axborot vositalari teleko'rsatuvlar, radioeshittirishlar va yoki gazeta, jurnallar ikki va undan ortiq tillarda faoliyat olib bormaydi. Bizning davlatimizda esa, buning aksini ko'rish mumkin. Masalan, o'zbek tilida faoliyat olib borgan "Dunyo bo'ylab" ko'rsatuvi bugungi kunda rus tiliga o'tib oldi. Teleko'rsatuvlarning yoki ijtimoiy tarmoqlardagi dasturlarning nomlari rus va boshqa xalqlar tilidagi so'zlar bilan nomlanadi. Masalan, "The cover Up", "Chotki" TV va boshqalar. Zarur bo'lganda avtobusga chiqib qolsangiz, avtoradioda efirga uzatilayotgan qo'shiqlarni eshitib, dardingizni kimga aytishni bilmay qolasiz. O'zbek tilidan rus tiliga, rus tilidan hind tiliga va yoki yana bir boshqa tildagi qo'shiqlarga o'tib ketadi. Avtobusda ketayotgan yo'lovchi millatdoshlar va avtobus haydovchisi buning farqiga ham bormaydilar. Ushbu holat millatning milliy g'ururi va o'zligini yo'qotib, hissiz, ma'naviyatsiz bir manqurtga aylanib qolganligini ko'rsatadi. Xuddi shunday noxush holatlarga shaharning odamlar eng gavjum bo'lgan joylarida faoliyat yuritayotgan "Korzinka" atalmish supermarketlarda ham guvoh bo'lish mumkin. Biror bir narsa xarid qilish maqsadida ushbu supermarketlarga kirib, nima olishingiz yodingizdan ko'tarilib, chiqib ketganingizni o'zingiz bilmay qolasiz. Avtobuslar, supermarketlar va boshqa jamoat joylaridagi bunday noxushliklarga Davlat tili departamenti va Respublika ma'naviyat va ma'rifat markazi tomonidan qat'iy ta'sirlar o'tkazilib, muammolarni bartaraf etishlarini taklif etamiz. Ushbu muammolar bir qarashda e'tibor berishga arzimaydigan bir holatga o'xshab ko'rinsa-da, millat ma'naviyatining buzilishiga, o'sib kelayotgan yosh avlod ongining buzilishiga omil bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining poytaxti Toshkent shahridagi umumta'lim maktablarning ko'p qismini ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablar tashkil etadi. Toshkent shahrida faoliyat olib

boradigan xususiy maktablarning deyarli hammasi rus tilida faoliyat olib boradi. Milliy tilning ravnaqi va mavqeyiga soya solib turgan ushbu holatlar yetarli bo'lmaganidek, Rossiya davlati vaziri O'zbekistonda ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablar qurib berishni va ularning sonini ko'paytirishni taklif etdi. O'zbekiston davlati ushbu taklifni mamnuniyat bilan qabul qildi.

Rus xalqi O'zbekistonga XX asrning birinchi choragida o'sha ko'chirishlar tufayli kirib kelgan. Oradan yuz yildan ortiq vaqt o'tgan bo'lishiga qaramay, bu xalq o'z tilini mahalliy xalqlar tili bilan qorishtirib yubormagan. Yerli xalqlar bilan qanchalik yaqin va do'stona aloqa munosabatlarda bo'lmasin, tilining sofligini saqlab kelmoqda.

Tilning sofligini avaylab-asrash, uning nufuzi va mavqeyini saqlash tog'risida rus yozuvchisi I.S.Turgenev mana bunday yozadi: "Берегите чистоту русского языка как святыню, никогда не употребляйте иностранных слов. Русский язык так богат и гибок, что нам нечего брать у тех, кто беднее нас".

Xuddi shunday mazmundagi fikr, yozuvchi L.Tolstoyda quyidagicha aks etadi: "Как ни говори, а родной язык всегда останется родным. Когда хочешь говорить по душе, ни одного французского слова в голову нейдет, а ежели хочешь блеснуть, тогда другое дело".

Mashhur rus yozuvchilari rus tilining boy, rang-barang va u tilning boshqa tillar bilan qiyoslab bo'lmashligi, bu til rus xalqi uchun Ona va Vatan kabi muqaddas ekanligini chiroyli tasvirlar bilan ifoda etadi. Rus xalqi esa, xuddi yuqorida keltirilgandek, bu tilni avaylab-asraydi, muqaddas biladi. Qaniydi mana shunday tuyg'uni bizning xalqimiz, bizning millatdoshlarimiz ham his qilsalar.

Toshkent shahrida buyuk ajdodimiz, qomusiy olim Ahmad al-Farg'oni nomida innovatsiyon universitet ochilgan. Biroq, ushbu universitet Ahmad al-Farg'oniyni to'liq ismi bilan atalmasdan, uning qisqartirilgan shakli Alfraganus deb nomlanadi. Internetdagi ushbu <https://alfraganusuniversity.uz/uz> saytni ochsangiz, Alfraganus O'zbekistondagi eng innovatsion universitet nomi bilan chiqib keladi. Ushbu nomga urg'u berishdan maqsad, millatimizning bir necha ziyoli vakillari, aynan O'zbekiston televideniyesida uzoq yillar suxandonlik qilgan bir jurnalist, O'zbekiston Ichki ishlar vazirligida yuqori lavozimda ishlaydigan yana bir kishi, Alfraganus kim? degan

savolga javob berolmadilar. Agar o'sha O'zbekistondagi eng innovatsion universitet, Ahmad al-Farg'oniyni to'liq ismi bilan nomlanganda, universitetga, tilimizga, millatimizga bo'lgan hurmat yanada ortar edi. Buyuk ajdodimizdan faxrlanish hissi paydo bo'lar edi. Alfraganus haqida eshitmaganlar uning kimligini bilib olardi.

Millatdoshlarimiz, vatandoshlarimizning aksariyat qismi, Alfraganus kim ekanligini bilmaydilar. Bunday nomlar hech bir to'siqqa uchramasdan hukumat idoralaridan tomonidan ro'yxatdan o'tkaziladi. Natijada, milliy tilga bo'lgan munosabat shu paytgacha qanday bo'lgan bo'lsa shundayligicha qolaveradi, faxrlanishimiz kerak bo'lgan ajdodlarimizning muborak nomini na millatimiz va na boshqa millatlar bilmasdan yashab o'taveradilar.

Shahar markazida yangi qurilgan bir mavze "Mirobod ko'chasi" deb nomlangan, ammo bu nom ona tilimizdagi so'zlar bilan emas, frantsuzcha so'z bilan "Mirabad avenyu" deb nomlangan. Bunday avenyular shaharning boshqa joylarida ham qad rostlamoqda. Masalan, "Qorasuv avenyu", "Oqtosh avenyu" va boshqalarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Ushbu avenyular va yoki boshqa korxona, tashkilot, muassasalarning nomlari davlat idoralarida ro'yxatdan o'tkaziladi-ku?

Xulosa o'rnida, buyuk ma'rifatparvar adib Mahmudxo'ja Behbudiyni birgina "Sart" so'zi haqida "Oyna" jurnalida chop etilgan publitsistik maqolalari va u maqolalar xususida yuritilgan bahs-munozaralarni yodingizga solmoqchiman. Mahmudxo'ja Behbudiyni "Sart" so'zi bizning tilimiz, millatimizga xos so'z emasligi haqida jurnalning 1914-1915-yillar davomidagi bir necha nashrlarida "Sart so'zi ma'lum bo'lmadi"(1914), "Sart so'zi majhuldir"(1915) sarlavhali maqolalari bilan bahs yuritadi va milliy g'urur uchun tinimsiz kurashadi. Biz esa, Ahmad al-Farg'oniydek olimning ismi qisqartirib nomlansa ham, o'zbek tilida nomlash kerak bo'lgan joy nomlarini boshqa xalqlar tilida nomlab qo'ysa ham hissiz va befarq tomoshabin bo'lib turaveramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегали Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври адабиёти. – Тошкент: "Маънавият" нашриёти, 2004 йил, 205-бет.

Elektron manbalar:

1. <http://litena.ru/books/item/f00/s00/z0000029/st024.shtml>
2. <https://jovovich-e.livejournal.com/1235.html>

3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
4. **Маҳмудхўжа Бехбудий. “Сарт” сўзи маълум бўлмади (1914)** “Ойна” журнали, 1914 йил, 39-сон, 922—924-бетлар. <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/>
5. **Маҳмудхўжа Бехбудий. “Сарт” сўзи мажхулдур (1915)** “Ойна” журнали, 1915 йил, 22-, 23-, 25-, 26-сонлар, 314—315-, 338—340-, 386—388-, 478—480-бетлар. <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/>

О‘zbek tilida dunyoning lingvistik manzarasini shakllantirish roli

Usmonova Hurinso,

Namangan davlat universiteti professori,

Musayeva Yelena,

Namangan muhandislik-qurilish instituti
o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o‘qituvchisi
xxx19_85@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilida dunyoning til manzarasini shakllantirishning o‘rni, til va madaniyat, til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ajralmas birlik sifatida ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: til, aloqa, fikrlash, internet, mahsuldorlik, tarix, jihatlar

Til – bu millatning og‘zaki xazinasini, u ma’lum bir til tuzilishiga “to‘playdigan” fikrni etkazish vositasi. Muayyan obyektlar va hodisalarni kuzatib, odam mavhum fikrlashga ko‘tariladi, mantiqiy aloqalarni topadi va umumlashtiradi. Ona tilini bilish, nutqdan foydalanish biz uchun, aytaylik, qoshlarimizni burishtira olish yoki zinadan ko‘tarilish kabi tabiiy va shartsiz ko‘rinadi. Shu bilan birga, til odamda o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi, bu taqlid va o‘rganish mahsulidir.

Dunyoning lingvistik tasviri tushunchasi til va tafakkurning o‘zaro ta’siri, tilning milliy o‘ziga xosligi, milliy xarakterni shakllantirishda tilning o‘rni masalalarini ko‘rib chiqqan Vilgelm fon Gumbolt g‘oyalaridan kelib chiqadi.

So‘zning ma’nosi ijtimoiy, uning tovush va grafik qobig‘i ularga berilgan tilda muloqot qiladigan butun jamiyat tomonidan qo‘llaniladi. Ushbu so‘zdan kelib chiqadigan tushuncha obyektivdir, u shaxsga bog‘liq emas. Ammo ma’lum bir obyekt, hodisa, shaxs, ularning

harakatlari va xususiyatlarining ma'nosi haqidagi g'oya har doim individualdir va shuning uchun har bir insonning ma'lum bir so'zning ma'nosi haqidagi g'oyasi individualdir. So'zning ma'nosi haqidagi g'oyaning bu individualizatsiyasi juda tez-tez tegib turadi va hatto inson yashaydigan til dunyosidan, boshqacha qilib aytganda, uning ona tilidan kelib chiqadi, bu yerda bu tushuncha qayd etilgan va ishlatilgan. Va boshqa tilda bunday vakillik bo'lmasligi mumkin, chunki bu yerda boshqacha, uning g'oyasi, dunyoning o'ziga xos, boshqa til tasviri mavjud. Har bir xalq dunyosining tili ham, lingvistik manzarasi ham yuzlab va minglab yillar davomida asta-sekin rivojlanib bordi. Xalqlar va ularning tillari uzoq vaqt davomida o'zlarining cheklangan joylarida yopiq yashashgan. Bu har bir xalqning dunyoga bo'lgan qarashlarini, boshqalardan farq qiladigan mentalitetini shakllantirdi. Va shu ma'noda, til dunyosida o'zbeklar va boshqa xalqlar o'rtasida etarlicha farqlar mavjud bo'lib, bu ularning dunyoning yorqin va o'ziga xos til manzaralari haqida gapiradi.

Zamonaviy kommunikativ haqiqat sharoitida tilshunoslik fenomenini uning ijtimoiy aloqada ishtirok etishi nuqtayi nazaridan o'rganishga murojaat qilish quyidagilarni aniqlashni o'z ichiga oladi "lingvistik" tushunchasining instrumental imkoniyatlarini aniqlashtirish shaxsiyat ijtimoiy-falsafiy sohaga nisbatan tadqiqotlar.

O'zbek tilida ko'p hollarda muvaffaqiyatli og'zaki muloqot uchun zarur shart-bu bayonot va o'ziga xos lingvistik bo'lmagan omillar o'rtasidagi aloqani o'rnatishning nozik modeli. Alohida so'zlar va so'zlar guruhlari, birinchi navbatda, xabardagi ma'ruzachi va tinglovchi uchun umumiy bo'lgan kognitiv sohani joriy etishga xizmat qiladi.

Til qoidalarga asoslangan xatti-harakatlarning ajoyib namunasidir va bir nechta qoidalar turlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Biz nafaqat so'zlarni birlashtirish va guruhlash uchun sintaktik qoidalarni, balki ushbu kombinatsiyalarni talqin qilishning semantik qoidalarini ham hisobga olishimiz kerak. Bizning vakillik tizimlarimizning cheksiz to'plamini tavsiflash uchun sizga hatto pragmatik qoidalar kerak bo'lishi mumkin. Faqat ona tilida so'zlashuvchi jummalarni yaratish va talqin qilish qoidalari tizimiga ega degan taxminlarni qabul qilish orqali biz tabiiy tillarning cheksiz kombinatorial mahsuldorligini tushuntirishga umid qilishimiz mumkin.

So'nggi o'n yillikda ijtimoiy-iqtisodiy sohada sezilarli o'zgarishlar yuz berdi va bu muloqotga ta'sir ko'rsatdi. Bugungi kunda aloqa ijtimoiy vosita yoki hatto vositadir. Muloqot orqali odamlar bir-biriga bosim

o'tkazadilar: hujum qilish, himoya qilish, foyda olish. Inson psixologiyasiga beqiyos ta'sir muloqotning yana bir turi – bu insoniyat tarixida shu paytgacha uchramagan Internet orqali aloqa. Internet orqali aloqa tomonlarining o'ziga xosligi psixologik nuqtayi nazardan ham dolzarbdir.

Internet orqali aloqa xususiyatlarini psixologik nuqtayi nazardan aniqlashda quyidagi jihatlarni ta'kidlash kerak:

1. Aloqa yuzma-yuz amalga oshirilmaydi.
2. Bunday aloqa bilan shaxs o'zini yashirish yoki talqin qilish qobiliyatiga ega.
3. Suhbatni rad etish imkoniyati.

Aynan shu aloqa tomonlari muloqotning psixologik jihatlarini rivojlantiradi.

O'zbek tilida tez-tez ishlatiladigan “mehr ko'zda”, “insonning yuzi issiq” iboralari mavjud. Yuzma-yuz muloqot qilishda ma'lum bir chegara paydo bo'ladi. Internet orqali aloqa bu chegarani olib tashlaganga o'xshaydi. Boshqacha qilib aytganda, yuzma-yuz muloqot qilishda siz suhbatdoshning psixologik holatini, ijtimoiy holatini yaqinroq bilib olishingiz mumkin. Jonli muloqot juda hissiy, suhbatdoshlarning roziligi bilan bunday aloqa suhbatni to'xtatishi mumkin. Boshqa tomondan, hatto ma'ruzachining iltimosiga binoan suhbatni uzaytirish mumkin. Internet bunday imkoniyatni bermaydi. Shuni esda tutish kerakki, bizning tildan foydalanish qobiliyatimizda muhim tug'ma, tabiiy komponent mavjud. Aloqa maqsadida ixtiro qilingan hech qanday izchil qoidalar tizimi tabiiy tilni o'rnini bosa olmaydi. Har qanday insoniyat jamiyati tilga ega va barcha tillar umumiy xususiyatlarga ega – “til universallari” deb ataladigan xususiyatlar, aslida tabiatan tildan oldingi. Agar bolalar uzoq evolyutsiya natijasida tilning universal ahamiyatga ega tomonlarini tanlashga odatlanmagan bo'lsalar, bolalar til nima ekanligini tasavvur qila olmaydigan ota-onalardan tilni shunchalik tez o'rganishlarini tasavvur qilish qiyin. Bu, qisqacha aytganda, inson tillarining mavjud tabiatini belgilaydigan muhim biologik komponent. Shunday qilib, til sifatida ko'p qirrali hodisaga turli tomonlardan yondashish, uni turli nuqtai nazardan o'rganish mumkin. Va til fenomeni aniq ko'rinsa-da, uni boshidanoq qandaydir tarzda aniqlash kerak. Mavjud ta'riflarning xilma-xilligidan biz keyingi fikrlash uchun dunyoning lingvistik manzarasini tanladik. Dunyoning lingvistik manzarasi ma'lum bir davrga xos bo'lgan nutq-fikrlash faoliyati usulini ma'naviy, madaniy va milliy qadriyatlari bilan aks ettiradi.

Xulosa qilib aytganda, dunyoning lingvistik manzarasiining o‘zi millatning umumiy madaniy mulki bo‘lib, u aniq tuzilgan, ko‘p darajali. Bu kommunikativ xatti-harakatlarni, insonning tashqi dunyosi va ichki dunyosini tushunishni belgilaydigan dunyoning lingvistik manzarasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хрестоматия курса основ гендерных исследований, –Т., 2003. – 31-стр.
2. Гендерные проблемы в исторической науке. Фания Ахмедшина, Ольга Шнирова, Игорь Школьников. Т., 2003, 281-стр.
3. Гетте Е.Ю. “Речевое поведение в гендерном аспекте”. дисс.к.ф.н., –Воронеж, 2004. – стр. 3.
4. Kazimovna, M. E. (2022). GENDER RESEARCH ISSUES IN LINGUISTIK. Journal of Positive School Psychology, 10240-10242.
5. Kazimovna, M. E. (2022). PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AT LITERATURE LESSONS. INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN COMMERCE, IT, ENGINEERING AND SOCIAL SCIENCES ISSN: 2349-7793 Impact Factor: 6.876, 16(4), –18-19.
6. Kazimovna, M. E. (2022). Cognitive-Pragmatic Aspects of Gender Linguistics. Texas Journal of Multidisciplinary Studies, 5, 87-88.
7. Мусаева, Е. К. (2023). ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ ИНТЕРЕС ПРИ ОБЩЕНИИ. *Gospodarka i Innowacje.*, 34, –333-337.
8. Казимовна, Е. (2023). ГЕНДЕР ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ. *Наука и технология в современном мире*, 2(13), –55-58.

O'zbek tilshunosligida leksikologiyaning tendensiyasi

Mamaraximov Sirojiddin,

Guliston davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi

mamaraximov90@umail.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikning asosiy tarmog'i hisoblangan leksikologiya tushunchasi, uning fanda tutgan o'rni, leksikografiya, frazeologiya, semasiologiya, semantika, etimologiya, stilistika tushunchalari va leksikologiyada so'zning mohiyati, tuzilishi haqidagi fikrlar mohiyati tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: til, tilshunoslik, fan, leksikologiya, leksikografiya, frazeologiya, semasiologiya, semantika, etimologiya, uslubiyat.

Ma'lumki, yer yuzida yashovchi xalqlari turli xil tillarda so'zlashadi va yozma manbalar orqali fikrlarini bayon etadi. Kurrayi zaminimizda hammasi bo'lib, taxminan 5621 ta til va sheva mavjud, biroq hozirgacha ulardan 500 tasigina o'rganilgan, xolos. Mana shu ilmiy tahlil olib borilgan tillarning barchasi leksikologik jihatdan ham o'rganilishi juda ham zarurdir.

Leksikologiya nima? Leksikologiya (leksika va...logiya) – tilshunoslikning til lug'at tarkibi, ya'ni muayyan bir tilning leksikasini o'rganuvchi bo'lim bo'lib, uning fandagi vazifasi so'zni yolg'iz holda emas, balki boshqa so'zlar bilan bog'liq holda o'rganadi. Bunda so'zlarning ma'no jihatdan o'zaro bog'langan, ya'ni monosemiya, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, soz ma'nolarining erkin yoki bog'liq holda bo'lishi kabi masalalari ham o'rganiladi. Bu sathning asosiy o'rganilish obyekti bugungi kunda falsafiy nuqtayi nazardan o'rganilishi dolzarb bo'lib qolmoqda. Shu boisdan muayyan bir tizim sifatida ko'rilganda, so'z ma'nolari va tushunchalarning o'zaro bog'liq holda bo'lishi ko'zda tutiladi.

Leksikologiya lug'at tarkibining amalda ishlatilish va taraqqiyot qonuniyatlarini, so'zlarning uslubiy jihatdan tasnifiy tamoyillarini ishlab chiqadi. Shuningdek, "so'zlashuv va adabiy tillarda foydalanish me'yorlarini, professionalizm, dialektizm, arxaizm, neologizm, leksikalashgan so'z birikmalarini me'yorlashtirish kabi masalalarni tahlil etadi hamda bular haqida muayyan xulosalar chiqaradi".

Maqolaning kirish qismida leksikologiyaning muqaddimasi haqida soʻz yuritgan boʻlsak, ilmiy farazlarning asoslanishi uchun uning metodologik tahlillariga murojaat qilish zarur deb hisoblayman. Tilning lugʻat tarkibi va uni tashkil etuvchi soʻzlar bir qator umumiy xususiyatlarga egaligi bilan xarakterlanadi. Leksikologiya ham leksikani xuddi shu umumiy xususiyatlari nuqtayi nazaridan oʻrganadi hamda tahlilga tartadi.

Biz ilmiy tahlillar asosida taʼkidlaganimizdek, leksikologiya leksikani oʻrganadi, leksika esa soʻzlardan (soʻzlar majmuyidan) iborat boʻlishi bilan farqlanadi, shunday ekan birinchi navbatda soʻzning oʻzi haqida, uning mohiyati haqida toʻxtab oʻtishga toʻgʻri keladi. Ayrim ishlarda “asosiy til birligi”, “til va nutqning eng muhim elementlaridan biri”, “tilning eng kichik asosiy birligi” deb umumiy tarzda va oddiygina taʼriflanadigan soʻz aslida juda murakkab xususiyatga ega ekanligidadir. Shuni alohida taʼkidlash lozimki, uch – toʻrt ogʻiz soʻz, hatto uch – toʻrt jumla bilan ham soʻzga toʻla taʼrif berib boʻlmaydi. Shu vaqtga qadar lingvistik adabiyotlarda soʻzga uning boshqa hodisalardan farqini belgilovchi aniq, mukammal taʼrif yoʻqligining boisi ham ana shunda. Soʻz til birligi sifatida juda murakkab xususiyatga ega ekan, soʻzga qandaydir umumiy yoki aniq taʼrif berishdan koʻra, uning oʻziga xos tomonlarini, boshqa til birliklaridan farqli belgi-xususiyatlarini yoritish muhimdir. Oddiy nazar tashlashdayoq soʻzning tovushdan, tovushlar majmuyidan tuzilishi aniq seziladi. Biroq bugungi kunda soʻzga nisbatan boshqacha, ilmiy tahlillarga asoslangan holda yondashishlar kuzatilmoqda. Buni Yevropa olimlarining ishlaridan ham koʻrish mumkin. Leksikologiyaning oʻrganish manbayi soʻz boʻlsa, oʻrganish predmeti uning quyidagi jihatlari:

- a) lisonning asosiy lugʻaviy birligi sifatidagi leksema muammosi, leksik birlik tiplari;
- b) til lugʻat tarkibi strukturasi;
- v) lugʻaviy birliklarning qoʻllanilishi;
- g) lugʻat tarkibining boyishi va taraqqiyoti;
- d) leksik birliklarning tildan tashqaridagi borliq bilan oʻzaro munosabati.

Soʻz umumlingvistik muammo, shu boisdan u umumiy soʻz nazariyasi doirasida ham oʻrganiladi. Leksik birlik doirasiga nafaqat alohida soʻz (tugal shakllangan birliklar), balki soʻzga teng barqaror birlik, murakkab, tarkibli soʻz ham kiritiladi. Lekin soʻz asosiy lugʻaviy birlik sanaladi.

Shakl va mazmun birligidan iborat soʻz til birligi sifatida uch yoʻnalishda oʻrganiladi:

- a) struktur jihatdan (soʻzning qurilish xususiyatlari);
- b) semantik jihatdan (soʻzning lugʻaviy maʼnosi);
- v) funksional jihatdan (soʻzning lison va nutq strukturasida tutgan oʻrni).

Struktur yondashuvda soʻz leksikologik nazariyasining asosiy vazifasi uning alohidaligi va oʻziga xosligi mezonini tiklashdir. Birinchi holatda soʻz birikmasi bilan qiyoslanib, uning tugal shakllanganlik va alohidalik belgilari ochiladi. Soʻzning nutqdagi analitik shaklining lisoniy asosi yoritiladi. Ikkinchi holatda soʻzning turli grammatik shaklidan hosil qilingan lisoniy invariantini tiklash xususida soʻz boradi. Shu munosabat bilan grammatik shakl olgan leksema – soʻzshakl tushunchasi muayyanlashtiriladi. Shuningdek, leksemaning turli nutqiy - fonetik, morfologik, leksik-semantik variantlari oʻrganiladi. Lugʻaviy birlikning semantik tahlilida, ular (lugʻaviy birliklar) leksik semantika - semasiologiya tadqiq manbayiga aylanadi. Bunda soʻzning tushuncha (signifikat) va borliqdagi atalmish (denotat)ga munosabati oʻrganiladi. Semasiologiyada soʻzning semantik xususiyati – bir maʼnolilik va koʻp maʼnolilik, umumiy va xususiy, mavhum va muayyan, bosh va hosila, toʻgʻri va koʻchma maʼnolari tekshiriladi. Barcha tillarda ham soʻz asosan birdan ortiq tovushdan tuziladi. Bir tovushdan iborat soʻzlar juda kam miqdorni tashkil etadi (soʻroq bildiruvchi – “a”, achinish, afsuslanish bildiruvchi – “e” soʻzlari). Tilning leksik, fonetik va Grammatik sathlari ham oʻzaro bogʻliqdir: fonetik birliklar soʻzni borliq tusiga kiritadi, morfemalar yasama soʻzni shakllantiradi, soʻzning birikuvchanlik imkoniyatlari, uslubiy vosita sifatidagi xususiyatlari ularning leksik va Grammatik maʼnolariga hamda uslubiy semalariga tayanadi. Bular leksikologiyaning fonetika, morfemika, soʻz yasaliishi, grammatika va uslubshunoslik (stilistika) bilan aloqada boʻlishini taqozo qiladi. Shuningdek, har qanday soʻzning maʼlum bir maʼno ifodalashi ham shu tilda soʻzlashuvchilar uchun sir emasligi aniq. Maʼlum bir maʼnoga ega boʻlmagan har qanday tovush yoki tovushlar majmui hech vaqt soʻz boʻla olmaydi. Har qanday soʻz paydo boʻlishidayoq oʻz maʼnosi va tovush qiyofasiga (tovush qobigʻiga) ega boʻladi. Demak, har qanday soʻz, avvalo, tovush va maʼno birligiga ega boʻladi. Bu narsa soʻzning fonetik va semantik tomoni. Soʻzning tovush tomoni uning maʼnosini reallashtiruvchi (yuzaga chiqaruvchi)dir. Xuddi shu tovush tomoni (tovush qiyofasi) bilan soʻzning maʼnosi tinglovchiga yetadi,

tushuniladi. Demak, u soʻzning maʼnosi uchun, uning reallashuvi uchun xizmat qiladi. Yunon faylasufi Geraklitning fikricha, olamni bilishning asosida sezgilar yotadi. Faqat tafakkurgina donolikka olib boradi. Tafakkurni rivojlantiruvchi asosiy vosita esa nutqdir deb taʼkidlaydi yunon faylasufi. Sezgilar bilan idrok etiladigan har qanday mohiyat aqldan yashirina olmaydi. U olamdagi roʻy beruvchi jarayonlarning ichki mohiyatini stixiyali dialektika vositasida chuqur tahlil etib bera oldi. Geraklit taʼlimoti yunon va dunyo xalqlari tiliga, falsafiy tafakkuriga va leksikasiga katta taʼsir koʻrsatdi.

Soʻzning maʼnosi maʼlum tovushlar majmuyida reallashishi sababli bu maʼnoni tovushlar majmui, tovushlarning maʼlum tartibdagi birligi hosil qiladigandek tuyuladi. Boshqacha aytganda, tovushlar «maʼnosi»ning birligi soʻzning maʼnosidan iboratdek boʻlib koʻrinadi. Haqiqatda esa bunday emas. Garchi tovushsiz soʻz boʻlmasa – da, biroq u yoki bu soʻzning mazmuni shu soʻzni tashkil etgan tovushlar «maʼnosi»ning yigʻindisidan kelib chiqmaydi. Tovushlar (fonemalar) maʼnoga ega emas. Shuning uchun tovushlarning har qanday majmuyi maʼno ifodalayvermaydi. Masalan, “**o, d, a, m**” tovushlaridan iborat “odam” tovush majmuyi maʼlum maʼno ifodalagani (soʻz boʻlgani) holda, shu tovushlarning “**adom**”, “**admo**” yoki “**odma**” majmui hech qanday maʼnoga ega emas va ular soʻz ham emas. Xuddi shu fonemalardan tashkil topgan “**omad**” ham maʼnoga ega va soʻz hisoblanadi. Lekin u “**odam**” soʻzidan tamomila boshqa soʻz. Toʻgʻri, soʻzning tovush qobigʻida oʻzgarish boʻlsa-da, maʼno saqlanishi, demak, soʻzning oʻzi ham saqlanishi mumkin. Leqin bu hodisa (tovush qobigʻidagi oʻzgarish) “**birdaniga**” (darhol) emas, balki til taraqqiyoti jarayonida yuz bersagina shunday boʻladi. Bu hodisa tub soʻzlardagina emas, balki yasama soʻzlarda ham yuz berishi mumkin. Masalan, evur – oʻgir (aylantir), biragu – birov, iroq – yiroq, yogʻoch – ogʻoch, kiprik – kirpik, qoʻimi – qoʻnshi, magiz – mayiz va hokazo. [yuz] – “odamga xos”, “boshning old qismi”, “burunning ikki tomoni”, “peshonadan iyakkacha”, “burundan quloqqacha”, “qoʻllanilishi chegaralanmagan”, “uslubiy betaraf”, “turkiy qatlamga oid”, “umumisteʼmol”; [jamol] – “odamga xos”, “boshning old qismi”, “burunning ikki tomoni”, “peshonadan iyakkacha”, “burundan quloqqacha”, “qoʻllanilishi chegaralangan”, “badiiy uslubga xos”, “arabiy qatlamga xos”.

Har ikkala leksema ham bir tushunchani ifodalaydi. Ularning mazmun mundarijasi – sememalarining semik tarkibi farqlanadi. Leksemalar sememalarining atash semalari denotatning inʼikosi -

tushunchani ifodalaydi. Har bir leksema sememasi o'xshash va farqlovchi semaga ega. O'xshash sema ularni guruhlarga birlashtirishga, farqli sema esa ajratishga xizmat qiladi.

Leksemaning nutqiy qo'llanilishidagi varianti so'z bo'lib, ular turlicha matniy qurshov asosida har xil xususiyat kasb etadi.

Leksema tub yoki yasama bo'lishi mumkin. Masalan, [kitob], [savdogar], (nonchi) birliklarini olaylik. Qatordagi [kitob] va [savdogar] birliklari tayyorlik, umumiylik, ijtimoiylik xossalariga ega. Biroq tilimizda (nonchi) degan lisoniy birlik yo'q. U nutq jarayonidagina hosil qilinishi mumkin va yuqoridagi birliklar ega bo'lgan xususiyatdan xoli. [nonchi] birligining nutq jarayonigagina xosligi uning tayyorlik belgisiga ega emasligini ko'rsatadi.

So'zning tovush qobig'ida bo'ladigan bunday o'zgarishlar so'zning o'z ma'nosi bilan yashash jarayonida ma'lum qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Shuning uchun ham bu o'zgarish ma'noning, shu bilan birga so'zning yo'qolishiga olib kelmaydi. So'z tovush qobig'ining o'zgarishi bilan (tovushning sifat yoki miqdoriy o'zgarishi, tovush tartibining o'zgarishi bilan) ma'noning o'zgarishi, yangi so'z hosil bo'lishi hodisasi ham bor: ko'r – ko'z, artmoq – arch(i)moq) artmoq – derazani artmoq, stolni artmoq; archi(i)moq: kartoshkani arch (i)moq va boshqalar. So'zning ikkinchi muhim belgisi ma'lum ma'noga egaligidir. Lekin so'zlar ifodalaydigan ma'nolar bir xil emas. Ular eng umumiy xususiyatlari bilan ham turli tipga bo'linadi. Masalan, ayrim so'zlar obyektiv borliqdagi narsa – hodisa, belgi, harakat kabilarni bildiradi (shu narsa – hodisa, belgi, harakatni ataydi): bog', daryo, ko'k, baland, o'qimoq va hokazo.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, so'z nihoyatda murakkab xususiyatlarga ega bo'lgan til birligidir. U o'zining muhim belgi – xususiyatlari bilan tilshunoslikning maxsus bo'limlarining o'rganish ob'ekti bo'ladi. Hozirgi kunda o'zbek tilshunosligida leksikologiyaning keng qamrovli o'rganilishi so'z va leksemaning farqli va o'xshash tomonlari olimlarimiz tomonidan ochib berilayotganligi tilshunosligimizda samarali ishlar olib borilayotganligidan dalolatdir. Yuqorida biz leksemaning semantik va morfemik tomonlarini ko'rib o'tdik. Leksemaning morfemik tomoniga nazar solsak, grammatik shakllarsiz qismiga nisbatan aytilishi ham bejizga emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Musajon Bobojonov. Jahon tillari haqida eng so‘nggi ma’lumot. 27.10.2012.<https://m.ok.ru>
2. Bozorboy O‘rinboyev. Leksikologiya. <https://qomus.info>
3. O‘zbekiston SSR FA Tarix, tilshunoslik va adabiyotshunoslik bo‘limi tomonidannashrga tayyorlangan O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent, 2011.
4. Tursunov U. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –Toshkent, 2015.
5. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 1 – jild. –Toshkent, 2016.
6. R.Saydullayeva. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010.

Klinik atamalar shakllantirishda suffiksatsiya usuli va ta‘lim texnologiyalari

Ermatova Rano,

Toshkent tibbiyot akademiyasi
Termiz filiali katta o‘qituvchisi
tmattermatova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada tibbiy atamalar yasashida suffikslarning o‘rni haqida ma’lumot beriladi va “Klinik atamalar shakllantirishda suffiksatsiya usuli ahamiyati” mavzusida o‘tiladigan dars mashg‘ulotida foydalaniladigan eng samarali metodlar, taqdimotlar va tarqatma materiallar keltirilgan.

Kalit so‘z: suffiks, prefiks, o‘zak, tugallanma, fleksiya, morfema, affikslar, so‘z negizi, termin, so‘z tarkibi, klinik atamalar.

Bugungi kunda mamlakatimizda tibbiyot va ta‘limga katta e’tibor ko‘rsatilmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ushbu sohalar rivoji uchun barcha sharoitlarni yaratib bermoqda. “Ta’limdagi ishlar ham, tibbiyotdagi ham igna bilan quduq qazishdek gap, natijasi tez ko‘rinmaydi. Buning uchun mashaqqatli mehnat, katta fidoyilik kerak. Boshlangan islohotlarning amalga oshishi, xalqimizning rozi bo‘lishi shunga bog‘liq. Bu yo‘lda sizlarga ishonaman, suyanaman”, – dedi Prezident. “Bu ikki sohani rivojlantirmasdan turib raqobatbardosh mamlakat bo‘la olmaymiz. Kelajakni sog‘lom millat, bilimli avlod quradi”, – dedi Shavkat Mirziyoyev.

Ma’lumki, kasbni mukammal egallash kasb tilini aks ettiruvchi so‘zlar va atamalarni o‘rganish bilan boshlanadi Har bir atama ma’lum bir quyi tizimning elementidir, masalan, anatomik, gistologik,

embriologik, terapevtik, jarrohlik, ginekologik, endokrinologik, sud-tibbiy, travmatologik, psixiatrik, genetik, botanika, biokimyoviy va boshqalar. Har bir kichik atama qabul qilingan tushunchalarning ma'lum ilmiy tasnifini aks ettiradi. Shu bilan birga, turli xil quyi tizimlarning atamalari bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lib, makro-muddatli tizim darajasida ma'lum semantik aloqalardadir.

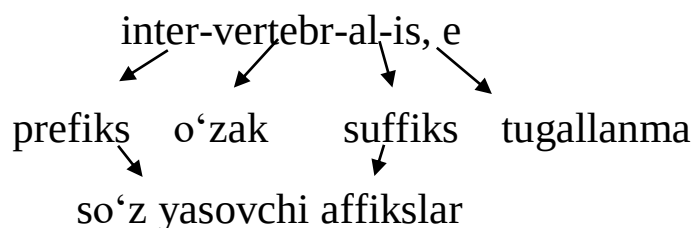
Hozirgi zamon tibbiy atamalari – keng qamrovli va murakkab atamalardan deb hisoblash mumkin. Bunda bir necha ming yillik so'zlar va birikmalar mujassamlashgan. Tibbiy va biologik atamalarda ko'p asrlik an'analarni lotin tilining ishlatilishida alohida ahamiyatga ega. Lotin tilini o'qitish tibbiy atamalarining asosini o'qitishdan boshlanadi.

Tibbiyotda atamalar ishlatilishi juda muhim o'ringa ega va bo'lajak shifokorlardan ushbu atamalar va ularni tuzilishi, tarkibiy qismlari va so'z yasovchilarni mukammal o'rganishlari talab etiladi

Fan, texnika va sanoat sohasida muvaffaqiyatli ish olib borish uchun mutaxassis atamalar mohiyatini maxsus leksika, yoki boshqacha aytganda terminologiyani to'g'ri tushunishi hamda undan aniq foydalanishi zarur. Terminning (lot. terminus – chegara) asosiy vazifasi ilmiy tushunchani faqat o'ziga xos ifodalashdan iborat. Termin sifatida alohida yakka so'z (organizm, hujayra, organ, gen, kasallik, appenditsit, flyurografiya) bilan bir qatorda so'z birikmasi (ko'krak qafasi, ensa suyagi, gipertonik kasallik, sanitar ishlov berish, radiatsion gigiena) ham bo'lishi mumkin. Kundalik hayotda ishlatiladigan adabiy tilning ommabop so'zlaridan farqli o'laroq terminlarda ilmiy va ilmiy-texnik tushunchalar ifodalanadi. Ilmiy tushuncha o'zining ilmiy nazariy xulosalar mahsuliligi, ma'lum bir ilmiy nazariya, bilimlar ilmiy tizimi fragmentini aks ettirishi bilan ajralib turadi.

Bilim, fan sohasining ma'lum bir terminologiyasi – bu tushunchalar tizimida ilmiy tushunchalarni ajratib ko'rsatish uchun qo'llaniladigan, o'zaro ma'lum bir aloqa va bog'liqlikda bo'lgan terminlar, so'zlar va so'z birikmalari tizimidir. So'z tarkibi quyidagi na mazmun, na shakl jihatidan bo'linmas, eng kichik ma'noli qismlar farqlanadi: old qo'shimcha (prefiks), o'zak, suffiks va tugallanma (fleksiya). Ushbu eng kichik ma'noli qismlar morfema (yun. morphe - shakl) deyiladi. O'zakka nisbatan joylanishi bilan farq qiluvchi prefiks va suffiks birgalikda so'z yasovchi affikslar (lot. affixus – qo'shimcha) deyiladi. Ularning o'zakka qo'shilishidan yangi so'zlar – yasama so'zlar hosil bo'ladi. Tugallanma – grammatik ahamiyatga ega affiks bo'lib, shakl yasash (kelishik, son, rod)

uchun xizmat qiladi. Soʻzni morfemalarga boʻlish morfem tahlil yoki tarkibiy tahlil deyiladi:

Tugallanmagacha boʻlgan soʻzning oʻzgarmas qismi leksik maʼno tashiydi va soʻz negizi deb ataladi.

Talabalarga tibbiy atamalar tarkibi, yasash usullari, cuffikslarning klinik atamalar yasashidagi ishtirokini oʻrgatishda “SCAMRER” usuli, “KWHL kreativ” usuli, CLUSTER usuli va Feedback usullari kabi interfaol metodlardan foydalanib dars jarayonini mazmunli tashkil yetish mumkin.

Sharada oʻyini

Talabalar oʻqituvchi aytgan soʻzni navbatma-navbat ijro etishadi, ularning guruhdoshlari esa bu soʻz nima ekanligini taxmin qilishga harakat qilishadi. Bu oldingi darsdagi lugʻatni qayta koʻrib chiqish yoki yangi soʻz bilan tanishtirish uchun yaxshi imkoniyatdir. Talabalar ushbu mashgʻulotga chindan ham shoʻngʻishadi va ular odatda soʻzning maʼnosini amalga oshirish uchun juda koʻp harakat qilishadi.

radius, i *m* –bilak suyagi

morbus, i *m* - kasallik

pulmo, ōnis *f* - oʻpka

musculus, i *m* – *mushak*

pharynx, ngis *m* - xalqum

princeps, cīpis *m* - boshliq,

os, ōris *n* - ogʻiz

rahbar,

occiput, itis *n* – ensa

“SCAMRER” usuli: Mazkur mavzu boʻyicha quyidagi interfaol taʼlim metodlaridan.

SUBSTITUTE (АЛМАШТИРИШ)	нима билан алмаштириши мумкин?
COMBINE (БИРЛАШТИРИШ)	нималарни бирлаштириши мумкин?
ADAPT (МОСЛАШТИРИШ)	нимага мослаштириши мумкин?
MODIFY/MAGNIFY (МОДИФИКАЦИЯ БОШҚА ТУРИ (ХОЛАТИ))	Қандай яхшилашим мумкин? (ортиқча ишланган, етмаяпти)
PUT TO OTHER USES (БОШҚАСОҲАЛАРДАҚЎЛЛАШ)	Нима ўзгариши мумкин? (маълумотни шакли, белгилар, ранг ва бошқалар)
ELEMINATE (ҚИСКАРТИРИШ)	яна қандай ҳолда қўллаш мумкин?
REARRANGE/REVERSE (ТАРТИБИНИ ЎЗГАРТИРИШ)	Нимани қайта тиклаш мумкин? (Буюртмани ўзгартириши, компонентларни алмаштириши)

Texnologiyani amalga oshirish tartibi:

- qatnashchilarga mavzuga oid bo‘lgan yakuniy xulosa yoki g‘oya taklif etiladi;
- har bir ishtirokchiga “SCAMRER” texnologiyasining bosqichlari yozilgan qog‘ozlarni tarqatiladi;
- ishtirokchilarning munosabatlari guruhiiy tartibda taqdimot qilinadi. “SCAMRER” usuli qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o‘zlashtirilishiga asos bo‘ladi.

“KWLH kreativ” usuli

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi. Texnologiyaning maqsadi: murakkab masalalarni yechishda yangi ideyalar qidirib topishga yordam beradigan samarali sxema. Bu texnologiyaning kelib chiqishiga barcha yangi ideyalar eskilarining modifitsirlangan shakli ekanligiga tasdiqlovchi kuzatuvlar sabab bo‘lgan.

Namuna: Klinik atamalar yasashida suffikslar ishlatilishiga misollar keltiring.

KWLH means what a student knows (K), what a student wants to know (W), how a student will find the information, and what a student has learned (L) about a topic).

Metodni amalga oshirish tartibi: ishtirokchilar mashg‘ulotning boshida va mashg‘ulotning oxirida olgan bilimlarini namoyish etadilar.

Topshiriq: Mazkur topshiriqni «SCAMRER» orqali bajaring.

<i>KWHL креатив таълим усули</i>	
<i>Нималарни биламан:</i>	<i>Нималарни билишни хоҳлайман, нималарни билишим керак:</i>
•	
<i>3. Қандай қилиб билиб ва топиб оламан:</i>	<i>Нималарни билиб олдим:</i>
-	

CLUSTER usuli

Talabalar klinik atamalar yasalishida ishlatiladigan suffikslar turlari va ularga misollar yozadilar.

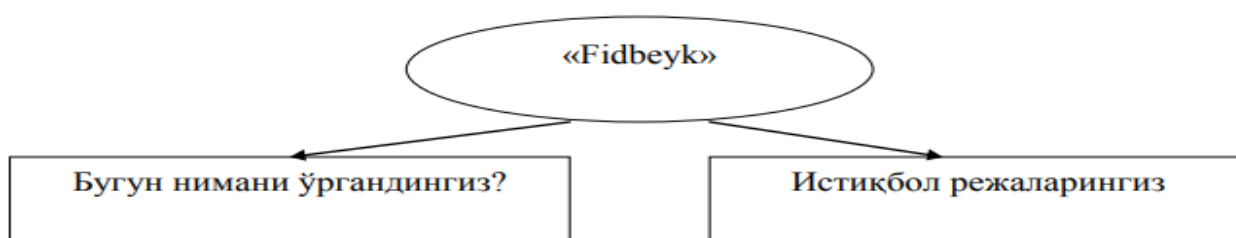

Feedback usuli

(KWHL means what a student knows (K), what a student wants to know (W), how a student will find the information, and what a student has learned (L) about a topic).

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mashg'ulotning boshida va mashg'ulotning oxirida olgan bilimlarini namoyish etadilar.

Lotin tilini bilish nafaqat muvaffaqiyatli o'rganishga, balki qadimgi faylasuflarning asarlarini asl nusxada o'qishga ham imkon beradi. Jarayon qiziqarli va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu tilda juda ko'plab tibbiy atamalar borligi va ularni o'rganish bo'lajak shifokorlar uchun

juda muhimligini talabalarga yetkaziladi. Ushbu atamalar yaslashida suffikslarning o'zni beqiyos ekanligi ta'kidlanib, ushbu jarayon qiziqarli metodlardan foydalanib tushuntiriladi.

Xulosa qilib aytganda, til – jamiyatning asosiy tayanchi, insoniy muloqot-munosabatlarning birlamchi vositasi, millat ruhi va davlatchilik taqdiridir. Lotin tili o'lik til bo'lishiga qaramasdan hozirgi kunda tibbiy ta'limni asosini tashkil etadi. Tibbiyotning barcha sohalari o'zlarining terminologiyasiga lotin tilida va u orqali qadimgi yunon tilida asoslanadi. Tibbiyot ilmiy terminologiyasi o'z ta'limida doimo tibbiyotning rivojlanishi bilan hamohangdir. Yangi hodisalar, kasalliklarning nomlari, dorivor moddalar yangi nomlarni talab qiladi - butun asrlar davomida va bugungi kunda lotin-yunon lug'ati asosida shakllangan atamalar.

Tibbiyot institutida o'qishning asosiy vazifasi yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashdir. Maxsus terminologiyani o'zlashtirmasdan turib, bu vazifani tasavvur qilib bo'lmaydi. Bo'lajak shifokorlarning terminologik tayyorgarligi nafaqat terminologiyani tushunish, balki uni o'zlashtirishni ham o'z ichiga oladi. Zamonaviy ilmiy til shifokorning so'z boyligi turli tibbiy-biologik, anatomik-gistologik va klinik atamalarga juda boy. Shifokor gapirganda ham professional mavzu lotincha so'zlarning 50 dan 80% gacha foydalanadi. Tibbiyotning barcha tarmoqlari lotin tili va u orqali qadimgi yunon tiliga asoslanadi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi talabalarga tibbiyot terminologiyasi asoslarini: anatomik, klinik va farmasevtik atamalarni, ularning tuzilishini, tarkibiy qismlarini tibbiy atamalar shakllantirishda suffikslarning ishtirokini o'rganishga yordam berishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.M.Mirziyoyev. Pedagog va shifokorlar bilan videoselektordagi nutqidan. 2022.

2. R.M.Abdullayeva, M.A.Saydullayeva, S.Sh.Rustamova, O.S.Paymina "Lotin tili va tibbiy terminologiya". –Toshkent, 2020.

3. M.N.Boliyev "Lotin tili va tibbiyot terminologiyasi". Abu Ali –Toshkent: Ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 2002.

4. G.S.Agzamova, Z.F.Umarova "Terapiya fanlarini o'qitishga zamonaviy yondoshuvlar" moduli bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. Toshkent, 2019

3.R. O. Ermatova, A. X. Jurayev "Body organizations with medical terminology". O'quv qo'llanma, 2023.

Hozirgi o'zbek she'riyatida badiiy ko'chimlarning obyektiv va subyektiv asoslari

Berdiyeva Zebo,

filologiya fanlari bo'yicha (PhD)

Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali

Annotatsiya. Maqolada metaforik obraz va uning spetsifik tabiati, zamonaviy o'zbek she'riyatidagi badiiy ko'chimlarning obyektiv va subyektiv asoslari milliy she'riyatning asosiy tendensiyalarini, ijodkor shaxsning olam va ijtimoiy borliqqa munosabati hamda unda tutgan o'rnini muammo sifatida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: metafora, metaforik obraz, badiiy ko'chim, istiora g'oyaviy estetik yangilanish, obyektiv va subyektiv, meditatiflik.

Hozirgi o'zbek she'riyatida badiiy ko'chimlarning g'oyaviy-estetik jihatdan faollashuvining obyektiv va subyektiv asoslari mavjud bo'lib, u bevosita ijodkor yashayotgan davr, ijtimoiy-adabiy muhit, shoirning falsafiy konsepsiyasi, olamni badiiy idrok tarzi, voqelikka bo'lgan munosabati va ichki "men"i bilan bog'liq. XX asrning 70-yillaridan bugunga qadar bo'lgan o'zbek adabiyoti murakkab, qarama-qarshi ijodiy yo'lni bosib o'tdi. Ijodkorga so'z erkinligi berilmagan davrlarda, o'z fikrlarini ochiq ifodalash taqiqlab qo'yilganda u o'z-o'zidan majozga murojaat qiladi. Qolaversa, voqea, kechinma, tuyg'uning ochiq bayoni kitobxonni to'liqlantirmaydi. Inson tabiatan sirli, noma'lum narsalarga va go'zallikka o'ch. Badiiy ko'chim adabiyotda ayni shu vazifani bajaradi. Agar ta'bir joiz bo'lsa, she'r kelinchak bo'lsa, ko'chim uning ziynati, zero kelinchakning kelinlik malohatini uning ziynati yanada orttiradi va zavq uyg'otadi.

Rauf Parfi, Asqar Mahkam, Nodira Afoqova, Halima Ahmedova ijodini birlashtirib turuvchi nuqta, ularning ko'ngil shoiri ekanligi, o'z botiniga yuz burgan va inson qalbini she'rga aylantira olganliklarida. Ular ijodida ko'chim darajasida qo'llanilgan metaforik obrazlar tabiatdagi mavjud barcha yaratilarning va er osti va ustidagi hamma narsalarning insonga, uning hayotiga aloqadorlikda tasvirlanishidadir. Borliq va undagi mavjud voqelikning inson hayotiga ko'chirilishi lirik qahramon tabiatini, ruhiyatida kechayotgan evrilishlarni, ichki dunyosiga qarama-qarshi qutblarni, fe'l-u sajiyasiga xos fazilat va illatlarni ochib berishda asosiy badiiy tasviriy vosita hisoblanadi. Bu she'rlarda lirik qahramonning "men"iga daxldor, uning sezimlarga

kuchli ta'sir ko'rsatgan ijtimoiy hayotdagi voqea-hodisalar metafora vositasida she'r ma'nosini kuchaytirish bilan birga uning fikr qamrovini kengaytiradi. She'rning ta'sirchanligini oshiradi, voqelikning mohiyatini to'laqonli namoyon qiladi.

Shoirantomaziya metaforalardan shoir davr manzaralari va insonlar hayotini, shuningdek, tarix haqiqatlarni berishda foydalanadi. A.Mahkam ijodida bunday metaforalar tarixiy shaxslar va asar qahramonlari nomini keltirish asosida yaratilgan. "Boborahim Mashrabning onaizoriga qasida" (100-b), "Alisher Navoiyning so'nggi kunlari" (216-b), "Shukur Burhon marsiyasi" (219-b), "Mahmud Qoshg'ariyning devoni hoshiyasiga bitiklar" (227-b), "Termiz avliyolari" (436-b), "Ko'hna Urganch" (437-b). "Afrosiyob" (193-b), "Nuh to'foni yoxud..." (203-b), "Jaloliddin Rumiyning Odami" (145-b), "Bahouddin Naqshband deydi" (450-b), "Mahbub ul qulub" (Mansuri Xalloy haqida) 447-b), "Naqshband qasidasi" (474-b), "Dukchi eshon" (472-b), "Tumoringni solib qo'yningga (Mashrab haqida, 456-b), Batlon chizig'i (A.Qodiriy, Usmon Nosir, Cho'lpon haqida, 232-235-b), "Tavajjuh" dostoni (Mirza Bobur, Shayboniyxon, Alisher Navoiy haqida, 252-b)...

Asqar Mahkam ijodida o'tmishga, xalqning yaqin va uzoq tarixiga, millatning sharafiga burkangan davrlariga, ulug' ajdodlarga murojaati, ularga yukinishi bejiz emas. Chunki, "istioralarda xalq ruhi o'zining yana ham chuqurroq ifodasini topadi, ular irqi va qabilalarning his qilish hamda tafakkuridagi tafovutni hamma narsadan ham ko'ra to'g'riroq va haqqoniyroq tasvirlaydi.

Ranglar metaforasidan esa shoira Halima Ahmedova nafaqat tabiat manzaralarini yaratish, balki inson ruhiy olamidagi evrilishlarni qizil (jigarrang), sariq ranglar vositasida tasvirlab, ular orqali inson umri bosqichidagi muhabbat, ayriliq, sog'inch, afsus tuyg'ulari ifodasini berishda foydalangan.

Halima Ahmedova lirikasida ranglar (yashil , oq , pushti , sariq , moviy , qora va h.k.), dov — daraxtlar qushlar , maysa — o'simliklar, tuproq, shabboda ramzi asarlari badiiyatining muhim xususiyatlaridan biri. Shu ma'noda yolg'iz yashil rangining mazmun qirralarini ko'zdan kechirish kifoya. Kitobning nomi ham "Yashil" deya atalishi bejiz emas. U shoiraning dunyoqarashi bilan bog'liq holda olam va odamni, voqelikni, jamiyat hodisalarini badiiy idrok va ifoda qilishdagi falsafiy — estetik prinsiplaridan voqif etadi . Bir so'z bilan aytganda, Haq ishqining ma'no jilolarini, ruhiy dunyo shevalarini tushuntiruvchi badiiy konsepsiyani anglatadi.

Shoira lirikasidagi yashil rang har bir she'rdagi yangi-yangi ma'nolarni anglatishiga ko'ra nufuzlidir. (Yam-yashil daryo, yashil nigoh, ishqday yashil, yalpizlar xayoli yam-yashil, yam-yashil nafas tafti, xayol kengliklari yam-yashil, "qachonlardir men ham yam-yashil edim, daryoga talpingan jilg'aday yashil", "Va yana kimdir aytgan edi: avval va oxirni to'ldirar yashil", "Yashil sog'inch bilan tirikman bu chog'", "Havvoning yam-yashil tomirlarida", "Suvlardan ajralib qolgan sog'ichni, Yupatib to'ldirdim yam-yashil hisga" va h.k.) Anglashiladiki, ezgulik, adolat zamiridagi mehr-oqibat tuyg'ularidan go'zallik balqib chiqayotir.. Inson fe'l-atvorida namoyon bo'lguvchi aynan ana shu mehr-muhabbatdan ko'ra odamiylik xususiyatlarini, shaxslik darajasini o'zaro farqlash mumkin.

*Bu lahza ko'nglimning yamoqlariga
Oshiq etgim kelar har bir yaproqda.
Xaël kengliklari yashar va qo'ng'ir,
Sog'inch bog'larida mudraydi kunlar.*

Shoira oniy lahzada ruhida yuz berayotgan hislarning suratini chizadi, bu kechinma ijtimoiylikdan xoli, faqat uning o'zigagina daxldor. Ketma-ket qo'llangan metaforalar, jonlantirilgan tabiat bilan uyg'unlashib ketgan va bir butunlik kasb etgan "men" kitobxonning sezgilarini uyg'otib yuboradi.

"ko'nglimning yamoqlari" – eski, yirtilgan, yo'qotishlarga uchragan, lekin qayta va qayta tiklashga urinib ko'rilgan, vaqt o'zining izlarini qoldirib bo'lgan, shularning hammasiga qarama-qarshi yashashga urinayotgan – bu ta'riflar yuqoridagi birikmaning ochqichlari. Ruhiy va moddiy ikki tashqi jihatidan bir-biriga aslo o'xshamaydigan narsa o'zaro o'xshatilmoqda. Lirik qahramonning qalbi muhabbatga to'la va ayni lahzada ham har bir yaproq bilan dillashmoqchi.

Biru Borning nigohi shunchalar sehrli, mo'jizakorki, u qayg'u bilan baxtni yarashtiradi; ajal ko'zlarini qamashtiradi; lirik qahramonni o'zidan o'zini adashtiradi. Va yana ham muhimi, u mulki borliqqa, barru bahrlarga yashillik – hayot, tiriklik, yashnoqlik bag'ishlayotir. Haq nigohi sirli tanish ovozga aylanadi ("...tanish bir ovoz chorlaydi: Halima qaydasan, kelgin, kela qol. Mana shu ovozga aylanar xokisor umrim").

Yuqoridagi tahlillardan ko'rish mumkinki, shoira she'riyatida ijtimoiy hayotda ro'y bergan voqea-hodisalar ko'chim darajasidagi metaforik obrazlar orqali yanada ta'sirchan, jozibali va ishonarli tasvirlashga erishilgan.

She'riyatda badiiy ko'chimlar mavqeyi shu darajada kuchaydiki, ularning ma'no tovlanishlarini anglab yetish, murakkab metaforik obrazlar tabiatini to'g'ri tushunish oddiy she'rxonga ancha qiyinlashib qoldi.

Poetik ko'chimlarga asoslangan obrazlar yaratish hozirgi she'riyatimizda qanchalar rivojlangan bo'lmasin, uning ildizlari realistik poeziyada o'tgan asrning 20-yillariga borib taqaladi. Fitrat, Botu, Cho'lpon, Hamza kabi ko'plab shoirlar suronli yillarning dag'dag'asida o'zlarini muhofaza qilish maqsadida poetik ko'chimlarga asoslangan obrazlarga murojaat etishgan edi.

Poetik ko'chimlarga murojaat etish realistik o'zbek she'riyati uchun xos hodisa bo'lib, bu tamoyil o'tgan asrning 30-50-yillarida biroz pasaydi. Kommunistik mafkuraning zo'ravonlik siyosati poetik ma'noni yaratib ifodalash an'anasiga qarshi turdi. Natijada ana shu yillarda poetik ko'chimlar o'rnini yalang'och she'riyat egallaydi. Shunga qaramasdan, 60-yillarda she'riyatimizga kirib kelgan Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi singari ijodkorlar poetik ko'chimlarga asoslangan obrazlarga murojaat qila boshladilar.

Rauf Parfi she'riyatida badiiy ko'chimlar o'ta betakror va individual xarakter kasb etadi. Biroq bu badiiy ko'chim uchun tanlangan narsa bilan uning hayotiy vazifasini uzviy-mantiqiy bog'liqlikda tasvirlashga intiladi. U bir she'rida zangori osmonning uzoq chetlarida kezinayotgan bulut obraziga murojaat qiladi. Ammo bulut shunchaki aytilsa, uning poetik ko'chimga aloqasi bo'lmasligi mumkin. Uni poetik obrazga aylantirish uchun shoir bulut so'zi oldidan "yiqilgan" sifat-doshini muhim belgi sifatida keltiradi. Darhaqiqat, osmonning bir chetida ayro holda turib qolgan bulutga nisbatan "yiqilgan" so'zi nihoyatda mos keladi. Bu narsa badiiy ko'chimga asos bo'lgan narsaning tashqi alomatini tashkil etadi. Ko'chimli obrazning hayotiyligini oshirish maqsadida shoir unga ikkinchi belgi xususiyatni qo'shadi. Bu uning yig'lashidir. Haqiqatan ham osmonning bir chetida "yiqilgan" bulut o'zining g'aribligidan yig'lashi tabiiy. Ushbu holat bulutning tabiiy holati hamda vazifasini to'la ifodalaydi:

*Moviy osmon etaklarida,
Uxlab yotar yiqilgan bulut.
Tanholikda ertaklaridan,
Ayrilmish ul, bag'rida sukut.
Baxtli edi kezib falakda,
Axir to'yib-to'yib yig'lardi.*

*Ruhi bo'm-bo'sh, bo'shliq yurakda,
Oh, yiqilgan bulut uxlardi...*

Ma'lum bo'ladiki, poetik ko'chim shoir hayotidagi istalgan narsalar asosida yuzaga kelavermaydi. U mohiyat e'tibori bilan hayotiy mantiq qonuniyatlariga bo'ysunishi lozim. Boshqacha aytganda, poetik ko'chim hayotiy mantiq bilan badiiy mantiqni yaxlit birlikda bog'lovchi ko'prik hisoblanadi. Poetik ko'chimlarni bunday hayotiy asosda tanlash va ularni salmoqli g'oyaviy-badiiy vazifa yuklash ijodkordan katta mahorat talab etadi. R. Parfi bu jamiyatdan o'z zamondoshlari ichida alohida o'rin egallaydi.

Alloh odamzodni aql va til bilan jami mavjudotdan ulug' qilib sharafladi, shu maqom, yuksaklik bois uni erda o'z xalifasi qildi, shu sharaf bois inson yerning gultoji, gavhari "durri yatimi" etdi. Har kimning ona tili esa uning muqaddas me'roji, asli, o'zligi, mohiyati o'zini namoyish qilish imkoni, komil axloqi, qalbiga nur kirgizuvchisi, uni balolardan to'sguvchisi, ruhiy quvvat manbai, ijtimoiy munosabatlarga kirguvchi, haq — huquqini talab qilguvchi aloqa vositasi. Hazrat Navoiy aytganlaridek, ona tili – so'z: Ma'dani inson guhari so'zdurur Gulshani odam samari so'zdurur. Ona tili o'z sohibining hamisha najotkori, ma'dani, gavhari, najoti, uni Allohga yaqinlashtirguvchi zikr va munojot, iltijolarini nurga aylantirib vohid etguvchi ruhiy qudrat, ilohiy hodisa. Rauf Parfi hayoti va ijodi davomida ona tilimiz sofliqi, uning ravnaqi, boyligi, davlat maqomi olishi uchun kurashgan, jonfido ijodkor. Uning adabiy merosida ona tilimizga muhabbat, fasohat, zarofat, so'zlarni ko'z gavharidek asrash, zargardek qo'llash, ma'no tovlanishlari – billurlanishini amalda isbotlashi izohsiz sharaftir. Rauf Parfi har bir she'r matni iqlimiga qarab, fikr, his-tuyg'uga monand so'z tanlaydi. Shoir ona tilimizning boy leksik, semantik, morfologik, sintaktik xususiyatlaridan o'ta sinchkovlik, nuqtadonlik, zariflik bilan foydalanadi. Shoir ona tilida millat, ajdod ruhi yashashini, so'zda cheksiz qudrat, ruh borligini teran biladi. Ijodi esa – buning yorqin misoli. Hali ona tilimizda davlat maqomi berilmagan, milliy ozodlik va mustaqillik bir shirin xayol, orzu, xavotir bo'lgan 1965-yilda shoir "Ona tilim" nomli uch sonet guldastasidan iborat muhabbatnoma – hasratnoma yozgandi.

*1. Ulug' Turkistonim, oltin dalalar,
Oftob sochqi sochar bosh uzra balqib
U sening tilingda aytar allalar,*

Qonim, ona tilim, oh, xoqon xalqim. ²

“Ulug‘ Turkiston” – necha ming yillar dunyoning eng nurli go‘shasi bo‘lgan ona yurt, Vatan; “Oltin dalalar” – tabiiy hosildor, barakatli, nima eksa unadigan, bir bug‘doy urug‘i yetti yuz bo‘ladigan, bug‘doyzorlari tillarang tovlanadigan zamin; 365-366 kunidan kamida 270 – 280 kuni quyoshli bo‘ladigan, hamisha nurga to‘la Ona Turkiston; Quyosh nuri shu qadar hayotbaxsh tiriklik manbayiki, turkiy til ham, oftob tili – nuriga o‘xshab “alla” aytgandek ilohiy sinoat. Ona tili – turkiylarning, jami bani basharning tomirda oqar qoni, tiriklik, quvvat manbayi, xalq, millat timsoli, yuzi.

Hozirgi o‘zbek she’riyatida badiiy ko‘chimlarning g‘oyaviy-estetik jihatdan faollashuvining obyektiv va subyektiv sabablari mavjud. O‘rta asr Sharq mumtoz she’riyati, tasavvuf adabiyoti, jadid lirikasi, sho‘ro davri she’riyati va mustaqillik davridagi ko‘ngil she’riyati istiora, majoz turli davrlarda adabiyotning asosiy tamoyiliga aylanishi mumkinligini ko‘rsatadi. Bu adabiyotning o‘z ichki qonuniyati, tarixiy-ijtimoiy muhit, ijodkorning individual uslubi, qolaversa, muallifning ruhiyatida kechayotgan evrilish, voqelikni qabul qilishdagi nuqtayi nazari bilan bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Афоқова Н. Аросат фасли. – Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2004, – Б. 23.
2. Афоқова Н. Бизнинг эра. – Тошкент: Ижодпресс, 2010. – Б.72.
3. Аҳмедова Ҳ. Яшил. Ўзбекистон нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б.168.
4. Воҳидов Э. Изтироб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.217.
5. Парфи Р. Сайланма. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б.432.
6. Маҳкам Аскар. Ҳақ. Сайланма. – Душанбе, Адиб, 1998. – Б.284.
7. Машраб шеърятдан. – Тошкент: Ўзбекистон, 1979. – Б.128.

Kompyuter lingvistikasi talablari asosida soʻz turkumlari va grammatik kategoriyalar tavsifi

Eliboyev Islom,
Guliston davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Oʻzbek tilining yangi – amaliy bosqichga oʻtishi bilan bogʻliq yechimini kutib turgan muammoli masalalarga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Kalit soʻzlar: korpus, kompyuter lingvistikasi, konkordans, elektron kutubxona, amaliy bosqich.

Bugungi kunda jamiyatning barcha sohalarini shiddat bilan qamrab olayotgan axborot texnologiyalari jarayoni dunyo miqyosida tilshunoslikning ham zimmasiga yangidan yangi vazifalarni yuklamoqda. Shu sababdan tildan amaliy tarzda foydalanish samaradorligi faning ham, taʼlimning ham asosiy vazifasiga aylandi. Buning natijasida til va shaxs mushtarakligi masalasi bilan shugʻullanadigan amaliy yoʻnalishlarga oʻtish toʻlqini amalga oshmoqda. Til taʼlimi ham amaliy xarakter kasb etib, umuman olganda, filologiya va til oʻqitish sohasida taʼlim oluvchilarning muayyan nutqiy vaziyat sharoit va madaniy muhitda tildan oqilona, samarali foydalanish kompetentsiyasini rivojlantirish va uning filologik taʼminotini vujudga kelishi masalasi bilan shugʻullanish mutlaqo kechiktirib boʻlmaydigan dolzarb vazifaga aylanib bormoqda.

Filologiya fan sohasi sifatida til va adabiyot bilan bogʻliq nazariy taʼlimiy va amaliy masalalar bilan shugʻullanadi. Professor B.Mengliev tomonidan “Nazariy filologik faoliyat – tilshunoslik va adabiyotshunoslik boʻyicha fundamental bilimlarni egallash asosida ilmiy tadqiqotlar olib borish, mavjud nazariy filologik konsepsiyalar va alohida lisoniy, adabiy, hodisa va jarayonlar, turli shakldagi matnlarni turli nazariy hukm va xulosalar chiqarish uchun tahlil va talqin qilish, umumlashtirish, tegishli ilmiy maʼlumotlarni toʻplash, bibliografiya tuzish, mavzu va soha boʻyicha ilmiy munozara, himoya va muhokamalarda ishtirok etish, axborot va mavzular bilan chiqish qilish, ilmiy xulosalarni ogʻzaki, yozma va virtual tartibda taqdim etishdir” deb aytib oʻtilgan[1. B.46-47].

Taʼlimiy filologik faoliyatga ham olim quyidagicha izoh beradi “Ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalariga tayanib, oliy, umumtaʼlim va kasbiy taʼlim muassasalarida til va adabiyot boʻyicha oʻquv mashgʻulotlari va

sinfdan tashqari ishlarni bajarish, tegishli metodika asosida ona tili va adabiyot bo'yicha mashg'ulotlar va sinfdan tashqari ishlar uchun o'quv metodik materiallar tayyorlash, filologik bo'limlarni va o'quvchilar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni ommalashtirish va tarqatish bilan shug'ullanadi" [1: 47].

Yuqoridagi ikki faoliyat turidan tashqari, uchinchi, bugungi kunda eng dolzarb bo'lgan amaliy faoliyat turi ham, ya'ni amaliy filologik faoliyat olib borish jadal sur'atlar bilan kirib kelmoqda. Tilning amaliy qo'llanishi bilan bog'liq ko'plab ishlarni bajarishimiz shart ekanligi aniq bo'lmoqda. Bu turli hujjatlarni tayyorlash, matnlar tahriri, lug'at va qomuslar tuzish yoki ularga munosabat bildirish qiyinchilik tug'dirmasligi kunday ravshandir.

Til dalillarni ilg'or metodlar va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda yig'ish va ishlov berish samarali metodika va me'yorlar asosida turli xildagi matnlar yaratish, korxona va tashkilot hamda muassasalarda rasmiy idora hujjatlari bilan ishlash, turli shakl va tipdagi matnlarni qayta ishlash va ularga ishlov berish kabi minglab vazifalarni bajarishga bo'lgan ijtimoiy ehtiyoj maxsus amaliy filologik kompetensiyaga ega bo'lgan kadrlar tayyorlashni taqozo etadi.

Demak, amaliy filologik faoliyatni yo'lga qo'yish uchun amaliy filologiya bakalavri va amaliy filologiya magistri mutaxassislarni tayyorlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, amaliy filologiya bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar - jamiyatini oldida turgan muhim yo'nalishi va olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning zamonaviy ruh singdirilgan izlanishlardir. Jonkuyar olimlarimizdan biri professor B.Mengliev "til egalarining lisoniy imkoniyatlaridan pragmatik foydalanish samaradorligi masalasi bilan shug'ullanadigan o'zbek amaliy tilshunosligining milliy xarakterdan sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, pragmalolingvistika, lingvokognitologiya, lingvokulturologiya, neyrolingvistika, kompyuter lingvistikasi, sud lingvistikasi kabi zamonaviy fan yo'nalishlari rivojlanish ijtimoiy taraqqiyot talablari bilan uyg'un. Ayniqsa, axborot texnologiyalari va globallashtirish asrida o'zbek tilining global til korpuslariga qo'shiluvini ta'minlash tarixiy zarurat sifatida namoyon bo'lmoqda deydi [1. B.52-53].

O'zbek tilining milliy korpusini yaratish bugungi kunning dolzarb vazifasidir. Chunki busiz o'zbek tilshunosligining kelajagini ko'rib bo'lmaslik kun sayin ayon bo'lib bormoqda. Bunga jamiyatdagi barcha sohalarining jadal sur'atga o'sib borayotganligini inobatga oladigan

bo'lsak, shular jumlasiga, o'zbek tilining zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimida keng qo'llanishiga erishish kechiktirib bo'lmaydigan, dolzarb vazifa ekanligini alohida ta'kidlash mumkin. Bugungi kunda mislsiz rivojlanib borayotgan axborot texnologik jarayon ham tilga funksional imkoniyatlaridan foydalanish borasida o'z eshiklarini ochib bermoqda. Ayniqsa, tilning imkoniyatlarini namoyon qilish va egallash borasida til korpusining roli beqiyos ekanligini ta'kidlash mumkin.

Til korpusi qidiruv dasturiga bo'ysundirilgan, ma'lum bir tilga oid matnlar majmui bo'lib, o'n milliondan tortib, yuz milliongacha, hatto, milliardlab so'z qo'llanishlarni o'z ichiga oladi[1. B.54]. Til korpusining zamonaviy va ilmiy yangiligi - tinimsiz yangilanib borish imkoniyatiga egaligi, keng qamrovliligi va foydalanishda qulayligi bilan xarakterlanadi. Til korpusi - matnlar maydoni va korpus menejeridan iborat bo'lib, lug'atlardan farqli ravishda so'zlarning qo'llanish chastotasi, tillarning rivojlanish va o'zgarish darajasini, hatto, har bir so'zning qo'llanishi misolida ham aniqlab bera oladi[1. B.54].

Shuni alohida ta'kidlash mumkinki, yuqorida aytganimizdek, oddiy elektron kutubxonalardan o'zining qidiruv dasturiga bo'ysundirilganligi, til korpusi internet tizimida faoliyat ko'rsatayotganligi sababli katta iqtisodiy samara berishi va uzluksiz yangilanib borishi, eskirish xususiyatidan holi ekanligi alohida ahamiyat kasb etadi.

Professor B.Mengliev o'zining monografiyasidan milliy korpus milliy til xazinasini demakdir. Undan barcha soha vakillari foydalanishlari mumkinligi, ayniqsa, tilshunoslar uchun bamisoli "vose" maydoni" maqomida bo'lishini ta'kidlaydi[1. B.55].

Kompyuter texnologiyalari XX asrning buyuk kashfiyotlaridan biri sanaladi. Keyingi yillarda u boshqa fanlar singari tilshunoslikka ham kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada, matematik lingvistika, aniqrog'i, uning aksiomatik nazariyasi zahirida kompyuter lingvistikasi fani vujudga keldi. Umuman katta hajmdagi axborotlarni qabul qilish, qayta ishlash va kerakli manzillarga jo'natish ehtiyoji kompyuter lingvistikasining yaratishi uchun asos bo'lib xizmat qildi[2. B.428].

Hamdo'stlik mamlakatlarida kompyuter lingvistikasi bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirildi. Bu sohada, ayniqsa, Moskva, Sank-Peterburg olimlari muhim ishlarni olib bormoqdalar. Rus kompyuter lingvistikasida A.V.Anisimov, I.A.Baratchikov, E.I.Korolev, R.G.Kotov, Yu.A.Marchuk, L.L.Nelyubin, R.G.Piotrovskiy kabi olimlarning izlanishlari muhim ahamiyat kasb etadi[3].

Bu olimlar, asosan, mashina tarjimasi ishlari bilan shug'ullanishgan. Shu bilan barcha rus olimlari avtomatik tarzda tilga o'qitish masalalari bo'yicha ham bir qancha ishlarni amalga oshirganlar[4;12]. Bundan tashqari, rus tilshunosligida matnlarni avtomatik tahrir qilish yo'nalishi bo'yicha ham bir qator ishlar olib borildi[42.B.20-22;5.B.36-41]. Keyingi yillarda Ukraina, Belorussiya, Qozog'iston singari mamlakatlarda ham kompyuter lingvistikasi bo'yicha ko'pgina ishlar amalga oshirildi.

O'zbek tilshunosligida ham kompyuter lingvistikasi bo'yicha muayyan ishlar olib borilgan. Jumladan, matnni sistem-statistik tahlil qilish bilan ilk bor I.A.Kissen shug'ullangan. U 1972-yilda nashr etilgan chastotali lug'atida o'zbek badiiy prozaik matnlarida eng faol so'zlar miqdori 1227 ta ekanligini aniqlagan edi. S.Rizaev esa, "Hozirgi o'zbek adabiy tilida harf va fonemalarning qo'llash chastotasi" (1967), "Tilshunoslikda matematik metodning qo'llanishiga doir" (1973), "Bo'g'in strukturasi o'rganish tajribasidan" (1975), "Kibernetika va tilshunoslik" (1976) nomli asarlarida tilshunoslikda matematik lingvistika va mashina tarjimasi nazariyasining yuzaga kelishi sabablarini, ularning mavjud bo'lishini ta'minlovchi EXM (kompyuter)larning yaratish tarixi, dastur tuzishida sun'iy tillardan foydalanish imkoniyatlari haqida qiziqarli ma'lumotlar beradi. Xuddi shu tarzda kompyuter lingvistikasini o'rganishga qiziqish, bu soha bilan muntazam ishlash maqsad qilishni boshlandi. Bu esa o'zbek tilshunosligini kelajakda o'rganish va dunyo tillari orasida o'z mavqeni oshirish borishdek ulkan vazifalarning yechimi ekanligi hech kimga sir emas.

A.Pulatovning 2011-yilda nashr etilgan "Kompyuter lingvistikasi" nomli kitobida "O'zbek kompyuter lingvistikasini yaratishdan oldin ona tilimizni yuqori va to'liq (masalan, ingliz tili) darajasida sistemalashtirish, formalashtirish vazifalarni yechish kerak" deb o'zbek kompyuter lingvistikasi oldida turgan ikki talabni keltiradi[7. B.161].

1. Axborot asri qo'yayotgan talablar doirasida o'zbek tilini kompyuterga moslashtirish.

2. O'zbek tili oldiga qo'yiladigan vazifalarni kompyuterda hal qilish.

Olim o'zbek kompyuter lingvistikasi oldida turgan o'n uchta asosiy masalani sanab o'tadi[7. B.161].

1. O‘zbek tilining ingliz tili bilan taqqoslangan to‘liq (grammatika, leksikologiya, iboralar, maqollar, sheva, jargon) ma’lumot bazasini yaratish.

2. O‘zbek tili kompyuter-axborot uslubini ishlab chiqish.

3. O‘zbek tilining leksik va grammatik izohli lug‘atlarini qayta tuzish.

4. O‘zbek tili grammatikasining formal modelini ishlab chiqish.

5. O‘zbek tili grammatikasining aksisimatik nazariyasini yaratish.

6. Matnlarni o‘zbekcha o‘qiydigan kompyuter dasturiga asos solish.

7. O‘zbek tilidagi ma’lumotlarni kompyuterga ovoz orqali kiritishni amalga oshirish.

8. O‘zbek tiliga o‘qitadigan va bilimlarini baholaydigan kompyuter dasturlarni yaratish.

9. O‘zbekcha-inglizcha, inglizcha-o‘zbekcha kompyuter lug‘atlarini yaratish.

10. O‘zbekcha “Windows” operatsion sistemani yaratish.

11. O‘zbekcha-inglizcha, inglizcha-o‘zbekcha tarjimon dasturlar yaratish.

12. O‘zbekcha matnlarni tahrirlovchi kompyuter dasturini yaratish.

13. Ingliz tilida o‘zbek tili darsligini yaratish.

Yuqorida sanab o‘tilgan holatlardan aksariyat qismlari, bugungi kun kompyuter dasturlari ichida faol ishlab kelmoqda. Lekin kompyuterga ovoz orqali kiritish amalga oshirilgan yo‘q. O‘zbek tiliga o‘qitadigan va bilimlarni baholaydigan kompyuter dasturi deganda, faqat test asosida baholash, ya’ni ko‘rsatilganlardan ma’lum miqdorini belgilash ishlatilayotgan bo‘lsa, chizgan surat, matematik formuladagi xatolik yoki matnda yo‘l qo‘yilgan orfografik, uslubiy hamda boshqa xatoliklarni aniqlovchi dasturini mukammal qilib yaratish oldimizda turgan asosiy vazifalardan biridir. To‘g‘ri, bu vazifalarni bajarish juda qiyinday tuyiladi, lekin bugungi kunda o‘zbekcha ishlaydigan “Windows” operatsion tizimi yaratilgan, biroq ishlash darajasi 100%ni tashkil etmasa-da, demak, bu vazifalarni uddalasa bo‘ladi. Tarjimon dasturlarni ham ko‘rishimiz mumkin, lekin mukammal ishlamasligi guvoh bo‘lamiz. O‘zbekcha matnlarni tahrirlovchi kompyuter dasturlarni yaratish esa, oliy maqsad bo‘lsa, nur ustiga a’lo nur bo‘lar edi.

Tilning amaliy qo‘llanishi bilan bog‘liq ko‘plab ishlarni, ya’ni hujjatlarni tayyorlash, matnlar tahriri, lug‘at va qomuslar tuzish yoki ularga munosabat bildirish hamda boshqa jihatlarni kompyuter orqali

bajarish o'zbek zamonaviy morfologiyasining yangi amaliy bosqichini boshlab beradi.

O'zbek tilshunosligida yangi amaliy bosqichga o'tish, ya'ni amaliy filologik faoliyatni yo'lga qo'yish uchun amaliy filologiya bakalavri va amaliy filologiya magistri mutaxassislarni tayyorlash zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Kompyuter lingvistikasi oldida turgan asosiy vazifalar, ya'ni kompyuterga ovoz orqali kiritish, o'zbek tiliga o'qitadigan va bilimlarni baholaydigan dastur yaratish, chizilgan surat, matematik formuladagi xatolik, matnda yo'l qo'yilgan orfografik, uslubiy hamda boshqa xatoliklarni aniqlovchi dasturini mukammal tarzda yaratishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Менглиев Б. Тилшуносликнинг амалий масалалари. –Тошкент: ClobeEdit, 2020. –Б. 46-47.

Анисимов А.В. Компьютерная лингвистика: мифы, алгоритмы, язык. –Киев: Наука думка, 1991.

2. Мельчук И.А. Порядок слов при автоматическом синтезе русского текста // Научно техническая информация 1985. №12. –С. 36-41.

3. Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск 24. Компьютерная лингвистика. –Москва: Прогресс, 1989. –С. 428.

4. Панова – Яблошкина И.С. Теоретические аспекты и практическая реализм компьютерного обучения инастранным языкам. –Москва. 1989. Котов Р.Г. Оптимизация речевого воздействия. –Москва. 1990.

5. Беляева Л.Н., Чижаковский В.А. Тезарус в системах автоматической переработки текста. –Кишинев, 1993.

6. Пулатов А. Компьютер лингвистикаси. –Тошкент: Академнашр, 2011. –Б.161.

7. Марчук Ю.Н. Основы терминография. –Москва, 1992.

Jahon tilshunosligida gender lingvistikasi

Ismoilova Dilrabo,

FarDU o'qituvchisi,

Dilrabo2898.com@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada antropotsentrik paradigma tarkibiga kiruvchi zamonaviy tilshunoslik masalalaridan biri bo'lgan gender lingvistikasi masalalari o'rganilib, jahon tilshunosligida bu fan tarmog'i bo'yicha olib borilgan tadqiqot ishlari yuzasidan nazariy ma'lumotlar berilgan. Bevosita nutq egasi bo'lgan lisoniy shaxs maqomining qo'llanilishi, so'zlovchining jinsiy jihatdan xoslanishga ega nutqiy birliklardan foydalanishidagi farqlanishlar dunyo tilshunosligida qaysi olimlar tomonidan o'rganilgani yuzasidan manbalar ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Gender, genderolingvistika, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya, gender sistemasi, gender stereotiplari.

Til kishilar o'rtasidagi aloqa vositasi bo'lganligi sababli ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham u boshqa ijtimoiy hodisalar bilan uzviy aloqadordir. Zamon taraqqiy etgani sayin fan tarmoqlari ham yanada yangilanib, ikki fan sohasi o'rtasida yangidan yangi fan tarmoqlari shakllanib bormoqda, shu jumladan, tilshunoslikda ham mana shunday jarayon jadal amalga oshib bormoqda. Sotsiolingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya, paralingvistika, etnolingvistika, neyrolingvistika kabilar ana shu ikki fan kesishgan chorrahada vujudga kelgan tilshunoslikning yangi sohasi sifatida olimlarimiz tomonidan tadqiq etib borilmoqda. Genderolingvistika ham yuqoridagi sohalar kabi sotsiologiya hamda tilshunoslikning kesishgan nuqtasida paydo bo'lgan tilning yangi bir tarmog'i sanaladi.

Ingliz sotsiologi Entoni Giddens o'zining "Sotsiologiya" kitobining 6-bo'limini gender muammolariga bag'ishlagan. Uning yozishicha, jinsni o'rganish odatda, sotsiologiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Gender muammolari sotsiologik tahlil uchun shunchalik muhimki, ularni bitta soha bilangina emas, balki boshqa sohalar bilan bog'liq holda o'rganish lozim.[5, 15] Ijtimoiy muhitda biologik jinslarni tadqiq etuvchi fan genderologiyadir. "Gender" termini esa 1955-yilda buyuk seksolog Jon Mani tomonidan fanga kiritilgan bo'lib, dastlabki davrda bu so'z tibbiy ma'noga ega bo'lgan. Keyinchalik esa ijtimoiy mohiyat kasb etib, ijtimoiy fan sifatida o'rganilmoqda.

Gender – inglizcha “gender” – “jins” soʻzidan olingan boʻlib, jins tushunchasini fiziologik voqelik boʻlgan ijtimoiy qurilma sifatida belgilaydi.[6, 185] Gender tushunchasining fanga kiritilishi biologik hamda ijtimoiy jinsni bir-birida farqlashga yordam beradi.

Gender – tabiatan belgilanmagan, ijtimoiy hodisalar ato etgan xususiyatlar yigʻindisi boʻlib, jinsning madaniy niqobi, bizning oʻz ijtimoiy-madaniy tasavvurlarimiz doirasidagi jins haqidagi qarashlarimizdir.[7, 9]

Gender – ijtimoiy jins, insonning jamiyatdagi xulq-atvori asosidagi tipi. Bu – ayollik va erkaklikni namoyon etadigan ijtimoiy meʼyor. Baʼzida gender “erkak” va “ayol” tushunchasining sinonimi sifatida ham qoʻllaniladi. Demak, mazkur atama bu ikki jins vakillari xulq-atvorining aniq standarti. Ammo aytish kerakki, hayotda ayolda erkaklik, erkakda esa ayollik genderini uchratish mumkin.[17, 5]

Lugʻatda yozilishicha, gender sistemasi – jinslar orasidagi tengsizlik. Gender jamiyatning ijtimoiy stratifikatsiyasi usulidan biri irq, millat, sinf, yosh kabi ijtimoiy-demografik omillar bilan birga ijtimoiy ierarxiyani tashkil etadi. Gender sistemasining saqlanishi va rivojlanishi uchun insonlar ongi juda muhim. Individlarning gender ongini loyihalash ijtimoiy va madaniy stereotiplarni saqlab qolgan holda jamiyatdagi meʼyor hamda koʻrsatmalarni buzish orqali yuzaga keladi. (“erkakshoda ayol”, “xotinchalish erkak”)[18, 177]

Sh.Gulyamovaning yozishicha, inson tugʻilishidan boshlab to oxirgi nafasigacha gender sistemasi taʼsirining obyekti boʻladi (jamiyatdagi ramziy udumlar, tugʻilgan bolaning jinsi, kiyimining rangi, oʻyinchoqlari va h.). Koʻrinib turibdiki, “ayolga oid” va “erkakka oid” degan ramziy maʼno vujudga keladi. “Erkakka oid” tushuncha Alloh, ijod, yorugʻlik, kuch, faollikka nisbatlansa, “ayolga oid” narsalar yuqoridagilarga zid boʻlgan tushuncha va hodisalarga tenglashtiriladi. [4, 163]

Gender stereotiplari, koʻpincha, ijtimoiy meʼyorlar sifatida taʼsir korsatadai. Meʼyoriy va informatsion tazyiq gender meʼyorlariga boʻysunishga majbur qiladi. Bu taʼsir shundaki, inson ijtimoiy tahsinga loyiq boʻlish uchungender qolipiga mos kelishga haraat qiladi. Odamlar ijtimoiy axborot taʼsirida boʻlganligi uchun gender meʼyorlarini toʻgʻri deb hisoblaydi. Chunki ular shunday jamiyatda yashaydiki, unda, odatda, erkaklar bir narsa bilan, ayollar esa boshqa narsa bilan shugʻullanadilar, yaʼni gender farqlari tabiiy bir hol sifatida boʻy koʻrsatadi. Shuning

uchun ular gender me'yorlarini qabul qilib, unga amal qiladilar. Buning amaliy natijasini esa ularning xulq-atvorida kuzatish mumkin.[16, 150]

Gender tadqiqotlariga qiziqishni ilk bor R. Lakoff ishlarida uchratishimiz mumkin.[16, 372] So'ngra E. Baron Dennis, Biemans Monique, Cameron Deborah, Christie Christine, King Ruth, Lakoff George, O'Barr William, Atkins Bowman,

S. Romanie, D. Tannen, Thorne Barrie [9, 145] ishlarini gender tadqiqotlari sirasiga kiritishimiz mumkin. Goroshkoning yozishicha, "Gender" tushunchasi zamonaviy lingvistikaga boshqa ijtimoiy fanlarga nisbatan keyinroq, aynan XX asrning ikkinchi yarmida kirib kelgan. [18, 65] Gender masalalarini amaliy tahlil etish fanda katta qiziqish bilan qarshi olindi. Xususan, dunyo tilshunosligida P. Astafev, S. Gunter, S. Xirshauer, E. A. Zemskeya, M. A. Kigaygorodskaya, N. N. Rozanova, A. V. Kirilina, E. A. Zdravomislova, A. A. Temkina, A. Y. Belyaeva, I. V. Konovalenko, Y. Y. Gette, G. V. Barishnikova, G. Y. Kreydlin, V. V. Kolesov, Y. S. Gritsenko, Z. A. Manzullina, Y. N. Tokareva, Y. S. Ojgixinalar tomonidan qilingan ilmiy tadqiqot ishlarini kiritishimiz mumkin.[2, 156]

Genderolingvistikada ko'p bosqichli tahlil strategiyasi V. V. Potapov tomonidan ishlab chiqilgan.[2, 74] V. N. Teliya monografiyasida esa rus frazeologiyasida "ayol" madaniy konsepti aks etishiga oid bo'limni kiritgan.[2, 57] A. V. Kirilina ilmiy tadqiqot ishlarida rus paremiologiyasida gender stereotiplari muammosini ko'targan. [3, 96] D. O. Dobrovolskiy va A. V. Kirilina tomonidan birgalikda yozilgan ishda esa genderolingvistika muammolari batafsil tahlilga tortilgan bo'lib, o'rganilayotgan materialni konseptual jihatdan tadqiq etishning beshta asosiy yo'nalishi mavjudligi ta'kidlanadi.[9, 20]

A. Kirilina genderolingvistikaning sotsiolingvistikadan farqini quyidagicha izohlaydi: "Gender tilshunosligi oldida turgan asosiy maqsad tilda qaysi jins egasi xokimlik qilishi emas, balki uni tasvirllovchi vositalarning tilda mavjudligi, genderning qanday pragmatik va kommunikativ kontekstda hosil bo'lishi va ushbu jarayonga ekstra va intralingvistik omillarning ta'sirini o'rganishdir".[13, 140]

Hozirgi davr tilshunosligining yangi sohalaridan biri bo'lgan genderolingvistikaning boshqa sohalar kabi o'z oldiga qo'ygan bir qator muammolari mavjud. So'zlovchi qaysi jins vakli bo'lishidan qat'iy nazar barcha uchun umumiy lisoniy tizimdan foydalanadi, lekin nutqiy qobiliyat har bir shaxsda turlichalik kasb etadi. Ana shu turlichalik ikki

jins vakili nutqini individuallashtirishda ham namoyon bo'lib, gender nutqini tahlil qilishda yordam beradi.

Rossiyada XX asrning 90-yillarida paydo bo'lgan gender muammolari, ko'pincha, tilshunoslik bilan kesishuvchi psixolingvistika, sotsiolingvistika, etnolingvistika, lingvokulturologiya kabi tutash yo'nalishdagi fanlarning qimmatli ma'lumotlari asosida o'rganildi. Ular matn va og'zaki nutq, verbal kommunikativ aloqada shaxsning jinsi va yoshining ta'siri, nutqda eshituvchi tomonidan genderologik farqlarning qabul qilinishi kabi o'ziga xos jihatlarni o'rganib chiqishgan.[1, 20]

B.R.Axmedovning ta'kidlashicha, har bir millat o'zining mental tabiatidan kelib chiqib, muloqot jarayonida til vositalaridan turlicha foydalanadi. O'zbek muloqotida qo'llaniladigan til vositalari umumiy ma'noda boshqa xalqlarnikiga o'xshasa-da, unda milliy madaniyat aks etib turadi.[1, 36] Nafaqat o'zbek, balki har bir tilda ana shu xalq madaniyati aks etadi, buesa muloqot jarayonida yaqqol ko'rinadi, gender farqlanishi ya'ni ayol va erkak nutqidagi farqlanish ham har bir millatda turlichalik kasb etadi. O'zbek millatining ham o'ziga xos ikki jins vakilining alohida xususiyatlarini ko'rsatib turuvchi birliklari mavjud bo'lib, bu boshqa millat vakili nutqida jinsiy xoslikni ko'rsatmasligi mumkin. Ayollardagi muloyimlik, yerga qarab turish, ibo-hayo tushunchalari, erkaklardagi qo'rslik, qattiq gapirish, jiddiylik kabilarni bunga misol sifatida keltirishimiz mumkin.

Erkaklar va ayollar nutqining yuzaga kelishidagi gender farqlanishida ularning yoshi, kasbi, ijtimoiy kelib chiqishi, psixologik xususiyatlari hisobga olinadi. Bu nutq tahlilga tortilganda esa, lingvistik jihatdan fonetik, leksik, grammatik nuqtai nazardan ayol va erkak nutqi ko'rib chiqilib, ularning o'ziga xos muloqot uslubi, tili va madaniyatidagi farqli jihatlari ko'rib chiqiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ахмедов Б.Р. Паралингвистик воситаларнинг гендерологик ва прагматик тадқиқи:Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Андижон, 2021, 153 б.

2. Астафьев П. Психический мир женщины, его особенности, превосходства и недостатки. – Москва, 1881. –156 с.

3. Беляева А. Ю. Особенности речевого поведения мужчин и женщин: дисс. ... канд. филол. наук. – Саратов. 2002. – 143 с.

4. Гулямова Ш. К. Ўзбек тили эвфемизмларининг гендер хусусияти филол. Ф.ф.д. дисс. – Бухоро 2020, – 163 б.

5. Гидденс Э. Социология. – Едиториал УРСС, 1999. – С.15.
6. Гидденс Э. Социология. – Тошкент: Шарк, 2002. – Б. 185.
7. Гендер тадқиқоти асослари курси хрестоматияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – Б. 9.
8. Гриценко Е.С. Язык как средство конструирования гендера: дисс. ... докт. филол. наук. – Нижний Новгород, 2005. – 324 с.
9. Добровольский Д.О., Кирилина А.В. Феминистская идеология в гендерных исследованиях и критерии ее научности. // Гендер как интрига познания. – Москва: Рудомино, 2000. – С. 19-35.
10. Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социальное конструирование гендера: феминистская теория. Введение в гендерные исследования. Часть 1. Учебное пособие. Под ред. Жеребкиной. – Харьков: ХГЦИ. «АЛЕТЕЙЯ», СПб., 2001.
11. Земская Е.А., Китайгородская М.А., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании. – Москва: Наука, 1993. – С. 90-136.
12. Кирилина А.В. Гендерные аспекты языка и коммуникации: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Москва, 2000. – 40 с.
13. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – Москва, 1999. – 155 с.
14. Коноваленко И.В. Роль гендерного фактора в коммуникативном поведении мужчин и женщин: дисс. ... канд. филол. наук. – Омск. 2003. – 90 с.
15. Колесов В.В. Язык города. – Москва: Едиториал УРСС, 2005. – 192 с.
16. Lakoff Robin. Language and Woman's Place. – New York: Harper and Row, 1975. – 372 p.
17. Манзуллина З.А. Языковая категоризация гендерных стереотипов: сопоставительный аспект: дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа. 2005. – 179 с.
18. www.owl.ru Горошко Е. Гендерная проблематика в языкознании.
19. www.twirpx.com Денисова А. А. (ред) Словарь гендерных терминов. М.: Информация XXI век, 2002. – Стр. 5.
20. www.owl.ru/gender Словарь гендерных терминов.

“At-tuhfatuz zakiyati fil lug‘atit turkiya” asarining til xususiyatlari

**Murodova Firuza,
Fatxullayeva Fayoza,
Ximmatova Gulnora,**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIII-XIV asrda turkiy lug‘atchilikni o‘rganishda asosiy manbalardan bo‘lgan “At-tuhfa” asari haqida, shuningdek, asarning til xususiyatlari yuzasidan olimlarning izlanishlari, ularning natijalari haqida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: “At-tuhfa”, lug‘at, leksik, grammatik, mamluk, qipchoq, arab, turkman, so‘z turkumlari, E.Fozilov, M.Ziyayeva, S.Mutallibov, Fuat Ko‘pruluzoda, A.Zayanchkovskiy

Dunyo lug‘atchiligi tarixi qadim ming yilliklarga borib taqaladi. Shuningdek, o‘zbek lug‘atchiligi ham o‘zining uzoq taraqqiyot bosqichiga ega. O‘zbek lug‘atchiligining ilk shakllanish davri XI asrda yashab ijod qilgan qomusiy olim Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk” asaridan boshlanadi. Ushbu asar turkiy tilshunoslikning bizga ma‘lum bo‘lgan eng yirik merosidir. Olim ushbu asari bilan o‘zbek lug‘atchiligi taraqqiyotiga ilk tamal toshini qo‘ydi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

XIII-XIV asrlar davomida arab tilida turkiy tillarning leksik, fonetik va grammatik xususiyatlariga bag‘ishlangan bir qancha asarlar vujudga keldi. Turkiy xalqlar mo‘g‘ullar qaramog‘ida bo‘lishiga qaramasdan, ilm-fan va madaniyat ushbu davrda rivoj topgan. Shu bilan birga bu davrda turkiy til va uni o‘rganishga ishtiyoq kuchaygan. Shuning natijasida turkiy til grammatikasi va uning lug‘atchiligiga bag‘ishlangan bir qator ilmiy asarlar yaratildi. Ularning ko‘pchiligi til o‘rganish maqsadida yoki qiyosiy xarakterda yozilgan. “At tuhfа”, “Kitob al-idrok”, “Sangloh”, “Abushqa” kabilar bunga misol bo‘la oladi.

Muallifi, yozilgan joyi va yili haqida aniq ma‘lumotlar bo‘lmagan “At tuhfа” asari lug‘atchilik tarixidagi muhim manbalardan biridir. Ushbu asarning to‘liq nomi “At tuhfatz zakiyati fil lug‘otit turkiyya”dir. Ma‘nosi “Turkiy til haqida noyob tuhfа”. Kitob nomi arabiy yozuvida الزكية اللغة في التركية shaklida berilgan. Asar muallifi noaniq bo‘lishiga qaramasdan ushbu asarni yozgan yozuvchi ancha martabali shaxs bo‘lgan. Buning isboti tariqasida yozuvchi asar boshida : “Mendan (bu ishni) so‘raganlarga xo‘p deb va‘da qildim. Tangridan muvaffaqiyat

va yordam so‘radim”, - deyilgan. Muallif Mahmud Qoshg‘ariy izidan borib turkiy qabilalar tillarini, ularning o‘zaro va farqli xususiyatlarini grammatik va leksikologik holatlarini ko‘rsatishga harakat qilgan. Asar Misrda yozilgan va uning bizgacha yetib kelgan yagona nusxasi Istanbuldagi Boyazid kutubxonasida saqlanadi. Qo‘lyozma 91 varaq 182 betdan iborat, har bir betda 7 ta so‘zga sharh berilgan va ular 13 ta qatorga joylashtirilgan. Asar kirish, 3000 ta so‘zlik lug‘at va grammatikaga oid alohida bobdan tarkib topgan. Lug‘atda va grammatika qismida berilgan asosiy so‘zlar mamluklar davrida shakllangan qipchoq tiliga oid. Undagi qipchoqcha so‘zlar qizil rangli, arabcha so‘zlar qora rangli siyohda yozilgan. Asarning 29 bobi lug‘at qismini, 64 bobi esa qipchoq tili grammatikasini tashkil etadi.

“At-tuhfatuz zakiyati fil lug‘atit turkiya”da turkman, tatar, qarluq tillari haqida ham ma‘lumotlar keltirilgan bo‘lsa-da, asosiy so‘zlar mamluk-qipchoq tiliga oid. Muallif bu haqida shunday yozadi: “Men bu asarda qipchoq tiliga asoslandim. Chunki eng ko‘p qo‘llaniladigan (ilg‘or) til qipchoq tilidir. Turkman tilini bu ishda bayon qilmadim. Faqat zarurat bo‘lgandagina ko‘rsatdim”.

Shuningdek, muallif asarda Abu Hayyon G‘arnatiyning (1256–1344) qipchoq tili haqidagi “Kitob ul idrok li lisan al-atrok” asaridan ham foydalanganini aytib o‘tgan. Bu nodir yodgorlik 1922-yili turk olimi Fuat Ko‘pruluzoda tomonidan fanga ma‘lum qilingan. Shundan keyingina polyak olimi A.Zayanchkovskiy, venger olimi T.Xalal-Kun 1942-yilda ushbu asarning faksimilesini nashr ettirgan. 1945-yil yana bir turk olimi Boyad Atalay asarni turk tilidagini tarjimasini nashr ettirib, asarning to‘liq lug‘ati va fotokopiyasini ilova qilgan. 1968-yilda esa Solih Mutallibov asarni o‘zbek tiliga tarjima qilgan. Yuqorida ismi zikr etilgan, Solih Mutallibovdan boshqa barcha olimlarda “Tuhfa”dagi so‘zlarni o‘z tili doirasida tahlil qilish ko‘zga tashlanadi va ularning hammasi asardan o‘z tili uchun nimadir o‘zlashtirishga harakat qilgan. “At-tuhfa” lug‘ati hozirgi kundagi qaysi tilga yaqinligi doimo bahstlab mavzu bo‘lib kelgan. Ayrimlar uni o‘g‘uz tiliga, boshqalari qipchoq tiliga yaqin deb topishgan. T.Xalal-Kun mamluk-qipchoq tilidagi yodgorliklardagi so‘zlarni dialektlarga ko‘ra uch guruhga ajratgan: 1) sof qipchoq so‘zlari; 2) sof o‘g‘uz so‘zlar 3) qipchoq-o‘g‘uz aralash so‘zlar. Shu o‘rinda, asarning o‘rganilishi tarixiga nazar solsak, muammo birmuncha oydinlashadi. Hozirgi kunda asarni o‘rganish Turkiya, Ozarbayjon, Eron Ozarbayjoni, Rossiya, Qozog‘iston va Qirg‘izistonda yaxshi yo‘lga qo‘yilgan. Filologiya yo‘nalishida ta‘lim olayotgan

talabalarga “At-tuhfatuz zakiyati fil lug‘atit turkiya” asaridan foydalanish bo‘yicha alohida kurslar ham tashkil qilingan. Ammo, O‘zbekistonda bu borada sustkashlik ko‘zga tashlanadi. Asarning Solih Mutallibov tomonidan tarjima qilingan varianti bugungi kunda o‘zbek o‘quvchilari uchun yagona manba bo‘lib turibdi. Solih Mutallibov asarni o‘zbek tiliga tarjima qilish bilan birga uni semantik tahlil ham qilgan. Grammatikasi va fonetikasiga o‘zbek adabiy tili me‘yorlari doirasida tushuntirishlar berib o‘tgan. Ammo tarjimada ham, sharhlarda ham ayrim kamchiliklar ko‘zga tashlanadi. Bunda S.Mutallibovning qipchoq tilida so‘zlashuvchi informantlardan foydalanmagani ko‘zga tashlanadi.

“At-tuhfatuz zakiyati fil lug‘atit turkiya” shunday bir manbaki, undan o‘zbek tilining qipchoq va o‘g‘uz lahjalaridagi so‘zlarni qiyosiy tahlil qilish va semantikasini shakllantirishda unumli foydalanish mumkin. O‘zbek qipchoq lahjasida qo‘llaniladigan, ammo ma‘nosi unutilgan ko‘p so‘zlar asarda berilgan: qilchir (g‘ilay), kashal (sochi to‘kilgan), tamaqsav (ochko‘z), taz (kal), sangirav (gap tushunmaydigan), sholaq (buzuq), ulkar (hulkar), ovurchuq (charx), shishshak (ikki yoshli qo‘chqor), keshak (ikki yoshli tuya), uchmaq (jannat), tamuq(g‘) (do‘zax), jarma (po‘sti tozalangan bug‘doy), burch (qarz), aru (toza), butaq (daraxt shoxi), qo‘qitmoq (titmoq), muyuz (shox) kabi so‘zlar qipchoq tillarida qo‘llaniladi, ammo ayrimlarining ma‘nolari unutilgan. Kitobda lug‘atlar mavzularga ajratib berilgan. Masalan: ufq tomonlari, fe‘llar, otlar, joy nomlari kabilar.

“At-tuhfa” asarining grammatika qismi ham o‘ziga xos ahamiyatga ega. Qipchoq tili morfologiyasi va sintaksisi grammatika qismida tavsiflanadi. Unda muallif turkiy tildagi barcha Grammatik kategoriya va shakllarni klassik arab tilshunosligi terminlari vositasida izohlaydi. Arab tilidagi Grammatik tushunchalar turkiy tilda qanday ifodalanishi haqida ma‘lumot beriladi. Olmosh, sifat, son, ham ismlar tarkibida o‘rganiladi. Har qaysi so‘z turkumning Grammatik o‘rni bilan mazmuniy xususiyatlari yoritiladi. Otlarning son, egalik, kelishik kategoriyalari, kichraytirish shakllari haqida ma‘lumot beriladi. Otlar son jihatdan birlik va ko‘plik zidlanishiga ega ekanligi va ko‘plikdagi ot ko‘plik shakliga egaligi, birlikdagi ot bunday shaklga ega emasligi bilan xarakterlanishi bayon qilinadi. “At-tuhfa” asarida fe‘l so‘z turkumiga ham alohida ahamiyat qaratilgan. Turkiy tilda “va” bog‘lovchisi kabi so‘zlar yo‘qligi dog‘i, taqi, yo‘qsa, yo‘q, ya, ammo kabi so‘zlar bog‘lovchi bo‘lib xizmat qilishi ta‘kidlangan. “At-tuhfa” asarida gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari xususan, so‘roq gaplar va so‘roqni ifodalash yo‘llari, gap

bo‘laklarining tartibi haqida ma’lumot beriladi. Asarning grammatika qismi qipchoq tili strukturasi to‘g‘risida tugal tasavvur hosil qiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, hozirgi kunda o‘zbek tilining lug‘at boyligini oshirish eng dolzarb vazifaga aylangan. Lug‘atlar esa aniq manbalardan yig‘iladi. Shunday ekan, lug‘at boyligimizni oshirishda ulug‘larimiz qoldirgan meroslardan manba sifatida foydalanish o‘rinli bo‘ladi. Qolaversa, zamonaviy lug‘atimizning tarkibida o‘z qatlam so‘zlarning soni ham achinarli darajada kam. “At-tuhfatuz zakiyati fil lug‘atit turkiya” o‘z qatlam so‘zlarni qayta tiklash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Ali ibn Sino Fonetika haqida risola. – T.: “O‘zbekiston” 1979.
2. Abu Nasr Forobiy Fozil odamlar shahri. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
4. www.ziyouz.com kutubxonasi
5. arxiv.uz
6. cyberlenik.ru
7. oyina.uz
8. n.ziyouz.com
9. genderi.org

O‘zbek tili reklama diskursida nutq madaniyati

Botirova Maxliyo,

Termiz davlat universiteti, o‘zbek
tilshunosligi kafedrasida o‘qituvchisi

mbotirova@tersu.uz

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tili nutq madaniyati, o‘zbek tilshunosligida diskurs tushunchasi talqini, o‘zbek tili reklama diskursida nutq madaniyatiga xos bo‘lgan birliklar tahlil qilindi. Reklama diskursida ko‘zga tashlanuvchi nutq sofligini buzuvchi vositalar haqida mulohaza yuritildi.

Kalit so‘zlar: tilshunoslik, nutq madaniyati, diskurs, reklama, nutq sofligi, boyligi va ifodaliligi.

Nutq madaniyati – til qonuniyatlarini egallash ya’ni talaffuz urg‘u, so‘z ishlatish, gap tuzish qonunlarini yaxshi bilish, shuningdek, tilning tasviriy vositalardan har xil sharoitlarga mos va maqsadga muvofiq

foydalana olish, ifodali o'qish va so'zlay olish madaniyatini egallash demakdir.

Nutq madaniyati deb yuritilayotgan hodisa bir qator murakkab, ammo mavjud til faktlari, ilmiy-amaliy tasavvurlar, aniq nutqiy jarayon ko'rinishlari va talablari bilan aloqadordir. Mana shunga ko'ra nutq madaniyati:

- 1) tildagi mavjud til hodisasi nomi;
- 2) nutq madaniyati talablariga javob beruvchi aniq nutqiy jarayonning, ya'ni aniq nutqiy ko'rinishning nomi;
- 3) madaniy nutq va u haqida kishilar ongida mavjud bo'lgan aniq normatik tasavvurlarning nomi;
- 4) tilshunoslikning ilmiy-tadqiqot obyekti bo'lgan nutq madaniyati va u haqida mavjud ilmiy tasavvurlarning, muammoning nomi;
- 5) nutq madaniyati muammosini tadqiq qilish bilan shug'ullanadigan tilshunoslik sohasining nomi tarzida talqin qilish mumkin. [Karimov S., 2020: 30]

Nutq madaniyati amaliy jihatdan nutqning xilma-xil muammolarini tadqiq qiluvchi fan bo'lib, chiroyli nutq tuzishning qonuniyatlari, sirlari, til, til normalari, nutq, nutqning sifatlari, nutqiy uslublar, nutqda uchrashi mumkin bo'lgan kamchilik va xatolar, nutqiy asarlarning ko'rinishlari, nutqning talaffuziga doir muammolar yuzasidan bahs yuritadi. Shundan kelib chiqib, maqolada o'zbek tili reklama diskursi nutq madaniyatini tahlil qilamiz va diskurs tushunchasining tilshunoslikdagi talqinlariga to'xtalib o'tamiz. Diskurs murakkab kommunikativ hodisa bo'lib, matnga qo'shimcha ravishda matnni tushunish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha lingvistik omillarni (fikrlar, dunyo haqidagi bilimlar, qabul qiluvchining maqsadlari, munosabatlari) o'z ichiga oladi.

“Diskurs” atamasi lingvistika sohasida ham juda ko'p qo'llaniladigan atamalardan biriga aylangan. Tarixiy jihatdan bu atama birinchi marta amerikalik tilshunos Z. Xarrisning 1952-yilda nashr etilgan “Diskurs tahlili” deb nomlangan maqolasida ishlatilgan. “Diskurs” atamasining to'liq ko'lami so'nggi yigirma yil ichida tilshunoslikda ommalashib bordi.

Tilshunos olim A.Pardayev talqinicha, diskurs bu so'zlovchi va tinglovchining o'zaro fikr almashish, bir-biriga ta'sir ko'rsatish maqsadida lisoniy va nolisoniy vositalardan o'zlari eng samarali deb hisoblagan shakl va turda amaliy foydalanish jarayoni hisoblanadi. Diskurs bu – jarayon, insoniy faoliyat turi. U lisoniy va yuzlab nolisoniy omillarning mushtarak shaklda bir maqsad yo'lida voqelanishidir.

Boshqa bir manbada diskurs lotincha “discursus” - muhokama soʻzidan olingan boʻlib, hissiy, bevosita, intuitiv, yaʼni muhokama talab bilimdan farqli oʻlaroq, muhokama orqali vosita bilan hosil qilinadigan mantiqiy dalil - isbotli bilim demakdir. Soddaroq qilib aytganda, bu taʼrifda diskursning muhokama qilish, suhbat qilish maʼnosi ilgari suriladi. [Ablakulova O., 2021: 1167-1172]

Oʻzbek tilshunosligida diskurs maxsus tadqiqotlar tilshunos Sh.Safarov tomonidan amalga oshirilgan. Tilshunos matn va diskurs muammolari toʻgʻrisida quyidagilarni qayd etadi: “agarda matn va diskursning har ikkalasi ham inson lisoniy faoliyatining natijasi boʻlsa, ularni faqatgina zohiriy – formal koʻrsatkichga asosan “ogʻzaki” va “yozma” sifatlari bilan farqlash imkoniga gumonim bor. Xuddi shuningdek, ularning birini moddiy koʻrinishli hodisa, ikkinchisini bu xususiyatdan xoli koʻrinishda tasavvur qilish qiyin masala. Axir bularning ikkalasi ham natijali faoliyat mahsuli boʻladigan boʻlsa, erishilgan natija moddiy koʻrinish olishi kerak-ku? Maqsadli ifodalanadigan kommunikativ mazmun va soʻzlovchi istagi bilan bogliq boʻlmagan holda tinglovchi idrokida (qabulida) hosil boʻladigan informativ mazmun bir-birini inkor qilmaydi, aksincha, ular oʻzaro qorishib, birikib, muloqotning samaraliligini taʼminlovchi omilga aylanadilar.” [Safarov Sh., 2008.12] Kommunikativ va informativ mazmunlar uygʻunligi muloqot tizimi makro birligining yaxlitligini taʼminlaydi. Hozirgi paytda bunday yaxlitlik xususiyatiga faqatgina diskurs ega ekanligi eʼtirof etilmoqda.

Y.S.Kubryakova qaydicha, “tilshunoslik fanining hozirgi taraqqiyoti davrida diskursning umumiy qabul qilingan biror bir taʼrifi mavjud emas”.

Reklama nihoyatda koʻp qirrali va koʻp qirrali hodisadir. Reklama turli xil professionallar oʻrtasida chegara pozitsiyasini egallaydi sohalarni qamrab oladi va turli kasb vakillari eʼtiborini tortadi.

Reklama diskursida nutq madaniyatiga katta eʼtibor qaratiladi. Reklma qilinayotgan mahsulotning barcha xususiyatlari oʻzbek tilining keng imkoniyatlaridan foydalangan holatda ifodalanadi.

Masalan: *Osmondagi katta sariq toʻp choy barglarini boyitadi, bizning shaftolilarni shirinroq qiladi va uning taʼmi yanada mazaliroq boʻladi. Koʻrdingizmi, quyosh nuri hamma narsani yaxshiroq qiladi. Quyosh nuri bilan toʻlgan Lipton Ays tea choyi bilan zavqlaning.* Reklama soʻngida *Har tomchida quyosh nuri* jumlasini qoʻllaniladi.

Mazkur reklama diskursini nutq madaniyati asosida tahlil qiladigan bo'lsak, unda nutq sofligi, boyligi va ifodaliligini o'zida namoyon qiluvchi barcha unsurlardan keng foydalanilgan. Lekin, barcha reklama matnlarida ham bunday holat kuzatilmaydi. Ularda nutq sofligini buzuvchi omillar (varvar, dialektizm va arxaik so'zlar) ko'p ko'zga tashlanadi.

Masalan: *"Samsung"ning yangi QLED televizorlari xona intereriga juda oson va oddiy tarzda mos tushaveradi.*

Afzalliklari: Ambient rejimi – 2018-yil Samsung kompaniyasi QLED televizorlari uchun innovatsion rejim taqdim etdi. Ambient rejimida qurilma displeyiga oboy rangi yoki tasvirini to'g'ridan to'g'ri ko'chirish mumkin, bu esa o'z navbatida televizor xona interyeriga a'lo darajada mos kelishini ta'minlaydi. Ambient rejimi orqali televizordan ob-havo va yangiliklar haqidagi eng muhim ma'lumotlarni ko'rsatib turilishi uchun foydalanish mumkin.

Mazkur reklamaga e'tibor qaratadigan bo'lsak, unda nutq sofligini buzuvchi omillardan, varvarizmlar ko'p o'rinlarda qo'llanilganini ko'rib o'tish mumkin. Ularga yuqoridagi reklama matnidagi *interer, kompaniya, innovatsiya, rejim, display, oboy* leksemalari mahsulotni reklama qiluvchilar tomonidan o'zbek tilidagi muqobil so'zlarga tarjima qilinmay, to'g'ridan to'g'ri iste'molchilarga taqdim etilgan. Ba'zan reklama beruvchilar chet tilidan kirib kelgan bu kabi so'zlarni mahsulotdan foydalanuvchilar e'tiborini tortuvchi muhim belgilardan biri sifatida qabul qilishadi. Aslida, reklama mahsulotni iste'molchiga o'z ona tilining barcha imkoniyatlaridan unumli foydalangan holatda taqdim etgan holatda vujudga kelishi, tushunarli bo'lishi, emotsional-ekspressivlik xususiyatiga ega bo'lishi va o'sha taqdim etilayotgan mahsulotni insonning hissiyotlaridan foydalangan holatda ehiyojini qondirishi mumkinligini tushunib yetishga undashi lozim. Reklama diskursining asosiy vazifasi ham aynan shunda.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, reklama keng omma e'tiborini o'ziga jalb etuvchi vosita hisoblanadi. Shu sababli, reklama diskursi jarayonida qo'llaniluvchi til birliklariga muhim e'tibor qaratilishi lozim. Reklama har qanday nutq madaniyatini buzuvchi leksemalardan holi bo'lishi va o'zida ona tili nutqining boyligi, sofligi va ifodaliligini to'la namoyon etishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. O'qituvchining nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
2. Karimov S. Nutq madaniyati va mutolaa san'ati. Samarqand: SamDU tahririy-nashriyot, 2020 yil.
3. Karimov S.A. va boshqalar. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish / Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2003. – 192 bet.
4. E.C. Кубрякова. О КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ И СЕМАНТИКЕ ТЕРМИНА. «КОГНИТИВНЫЙ».
5. Pardayev A. <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvopragmaticheskiy-analiz-sluzhebnyh-slov-uzbekskogo-yazyka>
6. Ablakulova O. U. B. Q. Diskurs tushinchasi va uning tadqiqi // Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. 11. – C. 1167-1172.
7. Safarov Shaxriyor. Pragmalingvistika. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 12-bet.

“Tarixi Farg‘ona” asaridagi izofali birikmalar xususida

Jonbo‘tayeva Zumradxon,
Namangan davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada Is'hoqxon to'ra Ibratning “Tarixi Farg‘ona” asaridagi forsha, arabcha izofiy birikmalar leksik-semantik jihatdan tahlil qilingan. Izofiy birikmalar mavzuiy guruhlariga ajratib o'rganilgan.

Kalit so‘zlar: “Tarixi Farg‘ona”, arabcha izofiy birikma, forsha izofiy birikma, mavzuiy guruh.

Mamlakatimizdagi ko‘plab ilmiy va badiiy asarlar tarkibida o‘zlashma so‘zlarning qo‘llanishi salmoqli o‘rinni egallaydi. Tilshunoslik tarixiga nazar solsak, o‘zlashmalar masalasi boshqa bir qancha yondosh sohalar: leksikografiya, tarjimashunoslik, chog‘ishtirma tilshunoslik, etnolingvistika, lingvokulturologiya kabi sohalar bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Lug‘at tarkibining doimiy ravishda o‘zgarib turishi bu sohadagi izlanishlarning davomiy ekanligini bildiradi. Tarixiy asarlardagi o‘zlashma so‘zlar, leksik birliklar va grammatik vositalarni

o'rganish har qanday davrda zarur ijtimoiy masalalardan biri bo'lib kelgan. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng fanning barcha sohalari qatorida o'zbek tilshunosligida ham ko'plab o'zgarishlarga zamin yaratildi. Mamlakatimiz dunyo hamjamiyatida ilm-fan rivojiga ilkan hissa qo'shgan ulug' allomalar, aziz-avliyolar yurti sifatida shuhrat qozongan.

Ajdodlarimiz merosini ilmiy asosda chuqur o'rganish doimiy e'tiborda. Mana shunday xayrli ishlardan biri sifatida Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning ulug' allomamiz Is'hoqxon Ibrat ijodi bo'yicha bergan qarorlarida ko'rishimiz mumkin. Sh.Mirziyoyev 2016-yil 2-noyabr kuni Namangan viloyati saylovchilari bilan uchrashuvda buyuk taraqqiyparvar va ma'rifatparvar Is'hoqxon Ibratning xalqimiz ma'naviy, ma'rifiy va ruhiy yuksalishi yo'lidagi beqiyos xizmatlariga ehtirom ramzi sifatida uning nomini abadiylashtirish, u kishiga atab zamonaviy bog' yaratish, yodgorlik majmuasi va "Ibrat maktabi"ni tashkil qilish tashabbusini ilgari surdi. Shu sababli, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 13-apreldagi "Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumanida atoqli ma'rifatparvar Is'hoqxon Ibrat yodgorlik majmuasini tashkil etish to'g'risida"gi 208-sonli qarori qabul qilindi.

Is'hoqxon Ibrat ma'rifatparvar shoir, tarixshunos olim, o'zbek matbaachiligining asoschisi, noshir, publitsist, bir so'z bilan aytganda, serqirra faoliyat egasidir. Bu buyuk bobomiz hayoti va faoliyati bo'yicha ko'plab olimlar tomonidan ilmiy, pedagogik va falsafiy asarlar yaratilgan, M.Abdullaevaning "Is'hoqxon Ibrat – serqirra ijod sohibi", A.So'fizoda "Istiqlol qahramonlari. Ibrat. Tanlangan asarlar", "Ishoqxon Junaydullaxo'ja o'g'li Ibrat. Farg'ona tarixi", U.Dolimov "Ishoqxon Ibrat" va "Ishoqxon Ibrat. Istiqlol fidoyilari", "Ishoqxon Ibrat. Tarixi Farg'ona" kabi asarlar shular jumlasidandir.

Mamlakatimizdagi ko'plab ilmiy va badiiy asarlar tarkibida o'zlashma so'zlarning qo'llanishi salmoqli o'rinni egallaydi. O'zlashma so'zlarning o'rganilishi bo'yicha mamlakatimizning taniqli olimlari tomonidan bir qancha ilmiy ishlar olib borilgan. F.Abdullayev, D.Hasanova, E.Begmatov, G.Kazakbayeva, M.Omonovlar olib borgan tadqiqotlar bunga misol bo'la oladi.

Biz o'z maqolamizda Is'hoqxon To'ra Ibratning "Tarixi Farg'ona" asaridagi boshqa tillardan o'zlashgan izofali birikmalar haqida to'xtalib o'tishni maqsad qildik. Izofa – arabcha "qo'shish", "bog'lash", "birlashtirish" ma'nolarini ifodalovchi, fors, arab, va ba'zi turkiy tillar grammatikasida aniqlanmish bilan undan keyin joylashgan aniqlovchini

bog'lovchi urg'usiz unsur. Arab va fors tillaridan o'zlashgan izofali birikmalar nutqimizda keng qo'llanadi. Ular zaruratga ko'ra yangidan hosil qilinmaydi, tayyor lug'aviy birlik sifatida ishlatiladi.

“Tarixi Farg‘ona” asarida arab va fors tillaridan o'zlashgan izofali birikmalarni ko'plab uchratishimiz mumkin. Masalan, arab tilidan o'zlashgan *izofalarga zu-l-uqul*(63 b) – *aql sohiblari* ; *ulul – absor* (63 b) – uzoqni ko'ra oluvchilar; *adim ul-istito‘at*(64 b) – imkonsizlik; *xayr-ul kalom*(75 b) – so‘zning yaxshisi; *bi’s –al mihod*(126 b) – yomon o‘rin; *shayxulislom*(84 b) – islom dini shayxi; *hosil ul-kalom*(64 b) –xullas kalom; *a‘dal ul-zamon* (82 b) – zamonning odili; *a‘lam ul-aqron* (82 b) – asrning olimi; *kohl ul-javohir* (88 b) – javohir saroyi kabi birliklarni misol qilib olsak, fors tilidan o'zlashgan izofalarga *valiyi ummiy* (58b) – xalq valiysi; *chahoriyori izom*(62) – ulug‘ chahoryorlar; *xulafoyi kirom*(62 b)– aziz xalifalar; *olami foni*y (65 b) – o‘tkinchi dunyo; *taayyushi af‘ol*(67)l – yoqimli fe‘l va harakatlar; *inqilobi ovon*(63 b) – zamonning zayli, o‘zgarishi; *kalomi qadim*(64 b) – qadimiy kalom, ya’ni Qur’oni karim; *kurrayi arz* (63 b) – yer kurrasi; *taboduli zamon* – zamonning o‘zgarishi; *hodisoti olam* – olam hodisalari kabi so‘zlarni misol qilib ko‘rsatishimiz mumkin.

Bu izofalarning asosiy qismi ot so‘z turkumiga mansub bo‘lib, biz ularni shaxs bildiruvchi so‘zlar , mavhum otlar, narsa otlari va joy nomini bildiruvchi so‘zlarga bo‘lib o‘rganishimiz mumkin.

Shaxs bildiruvchi arabcha izofalarga “zu-l-uqul”, ”shayxulislom”, ”a‘lam ul-aqron” kabilar misol bo‘lsa, forscha shaxs nomini bildiruvchi izofalarga “valiyi ummiy”, “xulafoyi kirom”, ”chahoriyori izom” kabilarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

Xuddi shunday, arabcha mavhum ot ma’nosini bildiruvchi izofalarga “adim ul-istito‘at”,forschada “xo‘bi g‘aflat”; joy otini bildiruvchi arabcha izofaga “ko‘hl ul –javohir” so‘zi misol bo‘lsa, forscha “kurrayi arz” ; narsa otini bildiruvchi arabcha izofaga “qomus ul-a‘lom” so‘zi misol bo‘lsa , forscha izofaga “masnuoti ilohiy” kabi so‘zlarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

Endi bu izofalarni matn tarkibida qo‘llanishiga “Tarixi Farg‘ona” asaridan bir nechta misol keltirib o‘tamiz.

“Yuz yil umr ko‘rub, masnuoti ilohiy va maxluqoti lomutanohiylarini *mushohada qilmay* , *xobi g‘aflatda husn-u qabih ashyoni imtiyozidan* oriy o‘tar ekan, **zul-uqul** va **ulul-absorlarga** mafhum va *ma‘lumdirki,taht as-samou-d-dunyoda* va **kurrayi arzda** mavjudot va maxluqotlarini anvo va avzolari har biri *mushohidin* va

muvaahhidindurki, “Fa’olun lima yurid” irodasiga marbut va bu davrda mazbutdur”[I.61].

“Yana “Ajoyib ul-buldon” da masturdurki, Farg’onani Ikkinchi daf’ada Eron podsholaridan No’shiravon 531-milodiyda qilg’on binosi debdur” ”[I.61].

“Xayr ul-kalom, Farg’ona bir mamlakati qadim va aholiyi nadim o’lib,avvali vaqtlarda mo’g’uliyadan so’ng ediki,har sanada necha ming so’mlik mahsulot ifak,atlas va adras va beqasab va shohi atrof-aknofga torqolmoqda edi” ”[I.63].

*“Qirg’iz, qipchoq dazhol xonzoda bo’lmasa ham, otini xonzoda qo’yib, maqsadlari fasod, oqibatlari **bi’s al-mihod**”,atrof-u aknofdagi talabgorlarni yig’ib, uch-to’rt kun ichinda inqilobchi xalqlardan ko’p bo’lub,shahar katta bo’lub,Nasriddinxon ham bularning fitnasidan xavf qilib turgan edi” ”[I.63].*

“Tarixi Farg’ona” asaridagi arabcha va forscha izofalar tarkibidagi ayrim so’zlar A.Navoiy asarlarida ham qo’llanganligini ko’rishimiz mumkin. Masalan,”ajoyib ul-buldon” izofasi tarkibidagi “buldon” so’zi “Mahbub ul-qulub” asarida “Tujjori sayohatshior aqolim va buldon holidan xabardor”; “kurrayi arz” izofasidagi arz so’zi “Saddi Iskandariy” dostonida Ne kim arz sathida topmish vujud, Manga bo’ldi manzur budu nobud; “xayr ul-kalom” izofasidagi kalom so’zi “Farhod va Shirin “ dostonida “Dedikim chun inonmassen kalomim, Senga sobit qilay andoqki komim” tarzida qo’llangan. Shunga qaramay , “zul –uqul”, “ulul-absor”, “bi’s al-mihod”, “adim ul –istitoat” kabi izofalar tarkibidagi so’zlar Navoiy asarlarida qo’llanmaganligining guvohi bo’ldik.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Is’hoqxon Ibratning “Tarixi Farg’ona” asaridagi ayrim izofalar XV asrda ham qo’llangan,ayrimlari esa til taraqqiyotining keying davrlarida yaratilgan. Bu asarni o’rganish jarayonida arab tilidan o’zlashgan izofaviy birikmalardan ko’ra fors tilidan o’zlashgan izofaviy birikmalar salmoqli o’rin egallaganligiga ishonch hosil qildik va ularni alohida o’rganish maqsadga muvofiq bo’lar edi, deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Ibrat I. G’azallar, ilmiy va ma’rifiy maqolalar, tarixiy asarlar. – T.: Zabarjad media, 2022.

2.Абдуллаев Ф. Сўзлар ўзаро қандай боғланади? – Т.: Фан, 1974.

3. Абдуллаев Ф, Эшондадаев. Д. Ўзбек тилида тожикча изофали бирикмалар// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1973, 1-сон.
3. Юсупов М. Типы изафетных конструкций в прозаических произведениях Алишера Навои. АКД. – Т., 1984.
4. Бегматов Э. Ономастик сўз яшаш масалаларига доир// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1965, 3-сон, – 53-54 бетлар;
5. Абдуллаев Ф. Киши отларини қисқартириш усуллари// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1960, 3-сон, – 34-39 бетлар;
6. Жўраев Б. Ж., Бегматов. Э.А. Атоқли отларни ўрганишга доир баъзи мулоҳазалар// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1966, 2-сон.
7. Ҳақимов Д. Ўзбек тили лексикасида изофий бирикмалар тизими. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2004, 4-сон
8. Амонов М. “Бобурнома”даги изофий бирикмаларнинг мавзуй гуруҳлари. НамДУ илмий ахборотномаси. 2021. 11-сон
9. Amonov M. Thematic Groups of Arabic Words in Boburnoma. International Journal of Culture and Modernity ISSN 2697-2131, Volume 13

“Nazmi aqoid” asarida arabiy va forsiy izofalarning qo‘llanilishi

Latipov Abdurahmon,
Farg‘ona davlat universiteti
tayanch doktoranti,
latipovabdurahmon@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada Abu Hafs Umar an-Nasafiyning “Aqoid un-Nasafiy” asariga bitilgan nazmiy sharh “Nazmi Aqoid” asarida ishlatilgan ayrim izofali birikmalarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: “Izofa”, “izofali birikma”, “tashbeh”, “aniqlik artikli”, “moslashgan aniqlovchi”, “moslashmagan aniqlovchi”, “qaratqich va qaralmish munosabatlari”.

Har bir xalq o‘z tarixiy taraqqiyoti jarayonida ko‘plab qardosh va qardosh bo‘lmagan boshqa xalqlar bilan siyosiy-iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy hamda ijtimoiy-madaniy munosabatlarga kirishadi. Natijada turli tillardan bir-biriga ayrim til birliklari o‘zlashadi va har bir xalq tilining lug‘at tarkibida o‘z va o‘zlashgan qatlamga oid til birliklari vujudga keladi. Jumladan, o‘zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlariga nazar tashlasak, har xil davrlarda turli tillardan o‘zlashgan til birliklari

hisobiga boyib borgan. Shuni e'tirof etish zarurki, o'zga tillardan nafaqat so'zlar, balki turli-tuman qo'shimchalar, ayrim grammatik vositalar ham o'zlashadi. Eski o'zbek adabiy tilida faol qo'llanilgan va hozirgi o'zbek adabiy tilida ham tez-tez uchrab turadigan arabiy va forsiy izofalar ham ana shunday grammatik vositalar qatoridan o'rin olgan.

Izofa (arabcha) – “qo'shish”, “bog'lash”, “birlashtirish” ma'nolarini anglatadi. U arab va fors grammatikasida aniqlanmish va aniqlovchi orasidagi o'zaro munosabatni ifodalash va bu lug'aviy birliklarni biriktirish, bog'lash vazifasini bajaradi. Shu sababdan izofali birikmalar shakily tuzilishi va mazmuniga ko'ra tilning grammatik birligi – sintaktik element (so'z birikmasi) hisoblanadi. O'zbek mumtoz adabiyotiga mansub asarlar matnida izofalar ko'plab qo'llangan. Jumladan, “Nazmi aqoid” asarida ham muallif arabiy va forsiy izofalardan unumli foydalangani ko'zga yaqqol tashlanib turadi. Asarning dastlabki misrasi arabiy izofa bilan boshlanganligi fikrimizning dalilidir:

Bismillah-ir-Rohman-ir-Rohim

Fotihag'a kokili anbari shamim[1.2].

Asar sharq kitobat san'atining qat'iy tamoyillariga ko'ra “basmala”dan boshlanadi, lekin boshqa asarlardan farqli o'laroq, avval “basmala”dan son'g asarning birinchi misrasi boshlanmaydi, balki birinchi misra “basmala”dir. Izofa sifatidagi “Bismillah-ir-Rohman-ir-Rohim” jumlasining tarkibi quyidagicha:

“bi” – “bilan” old ko'makchisi [2.113] – “ب”.

“ism” – ism, nom, ot [2.57] – “اسم”

“Alloh” – Alloh, Xudo, Tangri [2.83] – “الله”

“ar-Rohman” – mehribon, rahmdil [2.230] – Allohning go'zal ismlaridan bo'lib, barcha maxluqotiga o'ta mehribon ma'nosida) – “الرحمن”

“ar-Rohim” – mehribon, rahmdil [2:230] – Allohning go'zal ismlaridan bo'lib, mo'minlarga o'ta mehribon ma'nosida – “الرحيم”.

Jumladagi arabiy izofa “Allohning ismi” ma'nosidagi “**ismullohi**” bo'lib, o'zidan oldin kelgan “bilan” ma'nosidagi “bi” – “ب” old ko'makchisi ta'sirida “ismu” so'zidagi “u” unlisi qaratqich kelishigi (“jar”)ning belgisi sifatida “i” ga o'zgargan va “**bismillahi**” shakliga o'zgargan va “Bismillahir-rohmanir-rohiym” tarzida izofali birikma hosil bo'lgan. O'zbek adabiy tilida bu jumlaning ma'nosi “Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan (boshlayman)” bo'lib, yuqorida ko'rib chiqqanimizdek u beshta so'zdan iborat. Uning tarkibiga e'tibor

qaratsak, soʻzlar tartib jihatidan oʻzbek tiliga nisbatan teskari, yaʼni aniqlanmish (**bi ismi**) oldin, qaratqich aniqlovchi (**Rohman va Rohim (boʻlgan) Alloh (ning)**) keyin joylashganini koʻrish mumkin boʻladi. Bu arabiy va forsiy izofali birikmalarning oʻziga xos xususiyatlaridan biridir.

Baytning ikkinchi misrasi: “Fotihagʻa kokili anbari shamim”da esa “**kokili anbar**” – “anbar kokil” va “**anbari shamim**” – “shamim anbar” kabi forsiy izofali birikmalar mavjud. Ular “**kokili anbari shamim**” – “shamim anbar kokil” tarzida sifatlovchi aniqlovchili forsiy izofali murakkab birikma zanjirni tashkil etgan. Mazkur forsiy izofa tarkibidagi soʻzlar **kokil** – zulf, **anbar** – qora rangli xushboʻy modda, **shamim** – xushboʻy hid kabi maʼnolarni anglatadi. Shunga koʻra asar muallifi mumtoz sheʼriyatning tashbeh sanʼatidan oʻrinli foydalanib, Qurʼoni karimning birinchi surasi – “Fotiha”ning avvalida keluvchi va islomiy tartib-qoidaga koʻra barcha yaxshi ishlar u bilan boshlanuvchi: “**Bismillahir Rohmanir Rohim**” jumlasini xushboʻy qora rangli “**kokil**”ga oʻxshatmoqda. Bunda shoir “vajhi shabih” – oʻxshatish sababiga koʻra toʻrt holatga eʼtibor qaratgan. Birinchidan, joʻylashuv oʻrniga koʻra mazkur oyatning “Fotiha” surasi boshlanishida turishi (kokil inson boshida joylashgan boʻladi); ikkinchidan, rangiga koʻra, yaʼni, anbarning qora rangli xushboʻy modda ekanligi va yana taʼkidlash joizki, izofali birikma qora rangli siyoh bilan yozilganligi (kokil ham qora rangda boʻladi); uchinchidan, shakliga koʻra, yaʼni arab yozuvi (بسم الله الرحمن الرحيم) shaklan gajaksimon kokilga oʻxshab ketadi; tortinchidan, xushboʻylikiga koʻra, oʻtmishda baʼzan siyoh tayyorlash jarayonida unga xushboʻy hidli moddalar aralashtirilganligidir. Demak, shoir bu oʻrinda **tashbeh** qoʻllashning barcha talablariga toʻliq amal qilgan.

“Nazmi Aqoid” asari mazmunan Islom dini eʼtiqodiga bagʻishlanganligi sababli unda bir qator arabiy izofalar koʻzga tashlanadi. Masalan, “ashaddu azob” (أشدّ عذاب) [1.34]– “azobning eng qattigʻi”, “aynul yaqin” (عين اليقين) [1.38] – “yaqinning ayni, yaʼni aniq narsaning aynan oʻzi”, “dabbatul arz” (دابة الأرض) [1.67] – “yerning Dabbasi” (oʻrmaxlovchi maxluqi) kabi.

Arab tilida biror soʻz “al” (“ul”, “il”) aniqlik artikli bilan kelganda birinchi harfi shamsiy harflardan boʻlsa, ال “al” (“ul”, “il”) artiklidagi “l” tovushi (ل “lom”) talaffuz etilmay, shu harf tashdid bilan (ikkilantirib) oʻqiladi. Masalan, “Lugʻat-ul-turk” (لغة الترك) emas, “Lugʻat-ut-turk” tarzida oʻqiladi. Demak, bizga maʼlum Mahmud Qoshgʻariyning asari nomi “Devonu lugʻat-ul-turk” emas, “Devonu lugʻat-it-turk” tarzida

o‘qiladi. Biz tahlilga tortgan “Nazmi Aqoid” asari matnida bunday shakldagi arabiy izofalar uchramadi.

Agar ال “al” artiklidan keyin kelgan so‘z qamariy harflardan biri bilan boshlansa, ال “al” (“ul”, “il”) to‘liq talaffuz qilinadi. Masalan, “zul jalol” (ذو الجلال) [1:40] – tarzida o‘qiladi. Arab izofasidagi aniqlovchini “moslashmagan aniqlovchi”, deyiladi. Chunki, u aniqlanmish bilan to‘rt grammatik kategoriyada – sonda, jinsda, kelishikda va aniqlikda moslashishi shart emas. Moslashmagan aniqlovchi – aniqlanmish so‘zning unga **qarashlilikini** bildirib keladi: “qovlu nabiy” (قول نبی) [1.12] – “payg‘ambarning so‘zi.” Shuningdek, aniqlovchining aniqlanmish belgisini bildirib keluvchi xili ham bor bo‘lib, uni “**sifatlovchi aniqlovchi**” yoki “moslashgan aniqlovchi” deyiladi va bu aniqlovchi aniqlanmish bilan arab tilida to‘rt grammatik kategoriyada – sonda, jinsda, kelishikda va aniqlikda moslashishi shart: “javobun latifun” (جواب لطيف) [1.12] – “latif javob” kabi. Bunday sifatlovchi-aniqlovchilar arab tilida mavsuf-sifat – sifatlanmish-sifat munosabatini hosil qilib, arabiy izofaga taalluqli emas, balki forsiy izofa sanaladi va “javobi latif” (جواب لطيف) (latif javob) tarzida talaffuz qilinadi.

Arab tilidan farqli ravishda fors tili grammatikasida qarashlilikni ifodalovchi aniqlovchilar ham, sifatlovchi aniqlovchilar ham izofa birikmasini tashkil etadi va bunda ham izofiy birikmadagi so‘zlar tartibi o‘zbek tiliga teskari bo‘ladi. Masalan, “ilmi aqoyid” (علم عقاید) [1.15] – “aqoyid ilmi”, “Odami masjud” (آدم مسجد) [1.8] – “sajda qilingan Odam” kabi.

Fors-tojik tillarida izofa ko‘rsatkichi “i” tovushi bo‘lib, odatda, yozuvda aks etmaydi. Aniqlanmish ma’nosidagi so‘zning so‘nggi tovushi undosh bilan tugasa, yozuvda hech qanday belgi qo‘yilmaydi: “sahn(i) qiyomat” (صحن قیامت) [1.8] – “qiyomat sahni, maydoni”, “ahl(i) nazar” (اهل نظر) [1.29] – “nazar ahli, ko‘ruvchilar” kabi, lekin talaffuzda aniqlanmish bilan aniqlovchi o‘rtasiga, albatta, “i” tovushi qo‘yib aytilishi shart. Aniqlanmish “a” unlisi bilan tugasa, aniqlanmishdan keyin yozuvda (ء) “hamza” belgisi qo‘yiladi va “i” tovushi sifatida talaffuz qilinadi: “marhalai foniy” (مرحلة فانی) [1.11] – “o‘tkinchi bosqich” kabi. Aniqlanmish “u”, “o” yoki “o” unlilari bilan tugasa, yozuvda (ی) “yoy” harfi yozilishi va talaffuzda “y” undosh tovushi ifodalanishi shart: “havo(y)i behisht” (هوای بهشت) [1.45] – “Jannat xohishi” kabi.

Arab izofasida “muzof (aniqlanmish) o‘timli fe’ldan shakllangan sifatdosh yoki harakat nomi (masdar)dan iborat bo‘lsa, muzof ilayh

(aniqlovchi) shu sifatdosh yoki harakat nomining vositasiz to'ldiruvchisini bildiradi" [3.64], demak izofaning bu turida qaratqichlik ma'nosi bo'lmasligi mumkin. Masalan, "Ma'rifatulloh" (معرفة الله) [1.6] – "Allohning ma'rifati" emas, balki "Allohnin tanish" tarzida ma'no ifodalaydi.

Tahlil jarayonida asarda forsiy izofalar ko'proq ishlatilganining guvohi bo'ldik. Bu holat ilmiy asarlarga arab tilining, badiiy asarlarga esa fors tilining ta'siri kuchli bo'lganidan dalolat beradi. Zero, "islomiy, qolaversa, ilmiy til sifatida arab, badiiy ijodiyot tili sifatida fors tiliga xos bo'lgan lisoniy-nutqiy birliklar, xususan, izofali birikmalar asrlar davomida tilimizga singib, lug'aviy boyligimizning bir qismiga aylandi." [4.23]

Quyidagi misollarda ham shoirning forsiy izofali birikmalardan unumli foydalanganini ko'rishimiz mumkin.

Hamd angakim **zoti jaloli** bila

Kim hama **avsofi kamoli** bila. [1.2]

"Zoti jalol" forsiy izofali birikmadagi "zot" – "ذات" va "jalol" – "جلال" so'zlari arabiy so'zlar bo'lib, "buyuk Zot" ma'nosida kelmoqda va sifatlovchi-sifatlanmish munosabatini ifodalagan. "**Avsofi kamol**" forsiy izofali birikmadagi so'zlar ham arabcha bo'lib, "avsof" – "أوصاف" va "kamol" – "كمال" so'zlaridan tashkil topgan. Bundagi "avsof" – "أوصاف" "vasf" – "وصف" so'zining ko'pligi bo'lib, izofali birikmaning ma'nosi "mukammal sifatlar"dir. Mazkur birikma tarkibidagi so'zlar o'zaro qaratqich-qaralmish (**kamolning vasflari**) munosabatiga kirishgan.

Ul azamat vasfidakim pokdur,

Shoyibai nuqsdin aylar nufur. [1.2]

"Shoyibai nuqs" forsiy izofali birikmadagi "shoyiba" – "شايبة" so'zi "شائبه" ko'rinishida ham keladi. "Shoyiba" – "شايبة" (shubha) so'zi forsiy leksik birlik bo'lib, "nuqs" – "نقص" (kamchilik, nuqson) arabiy leksik birlik bilan izofali birikma hosil qilmoqda. Qaratqich-qaralmish munosabatini ifodalovchi mazkur izofali birikmaning ma'nosi "nuqson(ning) shubhasi"dir. Ya'ni, Alloh taolo buyuklik sifatida barcha kamchiliklardan pokdur, U zot nuqsonli, mukammal emas, degan shubhalardan ham (nufur aylar) qochar.

Kecha kavokibni furuzon qilur,

Arsai olamni charog'on qilur. [1.3]

Bog'latur O'ziga O'zi e'tiqod,

Rohi aqoyidg'a bag'ishlar kushod. [1.4]

“**Arsai olam**” forsiy izofali birikmadagi “arsa” – “عرصة” soʻzi (maydon, arena maʼnosida) va “olam” – “عالم” (olam, borliq maʼnosida) soʻzlari arabiy leksik birliklar boʻlib, “olam(ning) maydoni” maʼnosini anglatadi. “**Rohi aqoyid**” (راه عقاید) – “aqoid yoʻli” birikmasida esa forsiy va arabiy leksik birliklar ishlatilgan boʻlib, har ikki holatda ham izofalar qaratqich-qaralmish munosabatiga kirishgan leksik birliklarni biriktirib kelmoqda.

Xulosa qilib aytish mumkinki, muallif asarda arabiy va forsiy izofalardan unumli foydalangan. Bu asar tilining oʻziga xos jozibali boʻlishini taʼminlash bilan bir qatorda, muallif maqsadining eng nozik nuqtalarigacha ifodalay olish imkoniyatini vujudga keltirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Nazmi Aqoid” asari qoʻlyozma nusxasi.
2. Botirbek Hasan. Qurʼoni Karim soʻzlarining arabcha-oʻzbekcha koʻrsatkichli lugʻati. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom, 1995.
3. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild –T., 1998, 64-bet.
4. “Boburnoma”dagi izofali birikmalarning lisoniy tadqiqi.” M.Amonov. Diss. 23-bet.
5. Shamsiyev P., Ibrohimov S. Navoiy asarlari lugʻati. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom, 1972.
6. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati. 3-jild. – Toshkent: Universitet, 2009.
7. Madvaliyev A. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 4-jild. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2020.

Latifa matnlarida uchrovchi sintaktik-stilistik hodisalar

Husaynova Mahliyo,

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

Farg'ona filiali o'zbek tili va

gumanitar fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek milliy latifalari va so'z o'yinlarining sintaktik-stilistik xususiyatlari va o'ziga jihatlari haqida so'z boradi. Latifalarning paydo bo'lish tarixiga nazar solinadi. Yevropa ilmida va o'zbek tilshunosligida sintaksislatifalar matnining o'rganilishiga oid manbalarga e'tibor qaratiladi. Latifalarning bosh qahramoni bo'lmish afandi obrazi bilan bog'liq misollar tahlil qilinadi va xulosalar beriladi.

Kalit so'zlar: latifa, sintaktik omonimiya, intonatsion bo'linish, inversiya, xiazm.

Sharl Ballining ishlarida sintaktik vositalarning faqatgina bilvosita ifodaviy vositalar ekanligi to'g'risida o'qtirish uchraydi, lekin, B.Z.Sannikovning fikricha, komik effekt ko'pincha sintaksisning ifoda imkoniyatlari va nozikliklari yordamida yaratiladi, shu sababli so'z o'yinida sintaktik hodisani kamdan-kam uchratish mumkin .[1:26]

O'zbek tilshunosligida ham bu masalaga qiziqish va uni o'rganish borasida qator ishlar qilingan. A.Safayev, F.Ubayeva, S.Mamedov, A.Tolipov va A.Berdaliyevning "Ergash gapli qo'shma gap konstruksiyalarida semantik signifikativ paradigmataka" nomli monografiyasida sintaktik polifunksionallik, sintaktik polisemiya va sintaktik omonimiya masalalari atroflicha tadqiq etilgan bo'lishiga qaramay, unda masalaning ko'proq qo'shma gaplar doirasidagi turi haqida fikr yuritilgan .[2:98]

H.Usmonovning "O'zbek tilida gap bo'laklarining pozitsion tadqiqi" monografiyasida hamda A.Mamajonovning "Sintaktik omonimiya xususida" nomli maqolasida sintaktik sinonimiya, sintaktik polisemiya va sintaktik omonimiya hamda ularning kelib chiqish sabablari bilan bog'liq ayrim muammolar o'rta tashlangan [3:49].

So'z o'yinining eng kam tarqalgan usuli sintaktik omonimiya hisoblanadi. Sintaktik sathda omonimiya element ma'nosining makondagi noaniqligi hamda, uning ichki noaniqligi hosil bo'lib, bu ma'lum qilinayotgan fikrni subektiv anglashga olib keladi va shu asnoda omonimiyani yaratadi.

Bizningcha, hozirgi kunda uchrovchi latifalarda nafaqat leksik omonimlik balki, sintaktik omonimlik hodisasi ham tez-tez uchrab turibdi. O'z fikrimizning isboti sifatida bir nechta latifalarni tahlil qilamiz.

Sintaktik omonimiya nutq bosqichiga xos xususiyat bo'lib, so'z shakllari, birikmalar va gaplar orasida yuz beradi. Sintaktik omonimiyada ifodaning, avvalo, shakl tomoniga, so'ngra mazmun tomoniga e'tibor beriladi:

Ikki kishi choyxonaga kirib kelib, biri qichqirdi:

– *Samovarchi, choy!*

– *Qaynasin, hozir, – javob berdi samovarchi.*

– *Qaynataman, – deb tura berar ekansiz-da, – dedi kiruvchilardan biri.*

– *Sira qaynamas ekansizda! – qo'shimcha qildi ikkinchisi.*

Dialogdagi qaynataman so'zi ikki xil (fe'l, ot) ma'noni ifodalaydi. Kontekstdan quyidagicha mazmun anglashiladi: a) samovaringiz sira qaynamas ekan; b) shoshilmay ish tutasiz; v) qaynatasiz-u, sira qaynana bo'lmas ekansiz-da.

Uzoq vaqt komada yotgan er o'ziga keldi. Uning xotini doimo yonida bo'ldi. Er ko'zini ochib, yonida o'tirgan xotiniga dedi: Sen doimo hayotimning eng qiyin damlarida yonimda bo'lding: meni ishdan bo'shatishganida, ko'nglimga taskin berding. Biznesim qulab, qarzlarim tufayli meni otib yaralashganlarida, yonimdan bir qadam ham jilmading. Uysiz qolib ketganimizda ham meni tashlab ketmading. Sog'ligimni yo'qotib, kasalxonaga tushdim, mana, yonimdasan. Bilasanmi, xotin, nimalarni o'ylayapman? Menimcha, sen menga faqat baxtsizlik keltiryapsan!

Mazkur latifada xotin gapning oxirida o'z xatti-harakatlari, xulqining ijobiy bahosini eshitish ilinjida. Biroq, aksincha, erining yakuniy jumlasini xotinini o'zining barcha baxtsizliklarida ayblashdan iborat bo'ldi. Bu o'rinda butun boshli matnning zamirida kosa tagida nimkosa ko'rinishidagi **sintaktik omonimlik** hodisasi mavjud.

Ikki yaqin dugonalar suhbatlashmoqda:

– *Eshitishimcha, yigiting bilan ajralishibsizlar...?*

– *Ha!*

– *Nima bo'ldi? Orangizdan biror gap o'tdimi?*

– Masalan sen, har kuni ichadigan, tinimsiz chekadigan, so‘kinib gapiradigan va hatto qo‘l ko‘taradigan odam bilan birga yashay olarmiding?

– Yo‘q, albatta!

– U ham bunga chiday olmadi.

Dialog asosiga qurilgan yuqoridagi latifada ham **sintaktik omonimlik** hodisasiga guvoh bo‘lamiz. Butun boshli gapdan kutilayotgan javob erining salbiy sifatlari emas, balki turmushining buzilishiga asosiy sabab o‘zidagi yomon illatlar ekanligi sintaktik omonimlik hodisasi orqali yaqqol ochib berilgan.

Latifa matniga xos hajviy nutq shakllanishida kulgi mazmuni ba‘zan yengilgina hazil-mutoyiba shaklida ifodalansa, ba‘zan eng yuqori zaharxanda kulgi nuqtasiga yetgan bo‘ladi. Tilshunoslikda badiiy matndagi bunday kulgi bilan bog‘liq ironik mazmun ifodalashning eng yuqori nuqtasi haqida bir qator fikr mulohazalar mavjud. Jumladan ironik mazmun ifodalashning eng yuqori kulminatsion nuqtasiga yetkazilgan usuli uslubshunoslikda sarkazm deyiladi. Sarkazm o‘ta salbiy munosabat ifodalash usuli bo‘lib, unda achchiq zaharxandalik, masxaralash, mazax, qaxr-g‘azab ochiq-oydin sezilib turadi.[4: 13]

Xalq orasida mashhur bo‘lib ketgan Afandi latifalaridan birida aynan ana shunday kulgili vaziyatni kuzatishimiz mumkin:

Afandining bir qo‘shnisi bo‘lib, u o‘ta nobakor kimsa ekan. Bir kun ularning oralarida gap qochib qolibdi va Afandi unga qarata: – Siz ahmoq, odam emassiz, – debdi. Qo‘shnisi bundan juda g‘azablanibdi va haqorat qilgani uchun qoziga boramiz deb turib olibdi. Afandi rozi bo‘libdi. Ikkalasi qozining huzuriga borib, bo‘lgan voqeani aytib berishibdi. Qozi ularning gapini eshitgach, Afandidan so‘rabdi: – Aytingchi, mulla Nasriddin, qo‘shningizni nega haqorat qildingiz? Afandi qoziga qarab: – Men bu kishini hech ham haqorat qilmadim, aksincha, maqtadim, ammo u tushunmadi, – debdi. – Xo‘sh, nima deb maqtadingiz? – so‘rabdi qozi. – Siz ahmoq odam emassiz, dedim, – javob beribdi Afandi va jazodan qutulib qolibdi.

Latifa mazmunidagi achchiq kinoyaviy kulgi nutqning **intonatsion bo‘linishi** yordamida vujudga keltirilgan. Afandi ishlatgan sintaktik birlik birinchi vaziyatda Siz ahmoq, odam emassiz shaklida qo‘llanib, kesimlari uyushgan sodda gap sifatida tinglovchiga nisbatan o‘ta kuchli qahr-gazab, nafrat ifodalangan. Uning mazmunida latifa matnlariga xos bo‘lgan masxaralash, suhbatdosh ustidan kulish mazmuni ham sezilib

turadi. Ikkinchi vaziyatda esa bu sintaktik birlik Siz ahmoq odam emassiz tarzida o'zgacha ohangda aytilgani uchun uning mazmuni ijobiy tomonga o'zgargan va maqto'v ma'nosi yuzaga kelgan. Bunda gapning sintaktik tuzilishi ham o'zgargan va ega, aniqlovchi, bog'lamali ot kesimdan iborat sodda gap shakllantirilgan. Gapning sintaktik qurilishi matndagi kulgili vaziyatning vujudga kelishida muhim rol o'ynagan sintaktik vosita vazifasini bajargan.

Lisoniy o'yinning yana bir sintaktik usuli **inversiya** yoki gapda so'z tarkibining o'zgarishi bo'lib, bu ham kulgili holatlarni yuzaga kelishida muhim rol o'ynaydi.

Ilgari o'rta hollar futbol o'ynar, boylar tomosha qilar edi. Endilikda, boylar futbol o'ynab, o'rta hollar tomosha qilmoqda!

Kulgili jarayonni yuzaga chiqruvchi omillardan yana biri gap **pressupozitsiyasi yoki tag ma'no** bo'lishi ham mumkin. Kishi gap tuzayotganda u gapda mazmunning eng zarurini ifodalaydi, bunda axborotning katta qismi o'z-o'zidan anglashiladigan tagma'no sifatida keladi. Fikr-jumlalarni o'z ichiga olgan bunday yashirin havola(asos)lar pressupozitsiyalar deb ataladi.[5:3]

Ofiser kazarmaga kirib navbatchidan so'rayapti: - Bu yerda biror kishi bormi? - Ha, bor. Kim? - Men. - Axmoq! Men sendan tashqari yana biror kim bormi deb so'radim? - Ha, bor. Kim? - Siz.

Mazkur latifa matnidagi suhbatdoshlar turlicha bilimlarga ega bo'lib, ularning dialogi natijasi bir-birini tushunmaslik kabi ziddiyatlarga olib keladi. Zobit jumlasining pressupozitsiyasi: " Savol ikkimizga ham tegishli emas", navbatchi javobidagi pressupozitsiya "Ikkimiz ham insonmiz, shu sababli biror kim tushunchasiga mansubmiz".

Shuningdek ayrim latifalar matnida uchrovchi **xiazm (takrorlanuvchi ikki komponentning o'rnini almashtirib qo'yish)** hodisasi ham kulgili holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Odam DAN xodimi bo'lishi mumkin, lekin DAN xodimi ODAM bo'lmaydi.

Mazkur latifada qo'llanilgan odam so'zi ko'p ma'noli so'z sifatida qo'llanilib, inson ma'nosini ham anglash mumkin. Ya'ni, odam DAN xodimlari ega bo'lmagan ijobiy hislatlar yig'indisi degan ma'no anglashiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, sintaktik hodisalar ham katta komik imkoniyatlarga egadir. Sintaktik hodisalar ishtirokidagi latifalar nafaqat kulgiga sababchi bo'ladi, balki, biz tilining ichki

qonuniyatlariga tayanib ish tutmasak, gap zamiridagi ifoda salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkinligini ham ko'rsatadi.

Bir kuni afandi kabobxonani yonidan o'ta turib, kabobdan chiqayotgan tutun hidini hidlabdi. Ziqa kabobpaz "Seni bir boplay!" deb afandini to'xtatib, unga do'q uribdi:

– Kabobdan chiqayotgan tutunni hidlaganing uchun pul to'la! – desa, uddaburon afandi cho'ntagidan tangalarini chiqaribdi-da, "jaranglatib-jaranglatib" yana cho'ntagiga solib yo'lida ketavergan ekan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, latifa janri komiklikni hosil qiluvchi eng asosiy usullardan biridir. Latifalar matnini lingvostilistik jihatdan tadqiq qilish unda ishlatiladigan barcha til birliklarining o'ziga xos xususiyatlarini hajviyyumoristik nuqtayi nazardan o'rganish imkoniyatini yaratadi. Latifalar matnini o'rganish jarayonidan ayon bo'ldiki, ularda ba'zan so'zlarning polisemantik xususiyatiga tayangan holda, ba'zan ularning ma'nosiga yangicha yondashish, ba'zan ko'chma ma'noda ishlatilgan lug'aviy birliklarni o'z ma'nosida tushunish orqali ham kulgili vaziyatlar yuzaga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры. – М: Языки славянской, 2002 г.

2. Дўсматов Ҳ Аския матнининг лингвостилистикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори (PhD) диссертация. – Фарғона, 2018.

3. Мамажонов А. Синтактик омонимия хусусида. Аюб Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари. – Тошкент, 2012.

4. Ибрагимова Э. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодаланишининг усул ҳамда воситалари. филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферат. ФДУ 2001. – 13-бет.

5. Рустамов И. Синтактик сатҳдаги лисоний уйин. Хорижий филология. №4, 2015. – 3-б

Dramatik asarlarda nutqning sotsial xoslanishini ta'minlovchi omillar

Masharibova Rohatoy,
Urganch davlat universiteti
akademik litsey o'qituvchisi

Annotatsiya. Dramatik asarlarda nutqning sotsial xoslanishini ta'minlovchi omillarni va uning mavjud bo'lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog'liqligini o'rganuvchi til birliklarining nutqiy voqelanish muhiti va vaziyati, shaxs bilan munosabati tomonidan e'tibor kuchayishi haqida ma'lumot berib o'tilgan. Ayniqsa, tilshunoslikda sintaktik tadqiqotlarning kuchayishi natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, til birliklarining shakllanishi va mazmun tomonidan tasnifi ham tilni to'liq izlashga imkon bermaydi. Til birliklarini kontekst, nutq vaziyati bilan bog'lab o'rganilishigina ularning ma'nosini to'g'ri tushunishga to'liq imkoniyat yaratishi to'g'risida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: til birliklari, til taraqqiyoti, til va jamiyat, til millati, milliy til, lisoniy birlik, nutq, zonal til, tilga ixtiyorsiz- elga e'tiborsiz..

Sobiq sho'rolar davrida zonal tilni yaratish bo'yicha yaratilgan til siyosati, rus tilini rivojlantirishga, uning imkoniyatlarini, qo'llanish doirasidan kengaytirishga qaratildi. Natijada, boshqa tillarning, jumladan, o'zbek tilining ham vazifa doirasi birmuncha cheklandi. Xalqimiz qaram ahvolda yashagan ona tilimizning harakat doirasi behad cheklangan, unga rasmiy e'tibor yo'qolish darajasiga yetib borgan edi. Lekin vatanparvar kishilarimiz o'sha sharoitda ham tilimizga atalgan mehrlarini dil tubida asrab keldilar.

Ona tilimizning istiqboli xavf ostida qolgan og'ir vaziyatda dadil eldoshlarimiz Alisher Navoiy ruhidan madad oldilar.

Hazrat Alisherning "Tilga ixtiyorsiz-elga e'tiborsiz" degan hikmatli so'zlari o'zbek tiliga davlat maqomini berish uchun kurash ketayotgan 1989-yilda Toshkentning markaziy maydoni (hozirgi Mustaqillik maydoni)ning kun chiqish tomonidagi ulkan binoning tepasiga odam keladigan va ichidan nurlanib turadigan ulkan harflar bilan uzoq-uzoqlardan ko'rinadigan qilib yozib qo'yilgan edi.

Albatta, til o'rganish ixtiyoriydir. Ammo, ona tiliga ixtiyorsiz bo'lish – uni pisand qilmaslikdan va elga e'tiborsizlikdan kelib chiqadi [1: 256].

Ko'pchilik milliy tillarning mustaqil taraqqiyoti uchun xarakterli bo'lgan umumiy bir qonuniyat bor. Bu qonuniyat shundaki. Har bir

tilning afzaliyati shu xalqning o'zi bilan birga yashaydi. O'z xalqidan va o'z zaminidan ajralib qolgan, boshqa xalqning yuqori tabaqalariga hitoblar yordami bilangina o'rnatilgan til bog'dan ko'chirib olingan tuvakka o'tkazib qo'yilgan o'simlikning ahvoliga tushadi. Tuvakda ham, albatta, tuproq bor, suv bor, havo bor, biroq hammasi cheklangan sharoit tabiiy emas, sun'iy. Shu sababli, o'ziga xos tabiiy sharoitlarda o'sadigan o'simliklar tuvakda o'sadigan o'simliklardan ustun kelaveradi.

Shunga o'xshab har bir til o'z xalqining tarixiga, urf-odatlariga, psixologiyasiga, turmush sharoitlariga chambarchas bog'langan bo'ladi va bog'lanish iplari uzila boshlasa, til o'zining tabiiy kuchini, go'zalligini, boyligini yo'qota boshlaydi.

Xalq tili boyliklaridan foydalanishning ahamiyati haqida I.Tolstoy shunday degan edi: "Xalq so'zlashadigan tilda yozuvchi ifodalamoqchi bo'lgan hamma tovushlarni berish imkoniyati bor-men shunisini yaxshi ko'raman. Bundan tashqari, eng muhimi shuki, xalq tili eng yaxshi badiiy regulatordir".

Xalq tili ortiqcha jimjimador, shishirilgan narsalarni aytmoqchi bo'lganida ham aytilgani qo'ymaydi. Xalq tili mana shunday regulator bo'lishi uchun yozuvchi o'zi tasvirlaydigan voqelikka haqqoniy va samimiy munosabatda bo'lishi kerak, kitobxonlarning ehtiyojlarini hamisha his qilishi kerak. Chunki, jonli til-aloqa qurolidir. Aloqa esa hamisha so'zlovchilardan eshituvchining ehtiyojini hisobga olishni talab qiladi. Odamlar bir-birlari bilan so'zlashganlarida, ularning eng asosiy ehtiyoji-haqiqatni bilish, o'zini qiziqtiradigan biror narsa haqida chin, aniq tasavvur olishdir. Aytish mumkinki, insoniy so'zlash tug'ilishida chin so'z bo'lib tug'ilgan, Keyin uning yonida so'z ham paydo bo'lgan-u, daraxtga chirmashib, uning hisobiga g'ovlay boshlagan.

Jimjimador, balandparvoz tilda rostni yolg'ondan, samimiyatni qalloblikdan ajratish qiyin. Jonli til esa xalq hayotida chinakam bog'liq bo'lganligi uchun, bundan realistik xususiyatlar potensial imkoniyatlar tarzida hamma davrlarda mavjud edi.

Mana shu imkoniyatlar har bir milliy adabiyotda to'laonli realizm g'alaba qilayotgan davrlarda butunicha yuzaga chiqadi[2: 278].

Y.X.Qo'ziyevna tadqiqot ishida, til birliklarining o'zi ifodalaydigan obyektiv borliq bilan munosabati e'tibordan chetda qoldi.

Keyinchalik tilni bunday o'rganish bir yoqlama ekanligi, shaklni ma'nodan uzib bo'lmasligi, shakl hamda ma'noni esa lisoniy shaxs va pragmatik sharoit hamda muloqot muhitidan ayricha tahlil qilish imkoni

yoʻqligi ayon boʻldi. Natijada, til birliklarining nutqiy voqelanish muhiti va vaziyati, shaxs bilan munosabati tomonidan eʼtibor kuchaydi. Ayniqsa, tilshunoslikda sintaktik tadqiqotlarning kuchayishi natijasida shu narsa maʼlum boʻldiki, til birliklarining shakllanishi va mazmun tomonidan tasnifi ham tilni toʻliq izlashga imkon bermaydi. Til birliklarini kontekst, nutq vaziyati bilan bogʻlab oʻrganishgina ularning maʼnosini toʻgʻri tushunishga toʻliq imkoniyat yaratishi toʻgʻrisida toʻxtalib oʻtgan.

Dunyo zamonaviy tilshunosligida ijodkorning tildan foydalanish mohiyatini maxsus tadqiq etish zamonaviy tendensiyalar qatoriga kiritadi. Zero, har bir xalqning tili uning badiiy asarlari orqali rivojlanadi, asardan asarga tomon boyib boradi. Mazkur jarayonni tasavvur etish uchun til taraqqiyoti uchun muhim boʻlgan badiiy asarlarda sotsiolingvistik tadqiqotlar oʻrganib boriladi. Zamonaviy dramatik asarlar taraqqiyotiga munosib hissa qoʻshgan isteʼdodli yozuvchilar Usmon Aziz, Sharof Boshbekov, Erkin Aʼzam, Erkin Samandar, Komil Avaz kabi mualliflar oʻzbek xalqining bugun unutilib borayotgan qadriyatlari ulugʻlangan, yuksak insoniy tuygʻular tarannum etilgan noyob asarlari bilan oʻzbek maʼnaviyatining boyishiga munosib hissa qoʻshib kelmoqdalar.

Har qanday badiiy asar matnida lisoniy vosita oʻziga xos nutqiy voqelanishini kuzatish mumkin, shuningdek, dramatik asarlarda noverbal vositalar orqali hamfikir, tuygʻu va munosabat ifodalanadi. Usmon Azim dramalarida tasvir va taʼsir noanʼanaviydir. Bu yozuvchilarning dramalarini sotsiolingvistik tadqiqotda oʻrganish dolzarb ekanligini koʻrsatadi.

Mustaqillik davri dramalarni sotsiolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilishda, asosan, personajlar nutqining yosh, jins, mavqe kabi sotsial omillar taʼsirida xoslanish xususiyatlarini oʻrganishga eʼtibor qaratiladi. Ayni jihatdan, dramalar tilni oʻrganish ahamiyatlidir, chunki mustaqillik davri dramalarida oʻsha davr hayoti, muhiti, ziddiyatlarini aks ettiradigan turli birliklarining sotsial modifikatsiyasi salmoqli oʻrin egallaydi.

Sotsiolingvistikaning maqsad va vazifalari sirasiga nutqiy birliklarning sotsial omillar taʼsirida xoslanganligi masalasi asosiy oʻrinni egallaydi. Aynan sotsiolingvistik tadqiq qilishda esa jamiyatdagi turli tabaqalar, turli xil sotsial mavqedagi shaxslarning oʻziga xos nutqini tadqiq qilish nazarda tutilgan. Til birliklari sotsial xoslanishining ikki koʻrinishini kuzatish mumkin:

1. Nomlashning sotsial xoslanganligi.
2. Qo'llanishning sotsial xoslanganligi.

Bundan kelib chiqqan holda sotsial leksika-sotsial nutqni farqlash lozim bo'ladi.

Sotsial leksika sotsiumni atash-nomlash va uning xususiyatlarini ifodalash uchun xizmat qilsa, sotsial nutq ularning nutqiy xarakteristikasini ifodalash uchun xizmat qiladi.

Masalan: kampir, chol, qiz, o'g'il, podsho, ayol, erkak so'zlari sotsium atamaları bo'lsa, yashshavor, cho'ntakbor, girgitton, namka, pakana, semiz, labbay kabi ifodalarning qo'llanilishi sotsialnutqni ifodalaydi. Har qanday shaxs o'zining bajarib turgan ijtimoiy imkoniyatlariga muvofiq ravishda me'yoriy so'zlash majburiyatiga ega bo'ladilar, bu nutq esa so'zlovchi bajarayotgan ijtimoiy vazifa xususida ma'lumot beradi. Buni nutqning sotsial xoslanishi deb yuritish ham mumkin bo'ladi.

Har bir sotsiumning o'ziga xos nutqi mavjud bo'lib, u turli sotsial omillar ta'sirida amalga oshadi. Har bir rol bajaruvchidan bu rolga xos vazifalar talab qilingani kabi, har bir sotsium va uning vakilidan shu tipga xos nutqiy xususiyat kutiladi. Masalan, so'z san'atkorlaridan til imkoniyatlarini u yoki bu darajada kengaytirilish kutiladi. O'qituvchilarda jargon yoki argolarning qo'llanishi maqsadga muvofiq emas. Dramalarda ham xuddi shunday nutqiy xoslanishlar mavjud. Masalan: ziyolilar, shoirlar, yozuvchilar nutqiga xos ayrim til birliklarini boshqa nutq egalarida uchratmaymiz. Ayollar, erkaklar, bolalar nutqida esa ko'proq, shevaga xos so'zlar, argo, jargon, vulgar, varvarizmlar uchraydi.

Nutqning sotsial xoslanishi dramalarda o'ziga xos ko'rinishlarga ega bo'lib, yozuvchilarning uslubi asarda ishtirok etayotgan personajlar nutqida, ular yashagan davr adabiy me'yorlarning holatiga, tildagi o'zgarishlar va rivojlanishlarda o'z ifodasini topadi. Mustaqillik davri odamlarini sotsiologik tahlil qilish, ayniqsa, nutqning sotsial xoslanishini, til birliklarining muloqot madaniyatidagi ko'rinishlaridan farqli va o'xshash tomonlarini pragmatik aspektda ochib berish tadqiqini kutayotgan masalalardan biridir.

H.Ne'matov nutqining ijtimoiy xoslanishini so'zlovchi va tinglovchining madaniy saviyasiga ijtimoiy mavqeyiga, jinsiga, yoshiga, kasb-koriga, muloqotning kontakt-distantligiga, nutq shakliga hamda muloqot mavzusi tabiatiga ko'ra turlarga ajratib ko'rsatadi"[3: 43-44].

Oydin "Men sizni yaxshi ko'raman"

Xudodan ham, sizdan ham joningizni so‘rashga haqqim bor”.

Erkin Ravshan “Men ham seni yaxshi ko‘raman Xudo xohlasa, u dunyoda uchrashamiz...”

Oydin (yig‘lab) “Bizga bu dunyoda uchrashish yo‘qmi?! Mayli, sizning bo‘yningizga osilib bir yig‘lasam. Yozuvchi va uning sevgisi Oydin o‘rtasidagi muloqot jarayonida “Sizning bo‘yningizga osilib bir yig‘lasam” jumlasining ifodalanishi ayollarga xos xususiyat bo‘lib, shu jumlaning keltirilishi ham nutqning xoslanganligini ko‘rsatadi.

Nutq so‘zlovchi va tinglovchining madaniy saviyasiga ko‘ra ham xoslanadi.

Olimjon (hovlini ko‘zdan kechirib) Xafa bo‘lmang-da.

Qo‘chqor aka, kelinoyimgayam qiyin-da, ahvolini qarang: haliyam o‘choq, haliyam tezak yoqilidi.

Progress yo‘q.

Qo‘chqor: Nima –press?

Olimjon progress bor ilgari tezak yoqilardi, endi tezakni solyarka bilan yoqyapmiz.

Yaxshi yonyapti. To‘g‘ri, ovqatdan sal-pal hidi keladi-yu lekin o‘rganib ketarkan odam. (Sharof Boshbekov “Temir xotin”)

Berilgan misolda ikkala shaxs nutqida ishlatilgan progress so‘zining Qo‘chqor tomonidan press deb talaffuz qilinishi nutqning jamiyatdagi kasb va madaniy saviyasiga ko‘ra xoslangan.

Cho‘lpon (bir dasta gazetalarni qo‘liga olib silkitganicha) Cho‘lponchilik haybiyotlari bilan kurashaylik. “Otoy” Dushmanni bittasi ham qo‘ymay fosh qilamiz. Tuyg‘un “Asil inqilobiy illatlarni oxirigacha fosh qilaylik “Ko‘ryapsanmi? Meni ikki yildan beri ish qilmaydi, sabotay” bilan shug‘ullanyapti” deb ayblashyapti. Sezgir Abdulhamid! Jon birodarim! Cho‘lpon. Nega kelding?! Qayt! Sen yuzi qora odamsan!

Sezgir. Mayli! Mayli! Bemahal meni so‘k!

Meni, yuzimni tutib turaman! Bemalol shapaloq tort! Menga bo‘lgan nafrating so‘ngancha uraver! Xohlasang, yotqizib tepkila! (Tiz cho‘kib) Faqat meni kechir! Eski do‘stligimizni hurmati!

Yuqorida Cho‘lpon, sezgir nutqi keltirilgan bo‘lib, u so‘zlovchining jamiyatdagi maqomiga manand shakllangan, ya’ni shoir nutqiga xos ifodalar keltirilgan.

“Kunduzsiz kechalar”

Abdulla Qahhor qaytarib aytaman, insoniyatning dushmanisan! Odamni odam qilib turadigan yagona tuyg‘u-g‘ururidan ajratmoqchi bo‘lasan. Unga yotqizib, poshnang bilan ezgilab tashlashni orzu qilasan.

Bilib qo'y, nodon adabiyot asli g'ururdir. Bu dunyoda yashayotganligidan minnatdor, insonning g'ururi! Mening ham fikrim bor, qarashim bor degan odamning g'ururi! Sen buni tushunmaysan.

Milchakov. Bu gaplaringdan sezib turibman, hali partiya tashkilotining qiladigan ishlari ko'p ekan. Ha! Bir gap aytib qo'yay. Sen, Abdulla Qahhorovich hech qachon baxtli bo'lmaysan! Chunki zaharsan! To'g'ri gap hech kimga kerakmas! Bilib qo'y, xor bo'lasan!

Abdulla Qahhor va Milchakov o'rtasidagi muloqot jarayonida adabiyot asli g'ururdir. Ifodalanishi yozuvchilarga xos xususiyat bo'lib, shu jihati bilan so'zlovchining ijtimoiy mavqeyi anglashiladi hamda uning nutqida bunday ifodalarning keltirilishi sotsiumning jamiyatdagi statusi bilan bog'liq holda amalga oshadi.

Har bir sorsiumning nutqi jamiyatdagi maqomiga muvofiq shakllanadi.

Masalan, rasmiy doiralarda, yuqori tabaqa vakillari nutqida muayyan vaziyatda oddiy nutqiy iboralarni qo'llash ma'qul emas Jargon, argon, vulgarlarni yuqori, quyi tabaqa, maxsus toifalar nutqida ishlatilishi sotsial nutqiy me'yorlarga zid hodisalar sifatida baholanadi.

Cho'lpon (birdan o'zgarib) Senga nima bo'ldi?! Tur o'ringdan, tiz cho'kma" Meni noqulay ahvolga solayapsan? Tur duppa-durust odam eding, seni nega xudo urdi?!

Sezgir Abdulhamid, jon birodarim, men qo'rqyapman! Qara, dunyoni vahimaga to'ldirdi, bular! Qo'rqinch suyak-suyaklarimni ezyapti! Jigarlarim qon bo'lib ketgan! Yov bo'lib, yovligini bilmaysan bularni, do'st bo'lib do'stligim! Kechalari mijja qoqmay chiqaman! Tezroq kelib bir yoqli qilishsa bo'lardi! Meni kechir, qo'rqqanimdan belmay, qolyapman! Hammani oldida gunohkorman! Seni oldingda ham gunohim ko'p... Cho'lpon. Har holda biz do'st edik....

O'ringdan tur! O'ringdan tur deyaapman!

Kechirdim, Kechirdim!...

Yuqoridagi misolda qatog'on yillaridagi shoirlar yozuvchilar nutqi berilgan bo'lib, bu orqali so'zlovchilarning o'sha jamiyatdagi shaxslarni, psixologik holatlari aks ettirilgan Adib ularning nutqidan o'ziga xos ibora va jummalarni keltirgan. (U Aziz. Kunduzsiz kechalar 37-bet.)

Quyidagi matnda ham shoir nutqi keltirilgan bo'lib birliklarning ifodalanishi orqali nutqning xoslanganligini ko'rish mumkin.

Oybek. Bir eshitganim bor: qo'lyozmalar yonmas emish....

Cho'lpon. Bu gaplar bir tasalli uchun aytilganda... Qo'lyozmalar yonadi!

Shunday yonadiki!... Bu dunyoning adadsiz yong'inlari qanchadan-qancha qo'lyozmalarni yamlab yuborgan... Bu Turkiston tuprog'ida qanday buyuk daholar yuradi-yu aqli qo'ri qorishgan, qo'lyozmalarining kullari sovib yotibdi Yovuz kuch borki, birinchi galda, avvalo, aql va yurakli odamlarga hujum qiladi. Chunki aql topgan mantiq yurak qo'ri bilan toblansa, uni yengib bo'lmasligini yovuzlik yaxshi tushunadi.

Tadqiqotimiz obyekti bo'lgan mustaqillik davri dramalarida Usmon Azim, Sharof Boshbekov muayyan ijtimoiy va xususiy muhitni inobatga olgan holda til birliklaridan oqilona va samarali foydalanganlarini kuzatish mumkin. Zero, mustaqillik davri va ijtimoiy muhit tilning sotsial xoslanishini belgilovchi asosiy omillardan biridir

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nurmatov A. Ona tilim –so'lmas gulim (tanlangan asarlar 3-jild –Toshkent.: Akademik nashr, 2012. – B. 296.
2. L.N. Tolstoy. Asarlar. XI t. – 278-bet.
3. Ne'matov H., Jo'rayeva B. Sotsiolingvistika. – Buxoro, 2004. –B. 43-44.
4. A.Nosirov. Ko'rsatilgan manba. – B.30.
5. Usmon Aziz .“Alpomishning qaytishi”. – 144-bet
- 6.Dadaboyev H, Usmonova Sh, Xorijiy sotsiolingvistika. – Toshkent: “Universitet”, 2014.
- 7.O'zbek tili va adabiyoti – Toshkent, 2007.

Tildagi tobelik va uning tadqiqi

Ro'ziyev Ismoil,

Qarshi shahridagi 1-son ixtisoslashtirilgan maktab-internati
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi,
ismoilruziyev275@gmail.com

Annotatsiya. Tobelik tildagi muhim va murakkab hodisalardan biridir. U o'z ichiga tobelanish, tobelovchi vosita, tobe aloqa, tobedosh aloqa, tobe so'z, tobe qism, tobe bo'lak, tobe gap, tobe aloqali tuzilma kabi tushunchalarni qamrab oladi. Mazkur maqolada tobelik tushunchasi, uning o'zbek va xorij tilshunosligida o'rganilishi, bu borada amalga oshirilgan ishlar hamda tobelik hamda tobe aloqaning turlari to'g'risida fikr yuritiladi.

Kalit soʻzlar: Tobelik, tobelovchi vosita, tobe aloqa, munosabat, sintagmatik, paradigmatic, fleksiya.

Tildagi tobelik – soʻz va gaplar orasida kuzatiladigan noteng munosabat. “Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati”da tobelik “oʻzaro aloqa (bogʻlanish)da boshqa komponentga nisbatan tobe vaziyat” sifatida beriladi va unga aloqador boʻlgan tobelanish, tobe aloqa, tobedosh aloqa, tobe soʻz, tobe qism, tobe boʻlak, tobe gap, tobe aloqali tuzilma kabi atamalar ham izohlanadi [1:108]. Soʻz (boʻlak) yoki gapning boshqa bir soʻz (boʻlak) yoki gapga tobelanishi tobe aloqani vujudga keltiradi. Masalan, *ilmning foydasi, badiiy asar; Nima eksang, shuni oʻrasan (Maqol)*. Tobe aloqa oʻz navbatida teng aloqa (*Tohir va Zuhra*)ga nisbatan zid tushunchadir.

Baʼzi tilshunoslar fonetik qurshovda fonemalar oʻrtasida sababiy bogʻlanish mavjudligini, shu bois ular oʻzaro tobelanish va farqlanish munosabatida boʻlishini taʼkidlab oʻtadi [2: 24-25]. Lekin bu fikrga tayanib, fonemalar ham oʻzaro tobe aloqada boʻladi, deya olmaymiz. Chunki tobelanish – grammatik hodisa, grammatikadan quyida esa tobelik yoʻq. Leksema tarkibidagi fonemalar uni hosil qiluvchilardir. Misol uchun, “bilim” leksemasi tarkibidagi [b+i+l+i+m] fonemalar birgalikda shu leksemani hosil qila oladi. Bu qatordan bir fonemani tushirsak, biz kutgan soʻz hosil boʻlmaydi. Demak, bir fonema boshqalarini toʻldirish, izohlash uchun xizmat qilmaydi. Leksema tarkibidagi fonemalar yaxlit bir mazmuniy munosabatda boʻladi.

Shu oʻrinda til birliklari orasidagi munosabat va aloqalar masalasiga toʻxtalsak. Munosabat murakkab tushuncha hisoblanib, falsafada “muayyan tizimdagi elementlarning joylanish xarakteri va ularning oʻzaro bogʻliqligini ifodalovchi falsafiy tushuncha; biror narsa yoki hodisaga nisbatan shaxs mavqeyining ifodasi; turli obyektlarni yoki biror obyektning turli tomonlarini fikran taqqoslash” kabilarni ifodalaydi [3]. Munosabatning dastlabki maʼnosiga asoslangan holda til tizimidagi bogʻliqliklarni birinchi navbatda sintagmatik va paradigmatic munosabatga ajratish mumkin. Til birliklarining nutq oqimida yuz beradigan xususiyatlari asosidagi munosabatlari – sintagmatik munosabatdir [1.89]. Masalan: *Shoikrom onasining barmoqlari tars-tars yorilib ketganini endi payqadi. (Oʻ.Hoshimov)* Yaʼni bunda mantiqan izchillikda tovushlar soʻz (*Sh-o-i-k-r-o-m*) va qoʻshimchalarni (*-si, -ning, -lari*), ular esa soʻz birikmalarini (*onasining barmoqlari, endi payqadi*), barchasi birgalikda gapni vujudga keltirgan. Bu til birliklarining oʻzaro

ketma-ketlikdagi zanjirsimon-sintagmatik aloqasidir. Paradigmatik munosabat esa til birliklarining ma'lum bir umumiylik xususiyati asosida birlashib, ayrim farqli xususiyati bilan qarama-qarshi turadigan va nutqiy aloqa talablariga ko'ra biri ikkinchisi bilan almashina oladigan munosabat hisoblanadi [1.79]. Masalan, *yashil*, *sariq*, *qizil* sifatlari "rang belgisi" bilan umumiylik kasb etadi, bir xil vazifa bajaradi, lekin, ko'rinib turganidek, har biri o'ziga xosligi bilan farqlanadi. Yoki kelishik paradigmasi bu munosabatga yaqqol misol bo'la oladi. Shuningdek, til birliklari orasidagi butun-bo'lak (*tog'-u tosh*), tur-jins (*makiyon-tovuq-xo'roz*) kabi munosabatlar ham bizga ma'lum.

Sintagmatik aloqa o'z ichiga sintaktik aloqani qamrab oladi. Sintaktik aloqa esa teng va tobe aloqalarga bo'linadi. Formal-grammatik vositalar (egallik, kelishik, shaxs-son shakllari), leksik-grammatik vositalar (ko'makchi, bog'lovchi, yuklama va bog'lamalar), **pozitsion vosita (aloqaga kirishuvchi elementlarning bir-biriga nisbatan o'rinishi, tartibi) hamda intonatsion vosita (pauza, melodika, logik va ritmik urg'u) sintaktik aloqani ta'minlovchilar hisoblanadi [4: 7-8].**

Bu bog'lanishlar to'g'risida ko'plab tilshunoslar so'z yuritishgan. Jumladan, tilshunos Sh. Rahmatullayev bu boradagi o'z fikrlarini berib o'tar ekan, teng munosabatdagi qo'shilishni qo'shilma, tobe munosabatdagi bog'lanishni bog'lanma atamaları bilan nomlash o'rinli ekanini aytadi. Olimning fikricha, uyushiq qator qismlari tenglik asosida qo'shilsa, tobe munosabatdagi bo'g'lanmalarda bir leksema boshqa bir leksemani o'ziga tobelaydi, bog'laydi, bog'lash voqe bo'ladi; ikkinchi leksema esa birinchi leksemaga tobelanadi, bog'lanadi, bog'lanish voqe bo'ladi [5: 274]. Tobelanishda tobelovchilarning o'ni benihoya kattadir, chunki bir so'z yoki gap boshqa bir so'z yoki gap bilan tobe munosabatga kirishar ekan bunday vositalarga ehtiyoj sezadi. Masalan, *shasht bilan gapirmoq* bog'lanmasida *bilan* ko'makchisi *shasht* va *gapirmoq* so'zlarini bir-biri bilan hokim-tobe munosabatga kirishishini ta'minlasa, *Qayerda suv ko'p bo'lsa, o'sha yerda dehqonchilik, bog'dorchilik yaxshi bo'ladi* gapida esa *qayerda ...o'sha yerda* nisbiy so'zlari, *-sa* shart mayli shakli ergash gapni bosh gapga ergashishini, *ya'ni* tobelanishini ta'minlab kelmoqda.

Teng aloqada so'z va gaplar teng bog'lovchilar, teng bog'lovchi vazifasidagi vositalar (bilan ko'makchi-bog'lovchisi, -u, -yu, -da yuklama-bog'lovchilari), sanash ohangi yordamida teng munosabatga kirishadi. Masalan, 1) teng bog'lovchi bilan: ilmiy va

badiiy; 2) teng bog'lovchi vazifasidagi vositalar bilan: do'st-u dushman, Oygul bilan Baxtiyor, Urush bo'ldi-yu, zamon o'zgarib ketdi; (O.Hoshimov) 3) sanash ohangi bilan: xushchaqchaq, yoqimtoy; Xotinlar o'g'rini qarg'aydi, it huradi, tovuqlar qaqag'laydi. (A.Qahhor) Berilgan misollardagi so'z qo'shilmalari, bir qo'shma gap tarkibida kelgan sodda gaplar o'zaro teng munosabatdadir.

Tilshunosligimizda tobelik sintaksis sath doirasida sintaktik aloqaning bir turi sifatida o'rganilib kelinadi. Buni o'zbek tilining sintaksisiga bag'ishlangan barcha manbalarda, shuningdek, darslik va o'quv qo'llanmalarda ko'rishimiz mumkin [6]. Biroq tildagi tobelik masalasi bizda hali yaxlit bir tadqiqot sifatida o'rganilmagan. To'g'ri, so'z birikmasi [7: 112], so'zlarning birikish omillari [8:96], so'zlarning birikuvchanligi [9: 56], sintaktik qurilmalar [10: 75] va boshqa shunga aloqador ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Lekin bu masalaga yaxlit yondashilmagan.

Jahon tilshunosligida bu borada qator ishlar amalga oshirilganligini ko'rishimiz mumkin [11: 182-195]. **Melchuk** I. o'zining "Dependency in Language" maqolasida bog'liqlikning semantik, sintaktik va morfologik kabi asosiy 3 turi mavjudligini ta'kidlaydi va ularni batafsil izohlab o'tadi [11: 182-195].

Tobe munosabatda har doim ikki qism mavjud bo'ladi: hokim (kengayuvchi) qism va tobe (kengaytiruvchi) qism. Ma'lumki, tobe aloqaning 3 turi mavjud: boshqaruvli aloqa, moslashuvli aloqa, bitishuvli aloqa. Manbalarda bu aloqalarni ta'minlovchi asosiy vositalar sifatida affikslar, ko'makchilar, fleksiya, so'z tartibi va intonatsiya ko'rsatiladi [12:40].

Boshqaruvli aloqada hokim qism tobe qismning kelishiklar (jo'nalish, tushum, o'rin-payt, chiqish) yoki ko'makchilar bilan kelishini talab etadi. Masalan: fanga qiziqmoq, fanni o'rganmoq, ilmda sinalgan, ilmdan bahra olmoq; ilm uchun izlanmoq, fan bilan shug'ullanmoq. Kelishik va ko'makchi birga qo'llanishi ham mumkin: daryoga tomon yurmoq. Ushbu aloqada asosan fe'lli birikmalar hosil bo'lishini ko'rishimiz mumkin.

Moslashuvli aloqa tobe so'zning qaratqich kelishigini, hokim so'zning esa mos egalik shakllaridan birini olib, shaxs va sonda o'zaro moslashuvdir. Masalan: o'qishning foydasi, ilmning xosiyati. Bunda asosan otli birikuvlar hosil bo'ladi. Shuningdek, bosh kelishik egani kesimga tobelaydi, bunda ega va kesim shaxs va sonda moslashadi: *Dars tugadi* [Ega+BK+Kesim]. Shu sababli ushbu tobelashuv ham

moslashuvli aloqa hisoblanadi.

Bitishuvli aloqa soʻzlarning tartibi va tobelanish ohangi bilan bogʻliq boʻlgan aloqadir. Masalan: badiiy asar, yarimta non, yayov kelgan, koʻp gapirgan. Bunday birikuvlarda soʻz tartibi va tobelanish ohangi biriktiruvchi shakllar boʻlmaganligi sababli tobelovchi vazifasini bajaradi. Tobe soʻz sifat, son bilan ifodalanganda asosan otli, ravish bilan ifodalanganda feʼlli birikuvlar hosil boʻladi.

Yuqorida fleksiya boshqa soʻzni tobelovchi vositalarning ishtirokini qisqacha koʻrib oʻtdik. Fleksiya flektiv tillarning oʻziga xos xususiyati boʻlib, bu hodisasida soʻz oʻzagidagi fonemalarning almashinishi grammatik shakllarning hosil boʻlishiga, hatto soʻz yasashiga xizmat qilishi mumkin. Bunga arab tilidagi maktab, maktub, kitob, kotib soʻzlarini misol qilsak boʻladi [1:121]. Lekin flektiv tillarda agglyutinatsiya hodisasi boʻlgani kabi agglyutinativ tillarda ham fleksiya koʻrishimiz mumkin. Yaʼni agglyutinativ tillarda 20 foiz fleksiya, flektiv tillarda shuncha agglyutinatsiya bor. Masalan, ingliz tilida sifatlarni darajalashda baʼzi soʻzlarga qoʻshimcha qoʻshilsa (*sharp* – oʻtkir, *sharper* – oʻtkirroq, *sharpest* – eng oʻtkir), ayrimlarida oʻzakni oʻzgartirish orqali hosil qilinadi (*good* – yaxshi, *better* – yaxshiroq, *best* – eng yaxshi) yoki koʻplikni ifodalashda ham agglyutinatsiya va fleksiya koʻrishimiz mumkin: *a map* (xarita) – *maps* (xaritalar), *a city* (shahar) – *cities* (shaharlar), *goose* (gʻoz) – *geese* (gʻozlar), *foot* (oyoq) – *feet* (oyoqlar).

Oʻzbek tilida ham qoʻshimcha qoʻshilishi natijasida oʻzagi oʻzgaradigan soʻzlar talaygina. Masalan, *yosh* – *yasha*, *ong* – *angla*, *son* – *sana*, *ishla* – *ishlov* kabilar. Fleksiya hodisasining soʻz valetligiga taʼsiri natijasida uning hokim yoki tobe oʻrinda kelishi ham oʻzgaradi. Misol uchun:

kichik son, ... – *sana*;

yosh odam, *yasha* – ...

Son soʻzi qoʻshimcha olmasdan *kichik* soʻziga hokim, *yosh* soʻzi esa *odam* soʻziga tobe edi. Har ikki soʻzga *-a* soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshilishi bilan fleksiya ham sodir boʻldi, soʻzlar oʻz valentligidan ham mahrum boʻldi.

Soʻzlarning tobelanishidan soʻz birikmalari va gaplar hosil boʻladi, shu sababli bu jarayon oʻta muhimdir. Bilamizki, tobelanish nafaqat soʻzlar, balki tobe munosabatdagi gaplar uchun ham xos. Shunga koʻra tilimizdagi tobelovchi vositalar soʻz tobelovchilar va gap tobelovchilarga boʻlinadi:

1) soʻz tobelovchilar: kelishiklar, koʻmakchilar, feʼl kelishiklari (ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi), kelishik umumgrammatik maʼnoli qoʻshimchalar (-dek/day, -gacha, -dagi, -niki), soʻz tartibi, tobelanish ohangi, fleksiya;

2) gap tobelovchilar: ergashtiruvchi bogʻlovchilar, koʻmakchili qurilmalar, nisbiy soʻzlar, deb soʻzi, -ki yuklama-bogʻlovchisi, -sa shart mayli vositasi.

Bundan tashqari tobelovchi vositalar umumturkumiy va xususiy turkumiy boʻlishi yoki shaklan morfologik, leksik, sintaktik vositalar boʻlishi bilan ham bir-biridan farqlanadi.

Fikrimizni xulosalaydigan boʻlsak, tobelik grammatik hodisa boʻlib, oʻzbek tilshunosligida sintaktik sath doirasida sintaktik aloqaning bir turi sifatida oʻrganilib kelinadi. Bu borada xorij tilshunosligida koʻplab ishlar amalga oshirilgan. Tobelik tildagi muhim va murakkab hodisalardan biri boʻlib, tobelanish, tobelovchi vosita, tobe aloqa, tobedosh aloqa, tobe soʻz, tobe qism, tobe boʻlak, tobe gap, tobe aloqali tuzilma kabi tushunchalarni qamrab oladi, shu sabab yaxlit tadqiq etishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳоҗиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1985. – 164-б.
2. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yoʻnalishlari. – Toshkent: Taʼlim, 2009. – 160 b.; Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I, – М., 1963, с. 253.
3. <https://www.google.com/url?q=https://uz.m.wikipedia.org/wiki>
4. Ўзбек тили грамматикаси. II. – Тошкент: Фан, 1976. – 560-б.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy oʻzbek tili (darslik). –Toshkent: Universitet, 2006. – 464 b.
6. Ўзбек тили грамматикаси. II. – Тошкент: Фан, 1976.; Муаллифлар жамоаси. Замонавий ўзбек тили II (Синтаксис). –Тошкент: Мумтоз сўз, 2011. 242-243 б.; Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис). –Тошкент: Ўқитувчи, 1987. Mengliyev B. va boshqalar. Oʻzbek tilidan universal qoʻllanma. Toshkent – “Akademnashr” – 2016. Ona tili. 8-sinf uchun darslik. Mualliflar jamoasi. – Toshkent, 2019. – 144 b.
7. Назарова С.А. Сўз бирикмаси синтаксиси субстанциал талқинда. –Т.: Фан, 2015. – 112 б.
8. Назарова С. Сўзларнинг бирикиш омиллари ва усуллари. –Т.: Фан, 2013. – 96 б.

9. Ibragimov J. O‘zbek tili mustaqil leksemalarining xususiy birikuvchilari va ularning modellari. Filol. fan. dok. (DSc) diss. avtoreferati. – Qarshi, 2023. – 56 b.

10. Абузалова М. Субстанциал морфология, валентлик ва синтактик курилма. Фил. фан. док. (DSc) дисс. автореферати. – Самарқанд, 2018. – 75 b.

11. Mel’čuk I., 2015. Dependency in Language. In: James D. Wright (editor-in-chief), International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2nd edition, Vol 6. Oxford: Elsevier. pp. 182–195.

12. Mutaxassislikka kirish (ma’ruzalar matni). Tuzuvchi: Karimov S.A. – Samarqand, 2012. – 62 b.

**She’riy matnlarda ayrim frazeologizmlarning lug‘at tarkibidagi
struktur- semantik jihatdan o‘zgarishi usullari**
(Shoir Erkin Vohidov she’rlari misolida)

Xalilov Kobuljon,

O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi
Samarqand akademik litseyi bosh o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazeologik birliklardan she’riy nutqda erkin va ijodiy foydalanish usullari, ibora komponentining struktur-semantik o‘zgarishlarning eng muhim usullari, frazeologizmning shakli uning tashqi va ichki tomoni, ifoda plani, komponent tarkibi, struktural qurilishidagi o‘zgarishlar haqida birliklardan O‘zbekiston Qahramoni, O‘zbekiston Xalq shoiri Erkin Vohidov she’riyati misolida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Frazeologizmlar, uzual frazeologik birliklar, okkazional frazeologik birliklar, iboralarning mazmun va ifoda plani, semantikasi, umumtil frazeologizmlari, struktur-semantik o‘zgarishlarga uchragan iboralar.

Frazeologizmlar tilga tayyor holda mavjud bo‘lganligi, turg‘unligi sababli, bir qarashda ularning struktural tarkibi o‘zgarmasdek tuyuladi. Ammo nutqda, ayniqsa badiiy va publisistik nutqda, she’riy matnlarda frazeologizmlar struktural va semantik o‘zgarishlarga uchraydi. Tildagi bu holat har bir shoirning individual mahoratiga bog‘liq hodisadir. Chunki har bir ijodkor, yozuvchi yoki shoir badiiy ijod jarayonida umumxalq tili asosida o‘ziga xos bayon usuli, o‘ziga xos til, individual uslub yaratadi. Masalan, Oybek prozasining tili Abdulla Qodiriy

prozasining tiliga, Abdulla Qahhor prozasining tili esa Gʻafur Gʻulom prozasining tiliga oʻxshamaydi. Bu xususiyat faqat proza tiligagina emas, balki umuman badiiy adabiyot tilining barcha koʻrinishlari, tur va janrlariga xos boʻlgan xususiyatdir. Bu uslub adabiy tilning funksional uslublariga qaraganda ancha boy, xilma-xil va murakkab boʻladi. Yozuvchining individual uslubini birinchi navbatda uning soʻz yoki frazeologizm tanlash, soʻz yoki ibora qoʻllash tarzini oʻrganish demakdir. U yoki bu yozuvchining, shoirning soʻz yoki ibora qoʻllash tarzi tilning keng maʼnodagi sinonimik boyligidan qaysilarini saralashda, bu vositalarni nutq zanjirida qanday joylashtirishda namoyon boʻladi. Yozuvchi yoki shoirning individual uslubi, shu bilan bir qatorda, til vositalaridan ijodiy foydalanishida ham namoyon boʻladi. Shuning uchun “Uslubshunosning asosiy vazifasi maʼlum uslub turini yaratuvchi vositalar va yozuvchi yoki gapiruvchining aytilayotgan fikrga modal munosabatini oʻrganishdir”, – deb yozgan edi akademik Gʻ.Abduraxmonov [1:28].

Marhum shoir, Oʻzbekiston Qahramoni, Oʻzbekiston Xalq shoiri Erkin Vohidov tildan ijodiy individual foydalanishning ajoyib ustalaridan biri edi. Biz uning koʻplab sheʼrlarida, dostonlarida, tarjimalarida til vositalaridan foydalanishning xilma-xil, original namunalariga duch kelamiz.

Kuzatishlardan shu narsa maʼlum boʻldiki, shoir Erkin Vohidovning tildan mohirona foydalanishi uning umumtil frazeologizmlarini individual qoʻllashida, ayniqsa, yaqqol koʻrinadi. U baʼzan frazeologizmlarni mazmun tomonidan oʻzgartirib, tasvirlanayotgan hodisalarga moslab qoʻllagan, baʼzan ularni uslubiy tomondan yangi, odatdan tashqari matnlarda qoʻllashga intilgan.

Frazeologizm soʻz singari shakl va mazmunning dialektik birligi sifatida mavjud boʻladi. Frazeologizmning shakli uning tashqi tomoni, koʻrinishi boʻlib, ifoda plani, komponent tarkibi, struktural qurilishi yoki material asosi deb yuritiladi. Frazeologizmning mazmuni esa uning ichki tuzilishi yoki semantikasidir. Masalan, “*tilga kirmoq*” frazeologizmi “maʼlum fursat oʻtgandan soʻng gapira boshlamoq”, [6:256] degan maʼnoni ifodalasa, uning shakli – ifoda plani toʻldiruvchili soʻz birikmasidir. Masalan, *Shunda chashma // Tilga kirdi-yu // Soʻylay ketdi chuldirab biyron...* [11:316]. Yoki “*tili chiqmoq*” iborasi “nutqqa ega boʻlmoq” maʼnosini bildiradi [6:260]. Bu iboraning shakli - ifoda plani ikki bosh boʻlakli yigʻiq sodda gapdir: *Endi bularga ham har qalay ogʻir // Zamon shitobi tez, parvozi tikka// Kecha tili chiqqan Nargiza oʻqir //*

Birinchi sinfda matematika[11:33]. Xuddi shuningdek, “yuragini ezmoq” iborasi “ruhan azoblamoq” ma’nosini bildiradi [6:318]. Bu iboraning shakli — ifoda plani boshqaruv munosabatli soʻz birikmasidir: *Ularga koʻp duch kelganman // Koʻnglim darhol sezadi // Uyatchanlar odob bilan // Yuragimni ezadi* [11:70] kabilar.

Frazeologizmning yuqoridagi kabi odatdagi, umumtil qoʻllanishida uning shakli ham, mazmuni ham oʻzgarmaydi. **Lekin** iste’dodli shoirlar singari Erkin Vohidov **ham** frazeologizmlarni oʻz asarlarida ijodiy **jihatdan qoʻllab**, ularni “yoshartirish”ga, uslubiy samaradorligini, **ta’sirchanlik** darajasini oshirishga erishgan. Okkazional oʻzgarishga uchragan iboralarni oʻrganuvchi olimlar ularni koʻpincha birin-ketin yoritadilar-u, lekin bunday oʻzgarishlarni **bir** tizim shakliga keltirishga **kam** e’tibor beradilar. Masalan, marhum akademik Iristoy Qoʻchqortoyev yozuvchi Abdulla Qahhor asarlarida mazmun tomonidan oʻzgartirib qoʻllangan iboralarni quyidagicha toʻrt guruhga ajratib izohlagan edi:

- 1) ma’nosi oʻzgartirib qoʻllangan iboralar;
- 2) yangi uslubga koʻchirilgan iboralar;
- 3) atalishi **oʻzgartirib** qoʻllangan **iboralar**;
- 4) komponentlarining dastlabki ma’nolari tiklab qoʻllangan yoki ibora yordamida soʻz oʻyini hosil qilish usullari.

Tadqiqotchi olim Havoxon Qahhorova Abdulla Qodiriy asarlari frazeologiyasini oʻrganish jarayonida ishning ikkinchi bobini “Abdulla Qodiriy tomonidan yaratilgan frazeologizmlar” deb nomlagan edi. Bu ishda individual – muallif iboralari quyidagicha ikki guruhga ajratib tasnif qilingan:

- 1) umumtil frazeologizmlari zaminida yaratilgan iboralar;
- 2) yozuvchining oʻzi tomonidan yaratilgan iboralar.

Maruf Yoʻldoshev esa Choʻlponning “Kecha va kunduz” romani til xususiyatlarini oʻrganar ekan, yozuvchining iboralarni qayta ishlash usullaridan bir nechtasini asosli tahlil qilishga intilgan.

Umuman olganda, oddiy, umumtil frazeologizmlari badiiy va publitsistik uslubda turli xil oʻzgarishlarga, transformatsiyaga uchraydi. “Frazeologizmlar transformatsiyasi deyilganda ibora ma’nosida, tuzilishida, komponent tarkibida yuz beradigan oʻzgarishlar tushuniladi.

An’anaviy frazeologizmlar bilan oʻzgarishga uchragan frazeologik birliklarni bir-biridan farqlash lozim, chunki an’anaviy frazeologizm til hodisasi boʻlsa, oʻzgarishga uchragan frazeologik birliklar nutq hodisasidir, ularning ayrimlari asta-sekinlik bilan kontekstual hodisadan

uzual, til hodisasiga o'tishi mumkin. Bu esa tilning, jumladan, adabiy til frazeologik tizimining taraqqiyot jarayonini o'zida ifoda etadi. She'riyatda qo'llangan iboralarda yuz beradigan barcha o'zgarishlarni Shoir Erkin Vohidov ijodi misolida quyidagicha ikki guruhga ajratib o'rganish maqsadga muvofiq, deb o'ylaymiz:

a) Iboralarni ijodiy struktur-semantik o'zgartirish usullari.

b) Iboralarni ijodiy-semantik o'zgartirish usullari.

Ibora strukturasi, komponent tarkibidagi o'zgarish ma'lum darajada uning semantikasiga ham ta'sir ko'rsatadi, ya'ni ibora o'z ma'nosini o'zgartiradi yoki qo'shimcha ma'no ottenkalariga ega bo'ladi. Masalan, adabiy tilda *“qo'ynini puch yong'oqqa to'ldirmoq”* iborasi bo'lib, *“yolg'on va'dalar bilan aldamoq”* ma'nosini bildiradi [6:358]. Shoir *“Yo'qolgan she'r”* nomli asarida (1972-yil) shu ibora negizida *“Qo'ynini zar ila to'ldirmoq”* iborasini hosil qilgan: *Bir xush ayyom, baxtli tasodif // To'ldirdi-yu zar ila qo'ynim // Men gumroh-chi, bo'lmayin voqif // Bir lahzada yo'qotdim-qo'ydim* [11:23]. Agar umumtil iborasi salbiy baho semasini ifodalasa, *“qo'ynini zar ila to'ldirmoq”* iborasi ijobiy baho semasini ifodalashga xizmat qilgan. Yoki adabiy tilda *“qadamini o'lchab bosmoq // qadamini o'ylab bosmoq // oyog'ini bilib bosmoq”* iboralari *“mulohaza yuritib ish tutmoq”* ma'nosini bildiradi [11:189]. Shoir *“Yurak va aql”* she'rida ana shu ibora qolipi asosida *“qadamini tarozu toshga solmoq”* okkazional iborasini hosil qilgan: *Aql mening har qadamimni // Solmoq bo'lur tarozu toshga // Har daqiqa tergaydi meni // O'xshama deb ko'cha beboshga* [11:57].

O'zbek poeziyasida iboralarning keng tarqalgan struktur-semantik o'zgarishlarning eng muhim usullaridan biri ibora komponentini almashtirish usulidir.

Frazeologizm gap tarkibida boshqa so'zlar bilan munosabatga kirishar ekan, ba'zan aniqlik kiritishni, konkret sharoitga muvofiqlikni talab etadi. Ana shunday hollarda ibora komponentlaridan biri boshqa so'z-komponentlari bilan almashtiriladi. Agar bunday almashtirish uslubiy jihatdan asoslangan bo'lsa, uning ta'sirchanligi, samaradorligi yanada yuqori bo'ladi. Masalan, adabiy tilda *“maymun qilib o'ynatmoq”* iborasi *“masxara qilmoq, kalaka, mazax qilmoq”* ma'nolarini bildiradi. Erkin Vohidov shu ibora tarkibidagi tayanch komponent-*“maymun”* ni *“ayiq”* ga almashtiradi. Bunday almashtirish iboraning ekspressivlik, samaradorlik quvvatini oshirishga xizmat qiladi. *“Endi balsam, siz meni olimlar o'rtasida olib chiqib ayiq qilib o'ynatmoqchi ekansiz”* [6:27]. Yoki adabiy tilda *“avval pichoqni o'zingga ur, og'rimasa birovga”*

iborasi mavjud, ushbu ibora tarkibidagi *“pichoq”* ni *“tig”* leksemasi bilan almashtirish ibora ifodalayotgan ma’noni kitobiylik xususiyatini oshirishga vosita bo’ladi: *Kelar bir kun senga ham gal // Yoshsan, vaqt bor sinovga // O‘zingga ur tig‘ni avval // Og‘rimasa birovgu. [7:222].*

Adabiy tilda *“boshiga baxt qushi qo‘nmoq”* iborasi faol qo‘llanilib, ijobiy ma’noni ifodalaydi. Shoir bu ibora tarkibidagi *“baxt qushi”* birikmasini *“shuhrat gultoji”* birikmasi bilan almashtiradi: *Tanholik-shoirga dil ehtiyoji // Xayolga oshnolik-buyuk baxtingiz // Qo‘ngach boshingizga shuhrat gultoji // Tashbeh izlamoqqa qolmas vaqtingiz.*

Adabiy tilimizda *“fig‘oni falakka chiqmoq”* iborasi “ruhan ezilmoq, ortiqcha darajada bo‘g‘ilib, shovqin-suron qilmoq” ma’nolarini bildiradi [11:281]. Shoir Erkin Vohidov ushbu ibora tarkibidagi “falak” so‘z-komponentini “dud” bilan almashtiradi. Natijada “fig‘onidan dud chiqmoq” kontekstual frazeologizmi vujudga keladi: *Fig‘onidan chiqar dud // ranjir damodam // Shofyorlarning bemavrud // Sabog‘idan ham // Fursat o‘tdi, na qilsa // Foydasiz endi // “Dejurkani” chaqirsa // O‘larmi edi. [8:184-185].*

Erkin Vohidov shariyatida iboralar ijodiy-semantik o‘zgarishlarga uchraganini ham kuzatishimiz mumkin. Shoir poeziyasida *“asabga so‘z bermaslik”*, *“asablar torini uzmoq”*, *asabni arralamoq” singari yangi iboralar erkin birikmalarni ko‘chma ma’noda qo‘llash asosida hosil qilingan: Asabga so‘z bermang, odamlar // G‘azabga yo‘l bermang, odamlar [11:62]; Ko‘chada sukunat, sukunat // Uylarda hayajon, hayajon // O‘n olti qismli uqubat // Asabni arralar beomon [11:65]; Temirlar yurtida majlisbozlik yo‘q // Soatlab maruza aytmaydi hech kim // Asablar torini uzmas tahqir - o‘q // Hech kimsa yiqilmas ko‘ksin ushlab jim [7:83] kabilar.*

Adabiy tilda *“nihol ekmoq”* erkin birikmasi faol qo‘llanishda, shoir shu birikma oldidan *“ko‘ngil”* so‘zini kiritib, bu erkin birikmani iboraga aylantirgan: *Shoir // Sen bu ne’matlarning yoqut ko‘rkiga // Boqdingmi, ularga labing tegdimi // Demak, sen qarzdorsan // Odamlar ko‘ngliga // Sen ham bitta nihol ekdingmi?*

Adabiy til normasi normativ grammatikalarda, ma’lumotnoma va lug‘atlarda o‘z aksini topadi yoki kodifikatsiya qilinadi. Frazeologizmlar masalasiga kelsak, ularning adabiy normativ ko‘rinishlari lug‘atlarda o‘z aksini topgan bo‘lishi lozim. Eng muhimi, Sh.Rahmatullayev tomonidan yaratilgan frazeologik lug‘atlarda, M.Sodiqova lug‘atida, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da iboralarga tavsif berishda shoir Erkin Vohidov asarlaridan olingan birorta misolga ko‘zimiz tushmadi.

Demak, kelgusida o‘zbek tilining mukammal izohli frazeologik lug‘atini yaratishda, barcha taniqdi so‘z san’atkorlari, jumladan, O‘zbekiston Xalq shoiri Erkin Vohidov asarlarida mahorat bilan qo‘llangan iboralarni ham ma’lum darajada inobatga olish lozim bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo‘ldoshev B. “Badiiy nutq stilistikasi”. – Samarqand, SamDU nashri, 1982. – 81 b.

2. Yo‘ldoshev B. “Frazeologik uslubiyat asoslari”. – Samarqand: SamDU nashri, 1999. – 200 b.

3. Yo‘ldoshev B, Xalilov Q. “Shoir Erki Vohidovning frazeologizm qo‘llash mahorati”. – Samarqand: SamDU nashri, 2007. – 95 b.

4. Qo‘chqortoyev I. “Badiiy nutq stilistikasi”. – Toshkent: ToshDU nashri, 1975. 82 b.

5. Berdiyev H, Rasulov R, Yo‘ldoshev B. “O‘zbek frazeologiyasidan materiallar”. I-II-III qismlar. – Samarqand: SamDU nashri, 1976-1979-1983 y.

6. Rahmatullayev Sh, “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”. – Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyoti, 1978. – 408 b.

7. Rahmatullayev Sh, “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati”. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992. – 382 b.

8. “O‘zbek tilining izog‘li lug‘ati”. Ikki tomlik, 1-2-tom. – Moskva, 1981.

9. “O‘zbek tilining izog‘li lug‘ati”. Besh tomlik, 1-5-tom. – Toshkent, 2008.

10. Vohidov E. “Saylanma”. Birinchi jild. Ishq savdosi. –Toshkent: “Sharq” nashriyoti-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2000. – 416 b.

11. Vohidov E. “Saylanma”. Ikkinchi jild. She’r dunyosi. –Toshkent: “Sharq” nashriyoti-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2001. – 352 b.

Lingvistika tilshunoslikning tadqiqi sifatida

Orziqulova Sarvinoz,

Jizzax davlat pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari va shu yo'nalishda olib borilayotgan izlanishlar, tilshunoslikning ilmiy-nazariy muammolari bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarning samarasi xususidagi fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, kamolot, millat, jamiyat, madaniyat.

O'zbek tilshunosligi turkiy tilshunoslik sirasidagi eng peshqadam, o'ziga xos yunalishlarga, ta'limotlarga, ilmiy - nazariy va amaliyot bilan bog'liq jiddiy va puxta tadqiqotlarga ega bo'lgan yetakchi tilshunoslikdir. Haqiqatan, turkiy tilshunoslikda yetakchi tilshunosliklardan biri sifatida tan olingan hozirgi o'zbek tilshunosligining mustahkam poydevorini yaratishda, tilshunoslikning deyarli barcha soha va yo'nalishlari bo'yicha jiddiy izlanishlar olib borgan, salmoqli fundamental tadqiqotlar yaratgan va yaratib kelayotgan olimlarning hamda yosh avlod tilshunoslarining xizmatlari kattadir.

Jahon tilshunosligi tarixi bir ummonki, undan imkoniyatga, talab va maqsadga ko'ra xabardor bo'lish, shu yo'nalishda bilimga ega bo'lish, undan foydalanish va tadqiqotlarda ushbu "ummonga" asoslanish har bir jiddiy tadqiqotchi uchun, tilshunos uchun sharafdir [4:58]. Chunki tilshunoslik fanining kelajagi aslida tilshunoslik tarixidan boshlanadi. Shuningdek, tilshunoslikning ilmiy-nazariy muammolarining asosi, poydevori ham mantiqan tilshunoslik tarixidadir. Ayni tarixni mukammal bilmasdan, uni tasavvur qilmasdan, uni anglamasdan turib, tilshunoslikning nazariy-falsafiy masalalari haqida fikr yuritish to'g'ri emas.

Lingvistika termini qator Yevropa mamlakatlari: ingliz, fransuz, nemis, ispan, rus va boshqa tillarda faol qo'llanilib, til haqidagi fanni anglatadi. Ushbu so'zning o'zagi lingua bo'lib, til degan ma'noni beradi. Binobarin, lingvistika terminining o'zbek tilidagi muqobili, ma'nodoshi tilshunoslik bo'lib, ular o'zaro sinonimik munosabatga kirishadi. Lingvistika yoki tilshunoslik fani o'ziga xos murakkab ijtimoiy hodisa bo'lgan aloqa qurolini – tilni sistema sifatida – bir butun obyekt sifatida tadqiq va tahlil qiladi [2:55]. Ayni jarayonda u turli ko'rinishlarda, shakllarda kuzatiladi. Bu ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan tilning mohiyatidan, uni turli tomondan o'rganish, tekshirish lozimligidan va bu

ilmiylik nuqtai nazaridan mutlaqo to'g'ri ekanligidan kelib chiqadi. Lingvistika nihoyatda qudratli ma'naviyat belgisi, millat ko'zgusi, boyligi bo'lgan tilni o'rganish jarayonida quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

- **Dinamik lingvistika.** Dinamik lingvistika, asosan, tilni real mavjudligida, kommunikativ jarayonda turlicha vazifalarni faol bajarishda, "taraqqiyotda", o'zgarishda tadqiq qiladi.

- **Statik lingvistika.** Statik lingvistika til faoliyatidagi to'liq sinxronlashgan muayyan bir davrni (bo'lakni) ajratadi va uni tasvirlaydi.

- **Atomistik lingvistika.** Atomistik lingvistika diqqat-e'tiborini har bir individual til birliklarining taraqqiyotini, o'sishini alohida o'rganishga qaratadi.

- **Struktural lingvistika.** Struktural lingvistika til sistemasidagi ichki munosabat va aloqalarni tadqiq qiladi.

- **Sinxron lingvistika.** Sinxron lingvistika statik va struktural lingvistika bilan uzviy bog'liq bo'lib, tilning ma'lum bir davrdagi "qotgan", "turg'un" holatini tasvirlashga xizmat qiladi.

- **Diaxron lingvistika.** Diaxron lingvistika dinamik va atomistik lingvistika bilan uzviy bog'liq bo'lib, tilning taraqqiyot, til birliklarining esa rivojlanish qonuniyatlari hamda natijalarini o'rganadi.

- **Intralingvistika (ichki lingvistika).** Ichki lingvistika til birliklarining tizim aloqasini, munosabatini ekstralingvistik faktorlarga bog'liq bo'lmagan holda o'rganadi.

- **Ekstralingvistika (tashqi lingvistika).** Tashqi lingvistika tilning taraqqiyoti va vazifasini ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-tarixiy, etnik, jug'rofiy kabi faktorlar bilan bog'liq xolda o'rganadi.

- **Makrolingvistika.** Makrolingvistika tilni keng doirada, «katta hajmda» olib, uni statistik usullar asosida tadqiq qiladi. Aniqrog'i, ushbu soha tilni statistik usullar orqali tahlil qiladi.

- **Mikrolingvistika.** Mikrolingvistika til sistemasi tarkibidagi (strukturasidagi) aloqalar, o'zaro munosabatlar va qarama-qarshiliklarni o'rganadi.

- **Paralingvistika.** Paralingvistika bevosita nutq faoliyati bilan bog'liq bo'lib, nutq jarayonida fikr ifodalash bilan bir vaktida yuzaga keluvchi, so'zlashuv nutqining doimiy hamrohi bo'lgan kul va yuz harakatlarini (imo-ishora, mimika), nutqning balandligi, ekspressiv-emotsional bo'yoq kabi kator jihatlarni o'rganuvchi sohadir.

- Psixolingvistika. Psixolingvistika psixologiya va lingvistika fanlarining umumlashmasi (sintezi) sifatida nutq jarayonini mazmun nuqtai nazaridan, kommunikativ ahamiyati, nutq aktining muayyan ijtimoiy-amaliy maqsadga yo'naltirilganligi, shunga muvofiqligi jihatidan o'rganadi.

- Sotsiolingvistika. Sotsiolingvistika sotsiologiya va lingvistika fanlarining zaruriy va mantiqiy bog'liqligidan xosil bo'lib, jamiyat va til (til va jamiyat) munosabati masalasi bilan shug'ullanadi. U tilni ijtimoiy hodisa sifatida talqin qiladi.

- Etnolingvistika. Etnolingvistika etnografiya va lingvistika fanlarining o'zaro munosabatidan shakllanib, etnik belgi bo'lgan tilga xalq tarixiy taraqqiyotining, rivojlanishining, xalq turmush, urf-odatlarining, moddiy va ma'naviy madaniyatining ta'sirini, ularning tilda voqe bo'lishini o'rganadi.

- Matematik lingvistika. Matematik lingvistika tilni o'rganish va tasvirlash jarayonida matematik usullarning (masalan, statistik usul, informatsiya nazariyasi kabilarning) qo'llanish imkoniyatlarini tekshiradi.

- Neyrolingvistika. Neyrolingvistika neyron va lingvistika so'zlarining o'zaro birikuvidan, qo'shilishidan hosil bo'lib, inson miyasidagi nerv hujayralarining, neyronlarning tilni-so'zlarni hosil qilishdagi vazifasini o'rganadi.

- Kompyuter lingvistikasi. Kompyuter lingvistikasi amaliy tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, uning asosiy maqsadi tilshunoslikka oid muammolarni kompyuter vositasida, bevosita uning "rahbarligida" hal qilishdir. Aniqrog'i, kompyuter lingvistikasi tillarni ukitish (o'rganish), muayyan fanga oid bilimlarni baholash, matnlarni tahrirlash, bir tildan ikkinchi bir tilga tarjima qilish, statistik tadqiqotlar olib borish kabi qator jarayonlarda faol xizmat qilmoqda.

- Kognitiv lingvistika. Kognitiv lingvistika tilshunoslikdagi eng yangi yo'nalishlardan biridir. Ushbu tilshunoslik kognitologiya (inson bilimini o'rganuvchi fan) va lingvistika fanlarining o'zaro zaruriy bog'lanishidan, hamkorlikda ish olib borish maqsadida yuzaga kelgan [4:165].

Til ikkilamchi material sistema sifatida ideal sistemalarning, ya'ni g'oyalar, fikrlar, tushunchalarning "moddiylashishi", voqelanishi uchun xizmat qiladi. Demak, til sistemasi tarkibidagi birliklarning asosiy munosabatlari paradigmatic va sintagmatic munosabatlar hisoblanadi.

Til sistemasi faoliyati, amaliyoti, harakati, mavjudligi aynan mana shu paradigmatic va sintagmatic munosabatlar asosida yuz beradi.

Til tuzilmasi o'z mavjudligi va amaliy qudratini, ijtimoiy harakatini ushbu tayanch, eng asosiy munosabatlarga ko'ra amalga oshirar ekan, qayd etilgan savolning berilishi mutlaqo mantiqiydir. Ma'lum bo'ldiki, til tuzilmasi birliklarining faollashishi, nutqning aniq birligiga aylanishi sintagmatika, sintagmatic munosabat tufayli yuz beradi. Bundan mantiqiy ravishda paradigmaticaning sintagmatika bilan bog'liqligi kelib chikadi. Aytish mumkinki, sintagmatika paradigmaticaning mavjudlik va namoyon bo'lish shaklidir [3:115]. Demak, lisoniy birliklarning - masalan, so'zlarning nutq faoliyatida ketma-ket kelishi, muayyan tartibda joylashishi sintagmatika sifatida namoyon bo'ladi.

Tilning muqarrar yashashi, uning sofliqi shu tildan foydalanuvchi xalqning taffakuriga va milliy o'zligiga bog'lik ekani hech kim uchun sir emas. Jamiyat hayotidagi turli evrilishlar, dunyo xalqlarining moddiy, mafkuraviy va madaniy aloqalari tilning o'zgarishiga yoki uning yo'q bo'lib ketishiga sabab bo'ladigan omillardan biridir.

Ona tilimiz hozirgi kunga qadar bir qator baland-u pastliklarni ko'rgan, kezi kelganda cho'qqilarni zabt etgan, kezi kelganda jarlik ostonasida zaif va baxtsiz titragan tildir. Mustabid tizim davrida millatning madaniyatini, san'ati va tilini asrab qolish uchun kurashgan ma'rifatparvar ziyolilar-jadidlar buni teran anglab etganlar. Zero, millatni asrash-uning din-u diyonati, iymon-e'tiqodi, axloq-odob, urf-odat, an'analari va tilini asrash demakdir.

Yurtimizda 1989-yil 21-oktyabrda millatparvar insonlarning jiddiy harakatlari natijasi o'laroq, xalqimiz asrlar davomida orziqib kutgan va kurashib kelgan ona tilimizga Davlat tili maqomi berildi. Bu esa milliy ozodligimiz, mamlakatimiz mustaqilligi uchun qo'yilgan ilk qadam edi. "Davlat tili haqida"gi qonun, shuningdek, o'zbek tilining davlat tili maqomini mustahkam belgilab qo'yilgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi asosida til siyosatida o'ta muhim jarayonlarni boshlab berdi.

O'tgan davr mobaynida ona tilimizning keng imkoniyatlarini ochib berish, uning millat hayoti va ma'naviy-mafkuraviy qarashlaridagi ta'sirini yanada kuchaytirish maqsadida juda ko'plab ishlar amalga oshirildi. Natijada ona tilimiz tom ma'noda davlat tiliga aylanib, siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy jabhalarda faol qo'llanib, xalqaro minbarlarda baralla yangramoqda.

Dunyo sivilizatsiyasiga bemisli hissa qo'shgan eng buyuk ajdodlardan meros qolgan bebaho boyligimiz – ona tilimizni asrab-avaylash, chinakam vorislik qilish, til rivoji va sofliги yo'lida, yosh avlodga milliylik, vatanparvarlik ruhini singdirishda barcha birdek mas'ul ekanini unutmaylik. Zero, qaysi mamlakatda milliy til davlat tiliga aylangan bo'lsa o'sha mamlakatning taraqqiy etishi, xalqining ma'naviy va mafkuraviy qarashlari o'sib boraveradi.

Ona tili – millatning ruhidir. Til – davlat timsoli, mulki. Tilni asrash, rivojlantirish – millatning yuksalishi demak. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan mustahkamlab qo'yilgan. Shu tariqa o'zbek tili mustaqil davlatimizning Bayrog'i, Gerbi, Madhiyasi qatorida turadigan, qonun yo'li bilan himoya qilinadigan muqaddas davlat ramziga aylandi.

Shuni ta'kidlash kerakki, o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi xalqimizning milliy mustaqillikka erishish yo'lidagi muhim qadamlaridan biri bo'lgan edi. Istiqlol yillarida mamlakatimizda barcha sohalarda bo'lgani kabi tilimiz taraqqiyotida ham muhim o'zgarishlar yuz berdi. O'zbek tilining xalqaro miqyosda obro'si oshdi. "Davlat tili haqida" gi qonun ona tilimizning bor go'zalligi va jozibasini to'la namoyon etish bilan birga, uni ilmiy asosda rivojlantirish borasida ham keng imkoniyatlar yaratdi. Olimlar va mutaxassislar tomonidan ilm-fan va turli sohalarga oid ensiklopediya va lug'atlar, darslik va o'quv qo'llanmalari chop etildi. Mumtoz adabiyotimiz namunalari, sakson mingdan ziyod so'z va so'z birikmasini, fan, texnika, sanoat, madaniyat va boshqa sohalarga oid atamalarni, shevalarda qo'llaniladigan so'zlarni o'z ichiga olgan besh jildlik "O'zbek tilining izohli lug'ati" bu borada amalga oshirilgan ishlarning eng muhimlaridandir.

Til – millat qiyofasining bir bo'lagi. Dunyodagi barcha xalqlar o'zining milliy rasmiy tiliga ega deb aytolmaymiz. Chunki bu xalqning milliy mustaqilligi bilan bog'liq. Mutaxassislarning so'zlariga qaraganda, bugungi kunda har ikki haftada bitta til yo'qolib bormoqda. Bu o'z navbatida o'sha tilda so'zlashuvchi xalqlarning yo'qolishini anglatadi. YUNESKO vakillarining so'zlariga qaraganda, qachonlardir odamlar so'zlashadigan tillarning soni 7 mingdan 8 mingtagacha etgan bo'lsa, bugungi kunda sayyoramizda 6 mingta til mavjud bo'lib, ularning 90 foizi yo'qolib ketish arafasida turibdi. Bu asosan sivilizatsiya tufayli madaniyatidan ayrilayotgan kam sonli millatlarning tillaridir. Bu tillarda so'zlovchi aholining ayrimlari yozuvga ega bo'lsa, ayrimlari bundan bebahradir.

Har bir davr fan yoki uning yoʻnalishlari oldiga muayyan maqsad va vazifalarni qoʻyadi. Ijtimoiy yoki davlat buyurtmasidan kelib chiqib belgilangan aniq maqsad va vazifalar fan yoki uning yoʻnalishi faoliyatining samaradorligini taʼminlaydi. Tilshunoslik va maʼnaviyat yoʻnalishining bosh maqsadi – yuksak maʼnaviyatli shaxs tarbiyasiga xizmat qiladigan ilmiy-amaliy mexanizm uchun muayyan lingvistik taʼminotni vujudga keltirish.

Foydalanilgan dabiyyotlar:

1. Mirziyoev SH.M. Adabiyot va sanʼat, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz maʼnaviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir // Xalq soʻzi, 2017-yil 4-avgust.
2. Arakin V.D. Srovnitel'naya tipologiya angliyskogo i russkogo yazykov. – M.: Prosveshchenie, 1990.
3. Abduazizov A.A. Elementy obshchey i sravnitel'no-tipologicheskoy fonologii. – T.: Fan, 1981.
4. Salomov Gʻ., Otajonov N. Tarjima mahorati. – Toshkent. 1989.
5. Boʻronov J. Ingliz va oʻzbek tillari qiyosiy grammatikasi. – T.: Oʻqituvchi, 1973.

Oʻzbek xalq maqollari poetikasi

Hamidova Zuhro,

Buxoro davlat universiteti talabasi

Annotasiya. Mazkur maqolada xalqimiz maʼnaviyatini boyituvchi maqol janri poetikasidagi qirralarni tadqiq etish asos qilib olindi. Badiiy sanʼatlar va ularning maqollardagi koʻrinishlari tahlilga tortildi.

Kalit soʻzlar: maqol, badiiy sanʼatlar, oʻxshatish, takror, qarshilantirish, qofiya.

Maqol soʻnmas maʼnaviyat chirogʻidir. U tarqatgan nur insonni badiiyatga choʻmdiradi. Maqol inson, shuningdek, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, anʼanaviy qiyofalarini ochib beradi. Unda har bir xalqning oʻziga xos jihatlari, milliy xarakteri, barchaga azaliy boʻlib qolgan insoniylik xususiyatlari ufurib turadi.

Ilmi badiʼ (ar. badiʼ – goʻzal, chiroyli, ajoyib, nodir, nafis, yangi paydo boʻlgan narsa) – Sharq poetikasining tarkibiy qismlaridan biri, nutqqa bezak beruvchi sanʼatlar, ularning oʻziga xos jihatlari, fikrni goʻzal va mazmunli ifodalash usullarini oʻrganuvchi soha boʻlib,

mumtoz she'riyat, ba'zida nasrda keng ishlatilgan va zamonaviy adabiyotda hozir ham qo'llanilayotgan badiiy san'atlar uning asosini tashkil qiladi. Shundan kelib chiqib, ilmi badi' sanoyi' ilmi deb ham yuritiladi [2: 154].

“Ilmi badi'ga doir nisbatan mukammalroq asar Atoulloh Husayniyning “Badoyi' us-sanoyi” risolasi bo'lib, unda ilmi badi' tarixida ilk marta badiiy san'atlar uch katta guruhga: lafziy, ma'naviy va mushtarak san'atlarga ajratilgan” [2: 154].

Lafziy san'atlar – nutqning ifoda usuli, xususan, so'z shakli bilan aloqador san'atlar [2: 155].

Ma'naviy san'atlar – ma'noning birlamchiligiga asoslaniladi [2: 163].

Mushtarak san'atlar – tazod, tajnis, aqd, tazmin, tatabbu', baroati istihlol, ishtiyoq, iqtibos [2: 171].

Quyida biz o'zbek xalq maqollarida qo'llangan badiiy san'atlar bo'yicha kuzatishlarimizni bayon qilamiz.

O'zbek xalq maqollarida badiiy san'atning ko'plab turlarini kuzatishimiz mumkin, ammo ular orasidan ham serumlari mavjud: tashbeh, takrir, tarse, tazod, mubolag'a, alliteratsiya, anafora, tasdir, tasbe har ikkala shaklda ham qofiyalanish xususiyatiga ega. Nasriy shakldagi maqollarda ohangdorlikni saj' amalga oshiradi. Bu orqali janrning ifodaliligi, mazmundorligi yanada ko'rkamlashadi. Nazmiy shakldagi maqollarda asl qofiyadan tashqari ichi qofiya ham uchrab turadi.

Mulla *bilganin* o'qir,

Tovuq *ko'rganin* cho'qir. (Ichki qofiya)

Qarshilantirish (ar. tazod) san'atida shoir she'rida qarama-qarshi, bir-biriga zid ma'noli so'zlar qo'llanadi [3: 168]. Qarshilantirish zidlanish orqali maqol badiiyatida yuzaga chiqadi, ya'ni bir-biriga qarshi ammo o'xshash vaziyatdagi so'z yoki gaplar zidlanadi.

Dono so'ziga bino qo'yar,

Nodon o'ziga bino qo'yar. (Tazod)

Befoyda so'zni aytma,

Foydali so'zdan qaytma. (Tazod)

Tazod san'atini faqat antonim so'zlarga yuzaga chiqarmaydi, maqollar matnida mazmun asosida ham qarshilanish hodisasi yuzaga kelishi mumkin.

Bo'ri bor bo'lsin desang, *qo'y* but bo'lmas.

Qarshilantirish jarayonida ikki predmet qaysidir jihati bilan maqol matnida o'z aksini tipadi Chunonchi yuqoridagi maqolda ikki zoonim "yovuzlik" va "yuvoshlik" semasi asosida zidlantirilgan. Bu esa, o'z navbatida, aytilmoqchi bo'lgan fikrning tinglovchiga tushunarli, ifodali, qiyosiy tasavvur yaratgan holda yetib borishini ta'minlagan.

Takrorga asoslangan badiiy san'atlar. Anafora, epifora, assonans, takrir, tasbe, tasdir kabilar so'z takroriga asoslanadi. Ular baytning muayyan bir o'rnida kelib, misralar oxirida, boshida, yoki o'rtasida takrorga tayanib shakllanadi.

Anafora – maqoldagi misra, gaplar boshidagi so'z va so'z birikmalarning keyingi badda takrorlanib kelishi.

Ishlik kelib ish orttirar,

Ishsiz kelib ish qoldirar. (Anafora)

Bir ko'zlilar eliga borsang,

Bir ko'zingni qisib yur. (Anafora)

Tasdir – maqolda boshlangan so'z, uning oxirida ham takrorlanadi. Bu holat sadr (boshi) va ajuzda (oxiri) ifodalanadi. Sadrlar tuzilishiga ko'ra ikkiga (qancha so'z bilan ifodalanishiga ko'ra) bo'linadi. Sodda va murakkab tasdiralar. Sodda tasdiralarga birgina so'z, murakkab tasdiralarga esa birdan ortiq so'zlar asos bo'ladi.

Takror – maqollarda tasvirlanayotgan voqea-hodisaga tinglovchilarning diqqatini tortish, uni bo'rttirib ko'rsatish uchun qo'llaniladi. U nutqning ohangdor, ta'sirchan va jozibali bo'lishini ta'minlaydi, odatda, tinglovchining tushunishiga osonlik yaratadi. Takrorning barcha ko'rinishlari singari leksik takrorlar ham o'z ifoda shakliga va tasvir usuliga ega. Maqolda leksik birliklar turli shakllarda namoyon bo'ladi va fikr talabiga ko'ra xilma-xil vazifalarni ado etadi. Lug'aviy birliklar badiiy tasvirning muhim vositasidir, ammo ularning badiiy matnda qo'llanish darajasi, badiiylikni ifodalash imkoniyatlari turli-tuman.

Yoridan ayrilgan yetti yil yig'lar,

Yurtidan ayrilgan o'lguncha yig'lar. (Tasdir)

Tug'ilgan yering – Vataning,

Vataning – nomusing. (Tasdir)

Elning ko'rki – er bilan,

Erning ko'rki – ter bilan. (Tasdir)

Sayoq ketdi, sayoq ketdi,

Sayoq ketidan tayoq ketdi. (Tasdir)

Yurib-yurib yo'l ozdim,

Yo‘llarda quduq qazdim.

O‘zim qazgan quduqqa

Yiqilib o‘la yozdim. (Redublikatsiya, mukarrar)

Reduplikatsiya (lot. reduplicatio ikkilanish, qo‘shaloqlanish) (tilshunoslikda) – so‘zdagi dastlabki bo‘g‘inni yoki o‘zakni, butun so‘zni takror qo‘llash bilan takroriy so‘z, grammatik shakl hosil qilish usulidan iborat fonomorfologik hodisa.

Takrorga asoslangan san‘atlar ayrim hollarda ketma-ket kelganda, biri ikkinchisini inkor etgandek, bir-biriga ziddek tuyulishi mumkin. Aslida esa qo‘llanish vaziyatiga ko‘ra turli-tuman ma‘no-mazmunning ifodalaganligini anglash mumkin.

O‘xshatish – (arabcha tashbeh) san‘atini yuzaga keltirish uchun biror narsa ikkinchi biror narsaga o‘xshatiladi. “Tashbehdan asosiy maqsad: o‘sha o‘xshatilgan narsani aniqroq tasavvur etish; butun ta’sirchanligi bilan ko‘z oldiga keltirish; o‘xshatib suydirish va o‘xshatib bezdirish; o‘xshatib maqtash va o‘xshatib rasvoya jahon qilish” (V. Rahmonov). Tashbehning turlari ko‘p, ularning ba’zilari quyidagicha nomlanadi: tashbehi mutlaq, tashbehi kinoyat, tashbehi mashrut, tashbehi izmor, tashbehi musalsal va h. b.” [3: 173].

Kitobsiz aql – qanotsiz qush. Ushbu maqolda ikki yig‘iq gap orasidagi o‘xshashlikka guvoh bo‘lamiz. Tire (–) belgisi ularni qiyos asosida bog‘lash vazifasini bajargan.

Ishlab topganing – osh,

Ishlamay topganing – tosh.

Ko‘z tarozi – ko‘ngil qozi.

Mullaning yomoni – varaqchi,

Odamning yomoni – qaroqchi.

Avom tabib – ofati jon (Bilmas tabib – jon ofati).

Ilmlining so‘zi – o‘q.

Yuqoridagi maqollar o‘xshatish san‘atining go‘zal namunalaridan hisoblanadi. So‘z san‘atining mahsuli sifatida maqollar ham badiiyat hodisasidir. Ularda bir so‘zning o‘nlab ma‘no qirralari, badiiy tasvir vositalari, poetik ko‘chimlarning barcha namunalarini uchratish mumkin. Maqollarni o‘xshatishni bevosita ifodalovchi grammatik shakllar bilan o‘zgartirib qo‘llasak, ular o‘z maqollik xususiyatini yo‘qotadi. Jumladan, ariqni suv bezar, odamni – so‘z. Ushbu maqolni “Ariqni suv bezagani kabi odamni so‘z bezaydi” deya qo‘llaganimizda mazmun saqlangani holda badiiylikka putur yetadi. Lekin istisno qilib aytish joizki, tarkibida

o'xshatish vositasi bilan shakllangan maqollar ham mavjud: Ustoz otangday ulug'.

Xulosa qilib aytganda, maqollar jonli jarayonda badiiy san'atlar orqali quyidagi ma'no ottenkalarini yuzaga chiqaradi: *ifodalilik, o'tkirlik, ta'sirchanlik, emotsionallik, ravonlik, mazmundorlik, tarbiyaviylik, qiyosiylik, umumiylik, yaxlitlik, xoslik, qarama-qarshilik, badiiylik, tushunarlik, zidlik, inkor, ohangdorlik, jozibadorlik, teranlik, mushohadalilik, tasviriylilik* va h. k.

Maqollar ko'p asrlik hayotiy tajribalar, doimiy kundalik kuzatishlar xulosasini tugal fikr tarzida qat'iy ifodalar ekan, ularda har bir so'zning ma'no xilma-xilligi, iboralarning turg'unligi, shakliy barqarorlik ustunlik qiladi. Ammo qo'llanish o'rniga qarab ularning ma'no doirasi doimiy ravishda kengayib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayev T., Musaqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari. – T.: Sharq, 2019. – 237 b.
2. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – T.: TA'LIM-MEDIA, 2019. – 184 b.
3. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – T.: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2004. – 264 b..
4. Hojiahmedov A. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. – T.: Sharq, 1998. – 160 b.
5. Safarov O. Xalq og'zaki ijodi. –T.: Musiq, 2010. – 370 b.

Ta'lim tizimini muntazam isloh etish zarurlari

Jalilov Po'lat,

Jizzax politexnika instituti talabasi,

Baysariyev Nosir,

Jizzax politexnika instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilning kelib chiqishi, tilning inson uchun fikrlash, aloqa vositasi ekani, tilning kishilar o'rtasidagi munosabatda eng muhim qurol sifatida qo'llanishi, uning rivojlanishi kabi mavzular yoritilgan bo'lib, tilning rivojiga o'z hissasini qo'shgan olimlar va allomalarning buyuk hizmatlari e'tirof etilgan.

Kalit so'zlar: til, ta'rif, zamon, jamiyat, tilshunoslik.

Ma'lumki, respublikamizda oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida Farmoni chiqarildi.

Albatta, mustaqillikning ilk yillaridan boshlab yurtimizda ta'lim tizimini isloh etishga katta e'tibor qaratildi va bugungi kunga kelib sohada ma'lum yutuqlarga erishildi. Uzlüksiz ta'lim tizimida, xususan, maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta'lim turlarida katta o'zgarishlar yuz berdi.

Ammo globallashuv davrida jahonda ilm-fan, texnika va texnologiyalar shiddat bilan rivojlanayotganini aslo ko'zdan qochirib bo'lmaydi. Bu esa o'z navbatida ta'lim, ilm-fan oldiga yangi talablarni ko'ndalang qo'ymoqda. Ta'lim tizimini muntazam isloh etish, o'qitishning zamonaviy usul va vositalarini takomillashtirish, ta'lim mazmunini boyitib borish, demak, bugungi kunning ham dolzarb talabi bo'lib qolaveradi.

Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy tizim va ta'lim institutini innovatsion jarayonlar, texnologiyalar va o'zgarishlarning eng muhim tarkibiy qismi va kanali sifatida tushunishga chuqur ehtiyoj bor. Ko'pincha an'analar va tegishli ijtimoiy ta'sirlarni, hatto jamiyatdagi konservativ munosabatlarni saqlash instituti bo'lgan ta'lim innovatsion texnologiyalar va yangi mentalitet uchun namuna bo'lishi kerak. Shu bilan birga, zamonaviy falsafiy yondashuv, shubhasiz, shaxs va shaxsning rivojlanishi va o'zini-o'zi rivojlanishining semantik ko'rsatmalariga, ularning dunyoqarashini o'zgartirishga, shuningdek, unga bo'lgan niyat va munosabatga bo'lgan tarixiy munosabatni saqlashi kerak.

Rivojlanayotgan jamiyatga zamona talabidagi bilimli, ma'naviyatli, ishbilarmon, har qanday sharoitda mustaqil qaror qabul qila oladigan, hamkorlik qilishga qodir, harakatchanligi, dinamikligi, konstruktivligi bilan ajralib turadigan, madaniyatlararo hamkorlikka tayyor, taqdiri uchun mas'uliyatni his qiladigan insonlar kerak. Ta'lim tizimi nafaqat fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat sharoitida yashashga, balki ularni

yaratishga ham qodir insonlarni tayyorlashi kerak. Yozuvchi-pedagog N.Selivanova maishiy ta'limga ham xos bo'lgan va nafaqat hozirgi kunga qadar hal etilmagan, balki yanada kuchaytirilgan bir qator o'ziga xos qarama-qarshiliklarni ajratib ko'rsatadi. Masalan:

- barcha talabalarning standartlashtirilgan ta'limi va ularning individual qobiliyatlari va qiziqishlari o'rtasida;
- fanning jadal rivojlanishi bilan o'quvchilarning haqiqiy bilish qobiliyatlari o'rtasida;
- ta'limning ixtisoslashuvi tendensiyalari va shaxsni har tomonlama rivojlantirish vazifalari o'rtasida;
- maktabdagi hukmron reproduktiv ta'lim va jamiyatning ijodiy qobiliyatlari rivojlangan odamlarga bo'lgan ehtiyoji o'rtasida.

Ta'lim tizimiga – yuksak ma'lumotli, raqobatbardosh, turli xil malaka, bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash alohida o'rin tutadi.

Ta'lim jarayonida inson ko'nikma, qadriyatlar va xulq-atvor tizimini shakllantirishi kerak, ularning umumiy asosi jahon miqyosida tan olingan qadriyatlardir. Ta'lim shaxsni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak, u quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- odoblilik, halollik, adolat; ochiqlik, muhokama qilish va tinglashga tayyorlik; odamlarga do'stona munosabat; o'z-o'zini hurmat qilish;

- boshqalarga (shaxslarga, etnik va madaniy guruhlar vakillariga), ularning turmush tarziga hurmat va bag'rikenglik;

- jamiyat farovonligi uchun g'amxo'rlik; demokratiya g'oyalariga sodiqlik;

vatanparvarlik va fuqarolik; ta'limning qadr-qimmatini yangi g'oyalar, tushunchalar, ijodiy imkoniyatlarga yo'l ochish sifatida tushunish.

Zamonaviy ijtimoiy-madaniy sharoitda o'qitish va ta'lim quyidagilarga muhtoj:

- erkinlik qadr-qimmatini, uni amalga oshirish shartlarini, uning jamiyat taraqqiyoti uchun ham, inson hayoti uchun ham ahamiyatini to'g'ri tushunishni ta'minlash;

- har bir shaxsda shaxsiy mas'uliyat tuyg'usini shakllantirish, jamiyatga xizmat qilish qadriyatini anglash, demokratik jamiyat qurish muammolarini hal etishda hamjihatlik tuyg'usini shakllantirish;

- voqelikni baholashdagi farqlarni tan olish qobiliyatini, shuningdek, boshqalar bilan muloqot qilish va hamkorlik qilish ko'nikmalarini shakllantirishga ko'maklashish;

- o'z qarashlarini himoya qilishda boshqalarga hurmat, hamjihatlik va daxldorlik tuyg'ularini namoyon etgan holda muloqotga tayyor bo'lish zarurligi to'g'risida tushunchani shakllantirish;

- o'z qarorlari va harakatlarida vaziyatlar va ma'lumotlarni to'g'ri tahlil qilish asosida ongli tanlov qilish qobiliyatini rivojlantirish;

- mustaqillikni, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish;

- qiyin va noaniq vaziyatlarni yengib o'tish ko'nikmasini shakllantirish.

Ta'lim tizimida ushbu maqsadlarga erishish uchun o'qitish jarayonida o'zgarishlar qilish zaruratini taqozo etadi. Ular quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- dasturlar mazmunini o'zgartirish, ta'limning yangi usullarini ishlab chiqish va tarqatish;

- o'quv qo'llanmalarini yaratish;

- ta'lim muassasalarini boshqarishning yangi shakllarini joriy etish.

Pedagog olim V.N. Grishchenko ta'kidlaganidek, "Ta'limning chinakam insonparvarlik missiyasini ro'yobga chiqarish, uning zamonaviy funksiyalarini bajarish va unga yetakchi xususiyat berish yo'lidagi birinchi, eng muhim qadam shundan iboratki, ta'lim siyosatini shakllantiruvchi, ta'lim innovatsiyalari tashabbuskori bo'lgan, standartlar, dasturlar va darsliklarni tuzuvchi, attestatsiyadan o'tkazuvchi har kim ta'lim muassasalari ta'lim asosini o'zida mujassam etgan, ammo baribir uning yakuniy natijasi emas, o'quv jarayonining asosiy mahsuloti emas, uning sifatini belgilovchi narsa emas, balki ko'rsatkichi maqsadlarga erishish darajasi ekanligini anglab yetdi. Va bu erda asosiy narsa bilimning o'zi emas, balki ma'lumotni bilimga aylantirish jarayoni, bu bilimlarni ma'noni shakllantirish orqali o'zlashtirish, boshqacha qilib aytganda, undan foydalanish va egallashni shakllanayotgan shaxsga, uning munosabatlar tizimiga olib keladigan narsadir".

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qulmatov R. Ta'lim tizimi: muammo va yechimlar. – Toshkent, 2017.

2. Selivanova N. Ta'lim muassasalarida ta'limning zamonaviy muammolari. – Toshkent, 2012.

3. Grishchenko V.N. Ta'limidagi innovatsion loyiha va dasturlar.
– Moskva, 2010.

O'zbek tili vazifadosh bog'lovchilarning uslubiy xususiyatlari

Usmonov Aslam,
Samarqand davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqola “Vazifadosh bog'lovchilarning funksional xususiyatlari” deb nomlangan bo'lib, maqolasida vazifadosh bog'lovchilar va ularning qo'llanishiga doir ma'lumotlar keltirilgan. Maqolada vazifadosh bog'lovchilarning matnda qo'llanishida yuzaga kelgan uslubiy xususiyatlari haqida so'z yuritilgan. *Bilan*, *–u*, *–yu* yordamchilari hamda *balki* modal so'zi vazifadosh bog'lovchi vazifasida qo'llana olishi misollar orqali isbotlangan.

Kalit so'zlar: bog'lovchi, pragmatika, uslub, bo'lak, ma'no, munosabat, sintaksis, gap.

Ilmiy adabiyotlarda “yordamchi so'zlar” termini ostiga ko'makchi, bog'lovchi, yuklama birlashtiriladi. Bulardan ko'makchini leksemashakl tarkibiga kiradigan morfema deb, noparadigmatik morfemalar majmuyi deb baholadik. Demak, grammatik birlik turkumlari deganda avvalo bog'lovchi va yuklama nazarda tutiladi. Bog'lovchi – gap bo'laklari va sodda gaplarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladigan yordamchi so'z turkumining biri. Bog'lovchi so'zlar orasidagi, gaplar orasidagi sintaktik munosabatni ta'minlaydi va ma'lum bir grammatik ma'noni ifodalaydi. Mas., *kitob* so'zining lug'aviy ma'nosi ustiga ot, turdosh ot, aniq ot, yakka ot ma'nosi qavatlangan bo'ladi. *Hamda* so'zida “gap bo'laklari va sodda gaplarni bir-biriga bog'lash” uning mohiyatini tashkil etadi.

Bog'lovchilar sintaktik aloqaning qanday turini ifodalashiga ko'ra teng bog'lovchilar va ergash bog'lovchilar deb ikkiga guruhlanadi. Hozirgi o'zbek adabiy tiliga oid barcha darsliklarda bog'lovchilar gapdagi vazifasiga ko'ra ikki turga ajralib tasnif qilinadi: 1) teng bog'lovchilar, 2) ergashtiruvchi bog'lovchilar.

Teng bog'lovchilar sodda gaplar tarkibidagi (shuningdek qo'shma gaplar tarkibidagi) qismlarni o'zaro teng bog'laydi va quyidagi ma'no turlariga ajratiladi:

1. Biriktiruv bog'lovchilari: *va*, *hamda*.

2. Zidlov bog‘lovchilari: *ammo, lekin, biroq*.

3. Ayiruv bog‘lovchilari: *yo, yoki; goh .., goh ..; dam.., dam..* kabi.

Bog‘lovchining adabiyotlarda tabiatiga ko‘ra quyidagi guruhlariga ajratilgan: 1) sof bog‘lovchi; 2) vazifadosh bog‘lovchi.

Bog‘lovchilarning bunday bo‘linishi ayrim adabiyotlarda bog‘lovchilarning kelib chiqishiga ko‘ra turlari shaklida beriladi. Bog‘lovchilar ham xuddi ko‘makchilar singari sof va vazifadosh turlarga bo‘linadi. Faqat bog‘lovchi vazifasini bajaruvchi yordamchi so‘zlar sof bog‘lovchilar sanaladi: *va, lekin, ammo, biroq* kabi. Bir o‘rinda bog‘lovchi, boshqa o‘rinda ko‘makchi, yuklama yoki modal so‘z vazifasida keluvchi bog‘lovchilar vazifadosh bog‘lovchilar sanaladi. Masalan: Yozda Buxoroga qarindoshlarimizni ko‘rgani bordik ham (bog‘lovchi) tarixiy obidalarni tomosha qildik.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan ham ko‘rinib turibdiki, faqat bog‘lovchiga xos vazifa bajaruvchi yordamchi so‘zlar sof bog‘lovchilar deyiladi. Ularga: *va, lekin, ammo, yo, goh.., goh...* shu kabi bog‘lovchilar kiradi. Vazifadosh bog‘lovchilar deyilganda kelib chiqishi boshqa so‘z turkumiga oid so‘z *lekin* ba’zi o‘rinlarda bog‘lovchi vazifasini bajaradigan so‘zlar tushuniladi. Masalan: *bilan ko‘makchi; -u (-yu), -da, na.., na.., ham yuklamalari; balki modal so‘zi va shu kabilar*. Vazifadosh bog‘lovchilarning funksional-stilistik xususiyatlari o‘ziga xosdir. Ko‘p xollarda stilistik ma‘no faqat uslubiy xoslangan so‘zlarda borday, aslida bunday emas.

Stilistik ma‘no faqat uslubiy xoslangan so‘zlardagina emas, balki tildagi barcha so‘zlarda mavjud bo‘ladi. Ayrim so‘zlarda potensial ravishda bor bo‘lgan ushbu ma‘no kontekstda, so‘zning o‘zaro aloqasi natijasida namoyon bo‘ladi.

bilan o‘zining asosiy ko‘makchilik vazifasidan tashqari, biriktiruvchi bog‘lovchi vazifasida ham qo‘llanishi mumkin. Mas: Oyim *bilan* dadam o‘rtasida bo‘lib o‘tgan janjal ta’sir etdi chamasi, buning hammasini yana bir esladim. *bilan* yordamchisi sof biriktiruv bog‘lovchi hisoblangan *va, hamda* bog‘lovchilarining birgalik hamda tenglik ma’nolarini ifodalaganda biriktiruv bog‘lovchisi vazifasini bajaradi. Mas: 1.Eshikdan kiraverishdagi divanga o‘tirib non bilan kolbasani tushirayotgan Kuloyans og‘zidagini yuta turib g‘alati jilmayib qo‘ydi.[O.Yoqubov. Muqaddas q-si10] 2.To‘lagan bilan Kuloyans baravar stullarini surib, yaqinroq o‘tirishdi. [O.Yoqubov. Muqaddas q-si 13] *bilan* yordamchisi mazkur misollarning birinchisida birgalik, ikkinchi misolda esa tenglik ma’nosida kelmoqda. Shu sababdan *bilan*

ko‘makchisi va, hamda bog‘lovchilariga sinonim bo‘lib vazifadosh bog‘lovchi vazifasini bajarib kelgan.

– na..., na... yuklamasi: *na otam bor, na onam bor.*

na...na... yordamchisining yuklama ekanligi R.Rasulovning O‘zbek tilida yordamchi so‘zlarning semantik-grammatik xususiyatlari asarida o‘z isbotini topganligi takidlangan. Hozirgi adabiy o‘zbek tili (R. Sayfullayeva va boshqalar, Fan-texnologiya. -T:2010.-404) darsligida bu yordamchi so‘z bog‘lovchi-yuklama deb yuritilgan. Mualliflarning fikricha, ham... ham biriktiruv bog‘lovchisi ta’kid qo‘shimcha ma’no bo‘yog‘iga ega, na..., na... esa inkor ma’nosini ifodalaydi, -mi so‘roq-taajjub yuklamasi esa gap tarkibida bog‘lash funksiyasini bajaradi. Shuning uchun bular bog‘lovchi-yuklama hisoblanadi. na...na... yordamchisi qo‘llangan gapning kesimi inkor shaklda bo‘lsa yuklama, agar na., na., yordamchisi qo‘llangan gapning kesimi tasdiq shaklda bo‘lsa u holda bu so‘z vazifadosh bog‘lovchi hisoblanadi. Masalan: *Lekin u mahallar, oltmishinchi yillarning boshlarida uydirma shior atrofida qancha shov-shuvlar, qancha dabdabalar bo‘lgan, bu haqda yozmagan na birorta gazeta, na radio, na televideniye qolgandi. [O.Yoqubov. Muqaddas q-sil4] “Menda na yigitlik izzat-nafsi, na g‘urur, na iroda qoldi” – deb o‘yladim ichimda.[O.Yoqubov. Muqaddas q-si22] Biz nimagadir bu xilvat joylarda to‘xtamas, to‘xtashni na u, na men taklif qilardik. [O.Yoqubov. Muqaddas q-si 22]*

Keltirilgan misollarda *na...na...* yordamchisi yuklama yoki vazifadosh bog‘lovchi ekanligi gaplarning kesimi tasdiq yoki inkor shaklda ekanligiga bog‘liqdir. Shu kabi xususiyatlar ham na., na... yordamchisining funksional xususiyatlaridan biri hisoblanadi.

– *balki* modal so‘zi ham vazifadosh bog‘lovchi vazifasida kelishi mumkin. Maslan: *Bu gaplar qulog‘imga kirmas, balki battar g‘ashimga tegar edi.* *Balki* so‘zi gumon mazmunli gaplarda, zid mazmunli qismlarga ega gapda gumon, qarama-qarshilik ma’nosini ta’kidlash uchun qo‘llanadi. *Balki* so‘zi ko‘pincha zidlov bog‘lovchisi vazifasida qo‘llanadi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida ham *balki* so‘zi zid ma’noli gaplarni, gap bo‘laklarini bir-biriga bog‘lash, qiyoslash uchun xizmat qiluvchi so‘z, hamda gumon, taxmin ma’nolarini bildirgan modal so‘z sifatida izohlangan. Ko‘p adabiyotlarda modal so‘zlar gapning boshida kelganda, undan keyin, gapning o‘rtasida kelsa, har ikki tomondan, gap oxirida kelganda undan oldin vergul quyilishi aytiladi.

Modal soʻzlar gap boshida kelganda, undan soʻng, gap oʻrtasida har ikki tomondan, gap oxirida kelganda esa undan oldin vergul bilan ajratib yoziladi. Biz kuzatishlarimiz davomida balki soʻzini har ikkala tomonidan vergul qoʻyilgan holatni uchratmadik. Aksariyat holda balki soʻzidan oldin vergul qoʻyilgan bunday holat bu soʻzini gapning oʻrtasida kelganda koʻproq vazifadosh bogʻlovchi boʻlib kelishidan dalolat beradi. Chunki ammo, lekin, biroq, bogʻlovchilari gapda qoʻllanganda odatda bu bogʻlovchilardan oldin vergul qoʻyiladi. Masalan: *Mening familiyam roʻyxatning oʻrtasida, balki undan ham oldinroqda boʻlishi kerak edi.* [O.Yoqubov. *Muqaddas q-si26*]

Taʼkid yuklamasi (-ku, -da, -u, -yu) gapda ifodalangan biror voqeani taʼkidlash uchun qoʻllaniladi: *Sobir-ku keldi.* Taʼkid yuklamasi hisoblangan -u, -yu qoʻshimcha shaklidagi yuklama faqat takid maʼnosini ifodalashdan tashqari bogʻlovchi vazifasida ham keladi. -ku bogʻlovchi vazifasini bajarganda zidlov bogʻlovchisiga koʻchgan -u, -yu yuklamalari bilan ham sinonimlik hosil qiladi.

Shuningdek, -u (yu), -da, ham, -a yuklamasi, baʼzan ravishi ham bogʻlovchi vazifasida kelishi mumkin. Ayrim soʻzning bogʻlovchilik tabiatidan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, bogʻlovchining miqdori, ularning mohiyati, turi hanuzgacha aniq belgilanganicha yoʻq. Bogʻlovchi-yuklama, koʻmakchi-bogʻlovchi, koʻmakchi-yuklama kabilar – til tizimida yordamchi soʻz turkumiga xos boʻlgan “oraliq uchinchi”.

Oʻzbek tili bogʻlovchisining maʼno va xususiyati tamomila boshqacha, ularni turkona tahlil qilish, bogʻlovchi bilan bogʻliq masalalarni ilmiy hal etish bugungi kunda tilshunosligimiz oldida turgan bosh vazifalardan biri sanaladi.

Xulosa qilib aytganda, *bilan*, *na.., na.., -u, -yu* yordamchilari hamda *balki* modal soʻzi turli xil maʼnoda qoʻllana olishi va bogʻlovchisi vazifasida qoʻllanishi uning oʻziga xos funksional-stilistik xususiyatga ega ekanligini belgilaydi. Gaplarda qoʻllanadigan bu kabi vazifadosh bogʻlovchisini oʻrganish til birliklarining oʻz xususiyatlarini oydinlashtirib boradi.

Turkumlarga oid soʻzlarning yoshlar nutqida slenglashuvi

Usmonov Aslam,

SamDU tayanch doktoranti,

Usmonova Umida,

JizzaxDPU katta oʻqituvchisi

Annotatsiya. Jahon tilshunosligida keyingi yillarda pragmalingvistik tadqiqotlar bazasida yangi-yangi konsepsiyalar vujudga kela boshladi. Sohadagi dolzarb masalalarni oʻrganishga doir izlanishlar ham oʻz navbatida tishunoslikning pragmalingvistika yoʻnalishidagi ilmiy-nazariy xulosalar boyishiga xizmat qilmoqda. Pragmatik tilshunoslik jahon fanida barq urib rivojlanayotgan soha boʻlsa-da, bu soha eng rivojlangan mamlakatlar tilshunosligida ham oxiriga yetgan taʼrif va tasniflar mavjud deyishga hali erta.

Kalit soʻzlar. Pragmatik tilshunoslik. Muloqot. Soʻzlashuv nutqi. Adabiy til.

“Oʻzbek tilshunosligida esa lingvistik pragmatika nazariyasiga oid tushunchalar mavhumiy darajada ekanligi tadqiqotchi zimmasiga koʻp ilmiy-amaliy masalalar yuklaydi. Ayniqsa, bu masalaga oid muammolarni sistemalashtirish, uning lingvistik asosi – nuqtalarini koʻrsatish hamda lingvistik materialni semiologik aspektida tahlil qilish muhimdir”.

Muloqot – bu ikki yoki undan ortiq kishilarning afektiv baholovchi xarakterda va bilish boʻyicha maʼlumot almashishdan iborat boʻlgan oʻzaro taʼsir etishdir. Antropotsentrik paradigmaning asosiy oʻrganish obʼektlaridan biri muloqot jarayonidir. Muloqot jarayonini nafaqat tilshunoslik, balki ruhshunoslik fani ham oʻrganadi. Unga koʻra, muloqot – bu kamida ikki kishining oʻzaro taʼsir jarayoni boʻlib, bu taʼsir davomida axborot almashiniladi, munosabat oʻrnatiladi va rivojlantiriladi, tugatiladi yoki tuzatiladi.

Muloqotning tizimida oʻzaro bir-biriga bogʻliq jihatlari ajratiladi: kommunikativ, interaktiv va perseptiv.

Oʻzbek tilining oʻtgan asrning yetmishinchi, saksoninchi va hatto toʻqsoninchi yillari bilan qiyoslaganda ham, bugungi holatida sezilarli farqlarni kuzatish mumkin. Tildagi farqlar nafaqat uning qoʻllanilishiga, balki oʻz-oʻzidan uning ichki immanent strukturasiga ham taʼsir etib boradi (chunki har qanday miqdor oʻzgarishlari sifatga, sifat oʻzgarishlari esa miqdorga taʼsir qiladi). Muloqot shakllari va atvoridagi oʻzgarishlar

ancha sezilarli bo'lib, bu o'zgarishlar aholining barcha qatlamlarini qamrab olgan bo'lsa-da, aynan yoshlar nutqida yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Sleng so'zi birinchi marta Angliyada og'zaki nutqda qachon paydo bo'lganligi noma'lum. U birinchi marta 18-asrda Angliyada yozma ravishda qayd etilgan. Keyin bu "haqorat" degan ma'noni anglatadi. Taxminan 1850-yilda bu atama "noqonuniy" so'zlashuv lug'ati uchun belgi sifatida kengroq qo'llanila boshlandi. Shu bilan birga, jargon so'zining sinonimlari paydo bo'ladi – lingo, asosan jamiyatning quyi qatlamlarida qo'llaniladi va argot – rangli aholi tomonidan afzal ko'riladi.

"Sleng" atamasi inglizcha (slangs)dan tarjima qilinganda:

1. Ijtimoiy yoki kasbiy jihatdan jamlangan guruhning adabiy tilga qarama-qarshi nutqi;

2. So'zlashuv nutqining adabiy til me'yori bilan mos kelmaydigan (shuningdek, ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lgan) variantini bildiradi".

Ko'proq urfda bo'lgan jargon atamasidan ko'ra sleng atamasini ma'qul ko'rdik. Tilshunoslikda sleng, jargon, argo, professionalizm, vulgarizm va boshqalarning o'zaro munosabatlari borasida yagona to'xtam yo'q. Ammo sleng atamasi pragmatikasida aynan yoshlarga yo'nalganlik kuchliroq. Shu sababdan ham tahlillarimizda so'z turkumlarini tarkibdagi ayrim so'zlarning slenglashuvini yoshlar nutqi misolida ko'rib chiqamiz.

Tilshunoslar yoshlar nutqida so'zlarning slenglashuvi omillari sifatida quyidagilarni omillarni asos qilib ko'rsatishadi:

1. Psixologik omil: yoshligini ta'kidlash, bundan faxrlanish va namoyish qilishga intilish (yoshi o'tganda ham slenglardan foydalanuvchilar ana shu psixologik omil ta'sirida bo'ladilar).

2. Ijtimoiy omil: muloqot jarayonining tezligi, globalligi slenglardan foydalanish zaruriyatini tug'diradi va ularning ommalashuvini ta'minlaydi. Xususan, 10-15 yil muqaddam ham analogi kuzatilmagan ijtimoiy tarmoqlarning asosiy foydalanuvchilari yoshlar bo'lsa, slenglar yaratiladigan soha ham, aynan, ijtimoiy tarmoqlar bo'lib qolmoqda.

3. Lingvistik omil: nutqni ta'sirchan qilish, unga pragmatik tus berish.

Kuzatishlarimizdan shuni ko'rsatdiki, deyarli barcha so'z turkumiga mansub so'zlar ayrim birikmalar yoshlar nutqida pragmatik tus olib, slenglashuv hodisasini yuzaga keltiradi.

Endi yoshlar nutqida slengning yuzaga kelishini soʻz turkumlari kesimida tahlil qilamiz:

Ot soʻz turkumiga mansub soʻzlardan: Beton, gʻisht, latta.

Bizga maʼlumki, yoshlarning nutqiy muloqot jarayoni oʻziga xos boʻlib, yuqorida keltirilgan ot soʻz turkumiga mansub soʻzlar (beton, gʻisht, latta) lugʻatda ifodalagan maʼnosini ifodalamasligi orqali slenglashadi deyish mumkin. Masalan: Shu yerda ham mening telefonimning antenasi *beton*. (Soʻzlashuv nutqidan) Misolda qoʻllangan *beton* soʻzi telefonimning antenasi toʻliq (100%) mazmunida qoʻllanilgan. (Ot soʻz turkumidagi soʻzlarning slenglashuvi sermahsul, lekin biz maqolamizning hajmini inobatga olgan holda qolgan soʻzlarning tahlilini keyingi maqolalarda amalga oshiramiz.)

Feʼl soʻz turkumiga oid soʻzlardan: surmoq, muzlamoq, tushurmoq, ilintirmoq va boshqalar.

Surmoq soʻzi sleng sifatida quyidagicha qoʻllaniladi:

Doʻq qilib haydamoq, ketishga majburlamoq maʼnosida: *sur boʻttan* – ket bu yerdan. (Qiziqki, bu yerdan soʻzini boʻttan tarzida barcha viloyat vakillari talaffuz qiladi.)

“Oʻzbek tili izohli lugʻati”da koʻrsatilishicha, surmoq soʻzi quyidagi maʼno tuslariga ega: SURMOQ 1. Itarib, bir joydan ikkinchi joyga koʻchirmoq; jildirmoq, siljitmoq. Oriq, koʻzi ichiga tortib ketgan, iyaklari ingichka kelin ayvon taxmonidagi sandiqni nari-beri surar edi. “Saodat”.

Sleng sifatida qoʻllangan *sur* soʻzi tazyiq maʼnosini saqlagan holda, ushbu harakatni bajarishni adresatning oʻziga yuklash bilan slenglarga xos boʻlgan ekspressiyaga – kinoya, kesatq, mazax kabilar yuzaga kelishiga – erishilgan.

Sifat turkumiga mansub soʻzlardan: issiq,

Issiq sifati sleng sifatida quyidagicha qoʻllanadi: Bu mashina senga issiq. Keltirilgan musollar nutqdan gap shaklida olingani sababli sal gʻalizroq tuyulishi mumkin. Lekin barcha misollar yoshlarning soʻzlashuv nutqida ifodalanishi bilan ahamiyatlidir. Mazkur misolda sleng sifatida kelgan issiq soʻzi “qimmat” mazmunida kelgan. Aslida issiq soʻzining “Oʻzbek tili izohli lugʻati”da koʻrsatilishicha quyidagi maʼno tuslariga: 1.Yuqori haroratli, biror manba harorati bilan isigan, qizigan; issiq holatli. Issiq suv. 2.Issqlikni saqlaydigan, issiq tutadigan.

Son turkumiga mansub soʻzlardan: yuz, ming, million va boshqalar.

Masalan: Bir kishi shu yerdan mingga qoʻyib oʻtib ketti. (soʻzlashuv nutqidan) Bu oʻrinda ming soni orqali kishining juda ham tez

o'tganligini ifoda etmoqda. Yoki, aka yuzta-yuzta qilaylik. (Kinofilmdan) ichkilik ichish ma'nosida.

Yordamchi so'z turkumiga mansub so'zlardan:

Yordamchi so'z turkumiga oid so'zlarning nutqiy muloqot jarayonida yangi pragmatik mazmun ifodalashi mustaqil so'z turkumlaridan farq qiladi. Bunga sabab mustaqillik so'z turkumlariga mansub so'zlar o'z leksik ma'nosiga ega, shu leksik ma'nosi so'zlashuv nutqida adabiy til me'yori bilan mos kelmaydigan vaziyatda ishlatilib, o'ziga xos yangi mazmunni yuzaga keltirishda ko'rinadi. Yordamchi so'z turkumlarning esa mustaqil leksik ma'nosi bo'lmaganligi sababli slenglashuv faqat jargon so'zlar bilan emas varvarizm (adabiy til me'yoriga zid tarzda) bilan ham yuzaga kelishi mumkin.

Masalan: Magazinda sotiladi baliq kilolik,

“No” va'da qilganimga o'xshamaydi unchalik.

Yorimning ko'ngli nozik bo'lmasa bunchalik,

Tilla tanga baliqchani qayerdan olay. (Qo'shiqdan)

Mazkur matnda lekin bog'lovchisining o'rniga “no” varvarizmini qo'llash orqali so'zlovchi o'zini zamonaviy ekanligini bildirishga urinish bor. Bu kabi holat boshqa bog'lovchilar ishtirokida ham kuzatilishi mumkin.

Masalan: Onajonim, mehribonim bizni tushunadilar,

Потому что yoshligimdan menga ishonadilar. (Bojalar guruhi “Блондинка” qo'shig'i matnidan)

Chunki bog'lovchisining o'rniga bu birlikning qo'llanishi orqali so'zlovchi, birinchidan, rus tilini qisman bilishini ta'kidlash bo'lsa, ikkinchidan, o'ziga ishonch mazmunini kuchaytirmoqda.

Ayrim so'z birikmalarining slenglashuvi: basharasi bilan tushmoq, uxlatib ketmoq, urab olmoq, ilintirmoq shu kabilar.

Masalan:

– Ahmadboy piyoda yuribdimi?

– Eshitmadingmi *basharasi bilan tushubdi*-ku?

– Qanday?

– 100 ta molini sel oqizib ketibdi. Mashinasini sotib qarzlariga berdi.

Keltirilgan matnda “*basharasi bilan tushmoq*” birikmasi yoshlar nutqida “katta talofat ko'rmoq” mazmunini anglatmoqda.

Muloqot shakllari va atvoridagi o'zgarishlar ancha sezilarli bo'lib, bu o'zgarishlar aholining barcha qatlamlarini qamrab olgan bo'lsa-da, aynan yoshlar nutqida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ushbu o'zgarishlar

tilning barcha sathlariga tegishli. Xususan, fonetikada ayrim talaffuz uslublari paydo bo'ldi, leksik qatlam yangi so'zlarning paydo bo'lishi va so'z hamda iboralarning yangi ma'no kasb etishi bilan xarakterlanmoqda, eng qiziqarlisi, turkiy tillarda morfologik kategoriyalar yuqori darajada shakllangan yopiq tizimlar bo'lgani holda, morfologik birliklar qo'llanilishida ham muayyan o'zgarishlar kuzatilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. ҲАКИМОВ М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. –Т.: Akademnashr, 2013. Тоирова Г., Прагмалингвистика. Ўқув лугат. – Тошкент: Академнашр, 2016.
2. Тошпўлатов А. Феълларга хос прагмалингвистик хусусиятлар. – Қўқон, 2021.

Megapragmatika

Abdusalomova Nodira,

4-maktabning ona tili va adabiyot o'qituvchisi

Anotatsiya. Ushbu maqola tilshunoslikda o'zining yechilmagan muammolari bilan ilmni taraqqiysiga undayotgan pragmatika, atroflicha megapragmatika haqida mulohazalar yuritadi.

Kalit so'zlar: Pragmatika, megapragmatika, lisoniy hodisa, til birliklari, semantika, sintaksis.

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, til taraqqiyot mahsulining mevalaridan yanada boyib, sayqallanib boraveradi. Shoirilar unda yangi-yangi topilmalar, betakror tashbehlar bilan, tilshunoslar esa tilning tarixiy ildizlari, kechasi, buguni va ertasining tadrijiy bosqichi uchun betinim izlanadilar. Tilning ichki va tashqi imkoniyatlarini o'rganib, uning bevosita va bilvosita boyishi va rivojlanishi, avlodlarga sof holda yetkazish maqsadida ilmiy-amaliy tajribalar o'tkazadilar. Binobarin, mamlakat yuksalib, taraqqiyot sari odimlayverгани sayin, uning bevosita tili ham kundan-kun, tobora yuksaklikka intilaveradi.

Tilshunoslikning eng so'nggi yutuqlaridan biri tilga bir butun tizim sifatida qarash hamda uni nutqqa zidlab o'rganish til birliklarining nutq faoliyatda kontekst va vaziyat bilan bog'liq tarzda yuzaga chiquvchi pragmatik vazifalariga aniqlik kiritdi. Til birliklarini pragmatik yo'nalishda tadqiq etish esa asar yoki matn mohiyatida o'quvchiga bevosita ko'zga tashlanmaydigan, faqat nutqda yuzaga chiquvchi ichki

imkoniyatlarini aniqlashga yo‘l ochdi. Natijada til birliklarining nutqiy vaziyat bilan bog‘liq holda reallashuvchi pragmatik vazifalarini aniqlash muammosi yuzaga keldi.

Keyingi yillarda o‘zbek tilshunosligida lingvopragmatika va kognitiv tilshunoslik muammolari tadqiqiga e’tibor kuchaydi. Lingvopragmatik tadqiqotlar ichida, ayniqsa, matn pragmatikasi masalasi tilshunoslar e’tiborini o‘ziga jalb etib kelmoqda. Bu sohada ayrim ishlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, yechimini kutayotgan masalalar yo‘q emas. Hozirgi davr tilshunosligi til sathi birliklarining kontekst, nutq vaziyati, til egalarining tashqi olam haqidagi umumiy bilimlari va til ko‘nikmalari kabi omillar bilan bog‘liq tarzda yuzaga chiquvchi bevosita kuzatishda berilmagan ichki imkoniyatlarini o‘rganishga jiddiy e’tibor qaratmoqda.

Pragmatika semantika va sintaksis sohalarida o‘rganiladigan masalalarni qamrab oladi va o‘ziga xos umumlashtiruvchi soha vazifasini o‘taydi N.Chomskiy lisoniy faoliyatni qobiliyat va uning nutqiy ijrosidan iborat (competence and performance) ikki qismli hodisa deb qaraydi. Pragmatika faqatgina performance, ya’ni ijro qilishga oid deb qaraydi. Sh.Safarov esa pragmatik nazariya so‘zlovchi va tinglovchilarning gap belgisining matnga propozitsiya bilan mos kelishi deb izohlaydi

Pragmalingvistik nazariya ham funksionalizmni chetlab o‘ta olmaydi. Muloqot faoliyati tahliliga lisoniy tizmning funksional xususiyatlari nuqtayi nazaridan yondashmasak, pragmalingvistikaning tarifini ochib berish qiyin.

Tilni pragmatik nuqtayi nazardan tadqiq etishga bag‘ishlangan ishlarda diskurs atamasi sakkiz xil ma’noda qo‘llangan:

1. So‘z muqobili;
2. Farazlardan o‘lchami bo‘yicha o‘tadigan birlik;
3. Nutq vaziyati hisobga olingan holda fikrning adresatga ta’siri;
4. Suhbat;
5. Nutqda so‘zlovchi pozitsiyasi;
6. Lingvistik birliklardan foydalanish;
7. Matn hosil bo‘lish shartlarini tadqiq etishga mo‘ljallangan nazariy qurilmalar.

Pragmatik tadqiqotlarda asosiy e’tibor til birligining kontekst, nutq vaziyati, til egalarining voqelik haqidagi umumiy bilimlari va til ko‘nikmalari kabi nolisoniy omillar bilan bog‘liq jihatiga qaratiladi. Hatto kishilar o‘rtasidagi munosabatni ifoda etuvchi nutqiy etiketlar, nutqning ijtimoiy xoslanishi, ifodaning subyektiv modal aspektiga

aloqador kirish, baho bildiruvchi soʻz va vositalar, insonning ichki subyektiv ruhiyatini ifoda etuvchi diskurs hamda presuppozitsiya hodisasi ham pragmatikaning oʻrganish obʻekti hisoblanadi. Anglashiladiki, pragmatik tadqiqotlar til birligining nolisoniy omillar bilan bogʻliq bevosita kuzatishda berilmagan imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga yordam beradi.

Pragmatik tadqiqotlarning barcha til sathi birliklariga tatbiq etilishi til tizimi va uning birliklariga xos koʻzga koʻrinmas jihatlarni aniqlash imkonini tugʻdiradi. Hozirgi kunda oʻz tadqiq obyektiga ega fonopragmatika, morfopragmatika, leksopragmatika, sintaktik pragmatika yoʻnalishlari pragmatik xususiyatlarning barcha til sathi birliklarida namoyon boʻlishidan dalolat beradi.

Maʼlumki, bevosita muloqot muhiti, asosan, matnda oʻzining bor imkoniyatlari va xususiyatlarini namoyon etadi. Shunga koʻra lingvistik birliklarning pragmatik xususiyatlarini oʻrganish matn lingvistikasini chuqur oʻrganishni talab etadi. Zero, soʻzlovchining axborot uzatishdan maqsadi, tinglovchining axborotni qanday qabul qilganligini matnda yanada aniqroq bilishimiz mumkin. Bugungi kunda matnni tadqiq etish pragmalingvistika yoʻnalishiga boʻlgan eʼtiborning kuchayishi bilan yanada avj oldi. Qator tadqiqotlar matn qurilishi, unda oʻz imkoniyatlarini topgan kategoriyalar, matnning kognitiv xususiyatlariga bagʻishlandi. Jumladan, S.Boymirzayevaning “Matn modalligi”, “Matn mazmunida temporallik semantikasi” nomli monografiyasi, Sh.Turniyozovanning “Hozirgi oʻzbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi, M.Yoʻldoshevning “Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari” nomli oʻquv qoʻllanmasi oʻzbek tilida matn tilshunosligi oldidagi qator muammolarning yechilishiga turtki boʻldi.

Hozirgi davr tilshunosligi til sathi birliklarining kontekst, nutq vaziyati, til egalarining tashqi olam haqidagi umumiy bilimlari va til koʻnikmalari kabi omillar bilan bogʻliq tarzda yuzaga chiquvchi bevosita kuzatishda berilmagan ichki imkoniyatlarini oʻrganishga jiddiy eʼtibor qaratmoqda.

Pragmatik tadqiqotlarning barcha til sathi birliklariga tatbiq etilishi til tizimi va uning birliklariga xos koʻzga koʻrinmas jihatlarni aniqlash imkonini tugʻdiradi. Hozirgi kunda oʻz tadqiq obyektiga ega fonopragmatika, morfopragmatika, leksopragmatika, sintaktik pragmatika yoʻnalishlari pragmatik xususiyatlarning barcha til sathi birliklarida namoyon boʻlishidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модел мира // Семиотика и информатика, 1986. Вып. 28. – С. 5–33.
2. Белошапкова Т.В. Когнитивно-дискурсивное описанное категории аспектуальности в современном русском языке. Автореф.док.фил.наук. – Москва, 2008. – 40 с.
3. Богданов В.В. Соотнесенность семантического и прагматического компонентов в высказывании // ИВ Міжнародна конференція “Франція та Україна”. Матеріали. Том II, ч. II. – Дніпропетровск: Поліграфіст, 1997. – С.11-12.

Ma'lumotning terminologik tahlili

Abdirahimova Yulduz,

O'zbekiston Milliy universiteti talabasi

Annotatsiya. Maqolada terminologik lug'at tuzish jarayonida amalga oshiriladigan tahlil turlari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: termin, terminologiya terminologik lug'at, lingvistik va konseptual, onomasiologik yondashuv.

Hozirgi kunda yangi texnika vositalari qaysi sohaga ko'proq kirib kelgan bo'lsa, shu yo'nalishga doir terminlarni o'rganishga ehtiyoj oshib bormoqda. Termin umumadabiy so'zlardan tubdan farq qiladi va ma'lum bir fan sohasiga mansub so'z va so'z birikmalarini o'z ichiga oladi. Terminlarning qo'llanish, tarqalish ko'lami muayyan terminologik sistema bilan cheklangan bo'lib, ular insonning faoliyati doirasidagi aniq uslubda harakat qiladi, voqelanadi.

Terminologiyasi ma'lum darajada barqarorlashgan barcha tillarda terminlar doimiy tartibga solib turiladi. Tartibga solish terminologik me'yorlar asosida amalga oshiriladi. Terminologiyaning rivojida fan sohalariga oid maxsus lug'atlarni nashr qilib turish ham muhim ahamiyatga ega. Lug'atga kiritilishidan oldin har bir termin to'plami turli xil vositalar va usullardan foydalangan holda lug'at turiga mos keladigan turli nuqtai nazardan tahlil qilinishi kerak. Ta'rifga ko'ra, terminologik lug'at terminlarni, ya'ni lingvistik birliklarni o'z ichiga oladi va ular tegishli tushunchalar bilan moslashtiriladi. Shuning uchun bunday birliklarning har qanday tahlili ikki bosqichdagi o'rganishni talab qiladi: lingvistik va konseptual.

Lingvistik tahlil atamani to'g'ri aniqlash va ishlatish imkonini beradigan barcha muhim jihatlar bilan bog'liq. Terminlarning lingvistik harakati umumiy til so'zlaridan juda farq qilishi va kontekstga qarab o'zgarishi mumkin. Shuning uchun bunday ma'lumotlar umumiy emas, balki ixtisoslashgan til korpuslaridan olinishi kerak. Terminografik jihatdan ahamiyatli bo'lgan eng muhim lingvistik xususiyatlar :

- orfografik/fonetik variantlar,
- transliteratsiya/transkripsiya shakllari,
- morfologik birliklar (masalan, yunon yoki lotincha ma'noli atama elementlari),
- nutq xususiyatlarining bir qismi,
- sintagmatik xususiyat (birikma, ibora),
- uslub,
- chet tilidagi ekvivalentlar,
- terminning holati: neologizm, standartlashtirilgan atama, eskirgan atama, muallif atamalari va boshqalar.

Konseptual (nazariy) tahlil terminni o'rganishning eng muhim elementidir, chunki u termin ifodalaydigan bilimlar miqdorini aks ettirishga qaratilgan. U atamaning terminologik paradigmasini, ya'ni ma'lum bir lisoniy birlikning (termin bilan ifodalangan) boshqa birliklar (terminlar) bilan semantik yoki ontologik munosabatlari to'plamini qayta qurishga qaratilgan. Tahlil jarayonida eng ko'p uchraydigan munosabatlar qatoriga giponimiya-giperonimiya, meronimiya-holonimiya va boshqa assotsiativ munosabatlar kiradi. Terminologiyaga an'anaviy yondashuv terminlarni tahlil qilishda onomasiologik yondashuvni talab qiladi, ya'ni tushuncha va uning xususiyatlarini aniqlash hamda nomlashda tildan tashqari voqelikni hisobga olish jarayoni. Bu atamalarni matn muhitida (korpus) o'rganishni talab qiladigan eng yangi yondashuvdir. Semantik aloqalar endi ixtisoslashtirilgan matn korpusidan o'rtacha 92% aniqlik bilan avtomatik ravishda olinishi mumkin. Bunday turdagi avtomatik vositalar mavjud bo'lmaganda yoki aniqlik darajasi qoniqarli bo'lmasa, mavjud ontologiyalar, semantik tarmoqlar yoki tezaurus kabi boshqa vositalardan foydalanish mumkin. Raqamlashtirilgan semantik tarmoqlarga Princeton universitetida ishlab chiqilgan WordNet va tegishli milliy tarmoqlarini misol qilib ko'rsatish mumkin. Avtomatik yoki qo'lda bo'lishidan qat'i nazar, bunday tahlillar semasiologik-onomasiologik usulda amalga oshiriladi, ya'ni tegishli ma'lumotlar maxsus korpuslardan olinadi va keyin semantik tahlil qilinadi, ehtimol boshqa ma'lumotnomalar

yordamida bo'lishi ham mumkin. Bundan tashqari, har qanday terminologik leksikaning kognitiv qiymati har xil turdagi terminologik birliklarga tegishli oldindan belgilangan qiymatlardan foydalangan holda miqdoriy o'lchovlar bilan vaqtincha baholanishi mumkin. Shunga qaramay, matn korpusining ahamiyatini e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Olingan va aniqlangan semantik munosabatlar lug'atda keltirilgan terminologiyani semantik sohalarga ajratish, lug'atning tizimli tuzilishini ishlab chiqish, bilim xaritalarini tuzish va xususan, turli tizimlarning terminologiyalarini qarama-qarshi qo'yishga yordam beradi. Kontseptual ma'lumotlar lug'atda aniq shaklda, qo'shimcha semantik metatil yoki alohida lug'at ilovasida tavsiflovchi taqdimot orqali yoki tizim orqali yashirin tarzda taqdim etilishi mumkin.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, terminologik korpus, terminologik ma'lumot bazalari va lug'atlar yaratishda lingvistik va konseptual tahlil qilish muhim bosqichlardan sanaladi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. O'quv qo'llanma, -Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. -B6
2. Lukszyn. J., & Zmarzer. W. *Teoretyczne podstawy terminologii*. Warszawa: Katedra Języków Specjalistycznych UW. 2006. 7-22.
3. Temmerman. R. *Towards new ways of terminology descript: The sociocognitive approach*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 2000.41.
4. <https://uz.m.wikipedia.org>

O'zbek tilidagi yilqichilik terminlarining leksik-semantik tahlili

Abdinazarov O'ktam,

Termiz iqtisodiyot va servis
universiteti katta o'qituvchisi
uktambekst@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda o'zbek tilidagi yilqichilik sohasiga oid bo'lgan termin va leksemalarning tahliliga e'tibor qaratilgan. Ma'lumki ot o'zbek xalqi madaniyati va turmush tarzida alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. O'zbek milliy tilida ot bilan LMGsiga aloqador bo'lgan termin va leksemalar uzoq asrlardan buyon o'z o'rniga ega ekanligini ta'kidlab o'tish joiz. Bu leksemalarni lingvistik jihatdan o'rganish terminolog va tilshunoslar oldiga muhim vazifalarni qo'yadi.

Kalit soʻzlar: termin, leksema, ot, yilqi, lugʻat, etimologiya.

Tilshunoslik fanida terminlarni oʻrganishga doir koʻpgina ishlar amalga oshirilgan. Bu borada koʻplab ilmiy kitoblar, lugʻatlar, ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalar yozilgan. Bu borada 200 dan ortiq lugʻatlarning nashr etilgan. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamashunoslik qoʻmitasi olib borayotgan yirik hajmdagi ishlar atamashunoslik sohasining yanada yuqori bosqichga koʻtarilishiga sabab boʻldi. Yilqichilik atamalarining shakllanishi ham xalqning tarixi qadar qadimiydir. Chunki Oʻzbek xalqi qadimdan otlardan keng foydalangan. Toʻnyuquq, Kultegin, Bilga xoqon singari bitiktoshlarda ham ot bilan bogʻliq boʻlgan atamalarni uchratamiz. Ular xalq tomonidan yaratilgan afsonalarda, qahramonlik qoʻshiqlarida ham mavjud boʻlgan. Yilqichilik terminlarning asosiy qismi xilma-xil yozma manbalar, ilmiy, tarixiy badiiy asarlar hamda turli davrlarda tuzilgan lugʻatlar orqali yetib kelgan. Oʻzbek tilining barcha leksik resurslarida boʻlgani kabi terminlarning ham oʻz boyish yoʻllari bor va ular tilimiz taraqqiyotidagi umumiy qonuniyatlarga muvofiq keladi. Dunyoda chetdan soʻz oʻzlashtirmagan birorta ham til yoʻq. Hamma tillarda ham yangi tushunchani ifodalash uchun yo boshqa tildan tayyor termin qabul qilinadi, yo shu tilning oʻzida mavjud boʻlgan soʻz yoki termindan foydalaniladi, yoki yangi termin yasaladi. Shu jumladan, biz soʻz yuritmoqchi boʻlgan gippologik terminologiya ham oʻzining ulkan taraqqiyot yoʻlini bosib oʻtgan.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarida otlarning yoshi haqida alohida toʻxtalgan: “Yana ot anvoidaki, *tubuchoq* va *argʻumoq* va *yaka* va *yobu* va *totu* yoʻsunliq *tubuchoq* va *argʻumoq* va *yaka* va *yobu* va *totu* yoʻsunliq —borini turkcha-oʻq ayturlar. Va otning yoshin dagʻi koʻprakin turkcha ayturlar. Bir qulunni «kurra» derlar. Oʻzga: *toy* va *gʻoʻnan* va *doʻnan* va *tulan* va *chirgʻa* va *langʻa* deguncha fasihiroqlari turkcha derlar va koʻpragi muni ham bilmaslar”. Bu soʻzlar XV asrdagi ot bilan bogʻliq soʻzlarning qanday aytilgani haqida fikr yuritushga imkon beradi. [3]

Xalq dostonlarida ham ot bilan bogʻliq nomlar faol qoʻllanishini kuzatish mumkin. Masalan otning rang-tusiga qarab nomlanishini “Alpomish” dostonida uchratishimiz mumkin.

Tarlon biya Boychiborning enasi

Chibarning tovushin toʻqayda bildi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da tarlon so‘ziga “Ola-targ‘il, chavkar; shu tusdagi ot.” [2:684] deb ta’rif berilgan.

Shu o‘rinda “ot” leksemasining etimologiyasi haqida fikr yuritadigan bo‘lsak, Olim A. Tilovovning ta’kidlashicha, “Ot so‘zi” ba’zi mo‘g‘ulshunos olimlar tomonidan mo‘g‘ulcha deya aytiladi. Ibrohim Kafeso‘g‘li “O‘rxun yodnomalari”da Kultegin mingan otlar nomlari bilan berilganligi va o‘sha paytlardan beri tilimizda “Ot” deb aytib kelayotganimiz so‘zning asli Osiyo xunlarining qo‘lga o‘rgatilgan hayvon jinsidan bahs etgan; miloddan avvalgi Xitoy manbasi “Shichti”da aytib o‘tilgan “khit-ti” yoki “Khiai- hi” bo‘lishi kerakli va manba bu xuncha bo‘lib, “hamisha katta bir kuch bilan sapchishga, otilishga xohishli” (fuul of mettle with a great power leaping) degan ma’noni anglatishini aytadi. Tarixchi olim o‘z fikrini quyidagicha asoslashga harakat qiladi: “Turkchada “ot” so‘zidan yasaluvchi otim (atim), hatlamoq (atlamak), otmoq (atmak) va boshqa so‘zlarda ayni ma’no hozirgacha saqlanib qolgan. “Ot” so‘zining mo‘g‘ulcha “akhta” (akxta) so‘zi bilan aloqasi yo‘q...” [1:80] kabi fikrlarni bildirib ot sozining etimologiyasiga oid fikrlarni kuzatishimiz mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yilqichilik sohasidagi terminlarni lingvistik jihatdan tadqiq etish o‘zbek terminologiyasi sohasiga yana bir yutuq sifatida kirishi shubhasizdir. Chunki terminlarni sohaviy jihatdan tadqiq etish shiddat bilan rivojlanayotgan zamonimizda terminologlar oldiga yanada ko‘proq vazifalarni qo‘yaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tilavov. A Epik ot obrazining tarixiy asoslari “Adabiyotshunoslik” – “O‘zbekiston: til va madaniyat” jurnali 2022, Vol. 2(1)
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006-2008. 3-жилд. – Б. 684.
3. https://ziyouz.com/books/alisher_navoiy_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Muhokamatul%20lug%27atayn.pdf
4. Library.tsuul.uz
5. Library.ziyonet.uz

O'qituvchilar muloqot xulqining funksionallashuvida verbal muloqotning ahamiyati

Kaxarova Shohsanam,

Farg'ona davlat universiteti o'qituvchi,
shohsanamkakharova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada verbal muloqotning o'qituvchilar muloqot xulqidagi ahamiyati haqida atroflicha ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: muloqot, verbal muloqot, verbal vosita, suhbat, ma'ruza, talaffuz, artikulyatsiya.

Har bir kuchli jamiyat negizida teran fikrlovchi, ma'naviy yetuk xalq turadi. Inson bor ekan ular ma'lum kishilar jamiyatining a'zosi sifatida boshqalar bilan aloqaga kirishadi, faoliyat olib boradi. O'z maqsad va vazifalarini hisobga olgan holda ular muloqotning turli ko'rinishlaridan foydalanadilar. Ana shunday muloqot shakllaridan biri verbal muloqot hisoblanadi. Verbal muloqot tushunchasi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan va ular tomonidan turlicha ta'riflangan. Koliforniya universiteti professori Albert Mehrabian ta'rifiga ko'ra verbal muloqot deganda mo'ljallangan xabarni yetkazishda so'zlardan foydalanish tushuniladi. [1:41] So'z, ma'ruza, suhbat, savol-javob, nasihat, munozara, bahs, xabar, tabrik, tanbeh, salomlashish-xayrlashish kabilar verbal muloqot shakllari hisoblanadi [2:15].

Rus olimi A.Suprunning verbal vositalar yuzasidan olib borgan izlanishlari shuni ko'rsatadiki, pragmatika va sigmatika so'zning tashqi (ekstralingvistik) aloqalarini, semantika va sintaktika esa uning ichki (intralingvistik) xususiyatlarini tashkil etadi. Demak, verbal muloqot insonlargagina xos bo'lgan, vujudga kelishi uchun ayrim zaruriy sharoitlarni talab qiluvchi jarayon bo'lib, bunda fikr, g'oya, ma'lumot hamda his-tuyg'ular so'zlar orqali adresatga yetkaziladi. Verbal muloqot suhbat, nutq, taqdimot, intervyu, ma'ruza kabi turli ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Dunyo bo'ylab kommunikativ akt jarayonida turli til va dialektlardan foydalaniladi. Samarali verbal muloqot adresantdan ham, adresatdan ham muloqot tilini tushunishni talab qiladi.

Ma'lumki, qaysi soha vakili ekanligiga ko'ra insonlar bilimi, malakasi, qiziqish va maqsadlari bilan bir qatorda ular tomonidan so'zlanadigan nutq ham o'zaro farqlanadi. Biz ushbu maqolamizda o'qituvchilar tomonidan qo'llaniladigan verbal muloqot shakllari haqida fikr yuritmoqchimiz.

“O‘qituvchilar nutqi” o‘qituvchilar tomonidan sinfda yoki o‘quv muhitida ko‘rsatmalar berish, tushuntirish, o‘quvchilar bilan shug‘ullanish va o‘rganishni, ma’lumotlarni yetkazish, munozaralarga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish va o‘quvchilar bilan o‘zaro munosabatda bo‘lishni osonlashtirishda qo‘llaniladigan verbal muloqotni anglatadi. U o‘qituvchilar ishlatadigan so‘zlar, iboralar, ohang va muloqot uslubini o‘z ichiga oladi. O‘qituvchi nutqi o‘qitish va ta’lim jarayonida markaziy o‘rin tutadi, chunki u o‘qituvchilarning bilim berish, yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish va sinfda do‘stona muhit yaratishning asosiy vositasi hisoblanadi. O‘qituvchilar o‘z nutqidan tushunchalarni aniqlashtirish, tanqidiy fikrlashni rag‘batlantirish va o‘quvchilari uchun inklyuziv va qiziqarli ta’lim tajribasini yaratish uchun foydalanadilar. O‘qituvchilar ko‘pincha ma’lumotni o‘quvchiga batafsil yetkazish, ularni darsga qiziqtirish hamda qulay o‘quv muhitini yaratish maqsadida maxsus verbal vositalar va strategiyalardan foydalanadilar. Natijada boshqa kasb egalari nutqidan farqli bo‘lgan kontekstga ega bo‘ladilar.

O‘qituvchilar nutqida qo‘llaniladigan asosiy markerlar quyidagilar:

Aniqlik va soddalik: O‘qituvchilar o‘quvchilar mavzuni tushunishlarini ta’minlash uchun aniq va sodda tildan foydalanishga intiladi. Ular talabalarni chalkashtirib yuborishi mumkin bo‘lgan keraksiz jargon yoki murakkab lug‘atlarga nisbatan kam murojaat qiladilar.

Takrorlash: O‘qituvchilar o‘rganishni mustahkamlash va muhim ma’lumotlarni eslab qolishlariga yordam berish uchun ko‘pincha asosiy fikrlarni, tushunchalarni yoki ko‘rsatmalarni takrorlaydilar.

Talaffuz va artikulyatsiya: O‘quvchilar so‘zlarni aniq eshitishlari va tushunishlari uchun o‘qituvchilar so‘zlarni qanday talaffuz qilishlari va nutqlarini ifodalashlariga e’tibor berishadi.

Ohang: O‘qituvchilar muhim fikrlarni ta’kidlash, ishtiyoq yaratish yoki mavzu bilan bog‘liq his-tuyg‘ularni yetkazish uchun o‘zlarining ohanglaridagi o‘zgarishlardan foydalanadilar.

Savol berish usullari: O‘qituvchilar tanqidiy fikrlashni va sinfda ishtirok etishni rag‘batlantirish uchun ochiq va tekshiruvchi savollardan foydalanadilar.

Umuman olganda, samarali og‘zaki muloqot o‘qituvchilar uchun asosiy qobiliyatdir. Ular o‘quvchilarni jalb qilish, o‘rganishni osonlashtirish va ijobiy sinf muhitini yaratish uchun ushbu usullarning kombinatsiyasidan foydalanadilar. O‘qituvchilar ko‘pincha boshqa kasblarda keng tarqalgan bo‘lmagan maxsus atama va ta’lim

jargonlaridan foydalanadilar. Ushbu maxsus lug‘at ta’lim kontekstida samarali muloqot qilish va pedagogik tushunchalar va amaliyotlarni muhokama qilishda aniqlikni ta’minlash uchun zarurdir.

O‘qituvchilar va talabalar ko‘pincha muloqot va o‘rganishni osonlashtirish maqsadida boshqa sotsiumdan farqli ravishda sinfda umumiy so‘z va iboralardan foydalanadilar. Ushbu so‘zlar va iboralar umumiy tushunchani yaratishga yordam beradi, o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida o‘zaro hamkorlikni ta’minlab beradi. Masalan, birgina murojaat shakli misolida ham biz aynan pedagogik muhitdagi muloqotning turlichaligiga guvoh bo‘lamiz. Odatda, o‘qituvchilar o‘rganuvchilarga ularning familiyasi bilan murojaat qiladilar:

— To‘xtasinov! — dedi o‘qituvchimiz uzoq vaqt jurnalga tikilib turgach. Bu kaminaning familiyasi. Lekin sharifim ayni damda tilga olinishini hecham istamagan edim. Biroq... taqdir ekan, nachora. (Nuriddin Ismoilov “Kechir meni, Ra’no” hikoyasidan)

Yoki, dars davomida o‘qituvchi nutqida ko‘p kuzatiladigan “O‘tiringlar” , “Diqqat bilan tinglang”, “Qo‘lingni ko‘tar” “Doskaga chiq” , “Daftaringizni oching va yozing” kabi lug‘aviy birliklar aynan o‘qituvchilar diskursi hisoblanib, sotsiumning aktiv lug‘at tarkibini tashkil etadi.

Masalan:

— Doskaga chiq! — buyurdi o‘qituvchi. Shunda oldingi partada o‘tirgan Ra’no qandaydir qog‘ozni g‘ijimladi-da, parta ustiga, men o‘tadigan tomonga qo‘ydi. Miyam yashin tezligida ishlab ketdi. (Nuriddin Ismoilov “Kechir meni, Ra’no” hikoyasidan)

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, verbal muloqot kommunikativ jarayonda muhim o‘rin egallaydi. Turli kasb egalari nutqida verbal vositalarning qo‘llanilishi ham turlicha bo‘ladi. Ya’ni maqsad va vazifasidan kelib chiqqan holda sotsiumning lug‘at tarkibi tuziladi. Muloqotdan ko‘zlangan maqsadga erishish uchun, avvalo, nutq so‘zlovchilar verbal vositalarni o‘rinli qo‘llash texnikasini yaxshi o‘zlashtirishlari zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Wiener, M., & Mehrabian, A. (1968). *Language Within Language: Immediacy, a Channel in Verbal Communication*. Appleton-Century-Crofts, New York.
2. Djurayev R.X. Pedagogik atamalar lug‘ati. – Toshkent, 2008. – B.15.

3.<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/nuriddin-ismoilov-1969/nuriddin-ismoilov-kechir-meni-ra-no-hikoya>

Maqollardagi o‘simlik nomlarining lingvokulturologik tasnifi: asoslari va tamoyillari

Barnoyeva Samarabonu,

Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini
mexanizatsiyalash muhandislari instituti”

Milliy tadqiqot universiteti

Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti

bsamarabonu@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va rus tillaridagi fitonimik komponentli maqol va matallarni tahlil qilishga, ularning leksik-semantik xususiyatlarini ko‘rib chiqishga, etnik o‘ziga xosligini aniqlash va tavsiflashga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: semantik makon, fitonimlar, etnolingvistika, etnobotanika lingvomadaniyatshunoslik, N. I. Tolstoy.

Tilning semantik makonida o‘simliklar dunyosi kam o‘rganilgan sohalardan biri hisoblanadi. Ammo shuni e’tirof etish kerakki, so‘nggi o‘n yilliklar davomida o‘simlik nomlari (fitonimlar) tobora mustaqil tadqiqot obyektiga aylanib bormoqda. Fitonim lingvistika, psixolingvistika, etnobotanika, etnolingvistika, madaniyatshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, adabiyotshunoslikda unumli tahlil obyektiga aylandi.

Til tizimini o‘rganishning madaniy jihatiga bag‘ishlangan fitonimlar tadqiqiga oid ilk asarlar XIX asrda paydo bo‘ldi va u F.I.Buslayev nomi bilan bog‘liq. F.I.Buslayev o‘zining “Til tarixida “Значение собственных имен “лютики, вильцы и волчки” nomli maqolasida u o‘simlik voqeligi nomlarining xalq hayoti, e’tiqodlari bilan aloqasini ko‘rsatgan [3]. Muallifning fikricha, o‘simliklar nomlarining leksik guruhi tevarak-atrofdagi olam haqidagi mifologik idrokni saqlaydi. A.S.Budilovichning tadqiqotida, shuningdek, slavyan mifologiyasi ma’lumotlariga asoslanib, ba’zi o‘simliklar nomlari slavyanlarning ma’naviy, tarixiy va madaniy hayoti bilan chambarchas bog‘liqligi ko‘rsatilgan [2].

Ma’lumki, N. I.Tolstoy o‘z asarlarida o‘simlik dunyosiga alohida e’tibor bergan. “Slavyan xalq tasavvurlarida “erkak” va “ayol” daraxtlari

va kunlari” maqolasida olim, o‘simliklar, tabiatning xalq mifologik idrokiga ko‘ra, slavyanlar ongida immanentdir, ya’ni ular “odam”ga o‘xshash tirik mavjudotlar deb mulohaza qilgan. Uning ta’kidlashicha, “til mifologik tafakkur va mifologik tasavvurlarning shakllanishiga hissa qo‘shadi” [4].

O‘simlik nomlarini o‘rganishga zamonaviy tilshunoslarning ishlari katta hissa qo‘shdi. Rus tilida o‘simliklarning nomlari slavyanlar dunyosi til qiyofasining muhim qismi bo‘lib, bunga E.M.Markova e’tibor qaratdi. Uning ta’kidlashicha “o‘simlik nomlari o‘simliklarning tashqi ko‘rinishi, ularning xarakteri, hidi, rangi, o‘sish joyi, gullash vaqti asosida yaratiladi” [Markova 2008: 85]. Bundan tashqari, ba’zi o‘simliklar shu o‘simliklar orasida yashaydigan yoki ular bilan oziqlanadigan va hokazo hayvonlar nomi bilan ataladi. Muallif, ayniqsa, so‘zlovchilarning nominatsiya obyektlariga subyektiv munosabatini ifodalovchi o‘simliklarni nomlashning metaforik va metonimik usullarini alohida ta’kidlaydi [5]. Biroq, B.N.Golovkin ko‘pgina o‘simliklar nomlari lotin yoki yunon tilidan rus tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilingan deb hisoblaydi. A.V.Chasovnikova xalq madaniyatidagi o‘simlik dunyosi timsollariga e’tibor qaratadi. Uning tadqiqoti o‘simliklar nomlari va nasroniy timsollar o‘rtasidagi aloqalarni tahlil qiladi [6]. A.M.Letovanning fikricha, eng ko‘p uchraydigan fitonimik birliklar xalq so‘zi nuqtayi nazaridan xalq lirik qo‘shiqlarida (malina, uzum, rezavorlar va boshqalar) uchraydi. Uning ta’kidlashicha, o‘simlik voqeligining ma’nolari, ularning folklor matnlaridagi mavjudlik xususiyatlari “inson jihat”, uning hissiy dunyosi bilan belgilanadi [7]. V.B.Kolosovanning fikricha, “o‘simliklarning nomlari antroponimlardan olinadi”. U o‘z ishida o‘simlik nomlarini ko‘chirish motivatsiyasini ko‘rib chiqadi va o‘simlik nomlari mifologik qahramon, o‘simlikning gullash vaqtiga to‘g‘ri keladigan kalendar bayrami, afsonalarni o‘z ichiga oladi degan xulosaga keladi [8].

Ko‘rib turganimizdek, zamonaviy fanda floristik leksikaning tasnifiga yondashuvlarda o‘xshashlik yo‘q. Turli olimlar turli xil mezonlarga amal qiladilar, ular, shubhasiz, ularning ilmiy qiziqishlari vektorlariga yuqori darajada mos keladi. U yoki bu o‘simliklar nomlarining ahamiyati ularning frazeologik jihatdan bog‘liq bo‘lgan ma’nolarga ega bo‘lgan, frazeologik birikmalar, frazeologik birliklar, frazeologik chatishmalar hosil qiladigan birikmalarni frazeologiyazatsiyalashda ishtirok etish qobiliyati bilan belgilanadi, deb ishonish asossiz emas. Aynan shu ma’nolar batafsil va har tomonlama tahlil qilishni talab qiladi, chunki ma’noning madaniy komponentini

idrok etish eng qiyin masala hisoblanadi. Bundan tashqari, kontekstdan olingan ko‘plab turdosh ma’nolar izohli lug‘atlarda o‘z aksini topmaydi. Bir-biriga yaqin bo‘lmagan va mutlaqo aloqador bo‘lmagan tillar uchun o‘qitish va tarjima qilishda mosliklarni izlash nazariy va amaliy darajada hal qilinishi kerak bo‘lgan jiddiy muammoga aylanadi. Ushbu muhim lingvistik muammoni hal qilish uchun u ilgari amalga oshirilmagan lingvistik voqelikning tegishli fragmentlarini taqqoslashda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan zamonaviy ilm-fan tomonidan to‘plangan bilim va tajribani tushunish va umumlashtirish zarur bo‘lib. Bu, birinchi navbatda, biz ko‘rib chiqayotgan frazeologik birliklarni tartibga solish va tizimlashtirish, ularni tasniflashning eng ishonchli asoslarini topishga tegishli bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц (на материале фразеологических единиц, семантически ориентированных на человека, в английском и русском языках) / Е.Ф.Арсентьева. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1989. – 126с.
2. Будилович А.С. Несколько замечаний об изучении славянского мира / А.С.Будилович. – Спб., 1878. – 54 с.
3. Буслаев Ф. И. Исторические очерки русской народной словесности / Ф. И. Буслаев. – М.: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2011. – 420 с.
4. Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н.И.Толстой. – М.: Издательство «Индрик», 1995. – 512 .
5. Маркова Е.М. Названия растений в русском языке как отражение фрагмента языковой картины мира славян / Е.М. Маркова // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Русская филология, 2008. – № 1. – С. 84-92.
6. Часовникова А.В. Христианские образы растительного мира в народной культуре. Петров крест. Адамова голова. Святая верба / А.В.Часовникова. – М.: Индрик, 2003. – 246 с.
7. Летова А.М. Из истории исследования фитонимической лексики: лингвокультурологический аспект / А.М.Летова // Весн. МГОУ. Серия «Русская филология». – 2012. – № 2. – С. 30-34.

8. Колосова В.Б. Антропонимы в славянской фитонимике / В.Б.Колосова // антропологический форум. – Санкт-Петербург: Исследования, 2008. – № 9. – С. 263-276.

Adabiy talaffuz ko'nikmasini rivojlantirish yo'llari

Do'stmurodov G'iyos,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti

beshkapa8565@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada dialekt ta'siriga tushib qolish sabablari, mahalliy sheva ta'sirida dars olib borish hamda uning oqibatlari bo'lajak ona tili va adabiyoti fani o'qituvchilarining dars jarayonida adabiy tilda olib borishi uchun muhim sabablar, shuningdek, adabiy talaffuzni rivojlantirish yo'llari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: dialekt, orfoepiya, adabiy talaffuz me'yori, bo'lajak o'qituvchi, me'yor.

Nutq madaniyati haqida gap borar ekan, so'z urg'usi erkin bo'lgan tillarda, masalan, rus tilida urg'u me'yorlari masalasiga juda katta e'tibor beriladi[1:115]. Rus tilida urg'u qoidalari behad ko'p bo'lib, ularda xilma-xil xususiy va istisno holatlar ustundir, bu qoidalar umumiy xarakterga ega emas[2:157]. Boshqacha qilib aytganda, urg'u bilan bo'g'liq me'yorlar turlicha miqdorni tashkil etadi. O'zbek tilidagi urg'u esa turg'un bo'lib, sanoqli istisno holatlar hisobga olinmasa, u, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi, qo'shimcha qo'shilgani sayin, so'nggi bo'g'inga ko'chib boraveradi: kutubxoná – kutubxonamíz – kutubxonamizdá – kutubxonamizdagí – kutubxonamizdagilár – kutubxonamizdagilardán kabi. O'zbek tilida urg'uning qo'llanishidagi bu qoida kuchli me'yor bo'lib, hech qaysi o'zbek unga amal qilishda yanglishmaydi, demak, uni alohida o'rganish uchun ehtiyoj yo'q. So'zning oxirgi qismida bo'lsa ham, – ta (o'nta), – larcha (qahramonlarcha), – ma (borma), – gina (sengina), – dek (guldek), – mi (bildimi), – da (bildi-da), – man (ishlaganman) kabi qo'shimchalarning urg'u olmasligi yoki yangí – yángi, hozír – hózir kabi urg'uning ko'chishi istisno holatlar ko'p emas. Buning ustiga ayni me'yorlar o'zbek xalq shevalaridagidan deyarli farq qilmaydi. Bu hol o'zbek adabiy tilidagi urg'u me'yorlarini osonlik bilan o'zlashtirilishiga imkon

beradi. Shuning uchun urg‘u me‘yorlarini o‘zbek adabiy talaffuzi me‘yorlarining ichida qarash maqsadga muvofiqdir.

Orfoepiyani o‘qitishning nazariy asoslarini tushunish, shuningdek, bir qator ijtimoiy-lingvistik omillarni, shu jumladan ijtimoiy-madaniy omil va bo‘lajak ona tili va adabiyot fani o‘qituvchilarining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish maktab ta‘limida orfoepik ishlarni muvaffaqiyatli tashkil etishga yordam beradi.

Ma‘lumki, imloni o‘rganish o‘qituvchilar uchun ham, talabalar uchun ham uzoq va qiyin jarayondir. Shu munosabat bilan, dialektizmlar talabalar nutqidan to‘liq ko‘chirilgunga qadar adabiy talaffuz bo‘yicha dastlabki mashg‘ulotlar, so‘ngra imlo mashg‘ulotlari zarurligini ta‘kidlash lozim. Nutq texnikasini egallashda umumiy tarzda bo‘lsa-da, fonetik bilimlardan boxabarlik zarur.

Ma‘lumki, tovushning fizik-akustik xususiyatlari uning balandligi, kuchi, temбри (bo‘yoqdorligi), cho‘ziqligi kabi sifatlardan tarkib topadi. Har qanday og‘zaki nutqning yashashini ta‘minlaydigan intonatsiyaning prosodik unsurlari bo‘lmish nutq melodikasi, nutq ritmi, nutq tempi (tezligi), nutq temбри kabi tushunchalar asosida ham mazkur fizik-akustik xususiyatlar yotadi. Masalan, “nutqda ovozning (tonning) baland-past tarzda to‘lqinlanishi melodikani yuzaga keltiradi, melodika esa gapning ifoda maqsadiga yoki emotsionallikka ko‘ra turlarini belgilashda, sintagmalarni, kirish so‘z yoki kiritma gaplarni ifodalashda muhim vosita sanaladi. Shuni alohida ta‘kidlash kerakki, tebranish chastotasi nutqda boshqa akustik vositalar (urg‘u, tembr, temp kabilar) bilan munosabatga kirishib, murakkab tovushni hosil qilishi ham mumkin, bunday murakkab tovushlardan esa turli ekspressiv – stilistik maqsadlarda, ayniqsa, she‘riy misralardagi tovush tovlanishlarini tarkib toptirishda foydalaniladi”[3:23]. O‘qituvchi o‘z nutqida bu fonetik imkoniyatlar va qonuniyatlarni to‘g‘ri va o‘rinli namoyon eta bilishi lozim. Umuman, o‘qituvchi o‘zining nutq texnikasini takomillashtirish borasida doimiy qayg‘urishi, fonetika, fonologiyaga oid bilimlardan umumiy tarzda bo‘lsa-da, xabardor bo‘lishi, kerak bo‘lganda, o‘z nutqidagi nuqsonlarni bartaraf etishga yordam beradigan mashqlardan muttasil foydalanib borishi maqsadga muvofiq[4:188]. Chunki tugal nutq texnikasisiz o‘qituvchining, har bir nutq tuzuvchining og‘zaki nutq madaniyatini aslo raso deb bo‘lmaydi.

Ushbu muammoni hal qilishda biz o‘zbek tilining tabaqalashtirilgan metodologiyasining umumiy pozitsiyasiga tayanamiz, bu bir vaqtning o‘zida imlo o‘rgatish va maktab o‘quvchilarining og‘zaki

nutqini rivojlantirish bo'yicha ishlarni o'z zimmasiga oladi, garchi ko'p hollarda talaffuz ko'nikmalarini egallash imlo ko'nikmalarini egallashga qaraganda sekinroq boradi.

Dialektizmlarni talabalar nutqidan ko'chirish va ularni tegishli adabiy shakllar bilan almashtirish dialekt sharoitida imlo bo'yicha muvaffaqiyatli o'qitish uchun zarur shartlardan biridir. Qulay nutq muhiti mavjud bo'lganda, me'yorni assimilyatsiya qilish ko'p harakat talab qilmaydi.

Ta'limning bir qator zamonaviy ijtimoiy-lingvistik omillarini tushunish va hisobga olish zarurligini asoslaydi, ularning yetakchisi ijtimoiy-madaniy omil hisoblanadi.

Zamonaviy bo'lajak ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari nutqining talaffuz madaniyatini shakllantirishga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rib chiqish bugungi kunda yuzaga kelgan ijtimoiy-madaniy vaziyatni aniq tushunishga asoslangan adabiy talaffuzni o'qitishning mavjud uslubiy strategiyasi va taktikasini sezilarli darajada tuzatish zarurati bor degan xulosaga kelishimizga imkon beradi.

O'zbekistonning barcha mintaqalarida uning tabiati, xarakteri va rivojlanish dinamikasi, shuningdek, bo'lajak ona tili va adabiyot fani o'qituvchilar yashaydigan hududning adabiy talaffuz me'yorlarini o'qitishning eng muhim shartlarini hisobga olgan holda, ulardan biri ularning talaffuz madaniyatining ma'nosini anglashi va talaffuzning adabiy me'yorlarini o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishi va istagini uyg'otishdir.

Kognitiv qiziqishni shakllantirish bo'lajak ona tili va adabiyot fani o'qituvchilariga adabiy talaffuzni muvaffaqiyatli o'rgatish uchun zarur shartlardan biridir.

Orfoepiyani samarali o'qitishning bir xil muhim sharti bo'lajak ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari doimiy ravishda adabiy talaffuzni eshitishlari mumkin bo'lgan nutq muhitini tashkil etish va ta'minlashni o'z ichiga olgan yagona nutq rejimini yaratishdir.

Yagona nutq rejimining mazmuni va uni tashkil etish usullari haqida gapirganda, shuni ta'kidlash kerakki, rejim talablarini amalga oshirish bo'yicha ishlar bu maktab jamoasi nutqining talaffuz madaniyati holatini, xususan, o'qituvchining nutq madaniyatini, o'quvchilarning talaffuz mahoratini oshirishdagi yetakchi rolini muhokama qilishdan boshlanishi kerak.

Shu munosabat bilan biz quyidagi vazifalarni qo'ydik:

– o'qituvchilarning talaffuz qobiliyatlari holatini aniqlash;

- bir qator qishloq va shahar maktablari o‘qituvchilarining orfoepiyani o‘qitishga bo‘lgan munosabatiga e’tibor berish;
- qishloq maktablari o‘qituvchilari mahalliy dialekt sharoitida talaffuz me’yorlarini qanday o‘rgatishlarini kuzatish.

Bo‘lajak ona tili va adabiyot fani o‘qituvchilarining psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ona tili shaxsiyatining tuzilishi, o‘quvchilarning til qobiliyatining individual tarkibiy qismlarining tarkibi va o‘zaro bog‘liqligi haqida aniq tasavvur, ularning orfoepiyani o‘qitishga bo‘lgan kognitiv qiziqishini rag‘batlantirish yo‘llarini aniqlash, to‘g‘ri adabiy nutqni o‘zlashtirish zarurligini maqsadli shakllantirish, zamonaviy ijtimoiy-madaniy vaziyatning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda dialekt muhiti ta’sirining tabiati va yo‘nalishini aniqlash, nutq eshitish maktab o‘quvchilarining yaxshi rivojlanishi, qishloq maktablarida ham yagona nutq rejimini yaratish va maktabdan tashqarida qulay nutq muhiti va boshqa sharoitlar biz rejalashtirgan eksperimental o‘quv dasturini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarurdir.

Shunga ko‘ra, bo‘lajak ona tili va adabiyot fani o‘qituvchilarining bir qator eshitish va artikulyatsion talaffuz qobiliyatlarini shakllantirish, turli didaktik materiallar, artikulyatsion gimnastika, o‘yin va o‘yin-kulgi elementlari, o‘qitishning texnik vositalaridan foydalanish asosida bilimlarning yaxshi esda qolishi va barqarorligini ta’minlash kerak. Buning uchun quyidagi mashqlar tavsiya etiladi:

1. Me’yoriy va me’yorlashmagan shakllanishlarni taqqoslash va taqqoslash uchun mashqlar:

- mos keladigan tovushlar va harflar;
- dialekt va me’yorlashtirilgan fonetik xususiyatlarni taqqoslash;
- orfoepiyani biladigan va bilmaydigan talabalarning talaffuzini taqqoslash.

2. Dastlabki orfoepik tayyorgarlikni o‘z ichiga olgan mashqlar (talabalar o‘zlari tomonidan mavjud yoki amalga oshiriladi).

3. So‘zlarga to‘g‘ri talaffuz qilish va uning ma’no-farqlovchi funksiyasini ko‘rsatish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi mashqlar.

4. She’riy nutqni to‘g‘ri talaffuz qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradigan mashqlar (ritm va qofiyani hisobga olgan holda).

5. Yozma nutq ta’siridan tashqari, adabiy talaffuz ko‘nikmalarini rivojlantiradigan mashqlar.

Tovushlarning to‘g‘ri artikulyatsiyasini ishlab chiqishda uch turdagi darslar o‘tkaziladi:

1. Ovozni to‘g‘ri talaffuz qilishga hissa qo‘shadigan artikulyatsiya apparatini tayyorlash uchun mashg‘ulot.

Maqsad: artikulyatsiya apparati harakatlarini o‘rgatish.

2. Muayyan tovushning talaffuzini aniqlashtirish uchun mashg‘ulot.

Maqsad:

a) artikulyatsiya apparatini o‘rgatish;

b) bu tovushning talaffuzini aniqlashtirish (unga ega bo‘lgan talabalar uchun);

c) bu tovushni hosil qilish (unga ega bo‘lmaganlar uchun).

3. Ushbu tovushning talaffuzini mashq qilish uchun mashg‘ulot.

Maqsad:

a) bu tovushning so‘z bilan talaffuzini aniqlashtirish;

b) talabaning talaffuzini yaxshilash;

c) talabaning faol so‘z boyligini oshirish.

Tovushni talaffuz qilishni mashq qilishga qaratilgan uch xil toifa mavjud:

1) aytilishi qiyin bo‘lgan tovushni talaffuz qilishni mashq qilish;

2) tovushning so‘zlardagi talaffuzini ishlab chiqish;

3) bog‘lanishli nutqda tovush talaffuzini ishlab chiqish.

Xulosa qilib aytganda, til me‘yorlarini o‘zlashtirishning intensiv jarayoni asosan inson hayotining maktabgacha va maktab yillarida sodir bo‘ladi. Shuning uchun to‘g‘ri og‘zaki nutq ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda o‘rta maktabning vazifasi o‘ta muhim, biroq maktab o‘qituvchisi adabiy talaffuz ko‘nikmasiga ega bo‘lmasa, o‘quvchi uni to‘la egallay olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Асомиминова М. ва бош. Ўзбек адабий талаффузи луғати. –Тошкент; Фан, 1984. –115 б.

2. Головин Б.Н. Современный русский язык. –Ленинград: Просвещение, 1988. –157 б.

3. Жамолхонов Х.А. Хозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. –Тошкент, 2004. –23 б.

4. Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. Бакалавриятнинг “Ўқитувчилар тайёрлаш ва педагогика фани” билим соҳаси талабалари учун дарслик. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти –Тошкент, 2007. –188 б.

Og‘zaki nutq ma’nosi ohang rang-barangligiga bog‘liq

Cho‘liiyeva Gulchehra,

Buxoro davlat universiteti o‘zbek
tilshunosligi va jurnalistika kafedrası

tayanch doktoranti

@mail: gchuliyeva@bk.ru

Annotatsiya. Tilning asosiy komponentlaridan biri bu ohangdir. Nutqiy muloqot juda murakkab qurilishga ega bo‘lib, unda ohangning roli va vazifasi xilma-xil. Nutqning barcha turlari uchun ohang umumiy xarakterga ega bo‘lsa-da, ammo u ifodalagan ma’nosi, akustik xususiyatlari va nutqning mantig‘i bilan bog‘liqligi, gapning sintaktik qurilishiga va ritmik umumlashmasiga ta’siri bilan turli tillarda farq qiladi.

Kalit so‘zlar: intonologiya, ohang, ritmik umumlashma, nutqiy muloqot, prosodika

Til “tizimlar tizimi” hisoblanishini bilamiz. Prosodika esa tilning fonologik tizimining tarkibiy qismini tashkil qiladi. Har qanday tarkibiy qism o‘zining birliklari, qonun-qoidalari va uslublariga ega. Avvalo, prosodika haqida to‘xtalsak.

Keyingi paytda nutq ohangi ustida olib borilgan tadqiqotlarda “prosodika” atamasi ko‘zga tashlanadi. Prosodika substansional sath o‘lchovi sifatida nutqning fiziologik xususiyatlarini o‘zida aks ettiradigan fonologiya birligidir. Fonetik-fonologik birliklarning lisoniy-vazifaviy xususiyatlari va tildagi vazifalari, til mexanizmidagi rolini tadqiq qiluvchi fonologiyaning tarkibiy qismlari fonema, sillobema, aktsentema va intonema deb nomlanadi. Fonologiyaning o‘zi segmental va supersegmental fonologiyaga ajratiladi. Prosodika supersegmental fonologiyaning predmeti bo‘lmish sillabema, aksintema va intonemaning umumlashmasi hisoblanadi[1].

Tilning asosiy komponentlaridan biri – Intonatsiya (ohang) bo‘lib, ifodalanayotgan nutqning ohangi o‘ziga xos murakkab qurilish va turli vazifalarga egaligi bilan ajralib turadi.

“Intonatsiya” so‘zi atama sifatida lotinchada “intono” – baland talaffuz qilaman degan ma’noni anglatadi [13]. Ammo atamaning etimologik ma’nosi uning vazifasini to‘la ochib bera olmaydi. Intonatsiya – murakkab hodisa bo‘lib, u turli qismlardan tashkil topgan. Nutqiy faoliyat nuqtayi nazaridan qaraydigan bo‘lsak, intonatsiya bu

jarayonda tovushning asosiy chastotasi, tezligi, davomiyligi, baland-pastligi kabilarni ifodalashi bilan xarakterlanadi.

Yuqorida sanab o'tilgan sifatlaridan tashqari intonolog olimlar nutq ohangining urg'u, melodika, temp va tembr kabi tarkibiy qismlariga to'xtalishadi. Keyingi tadqiqotlar bular qatoriga pauzani ham kiritmoqda.

Nutq melodikasi – unda nutqda ishtirok etgan gaplardagi ovozning ko'tarilishi va pasayishi nazarda tutiladi. Bu jarayon gap tarkibidagi so'zlarning bo'g'inlarida qo'llangan unli tovushlarning baland yoki past talaffuz etilishiga asoslanadi. Tabiiyki, gapdagi barcha so'zlarning bo'g'inlari bir xil balandlikda talaffuz etilmaydi, ular gapning mazmun rejasiga (fikir, his-tuyg'u va hokazolarga) qarab o'zgarib boradi. Shuning uchun ham darak, so'roq va buyruq gaplarning yoxud emotsional va emotsional bo'lmagan gaplarning intonatsiyalari bir xil emas.

Nutq ritmi – urg'uli va urg'usiz, cho'ziq va qisqa bo'g'inlarning qo'llanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo'lishi. Nutq ritmining badiiy yoki ifodali o'qishda, shuningdek, she'riy misralardagi qofiyadoshlik, ohangdoshlikni ta'minlashda ahamiyati katta: band ritmi, alliteratsiya ritmi, anafora, emfaza kabilar nutq ritmini ta'minlovchi muhim vositalar sanaladi.

Temp – sur'at, daraja, tezlik. Bunday tezlik gap tarkibidagi tovushlar talaffuziga sarflangan vaqt bilan belgilanadi. Bunday vaqt gap bo'laklari, ularning o'rni, gapning turi, gap aytilayotgan vaziyat kabi omillar ta'sirida har xil bo'ladi. Masalan, darak gaplardagap boshida kelgan ega talaffuzida temp sekinroq bo'ladi, bu temp kesim zanjirida tezlashadi. Agarda ega logik urg'u olsa, uning talaffuzidagi temp kuchayadi.

So'roq gapda eganing talaffuzidagi tezlik darak gapdagi eganikidan biroz ortiq bo'ladi, kesim talaffuzidagi tezlik esa nisbatan kamayadi. Buyruq gaplarda temp gap oxiriga tomon tezlashib boradi, ammo oxirgi so'z talaffuzidagi tezlik keskin pasayadi.

Nutq intensivligi – talaffuzning kuchli va kuchsiz bo'lishi. Nutq intensivligi, odatda, nafas chiqarishning kuchayishi yoki kuchsizlanishiga asoslanadi. Masalan, xonadagi nutq ochiq maydondagi nutq intensivligidan kuchsizroq bo'ladi.

Nutq tembri — tovushning bo'yoqdorligi. Bunday bo'yoqdorlik asosiy ton va qo'shimcha tonlar nisbatidan kelib chiqib, nutqning ta'sirli, quvnoq, o'ynoqi yoki, aksincha, ma'yus, g'amgin bo'lishini ta'minlaydi[8].

Intonatsiya atamasi turli sohalarida ma'lum bir vazifani bajarib keluvchi vosita sifatida qo'llaniladi. Masalan, san'atning barcha sohalarida, tibbiyotning defektologiya va shu kabi shaxs nutqi bilan bog'liq sohalarida ishlatiladi.

Tovushning baland yoki past ohangi bilan belgilanadigan gapirish manerasi, so'zning talaffuz etilish xarakteri intonatsiyadir. Intonatsiya so'zlovchining o'zgalarga qanday muomala qilayotgani, suhbatdoshiga nisbatan munosabatini aks ettiradi [8].

Musiqachilar qadimdan kuy ohangini yozma shaklga solishga harakat qilishgan. Ilk bor bu ishga urinish xitoylik musiqachi olimlarda uchraydi. Ular III-VII asrlardayoq xitoy musiqasiga xos bo'lgan beshta musiqa notalari ohangini aks ettirishga muvaffaq bo'lishadi. Qadimgi Gretsiya, qadimgi Misr va Mesopotamiyada ham musiqa ohangining yozma shakllarini topishga urinishlar bo'lgan. Ular musiqa ohangining baland-pastligi va ritmini yozma shaklda aynan aks ettirish ustida izlanish olib borishgan [5].

Tilshinoslikda intonatsiya fonetikaning tarkibiy qismi sifatida tadqiq qilingan va uning mustaqil soha sifatida fanga kirib kelganiga hali uzoq vaqt bo'lgan emas. XX asrning o'rtalarida intonatsiya fikrning ohangi, ya'ni so'roq, darak, buyruq va h.k. kabilar bilan bog'lanib tahlil qilindi. Intonatsiya borasidagi tadqiqotlarda XX asrning 40-50-yillarida asosiy e'tibor sintaktik birliklarning ohangiga qaratilgan bo'lsa, 60-yillarda uning asosiy birliklari ustida izlanishlar amalga oshirildi, 70-80-yillarda esa matnning fonostilistik jihatidan tahliliga qaratildi [5].

Intonatsiyaning nutq jarayonidagi roli maxsus monografiya tarzida tilshunos olim I.A.Kanter tomonidan o'rganilgan. Olimning "Системный анализ речевой интонации" monografiyasi nutqiy intonatsiyaning fonostilistik tahliliga bag'ishlangan. Nutq ohangi rus olimlaridan V.A.Artyomov, I.A.Stezorova, M.A.Burak, E.Benvinist kabi bir qator tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan.

Bugungi tilshunoslikda nutq ohangi nutqiy vaziyat jihatidan tahlil qilinmoqda. Shu ma'noda T.N.Gasanovanning ma'lumot berishicha, nutq ohangi borasidagi ilk izlanishlar XVI asrning ikkinchi yarmi, ya'ni aniqrog'i, 1551-yilda boshlangan bo'lib, ingliz olimi Djon Xart ingliz tili nutqi ohangini tadqiq qilgan. Aynan ana shu asar jahon tilshunosligida intonologiyani fonetikadan ajratib, alohida soha sifatida o'rganishga ilk qadam – poydevor bo'lib xizmat qildi. XIX asr oxirlariga kelib esa olimlar nutq ohangini kommunikantlarning individual xususiyatlarini, ular haqida jismoniy, ruhiy, psixologik kabi turli ma'lumotlarni ham aks

ettira oladigan vosita sifatida tahlil qilishni boshlashdi. 1960-yillarda olimlar tomonidan ko‘proq nutq ohangining emotsional vazifasi o‘rganildi. Shu asr oxiriga kelib esa turli tillar nutqi ohangining o‘ziga xosliklari, xususan, ingliz tilining Angliya nutqi ohangidan Amerika nutqi ohangining farqi tadqiq qilindi. D.Shivnani esa ingliz nutqi ohangining hindcha ko‘rinishini o‘rgandi va o‘z xulosalarini ilmiy ishida nashr qildi.

XX asr yakunlarida intonologiya borasidagi izlanishlar yangicha tus ola boshladi. D. Kristal, D. Breyzil kabi olimlar nutq ohangini real vaziyat va real vaqt nuqtayi nazaridan tahlil qilishga o‘tishdi. Ular kitobiy va real – hayotiy nutqni farqlash kerakligini ta’kidlashgan [3].

O‘zbek tilshunoslikda intonatsiya fonetika sathining tarkibiy qismi, nutqning unsuri sifatida qarab kelingan va nutqiy jarayonda til birliklarini birlashtiruvchi, uyushtiruvchi; gapning darak, so‘roq yoki buyruq mazmunini belgilab beruvchi; gapning davomiyligi yoki tugaganligi kabi ma’nolarni ifodalovchi vosita sifatida tadqiq qilingan. Bugungi kunda esa til unsurlarini real nutqiy jarayon nuqtayi nazaridan, ya’ni pragmalingsvistik aspektda tahlil qilish natijasida intonatsiyaga ham nafaqat ma’lum bir grammatik mazmunni beruvchi vosita, balki nutqiy vaziyatda suhbatga kirishuvchi kommunikantlarning emotsional, ruhiy, psixologik holati kabi xususiyatlari haqida ham ma’lumot beruvchi noverbal vosita sifatida qaralmoqda.

Bundan tashqari jahon tilshunosligida har bir tilning milliy xususiyatlaridan kelib chiqib, nutqiy jarayoniga bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xos intonatsiyasi o‘rganilmoqda. Masalan, shu paytgacha ozarbayjon tili intonatsiyasi, turk tili intonatsiyasi, qozoq tili intonatsiyasi, rus tili intonatsiyasi kabi bir qancha izlanishlar amalga oshirilgan. Ammo o‘zbek tili intonatsiyasining o‘ziga xosliklari hali tadqiq qilinmagan.

O‘zbek tilshunosligida intonatsiya borasida ko‘plab tadqiqotlarda to‘xtalib o‘tilgan. Taniqli tilshunoslar M.Mirtojiyev intonatsiyaning umumiy xususiyatlari haqida, E.Qilichev intonatsiyaning stilistik imkoniyatlari, A.Haydarov esa intonatsiyaning badiiy nutqdagi uslubiy xususiyatlari haqida fikr-mulohazalarini bildirib o‘tadilar.

Tilimizdagi bu borada olib borilgan izlanishlarning eng mukammali ustoz olim Ergash Qilichevning “O‘zbek tilining praktik stilistikasi” kitobida talaffuz va intonatsiyaning stilistik xususiyatlari, vazifasi va uning tarkibiy qismlari haqida to‘xtalib, misollar vositasida ochib berilgan. Bundan tashqari poetik nutq intonatsiyasining o‘ziga xosliklari turli dissertatsiyalar va monografiyalarning tadqiq mavzusiga aylangan.

Tilshunosligimizdagi hech bir til birligi yo‘qki intonatsiyaga bog‘liq bo‘lmasa. Ammo shu paytgacha o‘zbek tili nutqi ohangining o‘ziga xosliklari alohida o‘rganilmagan. Tadqiqotimiz shu nuqtayi nazardan ahamiyatli deb o‘ylaymiz.

Hasanboy Jamolxonov “Intonatsiya og‘zaki nutqning majburiy fonetik komponentidir, usiz gap yoki nutq shakllanmaydi va ifodalanmaydi”, deb ta’kidlagan edi [8].

Nutq so‘zlashuvchilarning psixologiya, ayni paytdagi kayfiyati yoki yoshi, lavozimi, urf-odatlari, tarbiyasi kabi ko‘plab omillarning ta’siri bilan yaratiladi. Bu jarayonda suhbatdosh nutqining ohangini intonologiya sohasi yordamchi bir vosita sifatida baholaydi.

So‘zlashuvchilarning his-tuyg‘usini ifodalashda til birliklari bilan birgalikda turli xil jest va mimikalar noverbal til vositasi sifatida qo‘llaniladi. Kommunikantlar maqsadi, ya’ni insonning suhbat vaqtidagi jismoniy va ruhiy holati nafaqat bu vositalar orqali, balki suhbatdosh nutqining ohangi, uning akustik o‘ziga xosligi bilan ham namoyon bo‘ladi. Masalan, ohang nutq mavzusi o‘zgartirilgani, tugagani yoki mavzuga suhbatdoshning e’tirozi, roziligi kabi xususiyatlari, savol mazmunining darak mazmunidan farqi kabi ko‘plab tushunchalarni o‘zida aks ettira oladi.

Ko‘pgina hayotiy vaziyatlarda shaxsning til birliklaridan foydalanib aytayotgan gaplari muhim ma’no tashimay, u ifodalagan nutq ohangi orqali achinish yoki suhbatdoshni xafa qilib qo‘ymaslik istagi bilinib turadi. Ammo har bir shaxsning ovoz xususiyatlari o‘ziga xosligini inobatga olmay ilojimiz yo‘q. Shuning uchun ham ma’lum bir filmga undagi qahramonlar xarakter xususiyatiga qarab ovoz beruvchi dublaj aktyorlari tanlab olinadi.

Bilamizki, bugungi texnika rivoji jadallashgan asrda insonlarning uzog‘ini yaqin qiluvchi ijtimoiy tarmoqlar orqali aloqa jarayoni amalda. Bu jarayonlarda suhbatdoshning nutqidan maqsadini to‘la tushunib yetish uchun yoki yuborilgan xabarni qanday ohangda o‘qishni bildirish uchun smayl (ing. smil – kulgi)lardan foydalanishadi. Rus tadqiqotchisi M.A. Burak “Реализация интонации в дискурсе”[4] maqolasida aynan ana shu vositalar haqida gapirib, ular tilning imkoniyati “sms” xabarda cheklanganligi uchun yaratilganligiga urg‘u beradi.

Haqiqatdan, zamonaviy insonlar vaqtni tejash maqsadida texnikaning imkoniyatidan unumli foydalanib, xabarni tez yetkazishni ko‘zlab, smayllarning yolg‘iz o‘zini suhbatdosh hissiyoti yo kayfiyati haqida ma’lumot berish uchun jo‘natishadi. Shu bittagina belgi

suhbatdoshga xabar jo‘natuvchi haqida ko‘plab, ayni paytda til birliklari yetkaza olmaydigan ma’lumotlarni taqdim qilishi mumkin. Aynan shular ifodalay olgan ma’lumotlarni harf yoki so‘z bilan ifodalaganda suhbatdoshning holati – nima demoqchiligi yoki reaksiyasi chiqmasligi tayin. Bundan ko‘rinib turadiki, alifbodagi harflar yoki tilimizdagi so‘zlar bazasi yozma nutq maqsadini to‘la aks ettirilmagan ekan. Og‘zaki nutqda esa til birliklari orqali ifodalay olmagan ayrim tuyg‘u va hissiyotlar nutq ohangidan anglashiladi. Bu yana nutq intonatsiyasi vazifasining naqadar muhimligini ko‘rsatadi.

“Har qanday nutq harakatdir, bu harakat esa, albatta, ma’lum intonatsiya bilan qo‘shilib, qorishib yuzaga keladi: nutqning toni, sur’ati, pauzalari, tonning balandligi va kuchi gapning mazmuni va emotsionalligi talabidan kelib chiqqan holda o‘zgarib, tovlanib turadi...” [8]. Demak, harf va so‘zlar ohang yordamida to‘laroq ma’noni ifodalash xususiyatiga ega bo‘lar ekan.

Diskurs ohangning turlichaligi bilan xarakterlanadi. Ohang nafaqat so‘zlovchining xarakteri yoki ayni vaziyatdagi ruhiyatini ifodalab qolmay, u har bir xalq vakilining milliy o‘ziga xosligini ham aks ettiradi. Chunki har xil mentalitet a‘zolari turlicha ohangdan foydalanadilar. Qanday diskursda bo‘lmasin ohang aloqa vositasi, his-tuyg‘u ifodachisi yoki nutqni shakllantiruvchi bo‘lak sifatida namoyon bo‘ladi. So‘zlovchi nutqi ohangini to‘g‘ri tahlil qila olish nutq maqsadini to‘g‘ri tushunishning kaliti hisoblanadi.

Badiiy asar muallifi ham nutqiy vaziyatni yoxud qahramonlarning ichki kechinmalarini berish, suhbat jarayonini o‘quvchiga yorqin his qildirish uchun so‘zlovchi tomonidan aytilayotgan gapning ohangini aks ettirishga harakat qiladi. Asar qahramonlarining turli xususiyatlari ularning nutqi ohangida aks etadi, masalan:

1) qahramonning qo‘pol va jaydariligi ifodasi: –Hormang, dehqonchilik katta-ku! – dedi notanish yigit *do‘rillagan* ovoz bilan;

2) qahramonning raqibiga nisbatan o‘zini ilojsiz va kuchsiz sanashi: –G‘irromlik qilmasin-da, bo‘lmasa! – dedim *chiyillab*. – Nega zuvlamaydi?

3) qahramonning bola sog‘inchi bilan azoblanayotgani: –Bolaginamni ko‘rarmikanman? – dedi Hoji buvi ovozi *titrab*.

Yoki

–O‘zi tirikmi, axir? – u *ingragudek* ohangda lo‘li tomon talpindi;

4) o‘zbek tilini chala biladigan chet ellikning nutqi: –Kim yiglaydi? – dedi u o‘zbekchani *buzibroq talaffuz* qilib;

5) qahramonning yoshi ulug‘ligi, boshidan ko‘p hodisalar o‘tganligi, o‘tmish voqealarini eslaganda nimagadir achinishi yoxud haligacha azob berib kelayotgan xotiralari borligi: –... Dunyo shunaqa ekan, jon bolam, – dedi *o‘ychan ovozd*a.– hamma bir-bir ketaverarkan...”;

6) ayol qahramonning erkaklarga xos xarakteri ifodasi: ...Bir kun maktabga komissiya kelib qoldi... Sinf jim-jit. Shu payt deraza sharaqlab ochildi-da, Zebi xolaning *yo‘g‘on ovozi* eshitildi: –Vali, ma, non!

7) qo‘rquv: – Keling, opovsi, yaxshi yuribsizmi, kelinim yaxshimilar? – dedi ovozi *titrab*.

8) g‘azab: – Yalinma deya^{man}! – dadam shunday *hayqirdiki*, muz bosgan derazalar zirillab ketdi.

Yoki

–“Qurug‘i” kerakmi? – dedi ovozi *xirillab*.

9) nutqning sirliligi: – O‘rtoq Toshevga yotig‘i bilan tushuntirdim, – Dalavoy *ovozini yana pasaytirdi*. – o‘zimizning odam, gunohidan o‘ta qoling, dedim.

10) qahramonning chorasizligi va suhbatdoshini ayashi: – Salqin tushib qoldi, – dedi oyim *o‘ychan ohangda*. – Bolalarning egnida yo‘q, boshida yo‘q [7].

Yuqoridagi misollardan ko‘rishdan mumkinki, qahramonning nutq vaziyatidagi holati (fe‘l-atvori, yoshi, kasb-kori, kayfiyati), nutqining maqsadi (so‘roq, darak, undov ma‘nolari) kabilarini asar muallifi nutqning ohangini (ritmi, tembri, melodikasini) berish orqali ifodalashga, o‘quvchiga “yuqtirishga” harakat qiladi.

Quyidagi misolga e‘tibor bering:

Kampir *vang‘illadi*: – Varaq o‘qimagan bo‘lsang, nimani o‘qiding? Domlang o‘qitadimi o‘zi? Yoki: Kampir *shaqillar*, G‘afforjon ho‘ngrar edi. Hammaning dili siyoh bo‘ldi [2].

Muallif Kampir obrazining o‘ziga xos salbiy fe‘l-atvorini aynan uning nutqi ohangini berish orqali ifodalashga harakat qiladi, ya‘ni “gapirdi”, “aytdi” demasdan “vang‘illadi” so‘zini ishlatish orqali shu salbiy munosabat anglashiladi.

Yana bir o‘rinda muallif asar qahramoni nutqidan ko‘zlangan maqsadni ohangidan ochib berishga harakat qilib, quyidagicha ifodalaydi: – Uyga bevaqt kelasiz desam, joningizning huzurini topib olgan ekansiz-da... - dedi.

Ayam bu gapni *shunday bir ohangda* aytdiki, shu bilan: “*Onang to‘kadigan zaharni bitta o‘zim yutib o‘tiribman*”, demoqchi ekanini

hatto men ham fahmladim”. Agar shu yerda “*Onang to ‘kadigan zaharni bitta o‘zim yutib o‘tiribman’ ohangi* berilmasa, nutq maqsadi oydinlashmas edi.

Xulosa shuki, muloqot jarayonida yuzaga kelayotgan nutq ohangning rang-barangligi bilan xarakterlanadi. U yordamida kommunikantning turli xususiyatlari bilan bir qatorda millatiga xos bo‘lgan o‘ziga xoslik; jinsiga xos bo‘lgan xususiyatlar; kasbiga xos bo‘lgan xususiyatlar; yashash tarziga xos bo‘lgan xususiyatlar kabi turli ma’nolar ham namoyon bo‘ladi. Nutq ohangini to‘g‘ri tushuna olish va lingvistik hamda pragmalingvistik vositalarni to‘g‘ri talaffuz qila olish nutq maqsadini to‘g‘ri anglab yetishga olib keladi. Nutqning ohang xususiyatlari, badiiy nutqning stilistik imkoniyatlari o‘rganilgan bo‘lsa-da, zamonaviy nutqning bugungi kundagi o‘ziga xosliklari, o‘zbek tilidagi nutq ohangining xususiyatlari tadqiqot obyekti sifatida olinmaganligi mavzuyimizning ahamiyatliligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduazizov A. Tilshunoslikka kirish. – T.: Sharq, 2010. –178 b. – 22-bet.
2. Qahhor Abdulla. O‘tmishdan ertaklar. – T.: Yangi asr avlodi, 2019.– 397 bet.
3. Артунова. Н.Д. Предложение и его смысл. – М.: Либроком, 2013.
4. Бурак М.А. Реализация интонации в дискурсе. – Курск, 2010. – 14-b.
5. Gasanova T.N. Краткая история развития и формирования интонологии // Молодой ученый, 2012. – №9. – С. 182-185.
6. Haydarov A. Intonatsiyaning uslubiy xususiyatlari//BuxDu ilmiy axborotnomasi. 2006. –69-72-b.
7. Хошимов Ў. Дунёнинг ишлари. – Т: Адабиёт учкунлари, 2018. –206 б.
8. Jamolxonov H. O‘zbek tilining nazariy fanetikasi. – T: Fan, 2009. – 224 b.
9. Кантер Л.А. Системный анализ речевой интонации. – М.: 1978. – 92-114-с.
10. Mirtojiyev M. Tovushlardagi ma’no. – T.:“O‘zbekiston, 1982. – 24-b.
11. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1985.– 104 б.

12.Торсуева И. Г. Интонация и смысл высказывания. – М., 1979.

13.О‘zME. Birinchi jild. – T: 2000.

O‘zbek va ingliz tilshunosligida ornitonimlarning lingvistik jihatdan tadqiq etilishi

Nargiza Maxmudova,

Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

nargizam148@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi ornitonimlar lingvistik tadqiq etilgan hamda ornitonimlarni o‘rganishdagi turlicha yondashuvlar qiyosiy aspektda tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: ornitonim, zoonim, leksema, qush nomlari, zoologik nomenklatura

Hozirgi kunda yurtimizda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning jadal rivojlanishi har bir sohaga yuksak e‘tibor qaratishni talab etmoqda, shu jumladan, tilshunoslik sohasi ham bundan mustasno emas. Bunday yangilanishlar natijasida tilning leksik sathiga kirib kelayotgan xalqaro terminlar va neologizmlar soni ortib bormoqda. Bu jarayon esa o‘z navbatida soha mutaxassislarining o‘z kasbiga oid tushunchalar va terminlarning aniq ifodasini bilishlarini, ularning mazmun-mohiyati haqida to‘laqonli bilimga ega bo‘lishlarini taqozo etmoqda. Shu bilan birga turli tizimli tillarda muayyan leksema, frazeologik birliklarning shakllanishi, rivoji va taraqqiy etishi hamda o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish maqsadida mutaxassislar tomonidan keng ko‘lamli tadqiqotlar olib borilmoqda. Shunga qaramasdan, ornitonimlarning tilda frazeologik birlik, yoki semema shaklini tadqiq etish, tilda foydalanish ahamiyatini o‘rganish dolzarbligini yo‘qotmagan va ayni paytda o‘z yechimini kutmoqda. Tilda olimlar hayvonlar nomlariga bog‘liq bo‘lgan zoonim tushunchasini turlicha talqin etganlar. Shu ma’noda **ornitonim** tushunchasi bo‘yicha ishlab chiqilgan ilmiy-nazariy qarashlar hamda tadqiqot natijalari nafaqat tilshunoslarni, balki boshqa soha mutaxassislarini ham birdek o‘ziga jalb qilmoqda va dolzarb masalalardan biri sifatida ilmiy jamoatchilik e‘tibor markazida bo‘lmoqda.

Ornitologiya (yun.*ornithos*-qush va ...logiya) aslida umurtqalilar zoologiyasining qushlarni va ularga tegishli bo‘lgan barcha narsalarni

o'rganish bilan bog'liq bo'lgan bo'limidir. Ornitologiya qushlarning ko'rinishi va estetik jozibasi bilan bog'liq bo'lgan fanlardan o'ziga xos jihatlari bilan farqlanadi. Ornitologlar nazariyalarga tayangan holda o'z ilmiy faraz yoki bashoratlarini sinab ko'rish uchun qushlardan model sifatida foydalanishini aniqlaganlar.

Til tarkibi, tilning so'z boyligi jamiyat rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlarga uchraydi. Bunda qushlarga tegishli bo'lgan barcha ifodalarni uslubiy o'rganiladi. Qushlarning tashqi ko'rinishi, yashash tarzi, sayrashi kabi xususiyatlaridan kelib chiqib turli til birliklari qo'llaniladi. Xususan, tadqiqotda tahlil uchun asos bo'lib xizmat qiladigan qush nomlari qatnashgan turli matnlar va frazeologik birliklar o'rganilgan.

Zoonimlarni o'rganishda turli xil yondashuvlar va yo'nalishlar bilan tadqiqotchilar zamonaviy tilning frazeologik zoonimlarining semantikasida antropotsentrizmning umumiy tendensiyasi, shuningdek, hayvon nomlari ishtirok etgan frazeologik birliklarning tarqalishi va bunday holatlar jahondagi juda ko'p tillar uchun universalligidan kelib chiqadi. Dunyo tillarida ular insonning majoziy xususiyati sifatida faol qo'llaniladi, chunki bunday birliklar yuqori konnotativ salohiyatga egaligi bilan tilshunoslar e'tiborini o'ziga tortadi. So'nggi yillardagi tadqiqotlarda frazeologik zoonimlar kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilmoqda. Masalan, ayrim izlanuvchilar tomonidan metaforizatsiya jarayonlari va bilimlarni bir sohadan boshqasiga turli tillarda qo'llanilishining kognitiv modellari taqqoslangan, dunyo tillarida aks etuvchi leksik va frazeologik birliklari qismlari o'rtasidagi asosiy farqlar aniqlangan.

J.G.Simpson zoologik nomenklatura—bu “har qanday aniqlangan organizmlar guruhining har biri uchun o'ziga xos nomlarni qo'llash zoologik tasnif” deya e'tirof etadi. Zoologik nomenklaturasining aksariyati uchun asos — bu Linney iyerarxiyasi bo'lib, u deyarli to'liq shaklga 1758-yilda olim tomonidan “tabiat tizimi” nomida ishlab chiqilgan. Zoologik tasniflar uchun universal hisoblangan ushbu Linney iyerarxiyasi quyidagicha ko'rinadi: qirollik, tur, sinf, tartib, oila, jinsi, ko'rinishi kabi. Qushlarning zamonaviy taksonomiyasi ushbu tizimga asoslangan bo'lib, K.Linney tomonidan yaratilgan tasnif asosida asosiy taksonomik birliklarning kichik guruhlari-ichki turlarini ajratish mumkin. Bu holatda bir nechta turlar birlashib katta turni tashkil qiladi, avlodlar oilani tashkil qiladi (subfamilalar bo'lishi mumkin), oilalar otryadga birlashtirilgan, otryadlar sinfni tashkil qiladi. Qushlar sinfi turini tashkil

etadi. Qushlar ustida olib borilgan tadqiqotlar biologiyada asosiy tushunchalarni, shu jumladan, evolyutsiya, xulq-atvor va ekologiya, turlarning ta'rifi, turlanish jarayoni, instinkt, o'rganish, ekologik bo'shliqlar, gildiyalar, orol biogeografiyasi, filogeografiya va tabiatni muhofaza qilish kabi asosiy tushunchalarni ishlab chiqishga yordam bergan.

J.Simpson fikriga ko'ra, zoologik nomenklatura bu tasniflashda taksonlarni etiketlashdir. U hayvonlarni tasvirlash va o'rganish uchun zoologik lug'atni rivojlantiradi, ammo bunda o'z-o'zidan zoologik yoki ilmiy qiziqishni uyg'ota olmaydi. Shu sababli tadqiqotchilar o'z oldiga hayvonot nomlarini ilmiy sohaga olib kirishga va ular bilan bog'liq lingvistik hodisalarni aniqlashga kirishadilar. Nomenklatura birligi nominativ, tasniflash, informatsion va kommunikativ funksiyalarni bajarish uchun mo'ljallangandir.

Qushlarning nomlarini birlashtiruvchi semantik guruhi tarixan nisbatan ochiq tuzilishga ega bo'lib, bunda atamalar tilda yo'q bo'lib ketishi yoki yangilari bilan almashtirilishi mumkin. Qushlar haqidagi dastlabki adabiyotlardagi bitiklar ilmiy jihatdan emas, balki badiiy tomondan tasvirlangan. Lekin ornitologiyaning maqsadi qushlarni ilmiy o'rganish sanaladi. Qushlar terminologiyasining mavzusi ko'plab mualliflar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ularning turli tillarda o'ziga xos nomlanishi tahlil qilingan. Shuningdek, qushlarning nomlanishini semantik, etimologik, lingvistik-geografik va boshqa jihatlarini tadqiqi bo'yicha izlanishlar mavjud.

Badiiy matnda qushlar nomi bilan bog'liq tasviriy vositalar ham ko'p uchraydi. Ayniqsa, nazmiy asarlarda metafora, metonimiya va qushlar nomi bilan bog'langan tasviriy vositalar, sinekdoxalarga misollar topish mumkin. Metonimiya nomdoshlanuvchi va nomdoshlovchi narsa o'rtasidagi aloqadorlikka xosdir.

Qushlar adabiyotda xuddi shunday qadim zamonlardan beri paydo bo'lgan. Bo'ri va turna, Tulki va laylak kabi ertaklarda inson xatti-harakatlari haqida axloqiy xulosalar chiqarish uchun qush nomlari - ornitonimlardan foydalaniladi.

Qush tasviridan foydalanish hattoki ba'zi mashxur rassomlar tomonidan tasvirlangan asarlarda ham paydo bo'lgan. Shuningdek, yog'och o'ymakori Tomas Bevikning (1797-1804 yillardagi) Britaniyalik qushlar tarixi asari birinchi marta ommaga rasm usulida taqdim etilgan. Bu kitob qushlar bo'yicha birinchi maydon qo'llanmasini tashkil etdi. Jon Jeyms Odubon esa 1827-yilda qushlarning ulkan va

ta'sirli tasvirlarini yaratgan. Amerika qushlari san'atshunoslar va kolleksionerlar tomonidan eng ko'p hayratga tushadigan asarlar qatoriga kiradi: dastlabki nashrlar har qanday bosma kitoblar uchun to'lanadigan eng yuqori narxlar qatoriga kiradi. Ornitolog Jon Gouldning qushlarning illyustratsiyasi, masalan, "Qushlar asri" kabi kitoblarda shu paytgacha rasman tasvirlanmagan. 80 ta plastinkadan iborat Himolay tog'lari (1830–1833) va uning tadqiqoti bilan bevosita bog'liq bo'lgan 600 ta plastinkadan iborat 7 jildlik "Avstraliya qushlari" (1840–1848) ham go'zal, ham ilmiy jihatdan foydali bo'lgan.

Qushlar bolalar kitoblarining mashhur qahramonlari bo'lib, ular ko'pincha chiroyli tasvirlangan. Ingliz yozuvchisi Beatriks Potterning 1908 yildagi "Jemima Puddle-Duck" haqidagi ertak asari mashhur qush qahramoni (o'rdak)ni yaratdi. Boshqa mualliflar turli yoshdagi bolalar uchun kitoblarda ko'plab qush qahramonlari bilan ergashdilar.

Kattalar uchun kitoblarda qushlar ramziy yoki psixologik ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, Amerikalik yozuvchi Pol Gallikoning 1940-yilda chop etilgan Qor g'oz, O.Dyunkerk tarjimasi asosida mazkur asar urush davridagi do'stlikning qayta tiklanadigan kuchi haqidagi masal bo'lgan. G'oz ornitonimi bosh qahramonni ham, urushdan yaralangan dunyoni ham ramziy tasviri sifatida ishlatilgan.

D..Tosheva poetik matnda qo'llangan xalq maqollari va frazemalar bilan bog'liq o'rinlarni tahlil qilishda, xalq dostonlarida qo'llangan epik ot, tuya, it, bo'ri va boshqa jonivorlar obrazining mifologik asoslari masalasini yoritishda xalq maqollaridagi jonivorlar bilan aloqador xalq ishonchlari hamda ular to'g'risidagi tasavvurlarning kelib chiqish tarixini tadqiq etadi va ularni xilma-xil madaniy muhitda o'ziga xoslikka ega ekanligini aniqlaydi.

D..Yo'ldasheva ornitonimlarning "Lison ut-tayr", "Boburnoma", "Zarbulmasal" kabi asarlarda, xususan, Alisher Navoiy asarlarida she'riy san'atlar hosil qilishdagi roli, sarlavha vazifasini bajarishdagi uslubiy xususiyatlari, ularning maqol va frazeologizmlar tarkibidagi qo'llanishining o'ziga xos tomonlari isbotlab, tadqiqot natijalari sifatida "O'zbek tilida ornitonimlar izohli lug'ati"ni yaratadi, unda 1000 dan ortiq ornitonimlarning izohi berilgan.

So'zlarning semantikasi shaffof bo'lgani uchun ba'zi holatlarda turtki beruvchi omillar aniq bo'ladi. Lug'aviy birliklarning semantikasi va tuzilishi turlarning asosiy jihatlari hisoblanadi.

O'zbek tilidagi qush nomlarining ma'lum qismi tub, sodda so'zlar bo'lsa, asosiy qismi soddalashish va yaxlitlanish asosida vujudga kelgan.

Masalan, o‘zbek tilida *ukki, to‘rg‘ay, kakku, burgut, chumchuq, shunqor, o‘rdak, qirg‘iy* singari yuzlab ikki va undan ortiq bo‘g‘inli ornitonimlar mavjud. V.Dal tomonidan rus tilida qushlar nomlari asosida tuzilgan lug‘atida ularning semantik hamda struktur tavsifi keltiriladi. Ushbu lug‘atda ko‘rsatilishicha, rus tilida ham qush nomlari ifodalanishida bir bo‘g‘inli nom mavjud emas, barchasi ikki va undan ortiq bo‘g‘inlidir. Bu kabi faktlar o‘z navbatida turli tizimli tillarda qush nomlarini chog‘ishtirib o‘rganishda asos bo‘ladi. Ingliz tilida ham qush nomlari o‘rganilishi ornitonimlar deb yuritiladi. Qadimgi yunon tilidan ὄρνις- (*órnith-*), (*órnis*, “bird”) qush, **ornitho - esa, qushga qaratilgan yoki aloqador hamda ὄνυμα (*ónuma*)** nom so‘zlaridan kelib chiqqan. Ya’ni ornitonim “qush nomi” degan ma’noni anglatadi.

Garchi, bunday nomlarning lingvistik jihatdan tadqiq etilishi hozirgi tilshunoslikda dolzarb masala deb qaralmasa-da, ikki til qiyosiy tahlillarida markaziy tadqiqot mavzusi sifatida dolzarblik kasb etadi.

Mazkur ta’rif qushlar nomlarini o‘rganishda ularning shakli ham qaysidir ma’noda ahamiyat kasb etadi, degan xulosaga asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Лясота, Ю. Английская зоосемия: учебное пособие. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 1984. – 116.
2. У ким бу нима-QOMUS.INFO-online ensiklopediya
3. Маклакова Е. Сопоставительный анализ фразеологических единиц с комионентом-зоонимом и их лексикографизация (на материале английского, француз русс. языков). Авт. дисс. Канд. Фил. наук. – Казань, 2012. – 22 с.
4. Лингво-когнитивный анализ фразеологических единиц с зоонимным компонентом: на материале русс., анг. и нем. языков, тема дисс и авт. кан. фил. наук Скитина, Н.А., – Москва, 2007. – 253-стр.
5. Дж.Г.Симпсон. Принципы таксономии животных [Principles of taxonomy of animals]. Перевод с английского языка. – Москва: 2006. – 293 p.(11)
6. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Tale_of_Jemima_Puddle-Duck
7. Пол Гэллико: Белая гусыня The Snow. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

8. Tosheva D.A. “Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari”, falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avt. T.D.O‘ T va AU.

9. Ёулдашева Д.Б. Ўзбек тилида орнитонимларнинг лисоний тадқиқи, ф. Ф. б.ф доктори (PhD) дисс.авт, –Самарқанд – 2019, – 52 бет.

10. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – Москва : Русский язык, 1989. – Т. I. – 699 с.(244)

11. Maxmudova, N. (2021). LEXICAL-SEMANTIC GROUP OF ORNITHONYMS IN LANGUAGE AND THEIR USE. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 2021(5), 107-116.

12. Maxmudova, N. (2021). BIRD NAMES REALLY MATTER: FEATURES OF ORNITHONYMES IN LANGUAGE. Theoretical & Applied Science, (5), 116-118

Insondagi ijobiy xarakter-xususiyatni baholovchi maqollarning semantik guruhlari

Aminova Amira,

Qashqadaryo viloyati Nishon tumani
32-umumiy o‘rta ta’lim maktabi
ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi
aminovaamira24@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxsga ijobiy baho ifodalovchi maqollar semantik jihatdan guruhlariga bo‘lingan. O‘zbek xalq maqollarida ijobiy baho ifodalash turli ma’nolar bilan bog‘liq. Aynan shu ma’nolar maqolaning asosiy mazmun-mohiyatini tashkil etadi. Jumladan, yaxshilik, ilmlilik, donolik, g‘ayratlilik, vatanparvarlik, hayolilik, do‘stlik, saxiylik, hunarlilik, to‘g‘riso‘zlik, to‘g‘riko‘ngillik, olimlik, ahillik, chaqqonlik, uddaburonlik, sabrlilik, kamtarlik, mehnatsevarlik, erta ish boshlash, mehrlilik, hushyorlik kabilar bunga misol bo‘la oladi.

Kalit so‘zlar: maqollar, baho munosabati, ijobiy baho ifodalovchi maqollar, salbiy baho ifodalovchi maqollar, semantik guruh.

Maqollar aksiologik leksikani aks ettiruvchi asosiy maydon hisoblanadi, chunki ular xalq hayotining barcha jabhalarini qamrab oladi. Zero, paremiolog V.P.Anikin aytganidek: “Xalq tajribasida bo‘lmagan

narsa maqollarda ham aks etmaydi”. Milliy madaniy o‘ziga xoslik aynan xalq maqollarida ko‘zga tashlanadi. Maqollar aksiologik leksikani aks ettiruvchi asosiy maydon hisoblanadi, chunki ular xalq hayotining barcha jabhalarini qamrab oladi. Paremiolog V.P.Anikin aytganidek: “Xalq tajribasida bo‘lmagan narsa maqollarda ham aks etmaydi”. Milliy madaniy o‘ziga xoslik aynan xalq maqollarida ko‘zga tashlanadi.

Baho munosabati tilning deyarli barcha sathlarida namoyon bo‘la oladi. Bu borada asosiy sathlar yetakchi o‘rinni egallaydi. Oraliq sath maqomidagi “fonetika”da baho ifodalash ko‘zga tashlanmaydi. Morfologik sathda boshqa turkumlarga nisbatan sifat so‘z turkumida baholash munosabati imkoniyatlari keng ekanligi namoyon bo‘ladi. Sifat leksemalarning baho munosabatini ifodalashi, bir tomondan, ayrim sifatlarda ijobiy yoki salbiy ma‘noning to‘g‘ridan-to‘g‘ri bo‘rtib turishi bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, matn bilan aloqador bo‘ladi. Ijobiy yoki salbiy bahoni kuchliroq ifodalash uchun, avvalo, neytral (betaraf) baho berishdan uzoqlashish zarur. Baho ifodalashda darajalanish faqatgina ijobiy yoki salbiy baho berishda ko‘zga tashlanadi. Bunday xususiyat neytral baholashda mavjud emas.

Baho berish ikki xil shaklda namoyon bo‘ladi. Birinchisi, aniq baho berish bo‘lib, bunda tildagi leksemalar orqali ijobiy, salbiy yoki neytral baho ifodalanadi. Baholashning so‘zda o‘z ifodasini topishi xususida olim Zafar Pardayev quyidagicha yozadi: “Tildagi mavjud lingvostilistik birliklar, voqelik obyektlarining bahosi tilda, xususan, so‘zda o‘z ifodasini topadi” [5:108]. N.D.Arutyunova to‘g‘ri ta’kidlaganidek, so‘z leksik ma‘nosining baholovchi yoki leksik-semantik variant baholovchi komponenti ijobiy yoki salbiy baho ifodalovchi qism sifatida qabul qilinadi [1:148]. Lekin shuni alohida qayd etish lozimki, qiyoslashning yuzaga kelishini ta‘minlovchi asosiy komponentlar sifatida ishtirok etuvchi yaxshi yoki yomon baholar har safar bir-biri bilan qiyoslashda emas, balki baholash xususiyatiga ega bo‘lmagan biror narsa bilan qiyoslanganda qabul qilinadi” [5:105-108].

Maqol orqali shaxsga beriluvchi baho so‘zlovchining biror inson yurish-turishi, o‘zini tutishi, xarakteri, ijtimoiy kelib chiqishi, yashash tarzi, oilaviy ahvoli, yoshi, jismoniy holati va boshqalarga maqol orqali bergan ijobiy, salbiy yoki neytral subyektiv munosabati mahsuli hisoblanadi. O‘zbek xalq maqollarida ijobiy baho ifodalash turli ma‘nolar bilan bog‘liq. Tinglovchida o‘z fikrini uyg‘otish, unda ijobiy munosabatni yuzaga keltirish uchun murojaatda insonni sharafllovchi, maqtov, olqish ifodalovchi birliklardan foydalaniladi. O‘zbek xalq

maqollari tarkibida yaxshi insonga ishora qiluvchi maqollar borki, ular tinglovchiga xush yoqadi.

1. Yaxshilik. Yaxshi inson hammaga xush yoqadi. Uning yurish-turishi, o'zini tutishi, gap-so'zlari, atrofdagilarga bo'lgan munosabati hammani o'ziga jalb etadi. Yaxshi insonning tashqi ko'rinishi hech narsani o'zgartirmaydi. Yaxshi insonlarga nisbatan ijobiy baho munosabatining ifodalanishi quyidagi maqollarda ko'zga tashlanadi: "Yaxshi odam qarisa ham so'zi aynimas, Yaxshi ot qarisa ham, yurishi aynimas", "Echkining yog'i bo'lmas, Yaxshining – dog'i", "Yaxshi otga qamchi kerakmas, Yaxshi qizga – sovchi", "Yaxshi xunuk libos bilan ham yaxshi", "Yaxshi yurgan yerida, Tinchlik solar eliga".

2. Ilmlilik. Ilmli inson har yerda va har qachon ilmi ortidan o'zi va atrofdagilariga foyda keltiradi. Ilmli odam ilikli suyakka qiyoslanadi. Bunday insonlarning har bir so'zi tanga orom baxsh etadi. "Ilmli odam – ilikli suyak", "Ilmlining so'zi – o'q" maqollarida ham ilm egalari ulug'langan, sharaflangan.

3. Donolik. Donolik – ulug' fazilat. Dono kishi doimo faqat zarur, foydali gapni aytadi. Quyidagi maqollarda dono kishining shaxsiyati, yoqimli suhbat, g'amxo'rliqi, nasihatgo'yliqi, og'ir-bosiqqligiga nisbatan ijobiy baho munosabati ifodalangan: "Buloqning suvi tiniq, Dononing – suhbat", "Dono aytsa, el aytgani, Elning g'amin yeb aytgani", "Dono durdan a'lo", "Dono naqli – hayot aqli", "Dono qarisa ham, donoligi qarimas", "Ma'arakaga dono aralashsa, Tuzilmay qolmas", "Ma'arakada topib gapirgan – dono, O'zini tutib o'tirgan ham – dono".

4. G'ayratlilik. G'ayratli odamning xususiyatini ko'rsatuvchi "G'ayratlidan ilon qochib qutulmas", "G'ayratlidan quyon qochib qutulmas" maqollarida ijobiy baho munosabatini badiiyoq, kuchliroq aks ettirishga xizmat qiladi. Shuningdek, muloqotning samarali kechishi uchun ijobiy baho ifodalovchi maqollardan ko'proq foydalanish lozim.

5. Vatanparvarlik. Vatanparvarlik ruhidagi xalq maqollarida ham ijobiy baho munosabati aks etib turadi: "Vatanga kelgan – imonga kelar", "Vatani borning baxti bor, Mehnati borning – taxti".

6. Hayolilik. Hayoli, iboli qizlar oilaning, ota-onaning obro'-e'tiborini ko'taradi. O'z hayosi ortidan maqtovlar eshitadi, olqishlar oladi. Hayoli qiz parilardan ham ustun qo'yiladi: "Pardali qiz – pariga tengsiz".

7. Do'stlik. Har bir odamning do'st bilan tirikligi, do'sti bor odam hech qachon yengilmasligi "Do'st do'stga qalqon", "Daraxtni tomir saqlar, Odamni – do'sti" maqollarida, ko'p do'st orttirishning foydasi

“Aqli ko‘pni dov olmas, Do‘sti ko‘pni yov olmas”, “Bilakli alp birni yiqar, Do‘sti ko‘p – mingni” maqollarida, chin do‘stning qavm-qarindosh bilan barobarligi, hatto kezi kelganda ulardan-da ustun turishi “Chin do‘st tug‘ishganing bilan teng”, “Chin do‘st yuz xizmatchidan yaxshi”, “Yaxshi do‘st yuz qarindoshdan yaxshi”, “Qalin o‘rtoq qarindoshdan ortiq” maqollarida o‘z aksini topgan.

8. Saxiylik. Saxiy, ochiqqo‘l odam birovga bir narsa bersa hech minnat qilmaydi, go‘yo o‘zini bermagandek tutadi. Qallob, o‘z manfaati yo‘lida turli nayranglar ishlatuvchining shirin so‘zi, xushomadidan saxiy odamning jahli, g‘azabi afzal. Saxiy minnat qilmaydi, berganini el orasida aytib yurmaydi. Qo‘li ochiq inson shu xislati orqasidan yaxshilikka erishadi. Shu va shu kabilar “Saxiyning o‘ng qo‘li berar, Chap qo‘li bilmas”, “Qallobning bolidan saxiyning zahri yaxshi”, “Saxiy berganini aytmas, Er aytganidan qaytmas”, “Saxiyning qo‘li ochiq, Qo‘li ochiqning yo‘li ochiq”, “Qo‘li ochiqning yo‘li ochiq” o‘zbek xalq maqollarida aks etgan.

9. Hunarlilik. Biror hunarning egasi bo‘lish bilan inson o‘zi moddiy daromad manbayiga ega bo‘la oladi, shuningdek, hunarli kishi xor-u zorlik ko‘rmaydi. “Hunarli insonlarga ijobiy baho berishda “Hunarli er xor bo‘lmas, Do‘st-dushmanga zor bo‘lmas”, “Hunarli yigit – mevali daraxt”, “Hunarli kishi och qolmas”, “Hunari borning oltin bilagi bor”, “Hunarmandning noni – butun” maqollarini qo‘llaydilar. Ko‘rinib turibdiki, bu turdagi maqollar, asosan, erkak jinsiga mansub kishilarga nisbatan qo‘llaniladi. To‘g‘rilik ma‘nosi bilan bog‘liq barcha maqollarda ijobiy baho ifodalanadi.

10. To‘g‘ri so‘zlik. To‘g‘ri so‘zlik insonni insonga yaqinlashtiradi. Shuning uchun to‘g‘ri so‘z odam tug‘ishgandan afzal qo‘yiladi: “To‘g‘ri so‘zlagan odam tug‘ishganingdan afzal”.

11. To‘g‘ri ko‘ngillilik. To‘g‘ri ko‘ngil kishi haqidagi “Dili to‘g‘rining yo‘li to‘g‘ri” maqolida ko‘ngil poklik oqlanadi.

12. Olimlik. Olimlik xususiyatiga baho beruvchi maqollarda ko‘proq olim odamning dono so‘zlashi, kamgapligi bilan bog‘liq fikr mavjud: “Olim so‘zi oz, Oz bo‘lsa ham soz”, “Olim aytgani – olam aytgani”.

13. Ahillik. Ahillik, inoqlik, totuvlik tushunchalarini ifodalovchi “Og‘a-ini totuv bo‘lsa, ot ko‘p, Opa-singil totuv bo‘lsa, osh ko‘p”, “Og‘a-ini totuv bo‘lsa, Tog‘ni talqon qilar”, “Opa-singil totuv bo‘lsa, Uyni bo‘ston qilar”, “Egachi-singil inoqligi – oilaning quvnoqligi”, “Ko‘pning qo‘li ko‘kka yetar” maqollarida ham ijobiy baho ifodalanadi.

14. Chaqqonlik. “Chaqqon chora topar, Beparvo – bahona”, “Daryo chopar, Chaqqon topar”, “Cho‘ponning chaqqoni takadan sut sog‘adi” maqollarida chaqqon odam qanday qilib bo‘lsa-da, bajarish kerak bo‘lgan ishning chorasini topib bajarishi, chaqqon kishi har narsaning ilojini topishi aks etgan.

15. Uddaburonlik. “Uddaburon” pragmemali “Uddaburon o‘rgimchakka shoyi to‘qitadi”, “Uddaburon qurbaqaga taqa qoqadi”, “Uddaburon maymunga bo‘yra to‘qitadi”, “Uddaburon ajdarga yer haydatadi”, “Epini topgan elak bilan suv ichar”, “Epini topgan ikki oshar”, “Yetuk kishi qo‘li bilan quyon tutadi” kabi maqollarda maqtov, olqish, o‘zgalardan ustun qo‘yish kabi ijobiy ma’nolar reallashadi.

16. Sabrlilik. “Sabrli kishining ishi soz”, “Sabrli qul murodiga yetar”, “O‘ttiziga chidagan o‘ttiz biriga ham chidar” maqollarida sabrli insonning ishi yurishishi, istaganiga erishishi va chidamliligi uning uchun zarur ekanligi haqidagi fikrlar mavjud.

17. Kamtarlik. “Kamtar bo‘lding – gavhar bo‘lding”, “Kamtar kerilmaydi, Mol-dunyoga berilmaydi” maqollarida kamtar kishining xarakter-xususiyligi yoritilgan va ijobiy baho munosabati aks etgan.

18. Mehnatsevarlik. Mehnat insonni ulug‘laydi, uni ko‘klarga ko‘taradi. Mehnat qilgan inson bir kun, albatta, rohatini ham ko‘radi. Ishlagan kishi xor bo‘lmaydi, zor qolmaydi. Shu kabi fikrlar quyidagi maqollarda aks etgan: “Ishlagan xor bo‘lmas”, “Ishsevarni el sevar”, “Mol boqqanning barmog‘idan moy tomar”.

19. Erta ish boshlash. “Erta ekkan erta yig‘ar” maqolida so‘zlovchining ma‘lum shaxs bajarayotgan harakatiga qo‘shimcha baho berishda qo‘llanilib, barvaqt boshlangan ishning samarasi haqida gap ketganda ham ishlatiladi.

20. Mehrlilik. Mehr insonni bir-biriga yaqinlashtiradi, qalbni yoritadi. Mehr ko‘rsatgan kishi hammaga xush yoqadi. “Mehri borning sehri bor”, “Mehrli odam – sevimli” maqollarida samimiy ijobiy baho sezilib turadi.

21. Hushyorlik. Har yerda, har joyda biror ishni amalga oshirishda inson ehtiyotkor bo‘lishi lozim. Ehtiyotkorlik bilan birgalikda hushyorlik ham zarur. Har ishda hushyor bo‘lgan kishini aldash, chuv tushirish juda qiyin. Xalq orasida hushyorlikka chaqiruvchi quyidagi maqollar mavjud: “Hushyorni yov bosmas, Yov bossa ham dov bosmas”.

22. Odillik. Odil, adolatli insonning yuzi, husni oyga qiyoslanadi. Hattoki oqib turgan tiniq soyga qiyos etiladi. Buning sababi esa, albatta,

adolatlikdadir. “Odil kishi oyday, oqib turgan soyday” maqolida odil insonga nisbatan ijobiy baho berilgan.

23. Intizomlilik. Intizom g'alaba qurolidir. Tartib-intizom bor joyda rivojlanish, o'sish bo'ladi. Janglarda ham intizomli qo'shin hech qachon yengilmaydi. “Intizomli lashkar yengilmas” maqoli orqali faqatgina lashkarga emas, balki intizomli bo'lgan har qanday kishi nisbatan ijobiy baho munosabati mavjud.

24. Intiluvchanlik. Intilgan inson murodiga yetadi, maqsadiga erishadi. Intilgan kishi hech qachon yengilmaydi: “Intilgan – yengilmas”.

25. Izlanuvchanlik. Bir qator o'zbek xalq maqollarida izlanuvchan insonlarga ijobiy baho ifodalash aks etgan: “Izlaganga tole yor”, “Izlagan topar”, “Qidirgan gavhar topar”, “Qidirganga toshdan tulki topilar”, “Izlaganga – ezid yor”.

26. Chidamlilik. “Chidamli er lochin tutar” maqolida er yigitlarning chidamli bo'lishi kerakligi, chidamli kishi ko'zlagan maqsadiga erishishi kabilar yoritilgan.

27. So'zamollik. Ko'p so'zlash, so'zamollik kabilarga nisbatan ko'p hollarda salbiy baho ifodalanadi, ammo “So'gat tolga qush qo'nar, So'zamolga so'z ko'nar” maqolida ijobiy baho ifodalash ko'zga tashlanadi.

28. Tavakkalchilik. “Tavakkalchining kemasi botmas” maqolida tavakkalchi insonlarga ijobiy baho berish mavjud va bu orqali tavakkalchilikning foydali tomonlarining borligi ham ko'rinadi.

29. Tilni tiyish. Har bir kishi kerak o'rinda tilini tiyishi, keraksiz gapni aytmasligi lozim. Tilini tiygan kishi o'zini har xil balolardan asraydi, oqibati yomon hodisalardan yiroq bo'ladi. “Tilini tiygan boshini qutqarar”, “Indamagan uyday balodan qutiladi” maqollarida tilini tiya bilgan kishiga nisbatan ijobiy baho munosabati ifodalangan.

30. Til bilish. Inson qancha ko'p tilni bilsa shuncha muvaffaqiyatga erishadi, dunyo ko'radi, fikrlash doirasi kengayadi, dunyoqarashi o'sadi. Xalq maqollarida ham til bilgan kishining yo'lda qolib ketmasligi bilan bog'liq fikrlar aks etgan: “Til bilgan yo'lda qolmas”.

31. Aybini bilish. “Aybini bilgan – avliyo”, “O'z aybini bilgan – mard” maqollarida har bir inson o'z qilgan aybini bilsa, uni kechirish mumkinligi, aybini tan olib, uni sezish ham bir xislat ekanligi, bunday odamlar mard bo'lishi borasidagi fikrlar bayon etilgan.

32. Erta uyg'onish. “Uch kun barvaqt turgan – bir kun yutar”, “Erta turgan erkakning bir rizqi ortiq, Erta turgan ayolning ikki rizqi

ortiq” maqollari kishilarni vaqtli uygʻonishga undasa, ikkinchi tomondan barvaqt turadigan kishilarning boshqalardan farqini koʻrsatishga xizmat qiladi.

33. Shoshmaslik. Kishilar “Oshiqmagan aravali quyonga yetibdi”, “Oshiqmagan ovchi humo ovlar”, “Shoshmagan er oqqush tutar” maqollarini qoʻllaganda oʻzlarini hali koʻp ishlar qilishga qodirliklarini, ehtiyotkorliklari ketidan katta narslarga ega chiqishlarini taʼkidlamochi boʻladilar.

34. Ehtiyotkorlik. Ehtiyotkorlik bilan bogʻliq yana quyidagi maqollar ham borki, bularda bir nojoʻya ishni bajarib undan zarar koʻrgach boshqa ishni oʻylab, fikr qilib, ehtiyot boʻlib bajaruvchi kishilar xususiyatiga nisbatan baho beriladi: “Ogʻzi kuygan qatiqniyam puflab ichadi”, “Sutdan ogʻzi kuygan sovuq suvniyam puflab ichadi”, “Ogʻzi kuygan oshini puflab ichadi”, “Tikan bosgan qadamini bilib bosar”, “Ilondan qoʻrqqan oladan xatlamas”.

35. Mardlik. Mardlik tushunchasi bilan bogʻliq xalq maqollari gender jihatdan xoslangan boʻlib, erkaklarga nisbatan qoʻllaniladi. Bunday maqollarda tantanavorlik sezilib turadi va mard oʻgʻlonlarga ijobiy baho munosabati ifodalanadi: “Mard omadli boʻladi”, “Botirga oʻt ham teng, suv ham teng”, “Er yigit oʻlar yeriga kulib boradi”, “Botir elin yovga bermas, chechan soʻzin dovga bermas”, “Maydonda sinalgan – elda aziz”, “Mardning har yerda manzili bor”, “Mard oʻlar, nomi qolar”.

Oʻzbek xalq paremlarida shaxs xarakterini tavsiflovchi ijobiy baho insonlarning yaxshi xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Shaxs xarakterini tavsiflovchi ijobiy bahoga yaxshilik, ilmlilik, donolik, gʻayratlilik, vatanparvarlik, hayolilik, doʻstlik, saxiylik, hunarlilik, toʻgʻrisoʻzlik, toʻgʻri koʻngillik, olimlik, ahillik, chaqqonlik, uddaburonlik, sabrlilik, kamtarlik, mehnatsevarlik, erta ish boshlash, mehrlilik, hushyorlik, odillik, intizomlilik, intiluvchanlik, izlanuvchanlik, chidamlilik, soʻzamollik, tavakkalchilik, tilni tiyish, til bilish, aybini bilish, erta uygʻonish, shoshmaslik, ehtiyotkorlik, mardlik kabilar kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М., 1988.
2. Aminova A.Oʻ. Oʻzbek xalq maqollarida “baho” konsepti / Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – Namangan, 2021. – № 2 – B. 203–207.

3. Жўраева Б. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. док. дис. автореф. – Самарқанд, 2019.

4. Jo‘rayeva B., Aminova A. O‘zbek xalq paremalarida shaxs xarakterini tavsiflovchi salbiy baho O‘zbek halk paremasında kişi karakterinin olumsuz değeriendirilmesi Uluslararası Türk dünyasi Yunus Emre sempozyumu 24–27-mayis. 2021. – B. 497–501.

5. Пардаев З. Нутқ инновацияси ва уларда баҳо муносабатининг ифодаланиши (сифат лексемалар асосида)// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2009.

6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

7. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Т., 1990.

O‘zbek tili sud nutqidagi ayrim frazeologizmlarning qo‘llanishiga doir ba‘zi mulohazalar

Mo‘ydinov Qodirjon,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Sud notiqliğida qo‘llanilayotgan frazeologizmlarda frazeologik ma‘no yetakchilik qilib, ularda emosional-ekspressivlik, uslubiy bo‘yoq sezarlar-sezilmas darajada mavjud bo‘ladi. Umumnutqqa xos frazeologizmlarda frazeologik ma‘no bilan birgalikda emotsional-ekspressivlik, uslubiy bo‘yoq ham asosiy o‘rında turadi.

Kalit so‘z: sut nutqi, frazeologizm, frazema, notiq,

Notiqlik san‘atining ijtimoiy-siyosiy, akademik, maishiy va diniy notiqlik kabi turlari orasida sud notiqligi alohida ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Chunki sud notiqligi sud jarayoni bilan, “fikrlar jangi” bilan bog‘liq ravishda namoyon bo‘ladi. Shuningdek, sud jarayonida masalani hal etishga aloqador bo‘lgan tomonlar, ularning mas‘ul kishilari: sudya, xalq maslahatchilari, prokuratura va ichki ishlar xodimlari, advokatlar, guvohlar hamda sudlanuvchilar ishtirok etadilar. Ularning har biri sud jarayonida qonunga asoslanib sudlanuvchilarning manfaatlarini ko‘zlab nutq so‘zlashlari mumkin. Ana shu jarayonda

soʻzlangan nutq ilmiy adabiyotlarda sud nutqi degan umumiy tushuncha ostida beriladi.

“Frazeologizm yaxlit bir maʼno ifodalaydigan soʻz birikmasi yoki predikativ qoʻshilma qolipidagi til birligidir. Yaxlit bir maʼno ifodalashiga koʻra u soʻzga oʻxshasa ham, doimo subʼyektning obyektga boʻlgan munosabatini bildirishi bilan undan semantik farq qiladi. Masalan, qoʻy ogʻzidan choʻp olmagan frazeologizmi yuvosh soʻzi bilan bir xil maʼnoga ega boʻlsa ham, frazeologizm obrazli ifodasi, yaʼni majoziylikiga koʻra undan farq qiladi. Umuman, frazeologizmlar maʼnosida, albatta, pragmatik sema boʻladi”. Frazeologizmlar sud nutqi leksikasidagi obrazli ifodaga ega lisoniy birliklardandir. Sud nutqida, xususan, advokatlar nutqida quyidagi frazeologizmlar uchradi: Ushbu holatda ularning hammasi til biriktirib, himoyadagilarga magʻzava agʻadarishga harakat qilib, sudlanuvchi T.Ideybekning ahvolini sal boʻlsa ham yengillashtirishga urinishlari tabiiy. ...O.Abdushukurovaning yashash uyi xonalarining barchasi va xonada boʻlgan hamma narsalar koʻzdan kechirilib, jinoyatga aloqador boʻlgan narsalar topilmaganligi qayd qilingan... Garchand A.Ibragimov... U.Isayevning boshqalar bilan tili bir ekanligini bilsa-da, bu haqida hech qayerga murojaat qilmagan... Qoʻqon TIIB boshliq oʻrinbosari U.Isayev bilan oʻsha kuni koʻrishsa, shu pulni berib, ishni bosti-bosti qilishini, iloji boricha tezroq tinchitish maqsadi borligini bayon qilgan. Chunki bu moddada insonni hayotidan mahrum qilish jazosi koʻzda tutilgan boʻlib, har bir holatni adolat tarozisida oʻlchab koʻrish lozim.

Keltirilgan gaplardagi frazeologizmlarning sud nutqida qoʻllanishining obʼyektiv sabablari bor, albatta. Ular okkozional yuridik termin darajasiga koʻtarilgan. Maʼlumki, soʻzda boʻlganidek frazeologizmlarning qurilishida ham ikki hodisa koʻzga tashlanadi, yaʼni frazeologik maʼno va uslubiy boʻyoq. Ayrim frazeologizmlarda uslubiy boʻyoq juda kam darajada boʻlib, frazeologik maʼno yetakchilik qiladi.

Sud nutqiga xos frazeologizmlar frazeologik maʼnosi va uslubiy boʻyogʻi jihatidan kuzatilsa, ularning soʻzlashuv va badiiy nutqda keng qoʻllanilayotgan frazeologizmlardan farq qilishi kuzatiladi. Bu farq shundaki, sud notiqligida qoʻllanilayotgan frazeologizmlarda frazeologik maʼno yetakchilik qilib, ularda emosional-ekspressivlik, uslubiy boʻyoq sezilar-sezilmas darajada mavjud boʻladi. Umumnutqqa xos frazeologizmlarda frazeologik maʼno bilan birgalikda emotsional-ekspressivlik, uslubiy boʻyoq ham asosiy oʻrinda turadi.

Ba'zi frazeologizmlarda emotsional-ekspressivlik, uslubiy bo'yoq ifodalansa-da, ammo ularning uslubiy bo'yog'i sud nutqlarida sezilmaydi. Masalan, so'zlashuv uslubidagi "falonchining aybini bo'yniga qo'yishibdi" gapidagi aybini bo'yniga qo'ymoq frazeologizmida emotsional-ekspressivlik ifodalanadi. Shu frazeologizm sud nutqlarida qo'llanganida esa uslubiy bo'yoq unchalik sezilmaydi: M.Ortiqovga ruhiy ta'sir o'tkazish, qilmagan aybini bo'yniga qo'yish maqsadida uni noqonuniy ravishda ... saqlab kelingan.

Ko'rinadiki, sud notiqqligini har tomonlama tadqiq qilish huquqshunoslar uchun ham, tilshunoslar uchun ham barobar muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga ko'ra mazkur maqolada biz uning bir muammosi - sud nutqi leksikasini sistema sifatida o'rganishni ma'qul ko'rdik. Ushbu leksikani tashkil qiluvchi birliklarning tabiati, mohiyati, ma'no guruhlari, ular orasidagi semantik munosabatlar tahlilga tortilishi va ilmiy-nazariy jihatdan o'rganilishi davr talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. –T: 25.12.17
2. S.Karimov,X.Mamatov, I.Bo'riyev. Yuristning nutq madaniyati. –Toshkent, 2004.
3. Mirtojiyev M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent.
4. O'zbekiston advokatlarining himoya nutqlari. –Toshkent: "Adolat", 2006.
5. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent: O'zbekiston, 1992.
6. Aripova A. Notiqlik va uning lisoniy-uslubiy vositalari. –Toshkent: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2007.
7. Mahmudov N. O'qituvchi nutq madaniyati. –Toshkent: "Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
8. Nusratilla Jumaxo'ja. Qonun tili mezonlari. –Toshkent: "Muharrir" nashriyoti, 2010.
9. Mirhamidov M, Norpo'latov N, Hasanov S. Yuristning nutq madaniyati. –Toshkent, 2005.
- 10.Nazarov.K, Usmonov S, Tohirov Q, Yuristning nutq madaniyati. –Toshkent, 2003.

O'zbek tilida yuridik terminlar

Mo'ydinov Qodirjon,

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Maqolada yuridik til va terminologiya me'yorlarini o'zbek adabiy til xususiyatlariga muvofiqlashtirish va ularni tartibga solish mavzusi ifodalangan bo'lib, bu yo'nalishdagi muammo va masalalar misollar bilan izohlangan hamda o'rinli yechimlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: yuridik til, fundamental fanlar, kommunikatsiya va axborot texnologiyalari, ko'rsatma, ko'rsatuv, ko'rgazma, sud islohotlari, terminologik me'yor, advokat, prokuror.

O'zbekiston hayotida sodir bo'layotgan ulkan o'zgarishlar tilimizda o'z lisoniy ifodasini topmoqda. Xususan, mamlakatimizda sud islohotlarining o'tkazilishi bois o'zbek tilida sud nutqi leksikasi shakllandi. Bugungi kunda ushbu leksikani har tomonlama tadqiq qilish dolzarb masalalardan biridir. Bu tilshunoslar uchun ham, huquqshunoslar uchun ham muhim ahamiyatga egadir.

O'zbek adabiy tilining lug'aviy va terminologik me'yorlari ancha tartibga solindi. Ular imlo va izohli lug'atlarda o'z aksini topgan bo'lsa-da, yuridik terminlarning adabiy me'yorga solingan mukammal lug'atlari yaratildi, deyish qiyin. Ma'lumki, huquqiy atamalar (o'zbek yuridik tilining ichki xususiyatlarini hisobga olmasdan) rus tilidan so'zma-so'z tarjima qilingan. Bu esa yuridik tilga qo'yiladigan aniqlik, mantiqiylik, qisqalik, soddalik, rasmiylik kabi talablarga to'liq javob bermasdi. Ayniqsa, jinoyat huquqi, fuqarolik huquqiga oid terminlar tizimida hamon bir tushuncha uchun ikki yoki undan ortiq leksik birliklar qo'llanilmoqdaki, ularni tartibga solish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Lug'atlarda ayrim holatlarda rus tilidagi bir atama, o'zbekcha bir necha leksik birlik bilan berilmoqda. Masalan, sud nutqi leksikasi tarkibidagi ruscha *показание* tushunchasini ifoda etish uchun ishlatiladigan *ko'rsatuv*, *ko'rsatma*, *ko'rgazma* singari so'zlarda xuddi shunday anglashilmovchilikni ko'rish mumkin.

Qiyoslaymiz: В качестве свидетеля для дачи **показаний** может быть вызвано любое лицо, которому могут быть известны какие-либо обстоятельства, подлежащие установлению по уголовному делу (УПК РУ.Глава 6.Статья 65).

Jinoyat ishi bo'yicha aniqlanishi lozim bo'lgan biror holatni bilishi mumkin bo'lgan har qanday shaxs guvoh sifatida **ko'rsatuv berish** uchun chaqirilishi mumkin.(O'zR JPK 6-bob,65 modda); ...дават **показания** на родном языке (УПК РУ. Глава 6.Статья 66) ...o'z ona tilida **ko'rsatuvlar** berish... (O'zR JPK 6-bob,65 modda).

Оглашение **показаний** свидетелей (ГПК РУ. Глава 22. Статья 232); Guvohlarning **ko'rsatuvlarini** o'qib eshittirish. (O'zR FPK. 22-bob, 232-modda).

Ko'rinib turibdiki, ruscha **показание** so'zi O'zR JPK va O'zR FPK da **ko'rsatuv** so'zi bilan ifodalanyapti.

Показание so'zi Ruscha-o'zbekcha lug'atda **ko'rsatish, aytish; 2. guvohlik berish, so'roq berish** tarzida tarjima qilingan.

Ko'rsatuv, ko'rsatma, ko'rgazma so'zlari O'zbek tilining izohli lug'atida quyidagicha berilgan:

Ko'rsatma 1. Qanday harakat qilish, ishlash lozimligini ko'rsatuvchi yo'l-yo'riq; qo'llanma. *U qog'ozdagi ko'rsatmadan chekinishni intizomni qo'pol ravishda buzish, deb hisoblaydi.* S.Karomatov, So'nggi barxan.

Ko'rsatma 2 huq.Tergov-sud jarayonlarida biror ahamiyatli holat haqida shaxs (guvoh va b.)ning bergan ma'lumoti; dalil. Masalan: *Guvohlarning ko'rsatmasidan ma'lumki, bahslashayotgan ovozlar marhumlarga tegishli emas. "Fan va turmush"*.

Ko'rsatuv 1. Kinofilm, televideniye kabilar orqali namoyish qilish, berish. *Yangi yil ko'rsatuvlarini tomosha qildik.*

Ko'rsatuv 2 ayn. **ko'rsatma 2.** Masalan: *Bu esa uning dastlabki tergovda va sud tergovida bergan ko'rsatuvlarining naqadar to'g'riligini tasdiqlaydi.* Ma'lum bo'ldiki, ko'rsatuv 2 ga berilgan izoh aynan ko'rsatma 2 ga berilgan izohning o'zidir. Ayni vaqtda, fikrimizcha, ko'rsatma so'zidagi *dalil* ma'nosi(semasi) ko'rsatuv so'zidagi dalil ifodasiga nisbatan kuchli, aniq va to'liq.

Ko'rgazma 1. Ko'rish, tomosha qilish uchun qo'yilgan narsalar va shu narsalar qo'yilgan joy. Masalan: Xalq xo'jaligi yutuqlari ko'rgazmasi. Ko'rgazma eksponatlari.

Ko'rgazma 2 ayn. **ko'rsatma.1.** Masalan: *O'zbekiston Fanlar akademiyasining prezidiumi akademiyada nashr etiladigan "Axborotlar", "O'zbek tili va adabiyoti", "Fan va turmush" jurnallari tahrir hay'atlariga shu jurnallarning yubileyga bag'ishlab maxsus sonini chiqarish to'g'risida ko'rgazma berdi. "O'TA". Bu o'rinda ko'rinadiki, ko'rsatma so'zidagi dalil-isbot ma'nosi mutlaqo*

ifodalanmagan. Lekin shunga qaramay ba'zi o'rinlarda ayni shu so'z **ноказание** tushunchasini ifodalash uchun ishlatilgan. Masalan: *"Shundan ham ko'rinadiki, sudlanuvchi o'z xohishi bilan emas, balki tashqaridan berilayotgan ta'sir natijasida ko'rgazma bergan"*(gazetadan).

Lekin shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, sud-huquq tizimida *ko'rsatma* so'zi ko'pincha *qanday harakat qilish, ishlash lozimligini ko'rsatuvchi yo'l-yo'riq* ma'nosida qo'llanishi sabablimi **ноказание** tushunchasini ifodalash uchun ko'rsatuv so'zi faol qo'llanadi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, umumiste'moldagi **ko'rsatuv** so'zining birinchi ma'nosi televideniye orqali namoyish etiladigan ko'rsatuv sifatida tushunilsa, sud-huquq sohasida, asosan, uning **ноказание** tushunchasini ifodalovchi semasi yetakchilik qiladi. Shuning uchun ham M.Mirhamidov va S.Hasanovlar **ko'rsatuv** atamasini "so'roq", ya'ni "guvohning bergan guvohligi, aybdor yoki gumon qilinayotgan shaxsning bergan so'rog'i" deb ishlatishni ma'qullagan.

Bundan ko'rinadiki, sud-huquq tizimida bunday bahstalar so'zlar o'z yechimini kutib turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nazarov K., Usmonov S., Tohirov Q. Yuristning nutq madaniyati. –Toshkent, 2003.
2. Mirhamidov M., Hasanov S. Yuridik til va huquqshunos nutqi. –Toshkent, 2004.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. Besh jildlik. 2-jild. –Toshkent, 2006.
4. Ruscha-o'zbekcha lug'at. –Toshkent, 1972.
5. O'zbekiston advokatlarining himoya nutklari. –Toshkent, 2006.
6. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat protsessual kodeksi. –Toshkent, 2018.
7. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi. –Toshkent, 2018.

Abdurauf fitrat publitsistikasining leksik xususiyatlari

Usmonova Shahnoza,

Namangan davlat universiteti

1-kurs tayanch doktoranti,

zafarbekismatov@mail.com

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada Abdurauf Fitratning maqolalarida qoʻllangan ayrim soʻzlarning leksik jihatli tahlili keltirilgan. Shu bilan birga Abdurauf Fitrat publitsistikasida koʻzga tashlanadigan nozik jihatlar koʻrib chiqilgan.

Kalit soʻzlar: matnlarning formal, mazmuniy va leksik-semantik tuzilishi, metodik, taʼlimiy ahamiyati; lugʻat, qoʻllanma va darsliklar; leksik-semantik, sintaktik-semantik, semantik-pragmatik, kognitiv-semantik, funksional-uslubiy, kommunikativ-pragmatik va boshqa aspektlar.

Butun dunyo tilshunosligida bugunga qadar badiiy, ilmiy, publitsistik matnlar, ularning formal, mazmuniy va leksik-semantik tuzilishi, metodik, taʼlimiy ahamiyati jihatdan izchil ishlar amalga oshirilmoqda. Bu boradagi izlanishlarning natijasi sifatida publitsistik janrning lugʻaviy fondi, leksik xususiyatlari, janriy xoslanishi va kommunikativ imkoniyatlari doirasida qator lugʻat, qoʻllanma va darsliklar tayyorlanmoqda. Publitsistik janrga oid matnlarni leksik jihatdan tahlil qilish, lingvistik xususiyatlarini oʻzaro taqqoslash matn va uning qonuniyatlarini belgilashda yil sayin hal etilishi lozim boʻlgan muhim masalalar sirasiga kiritilib borilmoqda. Shunday ekan har bir ijodkorning leksik idiolektini oʻrganish, tasniflash, yetuk publitsistlarning zamon va makon bilan bogʻliq ravishda muayyanlashuvchi va baholanuvchi xususiy leksik zaxirasida namoyon boʻladigan umummilliy leksik fondning immanent imkoniyatlarini ochish alohida ahamiyatga ega.

Jahon tilshunosligida badiiy, ilmiy, publitsistik matnlarni leksik-semantik, sintaktik-semantik, semantik-pragmatik, kognitiv-semantik, funksional-uslubiy, kommunikativ-pragmatik va boshqa aspektlarda nazariy tadqiq qilish davr bilan hamohang ravishda dolzarbligini saqlab qolmoqda. Bu yoʻnalishda olib borilayotgan tadqiqotlarda asosiy eʼtibor publitsistik nutq va uslubni shakllantiruvchi leksik birliklar semantikasi va matnda ifoda etilgan axborotning kommunikativ vositalariga xos xususiyatlar va ularning zamiridagi lisoniy qonuniyatlarni ochib berishga qaratilmoqda. Bu esa publitsistik asarlardagi lugʻaviy unsurlar va ularning

semantikasi, kommunikativ jihatlarini o'rganish muammoning nazariy asoslarini belgilaydi.

O'zbek tilshunosligida ham jadid ma'rifatparvarlarining tilshunoslik merosi, ular yaratgan badiiy, ilmiy, publitsistik asarlarning til xususiyatlarini o'rganish bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, olingan ilmiy natijalar o'zbek milliy tilining XIX asrning oxiri XX asr boshlarida uning asosini tashkil etuvchi davr adabiy tilining muhim lisoniy xususiyatlari haqida yetarlicha tasavvur bera olmaydi. Zero, "Biz qadimiy va boy tariximizni, ayniqsa, g'oyat og'ir sharoitda ilm-ma'rifat, inson erkinligi, xalq ozodligi, Vatanga, milliy qadriyatlarga mehr va sadoqat g'oyalarini dadil ko'tarib chiqqan jadid bobolarimiz faoliyatini yanada chuqur o'rganishimiz lozim"[1;4]. Bunday muhim nazariy va amaliy ahamiyatga molik muammoning hal etilishida ma'rifatparvar jadid adiblari tomonidan yaratilgan barcha janrdagi asarlarning lingvistik tadqiqini amalga oshirish lozim bo'ladi. Jadid davri publitsistik asarlarining tili o'sha davr adabiy tili leksikasi hamda terminologiyasi rivojiga qo'shilgan munosib hissa bo'lib, uni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilish XX asrning 20-30-yillar davri o'zbek adabiy tilining rivojlanish va boyish tendensiyalarini belgilashda muhim va munosib material bera oladi. Bu holat tanlangan mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2016-yil 13-maydagi PF-4797-son "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi, 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi, 2019-yil 21-oktyabrdagi PF-5850-son "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2020-yil 20-oktyabrdagi PF-6084-son "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonlari; 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-son "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi, 2019-yil 4-oktyabrdagi PQ-4479-son "O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonuni qabul qilinganligining o'ttiz yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi qarorlari

hamda boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu maqolamiz muayyan darajada xizmat qiladi.

Abdurauf Fitratning badiiy ijodi, ma'rifiy, pedagogik faoliyati haqida u hayotlik chog'idayoq maqolalar yozilgan. Ular qoldirgan ma'lumotlar qimmatlidir.

Mustaqillik yillarida Fitrat shaxsi, faoliyati, ijodiy merosini o'rganish bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirilgan bo'lib, ular qatorida B.Qosimov[2;7], A.Aliyev, Sh.Rizayev[3;38], S.Avazovlarning tadqiqotlarini alohida ta'kidlash lozim bo'ladi. Shuni qayd etish lozimki, U.Uvatov, H.Homidov, U.Qo'chqorov, B.Qosimovlar tadqiqotlarida Abdurauf Fitratning ijodi asosan adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilgan bo'lsa, U.Jo'raqulovning monografik tadqiqotida Abdurauf Fitrat ijodi va faoliyati jurnalistik nuqtayi nazardan tahlil qilinib, uning muharrirlik va noshirlik faoliyatiga munosib baho berilgan.

Turkiston jadidlarining ma'naviy yo'l boshchilaridan biri, serqirra ijod sohibi bo'lgan Abdurauf Fitrat ijodi va faoliyatining davr ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy hayotiga ta'siri yuqori bo'lgan. Shu sabab keyingi yillarda adib ijodi va faoliyati bo'yicha pedagogika, falsafa, tarixshunoslik fan sohalarida ham salmoqli tadqiqotlarni yuzaga keltirdi.

Abdurauf Fitratning tilshunoslik faoliyati va u yaratgan badiiy asarlarning lingvistik xususiyatlari o'zbek tilshunosligidagi ba'zi ishlar istisno qilinsa, mukammal darajada tadqiq etilgani yo'q. Jumladan, filologiya fanlari doktori, professor H.Boltaboyev[4;5-11] o'z maqolasida adib asarlarining umumiy lingvistik xususiyatlari, lug'aviy tarkibi va uning XX asr boshlaridagi o'zbek adabiy tilining shakllanishidagi ahamiyatini ko'rsatishga harakat qilgan bo'lsa, professor B.Qosimov o'z tadqiqotida jadidchilik vakillari yozgan dramalarning o'zbek milliy adabiy tilining shakllanishidagi rolini Abdurauf Fitrat, Behbudiy va Avloniy asarlari leksikasi misolida baholashga intilgan.

Tilshunos olimlarimiz tomonidan Abdurauf Fitratning lingvistik ta'limoti, asarlarining til va uslub xususiyatlari o'rganilar ekan, ishda asosan tadqiq obyekti sifatida adibning til va adabiyotga oid ba'zi qo'llanmalari, qisman publitsistik maqolalari ("Ishtirokiyun" va "Turkiston" gazetasidagi) tahlilga tortiladi. Bu ishlar adibning tilshunoslik merosi, o'zbek milliy tili va uning asosini tashkil etuvchi o'zbek adabiy tilining shakllanishidagi xizmati, yaratgan publitsistik asarlarining lingvistik xususiyatlari haqida to'la tasavvur bera olmaydi. Zero, Abdurauf Fitrat publitsistik asarlarini to'laligicha tadqiq obyekti

sifatida lingvistik tahlil qilish, mutbuot nashrlaridagi maqolalarining leksik xususiyatlarini yoritish, adibning o'zbek publitsistik nutqi va uslubi rivojidagi xizmatini ilmiy baholash buyuk ma'rifatparvar ijodining tilshunoslik yo'nalishida o'rganilmagan yana bir qirrasini namoyon etishga xizmat qiladi.

Abdurauf Fitrat publitsistik asarlari tili leksikasini o'rganish, uning o'ziga xos lug'aviy, ma'noviy xususiyatlarini belgilashdan iboratdir.

O'zbek adabiy tilining XX asr boshlaridagi me'yoriy murakkabligi va qorishqligi, uni yuzaga keltirgan ijtimoiy, davriy, hududiy kabi nolisoniy hamda tilning sinxron holatidan iborat lisoniy birliklarning nutqiy voqelanishidagi lingvistik omillar adabiy tilning leksik, grammatik, imloviy me'yorlashuvdagi barqarorlik va beqarorlik jarayonlari tahlili misolida ochib bersak:

“O'tgan olimlar-u hakimlar shu masalada sa'y-harakat qilib qonunlar ishlab chiqqanlarkim, ularning umumiy hay'atini “manzil tadbiri” (ro'zg'or tebratish tartibi) deb ataydilar”. [4;215]

Abdurauf Fitrat publitsistikasi tilining lug'aviy tarkibi hamda unda qo'llangan leksik birliklarning semantik qirralari ijodining ma'rifatparvarlik, millatparvarlik, vatanparvarlik, oilaparvarlik mavzulari bilan aloqador ekanligi, bu holat publitsistik maqolalari tilining g'oyaviy mazmunini ta'minlashda muhim o'rin egallashini ham maqolalari orqali ko'rib chiqsak:

“Qayerda oila munosabati kuchli intizom va tartibga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va tartibli bo'ladi. Agarda bir mamlakatning aholisi axloqsizlik va johillik bilan oilaviy munosabatlarini zaiflashtirib yuborsa va intizomsizlikka yo'l qo'ysa, shu bu millatning saodati va hayoti shubha ostida qoladi”. [4;215]

“Mamlakatimizdagi xotinlar har daqiqada qanchadan qancha tahqir va jafolarga duchor bo'lib yashamoqdalar. Biz turkistonliklar o'z xotinlarimizni odamiyat doirasidan tashqarida deb o'ylaymiz va u bechoralarga odamga qilgandek muomala qilmaymiz. Ko'p holatda hayvonlarning holiga yuragimiz achishadi. Ammo ayollarning parishon hollariga muruvvatimiz yetmaydi”. [4;240]

“Agarda ko'zingizni xurofot va manmanlik pardasi to'smagan bo'lsa, Buxoro va Buxoro ahliga nazar tashlang! Hamma narsa kundek ravshandir. O'ringizdan turingda, hikmat kamarini belingizga bog'lab, aql va hikmat mezoni bilan jismoniy, fikriy va axloqiy ahvollaringizni tekshiring. Aksar bunga hafsalamiz yetmaydi. Shunday bo'lsa menga

hamrohlik qilsangiz, men bu xususda ham sizga yordam beraman”.[4;264]

Abdurauf Fitrat publitsistikasida til ifodalari orasida sinonim, antonim kabi leksik-semantik munosabatlarning o‘ziga xos tarzda voqelanishi, ba’zi so‘zlarning yangi ramziy ko‘chma ma’nolarda qo‘llanganligiga ham misollar mavjud:

“O‘zbek, totor, qirg‘iz, turkman orasida turk odi kabi unutilmas bir yo‘sinda bu kungacha yashab kelgan cho‘pchaklar, matallar, ertaklar(sinonim), o‘lan va laparlarning har birini eshitib yuramiz”.[4;5]

“Turk so‘zi esa, og‘ir, viqorli, qavdalidir(sinonim)”.[4;9]

“Tirik bir kishining bir ko‘b tilaklari, istaklari, umidlari, ehtiyojlari (sinonim) ehtiyojlari bo‘ladir”.[4;12]

“Yetti-sakkiz so‘zni bilgili bir vaznda tizib, ketinda bilgili bir so‘zni qofiya qo‘ymoq bilan she‘r orasida yerdan ko‘kkacha (antonim) ayrima bordir”.[8;2]

“Bir necha kishilar she‘r uchun “hunarlicha so‘zlar”ning (ramziy)ham teyishligini inkor qilalar”.[4;7]

Adibning tildagi mavjud lug‘aviy boylikdan mohirona foydalanishi bilan birga, uni yangi leksema va so‘z shakllari hisobiga boyitishga intilganligi publitsistik asarlar matnida qo‘llangan so‘zlar tahlili misolida ko‘rib o‘tamiz:

“Usmonli hukumatining askariy xidmatiga kirgan dong‘li nemis jineroli “Fundurg‘ruhich(Fundirgorevich nazarda tutilgan) poshoning usmonli cheriklari (nafarlari) to‘g‘risida shuyla bir mutolaasi bor”.[4;10]

Umuman olganda, Fitratning publitsistik faoliyati XX asr boshlaridagi yangi o‘zbek adabiy tilining shakllanish davriga, til birliklarining me‘yorlashishidek murakkab jarayonga, ya‘ni “eskilik” bilan “yangilik” o‘rtasida kurash borayotgan bir davrga to‘g‘ri keldi. Tildagi me‘yoriy ko‘rinishlarning tanlana borishi, davr adabiy tilini shakllantirish ishiga A.Fitrat ham publitsistik asarlarining tili va uslubi orqali sezilarli hissa qo‘shdi:

“Go‘zal san’atlarda tovar (materiyol) tovush, ohang (sinonim) bo‘lsa, go‘zal san’at musiqiy bo‘ladir; bo‘yovlar, chiziqlar bo‘lsa, rasm (uyadosh so‘zlar) bo‘ladir; tosh yo boshqa turli ma‘danlar esa, haykalchilik bo‘ladir; tosh, yog‘och, kirpich, qanj, tuproq bo‘lsa, me‘morliq (uyadosh so‘zlar) bo‘ladir; tan, mug‘a harakatlari esa o‘yun (tans)(uyadosh so‘zlar) bo‘ladir; gap, so‘z esa, adabiyot (uyadosh so‘zlar)bo‘ladir”.[4;12]

Yuqoridagi misollar Abdurauf Fitratning davr adabiy tilini shakllantirish va takomillashtirish borasidagi lingvistik qarashlari o'zbek tilshunosligining XIX asr oxiri XX asr boshlari davriga oid mavjud nazariy fikrlarni boyitishga xizmat qilganini isbotlaydi. Yana adibning o'zbek tilshunosligida publitsistik uslubga xos bo'lgan hozirjavoblik, hayotiy masalalarni mantiqiy mulohaza, dalil, asoslar bilan tushuntirish, isbotlash, o'quvchini bunga ishontirish hamda shu maqsadga muvofiq holda tilning lug'aviy birliklaridan foydalanish kabi lisoniy me'yorlarning shakllanishidagi xizmatini ham ko'rsatib bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. – Тошкент, 2022 йил 28 декабрь // www.uzlidep.uz/news-of-party, 4-b.

2. Қосимов Б. Маслакдошлар. – Тошкент: Шарқ, 1995, 7-б.

3. Ризаев Ш. Жадид драмаси. – Тошкент: Шарқ, 1997, 38-б.

4. Boltaboyev H. A. Fitrat (Tanlangan asarlar). – Toshkent, 2009, 5-6-7-9-10-11-12-215-240-264-b.

Texnika yo'nalishi talabalarida til va nutqiy kompetensiyaning rivojlantirish metodikasi

Shermatova Dilfuza,

NamMQI, katta o'qituvchi

shermatovadilfuza57@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'limning texnika yo'nalishi talabalarida til va nutqiy kompetensiyaning rivojlantirish metodikasi haqida so'z yuritilgan. Texnika yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning o'zbek tilida kasbiy muloqot yuritish kompetensiyasini rivojlantirish, ulardagi milliy muloqotning, nutq madaniyatining o'ziga xos tomonlarini rivojlantirishda turli samarador usul va metodlarni qo'llash takliflari berilgan.

Kalit so'zlar: O'zbek tili ta'limi, nutqiy faoliyatni rivojlantirish, nutqiy madaniyat, paralingvistik vositalar, o'qitishning yangicha mazmuni.

Mustaqillik o'zbek xalqi hayotida ham yangilanish, rivojlanish davrini boshlab berdi, ijtimoiy hayot umumjahon andozalariga mos

taraqqiyot yo‘nalishlariga jadal kirib bormoqda. Xalq xo‘jaligining barcha sohalarida, jumladan, ta’limda ham ko‘plab islohotlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, davlat tili ta’limiga berilayotgan e’tibor va bu boradagi islohotlar ham fikrimiz dalilidir.

Xususan, mamlakatimiz rahbarining “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmonida quyidagi vazifalar belgilangan.

- ta’lim muassasalarida davlat tilini o‘rgatish va uni bilish darajasini baholash tizimini yanada takomillashtirish, davlat tilining ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish;

- davlat tili sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish;[1]

O‘zbek tili fani va metodikasi hozirgi kungacha boy tajriba asosida shakllandi. Uning mazmunini ona tili ta’limining izchil tizimini ishlab chiqish, ona tili darslarini tashkil etishga oid metodik tavsiyalarni tanlash va amaliyotga joriy etishgina emas, balki metodika sohasining zamonaviy pedagogik texnologiyalar, til o‘rganishning interfaol metodlarini o‘zida aks ettirgan ilmiy asoslarini ishlab chiqish tashkil etadi.

Texnika yo‘nalish talabalarida til va nutqiy kompetensiyaning rivojlantirish metodikasida ongli verbal-kognitiv ta’lim asosiy diqqat qaratiladigan jarayonlar deb belgilash maqsadga muvofiqdir. Oliy ta’lim texnik yo‘nalishlari doirasida olib boriladigan o‘zbek tili mashg‘ulotlarida ongli verbal-kognitiv ta’lim usulini qo‘llashni o‘rganish va rivojlantirish va buning uchun birinchi galdagi vazifalarimizni to‘g‘ri belgilashimiz zarur.

1. Bugungi kunda ona tili o‘qitishning yangi pedagogik texnologiyasi sifatida o‘qituvchilar orasida dars o‘tilishining yangicha yondashuv asosidagi metodlar va texnologiyalarni ommalashtirish eng muhim vazifalarimizdan biri hisoblanishi lozim.

2. Oliy ta’limdagi o‘zbek tili fani professor-o‘qituvchilari zamonaviy kompyuter o‘quv dasturlarini, interaktiv faoliyatni, kashfiyotga asoslangan ta’lim usulidan amaliy foydalanishni o‘rganib olmas ekanlar, ta’lim natijalarida katta samaradorlikka erisha olmasliklarini zamon va davr isbotlab bermoqda.

3. Yangi avlod o‘zbek tili o‘quv materiallari (darsliklar, o‘quv qo‘llanmalari, o‘quv-uslubiy majmualar) ona tilida verbal kommunikativ ta’lim (OVKT) asosida o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarning samaradorligini

oshirish uchun talaba (o'quvchilar) qo'shimcha axborot (izlanish, topish va saralash) manbalari bilan taminlangan bo'lishlari shart.

Ayni paytlarda darslikning o'zi, talabaning xotirasidagi, kundalik turmush, boshqa o'quv fanlaridan, atrofdagilardan so'rab-surishtirib olinadigan ma'lumotlardan iborat bo'lib qolmoqda, bu, albatta, yetarli emas. O'qituvchilar onatili boyliklarini talabalarga yetkaza oladigan qomusiy ma'lumotnoma (axborotnomalar), turli xildagi (izohli, uyadosh so'zlar, ma'nodosh so'zlar, zid ma'noli so'zlar, tarixiy so'zlar, yangi so'zlar, tasviriy ifodalar, iboralar, turg'un birikmalar, so'zlarda ma'noviy darajalanish, olinma so'zlar, o'zakdosh so'zlar lug'ati, ohangdosh so'zlar lug'ati, qo'shimchadosh so'zlar lug'ati, shakldosh so'zlar lug'ati v.h) lug'atlar bilan ta'minlangan bo'lishlari (ular kitob shaklida hamda disket, fleshkaga ko'chirib oladigan shaklda bo'lishi lozim. Shunda darsliklarning hozirgi hajmi hamda moddiy xarajatlari qisqaradi.

4. Har bir mavzuni o'rganish mavzu doirasida maqsadli va ijodiy fikrlash, hamda matn yaratish topshiriqlari algoritmidan iborat bo'lsa, chin ma'nodagi mutaxassis to'laqonliroq til va nutq kompetensiyasiga erisha oladi. Shunda uzluksiz ta'limda ongli verbal – kognitiv ta'lim usuli asosida ijodkor komil shaxs va yetuk mutaxassisni tarbiyalay olinadi.

Oliy ta'limda bilim beruvchi professor-o'qituvchi ona tili fani metodikasini chuqur bilishi va o'rgangan bo'lishi, yana o'rganishi, o'z ustida ishlashi hamda kommunikativ savodxonlik me'yorlari bo'yicha DTS talablarini yaxshi bilishi darkor. Shuningdek, talaba so'z boyligini oshirish va boyitishning xilma-xil usullarini bilishi, til imkoniyatlaridan unumli foydalanishni o'rgatishi, o'z egallagan nutqiy ko'nikma va malakalarni mustahkamlab, talabalarining nutqiy bilimlarini, til boyligini rivojlantirishi, takomillashtirishi, ularni amaliyotga tatbiq etish yuzasidan izchil ma'lumotlarga ega bo'lishi lozim.

Oliy ta'lim texnika yo'nalishlari talabalariga o'zbek tilidan dars beruvchi professor-o'qituvchilar ham til o'qitish metodikasi bo'yicha metodist olimlar bilan o'z ilmiy tadqiqotlari yuzasidan erishilgan natijalar haqida ilmiy anjumanlarda, vaqtli matbuotlarda, radio va teleko'rsatuvlarda tez-tez o'rtoqlashib borsalar, pedagogik anjumanlarda faol ishtirok etsalar, o'zbek tilini o'qitilishi bo'yicha zamonaviy dars namunalarini kuzatib borsalar, natijalar tahlil qilinsagina yangi pedagogik texnologiyalarni darsga joriy etish bo'yicha nazariy-metodik xulosalarning to'g'riligi, asosli va ishonchli mezonlarda tekshiruvdan o'tkazilgan bo'ladi. Xuddi shu tartibda qilingan ilmiy faoliyat natijalari,

albatta, bo'lg'usi muhandis-texnologlarni o'zbek tili-davlat tili ta'limi borasidagi bilimlarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 21.10.2019 yildagi PF-5850-son,[1]

2.Tўхлиев Б., Шамсиева М., Зиядова Т. Ўзбек тили ўқитиш методикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006.– Б. 4.

3.Алишер Навоий. Муҳокамат-ул луғатайн. 15 жилдлик асарлари. 14- жилд. – Тошкент, 1963.

4.Тўхлиев Б., Шамсиева М., Зиядова Т. Ўзбек тили ўқитиш методикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – Б. 6.

5.Тўхлиев Б., ва бошқ. Ўзбек тили ўқитиш методикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – Б. 6.

6.Рузиева Д., Усмонбоева М., Холикова З. Интерфаол методлар: моҳияти ва қўланилиши. Методик қўлланма. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ нашриёти, 2013. – 136 б.;

7.Sharopova Z.F. Ta'lim texnologiyalari. darslik. Toshkent: Navro'z, 2019. – 340 bet.

8. Shermatova D.Ya."Texnika oliy ta'limdagi o'zbek tilini o'qitishda integratsion yondashuv".,Farg'ona davlat universiteti xalqaro konferensiyasi-2022.,284-288-b.

9.Shermatova D.Ya. "Texnika oliy ta'limida o'zbek tili va soha ta'limi integratsiyalashuvi"., NamMQI, xalqaro konferensiya -2022-yil, 274-277- b.

10.Shermatova D.Ya.,“Texnika yo‘nalishi talabalari o‘zbek tili nutqini o‘stirishning zamonaviy texnologiyalari’., NamMQI, xalqaro konferensiya.-2022-yil., 274-277 b.

11. Shermatova D.Ya “Texnika yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalarda til kompetensiyasini shakllantirishning ahamiyati”., NamMQI, respublika konferensiya.-2022-yil., 366-370-b.

Badiiy matnda ba'zi onomastik birliklarning pretsedent nomlar sifatida qo'llanishi

Axmadjonov Nurbek,
Farg'ona davlat universiteti
o'qituvchisi (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy asarlarda qo'llanilgan pretsedent nomlarning uslubiy-funksional, semantik hamda lingvopoetik xususiyatlari bayon qilingan.

Tayanch so'z va iboralar: Poeetonim, Intertekstuallik, Pretsedent nom, Allyuziya, Antroponim, Toponim, Biblionim, Zoonim

Badiiy asar bu – ismlarning o'zaro ta'siri uchun alohida o'ringa ega. Badiiy matnning elementi sifatida nomlar asar mazmunining shakllanishiga yordam beradi. Pretsedent nomni o'rganish orqali muallif g'oya, asar konsepsiyasini ochib berishga harakat qiladi.

Zamonaviy onomastikaning yetakchi an'alaridan biri badiiy matnda atoli otlarni o'rganishdir. Bu masalaning muhimligini O.I.Fonyakova, N.V.Podolskaya, A.V.Superanskaya, V.M.Kalinkin, V.N.Mixaylov, T.V.Bakastovalar bir necha bor ta'kidlaganlar. O'zbek tilshunosligida M.Yo'ldoshev, Sh.Abdurahmonov, Sh.Doniyorov, S.Karimov, M.Yokubbekova, M.Tojiboev, D.Islamova, G.Shukurova, I.Yusupov va boshqalar badiiy matnga oid tadqiqotlar olib borgan.

Badiiy asar tilini o'rganish hozirgi kunda tilshunoslikning muhim amaliy masalalaridan biri bo'lib, u shoir yoki yozuvchining o'ziga xos badiiy vositalarini aniqlash va undan samarali foydalanishda yordam beradi. Har bir yozuvchi, shoirning o'ziga xos yo'li, badiiy uslubi, "ovozi" bo'ladiki, u umumxalq tili qonuniyatlariga asoslanadi va bo'ysunadi.

Tilshunos M.Yo'ldoshev o'zining "Badiiy matn lingvopoetikasi" nomli monografiyasida badiiy matnni quyidagicha ta'riflaydi: "Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallifning badiiy niyatiga ko'ra erkin jamlay oladigan, tinglovchi yoki o'quvchiga estetik zavq berish, ta'sir etish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik" [1,88].

Badiiy asarda qo'llangan kishi nomlarini amaliy jihatdan o'rganish va tatbiq qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Ular asar tilining milliylikka

va xalq turmush tarzi-yu urf-odatlariga qay darajada bog‘liqligi, mosligini ko‘rsatib beruvchi vosita sanaladi. Badiiy asar tilidagi nomlarni tadqiq qilish, bir tomondan, tilshunoslikning onomastik birliklar sohasi uchun ahamiyatli bo‘lsa, ikkinchi tomondan, tilshunoslikdagi eng dolzarb masalalaridan biri – badiiy asar tili va yozuvchi uslubi muammosiga ma’lum bir aniqliklar kiritishi bilan ahamiyatlidir.

Badiiy matn, tilshunoslik nuqtai nazaridan o‘ziga xos hodisa, u tasviriylilik, hissiylilik, sub’ektivlik, muallifning muayyan komponentga munosabati va bahosining ifodalanishi bilan ajralib turadi. Badiiy matn makonida aytilmagan so‘zlar orqasida yashiringan syujet harakatining ichki dinamikasi mavjud bo‘lib, ular nafaqat sukunat, balki tashqi ko‘rinishlari bilan oddiy leksemani ifodalovchi pretsedent birliklar ham bo‘lishi mumkin.

Matnga pretsedent nomni kiritish vositasi – bu “mashhur adabiy yoki tarixiy va madaniy faktga ishora qiluvchi ism yoki ismni ishlatish usuli” hisoblanadi [2, 83-91].

Pretsedent nomlarning matndagi uslubiy qiymati, bajarayotgan vazifasi asar g‘oyasini ochib berishdagi xizmatini aniqlash orqali shu asarning lingvostilistik xususiyati, asar muallifining individual uslubi haqida so‘zlash mumkin bo‘ladi.

Pretsedent nomlar va uning turlari haqida badiiy matnda intertekstuallik ostida ko‘plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Pretsedent ism individual va murakkab belgi sifatida talqin qilinadi, ularning qo‘llanishi differensial xususiyatlariga murojaat etishni taqozo qiladi. Har bir matnda pretsedent nomlarning mavjudligi muallif niyatini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan madaniy, umumiy semantik va assotsiativlik bilan izohlanadi. Muallif matnda asos qo‘llangan pretsedent nomlar syujetning rivojlanishiga ta’sir qiladi, hikoya chizig‘idagi yo‘nalishni belgilaydi. Shuning uchun bu nomlarning nominativ, farqlovchi, ijtimoiy, hissiy, estetik va ekspressivlik funksiyalari bilan to‘ldirib, ulardagi muhim qo‘shimcha imkoniyatlarni to‘plashga yordam beradi.

Pretsedentlik nazariyasida, nomlar qo‘llanishiga ko‘ra ikkiga ajratiladi: denotativ va konnotativ. Rus tili ommaviy kommunikatsiyasidagi pretsedent nomlarni atroflicha tadqiq etgan Y.A.Naximova Xirosima toponimini misol sifatida keltiradi. Masalan, **Xirosima** – dennotativ qo‘llashda Yaponiya shahar nomini anglatga, konnotativ qo‘llashda esa “**atom bombasi qurboni bo‘lgan joy**

“ma’nosini anglatadi. Olima pretsedent nomlar faqat metaforik yoki metanomik ma’noga ega bo’lishini ta’kidlaydi [3,124].

Demak, pretsedent nomlar badiiy matn tarkibida ko‘chma ma’no ifodalab kelishida o‘quvchidan nomlar tanish bo‘lishligi talab qilinadi.

Tilshunos tadqiqotchilar o‘rtasida dolzarb masala – bu hozirgi kungacha qizg‘in muhokama qilinayotgan pretsedent nomlarni aniqlash mezonlaridir. E.A.Naximova o‘zining “Ommaviy kommunikatsiyadagi pretsedent nomlari” nomli monografiyasida pretsedent nomlarni tanlashning quyidagi mezonlarini belgilaydi:

1. **Grafik mezon** – ommaviy axborot vositalari matnlarida, pretsedent antroponimlar (atoqli nomlar) turli imlolar bilan uchraydi: ba’zi hollarda kichik harflar bilan, ba’zilarida katta harflar bilan. Katta harf muallif tasvirlagan otni pretsedent nom sifatida belgilashini bildiradi. Masalan, “*Oramizda **Abdulla Oripovlar, Muhammad Yusufklar, Nodira-yu Uvaysiylarning** armonlarini she’riyatga ko‘chirgan Zulfiyalar*” o‘tiribdi. (O‘zbekiston adabiyoti va sa’nati gazetasi 2005 y).

2. **Morfologik mezon** – bu mezon pretsedent nomni birlik va ko‘plik shaklda qo‘llashni nazarda tutadi. Ko‘pincha, pretsedent nom birlikda ishlatiladi. Masalan,

*Siz bugungi **Kumushlar**, ayol zotin sarasi,
Sochingizni to abad ishq qo‘llari tarasin,
Otabeklar topsa ham qovushmoqlik chorasin,
Oson emas ekan-ku abad asramoq, suymoq,
Oson ekan-ku axir Sizni boy berib qo‘ymoq* (H.Xudoyberdieva
“Kumushning o‘limiga”)

3. **Tinish belgili mezon** – pretsedent nom uchun eng xarakterli va o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lgan mezondir. Odatda, so‘zning o‘ziga xos qo‘llanishini ta’kidlash va foydalanish uchun pretsedent nom qo‘shirnoq ichiga olinadi. Masalan, *Davrimizning yangi “**Sheralilari**”*. (O‘zbekiston adabiyoti va sa’nati gazetasi 2008 y).

Pretsedentlik nazariyasida pretsedent nomlarni farqlash uchun xizmat qiluvchi ko‘plab mezonlar mavjud. Taqdim etilgan mezonlar pretsedent manbalari uchun eng muhimi hisoblanadi. Shuningdek, hozirda ham tilshunoslar tomonidan batafsil tadqiqot qilinadigan mezonlar sifatida foydalanib kelinmoqda.

Yu.N.Karaulovning ta’kidlashicha, pretsedent nomlar tayyor mazmuniy bloklar bo‘lib, ular ko‘p qirrali hodisa sifatida tilshunoslikda turli aspektlarda o‘rganilishi lozim. Bu borada olim pretsedent nomlarning lingvopoetik tadqiqini ham nazarda tutgan bo‘lib, bu kabi

tadqiqotlar orqali badiiy matndagi ko'pchilikka tanish bo'lgan mashhur nomlarning ijodkor badiiy niyatini yoritishda muhim vosita bo'la olishini aytadi [5,76- 77].

V.V.Krasnix, Yu.A.Sorokin va I.M.Mixaylev badiiy asarda pretsedent birliklarning roliga e'tibor qaratib, pretsedent matnni ham badiiy matnning semantik hajmini markazlashtirish vositasi ekanligini ko'rsatib, beradi [6, 6].

Badiiy matn tilshunoslik nuqtai nazaridan ancha noyob va nisbatan kam o'rganilgan hodisadir. Badiiy matn muallifning ma'lum bir tarkibiy qismga munosabatini tasvirlash va ifodalash bilan tavsiflanadi. Badiiy matn o'quvchining aqliy obrazlari harakatini qo'zg'atadi, uning ongi esa mualliflik vazifasini ham bajaradi. O'quvchi bilan aloqaga kirishish uchun muallif ma'lum metodlardan foydalanadi, masalan, ong oqimi (falsafadan olingan atama). Demak, har qanday badiiy matn o'zining yangiligi bilan ajralib turadi, aks holda uning o'ziga xos xususiyati bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Юлдашов М. Бадий матн лингвопоэтикаси. Монография. Ўзбекистон Республикаси, ФА. Фан нашриёти, 2008. – Б. 88.

2. Арнольд И.В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения//Вопросы языкознания. 1982. № 4. – С. 83-91.

3. Нахимова Е.А. Кўрсатилган асар. – 124

4. Гулько Ю. Особенности функционирования прецедентных высказываний в разговорной речи носителей русского языка: Дисс...дра. филол. наук. – Санкт Петербург, 2002. – С.76-77.

5. Красных В.В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований /В.В.Красных//Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей [Ред.В.В.Красных, А.И.Изотов]. – М.: Филология, 1997. вып.2. – С. 6.

6. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. Труды по языкознанию / А.Ф. Лосев. – М.: изд-во МГУ, 1982. – С. 453

7. Ахмаджонов Н. Analysis of poetonyms in prose works// International interdisciplinary research journal (giirj) Volume 10, Issue 2, February, 2022 ISSN: 2347-6915 SJIF Impact Factor: 7.472 P. 487-490

8. Ахмаджонов Н., Шукуров Р. Precedent names in the artistic text as allusive names //academicia, An International Multidisciplinary Research Journal

(Double Blind Refereed & Peer Reviewed Journal) ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 8 August 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492. P. 46-52

9. Н Ахмаджонов, А Рўзиматова. Фразеологизмлар немис халқи миллий маданиятининг кўзгусидир. о‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. УДК:40/42/48. IISS: 2181-3302.SJIF:4.621 2022. 08.20. 10-Son. Б.104-109

10. Axmadjonov Nurbek, Xabibullayeva D. Classification and linguoculturological characteristics of precedent units. Fars international journal of education, social science humanities. issn: 2945-4492. 10(12); 2022; Impact Factor: SJIF 2022 6.786. P. 777-780

11. Axmadjonov Nurbek, Islomjonova Jasmina. Badiiy matnda allyuziv antroponimlarning xususiyatlari. Journal of advanced research and stability volume: 03 issue: 01 | jan - 2023 issn: 2181-2186

12. Akhmadjonov Nurbek FerSU, PhD in philology, Yusupova Mohibonu FerSU, Student. Allusive Names in Artistic Texts. Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences (IJNRAS) Volume: 02 Issue: 02 | 2023 ISSN: 2751-756X. Page 34-38

13. Axmadjonov Nurbek f.f.b.f.d (PhD).German language teacher of Fergana State University <https://doi.org/10.5281/zenodo.7805868>. LINGOCULTURAL CHARACTERISTICS OF ALLUSIVE ANTHROPONYMS IN ARTISTIC TEXT. JAH ISSN:2770-9132 JOURNAL OF AGRICULTURE & HORTICULTURE. International scientific journal. JAH UIF=8.1|SJIF=5.69. JAH | Volume 3, Issue 4, April Page 17-21

14. Akhmadjonov Nurbek f.f.b.f.d (PhD) German language teacher of Fergana State University. Ergasheva Nozimakhon Bahodirjon kizi. Student of Fergana State University. USE OF PRECEDENT NAMES IN ARTISTIC WORKS.FOR PARTICIPATION IN THE SCIENTIFIC CONFERENCE INNOVATIVE RESEARCH IN MODERN EDUCATION WITH AN ARTICLE ENTITLED. Hosted from Toronto, Canada, Page. 53-56

15. Akhmadjonov Nurbek f.f.b.f.d (PhD) German language teacher of Fergana State University. THE PRECEDENT IS ABOUT THE NAME AND ITS MEANING. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH Hosted from Singapore. Page.108-111

16. Dadajonov Oybek Zakirjonovich Fergana State University Doctor of Philosophy on Philological Sciences (PhD) STAGES OF

**O‘zbek va ingliz tillarida haqoratni ifodalovchi lug‘aviy
birliklarning tasnifi**

Tuxtasinova Zilolaxon,
Qo‘qon DPI, katta o‘qituvchi,
zilola.t@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillarida haqoratni ifodalovchi lug‘aviy birliklar, ularning tasnifi, kontekstual xususiyatlari yoritib berilgan. Shuningdek, invektiv, peyorativ va obstsen lug‘aviy birliklarning o‘ziga xosliklari aniqlangan.

Kalit so‘zlar: invektiva, peyorativ, obstsen, katarsis, sakral, profan.

Haqoratni yuzaga chiqishida leksik birliklar vosita sifatida xizmat qiladi. Bu jarayonda normativ bo‘lmagan leksika tarkibidagi birliklar alohida ahamiyatlidir. Chunki ular odob-axloq me‘yorlariga, etika talablariga bo‘ysunmagani uchun ham normativ hisoblanmaydi. Ularning ma‘no tarkibidagi salbiy-hissiy bo‘yoq orqali adresant haqoratni adresatga yetkazib beradi. Tilda bu leksik birliklarning bir nechta turlari aniqlandi:

1. Invektiv birliklar.
2. Peyorativ (derogativ) birliklar
3. Obstsen birliklar

Invektiv birliklar. Invektiv birliklarni ta’riflashga turlicha yondashuvlar mavjud. V.I.Jelvisning fikriga ko‘ra “invektivalar deganda, deyarli barcha etnik madaniyatlarda mavjud bo‘lgan va turli maqsadlarda nutqda qo‘llanadigan qo‘pol va so‘kinish so‘zlar tushuniladi. Asosiy maqsadlaridan biri suhbatdosh, adresatni haqorat qilishdir.”[2:296] Aytib o‘tilganidek, invektivalarning qamrov ko‘lami keng. Bu lug‘at turidan ko‘p maqsadlarda foydalaniladi. Ular faqatgina haqorat uchun ishlatiladi deyish noto‘g‘ridir. Masalan, invektiv so‘z maqtov maqsadida ham qo‘llanilishi mumkin. Bunda invektiv ma‘no butkul yo‘qolmaydi, balki aytilgan jumlagi hissiy ma‘no yuklaydi.

Maishiy diskursda kishi g‘azab, nafrat yoki xafagarchilik kabi salbiy his-tuyg‘ulardan, emotsional bosimdan ozod bo‘lish uchun turli usullardan foydalanadi. Buni biror bir shaxsga qarata haqorat so‘zlarni aytish, uni urish, devorni mushtlash, baqirish boshqa usullar orqali amalga oshirish mumkin. Ushbu jarayon psixologiyada katarsis holati (ichki ziddiyatlardan xalos bo‘lish, salbiy his-tuyg‘ulardan ozod bo‘lish) deyiladi.

Shaxs, asosan, invektiv leksikadan katarsis holati (ichki ziddiyatlardan xalos bo‘lish, salbiy his-tuyg‘ulardan ozod bo‘lish)ga erishish uchun foydalanadi. Invektiv leksikadan foydalangan kishi invektant/invektor, invektiv leksika yo‘nalgan shaxs esa invektum deb nomlanadi.

Invektiv leksikaning paydo bo‘lishini inson ongida shakllangan sakral (dinga oid, muqaddas hisoblangan) va profan (dunyoviy, muqaddas bo‘lmagan tushuncha) biri-biriga qarama-qarshi bo‘lgan tushunchalar asosida paydo bo‘lgan deyiladi. Masalan, ikki jins o‘rtasidagi aloqadan insonning paydo bo‘lish jarayoni sakral hisoblangan. Sakral tushunchalar esa muqaddas hisoblanib ularga teginish (u haqida gapirish) ta‘qiqlangan, ya‘ni tabulashgan. Kishi qattiq g‘azablangan paytda esa aynan, shu muqaddas tushunchalarni oyoqosti qilgan holda, ya‘ni dunyoviylashtirish, shuningdek, umum qabul qilingan ijtimoiy me‘yorlarni, tabuni buzish hisobiga ham nutqining ta‘sirini kuchaytiradi.

Yoki, katartik maqsadni amalga oshirish uchun, ya‘ni kishi g‘azabini chiqarib yuborish uchun invektivadan foydalanishi mumkin. Masalan, kishi behosdan turtinib yiqilishi mumkin. Bundan hosil bo‘lgan norozilik ifodasi sifatida invektiv so‘zni ishlatadi. Shu bilan g‘azabi bosilib, yengillaydi. Quyidagi matnda ham shu kabi katartik holatni kuzatish mumkin.

Qiz ajablanmadi. “Siz kasalsiz, chekish mumkin emas”, demadi ham. Bir dona sigaretaga qo‘shib gugurt ham uzatdi. Ming yillik kashandaday sigaretani tutatib, tutunni ichimga yutganimni bilaman, shunaqa yo‘tal tutdiki, ko‘zimdan o‘t chiqib ketdi. Qiz ustimdan kulaverib qotib qoldi, mening esa uni urib o‘ldirib qo‘ygim keldi.

— Padaringga la‘nat! — dedim o‘zimga kelganimdan keyin qo‘limda tutab turgan matohni derazadan uloqtirar ekanman. — Qanday chekishadi, hayronman![4:243]

Bu nutqiy vaziyatda la‘nat aytish orqali bildirilgan norozilikka sabab sigareta tutuni bo‘lib, so‘zlovchi uni avval chekib ko‘rmagan edi.

Sigaret tutuni kuchli yo‘taltirganidan tashqari qizning kulgani ham bir bo‘lib uning qattiq jahlini chiqaradi. Sigaretni uloqtirib, invektiv iborani ishlatgach jahli ham pasayadi va odatdagidek, qiz bilan suhbatda davom etadi.

V.I.Jelvis invektiv so‘z va iboralarni turli mavzuiy guruhlariga ajratadi:

1. Zoonim
2. Qon
3. Noqonuniy tug‘ilganlikda ayblash
4. Skatologik nomlar (najosat nomi va uning ajralib chiqish jarayoni bilan bog‘liq)
5. Genitaliy (jinsiy a‘zolar nomlari)
6. Koital invektivlar (jinslararo intim munosabatlar)

Invektivlar o‘zining lug‘aviy ma‘nosi bilan emas, balki hissiyligi bilan ahamiyatlidir. Ular o‘zida kuchli tajovuzkor hissiy kechinmalarni saqlaydi.

Invektiv lug‘at ham hissiy, ham baholovchi komponentlarni o‘z ichiga oladi. Ammo haqoratni aniqlashning qiyinligi shundaki, nutq obyektni oqilona baholash hissiy tajribalar bilan bog‘liq, ya‘ni hissiy sezgilar orqali baho yuzaga keladi.

Peyorativ (derogativ) birliklar. Peyorativ birliklar tildagi (ayrim lug‘atlarda derogativ deb ham aytiladi) salbiy baho ifodalovchi so‘z va so‘z birikmalarini anglatadi. Bunday birliklar kishining noroziligi yoki yoqtirmaslik tuyg‘ularini ifodalab, kamsitish so‘zlari ham deyiladi. Tilshunoslikda konnotatsiyaning turi sifatida peyorativ “salbiy emotsional bo‘yoqqa ega bo‘lgan so‘zlar” [1:1688] ni anglatadi. O‘ta qo‘pol bo‘lgan, aytish ta‘qiqlangan so‘kinish so‘zlar, jumladan, skatologiya, genitaliy, koital so‘zlar peyorativlar tarkibiga kirmaydi.

V. I. Karasik rus tilidagi peyorativ mazmunida aks etgan insondagi kamchiliklar klassifikatsiyasini taqdim etgan. Unga ko‘ra:

- ijtimoiy xavf belgisiga ko‘ra, jamiyatga va insonning o‘ziga ziyon keltiradigan sifatlar (хитрец, предатель, развратник – дурак, тряпка, неряха);

- boshqarish imkoniyati asosida shaxs javobgar bo‘lishi yoki bo‘lmasligi kerak bo‘lgan xarakter xususiyatlar (наглец, лицемер, пьяница – кретин, зануда, урод);

- universallik belgisi asosida katta yoki kichik guruh a‘zolariga tegishli bo‘lgan sifatlar (болтун, холуй, трус – крюкотвор, рифмоплет, шарлатан);

- aniqlanish belgisiga ko'ra, birlamchi va ikkilamchi tartibdagi salbiy sifatlar (эгоист, тупица, нахал – хлыщ, зубрила, хулиган)

- tashabbus belgisi asosida ayblovchi yoki ayblanuvchilar tomonidan ta'kidlangan illatlar qarama-qarshi qo'yiladi (лентяй, клоун, ничтожество – мегера, подлиза, обыватель) [3:248]

Bunday so'zlar ayrim lug'atlarda belgilangan bo'ladi. O'zbek tilining izohli lug'atida bunday so'zlar belgilanmagan. Ingliz tili izohli lug'atlaridan Oxford Advanced Learners Dictionary da esa derogatory atamasi bilan belgilab berilgan. Derogativlar asosan, ot, sifat, ravish, fe'l so'z turkumiga kiruvchi so'zlar, shuningdek, kamsitish maqsadida so'zga qo'shiladigan qo'shimchalardan tarkib topadi. Salbiy bo'yoqqa ega bo'lgan so'zlar bo'lgani bilan derogativ so'zlarning barchasini haqorat uchun ishlatish mumkin emas. Masalan, kekxa kishilarning yoshi tufayli kamsitish amaliyotini anglatadigan ageism so'zi ham lug'atda derogativ deb belgilangan.

ageism n [U] (derog) the practice of treating people unfairly because of their age, esp because they are considered too old.[9:23]

Lekin bu so'z kishiga xos bo'lgan sifatni anglatmagani uchun haqorat material sifatida nutqda qo'llab bo'lmaydi. Ya'ni, so'zlovchining adresatga salbiy baho munosabatini anglatmaydi.

Ingliz va o'zbek tillaridagi peyorativ so'zlar ko'lami, ularning aynan kishining qaysi jihatlarini yoritishini aniqlash maqsadida Oxford Advanced Learners Dictionary lug'ati va o'zbek tilining izohli lug'atidan haqorat material sifatida ishlatish mumkin bo'lgan kishiga xos bo'lgan salbiy sifatni anglatuvchi so'zlar tanlab olindi. Ularning mavzuiy guruhlari va soni quyidagi jadvalda keltirilgan:

No	Peyorativlarning mavzuiy guruhlari	OALD lug'atidan aniqlangan peyorativlar soni	%	O'TIL lug'atidan aniqlangan peyorativlar soni	%
1.	Fe'l-atvor	206	40.8	190	49.87
2.	Tashqi ko'rinish	50	9.73	34	8.92
3.	Dunyoqarash/e'tiqod	41	7.98	12	3.15
4.	Odat	38	7.39	34	8.92
5.	Aql-farosat	38	7.39	28	7.35
6.	Kasbi/bandligi	24	4.67	17	4.46
7.	Kelib chiqishi/yashash joyi/millati	29	5.64	10	2.62
8.	Jamiyatdagi mavqeyi	29	5.64	10	2.62

9.	Malaka/qobiliyat	13	2.53	7	1.84
10	Tana tuzilishi	13	2.53	12	3.15
11.	Qiziqish	8	1.56	4	1.05
12.	Umumiy jihat (alohida jihatiga qaratilmagan)	9	1.75	22	5.77
13.	Jinsi va jinsiy orientatsiyasi	8	1.56	1	0.26
14.	Kishilar guruhiga qaratilgan	8	1.56	-	
		514	100	381	100

Keltirilgan raqamlar shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda ham kishilarning salbiy fe'l-atvorini anglatuvchi peyorativlar soni boshqalariga qaraganda ancha yuqori, deyarli umumiy sonning yarmini tashkil etadi. Semantik tarkibiga ko'ra bu guruh peyorativlar kishining shaxsiy xarakter xususiyatlari (arrogant, boor, clueless, covetous, cranky, cruel, cunning; badjahl, badfe'l, landovur, badxulq, dovdir, ziqna kabi), salbiy ijtimoiy fe'l-atvor (barefaced, battleaxe, bitch, bitchy, bossy, brazen, bugger, bully, bumptious, bum, cad, carpet-bagger, claw, clod, clown, contrary, coquette, crawler; bezori, bo'htonchi, ishbuzuqi, qasamxo'r, xoin kabilar), jinsga oid fe'l atvor (effeminate, hog, virago, womanish; haliqiz, hezalak, erkakchalish, xotinchalish kabilar)ni anglatadi. Keyingi o'rinda har ikki tilda kishining tashqi ko'rinishini tavsiflovchi so'zlar turadi. Bu so'zlarning semantikasidan ma'lum bo'lishicha, qiyoslanayotgan ikkala tilda ham xunuk yuz maxluqqa o'xshatiladi (maxluq, beast). O'zbek tilining izohli lug'atida kishilar guruhiga qaratilgan haqoratni anglatuvchi peyorativlar aniqlanmadi. Lekin, badiiy asarlar matnida bunga misollarni topish mumkin:

Hamma yoq ari inidek g'uvillab ketdi. Yangi rais esankirab qoldi.

– Jim! – dedi minbarni mushtlab. Tishe! Podaga o'xshagan...

Pastdagilar tinchish o'rniga battar avjiga chiqdi:

– Biz poda bo'ldikmi endi?

– E, o'rgildik sendaqa podachidan![7:57]

Asarda kolxozga yangi ishga kelgan rais aholi bilan birinchi uchrashuvdayoq o'zining badfe'lligini namoyish qiladi. Uning so'zlaridan norozi bo'lib shovqin solgan yig'ilish ishtirokchilarini "podaga o'xshagan" deb haqoratlaydi. Poda – chorva mollar to'dasini anglatadi. Poda leksemasi tarkibidagi "hayvon", "mol", "ongsiz harakat qiluvchi" semalari yordamida haqorat yuzaga chiqmoqda.

Obstsen birliklar. “Uyatsiz, so‘zlarni anglatish uchun qulay bo‘lgan obstsen (lotin tilidan olingan obscenus) so‘zining ichki shakli – “iflos, odobsiz” ma’nolari tegishli so‘z va tushunchalarni tavsiflashga mos keladi” [5:108]. Keltirilgan ta’rifga ko‘ra, bu so‘zlarni aytish uyat hisoblanadi, ijtimoiy jihatdan muomala madaniyatiga to‘g‘ri kelmaydi. Shuningdek, obstsen so‘zlar tabu so‘zlar qatoriga kiritiladi. Chunki “obstsen so‘zlar denotatsiyasi o‘z ichiga ijtimoiy tomondan tabulashgan tana qismlari, jinsiy aloqa jarayoni nomi, fiziologik vazifa (jo‘natish) va fiziologik jo‘natish “natijalari”ni qamrab oladi.” [6:68]

Bu so‘zlar kishilarning ma’lum bir salbiy sifatiga ta’rif bermaydi. Balki, bu aytish ta’qiqlangan so‘zlar kishilarning ma’lum bir voqea, hodisa, kishilarga nisbatan munosabatini anglatadi. Aynan obstsen leksika tarkibiga kiruvchi so‘zlar ingliz tilida ham o‘zbek tilida ham kuchli haqoratni ifodalashda qo‘llanadi. Lekin, bu obstsen so‘zlarning nutqdagi yagona vazifasi emas. Masalan, ingliz tilidagi tabulashgan fuck so‘zi hayajon, qo‘rquv, ko‘tarinki kayfiyat kabi bir qator xis-tuyg‘ularni ham ifodalaydi.

“We are Millwall, the best fucking firm in the country, and we are not leaving it at that!” [8:75] (Biz Millwall, mamlakatdagi eng yaxshi firmamiz va bunday tashlab ketmaymiz). Ushbu asardan olingan parchada Millwall ni mamlakatdagi zo‘r firma ekanligini aytib maqtalgan. Matndagi fucking so‘zi o‘zidan keyin kelgan the best so‘zining ma’nosini yanada kuchaytirib, ijobiy baho ifodasi sifatida namoyon bo‘lgan.

Invektiv lug‘at bilan solishtirganda, obstsen leksikaning ko‘lami tor. Obstsen leksikaning tarkibidagi so‘zlar ham invektiv lug‘at tarkibiga kiradi.

Yuqorida keltirilgan guruhlariga mansub so‘zlar adresatni haqorat qilish uchun ishlatiladi, shu sababli, bu so‘zlar haqorat leksikasini tashkil etuvchi birlamchi lisoniy birliklardir. Mazmuniga ko‘ra invektiv leksikaning ko‘lami keng bo‘lib, o‘z ichiga obstsen va peyorativ birliklarni qamrab oladi. Tildagi shu kabi birliklarni aniqlash va ularning o‘zbek tili izohli lug‘atlarida berilishini tadqiq etish o‘zbek lug‘atshunosligining muhim vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Горбачева Е. Ю. Пейоративная коннотация интернет-дискурса в современной разговорной речи / Е. Ю. Горбачева О. Э. Безрукова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. —

2016. — № 11 (115). — С. 1688-1690. — URL: <https://moluch.ru/archive/115/30690/> (дата обращения: 12.08.2023).

2. Жельвис В. И. Инвектива: опыт тематической и функциональной классификации.//Этнические стереотипы поведения. Под редакцией А. К. Байбурина. – Ленинград: Наука, 1985. – 325 с. – С.296.

3. Карасик В. И. Язык социального статуса. – Москва: “Гнозис”, 2002. – 333 с. – С. 248.

4. Нуриддин Исмоилов. Жаҳолат курбонлари («Ўлимга маҳкум қилинганлар» асари давоми): Саргузашт-детектив роман. – Тошкент: О‘ЗБЕКISTON, 2008. - 272 б. – Б. 243.

5. Шарифуллин Б. Я. Общественная лексика: терминологические заметки.//Речевое общение. – Вып. 1 (9). – Красноярск, 2000. – С.108-111// <http://www.philology.ru/linguistics2/sharifullin-00c.htm>

6. Шкапенко Т.М.. "Общественная лексика: о когнитивных механизмах табуизации слов" Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева, vol. 2, no. 4, 2016, pp. 68-72.// <https://cyberleninka.ru/article/n/obstsennaya-leksika-o-kognitivnyh-mehanizmah-tabuizatsii-slov>

7. Ўткир Ҳошимов. Икки эшик ораси. –Тошкент: Илм-зиё-заковат нашриёти, 2019. – 544 бет. – Б. 57.

8. Annis Abraham Jnr. Diary of the real soul crew. – London: Pennant Books, 2010. – 330 p. – P.75 <https://archive.org/details/diaryofrealsoulc0000abra/page/n1/mode/2up>

9. Hornby A. S. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English/Editor Jonathan Crowther. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 1475 p. – P. 23.

MUNDARIJA

Inomjon Azimov

Soʻzboshi 4

Sobirov Abdulhay

Davlat tilining dolzarb muammolari va ularning yechimlari. 7

Inomjon Azimov

Jadidlar faoliyatida oʻzbek adabiy tili va adabiy til uchun tayanch dialekt masalasi 13

Xudoyberganova Durdona

Kognitiv tilshunoslik terminlarining leksikografik talqini xususida mulohazalar 19

Abdiyev Murodqosim

Davlat tili – davlat ramzi. 25

Joʻrayeva Bibish

Mavjlaringdan aylanay, tilim 30

Yuldasheva Dilorom

Sukut – nutqiy muloqotning nolisoniy vositasi 34

Ermatov Ixtiyor

Terminologiyada mikro-, medio- va makroqurilmalar. 40

Zokirov Muxtorali

Leksik-semantik interferensiya xususida. 48

Rahimov Usmonjon

Pragmatik tuzilish elementlari tadqiqi. 54

Joʻrayeva Bibish, Kilichev Akram

Antroposentrizmning oʻziga xos xususiyatlari. 61

Bobojonov Farhod

Hujjat matniga qoʻyiladigan talablar 67

Djurabayeva Zamira	
Andijon joy nomlarining “qizil kitobi”	74
Quldashev Nizomidin	
Psixolingvistikada assotsiativ funksiya.	77
Yodgorov Hamid	
Disfemik birliklarning poetik imkoniyatlari.	79
Suyunov Husniddin	
O‘zbek tili leksik qatlamida fransuz so‘zlarining qo‘llanishi . . .	86
Do‘smatov Hikmatillo, Zulayho Mahmudova	
Emotsional deysisning o‘ziga xos xususiyatlari.	91
Allaberdiyev Alijon	
Buxoro o‘g‘uz shevalarida fe’llarining grammatik xususiyatlari. .	96
Raxmonov Navro‘z	
O‘zbek shevalarini o‘rganishda yangicha yondashuvlar.	100
Mahmadiyev Shavkat	
Xalq dostonlaridagi maqollarning uslubiy xoslanishlari haqida ba’zi mulohazalar.	103
Anorqulova Ozoda	
Konsept – tushuncha – so‘z munosabati.	107
Amonov Muxtorjon	
“Boburnoma” asaridagi arabcha o‘zlashma so‘zlarning mavzuviy guruhlari	112
Uralov Azamat	
Sintetik shakllarning hosil bo‘lishida nomutanosiblikning yuzaga chiqishi	122
Fazliddin Sharipov, E’zoza Sharipova	
Morfologiyaning yangi amaliy bosqichi masalalari.	127

Fazliddin Sharipov, E'zoza Sharipova

O'zbek tilshunosligida so'z yasash masalasi 131

Gaziyeva Maftuna

Implitsitlik kategoriyasi xususida 137

Xamdamova Xanifaxon

Tilshunoslik ijtimoiy taraqqiyot asosi sifatida. 140

Sindorov Lutfulla

“Hibat ul-haqoyiq” asari tarkibidagi shaxsga qarindoshlik,
yaqinlik tushunchasini ifodalovchi so'zlar semantikasi. 146

Abduvaliyeva Dilnoza

Uyg'ur yozuvi mavzusini o'qitishda interfaol usullardan
foydalanish 150

Saidxonov Ma'murjon

Badiiy matnda imo-ishoralarning berilishi va vazifasi 156

Ta'irbergenov Je'nisbay

K.Karimovtiń «Aǵabiy» romanında sinonim hám antonimlerdiń
qollanılıwı 163

Yarashova Nasiba

O'zbek bolalar adabiyoti tiliga yangicha yondashuv: talqin va
tahlil. 169

Maxmudova Diyora

Arab tilida “uyadosh” so'zlar 175

Ibragimov Xayrulla

Nutq va xalq tili munosabati 179

Berdiyev Xusan

Mahmud Koshg'ariyning turkiy tovushlar haqidagi qarashlari . . . 186

Axmedov Sobir

Ayrim gidronimlarning semantik xususiyatlari (*Baxmal, Zomin, Yangiobod tumanlari misolida*) 189

Umurzoqova Marhabo

Lisoniy shaxs va pragmatik maqsad munosabati 197

Axmedova Nargiza

Yozma nutq va uni shakllantirish omillari 202

To‘ychiyev Abdurashid, Abdullayev Akmal

Xillonim toponimikaning muhim obyekti sifatida 207

Boboyorov O‘rinboy

Davlat tilida ma’lumot-axborot hujjatlarining yuritilishida o‘ziga xosliklar 216

Malikova Iroda

Til birliklarining vertikal va gorizontal harakati xususida 221

Zarmasov Shahboz

Qo‘shma so‘z va so‘z birikmasi modellari 225

Dildora Turg‘unova

“Kishnamoq” leksemasi qamrovidagi so‘zlarning semantik va tarixiy-etimologik qamrovi. 229

Nishanbayeva Mashhuraxon

Malika mirzo asarlarida perifrazalarning qo‘llanilishiga doir 234

Samandarova Gulnoz

“Hasharot” lmg asosida shakllangan paremalarning ayrim xususiyatlari 238

Jumayeva Marjona

Yaratilishida diniy omil muhim bo‘lgan maqollar (“*Tuya*” lug‘aviy-ma’noviy guruhi qatnashgan maqollar asosida) 244

Ubaydova Hulkarbegim

Gʻarb falsafasida qarama-qarshilik kategoriyasi 249

Barotova Muxiba

Lab ishtirokidagi oʻzbekona paralingvistik vositalar tahlili 252

Nuraliyev Gʻolibjon

Harakat-holatga taqlid soʻzlar (*Togʻay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asari misolida*). 256

Saʼdullayeva Madina

Oʻzbek xalq maqollarida “muhabbat” konseptini atab keluvchi nomlarning lingvistik tahlili 260

Maxmudjonov Shohruxbek

Gumon olmoshlarining leksik-semantik xususiyatlari. 266

Niyazova Zilola

Isajon sulton hikoyalarining assotsiativ maydonida peysajning tutgan oʻrni 269

Abdusalomova Nodira

Pragmatika. 275

Muhammadaziz Omonov

Chet tillarini oʻqitishdagi asosiy yondashuvlar xususiyatlari. 279

Rustamov Akbar

Buxoro shahridagi ergonimlarning oʻziga xos funksiyalogik jihatlari 284

Qodirov Umarjon

Qarluq lahjasi shevalarining oʻrganilishi haqida 289

Allanazarova Sabohat

Hissiyotlarni avtomatik tahlil qilish uchun lugʻat manbalar 293

Sidiqov Jahongir

Sport-sogʻlomlashtirish bilan bogʻliq ayrim nomlar haqida mulohazalar	300

Baxtiyarova Fotimaxon

Astronomiya sohasiga oid bir va koʻp maʼnoli terminlarning tavsifi	303

Qoʻldosheva Nazokat

Soha lugʻatlari va axborot terminologiyasi masalalari xususida ..	309

Oromova Munisa

Ornitonimlarning paremalardagi ijobiy semalari.	313

Burxanova Mashxuraxon

Tilshunoslikda olfaktor idrok masalasi.	319

Turakulova Okila

Oʻzbek tilini davlat tili sifatida oʻqitishda jadidlar ilmiy merosining ahamiyati	321

Shirnova Yekaterina

Termin – olam sohaviy manzarasi inʼikosi	324

Dilfuza Shonazarova

Intervyu matnning lingokulturologik aspekti va nutq madaniyati bilan aloqasi	327

Davronov Azimjon

Tilga boʻlgan munosabat qoniqarli emas	330

Usmonova Hurinso, Musayeva Yelena

Oʻzbek tilida dunyoning lingvistik manzarasini shakllantirish roli	334

Mamaraximov Sirojiddin

Oʻzbek tilshunosligida leksikologiyaning tendensiyasi	338

Ermatova Rano

Klinik atamalar shakllantirishda suffiksatsiya usuli va ta'lim texnologiyalari 343

Berdiyeva Zebo

Hozirgi o'zbek she'riyatida badiiy ko'chimlarning obyektiv va subyektiv asoslari 349

Eliboyev Islom

Kompyuter lingvistikasi talablari asosida so'z turkumlari va grammatik kategoriyalar tavsifi 355

Ismoilova Dilrabo

Jahon tilshunosligida gender lingvistikasi 361

Murodova Firuza, Fatxullayeva Fayoz, Ximmatova Gulnora

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 366

Botirova Maxliyo

O'zbek tili reklama diskursida nutq madaniyati 369

Jonbo'tayeva Zumradxon

"Tarixi Farg'ona" asaridagi izofali birikmalar xususida 373

Latipov Abdurahmon

"Nazmi aqoid" asarida arabiy va forsiy izofalarning qo'llanilishi 377

Husaynova Mahliyo

Latifa matnlarida uchrovchi sintaktik-stilistik hodisalar 383

Masharibova Rohatoy

Dramatik asarlarda nutqning sotsial xoslanishini ta'minlovchi omillar 388

Ro'ziyev Ismoil

Tildagi tobelik va uning tadqiqi 394

Xalilov Kobuljon

She'riy matnlarda ayrim frazeologizmlarning lug'at tarkibidagi struktur- semantik jihatdan o'zgarishi usullari
(Shoir Erkin Vohidov she'rlari misolida) 400

Orziqulova Sarvinoz

Lingvistika tilshunoslikning tadqiqi sifatida 406

Hamidova Zuhro

O'zbek xalq maqollari poetikasi. 411

Jalilov Po'lat, Baysariyev Nosir

Ta'lim tizimini muntazam isloh etish zarurlari 415

Usmonov Aslam

O'zbek tili vazifadosh bog'lovchilarning uslubiy xususiyatlari . . 419

Usmonov Aslam, Usmonova Umida

Turkumlarga oid so'zlarning yoshlar nutqida slenglashuvi 423

Abdusalomova Nodira

Megapragmatika 427

Abdirahimova Yulduz

Ma'lumotning terminologik tahlili 430

Abdinazarov O'ktam

O'zbek tilidagi yilqichilik terminlarining leksik-semantik tahlili. . 432

Kaxarova Shohsanam

O'qituvchilar muloqot xulqining funksionallashuvida verbal muloqotning ahamiyati 435

Barnoyeva Samarabonu

Maqollardagi o'simlik nomlarining lingvokulturologik tasnifi: asoslari va tamoyillari 438

Do'stmurodov G'iyos

Adabiy talaffuz ko'nikmasini rivojlantirish yo'llari 441

Choʻlliyeva Gulchehra

Ogʻzaki nutq maʼnosi ohang rang-barangligiga bogʻliq 446

Nargiza Maxmudova

Oʻzbek va ingliz tilshunosligida ornitonimlarning lingvistik
jihatdan tadqiq etilishi 454

Aminova Amira

Insondagi ijobiy xarakter-xususiyatni baholovchi maqollarning
semantik guruhlar 459

Moʻydinov Qodirjon

Oʻzbek tili sud nutqidagi ayrim frazeologizmlarning
qoʻllanishiga doir baʼzi mulohazalar 466

Moʻydinov Qodirjon

Oʻzbek tilida yuridik terminlar 469

Usmonova Shahnoza

Abdurauf fitrat publitsistikasining leksik xususiyatlari 472

Shermatova Dilfuza

Texnika yoʻnalishi talabalarida til va nutqiy kompetensiyaning
rivojlantirish metodikasi 477

Axmadjonov Nurbek

Badiiy matnda baʼzi onomastik birliklarning pretsedent nomlar
sifatida qoʻllanishi 481

Tuxtasinova Zilolaxon

Oʻzbek va ingliz tillarida haqoratni ifodalovchi lugʻaviy
birliklarning tasnifi 486

“DAVLAT TILI TARAQQIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika uchinchi ilmiy-amaliy anjumani

Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflarning
o‘zlari mas’uldirlar.

“Bookmany print” nashriyoti

Nashriyot tasdiqnoma raqami № 022246. 28.02.2022-y.

Bosishga ruxsat etildi: 13.10.2023.

“Times New Roman” garniturası. Qog‘oz bichimi: 60x84 ¹/₁₆

Nashriyot bosma tabog‘i 19,1. Shartli bosma taboq 19,5.

Adadi 100 nusxa. ofset bosma usulida bosildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

t.me/ Bookmanyprint ☎ +998 99 180 97 10

